

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थान-प्रकाशनम्—३५३
V. V. Research Institute Publication —353

विश्वेश्वरानन्द-भारतभारती-ग्रन्थमाला-२५
Vishveshvaranand Indological Series—25

संपादकः — विश्वबन्धुः
Editor — VISHVA BANDHU

भारते होशियारपुरे वि. वै. शो. सं. मुद्राएदे ।
शास्त्रिणा देवदत्तेन संमुद्राय्य प्रकाशने ॥

Printed and Published by DEV DATTA SHASTRI
at the V. V. R. I. Press, Hoshiarpur (Pb., India)

V. I. Series—25

RGVEDA

with

The Padapāṭha and the available portions of the Bhāṣya-s
by Skandasvāmin and Udgītha, the Vyākhyā
by Venkaṭa-Mādhava and Mudgala's Vṛtti
based on Sāyana-bhāṣya

Edited,

critically, and annotated with text-comparative
data from original manuscripts and
other available materials

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

**BHĪM DEV, AMAR NĀTH, K. S. RĀMASWĀMI ŚĀSTRĪ
AND PĪTĀMBAR DATTA**

PART VII

(Mandala X, 46—191)

HOSHIARPUR

**Vishveshvaranand Vedic Research Institute
1965**

ऋग्वेदः

स च

पदपाठेन च यथोपलम्भं स्कन्दस्वाम्युद्गीथीये भाष्ये, वेङ्कटमाधवीया
व्याख्या, सायणभाष्यानुसारिणी मुद्गलीया वृत्तिर् इत्येतैश्च
पाठविमर्शोपयिकैः पाठभेदादिटिप्पणैश्च संयोज्य

भीमदेवः, अमरनाथः, के. एस्. रामस्वामिशस्त्री, पीताम्बरदत्त
इत्येषां सायुज्यमाज्ञा

विश्वकवन्धुना

संपादित

तत्र चाऽयं

दशममण्डलस्य ४६-१९१ सूक्तात्मकः

७मो भागः

होशिआरपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध-संस्थानम्

२०२२ वि.

सर्वेऽधिकारा सुरक्षिता

प्रथम संस्करणम्, २०२२ वि

प्रकाशकः—विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,

साधु-आश्रम (प ग), होशियारपुरम् (प, भारतम्)

All Rights Reserved

FIRST EDITION 1965

Publishers

Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
Sadhu Ashram (P O), Hoshiarpur (Pb India)

Prepared and Published under the Patronage of the
Government of India in the erstwhile Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs, the Government
of Panjab the University Grants Commission,
the University of Panjab, the Dayanand
Anglo-Vedic College Management, New
Delhi and the Trusts and Charities
of Shri Vishva Bandhu,
Shri Moolchand Khairaitiram
and other donors

अथ

ऋग्वेदे सभाष्ये

दशममण्डलस्य ४६-१९१ सूक्तात्मकः

सप्तमो भागः

अथ
ऋग्वेदे सभाष्ये
दशमं मण्डलम्

अष्टमेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

अष्टमोऽथाष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदस्ति मन्त्रार्थं वक्तव्यमिह बह्वचैः^१ ॥ १ ॥
नानाविधैरभिप्रायैर्मन्त्रा इष्टा महर्षिभिः ।
भूयसां^२ तेषु विज्ञातो^३ भवत्यर्थो^४ यथा तथा^५ ॥ २ ॥
वैश्वदेवेषु सूक्तेषु न विविच्येह देवताः^६ ।
केषुचिन् कथिता हेतुस्तत्र ह्यर्थाविनिश्चयः ॥ ३ ॥
तथा संवादसूक्तेन^७ प्रत्येकं कथयत्यृषिः ।
न त्व (तु^८ अ)नस्वन्ता सर्वातिर^९ इति सूक्ते तथाऽग्रवीत् ॥ ४ ॥
'समुद्रादुर्मिर'^{१०} इत्येतद् बहुधा सम्प्रदर्शितम् ।
शब्दाश्च विज्ञायास्तत्र तादृशानि बहूनि च ॥ ५ ॥
मन्त्रेष्वपि^{११} च दृश्यन्त रूपयो ब्राह्मणेषु च ।
देवताश्च सरूपस्था नार्थो वेदेन कथ्यते ॥ ६ ॥
न शक्योऽनृषिभिर्वक्तुम् ऋगर्थं इति निश्चयः ।
यद् वेदाच्छक्यते ज्ञातुं तदुवाचात्र शौनकः ॥ ७ ॥
शाकल्यः^{१२} पाणिनिर्यास्क इत्युगर्थपरास्त्रयः ।
यथाशक्त्यनुधावन्ति^{१३} न सर्वं कथयन्त्यमी ॥ ८ ॥
अस्मांमस्तिवह मन्त्राणामर्थः प्रत्येकमुच्यते ।
ये ज्ञाता ये च सन्दिग्धास्तेषां वृद्धेषु निर्णयः ॥ ९ ॥

१. 'वे वि' अ. २-२. नास्ति वि. † 'ज्ञानो वि' अ. ३-२. 'तयः वि'. ४. 'ता वि'^{११}
अ. ५. 'तेषु वि'. ६. ऋ ५, २७, १. ७. ऋ ४, ५८, १. ८. 'भवे वि'. ९. 'त्य मूको.
१०. 'नम' मूको.

संहितायास्तुरीयाशं^१

विज्ञानन्त्यधुनातनाः ।

निरुक्त्याकरणयोरासीद्येषां

परिश्रमः ॥ १० ॥

अथ ये ब्राह्मणार्थानां विवेक्तारः कृतश्रमा ।

^२शाब्दरीतिं विज्ञानन्ति^३ ते सर्वे कथयन्त्यपि ॥ ११ ॥

ताण्डके शाब्दायनके श्रमः शतपथेऽपि च ।

कौषीतके काटके^४ च रथाद् यस्येह स पण्डितः ॥ १२ ॥ऐतरेयकमस्माकं पैप्पलादमथर्षणाम्^५ ।

तृतीयं तित्तिरिप्रोक्तं ज्ञानं गृह्य इहोच्यते ॥ १३ ॥

न भास्करकम्^६ अस्माभिस्तथा मैत्रायणीयकम् ।

ब्राह्मणं चरकाणां च धृतं मन्त्रोपबृंहणम् ॥ १४ ॥

यज्ञानां कथयन्तीह येऽथेन्द्रादं^७ चतुर्विधम् ।

इष्टमर्थमिवाऽप्यवात् तानुपासीत पण्डितः ॥ १५ ॥ इति ॥

[४६]

^८वत्सप्रिर्भालन्दन कपिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

प्र होता जातो महान् नभोविन्नृपद्वा सीदत्पामूपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वयमि यन्ता वध्मनि विध्रते तनूपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जात । महान् । न॒भ॒ऽवित् । नृ॒ऽपद्वा । सी॒दत् । अ॒पाम् । उ॒प॒ऽस्थे ।

दधि॑ । य । धायि॑ । स । ते । वयमि॑ । यन्ता॑ । वध्म॑नि । वि॒ध्रते । त॒नू॒ऽपाः ॥ १ ॥

उद्गीथ० प्रहोतेरपुत्तरे सूक्तम् अग्निस्तुतिममन्वितम् ।

दशर्षं इष्टवान् मूर्ध्नि वत्सप्रिर्वाग्निनारदः^९ ॥

यः अग्निः होता होमकारा देशानाम् आह्वानाय जातः अरणीर्ष्यां मध्यमानः । उरपश्च
मरान् अरविमिहगुणश्च, नमोयिन् नमस आदिगम्य दिवो वा स्वर्ग्यतो जातः च, नृपद्वा
नृन अनुप्रायान् प्रति अनुप्रादकरत्नेन नित्यमद्वा गन्ता च, प्र सीदन् प्रसीदति च प्रगच्छति च
प्रवर्तते च कर्मोपमिम्यर्थः । वा प्रवर्तते । अ॒पाम् उ॒प॒ऽस्थे मरयो वृष्टिस्तन्मा आहुतिर्गोमो-

१. "श्रीति" सूको.

२-३. "शाब्दरीतिं वा शाब्दरीतिं".

४. "च काटके वि" अर्; काटके वि.

५. "मैत्रायणीयकं वि" अर्; पैप्पलादमथर्षणम् वि.

६. भास्करकं वि" अर्; भास्करकं वि; भास्करकं

७. "येन्द्रादं वि" अर्; "येन्द्रादं वि". ८. नास्ति सूको. ८. "योगा विद्या वि" अ.

पगम्य तिष्ठन्ति यत्र सोऽपाम् उपस्थो यत्र तत्र, अन्तरिक्षे वा । दधि धनाना दानशीलश्च
धारणशीलश्च वा धायि^१ निहितश्च आहवनीयाद्यात्मना । स अग्निं ते तुभ्यम् विधत्ते स्तुतिभि
हविर्भिश्च परिचरते यजमानाय वयाग्निं अन्नानि वसूनि धनानि च यन्ता दाता भवतु
इत्यर्थः, तनूपा. तव शरीरस्य पाता, भवतिवति शेष ॥ १ ॥

वेङ्कट० वत्सभिर्भालन्दनः । प्र असीदन् होता । प्रादुर्भूतं महान् अन्तरिक्षस्य ज्ञाता नृपु च मीदन्
अपाम् उपस्थे, धर्ता य निहितो^२ दैवै, स तुभ्यम् अन्नानि प्रदाता वसूनि च परिचरते
तनूना रक्षक^३ ॥ १ ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे पशुं न नष्टं पदैरनु गमन् ।

गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिरिच्छन्तो धीरा भृगवोऽविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्ते । अपाम् । सधस्थे । पशुम् । न । नष्टम् । पदै । अनु । गमन् ।

गुहा । चतन्तम् । उशिज । नमोऽभि । इच्छन्ते । धीरा । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

उद्गीथ० अत्र इतिहास — अग्निं हवींषि बहन् नीर्णो वषट्कारभयात् प्रणश्य^४ अस्तु प्रविशेत् ।
त देवा ऋषयश्चान्वीपु (तु ते २, ६, ६, १) इति । इमम् अग्निं वषट्कारभयात् नष्टम् इच्छन्त
पदै अनु गमन् अनुगतवन्त देवाश्च ऋषयश्च । किमिदम् । पशुम् न नष्टम् यथा पशु^५ नष्टं केचित्
अन्विष्यन्त पदै अनुगच्छन्ति, एवम् । अत्र गतेषु च तेषु देवर्षिषु अपाम् सधस्थे सहस्थाने गुहा
गृहे भृगवे जलाशये क्वचित् चतन्तम्^६ गच्छन्तम् अन्तरनुप्रविशन्तमित्यर्थः, उशिज मेधाविन
अङ्गिरस भृगव च धीरा ऋषयः नमोभि स्तुतिभि अन्नै नमस्कारैर्वा विधन्त परिचरन्त
“अविन्दन् लब्धवन्त इच्छन्त वषट्कारभयाद् नष्टम् अन्विष्यन्त इत्यर्थः” ॥ २ ॥

वेङ्कट० इमम् अग्निं परिचरन्त अपाम् सधस्थे^७ पशुम् इव नष्टम् पदै “अनु अगच्छन्” । तत्र^८
गुहायाम् गच्छन्तम् कामयमाना नमस्कारै इच्छन्त प्राजा भृगव अलभन्त^९ ॥ २ ॥

इमं त्रितो भूर्यविन्दद्विच्छन् वैभूवसो मूर्धन्यन्यायाः ।

स शेवृधो जात आ हर्म्येषु नाभिर्युगा भवति रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रित । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुवस । मूर्धनि । अन्याया ।

स । शेवृध । जात । आ । हर्म्येषु । नाभि । युगा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

उद्गीथ० “इमम् भूरि महान्तम् अग्निम् वैभूवस विभूवस पुत्र त्रित ऋषि^{१०} अविन्दत् लब्धवान्
इच्छन् वषट्कारभयाद् नष्टम् अन्विष्यन्तित्यर्थः” । स लब्धवान् । मूर्धनि शिरस्थानीये प्रधाने

१ अयायि मूको. २. यो नि^{१०} त्रि^{११} अ^{१२}. ३ रक्ष वि^{१३}. ४. प्राणत्वि वि^{१४}, प्राणात्वि वि^{१५} अ. ५. पशु
न मूको ६. नि मूको ७. ७. नास्ति मूको ८. अवाम् मूको. ९. से मूको. १०-१० अनुगच्छ
वि^{११}, अन्विष्यन्त अ^{१२}. ११. स वि^{१३} अ^{१४}, नास्ति वि^{१५}. १२. “मन्त वि^{१६}. १३. “विधन्ति” मूको.

प्रदत्ते क्वचित् गूढ दिग्वदगुह्यसु 'अन्यत्र वा' । कस्य सूधनि । अज्याया यास्के^१
 'अज्या' (२, ११) इति गोताम । तद्वत् कामनादोगृह्णत्वाद् अत्र पुनित्युच्यते । पृथिव्या इत्यर्थः ।
 एवमथ सन् स अयमग्नि ओवृध सर्वयन्मानाना दृष्टारप्सुस्वस्थ वर्धयिता जात अरणीम्या
 मध्यमानो हविर्वेदनाथम् दृष्टव्य । कथम् । आ मर्यादया प्रयानान्याचानाम् असाधारणकारण
 व्यवस्थयत्यर्थः । 'अ' जातः । इत्येषु सर्वयन्मानयज्ञगृहेषु । नाभि^२ युवा भवति रोचनस्य
 भवतीति अत्र सूते एट् । नाभि सर्वस्य जगतो नाभिमूतश्चाभवत् । युवा पुनर्नवश्चाभवत्^३ ।
 रोचनस्य दक्षारणीणा स्थितिकरणद्वारेण मन्दीवितस्य हविषश्च अभवत्, बोदेति दोष ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इमम् नित ऋषि महातमम् अविदन् अन्विच्छन् विभूवत् पुत्र^४ मूर्धान पतो^५ । य
 सुवस्व वर्धयिता जात यन्मानगृहपु वन्धक युवा भवति आदित्यस्य ॥ ३ ॥

मुन्द्रं होतारमुगितो नमोभिः प्राञ्चं यज्ञ नेतारमध्वराणाम् ।

विशामकृण्वन्नरति पावक हव्यवाहं दधत्तो मानुषेषु ॥ ४ ॥

मुद्रम् । होतारम् । उगितं । नमोऽभि । प्राञ्चम् । यज्ञम् । नेतारम् । अध्वराणाम् ।

विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् । पावकम् । हव्यवाहम् । दधत् । मानुषेषु ॥ ४ ॥

उद्गीथ० मद्रम् होतारम् गतारम् यज्ञम् यन्धारिणं सष्टव्य वा अरातम् सर्वगत हविरादाय वा
 गतारम् पावकम् सर्वस्य गोधवितारम् दधत् मानुषेषु अन्विष्य अप्सु प्रविष्ट तशभि आराप्य
 लब्ध्वा प्रयानान्यादिप्रदानयवस्थायाम् मनुष्येषु स्थापयन्त । किं कृतवन्त सन्त ।
 उच्यते—नेतारम् प्रात्मपयितारम् अध्वराणाम् यन्तानाम् विशाम् मनुष्याणाम् अर्थाय
 हव्यवाग् देवानाम् अर्थाय हविषा च होतारम् अकृण्वन् कृतवन्त नमोभि नमस्कारं स्तुतिभिर्वा
 आराप्य अमाधारणं हविरश्वैर्वा प्रतिष्ठते । नित्यमथ उगित ऋषिन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मद्रम् होतारम् ऋषिन् नमोभि प्राञ्चम् यज्ञनीयम् नेतारम् यन्तानाम् मनुष्याणाम्
 अकृण्वन् गतारम् पावकम् हव्यवाग् निदधाना मानुषेषु^६ ॥ ४ ॥

प्र भूर्जयन्तं मुहा विप्रोपा मृता अमूर् पुरा दर्माणम् ।

नयन्तो गर्भं वना प्रियं धूर्हिरिदमश्रुं नारीणं धनर्चम् ॥ ५ ॥

प्र । भू । जयन्तम् । मुहम् । विप्रऽधाम् । मृग । अमूर्गम् । पुरम् । दर्माणम् ।

नयन्त । गर्भम् । वनम् । प्रियम् । धूर् । हिरिऽमश्रुम् । न । अनीणम् । धनर्चम् ॥ ५ ॥

१ १. व ३८८ मूको २. अ ५ विं, नाभि विं अ ३३ ववात मूको ४ भिषाभि
 मूको ५. नाभि विं. ६ विन वनो विं अ, विमुक्ता विं. ७ पूत विं. ८ वधो
 विं अ ९. 'व' विं मूको. १०. 'पु' प्रमूर्ध्वम् प्रति भवन्ती कर्त्रेण मरान् कृत्वाम्पदि विषय मद्र
 १०३. मद्र हात मृक विरोधमि पा ३ वद १६ नेतार ववात मनुष्याणामृष्यन् यन्तार् यन्तर् द-वत् नित्यमथ
 मद्रोऽपि विं.

उद्गीथ० भूः जयन्तम् भूपभृतीन्^१ लोकानित्यर्थं । अत एव च मह्यम् महान्तम् विषोधाम् 'वप'^२
(निघ २, १) इति कर्मनाम । तदेवेदम् ईषद्विकृतं द्रष्टव्यम् । वेपसा^३ कर्मणा धारयितारम् । मूरा
मूदा^४ असर्वज्ञा इत्यर्थः । अमूरम् अमूढम् सर्वज्ञमित्यर्थः । पुराम्^५ असुरपुराम् दर्माणम्
धारयितारम् । प्रणयन्त क्रियासु प्रवर्तयन्त सन्त इत्यर्थः । गर्भम् सर्वभूतगर्भभूतम् अग्निम्
वनाम् वननीया सर्वस्तुविषयाम् धियम् प्रज्ञाम् धु^६ दधति धारयन्ति आत्मनि प्राप्तुव-
न्तीत्यर्थः । हिरिश्मधुम् हरितज्वालाश्मश्रुम् न अर्वाणम् अनर्तारम् अभक्तान् प्रति
अनुग्राहकत्वेनाऽगन्तारम्, भक्तानाम् अनुग्रीहीतारमित्यर्थः । धनर्वम् भक्ताना धनेनाऽचितार
पूजयितारम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रतिभव स्तोत^१ जयन्तम् महान्तम् मेधाविनो धर्तारम् अग्निम् । तमिम मूढा अमूढम्
पुराम् दर्तारम् हविर्नि नयन्त गर्भभूतम् वननीयम्^२ कर्म धारयन्ति^३ हरिवर्णश्मधुम् इव
अधम् श्रीणनस्तुतिम्^४ ॥ ५ ॥

“इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः” ॥

नि पुस्त्यासु त्रितः स्तभूयन् परिनीतो योनौ सीदन्तः ।

अतः संगृह्या विशा दमूना विधर्मणायन्त्रैरीयते नृन् ॥ ६ ॥

नि । पुस्त्यासु । त्रितः । स्तभूयन् । परिनीतः । योनौ । सीदत् । अन्तरिति ।

अतः । संगृह्यम् । विशाम् । दमूना । विधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० पुस्त्यासु 'परयम्' (निघ ३, ४) इति गृह्यनाम । धिष्ण्यादिषु स्वेषु स्थानेष्वित्यर्थः, त्रित
स्तभूयन् सर्वम् अधर्मादिकं यत्मानस्य अर्थनात प्रतिबन्धुमिच्छन्^१ परिवीत परितो ज्वाला
भिष्ण्यांस योनौ अन्त वेदिमध्ये नि सीदन् निपीदति स्वमुखेनाहुती सङ्ग्रहीतुम् । निघद्य च
अतः^२ धिष्ण्यादिस्थानान् संगृह्य संगृह्य हूयमानानि हवींषि विशाम्^३ यत्मानमनुप्याणा
सर्वभूतानि दमूना दममनस्त्वादिगुणोऽग्नि^४ विधर्मणा विविधकर्मणा^५ सह अयन्त्रं^६ अयमनै
गमनप्रतिबन्धराहितैः स्वर्गमार्गं ईयते गच्छति^७ नृन् मनुष्याकारान् देवान् प्रति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० नि पीदति गृहेषु मिस्थान^१ स्तम्भनमिच्छन् गृहाणाम् परिवीत रश्मिभिः आघतने अन्तः ।
अतः हवींषि सङ्ग्रह्य^२ विशाम् सकाशाद् दममना^३ विविधेन कर्मणा रक्षसा नियमनै
सह गच्छति नेतृन् देवान् इति^४ ॥ ६ ॥

अस्याजरांमो दमामरित्रां अर्चद्भूमासो अग्रयः पावकाः ।

शिवतीचर्यः श्वात्रासो भुरण्यवो उत्तर्पदो वायवो न मोमाः ॥ ७ ॥

१ नास्ति मूको २ वेपसा मूको ३ धु वि^१ अ ४ वरनी^२ वि^३ अ^४ ५ सार^५ त्रि^६.
६ 'निघ' इति अ^७. ७ ७. नास्ति मूको. ८. 'रश्मि' मूको ९ अन्त मूको. १० प्रति वि^{१०} मूको.
११. दमने स्वादि^{११} वि^{१२} अ, दमने-वदि^{१३} वि^{१४}. १२. यजतिविष^{१५} वि^{१६}. १३. रश्मि मूको
१४. विलम्ब वि^{१७} अ^{१८}; मिस्थान वि^{१९}. १५. संगृह्य वि^{२०} अ^{२१}. १६. दमना वि^{२२} अ^{२३}. १७. नास्ति वि^{२४}.

अस्य । अजरातः । द्रुमाम् । अरित्री । अर्चत्द्रुमाम् । अग्रयः । पावकाः ।
 श्विनीचर्यः । आत्रामैः । भुरण्यवै । वनुऽमर्दः । वायवै । न । मोमा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अयं यजमानस्य 'स्वभूताम् द्रुमाम्' 'द्रुमः' (निघ १, ४) इति गृह्यनाम, यजमानगृहं^१ प्रति
 अजरातः जरारहिता अग्निः अरित्रमिति नौ 'अयंते लुघते'^२ येन तदुच्यते, तद्धर्मयोगाच्चान्न
 तच्छब्देन अग्रय उच्यन्ते । अरित्रवद् यजनाव प्रणेता इत्यर्थः, अथवा अरित्राः सर्वतामिनः,
 अर्चद्द्रुमामः अर्चन्मद्द्रुमा, अत्रयः पावका, सर्वस्य शोधयितारः श्विनीचर्यः श्वेतज्वालागामिनः
 आत्रामैः क्षिप्रा भुरण्यव भ्रमणशीला सर्वस्य मर्तारो वा वनर्पद वनेषु काष्ठेषु^३ 'सीदन्तः
 तत्र स्यात्तार'^४ वायव न मापव इव, शीघ्रमागच्छन्त्विति शेषः । किमर्थम् । मोमा, बोद्धव्या
 इति शेषः, स्यादिहर्विषि गोदुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयं स्तोत्रयज्ञे जरारहिता द्रुमर्षायाना रक्षसा तारका, निर्गच्छद्द्रुमा, अग्रय शोधका,^५
 श्वेतिमानमञ्जत क्षिप्रा, ह्रणशीला, भवन्ति । प्रज्वलन्तु च अग्निषु पात्रेषु सीदन्तः मोमाः
 वायवः इव शीघ्रा भवन्ति हविर्घानान् प्रणयमानाः ॥ ७ ॥

प्र जिह्वया भरते वैषो अग्निः प्र वयुनानि चेतमा पृथिव्याः ।

तमायवैः शुचयन्तं पावकं मन्दं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वैषो । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतमा । पृथिव्या ।

तम् । आयवै । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्दम् । होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० जिह्वया ज्वालयया प्र भरते प्रकर्षेण धारयति वैष यागकर्म अग्निः, प्र धारयति च
 वयुनानि सर्ववस्तुविषयविज्ञानानि चेतमा अन्तःकरणेन, सर्वं च जानातीत्यर्थः । य
 ईदमोऽग्निः, तम् आयव यजमानमनुष्या शुचयन्तम् सर्वं दीपयन्तम् पावकम् शोधनं च
 सर्वस्य मन्दम् स्तुत्यम् होतारम् होमकारिणम् आह्वानार वा देवानाम् पृथिव्या अत्रयवभूते
 वेदिस्थाने दधिरे धारयन्ति देवयागार्थम् यजिष्ठम् अतिरायेन देवाना यष्टारम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र भरते ज्वालयया कर्म अग्निः, प्र भरते च प्रजानानि तेजसा पृथिव्याः । तम् मनुष्या-
 जन्तुम् शोधकम् मन्दम् होतारम् दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

यात्रा यमग्निं पृथिवी जनिष्ठा मापुम्वष्टा भृगवो यं महोभिः ।

ईलेन्यं प्रयुमं मानुरिषा देवास्मन्तभुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

१-१. तन्मूलप्रदयाम् वि० अ. स्वभूताम् वि० २. तज्जृह्व वि० अ. ३. तन्मूलं मूलो.
 ४. पात्रेषु मूलो. ५-५. स्या जरारहिता मूलो. ६. 'वा वैषि वि' ७. 'मन् वि' अ. 'मामा वि'.
 ८. 'मोमा वि'.

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः । त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहऽभिः ।
ईक्षेन्यम् । प्रथमम् । मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् द्यावा पृथिवी जनिष्टाम् जनितवत्यौ, आपः च जनितवत्यः, त्वष्टा च जनितवान्,
भृगवः च यम् सहोभिः बलैः जनितवन्तः, तम् अग्निम् ईक्षेन्यम् स्तोतव्यम् प्रथमम् मुख्यम्
मातरिश्वा वायुः देवाः चान्येऽपि सर्वे ततक्षुः कृतवन्तः समर्पितवन्त इत्यर्थः, मनवे अधि-
कृतसर्वमनुष्याय यजत्रम् यष्टव्यं यष्टारं वा देवानाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यम् अग्निम् द्यावापृथिव्यौ अजनिष्टाम्, आपः त्वष्टा च, भृगवः बलैः, स्तोतव्यम्
प्रथमम् मातरिश्वा देवाः च अकुर्वन् मनवे राज्ञे यष्टव्यम् ॥ ९ ॥

यं त्वा देवा दधिरे हव्यवाहं पुरुस्पृहो मानुपासो यजत्रम् ।

स यामन्नग्रे स्तुवते वयो धाः प्र देवयन् यशसः सं हि पूर्वीः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः । मानुपासः । यजत्रम् ।

सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः । प्र । देवयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥

उद्गीथ० यम् अग्निम् त्वा त्वाम् देवाः दधिरे धारितवन्तः स्थापितवन्तो यज्ञेषु हव्यवाहम्
हविषां वोढारम् पुरुस्पृहः बहुस्पृहः धर्मायकाममोक्षार्थविषयबहुप्रार्थनाः^१ मानुपासः मनुष्याश्च
यजत्रम् यष्टव्यं यष्टारं वा देवानाम्, सः त्वं द्वे अग्ने । यामन् यामनि देवान् प्रति
गन्तारि यज्ञे स्तुवते तव स्तोत्रे मह्यं वत्सप्रये वयः अन्नम् धाः देहि प्र^२ प्रकृष्टमित्यर्थः,
यः देवयन् पुनरपि मघज्ञे^३ देवान् यष्टुं कामयमानः सन्नित्यर्थः, यशसः कीर्तिश्च पूर्वीः
प्रथमा इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यम् त्वा देवाः दधिरे हव्यवाहम् बहूनि प्रार्थयमाना. मानुपाश्च यष्टव्यम्, 'सः गमने' अग्ने ।
स्तुवते 'धनम् धेहि' ॥ प्र आप्नोति त्वत्तो देवकाम. बहूनि अन्नानि ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वितीयो वर्गः’ ॥

[४७]

‘सप्तगुराङ्गिरस ऋषिः । वैकुण्ठ इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ॥

जुगृम्मा ते दक्षिणामिन्द्र हस्तं वसूयवी वसुपते वसूनाम् ।

विद्या हि त्वा गोपति शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१.

२. बलै मूको.

३. 'यंनिर्विषयाः बहु' वि^१ २.

४. नास्ति

वि^१ अ.

५. मघज्ञो मूको.

६-६. तैग^१ वि^१.

७-७. नदेहि वि^१ अ^१.

८-८. नास्ति

मूको.

जगृम्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवम् । वसुऽपते । वसूनाम् ।
विश्वम् । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'जगृम्मा ते' इत्यष्टचम् ऐन्द्रम् आङ्गिरसं सप्तगुर्वदशं । 'विश्वं जानीम' वयम् हि यस्मात् त्वा त्वाम् इन्द्रम् गोपतिम् 'गोपलक्षितस्य हिरण्यादिधनस्य' स्वामिनम् हे शूर ! भयरहित ! शत्रुवधाय शक्ति ! गोनाम् गवा गवादिधनानाम्, दातार चति वाक्यशेष । तस्मात् जगृम्म 'हप्रहो' (पाषा ८, २, ३२) इति भवम् । जगृह्य गृहीतवन्तो वयम् ते तव दक्षिणम् हे इन्द्र ! हस्तम् । दक्षिणहस्तग्रहणं दक्षिण्यजननार्थम् वा दक्षिणहस्तो दानोपलक्षितहविर्दानद्वारेण वा । दक्षिण हस्त गृहीतवन्तो वयम् वसूयव वसुकामा सन्तो हे वसुपते ! धनस्य स्वामिन् ! वसूनाम् धनानाम्, लाभायेति वाक्यशेष । एतद् विदित्वा अस्मभ्यम् चित्रम् विचित्रं नानाज्ञातीयम् वृषणम् वर्धितार सर्वकामाना सर्वोपभोगसाधनमित्यर्थ, रयिम् धनम् दा देहि ॥ १ ॥

षेङ्कट० विकृष्टा नाम इन्द्रतुल्य पुत्रमिच्छन्ती तपस्तेषु । तस्या स्वयमेव इन्द्र पुत्रो जज्ञे । त वैकुण्ठं बृहस्पतेरशभूतं सप्तगुराङ्गिरसं स्तौति पुत्रकाम । गृहीतवन्त ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम् वसुकामा वसूनां पते । जानीम हि त्वा वयम् शूर ! गवा पतिम् । तथा सति अस्मभ्यम् चित्रम् पुत्रात्मकम् रयिम् देहि ॥ १ ॥

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।

चर्कृत्यं शंस्यं भूरिऽधारम् अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःसमुद्रम् । धरुणम् । रयीणाम् ।

चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽधारम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ २ ॥

उद्गीथ० स्वायुधम् शोभनप्रहरणम् स्ववसम् सुरक्षणं स्वप्न वा सुनीथम् प्रशस्तं सुस्तुतं वा चतुःसमुद्रम् चारुवारं समुद्रा यस्य प्रकाशकत्वेन सन्ति तम्, सर्वत्र प्रख्यातमित्यर्थ, धरुणम् धारयितारम् रयीणाम् धनानाम् ईश्वरमित्यर्थ, चर्कृत्यम् अत्यर्थं कर्मणा कर्तारमित्यर्थ, शंस्यम् सर्वगुणयुक्तवान् सर्वदा प्रशसनीयम् भूरिवारम् बहुपरिवार च पुत्रम् अस्मभ्यम् चित्रम् आयनीय पूजनीयम् वृषणम् रेतसं सेक्तारं बलवन्तमित्यर्थ, भधरा धनितार धनानां दातार स्वागिनमित्यर्थ, रयिम् धनसदृशम् अत्यन्तं प्रियमित्यर्थ, दा देहि ॥ २ ॥

षेङ्कट० स्वायुधम् सुरक्षणम् प्रशस्तम् चतुर समुद्रान् यो यज्ञसा स्यादिति तम् धारकम् धनानाम् कार्येण पुन पुन प्रयोज्यम् शंस्यम् बहुभि रगृहणीयम् ॥ २ ॥

१-१. विश्वं जानीमः सूक्तं २. वयम् सूक्तं. ३-३. आङ्गिरसं विं ४. 'त दा' सूक्तं.
५. रयिं विं जानीमः. ६. वेदं विं जानीमः, वेदं विं ७. 'ते विं जानीमः'. ८. ८. 'मिताङ्गिरसं विं जानीमः',
'आङ्गिरसं विं'. ९. 'वयम्' सूक्तं. १०. 'पूजनीयं विं जानीमः'. ११. 'गृहणीयं विं'. १२. 'मया' सूक्तं.
१३. 'वा' सूक्तं. १४. 'पुत्रं विं जानीमः'.

सुव्रह्माणं देववन्तं बृहन्तमुरुं गभीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिपाहमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुव्रह्माणम् । देववन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् । पृथुबुधम् । इन्द्र ।

श्रुतऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० सुव्रह्माणम् 'शोभनं ब्रह्म' ऋग्यजुःसामलक्षणं यस्य तं न्यायेन अधीतस्वरसौष्टवादियुक्त-
मित्यर्थः, देववन्तम् देवभक्तं देवैरनुगृहीतं वेत्यर्थः, बृहन्तम् प्रज्ञाबलधनैः महान्तम्, उरुम्
विस्तीर्णम् आयुषा गभीरम् अक्षोभ्यं सत्येन पृथुबुधम् विस्तीर्णमूलं हे इन्द्र ! श्रुतऋषिम्
सकृच्छ्रवणेनाधिगन्तारं विद्यायाः^१ उग्रम् अप्रसह्यम् अन्यैः अभिमातिपाहम् अभिहिंसितृणाम्
भभिभवितारं पुत्रम् । अस्मभ्यम् इत्यादि व्याख्यातार्थम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुस्तुतिम्^२ देववन्तम् महान्तम् विस्तीर्णम् गम्भीरम् पृथुमूलम्^३ इन्द्र ! श्रुतेन समम् ऋषिभिः
उद्गूर्णम् शत्रूणामभिभवितारम् ॥ ३ ॥

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।

दस्युहनं पुभिर्दमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्स्वाजम् । विप्रस्वीरम् । तरुत्रम् । धनस्पृतम् । शूशुवांसम् । सुदक्षम् ।

दस्युहनम् । पुःभिर्दम् । इन्द्र । सत्यम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० सनद्वाजम् वाजसनिम् अस्य बलस्य वा सम्भक्तारम् विप्रवीरम् मेधाविपुत्रम् तरुत्रम्
कुलस्य तारयितारं^४ तारकम् वा क्षिप्रकारिणमित्यर्थः, धनस्पृतम् धनेन^५ आच्छादितम्
अत्यन्तेश्वरमित्यर्थः, शूशुवांसम् 'दुओधि गतिबृद्धयोः'^६ । सर्वप्रकारबृद्ध्या वर्धमानम् सुदक्षम्
सुबलं सूरमाहं वा दस्युहनम् शत्रूणां हन्तारम् पुभिर्दम् शत्रुपरां भेत्तारम् अथवा
'पुरः लिङ्गशरीरस्य'^७ ज्ञानकर्मसमुच्चयेन केवलज्ञानेन वा भेत्तारं मुक्तिभाजमित्यर्थः, हे इन्द्र !
सत्यम् अविसंवादिनं पुत्रम् । अस्मभ्यम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० लब्धाङ्गम्^८ मेधाविपुत्रम् तारकम् धनानां स्प्रष्टारम्^९ वर्धमानम् । सुबलम् दस्युहनम् पुरां
भेत्तारम् इन्द्र ! सत्यकर्माणम् ॥ ४ ॥

अश्वोवन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजमिन्द्र ।

भद्रवातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

१-१. शोभनब्रह्म सूको. २. नास्ति वि. ३. सस्तुतिम् वि. अ. ४. पुरम् अ. ५. कार-
वि. अ. ६. नास्ति सूको. ७-७. पुरमिर्दं शरीं वि. पुरलिङ्गशरीं वि. अ. ८. लब्धानां वि. अ.
९. रथं वि. अ.; सष्टारम् वि.

अश्वऽवन्तम् । रथिनम् । वीरऽवन्तम् । सुहृक्षिणम् । शतिनम् । वाजम् । इन्द्र ।
भद्रऽजातम् । मित्रऽनीरम् । स्वऽसात् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अश्ववन्तम् अश्वसहितम् रथिनम् रथसहितं च वारवन्तम् पुत्रसहितं च सहस्रिणम्
सहस्रसङ्ख्यायुक्तम् शनिनम् शतसङ्ख्यायुक्तं च अतिबहुसङ्ख्यायुक्तमित्यर्थः, वाजम् अश्वम् हे इन्द्र ।
भद्रवान् भवनीयपरिवारं ननसङ्घातसहितं च विप्रवीरम् मेधाविपुत्रसहितं च मेधाविशूर
पुरुषसहितं वा स्वर्गाम् स्थितिकरणद्वारेण सर्वस्य जगतः सम्भक्तारं च अस्मभ्यम् विनम् विविधम्
अनेकप्रकारं चापनीयं वा वृषणम् दानोपभोगानाम् वर्णितारं दानक्षमम् उपभोगक्षमं वेत्यर्थः,
रयिम् धनं च दा देहि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अघादिभियुक्तम् दलितम् इन्द्र । भद्रगणम् परिवृतम् आश्रितैः विप्रवीरम् सर्वस्य
सम्भक्तारम् ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये तृतीयो वक्त्रः’ ॥

प्र सप्तगुप्तधीति सुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छा जिगाति ।

य आहिरसो नममोपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तगुप्तम् । ऋतुऽधीतिम् । सुमेधाम् । बृहस्पतिम् । मति । अच्छ । जिगाति ।

य । आहिरस । नममा । उपसद्यं । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० सप्तगुप्तं माम् । कीदृशम् माम् । ऋतुधीतिम् सत्यकर्माणम् प्रतिज्ञाय तथाकारिणम् भविगुणकारिण
वेत्यर्थः, सुमेधाम् सुप्रज्ञम् बृहस्पतिम् पागद्वारेण महतो जगतः पात्तारम् मतिं तवेन्द्रस्य
स्तुतिं प्र अष्ट जिगाति प्रकर्षेण अभिगच्छति फलदानाय तवेन्द्रस्य प्रसादान् । योऽहं सप्तगु
प्त्य पुत्रं किमीहो वा । उच्यते—य आहिरस योऽहं सप्तगु अहिरसः पुत्रं नममा
मयेन दानमुपयतेन उपमय उपगमनाहंश्च त मा सप्तगु प्रकर्षेण अभिगच्छति फलदानाय
तव इन्द्रस्य स्तुतिरिति योन्नता कार्या । एतद् ज्ञात्वा हे इन्द्र अस्मभ्यम् विनम् वृषणम्
रयिम् दा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र अभिगच्छति सप्तगुप्तं मां सत्यकर्माणम् सुमेधमम् बृहस्पतेराम् जानिस्मृतिविषया बुद्धिः,
य आहिरस अहं देवानामपि जगत्कारिण उपमन्मते ॥ ६ ॥

वनीरानो मम दूताम् इन्द्रं स्तोमाश्चरन्ति सुमतीरिपानाः ।

हृदिऽगृहीतो मर्तमा वृच्यमाना अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ७ ॥

वनीरान् । मम । दूताम् । इन्द्रम् । स्तोमां । चरन्ति । सुमती । इपाना ।

हृदिऽगृहीतो । मर्तमा । वृच्यमाना । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ ७ ॥

१. ‘हृदिऽगृहीतो’ मूको. २. ‘तम् वि’ अ. ३. मर्तं वि’ अ. ४. नाति मूको
५. ‘वृच्यमाना’ मूको. ६. ‘तम् मूको. ७. ‘स्तोमां’ मूको. ८. ‘हृदिऽगृहीतो’ वि’ अ.

उद्गीथ० 'वनोवान वननवन्त' सम्भजनवन्त तव इन्द्रस्य सम्भक्तार इत्यर्थे, मम सप्तगो दूतास दूतस्थानीया स्तोमा स्तुतिविशेषा हृदिस्पृश तव हृदयस्य स्पृष्टार अनुप्रवष्टार इत्यर्थे, मनसा चित्तेन पर्यालोच्य अस्माभिः वक्ष्यमानाः उच्चार्यमाणा इत्यर्थे, त्वाम् इन्द्रम् प्रति चरन्ति गच्छन्ति सुमती शोभना अस्माकम् अनुप्राहिका तव इन्द्रस्य बुद्धी कर्तुम् इयाना अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् इच्छत सन्त इत्यर्थे । एतद् ज्ञात्वा हे इन्द्र! अस्मभ्यम् चित्रम् वृषणम् रयिम् दा ॥ ७ ॥

षेड्ढट्ठ० भजनवन्त मम दूतभूता इन्द्रम् 'प्रति चरन्ति' स्तोमा तस्य सुमती * याचमाना हृदिस्पृश मनसा* निरूप्य* उच्यमाना ॥ ७ ॥

यत् त्वा यामि दद्वि तन्न इन्द्र बृहन्तं क्षयमसंमं जनानाम् ।

अभि तद् द्यावापृथिवी गृणीतामस्मभ्यं चित्रं वृषण रयिं दाः ॥ ८ ॥

यत् । त्वा । यामि । दद्वि । तत् । न । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् । असंमम् । जनानाम् ।

अभि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् । अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दा ॥ ८ ॥

उद्गीथ० यत् दृष्टादृष्टफलम् त्वा त्वाम् इन्द्र! यामि याचे अहम्, दद्वि देहि तत् मया याचितम् बृहन्तम् महान्तम् क्षयम् निवासम् जनानाम् अन्येषाम् असंमम् असाधारणम् । दीयमानं तव प्रसादात् तत् द्यावापृथिवी अभि गृणीताम् 'साधु दत्तमित्यभिष्टुताम्' स्वाश्रय दीयमानम् अनुमन्येताम् इत्यर्थे । नियमेन च प्रतिदिन यावज्जीवम् अस्मभ्यम् चित्रम् वृषणम् रयिम् दा ॥ ८ ॥

षेड्ढट्ठ० यत् त्वाम् अह याचे, देहि तत् मह्यम् इन्द्र! महान्तम् निवासम् असाधारणम् अन्येषाम् । त्वया दीयमान द्यावापृथिव्यौ अपि अनुमन्येयाताम् इति ॥ ८ ॥

'इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्थो वग' ॥

[४८]

'वैकुण्ठ इन्द्र ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छ द, सप्तमीदशम्येकादश्यस्त्रिष्टुभ' ।

अहं भुवं वसुनः पूर्यस्पर्तिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः ।

मा हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुपे नि भजामि भोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुग्म् । वसुनः । पूर्य । पति । अहम् । धनानि । सम् । जयामि । शश्वतः ।

माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः । अहम् । दाशुपे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० "उत्तरे सूक्ते" 'अहं भुवम्', अहं दाम्' इत्यादिके एकादशर्चे आत्मस्तावके इन्द्रो वैकुण्ठो ददर्श । अहम् भुवम् अहमिन्द्र वैकुण्ठोऽभूवम्" वसुनः धनस्य पूर्य पूर्वकाले भव चिरन्तन

१-१ वनवन्त वि' अ'; नास्ति वि' २. नास्ति वि'. ३ ३ परिचरन्ति वि' ४. 'ति सूको, ५ नास्ति वि' अ', मसा वि' ६. नी' सूको. ७ नयमान सूको. ८८ नास्ति वि'. † 'गीष्टुताम् वि' अ' ९९ नास्ति सूको १०-१०, उत्तरं सूक्त् सूको ११ ११ 'सर्वं वि', 'शो भवं वि' अ.

एव पति स्वामी । अहम् एव धनानि यम् जयामि सम्यक् पराजित्य प्राप्नोमि शत्रोः बहो शत्रो स्वभूतानि । माम् एव हवत आह्वयन्ति आर्ता^१ सन्त जन्तव मनुष्या पितरम् न यथा पितरं पुत्रा आर्ता^२ आह्वयन्ति, एवम् । अहम् एव दातुं ददम्यो इदीपि दत्तवत यत्नमानाय सर्वमस्मै विभज्याम यथाहं^३ विभज्य ददामि भोजनम् धनम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सप्तगुस्तुतिसहस्र इन्द्रं^४ आत्मानं त्रिभिः सूनैः स्तौति । अहम् अभवम् धनस्य सुप्य पति । अहम् धनानि महं यस्याम बहो शत्रो । माम् हवत पितरम् इव सर्वं एव जाता । अहम् यत्नमानाय विभज्याम अहम् ॥ १ ॥

अहमिन्द्रो रोधो रक्षो अर्थवर्णस्त्रिताय गा अजनयमद्वेष्टि ।

अहं दस्युम्यः परि नृम्यमा ददे गोत्रा शिक्षन् दधीचे मातरिश्चने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्र । रोध । रक्ष । अर्थवर्ण । त्रिताय । गा । अजनयम् । अहं । अधि ।

अहम् । दस्युम्यः । परि । नृम्यम् । आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्चने ॥ २ ॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्र रोध रक्ष अधवण इति अत्रेतिहासः सदशेषेण उच्यते—इन्द्रोऽयं पुत्राय दधाचे मध्वारय ब्रह्म प्रोवाच । प्राच्य च निषिद्धवान्—नेदं कस्मैचित् त्वया वक्तव्यम् इति^५ । तन्तद्विदाच्यत । अहम् एव इन्द्र राय रोद्धा नेदं ब्रह्म पर रहस्यं त्वया कस्मैचिद् वक्तव्यम् इति निषेद्धेत्यर्थः^६ । यथा वक्ता च ब्रह्मण, तस्मै अर्थवर्णस्य पुत्राय दधीच इति शेषः । त्रिताय त्रितस्य अपरयाप^७ त्रिम्यानस्य वा लोहस्य वर्षाव गा मपो वृष्टिरक्षणा अननयम् वनितवानस्मि वृष्टयाम् उत्पादितवानस्मि अहं अधि मेघस्य उपरि । अहम् एव दस्युम्यं दातुम्यं नृम्यं धनम् पार आ ददे परानित्य सर्वं^८ गृह्णामि । तत्र हेतुना गात्रं शिक्षन् ‘त्यणहेचो क्रियाया’ (पा ३, २ १२६) इत्यवमत्रादानक्रियाया हेतौ दानक्रियाया शतृप्रत्ययः । गोत्रा गोत्रान् गोसमूहान् गवादिधनमङ्घ्रातानित्यर्थः, शिक्षन् ददत्^९ दधीचे दध्यवृष्टादिभ्यः^{१०} इत्यर्थः, मातरिश्चने वादशादिद्वयश्चत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् इन्द्र अधवण^{११} ऋषे वज्रसो निराधक दधीच^{१२} शिरोऽच्छिद्यदम्^{१३} । अहं कृप^{१४} पतिताय त्रिताय तत्र उत्तरणार्थं सघाद् उदकानि अननयम् । अहम् दस्युम्यं धनम् परि आ दद^{१५} । मघान् विनयन् दधाच मातरिश्चनं पुत्राय वर्षणं च तदर्थमुत्पादयन्निति ॥ २ ॥

मघं त्वष्टा रज्जमतसदायुसं मयि देवानोऽमृजन्नपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

१ अत्र वि, आतः वि^१ अ २ अत्र अत्रा वि^१ अत्रा वि^१ अ ३ यथाह मूको ४ इन्द्रम् वि^१ अ^१ ५ तु अ २, ८४, १४, ११६, १२ ११७ २२; मात १४, ५, ५, १७, वृदे ३, १६-२१, वृत् २, ५, १७ ६ निषिध्येत्यर्थः वि^१ अ ७ अत्र पुत्राय रक्षाय वि^१ ८ सर्वं वि^१ ९ शत्रो वि^१ १० ददत् वि^१, ४२२ वि^१ अ ११ त्यणवदादि^१ वि^१; दध्यवृष्टादि^१ वि^१ अ १२ अर्थं वि^१ अ^१, अर्थवर्णं वि^१ १३ 'व मूको. १४ 'न मूको. १५ इति वि^१. १६ दधे मूको

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवास । अवृजन् । अपि । ऋतुम् ।
ममे । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव । दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च ॥ ३ ॥

उद्गीथ० मह्यम् इन्द्राय त्वष्टा देवशिल्पी वज्रम् अतक्षत् कृतवान् महता यत्नेन घटितवान्
आयसम् अयोविकारम् लोहमयम् । मयि इन्द्रे देवास विश्वे देवा अवृजन् आवर्जितवन्त
स्वयेदं कर्त्तव्यमिति समर्पितवन्त इत्यर्थः, ऋतुम् कर्म रसानुप्रदानवृत्रवधादिकम् । किञ्च मम
इन्द्रस्य अनीकम् ज्योति विद्युलक्षणम् सूर्यस्य इव दुष्टम् दूराच्छाय(?) दुष्प्रतर वा दुस्सहमित्यर्थः ।
तम् माम् एवेन्द्रम् आर्यन्ति गच्छन्ति देवा कृतेन अनुष्ठितेन कर्त्वेन कर्त्तव्येन च कर्मणा
हेतुना, कृत कृत्य च कर्म विज्ञापयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मह्यम् त्वष्टा वज्रम् अकरोत् आयसम् । मयि देवा प्रज्ञानम् अपि अवृजन् निक्षिपन्ति ।
मम तेजस अनीकम् सूर्यस्य इव दुष्टम् । माम् एव गच्छन्ति कृतेन कर्त्तव्येन च कर्मणा
रक्षणाय इति ॥ ३ ॥

अहमेतं गव्ययमश्व्यं पशुं पुरीषिणं सार्यकेना हिरण्ययम् ।

पुरु सहस्रा नि शिंशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्व्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् । सार्यकेन । हिरण्ययम् ।
पुः । सहस्रा । नि । शिंशामि । दाशुषे । यत् । मा । सोमास । उक्थिन । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अहम् एतम् भूमिष्ठम् अन्तरिक्षस्थ दिविष्ठ च गव्ययम् गोसमूहमित्यर्थः, अश्व्यम् अश्वसमूहं च
पशुम् हिरण्ययम् हिरण्यालङ्कारोपेतम् अन्यमपि नानाजातीयम् पुरीषिणम् उदकवन्तम् मेघं च सार्यकेन
यज्ञेन पराजित्य यजमानाय प्रयच्छामीत्यर्थः । कदा । उक्थ्यते—यत् यदा मा माम् सोमास सोमा
उक्थिन उक्थ्यपात्रस्या इत्यर्थः, शस्त्रादिस्तुतिसहिता वा अमन्दिषु तर्पयन्ति, तदा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अहम् एतम् गोमयम् अश्वमयं च पशुम् प्रशयुक्तम् आयुधेन जयामि हिरण्यालङ्कृतम्,
पुरुणि च धनसहस्राणि यजमानाय सस्करोमि, यदा मा सोमा शस्त्रेण तर्पयन्ति ॥ ४ ॥

अहमिन्द्रो न परा जिग्ये इद्धनं न मृत्यवेऽव तस्ये कदा चन ।

सोममिन्मा सुन्वन्तो याचता वसु न मे पूरवः सुख्ये रिपाथन ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्र । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न । मृत्यवे । अ । तस्ये । कदा । चन ।
सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्त । याचत । वसु । न । मे । पूरव । सुख्ये । रिपाथन् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्र न परा जिग्ये इत् धनम् कदाचिदपि पराजितवान् अपहारितवान् धनं शत्रुभिः ।

न मृत्यवे मरणाय अव तस्थे उपस्थितवान् कदाचन कदाचिदपि मरणावस्थं शश्रुमि न
कदाचिदपि कृतपूर्वं इत्यर्थः । किञ्च हे पूरव ! मनुष्या ! सोमम् इत् मा सुन्वन्त मदर्थं
सोममेवाभिपुष्पन्त सन्त यूय मामिन्द्रम् याचत प्रार्थयध्वम् वसु धनम्, नान्येन प्रकारेण ।
सोम एव प्रिय, तेनैवाहम् आराधित सन् दृष्टादृष्टफलं प्रयच्छामि, नान्येन प्रकारेणेत्यर्थः ।
एतस्मिन्ने मे मम सख्ये सस्मिन्कर्मणि सोमाभिपुष्पलक्षणे मदर्थं वर्तमाना सन्त न रिपाधनं
न रिपव्यं न कदाचिदपि विभेद्भ्यश्च यूयम् कर्मक्षयेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् इन्द्र न परानितो भवामि आत्मीयम् धनम्, न च मृत्यवे अव स्थितो भवामि
कदा चित् । सोमम् सुन्वन्त यूयम्^१ माम् धनम् याचत^२ । न मे मनुष्या ! सख्यं यूयम्^३
रिष्टा भवधेति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चमो वां ॥

अहमेताञ्छाशंसतो द्वाद्वेन्द्रं ये वज्रं युधयेऽकृण्वत ।

आह्वयमानाँ अव हन्मनाहनं दृळ्हा वदन्ननमस्पुर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाशंसत । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् । युधये । अकृण्वत ।

आह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् । दृळ्हा । वदन् । अनमस्यु । नमस्विन ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दयोगाद् द्वितीये पादे व्यापारश्च क्रियते । इन्द्रम् माम् ये शत्रव वज्रम्
अन्तर्णीतमस्वयमेतन्^१ । वज्रवन्तम् युधये युद्धाय अकृण्वत^२ कृतवन्त आत्मना सह योधितवन्त
इत्यर्थः, अहम् इन्द्रं तान् एतान् शत्रून् शाशंसत 'श्वस प्राणने' । अत्यर्थं श्वसत^३
प्राणत^४ अतिप्राणित महाबलानित्यर्थः, द्वाद्वा द्वौद्वावपि सयुक्तान् बहून्पि समुदितान्
इत्यर्थः, आह्वयमानान् युद्धार्थम् आह्वयत 'प्रगतमान् अभीकान् श्वसत^५ इत्यर्थः, हन्मना^६
हननेन वज्रेणेत्यर्थः, अव वज्रम् अवदायोद्यम्य^७ वज्रं हतवानस्मि दृळ्हा^८ दृढानि निकार
हननाद्यभिभववाक्यानि^९ वदन्^{१०} भाषमाण अनमस्यु अनमनशील अनमनस्वभावा^{११} इत्यर्थः,
नमनवत अद्राक्षेपवत^{१२} इत्यर्थः, अथवा अनमस्यु सन्ध्यर्थम् अनमनशील नमस्विन
सन्ध्यर्थं नमनवत ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अहम् एतान् आह्वयन्त श्वसत द्रन्द्वेन्द्रम्, ये अमी माम् इन्द्रम् वज्रिन् युद्धार्थम्
अकृण्वन् अस्पृगण्वन्, तान् आह्वयमानान्^१ वज्रेण अव अहनम् दृष्टानि वचनानि वदन्
अनमनशील नमनवत ॥ ६ ॥

१. नास्ति रि'. २. अश्वयन् रि' अ', जयावन्त रि'. ३. ३ नास्ति सूको ४. 'नरित'
रि'. ५. इष्यन्ता सूको ६. 'न्ता सूको. ७. 'न् रि' अ ८. ८. प्रय मे अभीक्षा श्वस १ सूको
९. सह मना रि'; वदन् यदा रि' अ १०. अवदन् सूको ११. ददा सूको १२. 'वमिनावापानि
सूको १३. वद सूको १४. अवदन् सूको १५. वदन् रि'. १६. 'नास्ति सूको

अभी^१इदमेकमेको^२ आस्मि निष्पा^३लभी^४ द्वा किम् त्रयः^५ करन्ति ।

खले^६ न पर्पान्^७ प्रति^८ हन्मि^९ भूरि^{१०} किं मा^{११} निन्दन्ति^{१२} शत्रवोऽनिन्द्राः^{१३} ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्पाद् । अभि । द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति ।
खले । न । पर्पान् । प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः । अनिन्द्राः ॥७॥

उद्गीथ० अभि अस्मि अभिभवाम्यहम् इदम् सर्वं शत्रुजातम् । कथम् । एकम् शत्रुं तावत् एकः एवाभि-
भवामि निष्पाट् निशब्दोऽत्र^१ प्रकर्षे^२ 'निशुक्लम् अनौरक्तम्' इति यथा । प्रकर्षेण अभिभविता
शत्रूणाम्, अथवा निष्कृष्याभिभविता । अभि द्वा, भस्मीति क्रियापदम् अनुवर्तते । अभिभवामि
द्वावपि एक एव । किम् उ त्रयः करन्ति^५ त्रयोऽपि मम किं कुर्वन्ति, त्रीनप्येक एव
अभिभवामीत्यर्थः । किञ्च खले न यथा च खलके पर्पान् शीर्षस्य(?) पूरयितुं गोधूमादिकणान्
बलीवर्दः पादेन हन्ति, एवम् प्रति हन्मि भूरि बहूनपि शत्रून् । इदं सर्वं माम् किम् किमर्थम्
निन्दन्ति कुत्सयन्ति शत्रवः अनिन्द्राः अविद्यमान इन्द्रो ज्ञेयतया येषां ते अनिन्द्राः मम
इन्द्रस्य स्वरूपतोऽज्ञातारः^३ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अहम् इदम् एकम् शत्रुम् एकः अभि भवामि निष्पहमाणः, तथा अभि भवामि द्वौ अपि
एकः । किम् वा मम^५ त्रयः कुर्वन्ति । सोऽहम् खले इव व्रीहिस्तम्बान् युद्धे परस्परवचनान्
राक्षसान् बहून् अपि प्रति हन्मि । तं माम् इन्द्रम् अजानन्तः किम् निन्दन्ति शत्रवः ॥ ७ ॥

अहं गुह्युभ्यो^१ अतिथिग्वमिष्करमिषं^२ न वृत्रतुरं^३ विक्षु^४ धारयम् ।

यत् पर्णयम्^५ उत वा करञ्जहे^६ ग्राहं महे^७ वृत्रहत्ये^८ अशुश्रुवि^९ ॥ ८ ॥

अहम् । गुह्युभ्यः । अतिथिग्वम् । इष्करम् । इषम् । न । वृत्रतुरम् । विक्षु । धारयम् ।

यत् । पर्णयम् । उत । वा । करञ्जहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रहत्ये । अशुश्रुवि ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अहम् इन्द्रः गुह्युभ्यः बहुवचनसामर्थ्याद् गुह्यवादिभ्यः 'या गुह्युभ्यो सिनीवाली वा राका
या सरस्वती । इन्द्राणीमहं ऊतये वरुणानीं खस्तये' (ऋ २, ३२, ८) इति मन्त्रान्तरे श्रुताभ्यः
देवताभ्य इत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थेपा । गुह्यवादिदेवतानाम् अर्धाय अतिथिग्वम् नाम
राजानम् इष्करम् इषः अन्नस्य हविराख्यस्य कर्तारम्, एतदन्नेन^१ कृतवानस्मीति शेषः । किञ्च
इषम् न यथा इषम् अन्नं व्रीह्यादिकं वृष्टिप्रदानद्वारेण मनुष्येषु स्थितिप्रदत्त्वेन स्थितिकरत्वेन
अवधारितवानस्मि, एवम् वृत्रतुरम् शत्रूणां त्वितारं^२ द्विसितारम् अतिथिग्वं राजानम् विक्षु मनुष्येषु
धारयम् धारितवानस्मि एतत्त्वेन स्थितिकरत्वेन च । कदा । यत् यदा पर्णयम् पर्णयनामा-
सुरस्य हनने वधे उत वा अपि वा करञ्जहे करञ्जनामासुरस्य हनने वधे च महे महति

१. पा. (३, १०) व्याख्याता द्र. २. निशं मूको. ३-३. निशुक्लमनोरक्तं मूको. ४. किरन्ति
मूको. ५. 'तार इत्यर्थः मूको. ६. मममम वि'. ७. 'दनेन मूको. ८. वृषं मूको.

वृत्रहृषे वृत्रवधे चाहम् प्र अशुभानि प्रकर्षेण श्रुतवानस्मि, तस्य वीर्यशौर्यशस्त्रास्त्रादिसम्पदमिति शेष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अहम् शुद्धगुण्य जनपदेभ्यो द्विवोदामम् निष्कर्तारम् अन्नम् इव सिद्धम् वृत्रहृषम् अस्थापयम् मनुष्येषु । यदा पर्णयस्य^१ हन्तरि अपि च करञ्जस्य हन्तरि महति सङ्ग्रामे अहम् विश्रुतोऽभवम् इति^२ ॥ ८ ॥

प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूद्वामेषे सख्या कृणुत द्विता ।

दिद्युं यदस्य समिधेषु महयमादिदेनं शस्यमुक्थ्यं करम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्य । इषे । भुजे । भूत् । गवाम् । एषे । सख्या । कृणुत । द्विता ।

दिद्युम् । यत् । अस्म । समिधेषु । महयम् । आत् । इत् । एनम् । शस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

उद्गीय० य मे मम 'प्र नमी' प्रणमनशील स्तुत्या यागेन च प्रह्वीभवनशील स्तोता यदा चेत्यर्थः, त साप्य सपतिरचंतिकर्मा (तु निष ३, १४) । सर्वस्य स्तुत्य पुण्यवृद्ध्यर्थम् इह परत्र च कल्याणफलभागिति प्रशंसनीयो भवतीत्यर्थः । इषे पष्ठार्थे चतुर्थीयम् । इष अन्नस्य भुजे भोजनाय च भूत् भवति भोग्यत्वाद् भोजनशक्तिमाश्च भवतीत्यर्थः । गवाम् वृष्टिलक्षणानाम् अपाम् गवाम् सास्नादिमत्तीनां वा एषे 'इषे गतौ' तुमर्थे सेन्(?)^३ प्रत्ययः । एषितुं गन्तुं गमनाय, प्राप्तये लाभार्थेत्यर्थः, सख्या सरयानि सखिकर्माणि स्तुतियागरूपेण द्विता द्विधा, स्थितानि इति शेषः, कृणुत^४ कृणुते^५ यथाकालम् सदा करोतीत्यर्थः । किञ्च दिद्युम् आयुधम् यत् यदा अस्य सम्भक्तस्य स्वभूतम् समिधेषु सङ्ग्रामेषु महयम् 'मह पूजयाम्' इत्यस्य छान्दसोऽयमनुस्वारः । महयम् पूजयामि 'अहो वीक्षणम्, अहो विलक्षणम्, अहो दृढप्रहारि च' इति इतौमीत्यर्थः । आत् तदा । इत् इति पदपूरणः । एनम् मङ्गलम् शस्यम् सज्जनैः स्तुरयम् उक्थ्यम् प्रशंसयम् अतीतऽपि काले करम् करोमि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्र भवति मदीय रतेता समाश्रयणीयो मनुष्ये अन्नाय भागाय च । त मनुष्या गवाम् अन्वेष्टणे द्वैधं मत्वाय वृत्रवन्ति उभयत आश्रयन्ते । अस्य जघार्थम् आयुधम् अहं सङ्ग्रामेषु यदा इच्छामि आश्रयम्, अन्तरम् एव एनम् शस्यम् उक्थ्यम् च करामि ॥ ९ ॥

प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तर्गोपा नेममागिरस्था कृणोति ।

स त्रिगमशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले वदो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । ददृशे । सोम । अन्त । गोपा । नेमम् । आगि । अस्था । कृणोति ।

स । त्रिगमशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् । द्रुह । तस्थौ । बहुले । वद । अन्तर्गतिः ॥ १० ॥

१. इति^१ रि' अ', पूर्ण' वि'. २. नास्ति वि'. ३. प्रणी मूको ४. 'दिवस' मूको
५. मनु मूको ६. इत् मूको. ७. भत् मूको. ८. नास्ति रि'. ९. मत्वाय मूको

उद्गीथ० नेमस्मिन् 'अर्धे यजमानजने' प्र ददशो मदर्थम् अभिषूयमाणः^१ प्रकर्षेण प्रकृष्टो वा दृश्यते सोम अन्त वेदिमध्ये । किञ्च गोप्ता मदर्थं^२ यागपशो गोप्ता यजमानजन नेमम् प्रथमार्थं द्वितीयैषा । नेम अर्ध अस्था यागपशो^३ अस्थोनि आवि कृणोति 'मदर्थम् मम प्रदानानि'^४ गृह्णन् प्रकाशीकरोति । अधिकृताना जनानाम् 'अधा य'^५ समृद्ध स मदर्थं सोमयाग करोति, इतर स्वल्पाधन पशुयाग मदर्थमेव करोतीत्यर्थः । किञ्च स^६ तिग्मशृङ्गम् वृषभम् तीक्ष्णशृङ्गं^७ वृषभसदृश माम् युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् 'द्रुह द्रोधा'^८ तस्थौ तिष्ठति^९ बहुले बहुनामादातरि विस्तीर्णे स्थान लोहपञ्जरभूमिगृहादौ निगलै बद्ध अन्त गुप्तिमध्ये न बहि ॥ १० ॥

घेङ्कट० प्र दृश्यते ममार्थम् अभिषुत सोम नेमस्मिन् अन्त । नेमसदृशोऽर्धपर्याय^{१०}, युध्यतो अन्यतमस्मिन्नित्यर्थः^{११} । तम् नेमम् अय गोपायिता इन्द्र आवि कृणोति अस्था वज्रेण । य स^{१२} तस्य शत्रु तिग्मशृङ्गम् वृषभम्^{१३} मा तस्य जयाय युध्यन्तम् युयुत्सन् द्रोधा बद्ध समसि अत तिष्ठति । बहुलशब्द तमोवचन इति ॥ १० ॥

आदित्याना वसूना रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम ।

ते मा भद्राय शनसे ततक्षुरपराजितमस्तृतमपाळहम् ॥ ११ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देव । देवानाम् । न । मिनामि । धाम ।

ते । मा । भद्राय । शनसे । ततक्षु । अपराजितम् । अस्तृतम् । अपाळहम् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० आदित्यानाम् वसूनाम् च रुद्रियाणाम् रुद्रा एव रुद्रिया, रुद्राणां^{१४} वा पुत्रा मरुत रुद्रिया, तपा च देवानाम् अहम् देव न मिनामि न हिनस्मि असवर्धनन न विनाशयामि, योगक्षमण^{१५} सह सवर्धयामीत्यर्थः । किम् । धाम स्थानं तेजो वा । कस्मात् । ते देवा मा माम् इन्द्रम् भद्राय भजनीयाय रसानुप्रदानवृषवधादिकर्मसमर्थाय शनसे बलाय बलसाध्यकर्मकरणाय इत्यर्थः, ततक्षु कृतवन्त निरूपितवन्त इत्यर्थः । कीदृशम् ।^{१६} अपराजितम् अस्तृतम् अहिंसितम् अपाळहम् अनभिभूत चेत्यर्थः^{१७} ॥ ११ ॥

घेङ्कट० आदित्यानाम् वसूनाम् मरुताम् च देव देवानाम् न हिनस्मि अह तेज । ते माम् भजनीयाय बलाय पुरस्कृवंन्ति अपराजितम् अहिंसितम् अनभिभूतम् ॥ ११ ॥

'इति अष्टमाष्टक प्रथमाध्याये पशो वर्गः' ॥

१-१. अर्धयजं मूको २. 'अभिषूय' वि'. ३. किपर्थ मूको ४ याग पशो मूको. ५ ५. मम मदप्रदा' वि' अ ६. अक्षय स मूको ७ ये स मूको ८ नास्ति वि' ९ ९. नास्ति मूको १०. तिष्ठामि वि'. ११ न शत्रोत्पप' वि' अ', नमशत्रोत्पप' वि'. १२ अयस्मि' अ'. १३ नास्ति वि' १४. वृष वि' अ'. १५ रुद्रियाणा मूको. १६ 'क्षेम' मूको. १७-१८ अपरा मूको.

[४९]

वैकुण्ठ इन्द्र ऋषि । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, द्वितीयैकादश्यां त्रिष्टुभौ ।

अहं दां गृणते पूर्यं वस्वहं ब्रह्म कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदितायज्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥ १ ॥

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् । मह्यम् । वर्धनम् ।

अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता । अयज्वन । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अहम् दाम् स्तुवते मुख्यम् धनम्, अहम् एव स्तोतु स्तोत्रम् मह्यम् वर्धनम् करोमि धनं प्रयच्छन् । अहम् भुवम् धनम् अस्य चोदिता यजमानस्य । तथा अयज्वनं चाभिभवामि सर्वस्मिन् सहस्राणि ॥ १ ॥

मां धुरिन्द्रं नाम देवतां दिवश्च गमश्चापां च जन्तवः ।

अहं हरी वृषणा विव्रता रथू अहं वज्रं शर्वसे धृष्ण्या ददे ॥ २ ॥

माम् । धु । इन्द्रम् । नाम् । देवतां । दिव । च । गम । च । अपाम् । च । जन्तवः ।

अहम् । हरी इति । वृषणा । विव्रता । रथू इति । अहम् । वज्रम् । शर्वसे । धृष्णु । आ । ददे ॥

उद्गीथ० 'दिव च गम च छात्रावृष्योश्चेत्यर्थः', अपाम् च 'आपः' (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम् । अन्तरिक्षस्य च, स्वामिनम् इति शेषः, देवता यागाङ्गदेवत्वेनेत्यर्थः, 'माम् इन्द्रम् नाम' धु यज्ञेषु धारयन्ति जन्तवः यजमानमनुष्या विभ्रति । अहम् एव हरी हरिनामाः नावधौ अन्वर्थसहाकौ वृषणौ वर्पितारौ विव्रता सुरुवन्तौ मेघविदारणार्थवहनादिनामाकर्माणौ रथू शीघ्रगामिनौ, अधितिष्ठामीति शेषः । अहम् एव च वज्रम् धृष्णु धर्पणशीलं शत्रूणाम् अभिभवितुं आ ददे गृह्णामि धारयामि । किमर्थम् । शर्वसे अस्त्रजन्यबलार्थम्, आत्मनः परबलनिवृत्त्यर्थं वा । मशकेभ्यो धूम इति यथा अर्थनिवृत्त्या तादृश्यं लक्ष्यते ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्रनामानम् माम् देवता हविर्भि धारयन्ति त्रिषु लोकेषु जाताः । अहम् अश्वौ वृषणौ विश्वकर्माणौ सप्तगमनौ घोत्रयामि । स्पष्टं निष्टम् ॥ २ ॥

अहमर्कं कुर्ये जिश्वथं हयैरहं कुत्समानामिहूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्रथिता वर्धयमं न यो रुर आर्यं नाम दस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अर्कम् । कुर्ये । शिश्वथम् । हयै । अहम् । कुत्सम् । आवम् । आभि । ऊतिभिः ।

अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता । वर्धयम् । न । य । रुरे । आर्यम् । नाम् । दस्यवे ॥ ३ ॥

१-३ मासि मूको. २. अरि मूको. ३-३. रथैर्यः मूको. ४. एवान् वि अ. ५-५ मासि मूको. ६. तारणस्य वि अ. ७. त्रिष्टु वि अ. ८. विविधं कर्माणि वि.

उद्गीथ० अहम् एव अहम् आयुधानाम् अन्यतमं कवचम् कवये कवे मेधाविनोऽपि शास्त्रास्त्रप्रज्ञाबलैः^१
प्रहारवज्रनकुशलस्यापि स्वभूतम् शिक्षथम् ताडयामि छिनत्ति चेत्पर्यं । केन । हयै हननैः^२
शास्त्रास्त्रप्रहारैरित्यर्थः । अहम् एव कुत्सम् रुपिम् वज्रम् वा आवम् रक्षामि आभि कृतिभिः
पुनैः शास्त्रास्त्रप्रज्ञाबलविषयैः सर्वतः पालनैः । अहम् एव शुष्णस्य असुरस्य श्रधिता
ताडयिता हन्ता सन् वध वज्रम् यमम् शुद्धोऽपि यमिरत्र सामर्थ्याद् उत्पूर्वाथैः द्रष्टव्यः ।
उद्यमम् उद्यतवानस्मि उच्चैः क्षिप्तवानस्मि तस्योपरि । कीदृशस्य शुष्णस्य । यः शुष्णः
न ररे न रातवान् न दत्तवान् । किम् । आर्यम् नाम^३ अर्यस्येदम् 'आर्यम् । अर्यस्य'^४
त्रिभुवनेश्वरस्य मम नाम इन्द्र इत्येतत् । दस्यवे 'दसु उपक्षये' । शत्रूणां उपक्षपयित्रे
मह्यम् । मत्तोऽन्यो न कश्चिदस्ति इन्द्रनामा । अहमेव इन्द्र इति । बलाभिमानेन मम
नामापहृतवान् यः शुष्णः, तस्य हन्ता सन्नहम् उच्चैस्तस्योपरि वज्रं क्षिप्तवान्
अस्मीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहम् आच्छादकम् शत्रुपुरम् कवये उशनसे शिक्षथम् 'आयुधैः', अहम्^५ कुत्सम् अरक्षम्
एभि रक्षनैः, अहम् शुष्णस्य इत्यनर्थम् 'आयुधम् उदयच्छम्', यः अहम्^६ न दत्तवान्
'अस्मि आर्याणां दयम् उदकम् असुराय इति ॥ ३ ॥

अहं पितेव वेतुर्भित्ये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् ।

अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्वरे तुर्जये न प्रियाधृपे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽईव । वेतुसून् । अभित्ये । तुग्रम् । कुत्साय । स्मत्ऽईभम् । च । रन्धयम् ।
अहम् । भुन् । यजमानस्य । राजनि । प्र । यत् । भरे । तुर्जये । न । प्रिया । आऽधृपे ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अहम् पिता इव यथा पिता पुत्रान् ससाधयति वशमानयत्यात्मनः परिचर्याधर्मम्, एवम्
अहम् वेतसून् बहुवचनसामर्थ्याद् अत्र पितृशब्देन पुत्रा उच्यन्ते । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ।
वेतसो राज्ञः पुत्रान् रन्धयम्^७ अडभावइच्छान्वसत्वात्^८ । अरन्धयन् ससाधितवानस्मि स्ववशे
कृतवानस्मि । किमर्थम् । अभित्ये यागाभिमुख्येन मम यजमानायेत्यर्थः । किञ्च तुग्रम्
तुग्रनामानं राजानम् कुत्साय कुत्सस्य रूपे अर्थाय स्मदिभम् च प्रशस्यहस्तिन च राजानम्
अन्वर्थसज्जिन रन्धयम् ससाधितवानस्मि कुत्सस्य वशमानोक्तवानस्मीत्यर्थः । किञ्च अहम् भुवम्
भवामि यजमानस्य सर्वस्य एव स्वभूते राजनि गुणे दोष्टे यज्ञे । अथवा राजशब्द
लुप्तभावप्रत्ययोऽत्र द्रष्टव्यः । अहम् भवामि सर्वस्य यजमानस्य राजत्वे ईश्वरत्वे, रनामी
भवामीत्यर्थः । किञ्च यत् यदा प्र भरे प्रहरामि शत्रोरपरि वज्रम् तुर्जये हिंसनाय, तदा प्रिया
मम प्रियाणि देवसौत्यानि न आधृपे आधर्पणाय अभिभवनाय शत्रुभ्यो न, प्रयच्छामीति
शेषः ॥ ४ ॥

१. अ०५ मूको २ शास्त्रा मूको ३ नास्ति वि०. ४. नास्ति मूको, ५-५. आर्यस्य मूको,
६-६ नास्ति वि० अ०. ७-७. 'ये मुदक्यं' वि० अ०. ८-८. 'रन्धयं' वि० अ० ९. अन्धयम् वि० अ०
१०. अनभावाच्छान्दस ('च्छान्द' वि० अ०) तात् मूको

वेङ्कट० अहम् पिता इव पुत्राय^१ वेनसूत्रं नाम जनपदान्^२ अभीच्छते तत्स्वामिनम् तुष्टम् स्मदिभम्^३ च द्वौ
कुत्साय वशम् अनयम् । अहम् भुवम् यजमानस्य विराजनार्थम् प्र हरामि^४ यस्मात् तस्मै
यजमानाय पुत्राय इव प्रियाणि धनानि शत्रूणामाधर्षणाय ॥ ४ ॥

अहं रन्ध्रयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत व्युना चनानुपक् ।

अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पङ्गुभिर्मरन्ध्रयम् ॥ ५ ॥

अहम् । रन्ध्रयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत । व्युना । चन । आनुपक् ।
अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे । अकरम् । अहम् । सव्याय । पङ्गुभिम् । अरन्ध्रयम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अहम् रन्ध्रयम् संसाधितवानस्मि मृगयम् नाम राजानम् श्रुतर्वणे श्रुतर्वनाम्नः ऋषेः राज्ञो वा
अर्थाय । कस्मात् । यत् यस्मात् मा माम् अजिहीत गतवन्ति सम्प्रन्धित्वेन सम्प्राप्तवन्ति ।
कथम् । आनुपक् 'आनुपङ्गेण निसर्गमारभ्य' अव्यवच्छेदेनैत्यर्थः । व्युना चन व्युनान्मपि ।
न केवलम् अभिजनवल्लरीयैश्चर्यादीनि, परानुग्रहप्रज्ञा अपीत्यर्थः । किञ्च अहम् वेशम् प्रतिवेद्यं
संयोजितम् नम्रम् नमनशीलं विधेयम् आयवे मनुष्यस्य अर्थाय आयोर्वा राज्ञोऽर्थाय अकरम्
कृतवानस्मि । किञ्च अहम् सव्याय सव्यनाम्नो मम पुत्रस्यार्थाय पङ्गुभिर्नामानम् अरन्ध्रयम्
साधितवानस्मि सङ्गमितवानस्मीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् वशम् अनयम् मृगयम् नाम श्रुतर्वणे, यदा माम् प्राप्तवान् श्रुतर्वा प्रज्ञानेन अनुपक्तः ।
चन इति पूरणम् । अहम् वेशम् नाम प्रणतम् कृतवानस्मि आयवे । अहम् सव्याय ऋषये
पङ्गुभिम् नाम वशम् अनयम् इति ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तमो वर्गः’ ॥

अहं स यो नववास्त्वं बृहद्रथं स वृत्रे च दासै वृत्रहर्तुजम् ।

यद्वर्धयन्तं प्रथयन्तमानुपग् दूरे पारे रजसो रोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । स । यः । नववास्त्वम् । बृहद्रथम् । सम् । वृत्राऽहं । दासम् । वृत्राऽहं । अरुजम् ।
यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् । आनुपक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अहम् वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता^१ सः य अहम् इना इव द्वितीयैकवचनस्य आकार आदेशः ।
यथा वृत्रम् असुरं मञ्जुर्निवृत्तवानस्मि^२, एवम् नववास्त्वम् नववास्तुम् अभिनवमहं नवसङ्ख्यायुक्तपृष्ठं
वा वृत्रदयम् महारथम् दामम् उपक्षपयितव्यम् अन्वर्धयंश्चिनम् असुरम् सम् अरुजम् संरक्षणवानस्मि
यत्रेण मञ्जुर्निवृत्तवानस्मीत्यर्थः । कदा । यत् यदा वर्धयन्तम् ऐश्वर्याभिवृद्ध्याऽऽस्तातं पृष्ठं
कुर्वन्तम् प्रथयन्तम् पुत्रपौत्रादिप्रजाविस्तारेण च विस्तारयन्तम् आरमानम् आनुपक् आनु-

१. पुनोऽत्र वि' अ', पुनं वि'. २. 'वशम्' मू. ३. 'स्मदिभम्' वि' अ'. ४. 'मत्' वि'.
५-६. 'आनुपङ्गेण निसर्गमारभ्य' मू. ७. 'पुत्रम्' वि' अ'; 'पुत्रम्' वि'. ८. 'नि अ. १. अ'. ९-१०. 'नारिष्ट'
मू. ११. 'वा' मू. १२. 'संरक्षणवानस्मीत्यर्थः' मू.

पूर्व्येण अव्यवच्छेदेनेत्यर्थं, दूरे विप्रकृष्टे पारे परस्मिन्नर्थे^१ रजस धुलोकस्य^२ अवयवभूते रोचना द्वितीयैकवचनस्याऽऽकार आदेशः । रोचन दीपनशीलं देवजनम् अकरम् कृतवानस्मि, तदा ॥ ६ ॥

घेङ्कट० अहम् स अस्मि, य नववास्त्वम् बृहद्रथम् च वृत्रम् इव असुरम् सम् अहम् वृत्रहा, यदा^३ वर्धमानम् प्रथमानम् च अनुपकृतं^४ नववास्त्वं बृहद्रथं च लोकस्य दूरे पर्यन्ते आत्मीयेन तेजसा अकरम् अपनोदितवान् अस्मि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा ।

यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज ऋधक् कृपे दासं कृत्वं हयैः ॥ ७ ॥

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुभिः । प्र । एतशेभिः । वहमानः । ओजसा ।

यत् । मा । साव । मनुष । आह । निर्णिजे । ऋधक् । कृपे । दासम् । कृत्वं । हयैः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अहम् आदित्यात्मना स्थित सन् परि यामि सर्वतो गच्छामि मेरु प्रदक्षिणमावर्तं इत्यर्थः । केन उह्यमानः । सूर्यस्य स्वभूतै आशुभि क्षिप्रगामिभि एतशेभि अश्वैः प्रवहमानः प्रकर्षेण उह्यमानः ओजसा बलेन बलनिमित्तेन महता वेगेनेत्यर्थः । अथवा अहं सूर्यात्मना स्थित सन् परियामि सर्वतो गच्छामि मेरु प्रदक्षिणम् आवर्तं मम सूर्यस्य स्वभूतै आशुभि अश्वैः सह प्रवहमानः प्रकर्षेण बहन्नादित्यरथ बलेन । वायुरज्जुभि किलादित्यमण्डलम्^५ आकृष्यत इत्ययमर्थो व्याख्यातः । किंच यत् यदा मा माम् माव सोमस्याभिपोता मनुष मनुष्य स्तुतिभि आह ब्रवीति हतौति इत्यर्थः, निर्णिजे दशापवित्रेण शोधयिन्ना^६ परिपूते मदर्थं सस्कृते सोमे, तदा स्तुत्या सोमपानेन च बृद्धीर्यं सन् ऋधक् कृपे प्राणैर्विद्योजयामीत्यर्थः, दासम् उपक्षपयितव्यम् कृत्यम् कर्तव्यं छेत्तव्यं च शत्रुम् हयैः हननैर्वज्रप्रहारैः ॥ ७ ॥

घेङ्कट० अहम् सूर्यस्य स्वभूतै 'परि यामि' अश्वैः एतशैः प्रकर्षेण^७ उह्यमानो बलेन । यदा माम् यजमानस्य अभिपव ब्रवीति शत्रो निर्णेजनाय अपनोदितुं शत्रुम्, तदा^८ पृथक् करोमि तस्य यजमानस्य छेत्तव्यम् दासम् आयुधैः ॥ ७ ॥

अहं सप्तहा नहुपो नहुष्टरः प्राश्रापयं शवसा तुर्वशं यदुम् ।

अहं न्यन्यं सहसा सहस्करं नव व्राधतो नवति च वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तहा । नहुप । नहुऽतर । प्र । अश्ववयम् । शवसा । तुर्वशम् । यदुम् ।

अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सह । क्रम् । नव । व्राधत । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥ ८ ॥

१ 'नर्थे वि' २ 'धुलो' मूको ३ यथा मूको ४ अनुकृतम् मूको. ५ '०' डले वि' अ ६ 'यित्र' मूको ७ ७. परिर्वय मि वि', पयिवाति वि'; पयियामि अ'. ८. प्रकर्षणं मूको. ९ तथा मूको.

उद्गीथ० अहम् सतदा सत नमुष्यादीन्^१ असुरान् हतवान् नहुष नहुषस्य राज्ञोऽर्थाय । तदुक्तम्—‘अन्वयं यो यं राण जघान’ (ऋ २, १४, ४) इत्यत्र । नहुषर ‘नद बन्धने’ । नहुषतर अतिशयेन नदा शत्रूणां नागपाशत निगलैश्च बन्धनस्य कर्ता । किञ्च प्र अश्रावयम् प्रकर्षेण श्रावितवानस्मि युद्धकाले अभयशब्दम् ‘मा भर्षी’ इत्युक्तवानस्मि इत्यर्थे, शत्रूणां बलेनातप रित्राणममर्थेन, युक्तत्वादिति शेष, तुर्वशम् नानाशम् यदुम् च । किञ्च अहम् अन्यम् शत्रुम् सह अन्तर्णीतमत्वधमेतत्^२ । सहस्रन्तम् महाबलमित्यर्थ, महमा बलेन नि वरम् नीचं करोमि अभिमवामीत्यर्थे । किञ्च नव नवतिम् च वाधत, ‘वाध’ (निष २, ९)^३ इति बलनाम । वाधयत बलयत शत्रून् वधयम् बहामि^४ जीवितान्त प्रापयामीत्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ‘सत यपुर गर्भं शारदी’ (ऋ १, १७४, २) इत्युक्तम् । अहम् सतदा इतिभिर्मो बन्धन अत्यन्त बन्धक प्र अश्रावयम् जने बलेन तुर्वशम् यदुम् च । अहम् आत्मीयेन सहमा अन्यम् ‘सहस्रिनम् नि’^५ करोमि, नव च पुरी नवतिम् च वर्धमाना देशान्तर प्रापयम् व्यनाश-यमिति^६ ॥ ८ ॥

अह सप्त सप्तती धारयं वृषां द्रविन्वः पृथिव्यां सीरा अर्थि ।

अहमणीमि रि तिरामि सुक्रतुर्धुधा विदं मनरे गातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । सप्त । धारयम् । वृषां । द्रविन्वः । पृथिव्याम् । सीरा । अर्थि ।

अहम् । अणीमि । रि । तिरामि । सुक्रतुः । धुधा । विदम् । मनरे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अहम् सप्त सप्तसदृशमाक्रान् सवन नदां सिन्धुलोहितप्रसृतीन् द्रविन्व द्रविन्व द्रवणशीलान् सप्ततवाहिन् इत्यर्थ, धारयम् अधारयम् धारितवानस्मि वृषा वपिता सन् । क्व अधारयम् । ‘पृथिव्याम् अत्र पृथिव्या मध्ये । कीदृशान् । सीरा सरणशीलान् । नरवाभावश्चाप्यस । सुक्रतुः शोभनकर्मा च अहम् अणीम उदकानि वि तिरामि प्रयच्छामि । किञ्च अहम् युधा मप्रहारण^७ असुरान् परात्पि विदम् लब्धवानस्मि मनरे मनुष्यस्यार्थाय गातुम् देवान् प्रति गन्तार यन्त्रम् इष्टये देवयोगाय ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अहम् सप्त नदी अधारयम् वृषा द्रवन्ती पृथिव्याम् सरणशीला । अहम् उदकानि प्रयच्छामि सुक्रमां । सुद्वेन प्रयच्छामि मनुष्याय मार्गम् यन्मार्गाय ॥ ९ ॥

अहं तदांशु धारयं यदांशु न देवयन् त्वष्टाधारयद्रुशन् ।

स्पाहं गत्रामूर्धःशु वृक्षणास्त्रा मधोर्मधु खात्र्यं मोमंमाशिरम् ॥ १० ॥

१. माध्यां मूको. २. ‘अर्धि’ वि. ३. बह्वि मूको. ४. माधय इति महद्यम् (निष ३, १). ५. ‘मरिचनमि रि’ इतिनामि अ, सहस्रमिति वि. ६. व्यनाशमि मूको. ७. नास्ति मूको. ८. ‘रुशन् वि’, ‘रुश वि’ अ. ९-९. नास्ति मूको, पूर्ति सापणानुवादिनी द्र

अहम् । तत् । आसु । धारयम् । यत् । आसु । न । देवः । चन । त्वष्टा । अधारयत् । रुशत् । स्पार्हम् ।
गवाम् । ऊधःऽसु । वक्षणासु । आ । मधोः । मधु । श्रात्र्यम् । सोमम् । आऽशिरम् ॥ १० ॥

उद्गीथ० अहम् एव तत् पयः आसु गोषु धारयम् धारयामि वृष्टिप्रदानद्वारेण यवसोदकम्
जनयन् । यत् पयः आसु गोषु देवः चन देवोऽपि त्वष्टा आदित्यो वा देवशिल्पी वा प्रजापतिर्वा
न अधारयत् धारयितुं न शक्नोति । कीदृशम् पयः । रुशत् रोचिष्णु स्पार्हम् स्पृहणीयम् ।
गवां केषु प्रदेशेषु धारयसि । गवाम् ऊधःसु इति प्रतिवचनम् । किञ्च वक्षणासु नदीषु च
धारयामि मधु उदकम् । कीदृशम् । श्रात्र्यम् क्षिप्रगामीत्यर्थः । कियन्ते काळं धारयसि
इति चेत्, 'आ मधोः आ वृष्ट्युदकात्' यावद् आगामिवर्षासु 'वृष्ट्युदकं पातयिष्यामि' तावदित्यर्थः ।
किञ्च सोमम् आशिरम् सोमं च आशिरं च धारयामि हविष्ट्वेन । क । सामर्थाद्
यज्ञे ॥ १० ॥

वेङ्कट० अहम् तत् आसु गोषु अधारयम्, यत् आसु गोषु त्वष्टा अपि देवः न अधारयत्, दीप्तं
पयः स्पृहणीयम् गवाम् ऊधस्तु बहनशीलासु अत्यन्तं स्वादु सुखावहम् सोमम् प्रति
आशिरम् ॥ १० ॥

एवा देवाँ इन्द्रो विव्ये नृन् प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः ।

विश्वेत् ता ते हरिवः शचीवोऽभि तुरासः स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥

एव । देवान् । इन्द्रः । विव्ये । नृन् । प्र । च्यौत्नेन । मघवा । सत्यराधाः ।

विश्वः । इत् । ता । ते । हरिऽवः । शचीऽवः । अभि । तुरासः । स्वऽयशः । गृणन्ति ॥ ११ ॥

उद्गीथ० एव एवम् अनेन उक्तप्रकारेण देवान् प्रति इन्द्रः प्र विव्ये प्रकर्षेण गच्छति अनुग्रहीतुम्
नृन् मनुष्यांश्च प्रति च्यौत्नेन बलेन, शत्रून् अभिभूयेति शेषः, मघवा धनवान् सत्यराधाः
सत्यधनः सत्यवादी ऋतुधामेत्यर्थः^१ । पूर्वार्धेन स्तुत्वेदार्थां प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । अत एव च
भिन्नवाक्यताऽनयोः । विश्वा इत् ता यानि मयोक्तानि सामर्थ्यकृतानि कर्माणि तानि
सर्वाण्येव ते तव स्वभूतानि हे हरिवः । हर्यश्च ! शचीवः ! रसानुप्रदानवृत्रवधादिकर्मवन् !
महावन् ! वा तुरासः तुराः परमा भक्त्या योगात् त्वरिताः सन्त 'आदृताः सन्त' इत्यर्थः,
स्वयशः तव स्वं यशः तव स्वभूतं कीर्तिं चेत्यर्थः, अभि गृणन्ति अभिन्दुवन्ति स्तोतारः ।
कर्मकीर्तिस्तुतिद्वारेण तद्वस्तुतिरिहोच्यते । रसानुप्रदानवृत्रवधादिकर्मकीर्तिमन्तं च त्वां सर्वे
स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अथ इन्द्रभावम् अपहायेन्द्रं स्तौति—एवम्^{१०} देवान् मनुष्यान् च इन्द्रः प्र विव्ये स्वेषु कार्येषु

१-१. वृष्ट्युदका मूको. २-२. 'कथनमिष्यामि' मूको. ३. अभि वि^१; नास्ति अ^१. ४. असाधा^१
वि^१ अ^१; तावा^१ वि^१. ५. वयं वि^१. ६. अतं ग्रही^१ मूको. ७. 'भावेन' मूको. ८-८. नास्ति वि^१
अ. ९. स्वयं मूको. १०. 'वम्' देवम् मूको.

प्रगमयति । 'तस्मान् पराचीः प्रजाः प्र बीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते' (ते ६, ३, १, ४-५) इति
ब्राह्मणम् । अथैन मयशा मन्यधनः । विश्वानि एव तानि ते हरिवः । शचीवः^१ कर्माणि अभि गृणन्ति
स्वरमाणाः हे स्वभूतयदाः ! इति^२ ॥ ११ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टमो वर्गः^३ ॥

[५०]

^४वैकुण्ठ इन्द्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, वृत्तीयाचतुर्थ्यौ
अभिमारिण्यौ, पद्ममी त्रिष्टुप्^५ ।

प्र वो महे मन्दमानायान्वसोऽर्चो विश्वानराय विश्वामुवे ।

इन्द्रस्य यस्य सुमर्तुं महो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वो । महे । मन्दमानाय । अन्वसः । अर्चो । विश्वानराय । विश्वामुवे ।

इन्द्रस्य । यस्य । सुमर्तुम् । महो । महि । श्रवः । नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

उट्टीय० उत्तरं मूक्तम् 'प्र वो महे' इति सप्तचम् ऐन्द्रम् इन्द्रो वैकुण्ठो ददशः । प्र वो महे इति ...
कस्मान् कारणान् प्रायेत यूय स्तुतिम् इन्द्रार्थमिति ... ॥ १ ॥

येङ्कट० प्र उच्चारय स्वं महते गोमेत मोदमानाय सर्वस्य नेत्रे सर्वस्य भावयित्रे । यस्य इन्द्रस्य सुष्ट
मर्दनीयम्^६ बलम् महत् श्रवणीयम् नृम्णम् च आवापृथिव्यौ परिचरतः । महोनृम्णयोर्द्वयो भेदः ॥ १ ॥

मो चिन्नु मर्त्या नर्य इनः स्तुतश्चर्कृत्य इन्द्रो मार्यते नरे ।

विश्वाम धूर्षु वाञ्छकृत्येषु मत्पते वृत्रे वाप्स्वर्शमि शूर मन्दसे ॥ २ ॥

मः । चित् । नु । मर्त्या । नर्य । इन । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः । मार्यते । नरे ।

विश्वाम । धूर्षुः । वाञ्छकृत्येषु । मत्पते । वृत्रे । वा । वाप्स्वर्शम् । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

उट्टीय० यस्मान् म मर्त्यो द्वितः इनः सर्वेश्वरः । सः चित् निपातानाम् उच्चारचायेत्यान् चिच्छब्दोऽत्र
हेत्वर्थः । नु इति क्षिप्रनाम । ... ॥ २ ॥

येङ्कट० म. एतु इन्द्रः मर्त्या नृदिगः^७ इन्द्रः शूरः पुनः पुनः 'कर्तव्यः कार्येषु' मत्पदशाय मनुष्याय ।
स स्वं सर्वेषु योद्धव्येषु बलदृष्टयेषु च मत्पते^८ 'मये वा' उद्धृष्टेषु 'अभि माद्यमि' शर^९
वन्दये स्तोत्रमिः स्तुपमानः ॥ २ ॥

के ते नरे इन्द्र ये त इपे ये ते सुमं सधुन्यर्शमिषधान् ।

के ते वाजायामुषीय हिन्विरे के अप्सु स्वामूर्वरासू पौंस्ये ॥ ३ ॥

१ 'व रि' अ, 'व रि' रि । २. नास्ति रि' । ३-३ नास्ति मूको. ४. या. (३३, ५)
व्याख्यानियमृत् ३. ५ मदीय रि' म, मदीय रि'. ६. 'यम् मूको. ७-७. 'वर्कृत्य रि'; 'वर्कृत्य
इन्द्र रि' अ. ८. मदीय रि' अ; मदीय रि'. ९-९. 'य इव मूको. † = पृथग्भवे इति सायः ३.
१०-१०. नास्ति मदीय रि'; मदीय अ. ११. म दीय रि'.

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सुधन्यम् । इयक्षान् ।
के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्सु । स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० के ते मनुष्याः इन्द्र । यादशाः तव अस्त्राय भवन्ति, ये च त्वदीयम् सुखम् धनयुक्तम्
त्वत्तः प्राप्तुमिच्छन्ति । के वा तुभ्यम् बलाय असुरहनननिमित्ताय हविः प्रेरयन्ति, के वा
उदकाद्यर्थम् इति ॥ ३ ॥

भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान् भुवो विश्वेषु सर्वनेषु युज्ञियः ।
भुवो नृश्च्यौतो विश्वस्मिन् भरे ज्येष्ठश्च मन्त्रो विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु । युज्ञियः ।
भुवः । नृन् । च्यौतः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः । च । मन्त्रः । विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभवः त्वम् इन्द्र । स्तोत्रेण महान् । भुवः च सर्वेषु सवनेषु यष्टव्यः । भुवः च नृणाम्
च्यावकः सर्वस्मिन् सद्ग्रामे, प्रशस्यः च मन्त्रयितव्यः सर्वस्य वृष्टः ॥ ४ ॥

अवा नु कं ज्यायान् युज्ञ्वनसो महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः ।
असो नु कं मजरो वर्धाश्च विश्वेदेता सर्वना तूतुमा कृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । युज्ञ्वनसः । महीम् । ते । ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः ।
असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः । च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

उद्गीथ० ... विदुः लभन्ते । किञ्च यः त्वम् अजरः जरारहितः स त्वम् असः 'भव नु'
क्षिप्रम् कम् सुखम् । ईप्सितार्थप्रदानेन अस्माकं सुखकरो भवेत्यर्थः । वर्धाः च पुत्रपौत्रादि-
वृद्धयो^१ वर्धयिता च भव । किञ्च विश्वा इत् सर्वाण्येव एता एतानि सवना सवनानि
पशान् 'प्रातःसवनादीनि च' तूतुमा तूणं क्षिप्रम् कृषे कुरु अङ्गभावप्रतिपत्त्या परिसमापय
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० रक्ष क्षिप्रम् प्रशस्ततरः सम्भक्तयज्ञान् । महत्तव रक्षणम् कृष्टयः जानन्तु । भव त्वम् इह
अजरः, क्षिप्रं वर्धस्व च । विश्वानि त्वम् एतानि सवनानि तूणानि कुरुष्वे ॥ ५ ॥

एता विश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहस्रो यानि दधिषे ।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः ॥ ६ ॥

'एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति । सहस्रः । यानि । दधिषे ।'
वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना । यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्पद्यतम् । वचः ॥ ६ ॥

१-१. 'वत्स' मुको. २. 'नामिह' वि. ३-३. प्रोक्तवनादीनि च वि. अ. ४-४. या. (५, २५)
व्याख्यातोऽयमर्थः द्र.

उद्गीथ० कस्मादेवमुच्यते । यस्मान् एता एतानि विद्वा सर्वानि सवना प्रातः सवनादीनि यज्ञान् वा तनुमा
तूष्णिं क्षिप्रम् कृपे करोषि त्वं क्षिप्रम् आगच्छन् । स्वयम् आत्मना द्वे सूनो । पुत्र ! सहस्रं घृतस्य
यानि सवनानि दधिपे वृष्टिप्रदानद्वारेण अङ्गत्वप्रतिपत्त्या वा धारयसि । किञ्च वराय श्रेष्ठाय
ते तुभ्यम् पात्रम् इदं सोमस्य पूर्णम् धर्मेणे सर्वस्य धारयित्रे, तना धनं च अस्मदीयम्
यज्ञं च मन्त्रं च कृतं । स्तुतिलक्षणं ब्रह्म अन्नं च सवनीयं पुरोडाशादिकम् उद्यतम्,
यज्ञेदम् अर्धकृतं वचं स्तुतिरक्षणं तदपि तत्रैव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० एतानि विधानि सवनानि तूष्णीनि कुरूपे । स्वयम् एव द्वे सहस्रः सूनो । यानि धारयसि
वातूणां निवारणाय । तव रक्षणं भवतु अस्माकम्, धारणाय च धनम् । तुभ्यम् यज्ञं
यज्ञुहि मह्यं त्रैलोक्यम् वचं उद्यतम् इति ॥ ६ ॥

ये ते विप्र ब्रह्मकृतः सुते सचा वसूनां च वसुनश्च दावने ।

प्र ते सुम्रस्य मनसा पथा भुवन् मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च । वसुनः । च । दावने ।

प्र । ते । सुम्रस्य । मनसा । पथा । भुवन् । मदे । सुतस्य । सोम्यस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० हे विप्र ! मेधाविन् इन्द्र ! ते तव अर्थाय ये ब्रह्मकृतः । ब्रह्मणोऽन्नस्य सवनीयपुरोडाशा-
दिकस्य स्तुतेषां कर्तारं सुते अभिपुते सति सोमे सचा 'निरयमिति अत्रार्थः' । अथवा
सुत इति वृत्तीत्यर्थे सप्तमी, सचासन्दश्च सहार्थः । सुतेन सोमेन सहेत्यर्थः । वसूनाम् च
दृष्टवनानां च वसुनः च दृष्टयनस्य च दावने दानाय । दानेन च अत्र तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते ।
त्वत्तो लाभयेत्यर्थः । ते ब्रह्मकृतः सुम्रस्य स्वर्गसुखस्य पथा प्राप्तिमार्गेण प्र भुवन् प्रकर्षेण भवन्तु
मनसा, त्वया अनुगृह्यमाणा इति शेषः, स्वत्प्रसादात् स्वर्गं प्राप्नुवन्तिवत्यर्थः, मदे सति सुतस्य
अभिपुतस्य सोम्यस्य सोममयस्य अधस्त अन्नस्य सम्बन्धिनि स्वयि वृष्टे सतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ये ते मेधाविन् स्तोत्रकृतः सुते सोमे संभूय बहूनाम् वसूनाम् एकस्य च दानार्थम्, ते
स्तोतार सुखस्य पूजनीयेन मार्गेण प्र भवन्तु मदे सज्जाते तव अभिपुतस्य सोममयस्य
अन्नस्य सम्बन्धिनि इति ॥ ७ ॥

“इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये नवमो वर्गः” ॥

[५१]

“अयुना देवा ऋषयः, युना मौचीकोऽसि । युजा देवा देवता, अयुनाम् अग्निः । त्रिरुदुम् छन्दः” ।

महत् तदुल्यं स्थविर् तदासीद् येनाविष्टितः प्रविशेतिथापः ।

विश्वो अपश्यद्बहुधा ते अग्ने जातयेदस्तन्यो देव एकः ॥ १ ॥

१. १. 'छन्दस्' मूको. २. नास्ति वि' अ'; 'वतानि वि'. ३. सवनानि वि'. ४. नास्ति वि'.
५. गायम् वि'. ६. योऽपि वि'; पन्दि अ'. ७. वचन वि'. ८. ८. 'निरयसं वि' अ. ९. 'वृत्तीत्यर्थे'
मूको. १०. ये वि'. ११-११. नास्ति मूको.

‘महत् । तत् । उत्तमम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन । आऽविष्टित । प्रऽविवेशिथ । अप । विश्वा । अपश्यत् । बहुधा । ते । अग्ने । जातवेद । तन्व । देव । एक ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तराणि त्रीणि सूक्तानि ‘महत्तदुत्तमम्’ विश्वे देवा शास्तन ‘यमंच्छाम मनसा’ इत्यादीनि नवचैपदृचैकादशर्चानि, विश्वेषा च देवाना सौचीकस्य चाग्ने सवादसूक्तानि । प्रथमस्य सूक्तस्यायुज सर्वा वैश्वदेव्य, युज आग्नेय्य । द्वितीयं च सूक्तम् आग्रयम् । उत्तमं वैश्वदेवम् । ‘तदद्य वाच’, ‘पञ्च जना मम होत्र जुषन्ताम्’ (ऋ. १०, ५३, ४, ५) इत्येवे च द्वे आग्नेय्यौ । ‘सवादेपु च सर्वेषु य^२ ऋषि सैव देवता’ (तु. श्रु. २, ८६-८७) इति वचनाद् ऋषिदेवतयो एकत्वम् । ‘महत् तदुत्तमं स्थविरं तदासीत्, येनाविष्टितो वषट्कारभयाद् अग्निरप्सु प्रविवेश’ इतीतिहासः । विश्वे देवा सौचीकमग्निमाहुः—महत् परिमाणत तत् उत्तमं जरायुपर्याय^३ यमंवेष्टनम् स्थविरम् स्थूलं च तत् आसीत् अभूत्, ‘यन उत्तमेन’ आविष्टित आविष्टितं प्रविवेशिथ वषट्कारभयात् प्रविष्टवानसि^४ त्वम् अप । किञ्च विश्वा ऋतुषु अप्सु ओषधीषु च प्रविष्टा अपश्यत् दृष्टवान् बहुधा अनेकप्रकारम् ते तव स्वभूता हे अग्ने! जातवेद! तन्व मूर्ती^५ देव एक ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘अमस्त्रयो ज्यायासो भ्रातर आसन् । ते देवेभ्यो हव्यं वहत प्राप्नीयन्त । सोऽग्निरविभेदिथ वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति । स निलायत् । सोऽप प्राविशत् । त देवता प्रेषमैच्छन्’ (तै. २, ६, ६, १) इति ब्राह्मणम् । तत्र^६ देवाना वचनम्—‘महत् तत् उत्तमम्’ इति । महत् तत् प्रावरणम् स्थूलम् च आसीत्, येन ‘आवेष्टितं त्वम् अग्ने!’ प्रविष्टवानसि उदकम् । तस्य उत्तमस्यान्तं^७ तव तनूपांता बहुधा एक देव अपश्यत् अग्ने! जातप्रज^८ ॥ १ ॥

को मां ददर्श कतमः स देवो यो मे तन्वो बहुधा पर्यपश्यत् ।

कहं मित्रावरुणा क्षियन्त्यग्नेर्निश्वाः समिधो देवयानीः ॥ २ ॥

क । मा । ददर्श । कतम । स । देव । य । मे । तन्व । बहुधा । परिऽअपश्यत् ।

कं । अहं । मित्रावरुणा । क्षियन्ति । अग्ने । निश्वा । समुऽइधं । देवऽयानी ॥ २ ॥

उद्गीथ० देवैरेवमुक्तोऽग्निस्तान् पृच्छति—क असौ देव य मा मामग्निम् ददर्श दृष्टवान्, एवंमिति शेषः । कतमं स देव य मे मम अग्ने स्वका तव बहुधा बहुप्रकारम् पर्यपश्यत् सर्वतो दृष्टवान्, पश्चादिति शेषः । कस्मादेव वाक्यशेषेण व्याख्यायत । ‘त यमश्च वरुणावपश्यताम्’^{१०} (शा. १, २) इति शाङ्खायनश्रुते^{११} । अनुपूर्वम् इति व्याख्यायते । क अहं क्व च हे मित्रावरुणा! मित्रावरुण-प्रहणमत्र प्राधान्यात् । अथवा सर्वदेवोपप्रदर्शनार्थम्^{१२} । हे मित्रावरुणौ! परीक्षितार^{१३} विश्व देवा ! इत्यर्थः, क्षियन्ति निवसन्ति अनुप्रविष्टास्तिष्ठतीत्यर्थः, अग्ने मम स्वभूता विश्वा सर्वा समिधं समिद्धा सन्दीप्ता तन्व देवयानी देवान् प्रति गन्त्य ॥ २ ॥

११ या (६, १५) निगमोऽयं ॥ २. च वि^१, नास्ति वि^२ अ ३ *पयां वि^३. ४ ४ तद् ये^४ वि^५, योनौ तद् उत्वेन वि^६ अ ५. निप्रवानसि मूको ६ कनी मूको ७. तु वि^७ अ^८. ८-८. आवे वि^९ अ^{१०} ९ उत्तम्यां वि^{११} अ^{१२}. १०. ‘अ त्वप’ वि^{१३}. ११ शाखान्तरार्थं मूको १२. त्वंप्रदं वि^{१४}. १३ परिक्षित मूको

वेङ्कट० तद् इदम् अग्नेर्पचनम्—य मा ददर्श। कनम स देव, य मम तन्^१ बहुधा
 १ निविष्टा † पर्यपश्यत् । व हे मित्रावरुणौ । ता ध्याता समिद्धा तन्वो देवयानसाधनभूता ‡
 मदीया निवसन्ति इति देवानां मुलत स्थितौ स प्रभ कुवाणो मित्रावरुणौ पृच्छति^१ ॥ २ ॥

ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः प्रविष्टमग्ने अप्स्वोपधीषु ।

तं त्वा यमो अचिकेचित्रभानो दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातवेदः । प्रविष्टम् । अग्ने । अप्सु । ओपधीषु ।

तम् । त्वा । यम । अचिकेत् । चित्रभानो इति चित्रभानो । दशान्तरुष्यात् । अतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० देवा आहु — ऐच्छाम अन्विष्टवन्तो^१ यम त्वा त्वामग्निम् बहुधा बहुप्रकारम् हे जातवेद ।
 अग्न । प्रविष्टम् अप्सु ओपधीषु । ऋतुषु^२ च श्रुतिदर्शनात् । इत्थम् तम् त्वा त्वाम् यम अचिकेत्
 दृष्टवान्, वरुणश्च । 'त वरुणश्च यमश्च'वपरमताम्^३ (शांखा १, २) इति श्रुते । हे चित्रभानो विचित्रदीप्ते ।
 दशा तरुष्यान् दशान्तरुष्यादिति विभक्तियचनव्यत्यय कार्य । दशान्तर्निवासान्^४ अतिरोचमानम्
 अतीत्य एकादशे निवासे उपित्वा दीप्यमानम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नीचीन^५ त्वाम् अनु ऐच्छाम जातवेद । बहुधा निशीनम् प्रविष्टम् अग्ने । अप्सु^६ च
 ओपधीषु च । तम् त्वा यम अजानात्^७ चित्रदीप्ते । दशान्तरुष्यान् अतिरोचमानम् । अन्तरुष्य
 गृहम् आवासस्थानम् । दशत्वविनिष्ट गृहम्^८ आवासस्थानम् अतीत्य रोचमानम् । अग्नेर्हि गृहानि
 दशाऽऽवासस्थानानि भवति — पृथिव्यादयस्त्रय भग्न्मावसस्त्रय आप ओपधयो वनस्पतय
 पुरषशरीर चेति ॥ ३ ॥

होत्रादहं वरुण विभ्यदायं तेदेव मा युनजन्त्र देवाः ।

तस्य मे तन्वो बहुधा निविष्टा एतमर्थं न चिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । विभ्यत् । आयुम् । न । इत् । एव । मा । युनजन् । अत्र । देवा ।
 तस्य । मे । तन्व । बहुधा । निविष्टा । एतम् । अर्थम् । न । चिकेत् । अहम् । अग्नि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अग्निराह—होत्रात् होतृकर्मण कर्त्तव्यात् अहम् हे वरुण । विभ्यन् आयुम् आगतवानस्मि
 दूर नष्टोऽस्मीत्यर्थ । न इत् एव न शब्दोऽत्र मादर्थे, युनजन् इत्येतेन सम्बध्यते । इच्छन्दा
 यस्मादर्थे । एवशब्दस्तस्मादर्थ । एव च योतवा कार्या—यस्मादहं होत्राद्^{१२} विभ्यदायम्, तस्मान्
 मा मा न युनजन् मा नियुञ्जन्वित्यर्थ, अत्र अस्मिन्^{१३} होतृकर्मणि कर्तृत्वेन । तस्य
 न योऽहं होत्राद् विभ्यदायम् तस्य मम तव बहुधा बहुप्रकारम् बहुषु स्थानेषु

१ 'नू वि' अ^१; तत्र वि^२ २ २ नास्ति वि^३. † 'ष्टा वि' अ^४. ‡ द्रव्यासा^५ वि^६ अ^७.
 १ आयु दृष्टवो वि^८. २ नास्ति वि^९. ३ यस्मान्वपश्यानि वि^४ अ^५. ४ 'वाततान् मूको
 ५ 'वि' वि^६. ६ कन्वे^७ मूको. ७ नास्ति वि^८. ८ अजाया^९ वि^{१०} अ^{११}, अजानां वि^{१२}. ९ अहम्
 वि^{१३} अ^{१४} १२ होतृन् मूको. १३ तस्मिन् मूको.

पूर्वोक्तेषु अवादिषु निविष्टा 'होतृकर्मकर्तृत्वम् अनिच्छन्त्य' सत्यं सधृता स्थिता इत्यर्थः ।
यत् एवम् अतः एतम् होतृकर्मलक्षणम् अर्थम् प्रयोजनम् न चिकेत न जानामि, कर्तुं न
शक्नोमीत्यर्थः^१, अहम् अग्निः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हव्यवहनार्थं वरुणः । 'विभ्यत् अहम्' गतवान् अग्निः । न एव माम् पुनश्च अस्मिन् हौत्रे
युञ्जन्तु अमी देवाः । तस्य मम तन्व बहुधा^२ निविष्टा । तदिदं कार्यम् भवद्भिः उच्यमानं
हव्यवहनम्^३ न बुध्ये अहम् अग्निः कर्तव्यम् इति ॥ ४ ॥

एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामोऽरकृत्या तमसि क्षेप्यमे ।

सुगान् पथः कृणुहि देवयानान् वह हव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

आ । इहि । मनु । देव । युर्य । यज्ञकाम । अरकृत्य । तमसि । क्षेपि । अग्ने ।
सुगान् । पथः । कृणुहि । देवयानान् । वह । हव्यानि । सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० देवा आहुः — आ इहि आगच्छ होतृकर्म कर्तुम् । कस्मात् । यत् मनु अधिकृतमनुष्यं देवयु
देवान् स्तोतुं यष्टुं च कामयमानं यज्ञकामः यज्ञान् कर्तुं कामयमानश्च आस्ते । एतत्
ज्ञात्वा किमर्थम् अरकृत्य अलकृत्य निवार्य होतृकर्म न करोमीति प्रतिषेधं कृत्वा तमसि
अन्धकारे 'अपाम् मध्ये' क्षेपि निवससि हे अग्ने । आगत्य च सुगान् सततप्रवृत्तान् पथः कृणुहि कुर
देवयानान् देवान् प्रति गमनसाधनान् स्वर्गमार्गान् । वह प्रापय देवान् प्रति हव्यानि
हवींषि सुमनस्यमानं सुमनसः प्रीतियुक्तमनसः अस्मान्^४ कर्तुमिच्छन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ गच्छ । सर्वो मनुष्यः देवयु यज्ञकामः भवति^५ । अलङ्कुर्वन् आत्मानं निवससि गृहे जले^६
त्वम् अग्ने । सुगान् मार्गान् कृणु यैर्मनुष्याः देवान् प्रति गच्छन्ति । वह इति
स्पष्टम् ॥ ५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये दशमो वर्गः ^{१०} ॥

अग्नेः पूर्वं भ्रातरो अर्थमेतं रथीणाध्वानमन्वावरीवुः ।

तस्माद् भिया वरुण दूरमायं गौरो न क्षेमोऽविजे ज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्ने । पूर्वं । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीणाध्वानम् । अनु । आ । अन्वरीवुरिति ।
तस्मात् । भिया । वरुणः । दूरम् । आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अग्ने मम पूर्वं पूर्वकालीया भ्रातरः अर्थम् एतम् होतृकर्मलक्षणम् प्रयोजनम् रथी इव यथा^७ रथी
अध्वानम् अन्वावृणोति अनुपूर्वं व्याप्नोति गच्छन्, एवम् अतः आ अवरीवुः अनुपूर्वम् आरुतवन्तः ।

१-१. 'वने' इत्य मूको. २ करोमीत्यर्थं मूको. ३-३. विभ्य ... वि^३ अ^३. ४. वरुणो मूको.
५ 'वादनम् वि'. ६ ६ अपामपि मध्ये मूको. ७. अस्माकम् मूको ८. 'तु वि'. ९. नास्ति वि'.
१० १० नास्ति मूको ११ रथा मूको.

अनुष्ठानेन व्यास्रवन्त, अनुष्ठितवन्त इत्यर्थे । अनुष्ठाय च वषट्कार मृता इति शेष । तस्मात् कारणात् अहमपि मिया भयेन वषट्कारभयादित्यर्थ, हे वरुण ! दूरम् आयम् आगतवानस्मि । किमिव । गौर न यथा गौरमृग क्षेप्तो हृषूणा क्षेप्तु धानुष्कस्य भयात् अविन 'ओविनी भयच्छलनयो' । आकर्षणक्षणे^१ ज्याया धनुर्गुणस्य दूर गच्छति, ण्वम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० भूपतिर्भुवनपतिर्भूतानापतिरिति त्रय अग्रे ज्यायास्य भ्रातर तमिमम् अर्थम् 'हौम्रम् अनुक्रमेण'^२ आ-वृत्तम् यथा सारथि अवानम् आवृणोति । तं च क्रमेण मृता । तस्मात् मरणाद् भयेन अहम् वरुण ! दूरम् गतवान् । यथा गौर मृग शरस्य क्षेप्तु धनुष ज्याया कम्पते, तथा प्रचलितोऽस्मि स्वस्मान् स्थानादिति ॥ ६ ॥

कुर्मस्तु आयुर्जरं यदग्रे यथा युक्तो जातयेदो न रिष्याः ।

अथा वहामि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्म । ते । आयु । अजरम् । यत् । अग्रे । यथा । युक्त । जातयेद । न । रिष्या ।
अथ । वहामि । सुमनस्यमान । भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुजात ॥ ७ ॥

उद्गीथ० देव आहु — हे अग्रे ! जातवेद ! मरणात् त्वा मैघी । कुर्म ते तव आयु जीवितम् अजरम् जरारहितम् विनाशरहितम् यत् तत्, यथा येन प्रकारेण युक्त होतृकर्मणि भस्माभि नियुक्त सन् न रिष्या न हिंस्यसे त्रियस इत्यर्थ । अथ अमरत्वकरणान्तरम् वहामि वह प्रापय सुमनस्यमान सुमनस अस्मान् कर्तुमिच्छन् स्वयं वा सुप्रीतमना सन् भागम् स्वस्वम् अशम् देवेभ्यः, दातुमिति शेष, देवाना वार्थाय हविषः सवन्धनम् हे सुजात ! सुजन्मन् ! ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कुर्म तव वयम् आयु अग्रे ! जरारहितम् यत् भवति, यथा हविर्वहने युक्त त्वम् जानवेद न त्रियसे । अथ वह त्व हवि अग्रे ! सौमनस्य^३ कुर्वन् हविषः भागम् देवेभ्यः शोभनजनन^४ ॥ ७ ॥

प्रयाजान् मे अनुयाजाञ्च केरुगान्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापा पुरुषं चोर्षधीनामग्रेथ दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रयाजान् । मे । अनुयाजान् । च । केरुगान् । जस्वन्तम् । हविषः । दत्त । भागम् ।
घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च । ओर्षधीनाम् । अग्रे । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥

उद्गीथ० अतिराह — प्रयाजान् मे मद्यम् अनुयाजान् च केरुगान् असाधारणान् जस्वन्तम् रसवन्तम् हविषः मय्य दत्त भागम् स्विष्टदाकृष्टम्, घृतम् च पृथक्पृथक् आज्यभागो अग्निश्रेष्ठदिपु च अगाम् समन्धि

१ अनाकर्षणक्षणे भयसा न सति, अनाकर्षणे सतीत्यर्थ मृको. २ २ होशनुव° रि°, होन° वि°. ३ सोमनस्य वि° अ°, सोमनास्य वि°. ४ या (८, २२) प्र.

अद्भ्य उत्पन्नम् इत्यर्थः, पुरुषम् च पुरुषशब्देनात्र पुंलिङ्गत्वाद् आग्नेयः सवनीयः पशुरुच्यते ।
तं च ओषधीनाम् सम्बन्धिनम् । अथवा पुरु बहु कर्म सनोतीति पुरुषः पुरोडाशः^१ । तं
च दर्शपूर्णमासादिकर्मसु ओषधीनां विकारत्वेन सम्बन्धिनम् । अग्नेः च मम हवींषि वदतः
दीर्घम् आयुः अस्तु हे देवाः । ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तर्हि प्रयाजानुयाजान् सर्वान् मह्यम् दत्त । अवत्ते प्रधाने प्रत्यभिधारणात्^२ सारयन्तं च
हविषः भागम् सर्वस्य दत्त स्विष्टकृदाख्यम्, घृतम् च अद्भ्यः उत्पन्नम्, पुरुषम् च ओषधीभ्य
उत्पन्नं दत्त । तथाऽस्य अग्नेः दीर्घम्^३ च आयुः अस्तु देवाः । इति । अमुमितिहासं^४ प्रकृत्य^५
कौषीतकिनां ब्राह्मणम्—‘तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेयमाज्यम्’
(तु. शांवा १, २) । ‘आग्नेयः पुरोडाशो भवति’ (श १, ५, ३, २०; २, ४, ४, १२) इति । ‘शरीरदायादा
ह वाऽग्नयो भवन्ति’ (आमिष्ट ३, ६, २, २१) इति च ब्राह्मणम्, ‘पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा’
(तै २, २, २, ५) इति च ॥ ८ ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवलं ऊर्जस्वन्तो हविर्षः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥

तव । प्र०याजाः । अनु०याजाः । च । केवले । ऊर्जस्वन्तः । हविर्षः । सन्तु । भागाः ।
तव । अग्ने । यज्ञः । अयम् । अस्तु । सर्वः । तुभ्यम् । नमन्ताम् । प्र०दिशः । चतस्रः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० एवमुक्ता देवा एनं प्रत्यूचुः—तव अग्नेः प्रयाजाः अनुयाजाः च केवले असाधारणे
ऊर्जस्वन्तः, रसवन्तः हविषः मध्ये सन्तु भवन्तु भागाः सागभूताः । तव एव च हे अग्ने । यज्ञः
अयम् अस्तु भवतु^६ सर्वः एव । तुभ्यम् नमन्ताम् प्रणमन्ताम् प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः चतस्रः
अपि । अथवा ‘प्रगतत्वाद् दिग्भिः’ सह मिश्रिताः^७ प्रदिशोऽवान्तरदिश उच्यन्ते । ताश्च
इतराश्च चतस्रो दिशः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० प्रयाजादयः तव सन्तु । यज्ञः^८ च अयम् त्वदीयः सर्वः । तुभ्यम् एव नमन्ताम् मुखाः
चतस्रः दिशः ॥ ९ ॥

^{१०}इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकादशो वर्गः^{१०} ॥

[५२]

^१सौचीकोऽभिर्ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^{१०} ।

विश्वे देवाः शास्तेर्न मा यथेह होता ब्रूतो मन्त्रै यन्निपद्य ।

प्र मे ब्रून् भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि ॥ १ ॥

१. 'अम्' मूको. २. प्रत्यभिधारणात् मूको. ३. दीर्घम् वि' अ'. ४. भिति' दि' अ'.
५. प्रस्तुत्य वि'. ६. 'वतः' मूको. ७-७. 'तत्वादि' मूको. ८. 'तान्' मूको. ९. वः वि'.
१०-१०. नास्ति मूको.

विश्वे । देवा । शास्तन । मा । यथा । इह । होता । वृतः । मनवे । यत् । निऽस्य ।
प्र । मे । वृत । भागुऽधेयम् । यथा । वृ । येन । पथा । हव्यम् । आ । वृ । वहानि ॥ १ ॥

उद्गीथ० देवैरेवमुक्तः अग्निराह — हे विश्वे देवाः! यजमानेन युष्माभिश्चाहम्^१ वृतः । इदानीं यूयम्
शान्तन एवमिदं स्वया कर्तव्यमिति अनुशाध्वम् मा माम् । अनुशिष्टश्च सन् अहम् होता इह
अत्र होतृकर्मणि वेद्यां यज्ञे वा निषद्य उपविश्य यथा येन प्रकारेण मनवे जानामि यत्
कर्म कर्तुम्, तथैव करिष्यामीति शेष । किञ्च मे मह्यम् प्र वृत प्रकथयत यूयम् भागधेयम्
हविर्भागम् व युष्माकम् स्वभूतम् यथा येन प्रकारेण वहानि, तं प्रकारमिति योजयम् ।
किञ्च येन पथा मार्गेण हव्यम् हविः^२ वः युष्मान् प्रति आ वहानि आभिमुख्येन प्रापयानि^३,
त पन्थानं मह्यम् प्र वृत यूयम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवाः! माम् अनु-शास्तन, यथा अस्मिन् यज्ञे भवद्भिः होतृत्वेन वृतं भवत^४
स्तौमि, यत्र वा निषद्य । प्र वृतं मम भागधेयम् यथा भवद्भिः कल्पितम् । येन च पथा
हव्यम् युष्माकम् आ वहानि, तं च प्रवृतं इति ॥ १ ॥

अहं होता न्यसीदं यजीयान् विश्वे देवा मरुतो मा जुनन्ति ।

अहरहरश्चिनाध्वर्यवं वां ब्रह्मा समिद्धवति साहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः । मरुत । मा । जुनन्ति ।
अहःऽअह । अदिना । आध्वर्यवम् । वाम् । ब्रह्मा । समुऽइत् । भवति । सा । आहुतिः । वाम् ॥

उद्गीथ० एव च कृते सति अहम् अग्नि होता मृत्वा नि असीदम् निषीदामि वेद्यां होतृकर्म
कर्तुम् यजीयान् यष्टुतर^५ । निषण्णं च सन्तम् विश्वे देवा भवन्तः मरुतः च ऋत्विजश्चेत्यर्थः,
मा माम् अग्निम् जुनन्ति होद्व्येऽत्र हृत् । जुनातिर्गत्यर्थः हुतोऽपि अत्र अभिपूर्वाथो^६
ब्रह्मण्यः । अग्निमुनन्तु, सम्परिचारार्थं स्वाभिकारार्थं च अग्निगच्छन्तु इत्यर्थः । किञ्च अहरहः
दिवसेदिवसे हे अध्विनौ! आध्वर्यवम्, युवयोः कार्यत्वेन भवत्विति शेषः । सा आहुतिः वाम्
या मयि होतव्या साहुतिः साऽपि वां युवयोरेव होतव्यत्वेन^७ भवतु । युवाम् अध्वर्यु
भवतम् इत्यर्थः । ब्रह्मा च ममिन् समिद्ध^८ सर्वस्य सन्दीपकः प्रकाशकश्चन्द्रमा भवति
भवत्स्वित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् होता मृत्वा होतृपदने^९ निषण्णोऽस्मि यष्टुतम् । तस्मात् द्यास्ता देवा, मरुतः माम्
होतृपदने प्रेरयन्ति । हे अध्विनौ! अस्मिन् अहरहः युवयोरेव आध्वर्यवम्^{१०} अस्तु । तद्भवद्भ्याम्
अनुष्ठातव्यम् । ब्रह्मा भवतु समिद्धश्चन्द्रमाः । सा युवयोः आहुतिः । सोमात्मको हि चन्द्रमा
हूयन्^{११} इति ॥ २ ॥

१. 'स्वायं मूको. २-२ यथा इति. इत्य वि' अ. ३. 'शानि मूको. ४ मयव वि'.
५. 'अग्नि' मूको. ६. 'येन न मूको. ७ 'इतः वि' अ; 'अन- वि'. ८ 'सदने वि'.
९. 'अप्युम् वि' अ', 'अप्युवम् वि'. १०. 'इत वि'.

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत् समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम । अपि । ऊहे । यत् । समऽअञ्जन्ति । देवाः ।
अहःऽअहः । जायते । मासिऽमासि । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अयम् यः होता अग्निः सः किः कर्ता यमस्य आदित्यस्य । 'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' (ऐत्रा ८, २८)
इति श्रुतेः । कम अपि अन्नमपि हविराण्यम् ऊहे वहति । यत् समञ्जन्ति सम्यग्गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति भक्षणेन भक्षयन्तीत्यर्थः, देवाः । किञ्च अहरहः अहन्यहनि जायते अग्निहोत्रार्थम्
उत्पद्यते, मासिमासि^१ मासेमासे च पिण्डपितृयज्ञार्थम् । सर्वयागकालप्रदर्शनार्थं चेदं वचनम् ।
^१मर्धमासे वा । अथ देवाः नि-दधिरे हव्यवाहम्^२ ॥ ३ ॥

येङ्कट० अयम् यः होता, सः कः भवति मृत्योः । कम अपि हुतम् अमृतो हि इतो वहति,
यदि आत्मनि संश्लेषयन्ति ऋत्विजः । सोऽयमग्निः सूर्यो मूत्वा अहरहः जायते, चन्द्रमाः
मासिमासि । तम् इमम् अग्निम् देवाः दधिरे हविषां वोढारम् ॥ ३ ॥

मां देवा दधिरे हव्यवाहमपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान् यज्ञं नः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपम्लुक्तम् । बहु । कृच्छ्रा । चरन्तम् ।
अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति । पञ्चयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ॥ ४ ॥

येङ्कट० माम् देवाः दधिरे हविषां वोढारम् हविर्वहनभयाद् अपम्लान्तम् बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि
चरन्तम् तत्रोपलभ्य अग्निः भयम् विद्वान् यज्ञम् अस्माकम् कल्पयति इति मन्यमानाः
पञ्चविधगमनम् । पाङ्क्तो हि यज्ञः । त्रिवृच्च सवनैः । सप्ततन्तुः छन्दोभिः ॥ ४ ॥

आ वो यक्ष्यमृतत्वं सुवीरं यथा वो देवा वरिवः कराणि ।

आ वाहोर्वज्रमिन्द्रस्य धेयामथेमा विश्वाः पृथना जयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतऽन्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवाः । वरिवः । कराणि ।
आ । वाहोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृथनाः । जयाति ॥ ५ ॥

येङ्कट० आ पाचे^१ युष्मान् अमृतवम् सुपुत्रम्, यथा अमृतो बलवान् अहं सन् युष्माकम् देवाः !
परिचर्याम् करवाणि । वाहोः च इन्द्रस्य वज्रम् आ धेयाम् । अयं स इन्द्रः इमाः विश्वाः

१. पा. (६, ३५) व्याख्याता द्र. २. मासि मूको. ३-३. ... मूको; या, अनु पाठपतिः द्र.
४. वो वि^१ ज^२; वाचो वि^३.

पुतनाः जयाति इति ॥ ५ ॥ यथा कुर्वन्त आत्मानं पुमश्च होतारम् अकुर्वन् देवाः तन्नामिरेवो-
त्तरया दर्शयति ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नवं चासर्पयन् ।

औक्षन् घृतैस्त्वणन् वह्निंस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ६ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नवं । च । असर्पयन् ।

औक्षन् । घृतैः । अस्तुणन् । वह्निं । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पूर्व (अ ३, १, १) व्याख्याता ॥ ६ ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

[५३]

‘देवा ऋषयः, चतुर्थपञ्चम्यो सौचीकोऽग्निर्देवि । अग्निर्देवता, चतुर्थपञ्चम्योर्देवा ।

आद्या पञ्च अष्टमी च त्रिंशुभ, शिष्टा जगत्स्य’ ॥

यमैच्छाम मनसा सोऽयमाणाद्यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् ।

स नो यक्षद् देवताता यजीयान् नि हि पत्सदन्तरः पूर्वो अस्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छाम । मनसा । स । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य । विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् ।

स । न । यत् । देवताता । यजीयान् । नि । हि । पत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यम् मन्त्रिष्टवन्त वयम् मनसा, स अयम् अग्नि आ जगाम यज्ञं जानन् यज्ञस्य परुषि चिकित्वान्, सः अस्मान् यज्ञतु यज्ञे यष्टुतम । नि असीदत् हि प्रागेव अस्मद्रमनात् आगत्य मनुष्याणाम् अस्माकं च अन्तरः मध्ये सञ्चरन्ति ॥ १ ॥

अराधि होता निषदा यजीयानमि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।

यजामहै यजियान् हन्त देवा ईळामहै ईटयो आज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निष्मदा । यजीयान् । अमि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यत् ।

यजामहै । यजियान् । हन्त । देवान् । ईळामहै । ईट्यान् । आज्येन ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभूत् होता निषदनेन यष्टुतम । अमि पश्यति इवापि सुनिहितानि यजामहै यजियान् यज्ञम् देवान् हविषा, ईळामहै ‘य ईड्यान्’ स्वोच्चेण मयावानुषाणादीन् केवलेन आज्येन हृयमानान् इति मन्यमानः ॥ २ ॥

१. नास्ति मूढो. २. ‘नृ जनन् वि’ अ. ३. पर --- वि’ अ. ४. पञ्च वि. ५. ‘यनम् मूढो. च.य. देवा वि’ अ. वेद्या वि. ६. विमन्यमान वि’ अ.

साध्वीर्मकदेववीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहूतिं नो अद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः । वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥

वेङ्कट० साधुम् 'अकरोत् यज्ञम् अस्माकम्' । अद्य यज्ञस्य गुह्याम् जिह्वाम् वयं लब्धवन्तः । सः देवैः प्रप्तम् आयुः वसानः सुगन्धः आ जगाम । भजनीयम् च अकरोत् अस्माकम् इमं यज्ञम् अद्य इति ॥ ३ ॥

तद्वद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुरां अभि देवा अस्ताम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् ॥ ४ ॥^१

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् । अभि । देवाः । अस्ताम ।

ऊर्जादः । उत । यज्ञियासः । पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत् इदानीम्^१ वाचः प्रथमम् अहम् मसीय उच्चारयामि, येन वयं स्तोतारः असुरान् अभि भवेम । किं तद्वाचः प्रथममित्याह^२ — ऊर्जादः इति । हे अज्ञादः ! अपि च यज्ञियाः ।^३ पञ्च जनाः ! देवादयः ! मम होत्रम् सेवध्वम् । एवं^४ हि उच्यमाने अस्मि अनुमन्यन्ते^५ सर्व इति ॥ ४ ॥

पञ्च जना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः ।

पृथिवी नः पार्थिवात् पातवंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात् पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ।

पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पञ्च जनाः मम होत्रम् सेवन्तान् भूमेजाताः अपि 'च ये' यशार्हाः । पृथिवी अस्मान् पार्थिवात् आहन्तुः परिरक्षतु, अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षादिति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोदशो वर्गः^२ ॥

तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुत्त्वणं वयत जोगुवामपो मनुर्मव जनया दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः । पथः । रक्ष । धिया । कृतान् ।

अनुत्त्वणम् । वयत । जोगुवाम् । अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

१-१. 'रोन्यह' सूको. २. या. (३,८) व्याख्यानं प्र. ३. अप वि^१. ४. 'मायाह वि^२ अ^३.
५. यज्ञियाः सूको. ६. एव सूको. ७. 'मनुष्या वि^३ अ^४. ८-८. ये च वि^४. ९-९. नास्ति मको.

वेङ्कट० यज्ञम् तन्वन्' लोकस्य भामरुम् आदित्यम् अनु गच्छ' । ज्योतिष्मतः मार्गान्' रक्ष कर्मणा कृतान् । 'इमानेवार्मे' लोमान्' ज्योतिष्मतः करोति' (तै ३,४,२,६ शोभा ८,८) इति व्याख्यानम् । सोऽयम् अग्निः अनुव्रणम् 'करोतु स्तोतृणाम्' कर्म । 'यदेव यज्ञ उव्रणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः' (तै ३,४,२,७) इति व्याख्यानम् । स त्वम् अग्ने ! मनुः स्तोता भव, जनय दैव्यम् जनम् इति ॥ ६ ॥

अज्ञानहो नह्यतनोत सोम्या इष्कृणुध्वं रशना ओत पिशत ।

अष्टावन्धुरं बहताभितो रथं येन देवासो अनयन्न्भि प्रियम् ॥ ७ ॥

अज्ञानहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्कृणुध्वम् । रशनाः । आ । उत । पिशत ।

अष्टावन्धुरम् । बहत । अभितः । रथम् । येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अक्षेपु नह्यान् अश्वान् नह्यत इदानीं हे देवाः ! सोमाहो ! । निष्कृणुध्वम् च रशनाः, अपि च सहिष्ठा' वुरत । अष्टावन्धुरम्' आदित्यरयम् अभितः बहत यज्ञ प्रति, येन देवाः आत्मानम् प्रियम् अभि प्रापयन्तीति यज्ञं प्रति जिगमिषतां देवानाम् इतरेतरवचनम् इति ॥ ७ ॥

अदमन्वती रीयते सं रमध्वमुत्तिष्ठतु प्र तरता सखायः ।

अत्रो जहाम ये असन्नशेवाः शिवान् वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ ८ ॥

अदमन्वती । रीयते । सम् । रमध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः ।

अत्र । जहाम । ये । असन् । अशेवाः । शिवान् । वयम् । उत् । तरेम । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अदमन्वती नाम नदी गच्छति । सम्-रमधाः भवत, उत् तिष्ठत, प्र तरत च तां नदीं हे सखायः ! । अस्मां नद्याम् परित्यजामः, ये अमवन् अस्माकम् असुप्ताः । अथ शिवान् वाजान् हवींषि अभि उत् तरेम ॥ ८ ॥

त्वष्टा माया वेदपसामपस्तमो विभ्रत् पात्रा देवपानानि शतमा ।

शिशति नूनं परशुं स्वायसं येन वृथादेतशो ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मायाः । वेद । अपसाम् । अपःस्तमः । विभ्रत् । पात्रा । देवपानानि । शमूस्तमा ।

शिशति । नूनम् । परशुम् । सुऽआयसम् । येन । वृथात् । एतशः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वष्टा कर्माणि वेत्ति कर्म कुर्वतां देवानाम् अतिशयेन कर्मण, कर्ता धारयन् पात्राणि देवानां

१. वयम् मूढो. २. *अथ मूढो. ३. मार्गान् मूढो. ४. *वारिमन् वि'; *दारमाव अ'; *व तत् तां. (८, ८). ५. लोका ज्यो० मूढो. ६-९. करोतुणा वि' अ'. ७. दे० मूढो. ८. अश्वान् मूढो. ९. *अ मूढो. १०. अष्टावन्धुर वि' अ'; अष्टावन्धुरम् वि'.

सोमपानसाधनभूतानि सुखतमानि । सोऽयं तीक्ष्णीकरोति आयुधम् अयसः सारेण निर्मितम्,
येन पात्राणि वृश्चति^१ श्वेतवर्णः कर्मणः स्वामी ॥ ९ ॥

सुतो नूनं कवयः सं शिशीत वाशीभिर्याभिर्मृताय तक्षथ ।

विद्वांसः पदा गुह्यानि कर्तुन् येन देवासो अमृतत्वमानुशुः ॥ १० ॥

सुतः । नूनम् । कवयः । सम । शिशीत । वाशीभिः । याभिः । अमृताय । तक्षथ ।

विद्वांसः । पदा । गुह्यानि । कर्तुन् । येन । देवासः । अमृतत्वम् । आनुशुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० प्रशस्ताः सम्प्रति हे कवयः । तीक्ष्णीकुरुत ताः, याभिः वाशीभिः आयुधैः सोमाय
पात्राणि तक्षथ^२ । विद्वांसः रश्मिभूताः गुह्यानि स्थानानि कृतवन्त ऋभवः, येन कृतेन देवा
ऋभवः अमृतत्वम् प्राप्ताः त्वष्टुः शिष्याः ॥ १० ॥

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्प्रीच्येन मनसोत जिह्वया ।

स विश्वाहा सुमना योग्या अभि सिंघासनिर्वनते कार इज्जितिम् ॥ ११ ॥

गर्भे । योषाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अप्रीच्येन । मनसा । उत । जिह्वया ।

सः । विश्वाहा । सुमनाः । योग्याः । अभि । सिंघासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० तेऽमी ऋभवः चर्मणोऽन्तः^३ कान्चन योषाम् अदधुः । 'निधर्मण ऋभवो गामपिशत' (ऋ १,
११०,८) इत्युक्तम् । तस्याश्च आस्ये वत्सम् निहितवन्तः अन्तर्हितेन मनसा । अपि च जिह्वया
युक्तां योषां न्यवधुः । सः ऋभूणां गणः सर्वदा सुमनाः योग्याः स्तुतीः अभि वनते^४
सम्भजनशीलः कर्तव्यं शत्रुजयमिति ॥ ११ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्दशो वगे^५ ॥

[५४]

^१बृहदुक्थो वामदेव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

तां सु ते कीर्तिं मघवन् महित्वा यत् त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् ।

प्रावो देवा आतिरो दासमोर्जः प्रजायै त्वस्यै यदशिक्ष इन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघवन् । महित्वा । यत् । त्वा । भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् ।

प्र । आवः । देवान् । आ । अतिरः । दासम् । ओर्जः । प्रजायै । त्वस्यै । यत् । अशिक्षः । इन्द्र ॥

१. पृष्ठानि वि^१ अ^२. २-२. तक्षथ वि^३ अ^४; तक्ष वि^५. ३. प्ल मूको. ४. युक्त मूको.
५. नभो वि^६ अ^७; भवनो वि^८. ६-६ नास्ति मूको.

वेङ्कट० वृहदुक्थो धातुदेव्य । ताम् सु ते^१ कीर्तयामि तत्र मघवन् ! कीर्तिम् महाधेनाऽऽगताम्,
 'यत् त्वाम्' असुरादिभ्यः शीते प्रावापृषिष्यौ अह्वयेताम् । सदानीम् प्रभाव देवान्,
 न्यनाशय^२ च असुरम् बलम् । प्रजायै कस्वैधिद्^३ यत्नमानलक्षणायै यदा प्रयच्छसि^४ धन-
 मिति ॥ १ ॥

यदचरस्तुन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रमुवाणो जनेषु ।

मायेत् सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाथ शत्रुं ननु पुरा विविस्ते ॥ २ ॥

यत् । अचर । तुन्वा । वृद्धान । बलानि । इन्द्र । प्रमुवाण । जनेषु ।
 माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहु । न । अथ । शत्रुम् । ननु । पुरा । विविस्ते ।
 वेङ्कट० यदि त्वम् अचर शरीरेण वर्धमानो वर्धमानशरीर बलानि इन्द्र । वृत्तनिधनादीनि^१
 प्रमुवाण जनपदेषु । सा भवत माया एव, यानि च युद्धानि ऋषय आहु । कुत
 इत्याह—न खलु त्वम् अथ शत्रुम् लभसे कञ्चन । ननु इति प्रश्ने । किम् अलभया
 पुरा शत्रुम् इति । तदपि न उपपन्नम् इति ॥ २ ॥

क उ नु ते महिमनः समस्याऽस्मत् पूर्वं ऋपयोऽन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साक्रमर्जनयथास्तन्व^१ः स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वं । ऋषयः । अन्तम् । आपुः ।
 यत् । मातरम् । च । पितरम् । च । साक्रम । अर्जनयथा । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० के नु खलु ते महिम्न सर्वस्य अस्मत् पूव ऋषय अन्तम् आपुः, येन महिम्ना वृद्धिर्वा
 याय च सहैव स्वस्मात् शरीरात् अर्जनयथा इति ॥ ३ ॥

चुत्वारिं ते असुर्याणि नामादाम्यानि महिषस्य सन्ति ।

तमुद्ग तानि पिश्वानि विस्ते येभिः कर्माणि मघवश्चकथं ॥ ४ ॥

चुत्वारिं । ते । असुर्याणि । नाम । अदाम्यानि । महिषस्य । सन्ति ।
 तम् । अद्ग । तानि । पिश्वानि । विस्ते । येभिः । कर्माणि । मघवः । चकथं ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चत्वारि ते उत्तराभिन् सूने वक्ष्यमाणानि असुराणां हन्तृणि अहिंसितानि शरीराणि
 सन्ति महतः । तम् एव तानि पिश्वानि अद्ग माकृत्येन जानामि, ये कर्माणि मघवन् ।
 चकथं ॥ ४ ॥

१. ती वि^१ अ^१. २.२. नास्ति वि^२ अ^२. ३. स्यनाशय^३ वि^३ अ^३. ४. कस्वैधि^४ वि^४ अ^४.
 ५. 'एषि वि^५ अ^५' ६. वृत्तनानी वि^६ अ^६; वृत्तनादीनि वि^६

त्वं विश्वा दधिपे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि ।

काममिन्मे मघवन् मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिपे । केवलानि । यानि । आविः । या । च । गुहा । वसूनि ।

कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि । तारीः । त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥

वेङ्कट० त्वम् व्याप्तानि धारयसि सर्वाणि, यानि वसूनि आविर्भूतानि, यानि च गुहायाम् निहितानि तानि^१ । तथा सति मदीयम् कामम् मा हिंसीः मघवन् । त्वम् आभिमुख्येन जानासि अभिलषितम् । त्वम्^२ इन्द्र ! असि दाता च तदिति^३ ॥ ५ ॥

यो अर्द्धाज्ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्यो असृजन्मधुना सं मधूनि ।

अर्धं प्रियं शूपमिन्द्राय मन्मं ब्रह्मकृतं बृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥

यः । अर्द्धात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् । मधुना । सम् । मधूनि^४ ।

अर्धं । प्रियम् । शूपम् । इन्द्राय । मन्मं । ब्रह्मऽकृतं । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यः इन्द्रः अर्द्धात् आदित्यादिके ज्योतिषि अन्तः ज्योतिः, यः^५ च सम् असृजत् मधुरेण रसेन मधूनि । सम्प्रति तस्मै इन्द्राय प्रियम् बलकरम् स्तोत्रम् ब्रह्मकृतः बृहदुक्थात् अवाचि मत्तः प्रादुर्भूतमिति ॥ ६ ॥

“इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशो वर्गः” ॥

[५५]

“बृहदुक्तो वामदेव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः” ।

दूरे तन्नाम गुह्यं पराचैर्यत् त्वा भीते अह्वयेतां वयोधै ।

उदस्तन्नाः पृथिवीं घामभीके भ्रातुः पुत्रान् मघवन् तित्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति । अह्वयेताम् । वयऽधै ।

उत् । अस्तन्नाः । पृथिवीम् । घाम् । अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघवन् । तित्विषाणः ॥ १ ॥

वेङ्कट० दूरे तत् शरीरम् गुह्यम् पराचै^१ मनुष्याणाम् । यदा त्वा अनावृष्ट्या भीते घावापृथिन्यौ अह्वयेताम् अन्नस्य निधानार्थम्, तदानीं तेन शरीरेण उत् अस्तन्नाः^२ घावापृथिन्यौ तव समीपे

१. नास्ति वि^१. २. य... वि^१ अ^१. ३. इति च वि^१. ४. ४. तु. अ. १०, १२, ३.

५. ५. नास्ति मूको. ६. पराचीन वि^१ अ^१. ७. अस्तन्नाः सि वि^१; अस्तन्ना अ^१; अस्तन्नाति वि^१.

वर्तमाने भ्रातृ पर्जन्यस्य पुत्रान् द्वे मघवन् दीपयन्निति विद्युद्वरूपम् इन्द्रमाह । 'विद्युदेवेन्द्र' (ए मास १४, ८, ७, १) इति च वाजसनेयकम्^१ । यद्वा पर्जन्यम् । तदानीं वायुरस्य भ्रातेति ॥ १ ॥

महत् त्वाम् गुह्यं पुरुस्पृग् येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।

प्रज्ञं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

महत् । तत् । त्वाम् । गुह्यम् । पुरुस्पृग् । येन । भूतम् । जनय । येन । भव्यम् ।

प्रज्ञम् । जातम् । ज्योति । यत् । अस्य । प्रियम् । प्रिया । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

वेङ्कट० महत् तत् शरीरम् गूढम् बहुस्पृक् आकाशात्मकम्, येन भूतम् अजनय येन च भव्यम्^२ । 'आकाशाद् वायुर्वयोरग्नि' (तैश्वा ८, २, १) इत्यादि ब्राह्मणम् । पुराणम् जातम् ज्योति यत् अस्य स्वभूतम् प्रियम् आदित्याख्यम्^३ अपि बोद्धव्यं, तत् प्रियमाणा^४ सम् अविशन्त पञ्च जना ॥ १ ॥

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवां ऋतुशः सप्तसप्त ।

चतुर्विंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसा इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् । ऋतुशः । सप्तसप्त ।

चतुर्विंशता । पुरुधा । वि । चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तेजसा जीवात्मना वा आ पश्यति चावापृषिष्यौ, अपि च अन्तरिक्षम् पञ्च देवान् 'गन्धर्वा पितरो देवा अमुरा रक्षांस' (या ३, ८) इति पञ्च देवा । कालेकारे सप्त मदत सप्ताऽऽदित्य रश्मीन् सप्त च इन्द्रियाणि । अयम् चतुर्विंशता दैवै सह पुरुधा वि पश्यति समानरूपेण ज्योतिषा उपभास्येन^५ नानाविधकर्मणति ॥ ३ ॥

यदृष औच्छः प्रथमा विभानामर्जनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत् ते जामित्वमवर्ं परस्या महन्महत्या असुरत्त्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । त्वत् । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अर्जनय । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् ।

यत् । ते । जामित्वम् । अवर्म् । परस्या । महत् । महत्या । असुरत्त्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रसङ्गाद् उपस स्तुति । यत् उप^६ औच्छः मुख्या तेजसाम् । अग्रे हि उपा^७ प्रादु-

१. हो वि^१, नाम्नि वि^१ २. 'कमिति वि'^२. ३. कुलात्तानि वि^३ ४. बहुस्पृग् वि^४ अ^४.
५. इत्यम् वि^५ अ^५. ६. आदित्यम् अ^६, जामित्वस्याम् वि^६. ७. प्रियमाणा वि^७ अ^७, प्रियमाण वि^७.
८. 'वम् दीपया अ^८. ९. सप्तादित्या^९ मूको १०. मदास्येन वि^{१०}. ११. वसति वि^{११} अ^{११}. १२. वप वि^{१२} अ^{१२}, ३ वि^{१२}.

भवंति ततोऽन्यानि तेजसि । येन च 'अजनय पुष्टस्य' पुष्टम् आदित्यम् यत् च ते 'धान्यस्य' मिश्रतोन्मुखम् उपरि^१ स्थिताया, तदिदम् महत् महत्या तव असुरत्वम् बलकृतमिति ॥ ४ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जंगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ ५ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् । पलित । जंगार ।

देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्या । अद्य । ममार । स । ह्यः । सम । आन ॥ ५ ॥

षेड्डट० विधातास्मद्वाकम् युद्धे बहूनाम् युवानम् सन्तम् जरा प्रसति । देवस्य पश्य तस्य महर्षेण कृत 'कर्म' । अयं श्रियते स ह्य जीवति । इन्द्र कालात्मानं स्तौति इति । तदेवम् अस्मिन् सूक्तं चत्वारि इन्द्रशरीराणि दर्शितानीति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

शाकर्मना शाको अरुणः सुपर्ण आ यो महः शूरः सनादनीळः ।

यच्चिकेत सत्यमित् तन्न मोघं वसु स्पर्द्धमुत जेतोत दाता ॥ ६ ॥

शाकर्मना । शाक । अरुण । सुऽपर्ण । आ । यः । महः । शूरः । सनात् । अनीळ ।

यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् । न । मोघम् । वसु । स्पर्द्धम् । उत । जेत । उत । दाता ॥ ६ ॥

षेड्डट० अनेन शक्त आरोचमान कश्चन सुपर्ण आ गच्छति, य 'महान् शूरः' प्रज्ञ नीडस्याकता इति इन्द्रम् आह । स यत् कर्तव्यम् उपगच्छति, तत् तथैव भवति, न तु मोघम् । स स्पृहणीयम् वसु जयति, प्रयच्छति च स्तोतुम्य ॥ ६ ॥

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वृज्री ।

ये कर्मणः क्रियमाणस्य महा ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभि । ददे । वृष्ण्या । पौस्यानि । येभि । औक्षत् । वृत्रहत्याय । वृज्री ।

ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य । महा । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

षेड्डट० आ ददे^१ वर्षणनिमित्तानि बलानि मरुद्भिः, ये मरुद्भिः मनुष्याणाम् उपद्रवहननाय वर्षति वृज्री, ये मरुतो महता इन्द्रेण क्रियमाणस्य कर्मण साहाय्यार्थम् ऋतेकर्मम् अनुकृता एव प्रादुर्भवन्ति देवा इति ॥ ७ ॥

१ १. अजनयपुष्टस्ये वि^१, अजनम् पुष्टस्य अ^१, अनय पुष्टस्य वि^१. २. पुष्टित्वान्न वृष्टम् वि^१ अ^१. ३-३. 'वमिश्रेयु' वि^१ अ^१. ४-४. नास्ति वि^१ अ^१. ५. अजीवे^१ वि^१, जिजी^१ वि^१ अ^१. ६-६. नास्ति सूको. ७-७. महा वि^१ अ^१. ८. 'न न वि^१ अ^१. ९. ददे अ^१.

युजा कर्माणि जनयन् विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुरापाद् ।
पीत्वा सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्धुधार्धमुद् दस्यून् ॥ ८ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजा । अशस्तिऽहा । विश्वऽमना । तुरापाद् ।
पीत्वा । सोमस्य । दिव । आ । वृधान । शूरे । नि । धुधा । अधुमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहायेन मरुद्गणेन कर्माणि जनयन् व्यासबल रक्षोहा व्यासमना तूर्णम् अभिभवित्वा
स दिव आ गत्वा सोमम् पीत्वा वर्धमान शूर निर्धमति युद्धेन असुरान् अपबाधते
इति ॥ ८ ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तदशो वसो १ ॥

[५६]

‘बृहदुक्तो वामदेव्य ऋषि । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्द, चतुर्थपिञ्चमीपद्यो जगत् १ ।

इदं त एकं पर ऊं त एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विश्वस्व ।
संवैशने तन्वश्चार्क्षरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । पर । ऊँ इति । ते । एकम् । तृतीयेन । ज्योतिषा । सम् । विश्वस्व ।
सम्प्रीति । तन्व । चार्क्ष । एधि । प्रिय । देवानाम् । परमे । जनित्रे ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहदुक्त । वाजिन^२ नाम स्व पुत्र मृत वदति—इदम् ते एकम् ज्योति अग्नि, तन्
^१अनुगच्छ यस्तवाग्नेय^३ अश । पर वायुश्च तव एकम् ज्योति, त प्राणै प्रविश । अथ तृतीयेन
ज्योतिषा सूर्येण आत्मना सम् गच्छस्व । तन्वा संवेशन तस्मिन् सूर्ये कल्याण भव प्रीयमाण
देवानाम् उत्तमे जनके । ‘देवानां होतृ परम जनित्र यत् सूर्य’ इति ॥ १ ॥

तनुष्टे वाजिन् तन्वंश्च नयन्ती वाममस्मभ्यं धातु शर्म तुभ्यम् ।
अहुतो महो धरुणाय देवान् द्विर्वीय ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ २ ॥

तन् । ते । वाजिन् । तन्वम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् । धातु । शर्म । तुभ्यम् ।
अहुत । मह । धरुणाय । देवान् । द्विर्वीय । ज्योतिः । स्वमा । आ । मिमीया ॥ २ ॥

वेङ्कट० ‘तव तन् इव इयम् वाजिन् ।’ पृथिवी ‘स्वकार्यमृता तनुम्’ आत्मान प्रापयन्ती वामम्
धनम् अस्मभ्यम् प्रयच्छतु, तुभ्यम् च सुखम् । स त्वम् अनवपतित महतः धारणाय
देवान् तव कारणमृता^४ ‘दिवि इव’ स्थितम् ज्योति सूर्य स्वकारणमृतम् आ विश इति ॥ २ ॥

१-१ नास्ति मूको. २ वाजि वि. ३-३ ‘गच्छत्’ वि. अ. ४-४. नास्ति वि.
५-५ ‘तान् अनुपम मूको ६ कारण’ वि. अ. ७-७ दिवि वि. अ. देवी वि.

वाज्यासि वाजिनेना सुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवं गाः ।

सुवितो धर्मं प्रथमानु सत्या सुवितो देवान्सुवितोऽनु पत्नम् ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः । दिवम् । गाः ।

सुवितः । धर्मं । प्रथमा । अनु । सत्या । सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्नम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पुत्र! त्वम् वाजिनेन सारेण अस्त्रेण बलेन वा वाजी भवसि नाम्ना सुक्रान्तः^१ । स त्वं मया प्रसूतः^२ स्तोतव्यम् ज्योतिः गच्छ, सुवितः पुत्रोऽहम्, सुवितः धर्माणि प्रथमानि^३ सत्यफलानि त्वया कृतानि, सुवितः देवान्, सुवितः 'एव पतत्'^४ ज्योतिः इति ॥ ३ ॥

महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविष्यचुरुत यान्यत्विपुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु । अदधुः । अपि । क्रतुम् ।

सम् । अविष्यचुः । तत । यानि । अत्विषुः । आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

वेङ्कट० महिम्नः एषाम् देवानाम् अस्मत्-पितरः 'अपि भासन्' ईश्वराः, महिमानम् 'अलभन्त एषाम्' । देवाः एषु 'देवेषु नि-अदधुः' कर्म । सङ्गता भासन् अपि च यानि दीप्यन्ते ज्योतीषि । आ नि विविशुः एषाम् तनूषु पुनः अपि 'प्राक् ततो' जाता अद्विरसः ॥ ४ ॥

सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमाणाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहोऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि । अमिता । मिमाणाः ।

तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे । प्र । प्रासारयन्त । पुरुष । प्रजाः । अनु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सहैः विश्वम् परि अक्रामन् लोकम् पूर्वाणि स्थानानि अन्यैः अमितानि परिच्छिन्दन्तः । तनूषु च आसीदामु विश्वानि भुवनानि नि यच्छन्ति, प्रसारितवन्तः बहुधा ज्योतीषि प्रजासु ॥ ५ ॥

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थोपयन्त तृतीयेन कर्मणा ।

स्यां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेण्यदधुस्तन्तुमातृतम् ॥ ६ ॥

१. सुक्रान्ताः वि^१ अ^२. २. प्रसूतः वि^३. ३. 'मा वि^४. ४-४. नास्ति वि^५.
५-५. स्थानि वि^६. ६-६. अन्तेषां वि^७. ७-७. देवाः स्यसुः वि^८; 'वेनु अस्त मनु वि^९ अ^{१०}.
८-८. प्रसूतो वि^{११}.

द्विधा । सूनयः । अर्तुम् । स्वऽविदम् । आ । अस्थापयन्त । तृतीयेन । कर्मणा ।
स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः । आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आस्ततम् ॥६॥

वेङ्कट० आदित्यं तस्य सूनवः देवाः बलवन्तम् सर्वज्ञम् द्विधा आस्थापयन्ते, उदितं च कुर्वन्ति, अस्तमितं च तृतीयेन कर्मणा प्रजननाख्येन^१ । तृतीयं हि तत् कर्म । 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' (तै ६, ३, १०, ५) इति ब्राह्मणम् । 'उन्मथं च निग्रामं च' प्रज्ञा देवा अवीमृधन्' (तै १, १, १३, १) इति मन्त्रः । तस्य ब्राह्मणम् 'अतो वा आदित्य उच्यन्मुदग्राम' एव निग्रोचन् निग्रामः' (तै ५, ४, ६, ६) इति । स्वाम् प्रजाम् पितरः अक्षिरस आत्मनः पितुरादित्यस्य कर्मद्वारेण बलसाधकम्^२ सहः अपरेषु मनुष्येषु^३ एव अदधुः तन्तुम् आततम् । 'अयं हि आततः तन्तुर्यत् प्रजाः' इति । तथा च अनुशासनम्—'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तैआ ७, ११, १) इति ॥ ६ ॥

नावा न क्षोर्दः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥

नावा । न । क्षोर्दः । प्रदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिभिः । अति । दुःगानि । विश्वा ।
स्वाम् । प्रजाम् । बृहदुक्थः । महित्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० नावा इव "उदकम् मुख्याश्चतस्रो" दिताः पृथिव्याः स्वस्तिभिः अति गच्छ दुर्गाणि च सर्वाणि । स्वाम् प्रजाम् इत्यम् बृहदुक्थः महित्वेन^४ अपरेषु अग्न्यादिषु वा अघत् । अथ परेषु दिव्येषु यतोयतोऽयं सम्भूतः, तेषु विन्यदधात्^५ । तत्र मन्त्रः—'सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा' (ऋ १०, १६, ३) इति ॥ ७ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टादशो वर्तते^६ ॥

[५७]

^१ बन्धुः । सुतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गोपायना ऋषयः । विश्वे देवा देवता । गायत्री छन्दः^७ ।

मा प्र गाम् पृथो वयं मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तः स्युर्नो अरातयः ॥१॥

मा । प्र । गाम् । पृथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र । सोमिनः । मा । अन्तरिति । स्युः । नः । अरातयः ॥१॥

वेङ्कट० कारपायनः— "अथ हैत्वाको राजाऽममातिर्गोपायनान् बन्धादीन् पुरोहितास्तदकृतान्यौ

१. अस्तमितं वि^१ अ^१; अमिनं वि^२. २. प्रजननाख्येनानुषेधस्तु वि^३. ३-३. वारिष वि^४; निग्रामं च वि^५ अ^५. ४. उपन गृह्याम वि^६; उच्यन्मुदगाह वि^७ अ^७. ५. अरलं वि^८ अ^८. ६. नाजरेषु वि^९. ७-७. "बन्धु" वि^{१०}; "बोद्धु" अ^{१०}. ८. हेतुत्वेन वि^{११} अ^{११}. ९. विन्यदात् वि^{१२}. १०-१०. वारिष नृषो.

मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे । तम् इतरे कुद्धा अभिचेरु । अथ तौ मायाविनौ सुबन्धो प्राणानाविधिपतु । अथ हास्य भ्रातृद्वयो 'मा प्र गाम' इति पृक् गायत्र स्वस्त्ययनं जप्त्वा 'यत्ते यमम्' इति द्वादशर्चम् आनुष्टुभ मनआवर्तनं जेषु" (ऋज २,१०,५७,५८) इति । तत्र शाट्यायनकम्—'असमार्ति राथप्रौष्ठ गौपायना अभ्यदासन् । ते खाण्डवे सत्रमासत । अथ हाऽसमातौ राथप्रौष्ठ किलाताकुली ऊपरसुरमायौ । तौ ह स्माऽनयावधिधायौदनं पचतोऽनमौ मासम् । अथा-सुराशनं जग्ध्वेष्वाकव पराबभूवु । तमसमार्ति राथप्रौष्ठ गौपायनानामाहुतयोऽभ्यस्तन् । सोऽब्रवीद् इमौ किलाताकुली इमा वै मा गौपायनानामाहुतयोऽभितपन्तीति । तावब्रूता तस्य चा आवमेव भिषजौ स्तु । आव प्रायश्चित्ति । आव तथा करिष्यावो यथा त्वेता नाभितप्यन्तीति । तौ परेत्य सुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपत् प्रमत्तस्यासुमाहृत्यात् परिधिं न्यधत्ताम्' (जैत्रा ३,१६८) इत्यादि । त सुबन्धोरसुमादातु खाण्डवादसमार्तिं प्रति गच्छन्तो गौपायना वदन्ति—समीचीनात् मार्गात् वयम् असमार्तिगृहमेव गच्छाम, मा च यज्ञात् इन्द्र ! सोमिन । मा च अस्माकम् मार्गे तिष्ठन्तु परिपन्थिन । अत्र शाट्यायनकम्—'यच्चेदमिमो यच्च सत्रम् आरभहे, तस्मादुभयस्माद् मा प्रगमेति' (जैत्रा ३,१६८) ॥ १ ॥

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुदेवेष्वार्ततः । तमाहुतं नशीमहि ॥ २ ॥

य । यज्ञस्य । प्रसाधन । तन्तु । देवेषु । आर्तत । तम् । आहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

वेङ्कट० य अयम् अग्न्यास्य यज्ञस्य प्रसाधनं तन्तु देवेषु आर्तत, तम् असमार्तिगृहे आहुतम् प्राप्नुम ॥ २ ॥

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ३ ॥

मन । तु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन । पितृणाम् । च । मन्मभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सुबन्धो मनः क्षिप्रम् आ हुवामहे अनुप्रकल्प्यमानेन नाराशसेन सोमेन पितृणाम् च स्तुतिभिः ॥ ३ ॥

आ त एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योर् च सूर्यं दृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मन । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे । ज्योर् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छतु पुन अपि ते सुबन्धो मन प्राणितुम् अपानितुम् जीवितुम् चिरम् सूर्यम् च द्रष्टुम् इति ॥ ४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं घ्रातं सचेमहि ॥ ५ ॥

पुन । न । पितर । मन । ददातु । दैव्य । जन । जीवम् । घ्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

१ प्रज्ञात मूको २ प्रधान वि० अ० ३ अत नमेन वि० ४ अमनिगुं मूको, ५, नास्ति वि०.

वेङ्कट० हे वि० । पुन० अपि० वस्माकम् मन ददातु वैव्य १जनः । सत० १ वयं जीवन्त प्राणसंघात
प्राप्नुम १ ॥ ५ ॥

व॒यं सोम॑ व्र॒ते तव॑ मन॒स्त्वनू॑षु वि॒भ्रतः॑ । प्रजा॒यन्तः॑ स॒चेम॑हि ॥ ६ ॥

व॒यम् । सोम॑ । व्र॒ते । तव॑ । मन॒ । त्वनू॑षु । वि॒भ्रतः॑ । प्रजा॒यन्तः॑ । स॒चेम॑हि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वयम् सोम । कर्मणि तव मनः अङ्गेषु धारयन्तः प्रचवन्त जीवं घ्रातम् सचेमहि इति ॥ ६ ॥

१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकेनविंशो वर्गः ॥

[५८]

१ वन्धु श्रुतवन्धुर्विप्रवन्धुर्गोपायना ऋषयः । मनभावतेन देवता । अनुष्ठुप् छन्दः १ ।

यत् ते॑ य॒मं वै॒श्व॒स्व॒त॑ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒क् ।

तत् त॒ आ॒ वर्त॑यामसी॒ह क्षया॑य जी॒रसे॑ ॥ १ ॥

यत् । ते॑ । य॒मम् । वै॒श्व॒स्व॒तम् । मन॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒क् । तत् । ते॑ । आ॒ । वर्त॑याम॒सि । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒रसे॑ ॥

वेङ्कट० 'यम्' इति 'द्वादशर्चि मूल' निगदसिद्धम् । पुरयस्त्रिभ्रियमाणस्य मनो नाम महद्भूत बहुधा
विशीर्णं भवति तस्य मनस तत्तत्तत् पुनः संभरणम् । दूरम् इति त्रिधाविशेषणम् ।
यत् तव मनः निवस्वतः पुत्रम् यमम् १ दूरम् २ जगाम, तत् तव मन आ वर्तयाम अस्मिन् दौर्गे
निशामाय जीवनाय चेति ॥ १ ॥

यत् ते॑ दि॒वं यत् पृ॒थि॒वीं मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒क् ।

तत् त॒ आ॒ वर्त॑यामसी॒ह क्षया॑य जी॒रसे॑ ॥ २ ॥

यत् । ते॑ । दि॒वम् । यत् । पृ॒थि॒वीम् । मन॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒क् ।

तत् । ते॑ । आ॒ । वर्त॑याम॒सि । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒रसे॑ ॥ २ ॥

यत् ते॑ भूमिं॑ च॒तुर्भृ॑ष्टि॒ मनो॑ ज॒गाम॑ दूर॒क् ।

तत् त॒ आ॒ वर्त॑यामसी॒ह क्षया॑य जी॒रसे॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते॑ । भूमि॑म् । च॒तु॒र्भृ॒ष्टिम् । मन॑ । ज॒गाम॑ । दूर॒क् ।

तत् । ते॑ । आ॒ । वर्त॑याम॒सि । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒रसे॑ ॥ ३ ॥

१ '५ डि' अ' १-२. नास्ति डि'. १. 'यं पुत्रं यमं दूरं जगाम डि' १-१ नास्ति मूलो.
५-१ द्वादश डि'. १ ५ डि'; वम डि' अ'. २. दूरम् डि'.

वेङ्कट० चतुर्दृष्टि^१ पृथिवी चतसृषु दिक्षु चतुर्धा भ्रम्यतीति ॥ ३ ॥

यत् ते चतस्रः प्रदिशो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

यत् ते समुद्रमर्णवं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अर्णव उदकवान् ॥ ५ ॥

यत् ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ६ ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रवतः प्रगच्छन्त्य^२ इति ॥ ६ ॥

^३इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये विंशो वर्गः ॥

यत् ते अपो यदोर्षधीर्मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओर्षधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

यत् ते सूर्यं यदुषसं मनो जगाम दूरकम् ।
तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८ ॥

१ चतुर्दृष्टि विंशः, चतुर्दृष्टि विंशः. २. 'व्यञ्ज' विंशः. ३. नास्ति सूची.

यत् ते पर्वतान् बृहतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

यत् ते विश्वमिदं जगन्मनो जगाम दूरकम् ।

तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

यत् ते पराः परावतो मनो जगाम दूरकम् ।

तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । परावतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

यत् ते भूतं च मर्त्यं च मनो जगाम दूरकम् ।

तत् त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ १२ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । मर्त्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।

तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥

‘इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकविंशो वक्त्रे’ ॥

[५९]

‘अन्तु ध्रुवन्तुविप्रश्नधुगापायना ऋषयः । १-३ निर्वृतिर्देवता, ४ निर्वृतिः सोमश्च, ५-६

अमुनीनि, ७ पृथिवी-दिव्यन्तरिक्ष-सोम-एष-पृथ्या-स्वस्तयः, ८ १० यावापृथिव्यौ, १०

(पूर्वाध्याय) इन्द्र-यावापृथिव्यः । त्रिष्टुप् छन्दः, ८ पङ्क्तिः,

९ महापङ्क्तिः, १० पङ्क्तिरुत्तरा’ ।

प्र तावार्थुः प्रतुरं नरीयः स्थातारिव क्रतुमता रथम्य ।

अथ न्यवान् उन् तवीत्यथे परातुरं तु निर्वृतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । प्रऽतरम् । नवीयः । स्थाताराऽइव । क्रतुऽमता । रथस्य ।
अथ । ध्यवानः । उत् । त्वर्वाति । अर्थम् । पराऽतरम् । सु । निऽऽतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

पेङ्कट० आदितश्चतस्रो निःकृत्यवनोदनाथाः । प्र वर्धताम् अत्यन्तम् अस्माकं नवतरम् आयुः, यथा
कर्मवता सारथिना^१ रथस्य स्थातारौ त्रियेते, सव्येपुः^२ सारथि च । अथ प्रच्यवमानः जीविताद् अर्थं
सुवन्धुः अभिलषितं वर्धयतु । दूरतरम्^३ सुवन्धुम् आश्रितेयम् निर्ऋति^४ गच्छतु ॥ १ ॥

सामन् नु राये निधिमन्वन्नं करामहे सु पुरुष श्रवांसि ।
ता नो विश्वानि जरिता ममत्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अनेम् । करामहे । सु । पुरुष । श्रवांसि ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु । पराऽतरम् । सु । निऽऽतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० साञ्चि गीयमाने धनार्थम् निधानवद् अन्नम् 'हविश्च निःकृत्यै' 'कुर्मः । तदेवाह'—करामहे
सुष्ठु बहुधा हवींषि 'इति । तानि च हवींषि' सर्वाणि अस्मदीयानि जीर्णां स्तुता वा
स्वदत्तार्म् इति ॥ २ ॥

अभी स्वर्ग्यः पौंस्यैर्भवेम द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्जान् ।
ता नो विश्वानि जरिता चिकेत परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अभि । सु । अर्थः । पौंस्यैः । भवेम । द्यौः । न । भूमिम् । गिरयः । न । अज्जान् ।
ता । नः । विश्वानि । जरिता । चिकेत । पराऽतरम् । सु । निऽऽतिः । जिहीताम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० अभि भवेम दान् बर्त्त^१, यथा^२ द्यौः भूमिम्^३ अभिमवति^४, यथा वा 'मेघान् अदमाना ।
तानि^५ अस्माकम् विश्वानि^६ हवींषि जरिता निर्ऋतिः जानातु इति ॥ ३ ॥

सो पु णः सोम मृत्यवे परा द्राः पश्येम नु सूर्यमुचरन्तम् ।
पुमोर्हितो जरिमा म नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

सो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । द्राः । पश्येम । नु । सूर्यम् । उचरन्तम् ।
पुमोर्भिः । हित । जरिमा । सु । नः । अस्तु । पराऽतरम् । सु । निऽऽतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥
पेङ्कट० यथा निगदयिष्या ॥ ४ ॥

१. रजिना मूको. २. दन्तेषु वि'. ३. दूरं वि' अ'. ४-४. सुवन्धुभिरेव दत्तं वि'
वि'; 'वेदादेवि' अ'; 'पुः आश्रिते व' वि'. ५-५. 'गवतः ... काले वि' अ'. ६-६. अमदेव वि';
दुर्वादेव वि' अ'. ७-७. मास्मि वि'. ८. सार' मूको. ९. दन्तेषु वि'. १०. परा मूको.
११. मूरी वि' अ'. १२. अथ वि' मूको. १३-१३. 'पञ्चा रावो एव' वि' अ'; 'पञ्चा रावो' वि'.
१४. 'नि द' वि'.

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातेवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥

असुनीते । मन । अस्मासु । धारय । जीवातेवे । सु । प्र । तिर । न । आयुः ।

रारन्धि । न । सूर्यस्य । समन्दृशि । घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥

वेङ्कट० या मनुष्याणाम् अमु शरीरतो नयति सा असुनीतिनाम् । 'असुनीते' अस्मासु^१ मन^२ धारय । चिर जीवनाय प्र वर्धय च अस्माकम् आयु । स्थापय च अस्मान् सूर्यस्य सन्दृशते । घृतेन च त्वम् आत्मन तन्वम् वर्धयस्व इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये द्वाविंशो वसो^२ ॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुनीते । पुन । अस्मासु । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् । इह । न । धेहि । भोगम् ।

ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् । उच्चरन्तम् । अनुमते । मृळय । न । स्वस्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदमिहा ॥ ६ ॥

पुनर्तो असु पृथिवी ददातु पुनर्यौदेवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पय्यांस्तु या स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुन । न । असुम् । पृथिवी । ददातु । पुन । यौ । देवी । पुन । अन्तरिक्षम् ।

पुन । न । सोम । तन्वम् । ददातु । पुनरिति । पूषा । पय्याम् । या । स्वस्ति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पुन अस्माभ्यम् 'असुम् इयम्' पृथिवी ददातु, पुन यौ च देवी, तथा अन्तरिक्षम् । पुन न सोम च शरीरम् प्रयच्छतु । तथा पुन पूषा पय्याम् वाच च^३ या नागा स्वस्ति । 'वाचै वन्ता स्वस्ति' (भाष ३, २, ३८) इति प्राकणम् ॥ ७ ॥

मं रोदमी मुयन्धये सृष्टी ऋतस्य मातरा ।

भस्तामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ८ ॥

मम् । रोदमी रिति । मुयन्धये । सृष्टी इति । ऋतस्य । मातरा ।

भस्ताम । अप । यद्र । रप । द्यौ । पृथिवि । क्षमा । रप । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥

१ १. नास्ति वि^१ अ^२, सुनिर्दि^३ इ^४. २. नो वि^५. ३ ३. नास्ति मृळो. ४ ४. मनुष्या^६ मृळो.
५ नास्ति वि^१ अ^२.

वे, ट० अथ उत्तराभिः छावापृथिव्योः स्तवः । शम् सुखं^१ प्रपद्यताम् छावापृथिव्यौ सुबन्धवे महत्यौ यज्ञस्य मातरौ, रपः च क्षमात अप हरताम्^२ । 'रप इत्यभिधानं तु गदितं पापकृच्छ्रयोः' (वृदे ७, १४) । हे छावापृथिव्यौ ! क्षमायां यत्पापम्^३ तदपहरतम् इत्युक्त्वा सुबन्धुमाहुः—
मैवं त्वाम् किम्-चिदपि कृच्छ्रम् दिनस्तु इति ॥ ८ ॥

अवं द्वके अवं त्रिका द्विवश्वरन्ति भेषजा ।

क्षमा चरिष्ण्वैककं भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ ९ ॥

अवं । द्वके इति । अवं । त्रिका । द्विवः । चरन्ति । भेषजा । क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ९ ॥

येद्वट० *तुल्योकात् भेषजानि* *द्विकं त्रिकं* च अव चरति । तत्राश्विनौ द्विकम् अवचरतः, इडा सरस्वती भारती इति* त्रिकमिति । क्षमायाम् चरति एकम् इति अग्निमाह ॥ ९ ॥

समिन्द्रेरय गामनद्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।

भरतामप यद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमा रपो मो पु ते किं चनाममत् ॥ १० ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनुद्वाहम् । यः । आ । आवहत् । उशीनराण्याः । अनः । भरताम् । अपं । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । पु । ते । किम् । चन । आममत् ॥

येद्वट० सम्-मर्दय इन्द्र ! गन्तारम्* 'अनुद्वाहम्, यः अनद्वाह् आ वहति उशीनराण्याः पूर्णम् अनः । उशीनराणिः ओषधी ययाऽऽर्तम् अनुहिम्पन्ति' ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः' ॥

[६०]

*बन्धुः धृतबन्धुर्विप्रबन्धुर्गोपायना ऋषयः, पत्न्या अगस्त्यस्त्वसा पूर्णा माता ऋषिका ।
आदितश्चतसृणां पृष्टाश्च असमातिर्देवता, पशुभ्या इन्द्रः, सप्तम्याद्येकादशमृतानां
जीवाः, द्वादश्या हस्तः । आषाः पञ्च गायत्र्यः, महमोनश्म्यौ
पङ्क्ती, शिष्टा अनुष्टुभः* ।

आ जनं त्वेषसं दृशं मर्हीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषसं दृशम् । मर्हीनानाम् । उपस्तुतम् । अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

१. नास्ति वि' अ'; सं वि'. २. यगन् वि'. ३. यगन् वि' अ'. ४-५. *कात् भेषजा वि' अ'. ६-७. *विकं वि' अ'. ८. नास्ति वि' अ'. ९. नग्ना वि' अ'. ८. नास्ति वि'.
१०-११. नास्ति मूला.

वेङ्कट० 'अममाति' अममातिः । नुवन्ति । आ गता अनपदम् दीप्तमन्द्शनम् महताम् पृथाम् उपगुप्तम्
नमस्कारम् कुर्वन्त ॥ १ ॥

अममातिं नितोशनं त्रेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

अममातिम् । नितोशनम् । त्रेषम् । निययिनम् । रथम् । भजेरथस्य । सत्पतिम् । २ ॥

वेङ्कट० 'अममातिम्' शत्रूणां हन्तारम् दैतम् निययिनम् रथम् इति औपमिकम्^१, रथो हि शत्रून्
अभिगच्छति, भजेरथस्य वशे जातम् अपि वा भजेरथो^२ नाम अस्य शत्रुं कश्चिन् तस्य
निययिनं मता पतिम् इति ॥ २ ॥

यो जनान् मृद्विषां ईवातितृथ्यौ परीरयान् । उतापर्वीरवान् युधा ॥ ३ ॥

य । जनान् । मृद्विषान् इति । 'अतितृथ्यौ । परीरवान्' । उत । अपर्वीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य, शत्रून् अत्यतिष्ठन्, यथा मिहो 'साहयान् अतितिष्ठति', सङ्गवान् अपि च असङ्ग
योधनेनेति ॥ ३ ॥

यम्यैक्ष्वाकुरुषं श्रुते रेवान् मरायवेधते । दिवीव पञ्च कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्ष्वाकु । उर । वने । रेवान् । मरायी । एधते । दिवि इति । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य इक्ष्वाकु राजा अनपदस्य पालनकर्मणि उप भवति धनवान् शत्रूणां मारक,
तस्मिन्^१ निपादपञ्चमाश्रित्वारो वणां दिवि इव सुम्ब निवसन्ति^२ ॥ ४ ॥

इन्द्रं क्षत्राममातिषु रथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीव सूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । क्षत्रा । अममातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय । दिवि इति । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इन्द्र । द्रव्यानि अस्मिन् रथप्रोष्ठेषु^१ असमाधौ धारय दिवि इव सूर्यम् दर्शनाय इति
इन्द्रम् आताम्ये ॥ ५ ॥

अगस्त्यस्य नद्वयः मसीं युनाक्षि रोहिता ।

पुणीन् न्यक्रमीरुभि विश्वान् राजन्नराधमः ॥ ६ ॥

अगस्त्यस्य । नद्वयः । मसी इति । युनाक्षि । रोहिता ।

पुणीन् । नि । अक्रमी । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अनया अगस्त्यस्य श्वमा पृथा माता राजानं स्तौति । अगस्त्यस्य मन्द्यिभृम्यो

१ १. नास्ति वि'. १ भवमानं वि' अ'. २-२ नास्ति वि'. ३ 'रथोऽपि वि'. ४-४ वा
(१२, १०) एष निगम द्र. ५ मस्तिमा' अ'. ६. ८ दि' अ'. ७. 'रुनि वि' अ'. ८. राय' वि'
अ'. ९ 'रा वि'.

भागिनेयेभ्यः^१ विनयार्पणम् अश्वौ^२ योनय रोहितवर्णौ, पणीन् च नि अभि भव सर्वान् रात्रन् ।
अयनमानान् इति ॥ ६ ॥

^३इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः^४ ॥

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् । इदं तर्षं प्रमर्षणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ । अगमत् ।

इदम् । तर्षः । प्रमर्षणम् । सुबन्धो इति सुबन्धो । आ । इहि । नि । इहि ॥ ७ ॥

पेङ्कटः० “अथाभि द्वैपदेन सूत्तेनास्तुवन् । अभि स्तुत आ जगाम । आगय चाऽऽह — ‘विकामा आगच्छतति ।
सुबन्धोरैवाऽसु पुनर्वपुयामेत्यस्तुवन् । एषोऽन्त परिधीत्यश्वीत् । तमाद्दूर्ध्वमिति । त निराहयन् — ‘अय
माताय पिता’” इति शाक्यायनकम् (तु जे. ३, १६९) । अयम् अभि माता अयम् एव पिता
सर्जावयिता आ जगाम । इदम् तर्षः, शरीरम् प्रमर्षणम् इति निर्दिशति, सुबन्धो । आ इहि । उत
परित स्थितस्त्वम् निर् गच्छ ।

शौनक — “स्तुत स रात्रा सुप्रैतस्तथौ^५ गौपायनानभि^६ ॥

सूत्तेन ते स्तुवन्तमि द्वैपदेन यथाविपु ।

अथाभिरवर्षादेतान् अयमन्त परिभ्यसु ॥

सुबन्धोरस्य चेश्वाकोर्मया गुप्ता हितार्थिना ।

सुबन्धवे प्रदायामु जावेत्युक्त्वा च पावक ॥

स्तुतो गौपायने प्रीतो जगाम त्रिदिव प्रति ।

‘अय मात(ता) इ’ति दृष्टास्ते सुबन्धोरमुमाह्वयन् ॥

शरीरमभिर्निदिश्य सुबन्धो पतिन भुवि ।

सूक्तशेष जगुथास्य नेतसो धारणाय ते ॥

रत्त्वामु वायमप्यस्या पृषक पाणिभिरस्पृशन् ।” (उदे ७, १५-१००) इति ॥ ७ ॥

यथा युगं परत्रया नक्षन्ति धरुणां कम् ।

एवा दाधार ते मनो जीवार्तवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतांतये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । परत्रया । नक्षन्ति । धरुणां । कम् ।

एव । दाधार । ते । मनः । जीवार्तवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतांतये ॥ ८ ॥

पेङ्कटः० यथा युगम् परत्रया नक्षन्ति रथस्य धारणार्थम्, मृत्यवे^७ अर्ध रक्षायम् मन धारयामि
‘जीवनाय, न’ मृत्यवे अरि च अविनाशायेति ॥ ८ ॥

१. भागिने वि. २. “श्वो वि” अ. ३-३. नाम्नि मूको. ४. निराह मूको. ५. स्मृत्तम्^८
इति ६. “अभि वि” मूको ७. एव वि. ८. ८. जीवार्त ना ... वि” अ.

यथेयं पृथिवी मही दाधारमान् वनस्पतीन् ।

एवा दाधार ते मनो जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् । वनस्पतीन् ।

एव । दाधार । ते । मनो । जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ९ ॥

यमादहं वैरस्वतात् सुबन्धोर्मन आभरम् । जीवातवे न मृत्यवेऽथो अरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैरस्वतात् । सुबन्धो । मन । आ । अभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतातये ॥ १० ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ १० ॥

न्यग्ग्यातोऽर्वा वाति न्यक् तपति सूर्यः । नीचीनमध्या दृढे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । गत । अर्वा । वाति । न्यक् । तपति । सूर्य ।

नीचीनम् । अध्या । दृढे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० द्युलोकाद् वात निचीनम् गच्छति । न्यक् च तपति सूर्य । गौ च निचीनम् पय क्षरति । तद्वद् न्यक् भवतु तव पापम् इति ॥ ११ ॥

अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः । अयं मे विश्वभेषजोऽयं शिवार्भिमर्शनः ॥ १२ ॥

अयम् । मे । हस्त । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषज । अयम् । शिवभिमर्शनः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति । 'त सुबन्धुम् असु. पुन प्राविशत् । स यथापुरम् अभवत् । तदाभ्या क्लिताकुली
न्याम् 'आवसनेमे वा ऋषयोऽसु निराह्वयत्' (चैत्रा ३, १६०) इत्यादि शाङ्खायनकम् ॥ १२ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ^२ ॥

[६१]

^१ नामानेदिष्टो मानव ऋषि । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ^२ ॥

इदमिथा रीद्रे गूर्तनचा मल क्रत्वा शन्यामन्तराजौ ।

क्राणा यदेस्य पितरां मंहनेष्टाः पर्पत् पृथ्वे अह्व्रा सुप्त होतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तऽर्वाचाः । ब्रह्म । ऋत्वा । शर्वा । अन्तः । आजौ ।
क्राणा । यत् । अस्म्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः । पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सत् । होतृन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० नाभानेदिष्ठो मानवः । तत्र 'नाभानेदिष्ठं वै मानवम्' (ऐत्रा ५, १४) इत्यादिकं ब्राह्मण-
मनुसन्धेयम् । 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । स नाभानदिष्ठम्' (तै ३, १, ९, ४) इत्यादिकं
चाध्वर्युस्यः^१ श्रोतव्यम् । इदम् स्तोत्रम् इत्थम् उद्युक्तवचनः भवमृषिः प्रीणनं रुद्रस्य प्रज्ञानेन
अङ्गिरसां सत्रकर्मणि^२ अन्तः तेषां सङ्गे यज्ञ इत्यर्थः, तत्र करोति । यत् ब्रह्म दायविभागं
कुर्वाणौ अस्य पितरौ अन्ये च महनेष्टाः भागप्रदाने स्थिता आतरश्चाकल्पयन्, सोऽयम्
अस्मिन् यज्ञे पक्थ्ये पष्टेऽहनि तत्रत्यैर्मुग्धैः अप्रज्ञाते सत वपट्कर्तृन् अन्वितान् पारयतु^३
इति ॥ १ ॥

स इद् दानाय दम्भाय वृन्वञ्च्यवान्तः सदैरमिमीत वेदिम् ।

तूर्वयाणो गूर्तर्वचस्तमः क्षोदो न रेत इतर्कति सिञ्चत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दम्भाय । वृन्वन् । च्यवान्तः । सदैः । अमिमीत । वेदिम् ।

तूर्वयाणः । गूर्तर्वचस्तमः । क्षोर्दः । न । रेतः । इतःऽर्कति । सिञ्चत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः रुद्रः स्तोत्राणां धनप्रदानाय तच्छ्रूणां वधाय च तान्^४ सम्भजन्^५ च्यावयन्^६ रक्षांसि
प्रेर्यमाणैः शरैः अभिमन्यते यज्ञवास्तु । तूर्णगमनः सोऽयम् अत्यन्तम् उद्युक्तवचाः^७ रुद्रः
उदकम् इव आरमियम् रेतः इतर्कति असिञ्चत्, जनपामास अश्विनौ इत्यर्थः ॥ २ ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शर्वा वनुथो द्रवन्ता ।

आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शर्वा । वनुथः । द्रवन्ता ।

आ । यः । शर्याभिः । तुविऽनृम्णः । अस्म्य । अश्रीणीत । आऽदिशम् । गर्भस्तौ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'प्रसङ्गाद् द्राम्याम् अश्विनोः' स्तुतिः । यथा तीक्ष्णाग्रम् मनः शीघ्रं दूरं गच्छति, एवम् येषु
हवनेषु युवाम् विपः^८ स्तोत्रान् ऋत्विजः प्रज्ञानेन वनुथः द्रवन्तौ । आभिमुख्येन यः अध्वर्युः
अङ्गुलीभिः बहुधनः अस्य मम स्वभूतो युवाभ्याम् आदिश्यं सोमं श्रीणाति हस्ते स्थितं
गृहीतं च । येषु हवनेषु^९ वनुथस्तस्य हस्तात् तं सोमं पातुम् उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ३ ॥

कृष्णा यद्रोष्वरुणीषु सीदद् दिवो नपाताश्विना हुवे वाम् ।

वीतं मे यज्ञमा गतं मे अन्नं ववन्वांसा नेष्टमस्मृतभू ॥ ४ ॥

१. 'युभिः वि' । २. तत्र वि' अ' । ३. 'यति वि' । ४. तत् वि' । ५. 'मनं वि' अ' ।
६. चापतयन् वि' अ' । ७. 'वचनाः वि' । ८. गयाम्यामदिनो वि' । ९. अपि वन वि' अ' ।
मनुः अ' । १०. भुवनेषु वि' अ' ।

कृष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिव । नपाता । अश्विना । हुवे । वाम ।
वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे । अन्नम् । वृन्वासा । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अरुण्यो गाव उषसाम् अथा (तु निघ १, १५) । यदा रात्रि अरुणीषु गोषु सीदति व्युच्छतीत्यर्थः,
तदानीं पूर्वोक्तानि वाम अश्विनौ हुवे दिव नपातौ । तथा सति कामयेथाम् मे यज्ञम् ।
आ गच्छतम् च मे सोमम् यथा घामं भजमानो अश्वौ शीघ्रम् आगच्छत अस्मृतद्रोहौ ॥ ४ ॥
यथा स्वाशेन भगवान् रुद्र प्रजापतिर्व्यस्तोषति रुद्रम् असृजत् तद् उत्तराभिं तिसृभिर्हविष
वदति ॥

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्णदनुष्ठितं तु नयौ अपोहत् ।

पुनस्तदा वृहति यत् कुनाया दुहितुरा अनुभूतमनुर्वा ॥ ५ ॥

प्रथिष्ट । यस्य । वीरकर्मम् । इष्णत् । अनुष्ठितम् । तु । नयौ । अपे । ओहत् ।
पुनरिति । तत् । आ । वृहति । यत् । कुनाया । दुहितु । आ । अनुष्ठितम् । अनुर्वा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रथितमासीत् यस्य प्रजापतेः इणन् वीरकर्म रेतः, त्रियमाणा वीरा यस्य रेतसः मन्ति ।
प्रजापतेर्हि रेतसः सर्व वीरा क्रियन्ते । तेन प्रजापतिना निषिक्तम् नृहितः रुद्रः अप ओहत् ।
तदेवाह — पुन तत् आ वृहति इति, 'यद् रेतः' कर्मनीयाया दुहितु आसीत् अनुष्ठितम्
प्रजापतिना अपश्यत् अन्यस्मिन् रुद्र इति ॥ ५ ॥

इति ऋषमाष्टके प्रथमाध्याये षट्विंशो वर्गः ॥

मध्या यत् कर्त्तृमर्ममदभीके कामं कृष्णाने पितरि युवत्याम् ।

मनानग्रेतो जहतुर्वियन्ता मानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्मम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृष्णाने । पितरि । युवत्याम् ।
मनानग्रे । रेतः । जहतु । विद्यन्ता । मानौ । निषिक्तम् । सुकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मध्ये यत् कर्म अभवत् मिथुनीभावाद्यम्* अन्तिके कामम् कृष्णाने पितरि प्रजापतौ
युवत्याम्, तदानीम् अप्यम् रेतः जहतु तौ इतरतरम् अभिगच्छन्तौ* समुच्छ्रिते स्थाने निषिक्तम् ।
प्रजापतिना रेतो यज्ञस्य योनौ दुहितु इति ॥ ६ ॥

पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चत् ।

मृगयोऽजनयन् मरुं देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि'. २. म्रुने वि' अ'. ३. मया वि'. ४. 'होहो प्रथिष्ट वि' ५. प्रमाभी'
वि' अ'; यमभी' वि'. ६. मल वि' अ'. ७. नास्ति वि' अ'. ८-८. योन वि'. ९-९. नास्ति
मृहो. १०. मयस वि'. ११-११. इतरेसी र्द पुन मृगयोऽजनां वि'. १२. विवि' वि'.

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेत । समऽजगमान् । नि । सिञ्चत् ।
सुऽआध्य । अजनयन् । ब्रह्म । देवा । वास्तो । पतिम् । व्रतऽपाम् । नि । अतऽक्षन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पिता यत् स्वाम् दुहितरम् दिवम् उषस वा अध्यस्कन्दत्, तदानीम् अनया पृथिव्या सज्जमान
अस्मिन् लोके जागत । 'तामृदयो भूत्वा रोहित भूतामभ्यैत्' (ऐवा ३, ३३) इति ब्राह्मणम् । तस्याम्
रेत नि असिञ्चत् । ततो रेतसो रुद्र पुरस्कृत्य सुकर्माण सर्वे देवाः ब्रह्म अजनयन् । किं तद्
ब्रह्म इति आह — वास्तो पतिम् व्रतस्य पालयितारम् तत निर्-अगमयन् इति ॥ ७ ॥

स ई वृषा न फेनमस्यदाजौ स्मदा परैदपं दध्रचेताः ।

सरत् पदा न दक्षिणा परावृक् न ता नु मे पृशन्यो जगृध्रे ॥ ८ ॥

स । ईम् । वृषा । न । फेनम् । अस्थत् । आजौ । स्मत् । आ । परा । ऐत् । अप । दध्रऽचेता ।
सरत् । पदा । न । दक्षिणा । पराऽवृक् । न । ता । नु । मे । पृशन् । जगृध्रे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उत्तरत स्थित स 'वास्तोष्पति एतद् आयुधमस्यति' इति निरस्यमानम् आयुध प्रत्यक्ष पश्यन्
वदति — सङ्ग्रामे यथा वृषा इन्द्रो नमुचेर्वधाय अपाम्^१ फेनम् अस्थत् । अथ असत् अप परा
गच्छति दध्रचेता राक्षसादि^२ । सरति न पदानि स्थानानि दक्षिणानां गवाम् परावृक् परावर्जयिता^३ ।
दक्षिणा मध्यम् अङ्गिरोभिर्दत्ता 'पृशन् राक्षस न गृह्णाति' । पथिकानामभिस्पर्शने कुशलं
पृशन् । 'महे यत् पित्र ई रस दिवे करव त्सरत् पृशन्' (ऋ १, ७१, ५) इति मन्त्र ॥ ८ ॥

मधू न वह्निः प्रजाया उपब्धिरग्निं न नृग उप सीददूधः ।

सन्तिध्मं सन्तिता वाजं स धर्ता जज्ञे सहसा यवियुत् ॥ ९ ॥

मधू । न । वह्निः । प्रऽजाया । उपब्धिः । अग्निम् । न । नृग । उप । सीदत् । ऊर्ध्व ।
सन्तिता । इध्मम् । सन्तिता । उत । वाजम् । स । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यवियुत् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० वास्तोष्पतिना रुद्रेण गायमानेऽस्मिन् यज्ञे शीघ्रम् न^४ आगच्छति अग्निः, य प्रजाया उपप्रीडक ।
राक्षस 'आगच्छति' यज्ञे प्रज्वलति । अग्निम् च इव्यवाहनम् न^५ नृग राक्षस उप सीदति रात्रौ ।
सोऽयम् अग्नि सन्तिता भवति इध्मम्, सन्तिता अपि च हवि । स धर्ता च जात यज्ञस्य
बलेन राक्षसो याद्वेति ॥ ९ ॥

मधू कुनापाः सख्य नरग्या ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमगमन् ।

द्विर्वहसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥ १० ॥

१ यदा वि^३ अ^१ । २ 'तामग्निगच्छन् वि^३ अ^१, 'मग्निगच्छ वि^३ ३ वा वि^३ अ^१
४ रदक्षरः मूको ५ 'वर्जिता राक्षसो नन्तात् मूको । ६ पृशन् राक्षसो गृह्णाति रपृशने मूको
७ नास्ति वि^३ अ^१ ८ राक्षसम् मूको ९ 'उतो अग्नौ वि^३ । १० नास्ति मूको

मधु । कृनाया । सूर्यम् । नरीया । ऋतम् । वदन्त । ऋतस्युक्तिम् । अगन् ।
द्विऽर्हस । ये । उप । गोपम् । आ । अगु । अदक्षिणास । अच्युता । दुधक्षन् ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'शीघ्रम् कमनीयाया पृथ्व्या सूर्यम् अगच्छन् अङ्गिरस , ऋतम् वदन्त यज्ञयोगम् अगच्छन् । द्वयो स्थानयो अनयोर्वावापृथिव्यो परितुल्ला य अङ्गिरस उपग्रासवन्त यज्ञस्य गोपायितारम् इन्द्रम् ते दक्षिणावर्जिता । नहि सत्रिणा सन्ति दक्षिणा । उदकानि दिवम् दुधुक्षन् । सूर्यम् अगवद् अनया पृथ्व्या इति' ॥ १० ॥

१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये सप्तविंशो वर्ग २ ॥

मधु कृनायाः सूर्यं नरीयो राधो न रेतं ऋतमित् तुरण्यन् ।
शुचि यत् ते रेक्ण आयजन्त सर्वदुर्घायाः पर्य उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मधु । कृनाया । सूर्यम् । नरीय । राध । न । रेतं । ऋतम् । इत् । तुरण्यन् ।
शुचि । यत् । ते । रेक्ण । आ । आयजन्त । सर्वऽदुर्घाया । पर्य । उस्त्रियाया ॥ ११ ॥

वेङ्कट० शीघ्रम् कमनीयाया पृथ्व्या सूर्यम् नयन्तम् अगच्छन् । धनम् इव रेतं सिन्धुमानम् उक्कम् दिव प्रेरितवन्त उदम् यत् इन्द्र । तुभ्यम् रेक्ण पाथोलक्षणं धनम् आ प्रायच्छन् अमृतस्य दोग्ध्या उासयाया पर्य इति । तत्र मातृगणम् — 'अङ्गिरसो वै सत्रमासत । तेषां पृथि धर्मदुष्पामोन् । सन्निपेणाजीवन् । तऽनुवन् कम्पै नु सत्रमास्मह यऽप्या ओषधार्तं जनयाम इति । ते दिवो वृष्टिमवृणन्त' (तैत्रा २, १, १, १) इति ॥ ११ ॥

पश्वा यत् पश्वा मियुता बुधन्तेति त्रयीति वृत्तरी रराणः ।
वमोऽसुत्वा मारमोऽनेहा मिश्वं मिषेष्टि द्रविणमुप क्षु ॥ १२ ॥

पश्वा । यत् । पश्वा । मियुता । बुधन्त । इति । त्रयीति । वृत्तरी । रराण ।
वमो । वसुऽया । मारव । अनेहा । मिश्वम् । मिषेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यदा इन्द्रस्य स्वागार असुरं अपहतम् आत्मीय धनं जानन्ति प्रागेव तत् आगतम् इन्द्रः मन्त्रिरगदीति समुदावार्य । यदा यदा वियुक्तानि तत्स्थानानि पश्वाद् अज्ञानम् , तदानीम् अयम् इन्द्र इत्यर्थे प्र प्रवानि स्तोत्ररि रममाण । कपम् इत्याह वसोरिति । वयो सह्यात् कारव कारो स्वागु अनेहा अपाप इन्द्र विवम् च धनम् असुरं अपहतं शीघ्रम् उप विषेष्टि उपपन्नानि, यथा न तद् हरन्ति असुरा इति । वपुचा इति समूहे एवा नामकरण । पु नरदः क्षिप्रवचन इति ॥ १२ ॥

११ नास्ति दिः । † पृथिव्याः दिः अः । १-२ नास्ति मृको । ३. अङ्ग- दिः ।
४ कपम् दिः अः, कारव दिः । ५ वसो- दिः । ६ वसि- दिः । ७ नारायन् दिः ।

तदिन्न्वस्य परिपद्धानो अगमन् पुरु सदेन्तो नार्पदं विभित्सन् ।

वि शुष्णस्य संग्रथितमनुर्वा विदत् पुरुप्रजातस्य गुहा यत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिऽसद्धानः । अगमन् । पुरु । सदेन्तः । नार्पदम् । विभित्सन् ।

वि । शुष्णस्य । सम्ऽग्रथितम् । अनुर्वा । विदत् । पुरुऽप्रजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत्रैव शीघ्रम् अस्य इन्द्रस्य परिचारका रश्मयः प्रकाशनायैव अगच्छन् । पुरुणि कृत्रिमाणि
'सीदन्तः तिष्ठन्तोऽसुरा' यत्र नार्पदम् कण्वं भेत्तुमैच्छन्ति । अत्र शाटपायनकम् — 'सा होवाच
पुनर्वाच त्वा परोक्षेणैव जिघासन्ति । अश्रौषं वा एषां संवदमानानाम् । आसन्दीं वै ते हिरण्मयीं प्रच्छाये
निधास्यान्ति । तस्या मोपवेशीरिति । ते ह प्रययुः । तस्मै ह हिरण्मयीम् आसन्दीं प्रच्छाये निदधुः ।
तस्या ह प्रमत्त उपविवेश' (जैत्रा ३, ७३) इत्यादि । किञ्चायम् 'वि विदत् शुष्णासुरस्य'
बहुप्रादुर्भावस्य 'स्तायुभिः संग्रथितम्' मर्म गुहायाम् अन्तःशरीरे यत् तद् निगूढम् अनर्वा
अप्रत्युत इति ॥ १३ ॥

भर्गो ह नामोत यस्य देवाः स्वर्णं ये त्रिपथस्थे निपेदुः ।

अग्निर्ह नामोत जातवेदाः श्रुधी नो होतः कृतस्य होताधुक् ॥ १४ ॥

भर्गः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिऽसुपथस्थे । निऽसेदुः ।

अग्निः । ह । नाम । उत । जातऽवेदाः । श्रुधि । नः । होतः । कृतस्य । होता । अधुक् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अपि च भर्गः ह नाम तत् तेजः, यस्य सर्वे देवाः वरावर्तिनः, स्वर्ग इव ये देवाः
त्रिपथस्थे बर्हिषि निषीदन्ति । किं तत् तेज इत्याह — अग्निः ह नाम अपि च जातवेदाः च ।
अथ प्रत्यक्षः । शृणु अस्माकम् स्तुतिम् होतः ! यज्ञस्य ह्यता देवानाम् द्रोहवर्जितः ॥ १४ ॥

उत त्या मे रौद्रावर्चिमन्ता नासत्याविन्द्र गूर्तये यजध्वै ।

मनुष्यद् वृक्तवर्हिषे रराणा मन्द हितप्रयसा विक्षु यज्यु ॥ १५ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अत्रिऽमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये । यजध्वै ।

मनुष्यत् । वृक्तवर्हिषे । रराणा । मन्द इति । हितऽप्रयसा । विक्षु । यज्यु इति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अपि च तौ मे रुद्रस्य पुत्रौ दीप्तिमन्तौ नासत्यौ इन्द्र । स्तोत्राय यशाय च भवेताम्
मम पितुः मनोरिव मह्यं स्तीर्णवर्हिषे रममाणौ मदिष्णू^१ दत्तात्तौ मनुष्येषु यष्टव्यौ ॥ १५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः^२ ॥

१-१. 'दन्तो निष्ठनादुरा वि' अ^१; 'दन्तोदुराः वि'. २-२. विविधद्वया^३ वि'. ३-३. स्तादि-
समाश्रितं वि'. ४. नास्ति वि'. ५. मदिष्णू वि' अ^४. ६-६. नास्ति मूको.

अयं स्तुतो राजा चन्दि वेधा अपच विप्रस्तरति स्वसेतुः ।

स कक्षीरन्तं रेजयत् सो अग्निं नेमिं न चक्रमर्वतो रघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुत । राजा । चन्दि । वेधा । अप । च । विप्र । तरति । स्वसेतु ।

स । कक्षीरन्तम् । रेजयत् । स । अग्निम् । नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वत । रघुद्रु ॥ १६ ॥

पेङ्कट० अयम् स्तुत सोम राजा चन्धते अस्माभिः विधाता । अन्तरिक्षम् च मेधावी तरति यस्तं स्वभूता^१ रश्मयो बन्धका रिचन्ते । स अयम् कक्षावन्तम् परंतमध्ये वाणिज्यार्थं गत तत रेजयत्, तथा अग्निम् च देवेभ्यो निहीनम् अप्सु प्रविष्टम्, यथा नमनशील रघुगमनम् चक्रम् अर्वत रेजयन्ति । नुमभाग्रक्षा दस ॥ १६ ॥

स द्विवन्धुरैतरुणो यष्टां मवधुं धेनुमस्वै दुहध्वै ।

सं यन्मित्रारुणा वृज्ज उक्थैर्ज्येष्ठेभिर्यमणं वरुथैः ॥ १७ ॥

स । द्विवन्धु । वैतरुण । यष्टां । सत्र । धुम् । धेनुम् । अस्वम् । दुहध्वै ।

सम् । यत् । मित्रारुणा । वृज्जे । उक्थै । ज्येष्ठेभि । अर्यमणम् । वरुथै ॥ १७ ॥

पेङ्कट० स द्वयोर्लोकयो बन्धु^२ वितरणकुराणो^३ हविषाम्^४ यष्टा अग्निं पयसो दोग्धीम् धेनुम् अस्वम् अप्रसूता निवृत्तप्रसवा शयवे पुन दौहाय अकरोद् यदा स शत्रु मित्रावरुणौ सम् वृज्जे समगमयद् आरमनि शस्त्रै प्रशस्तै अर्यमणम् च देव वरुणौ^५ । तदानीम् अग्निं तान् यजन्तिथम् अकरोत् इति । ते देवा अकामयन्तोभय सृज्जीमहि ऋच चात्र च^६ (तै ७, ३, १, १) इति ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

तद्वन्धु सूरिर्दिवि ते धियुंघा नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन् ।

सा नो नाभिः परमास्य नां चाहं तत् पश्चा कतिथार्थिदास ॥ १८ ॥

तन्वन्धु । सूरि । दिवि । ते । धियुम् । ङ्घा । नाभानेदिष्ठ । रपति । प्र । वेनन् ।

सा । नु । नाभिः । परमा । अस्य । ना । घ । अहम् । तत् । पश्चा । कतिथ । चित् । आसु ॥

पेङ्कट० चावावृधिव्यौ स्तयेते । तद्वन्धु तन्मातृक सूरि दिवि स्थितस्य तवादित्यस्य स्वभूत ततो हृष्यवीज^१ कर्मणो धारक नाभानदिष्ठ प्ररपति कामयमान अङ्घ्रिरोम्भो धनम् । सा अस्माकम् नाभि परमा अस्य आदित्यस्य । अहम् तस्य पश्चात् कतिपयानाम् अभवम् पूरण । अनेन सङ्गृह्यो ममादित्येन जन्मजनकमवबन्ध इति ॥ १८ ॥

इयं मे नाभिर्दिह मे सधर्यमिमे मे देवा अयमस्मि सर्गः ।

द्विजा अहं प्रथमजा ऋतस्पेदं धेनुरदुहजार्यमाना ॥ १९ ॥

१. यतस्य वि'. २. भूता वि'. ३. दिव' मूको. ४. विष्टलनकु' वि' अ'. ५. 'विवा वि'.
६. 'आरवी' वि'.

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सुधऽस्थम् । इमे । मे । देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वैः ।
द्विऽजाः । अहं । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

चेङ्कट० इयम् माध्यमिका वाक् मे नाभिः सन्नाहिनी । 'सा या' सा वागसौ स आदित्यः' (माश १०, ५, १, ४) इति व्याख्यानम् । इह एतस्मिन् मण्डले मे स्थानम् । इमे मे रश्मयः स्वभूताः । 'अयम् अहम्' अस्मि सर्वैः प्राणात्मना च । द्विजाः परस्य आत्मनः^१ प्रथमं जाता । इदम् सर्वम् अदुहत् माध्यमिका वाक् जायमाना एवेति ॥ १९ ॥

अघासु मन्द्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विवर्तनिर्वनेपाट् ।

ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन् मक्षु स्थिरं शेवृधं स्रत माता ॥ २० ॥

अघ । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विमाज्वा । अव । स्यति । द्विवर्तनिः । वनेपाट् ।
ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् । मक्षु । स्थिरम् । शेवृधम् । सुत । माता ॥ २० ॥

चेङ्कट० अघ आसु दिक्षु मोक्षमानः गन्ता दीप्तिमान् परि अव स्यति द्वयोर्लोकयोः गन्ता घने काष्ठानि अभिभवन् । ऊर्ध्वा उद्युक्ता जनानाम् श्रेणिः सेना इव यदा अयम् शिशुः अग्निः अरण्यं दमयति, तम् इमं शीघ्रम् 'स्थिरम् सुखम्' वर्धकं यजे^२ जनयामास अरणिरिति ॥ २० ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये एकोनत्रिंशो वर्गः^३ ॥

अघा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्य चित् परैयुः ।

श्रुधि त्वं सुद्विणि नस्त्वं याळाश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अघ । गावः । उपऽमातिम् । कनाया । अनु । श्वान्तस्य । कस्य । चित् । परा । ईयुः ।
श्रुधि । त्वम् । सुऽद्विणिः । नः । त्वम् । याट् । आश्वऽघ्नस्य । ववृधे । सूनृताभिः ॥ २१ ॥

चेङ्कट० सम्प्रति स्तुतिवाच कमनीयायाः स्तुतेः उपगन्तारम् इन्द्रम् अनु परा गच्छन्ति प्रवृद्धस्य वस्य चित् स्तोतुः इत्यात्मनो निर्देशः । 'श्रुधि त्वम्' हे सुधन ! अग्ने ! अस्माकम् अभिलषितम् । त्वम्^४ इमम् इन्द्रं यजेति अभिलषितं निर्दिशति । सोऽयम् आश्वघ्ननाम्न^५ ऋतेः^६ स्तुतिभिः ववृधे इति ॥ २१ ॥

अध त्वमिन्द्र विद्धथस्मान् महो राये नृपते वज्रबाहुः ।

रक्षा च नो मघोर्नः पाहि सूरिर्ननेहसंस्ते हरिवो अभिष्टौ ॥ २२ ॥

१-१. या सा वि^३ अ^३; सा वि^३. २-२. अहम् अयम् वि^३ अ^३. ३. वरण्यान्मं वि^३ अ^३. ४-४. सुध-
स्य स्थिरं अ^३. ५. यजेत वि^३ अ^३. ६-६. नास्ति मूको ७-७. नास्ति वि^३ अ^३. ८. तं वि^३ अ^३,
९. अश्वं वि^३ अ^३. १०. कविव वि^३.

अथ । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । मह । राये । नृपते । वज्रबाहु ।
रक्ष । च । न । मघोन । पाहि । सुरीन् । अनेहस । ते । हरिः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति त्वम् इन्द्र । जानीहि अस्मान् महते धनाय 'नृणा पते' वज्रबाहु, रक्ष च अस्मान्
हविष्मत, पाहि स्तोत्रम्, अपापा तत्र हरिः । अभ्येषणे वयं स्वाम इति ॥ २२ ॥

अथ यद्राजाना गविष्ठौ सरत् सरण्युः कारवे जरण्युः ।

विप्रः प्रेष्ठः स ह्येषां बभूव परां च वक्षदुत पर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अथ । यत् । राजाना । गोऽष्टौ । सरत् । सरण्यु । कारवे । जरण्यु ।
विप्र । प्रेष्ठ । स । हि । एषाम् । बभूव । परां । च । वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति यत् हे राजानौ । मितावहणौ । गवाम् इच्छायाम् सरत् सरणशील यज्ञ प्रति
कारवे कर्म कुर्वते । अद्विरसा गणाय स्तोत्रम् इच्छद् । स अयम् विप्र एषाम् अद्विरसा प्रियतम
भवत्, परा च ब्रवीतु तेषां कर्तव्यम्, अपि च पारयतु एनान् इति ॥ २३ ॥

अथा न्यस्य जेन्यस्य पुष्टौ वृथा रेभन्त ईमहे तद् नु ।

सरण्युरस्य सूनुरश्चो निप्रश्वासि श्रवसश्च सातौ ॥ २४ ॥

अथ । तु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभन्त । ईमहे । तत् । ऊँ इति । नु ।
सरण्यु । अस्य । सूनु । अश्च । विप्र । च । असि । श्रवस । च । सातौ ॥ २४ ॥

वेङ्कट० पृथक्कृत्य वरण 'स्त्रौति । अथ' क्षिप्रम् अस्य वरणस्य पुष्ट्यर्थम्, स्तुतिभिर्जेतव्यस्य तत् स्वभूत
गाधनम् अनायासेन तं स्तुवन्त याचामहे । सरणशील अस्य पुत्रभूत २ अश्च । वरणादप्यथो जात ।
अयं प्रत्यक्ष । स त्वं वरण' मेधावी च भवामि, स्तोत्रगाम् अन्नस्य 'दातौ च' प्रवृत्त ॥ २४ ॥

युवोर्यदि सुरुयायास्मे शर्धाय स्तोमं जुजुपे नर्मस्वान् ।

विश्वत्र यस्मिन्ना गिरः समीचीः पूर्वीर्ग्रातुर्दाशत् सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवो । यदि । सुरुयाय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोमम् । जुजुपे । नर्मस्वान् ।
विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिर । समऽर्चा । पूर्वीऽर्चन । ग्रातु । दाशत् । सूनृतायै ॥ २५ ॥

वेङ्कट० युवो यदि मर्यादा अस्माकं यच्छते शोभम् सेवते हविष्मताम् भक्ष्युणां सदृष्टीतेन
हविषा तद्भान् होता । यस्मिन् सत्यं मिदं सति सर्वस्मिन् जनपदे गिर समीप्य आ

गच्छन्ति उदाराणाम् इदं गृहाण इदं गृहाण इत्यादिका उदिताः, प्राची इव दिक्, प्रयच्छन्ति ।
उदारः सुहृतायै वाचे देवानां स्तुतिं श्रुत्वा प्रयच्छतीति ॥ २५ ॥

स गृणानो अद्भिर्देवानिति सुवन्धुर्नमसा सूक्तैः ।

वर्धेदुक्थैर्वचोभिरा हि नूनं व्यध्वैति पर्यस उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अत्ऽभिः । देवऽर्वाङ् । इति । सुवन्धुः । नमसा । सुऽसूक्तैः ।

वर्धेत् । उक्थैः । वचऽभिः । आ । हि । नूनम् । वि । अध्वा । एति । पर्यसः । उस्त्रियायाः ॥

वेङ्कट० सः वरुणः स्तूयमानः अद्भिः देवताभिस्तद्वाङ् इति शोभनबन्धुः नमस्कारेण सूक्तैः च
सोऽयं वर्धताम्^१ । उक्थैः^२ उच्यमानैः आ गच्छतु । इदानीम्^३ तस्य यागार्थं गोपयसः मार्गः वि एति
स्तनाग्राणि क्षरन्तीति ॥ २६ ॥

त ऊ पु णो महो यजत्रा भूत देवास ऊतये सजोषाः ।

ये वाजा अनयता वियन्तो ये स्था निचेतारो अमूराः ॥ २७ ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । ऊतये । सऽजोषाः ।

ये । वाजान् । अनयत । विऽयन्तः । ये । स्थ । निऽचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० ते अस्माकम् सुष्ठु महते हे यष्टव्या ! भवत देवाः ! रक्षणाय सन्नताः, ये च यूयं मह्यं
पशून् अनयत सन्नाद् विविधं गच्छन्तः अद्भिरसः, ये च भवथ निचेतारः विवेक्तारोऽर्थानाम् अमूदाः
इति अद्भिरस आशास्त इति ॥ २७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके प्रथमाध्याये त्रिंशो वर्गः^२ ॥

न्याय्यत् प्रथममध्यायम् अष्टमस्याष्टकस्य सः ।

अजान यो जह्नुकुले लौहित्यो माधवाङ्मयः ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहितान्याख्याने अष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

१. 'ताय वि' अ^१. २. उक्थैरव वि' अ^२. ३. तदा' वि' अ. ४-४. नास्ति सूक्तौ.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'ये यज्ञेन दक्षिण्या' व्याचिख्यासति माधवः ।
 मन्त्रग्राहणयोरर्थे वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 मन्त्रे-मन्त्र' रूपीन् प्रुते भगवांसिषद शौनकाः ।
 छन्दसि देवताश्चैव किं तथार्थं न भाषते ॥ २ ॥
 तेष्विदार्थे' न तात्पर्यम् इति वक्तुं न युज्यते ।
 पदे क्रमे च कुरते यस्माद् यत्रम् भतन्द्रितः ॥ ३ ॥
 छन्दोदेवतयोः' वृक्षा सामान्यालक्षणं पुनः ।
 प्रतिमन्त्रं च वदति' किमर्थं न तथाऽवदन् ॥ ४ ॥
 सुज्ञानोऽर्थस्ततो' नोक्त इति कश्चिदमापत्' ।
 दुर्ज्ञानोऽर्थस्ततो' नोक्त इति 'केचिद् व्यवस्थिता' ॥ ५ ॥
 ननु च ब्राह्मणार्थश्च' दुर्ज्ञानं कथ्यते कथम् ।
 कथयन्ति हि कर्माणि कल्पसूत्रैः समञ्जसम् ॥ ६ ॥
 अत्र द्रुमो ब्राह्मणार्थम् अपि मध्यमबुद्धयः ।
 अपरे चानुष्ठानन्ति केवलादपि पाठत ॥ ७ ॥
 समाना बहवो वेदाः सन्ति न्यायाश्च लौकिका ।
 ब्राह्मणार्थो' बहुविदा' शक्यो ज्ञानु प्रयत्नतः ॥ ८ ॥
 'न्यायशब्दो ब्राह्मणेषु भवेतां विशयो यदि ।
 वदन्ति बहुधा तत्र कल्पसूत्रकृतोऽपि च' ॥ ९ ॥
 इन्द्राण्येन्द्रस्य सत्वादो 'वि हि सोमोऽर्मुक्षत' ॥
 न तस्मिन् गदने सूने विवेकं शौनकोऽब्रवीन् ॥ १० ॥
 न दोषा बहुधा वादे' ब्राह्मणे दर्शनात् तथा ।
 ब्राह्मणार्थो हि बहुधा कल्पसूत्ररदीर्यते' ॥ ११ ॥

१. मन्त्रो न अ'. २. तेष्विदार्थे' मूको. ३. 'देव' वि' अ'. ४. भवति वि' अ'. ५. तद्यथा
 वि'. ६. दुरागोऽ' वैकृष्ण. ७. व्याचिख्यासति अ'; वेचिख्यासति वैकृष्ण. ८. दुर्मनो' वि' अ'.
 ९-१०. अविदमपि अ'; वेचिदमपि वैकृष्ण, कश्चिदमपि वि'. ११. 'णार्थे' वैकृष्ण. १२. 'विषा' अ'.
 १३-१४. नास्ति वि' अ'; आरम्भे द्वितीयदोषोऽयम् वि'. १५. न १०, ८९, १.
 १५. नास्ति वि' अ'. १६. 'एषे' वि'.

ननु शास्त्रा बहुविधा कल्पसूत्रकृतोऽपि च ।
 एकैकामाश्रिता शास्त्रान् अन्याश्चान्वाशयात् पुनः ॥ १२ ॥
 न युक्त परिहारोऽयं जैमिनि सर्ववैदवित् ।
 मर्थक्षिराकृतं तेन कार्यं बौधायनोऽप्रवीत् ॥ १३ ॥
 एव बहुन्युपादाय व्याहणानीह भाषते ।
 वैकल्पिकान् बहून्धान् एव कात्यायनादयः ॥ १४ ॥
 मा प्राक्षीरितं न वयं जानीमोऽत्र विनिर्णयम् ।
 श्रुते चास्करतु मन्त्रार्थं शाकल्यश्चानुधावति ॥ १५ ॥

[६२]

‘नाभानेदिष्टो मानव ऋषि । विश्वे देवा देवता, १-६ अङ्गिरसो वा, ८-११
 सावर्णेर्दोनम् । जगती छन्द, ५, ८, ९ अनुष्टुभ, ६-७ प्रगाथ (= ६
 वृद्धी, ७ सतोवृद्धी) १० गायत्री, ११ त्रिष्टुप्’ ।

ये युञ्जेन् दक्षिणया समंक्ता इन्द्रस्य सुख्यममृतत्वमानुश ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ १ ॥

ये । युञ्जेन् । दक्षिणया । समऽअंक्ता । इन्द्रस्य । सुख्यम् । अमृतत्वम् । आनुश ।

तेभ्यो । भद्रम् । अङ्गिरसः । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ १ ॥

वेङ्कट० नाभानेदिष्टः । य यूयम् अहीनैकादशराणि कुर्वन्त यज्ञेन दक्षिणया च सङ्गता इन्द्रस्य
 सख्यम् अमृतत्वम् च आनशध्वे, तेभ्यो युष्मभ्यम् कल्याणम् अस्तु अङ्गिरसः । ते इदानीम् आगतम्
 प्रति-गृहीत मनो पुत्र मा सुप्रज्ञा १३ ॥ १ ॥

य उदाजन् पितरौ गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उदऽआजन् । पितरौ । गोऽमयम् । वसु । श्रुतेन । अभिन्दन् । परिवत्सरे । वलम् ।

दीर्घायुत्वम् । अङ्गिरसः । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० पणिभिरपहृतम् गोमयम् वसु ये उदाजन् पितरौ अङ्गिरसः, ये च यज्ञेन अभिन्दन् सवत्सरे
 पर्यागते सत्रान्ते वल्गुं असुरम्, तेभ्यो युष्मभ्यम् दीर्घायुत्वम् अस्तु अङ्गिरसः । इति ॥ २ ॥

य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिगीं मातरं वि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् । पृथिगीम् । मातरम् । वि ।

सुप्रजा ऽत्यम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधस ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य यज्ञेन दिवि सूर्यम् आ अरोहयन्, पृथिवीम् च मातरम् वि अप्रथयन्, तेभ्यो युष्मभ्यम् सुप्रजस्त्वम् अस्तु अङ्गिरस इति ॥ ३ ॥

अयं नामा वदति वल्गु चो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिं गृम्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नामा । वदति । वल्गु । व । गृहे । देवपुत्रा । ऋषय । तत् । शृणोतन ।

सुब्रह्मण्यम् । अङ्गिरस । व । अस्तु । प्रति । गृम्णीत । मानवम् । सुमेधस ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अयम् नामानेदिष्ट वदति कल्याणम् युष्माकम् यज्ञे । हे देवाना पुत्रा । ऋषय । तत् यूप शृणुत । तेभ्यो युष्मभ्यम् ब्रह्मवर्चसम् अस्तु अङ्गिरसः इति ॥ ४ ॥

विरूपास इदमप्यस्त इदमग्नीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिं जज्ञिरे ॥ ५ ॥

विऽरूपास । इत् । ऋषय । ते । इत् । गृम्भीरवेपस ।

ते । अङ्गिरस । सूनव । ते । अग्ने । परिं । जज्ञिरे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रमाणतो रूपतश्च नानारूपा ऋषय ते अग्नी गृम्भीरकर्माण, ते इमे अङ्गिरस पुत्रा, ते इमेऽङ्गिरस अग्ने जाता । अङ्गारेभ्योऽङ्गिरा जातस्ततोऽङ्गिरसो जाता इति ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये प्रथमो वर्गः’ ॥

ये अग्नेः परिं जज्ञिरे विरूपासो दिवस्पतिं ।

नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

ये । अग्ने । परिं । जज्ञिरे । विऽरूपास । दिवि । परिं ।

नवऽग्व । नु । दशऽग्व । अङ्गिर ऽतम । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ये अग्ने परि जाता विविधरूपा ध्रुवोकात्, तेषां मध्ये अङ्गिरसा वरिष्ठ अयमग्नि नवग्व च दशग्व च सह देवेषु स्थितो मद्वा प्रयच्छति । अङ्गिरसा सत्रमासीमाना केचन नवसु मास्तु उदतिष्ठन् केचन दशसु मास्तु इत्यङ्गिरसामयनम् उक्तम् । तेषामग्निर्नवग्वश्च दशग्वश्चोक्त ॥ ६ ॥

१. वज्ञेन वि^१; वज्ञेन अ^१, वज्ञन वि^१. २. २. ‘भ्यो वो यज्ञव’ वि^१. ३. या. (११, १७) व्याख्यान द^१.
४. ता य वि^१. ५. ५. नास्ति मूको. ६. नास्ति वि^१. ७. तेषामेवां वि^१ अ^१. ८-८. नास्ति वि^१ अ^१.
९. ९. नास्ति अ^१.

इन्द्रेण युजा निः सृजन्त वाघतो ब्रजं गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकुर्यः श्रयो देवेष्वकृत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघत । ब्रजम् । गोमन्तम् । अश्विनम् ।

सहस्रम् । मे । ददत । अष्टकुर्य । श्रय । देवेषु । अकृत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इन्द्रेण सहायेन निर्-अगमयन् बौदार अङ्गिरस पणिभिरवरुद्धम् व्रजम् गवाश्वयुक्तम् । तेऽमी सम्प्रति मह्यम् सहस्रम् अष्टकर्णी विस्तृतकर्णी गा प्रयच्छन्त कीर्तिम् देवेषु अकुर्वन्ति । सप्तभिरङ्गिरस स्तुता । तत्र देवतानुक्रमण्या शौनक —

“ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टा यद्दुर्मानवाय ह ।

तत्पुण्यानि च कर्माणि ये यज्ञेनै(न) इत्यकीर्तयत् ॥

सावर्णिना च यद् दत्त मानवाय महद्बुध ।

तदुक्त सूक्तशेषेण ‘प्र नून जायतामयम्’ ” ॥

एव च सर्वानुक्रमण्याम् ‘ये यज्ञेनैकादशाद्या षडङ्गिरसा ‘स्तुतिर्वा’ (ऋअ २, १०, ६२) इत्यादि । अथवा सप्त अङ्गिरसां स्तुतिर्बेति समीचीनम् इति प्रतिभाति ॥ ७ ॥

प्र नूनं जायतामयं मनुस्तोकमेव रोहतु ।

यः सहस्रं शतार्थं सद्यो दानाय महते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनु । तोकम् इव । रोहतु ।

य । सहस्रम् । शतार्थम् । सद्यः । दानार्थः । महते ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र जातो भवतु, अयम् क्षिप्रम् मनु तोकम् इव रोहतु घोजम् यथा जरङ्गिन् रोहति, य अय मनु गवाम् सहस्रम् बह्वर्थम् सद्य एव दानाय प्रेरयति ॥ ८ ॥

न तमश्नोति कश्चन दिवईव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा वि सिन्धुरिव पप्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । क । चन । दिव ईव । सान्व । आरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धु ईव । पप्रथे ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ‘यम् माम् अङ्गिरस सकाशा प्रेषयति मनु’, तम् माम् अङ्गिरस सकाशा प्रेषयति

१ १. स्तुतिर्वा इत्यादि रूपं सप्ता अङ्गिरसां मूको. २. वलं रि. ३ ३. सप्ताङ्गिरससकाशं प्रेषयति मन्त्र मूको.

गच्छन्तम् न अश्नोति न प्राप्नोति विधारयितुम् क चन कश्चिदपि, वेगेनापीत्यर्थः । किमिव । दिव इव सायु आरभम् यथा ह्युलोकस्य मानु समुच्छित देशम् आरभम् सस्त्रष्टु न प्राप्नोति कश्चिद् अपुण्यकृत्, एवम् । त्वया प्रेषित सन् अहमङ्गिरस सकाश शीघ्र गच्छामीत्यर्थः । कस्मात् । यत् सावर्ण्यस्य मनो । सवर्णं एव सावर्ण्यं । सवर्णास्तु दक्षकन्यायां दक्षेण प्रह्लोके देवधर्मेण स्वयमुत्पादिताश्चत्वारो मनवः । सावर्ण्यस्य मनोरपदेद्वयत्वेन^१ सम्बन्धिनी दक्षिणा अङ्गिरसत्रोपयोज्या गोसहस्रदक्षिणा^२ वि पप्रथे मे एवघघ्यस्त्वेन मनसि मनसि विविधं विस्तीर्यते । किमिव । सिन्धु इव यथा सिन्धुर्मेदी विविधं विस्तीर्यते, एवम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० न तम्^३ आरब्धुम् क-चिद् प्राप्नोति दिव इव समुच्छितम् आदित्यम् । यथा मनु प्रयच्छति, तथा^४ ना-य प्राप्नोति दातुमित्यर्थः । तस्य सावर्ण्यस्य इयम् 'दक्षिणा नदी इव' पृथिव्याम् वि प्रथते ॥ ९ ॥

उत दासा परिधिपे स्मदिष्टी गोपरीणसा । यदुस्तुर्वशं मामहे ॥ १० ॥

उत । दासा । परिधिपे । स्मदिष्टी इति स्मत्स्मदिष्टी । गोपरीणसा ।

यदु । तुर्व । च । मुमुहे ॥ १० ॥

उद्गीथ० उपचय दर्शयति—उत अपि दासा दासौ 'दासु दाने', 'दसु उपक्षये' वा । दातारौ वा धनानाम्, उपक्षपयितारौ वा दात्राणाम् यदुस्तुर्वशौ रात्रानौ स्मदिष्टी स्मच्छब्दं प्रशस्त वचन । दिष्टिर्दानम् । प्रशस्तदानौ गोपरीणसा 'परीणसा' (निघ्न ३१) इति^५ बहुनाम् । 'बहुगो गात्रो ययोरिति' बहुवीहौ समासे पूर्वनिपातश्चास्य छान्दसत्वात् प्रयोगस्य । बहुगु यदु तुर्व^६ च पदवचने पदैकदेशवचनम् एतत्, 'अयं नामा वदति' (ऋ १०, ६९, ४) इतिवत् । तुर्वशश्च परिधिपे परिवेषणाय । परिवेषणेन चात्र तत्पूर्वको भोगो रक्ष्यते । मम भोगायेत्यर्थः । मामहे महते दानार्थस्य, 'मह पूजायाम्' इत्यस्य वा एतद्वचनम् । गोसहस्रं मय दत्तवान् गोसहस्रप्रदानेन मा पूनितवान् वा ॥ १० ॥

वेङ्कट० अपि च सावर्ण्यं दासा मनो भोजनाय प्रशस्तदेवानौ परिणदपन् परिवृत्तौ गोभि^७ यदु च तुर्व^८ च प्रयच्छत प्रेषयत्^९ पश्यत् । ^{१०}प्रत्येकमग्न्याद् एकवचनमिति^{११} ॥ १० ॥

मृदुस्रदा ग्रामणीर्मा रिपन्मनुः सूर्येणास्य यतमानेतु दक्षिणा ।

सार्वणेदेवाः प्र तिरन्त्यायुर्यस्मिन्नश्रान्ता अर्चनाम् वाजम् ॥ ११ ॥

मृदुस्रदा । ग्रामणी । मा । रिपत् । मनु । सूर्येण । अस्य । यतमाना । एतु । दक्षिणा ।

सार्वणे । देवा । प्र । तिरन्तु । आयु । यस्मिन् । अश्रान्ता । अर्चनाम् । वाजम् ॥ ११ ॥

१. 'दासा' मूको. २. 'देवर्षेण' मूको. ३. 'साद' मूको. ४. नास्ति वि^१ अ^१.
५-५. 'यिना दिवः वि^१ अ^१. ६. नास्ति मूको. ७. यही मूको. ८. तुर्वशः मूको. ९. गोभि
वि^१ अ^१. १०. द्वयं वि^१. ११. प्रेषिती वि^१. १२-१३. 'मन्वयोरेकमग्निवयोरेक' वि^१ अ^१.

उद्गीथ० गोसहस्रप्राप्त्युपायप्रदर्शनेन परितुष्टस्य आशीर्वचनमेतत् । सहस्रदाः प्राप्त्युपायप्रदर्शनेन गोसहस्रस्य दाता ग्रामणीः पुत्रादिसङ्घातस्य दानेन नेता मा रिपुः मा हिंसिष्ट केनचित् मनुः भम पिता । किञ्च अस्य मनोरूपदेश्यत्वेन सम्बन्धिनी दक्षिणा ध्वजिरस्सत्रोपयोज्या गोसहस्रलक्षणा सूर्येण सह यतमाना दातुः फलप्रदानाय सङ्गच्छमाना सूर्यप्राप्तिलक्षणं फलं प्रयच्छन्ती सतीत्यर्थः, एतु मां प्रति स्वत्वेन आगच्छतु । किञ्च सावर्णेः सवर्णं एव सावर्णिः^१ । सावर्ण्यस्य मनोः अस्मत्पितुः आयुः जीवितम् देवाः सर्वे प्र तिरन्तु प्रवर्धयन्तु, यस्मिन् मनौ सति, यस्य मनोः प्रसादादित्यर्थः, अध्रान्ताः उपार्जनखेदेन अखिन्नाः सन्तः ययम् असनाम् सम्भक्तवन्तः वयं लब्धवन्तः इत्यर्थः, वाजम् भक्तं बलं सद्वातं वा गोसहस्रलक्षणम् ॥ ११ ॥

षेङ्कट० सहस्रस्य दाताऽयं गवां^२ ग्रामस्य नेता मनुः मा रिपुः भवतु । सूर्येण च अस्य दक्षिणा गच्छन्ती^३ सङ्गच्छताम् । परस्मिँल्लोके^४ तस्यास्य सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाः वर्धयन्तु जीवितम्, यस्मिन् अध्रान्ता वयं भजेमहि अन्नं गोलक्षणमिति ॥ ११ ॥

^१इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वितीयो वर्गः^५ ॥

[६३]

^५गयः ज्ञात ऋषिः । विधे देवा देवता, पञ्चदशीषोडश्योः पथ्या स्वस्तिः ।

जगती छन्दः, पञ्चदशी त्रिष्टुप्वा, अन्त्ये त्रिष्टुभौ^६ ।

परावतो ये दिधिपन्त आप्यं मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः ।

ययातेर्ये नहुष्यस्य बर्हिषि देवा आसते ते अर्धि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिपन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतासः । जनिम । विवस्वतः ।

ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः । आसते । ते । अर्धि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्ते द्वे 'परावतः', 'यथा देवानाम्' इत्येते सप्तदशके वैश्वदेवे गयो ददर्श । परावतः दूरान्, आगत्येति शेषः, ये देवाः दिधिपन्ते धारयन्ति कुर्वन्ति अस्माभिः सह आप्यम् आपित्वं स्तुत्यत्वंस्तोतृत्वेज्यत्वयष्टृत्वलक्षणम् मनुप्रीतासः मनुना तर्पिताः, येषां च देवानाम् जनिम जन्म विवस्वतः आदित्यस्य सकाशात्^७ स्थितिकरणद्वारेण, ये च देवाः ययातेः राज्ञः नहुष्यस्य नहुषपुत्रस्य बर्हिषि वेदिस्तरणे आसते यागाङ्गत्वेन तिष्ठन्ति, ते^८ देवाः अर्धि ब्रुवन्तु नः । 'अधीत्युपरिभावम् ऐश्वर्यं वा' (या १, २) । उपरि भूत्वा वदन्तु आदिरान्तु अस्मान्, इदं दृष्टादृष्टफलं शुभं कर्म कुरुतेति ईश्वरा भूत्वा अस्मान् वदन्तिवत्यर्थः^९ ॥ १ ॥

१. सावर्णेः वि^१; सावर्ण्यः वि^२ अ २. नास्ति वि^३. ३. 'छन्ति वि^४ अ^५. ४. भयतां वि^६
५-५. नास्ति मूको ६. सकाशात् यजमानस्य सकाशात् वि^७ अ ७. नास्ति मूको, ८. 'पन्त
वर्हिष्य' मूको.

वेङ्कट० गयं ज्ञात । दूराद् आगत्य ये धारयन्ति ज्ञातेयम् । तदेवाह—मनुष्यैः प्रीता धारयन्ति
विवस्वत जन्म मनुष्यान् इति, ययाते च ये नहुपपुत्रस्य यज्ञे देवा आसते, ते देवा
अवि^१ भवन्तु अस्मानिति ॥ १ ॥

विश्वा हि नो नमस्यानि वन्द्या नामानि देवा उत यज्ञियानि वः ।

ये स्थ जाता अदितेरज्यस्परि ये पृथिव्यास्ते मे इह श्रुता हवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । नो । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवा । उत । यज्ञियानि । वः ।

ये । स्थ । जाता । अदिते । अज्यस्परि । ये । पृथिव्या । ते । मे । इह । श्रुता । हवम् ॥

उद्गीथ० हि यस्मात् विश्वा सर्वाणि^१ व युष्माकम् नामानि रुदानि गौणानि क्रियानि च
नमस्यान नमस्कारार्हाणि स्तुत्यर्हाणि चेत्यर्थः, हे देवा । उत अपि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि
चेत्यर्थः, व युष्माकं सम्बन्धीनि । अतः कारणान् ये यूयम् स्थ भवथ जाता उत्पन्ना
अदितः देवमानु^२ सक्तात्ताद्, दिवीति^३ शेषः । अद्भ्यः परि 'आप' (निघ १, ३)
इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षस्य चोपरि ये जाता । ये पृथिव्या उपरि जाता । ते सर्वेऽपि
देवा म मम इह अस्मिन् यज्ञे वर्तमानस्य हवम् यागार्थम् आह्वानम् श्रुता शृणुत यूयम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विश्वानि हि व नमस्कारार्हाणि स्तोतॄयानि च शरीराणि, अपि च देवा । तानि यज्ञियानि
युष्माकम् । ये यूय दिव अन्तरिक्षात् पृथिव्या च जाता, ते मे इह आगत्य शृणुत
हवम् इति ॥ २ ॥

येभ्यो माता मधुमन् पिबन्ते पर्यः पीयूषं द्यौरदितिरद्विजर्हाः ।

उक्थशुष्मान् वृषभुरान्तस्वमसुस्ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिबन्ते । पर्यः । पीयूषम् । द्यौः । अदिति । अद्विजर्हाः ।

उक्थशुष्मान् । वृषभुरान् । सुअमस । तान् । आदित्यान् । अनु । मदा । स्वस्तये ॥ ३ ॥

उद्गीथ० येभ्य आदिभ्येभ्य माता जनना मधुमन् मधुम्वामुमत् पिबन्ते सिञ्चते ददातीत्यर्थः, पर्य
वृष्टिपुदृक् क्षार वा स्तम्बलक्षणम् । कीदृशम् । पीयूषम् आप्याययितुं । द्यौः दीप्ता स्तुत्या
वा अदिति देवमाता अद्विजर्हा अद्विभि मेघैः परिवृद्धा, उक्थशुष्मान् उक्थानि वास्याणि
तनुपलक्षितसर्वस्तुतिमलान् वृषभुरान् वृष्टिनिमित्तसङ्ग्रामान् वा स्वप्नस सुकर्मण^४ सुहृत्पाम् वा
सुमनान् वा तान् आदित्यान् अनु मदा अनुपूर्वम्^५ स्तुहि तर्पय वा हे मम कर्मात्मन् ।
किमर्थम् । स्वल्पे अविनाशाय आरमन् वृद्धयर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० येभ्यः देवेभ्यः माता मधुमन्त सारम् पिबन्ते पीयूषम् द्यौः च अदीना रिपुदनेना ।

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. कर्मणि मूको ३. ३. अदिति वि^१. ४. कर्मणि मूको ५. मत्पुत्र
मूको

द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयतः तान् स्तुतिबलान् वृष्टेराहर्तुं सुकर्मणः आदित्यान् अनु^१ स्तुहि^२
अविनाशायेति ॥ ३ ॥

नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणां बृहद् देवासो अमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथा अहिमाया अनागसो दिवो वर्ष्माणं वसते स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः । अनिमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

ज्योतिःस्थाः । अहिमायाः । अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

उद्गीथ० नृचक्षसः कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थम् अनुग्रहबुद्ध्या वा नराणां द्रष्टारः । कथम् । अनिमिषन्तः
अक्षिनिमेषम् अकुर्वन्तः सन्तः अर्हणा अर्हणेन पूजया च, युक्ता इति शेषः । बृहत् महच्च
अमृतत्वम् मरणवर्जितत्वम् देवासः देवा आदित्याः आनशुः प्राप्तवन्तः । किञ्च ज्योतीरथा-
दीप्तिमण्डलरथाः अहिमायाः अहीनप्रज्ञा वा अद्भेवा मेघस्य असुरस्य वा मायाभिः परवञ्चन-
प्रज्ञाभिः प्रज्ञावन्तः अनागसः अनपराधाः निर्दोषा इत्यर्थः, दिवः शुलोकस्यापि सकाशात्
वर्ष्माणम् परिवृद्धताम्^१ वसते आत्मन्याच्छादयन्ति धारयन्तीत्यर्थः, अथवा दिवः शुलोकस्यापि
वर्ष्माणं वृद्धत्वं महत्त्वं वसते आच्छादयन्ति स्वेन तेजसा । किमर्थम् । स्वस्तये सर्वस्याऽविनाशाय
बुद्धय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नृचक्षसः नृणां द्रष्टारः 'निमेषम् अकुर्वाणाः' लोकस्य परिचारणार्थम् वृंहितम् अमृतत्वम् देवाः
प्राप्ताः । दीप्तरथाः अहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः आदित्याः लोकस्य समुच्छ्रितं देशम् अधिवसन्ति
लोकस्याऽविनाशायेति ॥ ४ ॥

सम्राजो ये सुवृधो यज्ञमायुषुरपरिहृता दधिरे दिवि क्षयम् ।

तां आ विवास नमसा सुवृक्तिभिर्महो आदित्याँ अदितिं स्वस्तये ॥ ५ ॥

सुम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आयुषुः । अपरिहृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् ।

तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सम्राजः सम्यग् दीप्ताः ये आदित्याः सुवृधः सुष्ठु वृद्धाश्च यज्ञम् आयुषुः आयुताः
अङ्गभावाय अपरिहृताः अहिंसिताः केनचिदपि दधिरे धारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः, दिवि
शुलोके क्षयम् निवासम्, तान् आ विवास परिचर द्वे सम कर्मात्मन् ! नमसा हविरन्नेन
सुवृक्तिभिः दोषैः सुष्ठु वर्जिताभिः स्तुतिभिश्च महः महतः^२ आदित्यान् अदितिपुत्रान् अदितिम्
च स्वस्तये अविनाशाय आत्मनः वृद्धार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सर्वेषां राजानं ये सुप्रवृद्धाः^३ यज्ञम् आयान्ति अहिंसिताः धारयन्ति च शुलोके निवासन् ।

१. नास्ति वि' अ'. २. सुभ्यं वि' अ'; स्तु वि'. ३. 'तराम् मूको. ४-५. हिमे' कु' वि';
'नागः वि'; हिमेषां कु' अ'. ५. महान्तः मूको. ६. सु वि'.

तान् परिचर हविषा स्तुतिभिश्च महत्^१ आदित्यान् अदितिम् च स्वस्तये ॥ ५ ॥

^२इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये तृतीयो वर्गः^३ ॥

को वः स्तोमं राधति यं जुजोषथ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठनं ।

को वोऽध्वरं तुमिजाता अरं करद् यो नः पर्पदत्यंहः स्वस्तये ॥ ६ ॥

क । ३ । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासु । मनुषु । यति । ष्ठनं ।

क । ३ । अध्वरम् । तुमिजाता । अरम् । करत् । य । नः । पर्पत् । अति । अहं । स्वस्तये । ६ ॥

उद्गीथ० क मनुष मनुष्यः ३ युष्माकम् स्तोमम् स्तुतिम् राधति राधयति^४ ससाधयति करोतीत्यर्थः, यम् मनुष्यम् जुजोषथ स्तुतिश्रवणेन सेवध्वे सत्तत यूयम्, येनाम्स्तुतिश्रवणाय चिरान् आगतवन्त इत्युपाख्यमवधनमेतत्^५ । किञ्च हे विश्वे देवासः । यति परिमाणत इत्यने^६ स्य भवथ यूयम् । किम् अल्पपरिमाणा येन कियन्तोऽपि अस्मत्स्तुतिश्रवणाय शीघ्रा नाऽऽवाथ^७ इत्यभिप्रायः । किञ्च क वा स मनुष्य व युष्मदर्थम् अध्वरम् यत्त इह तुमिजाता । बहुभूता ! आम् पथांसम् कर्त्तुं करोति, य यत्तमानमनुष्य अस्मिचित्स^८यादिक न अस्मानपि दृष्टमात्र एव पर्वत् पारयति अति अह पापम् स्वस्तये कृतिनाशाय । उपालम्भचक्षुः^९ एतदपि । एतदुक्तं भवति— को वाऽन्यो^{१०} मत्त विशिष्टतर युष्माकं स्तोता यदा च अस्ति, येन 'यदृत् स्तोतृश्राम्नाम्' प्रति शीघ्र नाऽऽगतवन्त इत्ययमिति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० क स्तोता युष्माकम् स्तोमम् ससाधयति^{११}, यम् यूय सवध्वे । हे विश्व देवा । ज्ञातार यूय यत्सत्ततया भवथ । छान्दमो दति^{१२} । ३ च व यजम् हे बहुचक्षुः । अरुद्धरोति, य यज अस्मान् अरं अति^{१३} पारयति स्वस्तये ॥ ६ ॥

येभ्यो होत्रां प्रथमामायेजे मनुः समिद्धाग्निर्मनसा सुप्त होतृभिः ।

त आदित्या अर्भयं शर्म यच्छत सुगा नः कर्त सुपथा स्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आऽयेजे । मनुः । समिद्धाग्निः । मनसा । सुप्त । होतृभिः ।

ते । आदित्या । अर्भयम् । शर्म । यच्छत । सुगा । नः । कर्तुः । सुपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

उद्गीथ० येभ्य युष्मभ्यम् आदित्यभ्य होत्राम् षाटुतिम् प्रथमाम् महृष्टाम् आयने आभिमुख्येन मयादया वा ददाति मनु मनुष्यो यत्तमान समिद्धाग्नि सन्दीप्ताहवनीयावाग्नि मनसा अत्र वाक्यतोषोऽप्याहार्यः । वषट्करित्यर् देवानां मनसा, ध्यायतीति शेषः, सप्त होत्रभिः सप्तभिः कृतिभिः । होतृर्देवः सप्त, ते यूय हे आदित्या ! अदिते पुत्रा ! विश्वे देवा !

१. अरं वि' अ'. २-२ नारिण दृको ३ पारयति वि' अ ४. 'अरुद्धरो' वि' अ ५ स्थान मूको. ६. नया वि' अ, नेया वि'. ७ अरुद्धरो मूको ८ नोऽन्यो वि'. ९ अस्मत्स्तुत्यन्त मूको. १०. 'यति' दृको. ११. दतिः वि' अ'; पतिः वि' १२ पति मति वि'; अतिमति वि' अ'.

अभयम् विनाशभयरहितम् शर्म विमानगृह स्वर्गसुखं वा यच्छत दत्त अस्मभ्यम् । स्वर्गं गच्छता च न अस्माकम् सुगा सुगमान् सुपथा स्वर्गमार्गान् वर्त कुरुत यूयम् स्वस्तय असुरादिपरिपन्थिसकाशाद अस्माकम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० येभ्य युष्मभ्य मनुष्याणामग्रे प्रथमम् यज्ञम् आभिसुख्येन इष्टवान्^१ मनु समिद्धाग्निः प्रदधानेन मनसा सप्तभिश्च वषट्कर्तृभि सह ते यूयम् आदित्या ! अभयम् सुखम् च प्रयच्छत, सुगानि सुपथानि च अस्माकम् स्वस्तये गन्तव्यानि कुरुतेति ॥ ७ ॥

य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः ।

ते नः कृतादकृतादेनसस्पर्ध्या देवासः पिपृता स्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रचेतस । विश्वस्य । स्थातु । जगत । च । मन्तव ।

ते । न । कृतात् । अकृतात् । एनस । परि । अय । देवास । पिपृता । स्वस्तये ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ये यूय भवन्त. ईशिरे सदा ईशते भुवनस्य भूतजातस्य बृष्टबृदकस्य वा स्वर्गादिलो-
कजातस्य वा प्रचेतस प्रवृद्धप्रज्ञा विश्वस्य सर्वस्य स्थातु स्थावरस्य जगत च जङ्गमस्य मन्तव
स्वरूपतो ज्ञातार सर्वज्ञा इत्यर्थ, ते यूयम् न अस्मान् कृतात् प्रतिषिद्धसेवनेन जनितात्
अकृतात् विकृताद्^१ विद्विताकरणेन^२ च कृतादित्यर्थ^३, एनस पापात् परि सर्वतः अय वर्तमाने
अदनि देवाम । पिपृता पारयत स्वस्तये अविनाशायास्माकम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ये ईशते जगत. सुमतय. विश्वस्य^४ स्थावरस्य जङ्गमस्य च वेदितार, ते अस्मान् कृतान्
कायिकात् अकृतात् मानसजात् च पापात् अय देवा । परि पारयत स्वस्तये ॥ ८ ॥

भरेष्विन्द्रं सुहृदं हवामहेऽहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् ।

अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवीं मरुतः स्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुहृदम् । हवामहे । अहोऽमुचम् । सुकृतम् । दैव्यम् । जनम् ।

अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० भरेषु सङ्ग्रामेषु इन्द्रम् सुहृदम् स्वाह्वानम् हवामहे आह्वयामो वयम्, आत्मन पालना-
र्थमिति शेष । किञ्च अहोमुचम् अहस पापाद् मोक्षयितार भक्तजनस्य सुकृतम् पुण्यकृतम्
दैव्यम् देवेषु भवम् जनम् उक्तव्यतिरिक्त च आह्वयाम । अग्निम् मित्रम् वरुणम् च आह्वयाम
सातये शत्रुघ्ननलाभाय । भगम् द्यावापृथिवीं मरुत च आह्वयाम स्वस्तये सर्वप्रकारादि-
नाशाय च ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सङ्ग्रामेषु इन्द्रम् स्वाह्वानम् हवामहे अहसो मोक्षकम्, अय च सुकर्माणम् दैव्यम् जनम्
हस्तुक्त्वा^५ त जनम् उद्दिशति—अग्निम् इति ॥ ९ ॥

१ इष्टवान् वि^१ अ^१. २. नास्ति वि^१. ३. ३ चाह्वानां वि^१. ४. यज्ञस्य वि^१. ५. ० इन्द्र
वि^१.

सुश्रामाणं पृथिवीं धामनेहसं सुश्रमीणमदिति सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नार्यं सरित्रामनागसमस्रयन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १० ॥

सुश्रामाणम् । पृथिवीम् । धाम् । अनेहसम् । सुश्रमीणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् ।

दैवीम् । नार्यम् । सुश्रित्राम् । अनागसम् । अस्रयन्तीम् । आ । रुहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥

उद्गीथ० सुश्रामाणम् सुष्ठु त्रात्रीं^१ भक्तजनस्य पालयित्रीम् पृथिवीम् विस्तीर्णां प्रत्याता वा याम् दीप्ता स्तुत्या वा अनेहसम् क्रोधरहिताम् प्रसन्नचेतसमित्यर्थं, सुश्रमीणम् सुमुखा^२ स्वाध्या वा अदितिम् अदीनाम् अनुपक्षीणाम् सुप्रणीतिम् सुष्ठु प्रणीतिम् स्तोत्राणां यष्टूणां च हंसितान् कामान् प्रति प्रापयित्रीमित्यर्थं, नार्यम् रविराणाम् नौ अर्यते^३ प्रणुद्यते येन तद् अरित्रम् । अवर्णकं केन्द्रपालमिति च अपभ्रशेन नाविकाना^४ प्रसिद्धम् । शोभनस्तुतियागप्रणोदनामित्यर्थं^५, अनागसम् पापरहिताम् अस्रयन्तीम् आ रुहेम् अधितिष्ठेम प्राप्नुयामेत्यर्थं, स्वस्तये अविनाशाय । अथवा पुनर्गुणविशिष्टाम् स्तुतिनाम यज्ञनाम वा दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवाणां शोभनस्त्विग्यज्ञमानारित्राम्^६ अक्षयन्तीं विच्छेदम् अगच्छन्तीम्^७ देव प्रसादात् सदा कुर्याम इत्याशास्मद् इत्यर्थं । 'किमर्थम् । अस्माकम्' अविनाशाय अमृतत्वप्राप्तये इत्यर्थं ॥ १० ॥

वेङ्कट० सुष्ठु त्रायन्तीम् विस्तृतम् याम् अपापाम् सुमुखां अदीनाम् सुष्ठु प्रणेत्रीम् देवसम्बन्धिनीम् नार्यम् शोभनारित्राम् निर्दोषाम् अस्रयन्तीम् आ रुहेम् स्वस्तये इति^८ धाम् अभिप्रेत्य आह्वेति ॥ ० ॥

^१इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

विश्वे यज्ञत्रा अधि वोचतोतये त्रायध्वं नो दुरेवाया अभिहुतः ।

सत्यया वो देवहूत्या हुवेम शृण्वतो देवा अवसे स्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यज्ञत्रा । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । न । दुःएवाया । अभिहुतः ।

सत्यया । व । देवहूत्या । हुवेम् । शृण्वत । देवा । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे यज्ञत्रा ! यष्टव्या । देवा । विश्वे सर्वे यूयम् अग्नि वोचत अधिष्ठाय मृत अस्मान् ऊतये अवनाय, सर्वकामप्राप्तये भवत यूयम् इति सर्वान् कामान् अवाप्नुतति ब्रूतेत्यर्थं^९ । किञ्च त्रायध्वम् न पालयतास्मान् दुरेवाया दुस्तर्याया अभिहुत अभिर्हिसिञ्च्य राक्षसजाते सकाशात् । किञ्च सत्यया सद्गुणप्रादिष्व देवहूत्या देवा आहूयन्ते यथा सा देवहूति, तथा देवहूत्या स्तुत्या व युष्मान् शृण्वत स्तुतीराकर्णयत हुवेम सदा आहूयेमेत्याशास्मद् वयं हे देवा । किमर्थम् । अवसे हविषा युष्माकं तर्पणाय, स्वस्तये अस्माकं च अविनाशाय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हे विश्वे देवा । अधि मृत रक्षणार्थम् । 'त्रायध्वम् अस्मान्'^{१०} दुरेवाया अभिर्हिसिञ्च्य । दुरेवा

१. आश्रयं वि० अ. २. 'यम्' मूको. ३. नास्ति मूको ४. नाव० मूको ५. 'शोभना' मूको
६. 'यम्' मूको ७. 'मयम्' मूको ८. 'यम्' मूको ९. किमस्माकं मूको १०. 'नित्यं वि'
११ ११. आरित मूको. १२. अने० मूको. १३ १३. त्रायध्वं अस्माकं वि०

दुर्गति । सयया युष्मान् स्तुत्या आह्वयाम शृण्वत^१ उक्त हे देवा । रक्षणायाविनाशाय च ॥ ११ ॥

अपामीवामप निश्चामनाहुतिमपाराति दुर्विदत्रामघायतः ।

अरे देवा द्वेषो अस्मद्युयोतनोरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये ॥ १२ ॥

अप^१ । अमीवाम् । अप^१ । निश्चाम् । अनाहुतिम् । अप^१ । अपरातिम् । दुर्विदत्राम् । अघायत ।

अरे । देवा । द्वेष । अस्मत् । युयोतन । उरु । न । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

उद्गीथ० ह देवा । अर युयोतन अपनयतेत्यर्थ^१, अस्मात् अस्मत् अरे दूरे दूरमित्यर्थ, अमीवाम् रोगजा-
तिम्^२ । अप नयत च यूयम् विश्वाम् सर्वाम् अनाहुतिम् । अनाहुत्या अत्रायज्ञो^३ लक्ष्यते । अयज्ञशीलता
चेत्यर्थ । अप नयत च अपरातिम् अदानशीलता चेत्यर्थ । अपनयत दुर्विदत्राम् दुर्ज्ञानम्^४
कुरीतता द्रोहबुद्धिमित्यर्थ अघायत अस्माक पाप कर्तुमिच्छत सम्बन्धिनीम् । किञ्च आर
दूरे अस्मात् अस्मत् द्वेष द्वेषून् अप युयोतन अपनयत । एव सर्वं यथोक्त कृत्वा उरु बहु
न अस्मभ्यम् शर्म विमानगृह स्वर्गसुख वा यच्छत दत्त स्वस्तये अविनाशाय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अस्मत् अमीवादिकम् दूरे पृथक् कुरुत । अमीवा रक्ष । अनाहुति अहोता । अदाता 'अपराति ।
दुर्विदत्रा' दुष्टा बुद्धि पापमिच्छत । इत्य^५ द्वेषून् सर्वान् अस्मात्तो दूरे पृथक् कुरुत ।
विह्वलीर्णम् सुखम् अस्मभ्यम् यच्छत स्वस्तये ॥ १२ ॥

अरिष्टः स मर्तो विश्व एधते प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।

यमादित्यासो नयथा सुनीतिभिरति विश्वानि दुरिता स्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्ट । स । मर्त । विश्व । एधते । प्र । प्रजाभि । जायते । धर्मण । परि ।

यम् । आदित्यास । नयथ । सुनीतिभि । अति । विश्वानि । द दुरिता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

उद्गीथ० अरिष्ट अहिंसित कनचित् स मर्त मनुष्य विश्व सर्व एधते वर्धते वृद्ध्या
सर्वप्रकारया, प्रजाभि च पुत्रपौत्रादिभि^६ प्र जायत प्रवृद्धो भवति धर्मण परि यज्ञकर्मण
उपरि, देवप्रागार्यमित्यर्थ^७, यम् मनुष्यम् ह आदित्यास । अदित पुत्रा । नयथ प्रापयथ
सर्वत्र प्रवर्तयथ सुनीतिभि सुनयै अति विश्वानि दुरिता अतीत्य सर्वाणि पापानि स्वस्तय
अविनाशाय ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अरिष्ट स मर्त विश्व वर्धत, प्र जायते च प्रजाभि कर्मण अन तरम्, यम्^८ आदित्या ।
अति नयथ सुनयनै विश्वानि दुरितानि स्वस्तये ॥ १३ ॥

१ शृणुत वि^१ अ^१ २ 'पयान मूको ३ रोगेजा' मूको ४, अत्र य^५ मूको ५ दुर्विज्ञा^६ वि^६.
६ ६ 'रता राक्तेभिदु' वि^७ ७ शृणु वि^८ ८ 'जायाभि वि^९ ९, देव यं वि^{१०} अ देव
योमिरथं वि^{१०} १० यदा वि^{१०}.

यं देवासोऽर्थांश्च राजमातां यं शूरमाता मरुतो हिते धने ।

प्रातर्यागाणं रथमिन्द्र मानसिमरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वास । अ॒र्थांश्च । वा॒ज॒ऽमा॒तौ । यम् । शू॒र॒ऽमा॒ता । म॒रु॒त । हि॒ते । ध॒ने ।

प्रा॒त॒र्या॒गा॒णम् । र॒थम् । इ॒न्द्र । मा॒न॒सिम् । अ॒रि॒ष्य॒न्तम् । आ । रु॒हे॒म । स्व॒स्तये ॥ १४ ॥

उद्गीथ० हे देवा ! विधे देवा ! हे मरुत ! हे इन्द्र ! सर्वे यूयम् यम् रथम् आत्मीयम् अवय^१ गमयथ वाजमातौ राक्षसमग्रामे, यम् च रथम् अवय शूरसाता शूरसातौ अमुरसङ्ग्राम हित प्रिये शत्रु धने प्राप्तव्यत्वन निमित्तभूते प्रिय शत्रुधन प्राप्नुमित्यर्थ, तम् रथम् प्रातर्यागाम् प्रात प्रात यजान् प्रति गन्तुम् साननिम् अत्यर्थ^२ सम्भक्तार शत्रुधनानाम् अरिष्यन्तम् अहिंस्यमानम् अविनाशिनमित्यर्थ, आ रुहेम युष्माभि सह सायुज्य प्राप्य अधितिष्ठेमेति आशास्महे वयम् स्वस्तये अविनाशायात्मन ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यम् देवा ! रक्षथ अत्रभजने, यम् च युद्धे हे मरुत ! निहित धनमुद्दिश्य, त प्रावेज्य युद्ध प्रति गन्तारम् रथम् भवनीयम् इन्द्र ! अरिष्यन्तम् आ रुहेम अविनाशाय ॥ १४ ॥

स्वस्ति नः पुण्यासु धनसु स्वस्त्यष्टसु वृजने स्पर्धति ।

स्वस्ति नः पुत्रकृत्त्रेषु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातन ॥ १५ ॥

स्व॒स्ति । नः । पु॒ण्या॒सु । ध॒न॒सु । स्व॒स्त्य॒ष्ट॒सु । वृ॒ज॒ने । स्पर्ध॑ति ।

स्व॒स्ति । नः । पु॒त्र॒कृ॒त्त्रे॒षु । यो॒नि॒षु । स्व॒स्ति । रा॒ये । म॒रु॒त । द॒धा॒त॒न ॥ १५ ॥

उद्गीथ० स्वस्ति अविनाशम् न अस्मभ्यम् पुण्यासु गृहेषु धनसु च अग्नीषु निरुदकासु । स्वस्ति अविनाशम् अस्तु च उदकेषु सामुद्रनादेयादिषु वृजने च सङ्ग्रामे । कीदृशे । स्पर्धति सर्वयुद्धो पकरणवति । स्वस्ति अविनाशम् न अस्माकम् पुत्रकृत्त्रेषु पुत्राणां कर्त्रासु जनयित्रीषु यानिषु स्त्रीयानिषु । स्वस्ति अविनाशमेव राये धनाय च हे मरुत ! दधातन धत्त दत्तत्यर्थ ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अस्मि अस्माकम् मार्गयोग्येषु सोदकसु देशेषु निरुदकेषु च धवम् । अस्मि च उदकेषु यत् च सेनाच्छेदने सर्वराज्येषु । अस्मि अस्माकम् पुत्राणां कर्तृत्वादकेषु स्त्राणाम् योनिषु । अस्मि धनाय मरुत ! कुरुवति ॥ १५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठे रेकर्णस्वत्पमि या वाममेति ।

मा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवर्गोपा ॥ १६ ॥

स्वस्ति० । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अ॒भि । या । वामम् । एति ।
सा । न । अ॒मा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

उद्गीथ० इत् इत्यवधारणे । हि इति पदपूरण । मध्यस्थाना स्त्री स्वस्तिरित्युच्यते । स्वस्ति इत् स्वस्तिरेव नान्या काचित् देवता प्रपथे धेष्ठा प्रकृष्टे पथि अन्तरिक्षरक्षणे अतिशयेन प्रशस्या रेक्णस्वती वृष्टुदकधनन धनवती, एति गच्छति च या वामम् अभि धननीय प्रशस्य वा स्व प्रायणीयादिहवि प्रति, सा स्वस्ति न अस्मान् नि पातु नियमेन रक्षतु । क । अमा गृहे स्थिता । सो अरणे अथारण्ये नि पातु । अथवा निसो लोपोऽत्र द्रष्टव्य । निररणे गृहाग्निर्गमने 'गृहाद् बहिश्चेत्यर्थ' । किञ्च स्वावेशा भवतु सूपसर्षा वा अस्तु देवगोपा देवी चासौ गोपा गोप्त्री च सर्वस्य वृष्टिद्वारणेति देवगोपा । देवाना वा गोपा गोप्त्री देवगोपा । देवा गोपा गोप्तारो यस्या सा वा० देवगोपा० ॥ १६ ॥

वेङ्कट० स्वस्तिकरी भवतु गन्तुमुद्युक्तानाम् प्रपथे । धेष्ठा धनवती पृथिवी या 'अभि गच्छति' धननीय० यज्ञम्, सा अस्मान् गृहे रक्षतु, सर्व अरण्ये अरण्यादिके । स्वावेशा अस्माकं भवतु देवा यस्या गोप्तार ॥ १६ ॥

एवा प्लुतेः सूनुरवीवृधदो मिश्रं आदित्या अदिते मनीषी ।

ईशानासो नरो अमर्त्येनास्तावि जनो दिव्यो गयेन ॥ १७ ॥

एव । प्लुते० । सूनु । अ॒वीवृधत् । वृ । मिश्रं । आ॒दित्या । अ॒दिते । म॒नीषी ।

ईशानास० । नर० । अमर्त्येन० । अस्तावि० । जन० । दिव्य० । गयेन ॥ १७ ॥

उद्गीथ० एव एवम् उक्तेन प्रकारेण प्लुते ऋषे सूनु पुत्र गयो नाम मनीषी मेधावी अवीवृधत् वर्धितवान् वीर्येण च युष्मान् हे विश्वे सर्वे आदित्या । अदिते पुत्रा । हे अदिते । हे (?) ईशानास सर्वस्यधरा हे (?) नर मनुष्याकारा शूरा वेत्यर्थ । कथं वर्धितवान् । यत अमर्त्येन अमर्त्यसदृशेन गुणै देवतुल्येनेत्यर्थ । अथवा 'देवो भूवा देवानप्येति' (वृ३ ४, १०) इति वचनात् अमर्त्येन सहा, सवेनेत्यर्थ । अमर्त्येन० गयेन अस्तावि स्तुत जन दिव्यः दिवि भव, सर्वदेवजन इत्यर्थ । स्तूयमानस्य च वीर्यं वर्धत इत्यत एवमुच्यते— वर्धितवान् वीर्येणेति ॥ १७ ॥

वेङ्कट० 'एवम् उक्ते' पुत्र अवीवृधत् युष्मान् हे विश्वे आदित्याः । अदिते ! स्तोता प्रज्ञ । ईश्वरा० धनस्य भवन्ति मनुष्या अमर्त्येन देवजनेन० स्तुतेन । स दिव्य जन गयेन मया अस्तावि इति ॥ १७ ॥

॥ इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

१ १ नास्ति वि०. २. नास्ति मूको. ३ नास्ति वि०. ४ ५ दि गच्छती वि० अ०. ५ वृद्ध-
नीधे वि० ६ अस्माद् वि० अ०. ७. यदा अमर्त्येन वि०, अम यन दामर्त्येन वि० अ ८-८. नास्ति वि०.
९ नर वि० अ०. १० 'देवजनेन वि० अ०'. ११-११ नास्ति मूको.

[६४]

‘गय प्लात ऋषिः । त्रिधे देवा देवता । जगती छन्दः, द्वादशी अन्त्ये च त्रिष्टुभः’ ।

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमन्तु नाम शृण्वतां मनामहे ।

को मृज्यति कतमो नो मयस्करत् कतम ऊती अभि आवर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुमन्तु । नाम । शृण्वताम् । मनामहे ।

कः । मृज्यति । कतमः । नः । मयः । करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । वर्तति ॥ १ ॥

उद्गीथ० देवानाम् स्तुती^१ शृण्वताम् मध्ये कतमस्य देवस्य सुमन्तु सुज्ञानम् सुबोधं सर्वजनप्रकाशं प्रसिद्धं रुढम् नाम आदित्यचन्द्रेन्द्रादि यामनि यान्ति यजमानाः अनेन स्वर्गोपवर्गो^२ प्रतः, याति^३ वा स्वयं देवान् प्रतीति यामा यज्ञः तस्मिन् यामनि यज्ञे कथा कथं केन प्रकारेण मनामहे मन्यते. अर्घतिकर्मणः एतद्रूपम् (तु. निघ ३, १४) । मन्यामहे स्तुम इत्यर्थः । नामरतुत्या चाऽत्र नामवत् एव स्तुतिः लक्ष्यते । स्तुतिभाजां^४ सर्वदेवानां मध्ये कतमं देवम् अमन्यन्त स्तुतिभाजम्, केन प्रकारेण वयं यज्ञे स्तुम इत्यर्थः । स्तुतश्च सन् कः देवः मृज्यति मृज्यति सुखयति अस्मान् इष्टफलप्रदानेन । कतम वा देवः नः अस्माकम् मय स्वर्गोपवर्गसुखम् कर्तुं करोति । कतम देवः ऊती ‘ऊत्या गत्या अस्माकं’ यज्ञगमनमार्गेण इत्यर्थः, अभि आ वर्तति ‘अस्मादभिमुखम् आवर्तते’ ‘यागाङ्गतया वा यागं’ गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पेङ्कट० कथम् देवानाम् मध्ये कतमस्य वा यामनि^५ सुष्ठु स्तुत्यम् नाम शृण्वताम् उच्चारयामः । कः अस्मान् मृज्यति^६ ‘मृज्यतिरुपदयाकर्मा’ इति यास्कः (१०, १०) । कतमः अस्माकम् सुखम् करोति । कतमः ‘रक्षणाय अभि आ गच्छति’^७ ॥ १ ॥

क्रतूयन्ति क्रतवो ह्रस्वु धीतयो वेनन्ति वेनाः पतयन्त्या दिशः ।

न मर्दिता विद्यते अन्य एभ्यो देवेषु मे अधि कामा अयंसत् ॥ २ ॥

क्रतूयन्ति । क्रतवः । ह्रस्वु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः । पतयन्ति । आ । दिशः ।

न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः । एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत् ॥ २ ॥

उद्गीथ० क्रतूयन्ति देशयं^१ ‘सर्वे यज्ञे’^२ कर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः, क्रतवः सहकल्पाः मम मनोवृत्तय इत्यर्थः । कथं म्रियता । ह्रस्वु ह्रस्वेषु, म्रियता इति शेषः, धीतयः बुद्धयश्च । मनोबुद्ध्यालयेन अन्तःकरणद्वयेन सहकल्पाभ्यगम्यापलक्षणेन अहं देवयागं कर्तुमिच्छामीत्यर्थः । त्रिञ्च वेनन्ति कामयन्ते वेनाः मेधादिन, अतिवजो वा । पतयन्ति पतन्ति च गच्छन्ति च आ दिशः प्रतिदेवे,

१-१. मारिष मृष्टो. २. ‘तिः मृष्टो. ३ वा मृष्टो. ४. मज्ज मृष्टो. ५-५. गय ... अस्मा मृष्टो. ६-६. ‘ती मा मातृ’ मृष्टो. ७-७. गा गता वा याता मृष्टो. ८. वजे मृष्टो. ९. मृज्यति वि’ अ. १०-१०. ‘गावदाग’ वि. ११-११. ह्रस्वस्य मृष्टो.

यजमानजोषणादौ वर्तन्ते चेत्यर्थः । कस्मादेवयागमहम्^१ ऋत्विक्सहित इच्छामि । यस्मात्^२ मर्दिता
इष्टादृष्टफलदानेन सुस्रयिता न विद्यते नास्ते अन्यः कश्चित् एभ्यः देवेभ्यः सकाशात् ।
यतश्च देवेषु अधि^३ देवानामुपरि मे मम कामाः इच्छा भक्तिरूपाः अयंमत नियता निबद्धा
अनुपरता वा अवस्थिता इत्यर्थः, यतश्च सदा देवभक्तोऽहमित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० कर्म कर्तुमिच्छन्ति^४ ह्यनु^५ निहिताः । सदेवाह — कामयन्ते प्रज्ञाः, आ गच्छन्ति दिश
दिश्यमानाः 'कामा', यतः न मर्दिता^६ विद्यते अन्यः एभ्यः देवेभ्यः । किं बहुना । देवेषु मदोषाः
कामाः नियम्यन्ते ॥ २ ॥

नरा वा शंसं पूषणमगोक्षमग्निं देवेदमर्चसे गिरा ।

सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुपसमक्तुमश्विनौ ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोक्षम् । अग्निम् । देवेदमर्चसे । गिरा ।
सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि । त्रितम् । वातम् । उपसम् । अक्तुम् । अश्विनौ ॥ ३ ॥

उद्गीथ० नराशंसम् वा नराशंसोऽत्र यज्ञ उच्यते । वेति समुच्चयार्थे । यज्ञं च पूषणम् च
आदित्यम् । कीदृशम् । अगोक्षम् अगृह्णीयं सर्वजनप्रकाशमित्यर्थः । अग्निम् च । कीदृशम्
देवेदम् देवैः इन्द्रादिभिः ऋत्विगिर्वा हविषां दातृभिः "कर्मार्थं सन्दीपितम्" अग्निं अर्चसे
उत्तमस्य स्थाने मध्यमोऽयं व्यत्ययेन । मध्यममग्निं अभिष्टौमीत्यर्थः । केन । गिरा स्तुत्या ।
सूर्यामासा चन्द्रमसा सह यमम् च दिवि, स्थितमिति शेषः, त्रितम् त्रिस्थानम् इन्द्रं च वातम् च
उपसम् च अक्तुम् रात्रिं च अश्विनौ च ॥ ३ ॥

वेङ्कट० नराशंसम् वा पूषणम् वा गृहितमशक्यम् अग्निम् वा देवैरिदम्^७ अग्नि-ष्टुति स्तुत्या, सूर्या-
चन्द्रमसौ च । चन्द्रमसो विशेषणम् सासेति । माः हि चन्द्रमा^८ । यमम् च दिवि स्थितं त्रिस्थान-
मिन्द्रं वायुम् उपसम् रात्रिम् अश्विनौ चेति ॥ ३ ॥

कथा कविस्तुवीरवान् कथा गिरा बृहस्पतिर्वावृधते सुवृक्तिभिः ।

अज एकपात् सुहवैर्भिर्भक्तैर्भिरहिः शृणोतु बुध्योऽह्वीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविऽरवान् । कथा । गिरा । बृहस्पतिः । वृधते । सुवृक्तिभिः ।
अजः । एकपात् । सुहवैर्भिः । भक्तैर्भिरहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० कथा कथं केन प्रकारेण कविः मेधावी मनुः गयतामा वीरवान् 'तुवि' (निष ३, १)
इति बहुनाम् । रव-शब्दे^९ च वकारे लुप्ते रगच्छोऽत्र शिष्टो द्रष्टव्यः । तुविरववान्^{१०} बहुशब्दवान्

१. कामदेव वि. २-२. नास्ति नृको. ३ ३. अग्नि नृको. ४. 'मिच्छया वि' अ. 'चिन्ति
प्रज्ञाया हन् वि'. ५. तु वि. युधु वि' अ. ६ ६. कामयन्तमिना वि' अ. कामान्न पिता वि.
७-७. 'संस्तीपनं मूको. ८. देवै' वि. ९. तु. वा ११, ५; SEY १६५-६. १०. 'वा च शब्देन मूको.
११. तुपीरान् मूको,

बहुस्तुतिरित्यर्थः. कया कतमया वेत्यर्थः, गिरा स्तुत्या स्तोत्रशस्त्रलक्षणया बृहस्पतिः
 वृहत्याः स्तुतेः ईश्वर. वावृधते अत्यर्थं वर्धयति देवान् वीर्येण सुवृत्तिभिः सुष्ठु दोषैर्ब-
 क्षिताभिः स्तुतिभिः याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणाभिश्च । किञ्च अजः अजातः सततगमनः
 आदित्यः एकपात् 'वज्रणः एकः पादः' इत्यादिनिर्वचनः । अहिः अयनशीलः सततगामी
 वायुश्च बुध्य' बुध्ने अन्तरिक्षे भवः सुदेवेभिः शोमनाह्वानैः अस्माभि क्रत्विभि
 ऋग्भिः स्तुतिमहिष्वेत्यर्थः^१, आहूयमानः स्तूयमानश्चेत्यर्थः, शृणोतु । किम् । सामर्थ्याद्
 आह्वानं स्तुतिश्चेति शेषः । क । हवीमनि आह्वयन्ति देवान्, जुहति वा हविरस्मिन्निति
 हविमा यज. ॥ ४ ॥

धेहृष्ट० कथम् वान्तप्रजोऽग्नि बहुमान् कथा वा स्तुत्या बृहस्पति. वावृधते^२, तथा^३ स्तुतिभिः^४
 अज. च एकपात् स्वाह्वानैः स्तोत्रं । अहिः बुध्यः च शृणोतु अस्मान् आह्वाने ॥ ४ ॥

दक्षस्य वादिने जन्मनि त्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विपुरुषेषु जन्मसु ॥ ५ ॥^५

दक्षस्य । वा । अदिने । जन्मनि । त्रते । राजाना । मित्रावरुणा । आ । विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः । पुरुरथः । अर्यमा । सप्तहोता । विपुरुषेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥

उट्ठीय० अत्र एकवाक्यतायै यच्छब्दमध्याहृत्य उत्तरार्धे पूर्व व्याचक्षते, ह (?) पश्चात् तच्छब्दम-
 ध्याहृत्य पूर्वार्धम् । य.^१ दक्षः अतूर्तपन्थाः स्वराशर्जितमार्गः अविद्वत्गतित्वात्^२ प्रसन्नगतिरित्यर्थः,
 नियतगतिर्वा सदा । पुरुरथः बहुरहणो महागतिरित्यर्थः । अर्यमा अराणां तमसाम् असुराणां च
 नियन्ता । सप्तहोता सप्त रश्मयो यत्र रसान् जुहति प्रक्षिपन्ति स., सप्तर्षयो वा
 भरद्वाजादयो य ह्वयन्ति स्तुवन्ति स सप्तहोता । विपुरुषेषु प्रत्यहम् कस्यच चान्यत्र च
 आकाशप्रदेशे 'उट्ठमनाद् अतुल्यरूपेषु' जन्मसु उत्पत्तिषु उदयलक्षणासु, वर्तन इति शेषः । तस्य^३
 दक्षस्य वा अदिने । अदितिरत्र नैरन्वपक्षे प्रातरातनी सन्ध्या । 'मा पुनरवद्यापरमानुप्रदान-
 मरश्म्याद् मध्यम्यानामुमम्यदोरप्यते'^४ । हे अदिते ! प्रातस्तननि सन्ध्या ! दक्षस्य वा दक्षनाम्न
 आश्रित्यस्य 'वा उत्पत्तः'^५ जन्मनि त्रते जन्मात्पदे कर्मणि उदयरक्षणे सति । वाशब्दाद् दक्षाद्वा
 एव जन्मनि सति स्वप्ने जायमाने दक्षे स्वयि जायमाने सतीत्यर्थः । राजानो सर्वेऽप्येवमौ
 दीप्तौ वा^६ मित्रावरुणा आ विवागमि । 'अर्धे मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐशा ४, १०) इति
 श्रुते अहोरात्रावत्र मित्रावरुणायुष्येते । तौ एव परिधरमि अनुप्रविशती सती । अर्धे दि
 मध्यपाथाः अहरनुप्रविशति अर्धे रात्रिम् ।

१. यदुर्गतिः ... मङ्गि* मूळो २. वावृधते हि^१ अ^२, तथा वावृधते हि^३. ३. नास्ति वि^४.
 ४. स्तुतिः वि^५. ५. या. (११, २१) व्याख्यातचरी द्र. ६. ५२ मूळो. ७. हविरस्मिन्निति
 वि^८ अ. ८-८. 'मन्त्रद्वय' मूळो. ९. दक्ष वि^९. १०-१०. या रोदरावाचमाश्रुतुप्रदानमवपश्य
 मध्यम्यानां वा एव दीप्तौ वि^{१०} मूळो. ११-११. मध्यम्या वि^{११} अ^{१२}, मध्यम्या वि^{१३}. १२. नास्ति मूळो.

ऐतिहासिकपक्षे अदितिदेवता सम्बोध्योच्यते—हे अदिते! देवमात! यो दक्ष अतूर्तपण्या इत्यादिगुण तस्य दक्षस्य जन्मनि सति त्वत् उत्पत्तौ सत्याम् उदये 'घते कर्मणि' च, दृष्टे सति इति शेष, जगदनुग्रहलक्षणं दक्षस्य कर्म दृष्ट्वेत्यर्थः^१, राजानौ दीप्तौ सर्वलोकेश्वरौ वा मित्रावरुणावपि मम पुत्रावेव जगत' कर्म कुर्याताम् इति आ विवाससि आशास्ते^२ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेड्कट० हे अदिते! यथा दक्षस्य जन्मनि तस्मिन्^३ जाते तस्य यज्ञकर्मणि मित्रावरुणौ पर्यन्तर वेदिभूता, एवम् इदानीम् अपि कुह इति पृथिवीम् आशास्ते । वा-शब्द उपमार्थः । अर्द्धसितमार्गं बहुरथ^४ अयम् अर्पमा भवति सप्तर्षी यस्य होतारो नानारूपेषु जन्मसु जन्वहम् उद्यन् इति । 'आदित्यो दक्ष' इत्यादिक निरुक्त (११, २३) द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये षष्ठो वर्गः’ ॥

ते नो अर्वन्तो हवन्श्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।

सहस्रसा मेघसाताविवृ त्मना महो ये धनं समिधेषु जग्निरे ॥ ६ ॥

ते । न । अर्वन्त । हवन्श्रुत । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिन । मितद्रव ।

सहस्रसा । मेघसातौद्रव । त्मना । मह । ये । धनम् । समिधेषु । जग्निरे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यच्छब्दसम्बन्धाद् उत्तरोऽर्थे पूर्व व्याख्ययः । सहस्रसा मेघसातौ इव हवींषि सहस्राणि सम्भजते^५ इति 'अय सहस्रसा'^६ अग्नि । स यथा मेघसातौ यज्ञे हवि सहस्राणि देवान् प्रति आहरति त्मना आत्मना स्वयमेव, एवम्^७ ये मह महत् शत्रुघ्नम् समिधेषु देवासुरसङ्ग्रामेषु जग्निरे शत्रु जित्वा आहरन्ति आत्मान प्रति, स्वीकुर्वन्तीत्यर्थं ते विश्वे देवा अर्वन्त अरणवन्तो यज्ञ प्रति गमनवन्त अर अर्त्तारो वा सर्वत्र गन्तार इत्यर्थः, हवन्श्रुत स्तोतृणा यष्टृणा च आह्वानस्य श्रोतार न अस्माकम् हवम् आह्वानम् शृण्वन्तु वाजिनः हविरन्नवन्तो बलवन्तो वा वेगवन्त इत्यर्थः, मितद्रव मित परिच्छिन्न महान्तमपि अध्वानम् अप्रतिबन्धेन गन्तार । अथवा अत्र 'वाजिन देवाश्वा रश्मयो'^८ वा ॥ ६ ॥

षेड्कट० ते अस्माकम् अश्वा ह्वानश्रुत ह्वानम् विश्वे शृण्वन्तु बलिन मितमार्गा परिच्छिन्नदन्तोऽध्वानम् सहस्रस्य दातार यज्ञे इव आत्मनैव ये सङ्ग्रामेषु महत् घनम् हरन्ति शत्रुभ्यः ॥ ६ ॥

प्र वो वायुं रथयुजं पुरंधिं स्तोमैः कृणुध्वं सख्याय पुपुणम् ।

ते हि देवस्य सचितुः सर्वामनि क्रतुं सचन्ते सचितुः सचैतसः ॥ ७ ॥

१-३ जनकर्मणि मूको. २. भगवदनुं वि^१, भगदनुं वि^२ अ. ३. दृष्ट्वेत्यर्थे मूको. ४ अगन वि^३ अ. ५ आशास्ते वि^४. ६. तस्मात् वि^५ अ^६. ७. 'बहुवन वि^६ अ^७. ८-८ नास्ति मूको. ९. सप्तमने मूको. १०-१० असहं मूको. ११. दिदं मूको. १२-१२. वाजिनश्वाश्मं वि^८, वाजिनो देवाश्वा रश्मं वि^९

प्र । ३ । वायुम् । रथयुजम् । पुरम् । धिम् । स्तोमै । वृणुष्वम् । सुख्याय । पूषणम् ।
ते । हि । देवस्य । सुवितु । समीमनि । नतुम् । सचन्ते । सुचित । सचेतस ॥ ७ ॥

उद्गीथ० व इति प्रथमार्थे द्वितीया । हे ऋत्विज ! व यूयम् वायुम् । कीदृशम् । रथयुजम् स्वरथे
अश्वाना नियुदाण्याना सदागमनाय नियोक्तारम् । अग्निशिष्ट वा दवनन रथयुजम् स्वरथे अश्वाना
प्रतिगमनाय नियोक्तारम्^१ पुरविम् बहुप्रज्ञ बहुकर्माण वा पूषणम् च आदित्य च स्तोमै
स्तुतिभिः प्र कृणुष्वम् प्रकषेण स्तुतिं कुन्ध्वम् । किमर्थम् । सत्याय सखिभावाय स्तुत्यत्वे-
तृत्वयष्टृत्वेन्यत्वरक्षणाय । कस्मादेवमुच्यध्वे । हि यस्मात् ते ययोक्ता सर्वे देवा देवस्य
मवितु मवामनि प्रसवे^२ अभ्यनुज्ञाधाम्, वर्तमाना इति शेष, दवेन सवित्रा अभ्यनुज्ञाता
सन्त इत्यर्थ, कर्तुम् असद्यागकर्म सचन्ते सेवन्ते अद्भ्यभाप्रतिपत्त्या सचित सचेतना
विशिष्टविचानापता^३ इत्यर्थ, सचेतम समानचित्ता ॥ ७ ॥

पेङ्कट० प्र कृणुष्वम् यूयम्^४ वायुम् रथस्य योक्तारम्^५ इन्द्र बहुकर्माण भगम् स्तोमै सख्याय पूषणम्
च । ते हि इत्यभ्य मवितु प्रसवे यज्ञ सेवन्त चित्तयुक्ता एकबुद्धय ॥ ७ ॥

त्रिः सप्त सुप्ता नद्यो महीरपो वनस्पतीन् पर्वताँ अग्निमूतये ।

वृक्षानुमस्तृन् तिष्ये सधस्थ आ रुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रि । सप्त । सुप्ता । नद्यो । मही । अप । वनस्पतीन् । पर्वतान् । अग्निम् । उतये ।
वृक्षानुम् । अस्तृन् । तिष्येम् । सधस्थे । आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० त्रि यज्ञान् वारान्^१ सप्त एकविंशतिमित्यर्थ^२, सप्ता स्रवन्ती समुद्र प्रति गन्त्री
नद्य नदी मही महती अप च वनस्पतान् च पर्वतान् च अग्निम् च उतये अस्माकम्
धवनाय रक्षणाय^३ यज्ञ प्रत्यागमनाय तर्पणाय वा वृक्षानुम् च सोमपालम्^४ अस्तृन् शत्रुवधाय^५
धायुधाना क्षेप्तृन् अयाश्च दवान् तिष्यम् च नक्षत्रम् अन्य वा^६ "देवविशेष वञ्चिन्"^७ सधस्थे
सहस्राने वेद्यारथे स्थान स्थितेषु तत्सु रुद्रेषु शब्दकारिषु ऋत्विषु रुद्रम् च रुद्रियम्
शब्दकारिणम् आ हवामहे आह्वयामहे ॥ ८ ॥

पेङ्कट० एकविंशतिमन्त्रपाठा स्रवन्ती नदी महाति^८ च उदकानि वनस्पतान् शिलोच्चयान् अग्निम् च
रक्षणाय वृक्षानुम् सोमपालम्^९ तदनुचरान् इष्टान् क्षेप्तृन् तिष्यम् च नक्षत्र यज्ञ रुद्रम् च
स्वामाईम्^{१०} शत्रुषु आ हवामहे ॥ ८ ॥

सर्ग्यती सरपु मिन्युमिभिर्महो महीरवमा यन्तु वक्षणीः ।

देवीरपो मात्रः यदयिन्वो वृत्तवन् पयो मधुमज्जो अर्चत ॥ ९ ॥

१ विव* मूको २ प्रमो प्रसो वि* अ ३ विशिष्टविभिन्न विधि* वि^१; नादित वि^२
४ नादित वि* अ^३ ५ याज्ञा* वि* अ^४ ६ यज्ञान् मूको ७ सप्तविंश* वि^५ ८ नादित वि^६
९ स्रवन्ती* मूको १० अम कटु* वि^७ ११ १२ वि* अ करिष्य मूको १२ नादित वि^८
१३ य* अ वि^९ १४ स्रवन्ती* वि^{१०}

सरस्वती । सरयु । सिन्धु । ऊर्मिऽभि । मह । मही । अरसा । आ । यन्तु । वक्षणी ।
देवी । आप । मातर । सुदयित्व । घृतवत् । पय । मधुऽमत् । न । अर्चत ॥ ९ ॥

उद्गीथ० 'सरस्वती सरयु' सिन्धु इत्येता तिस्रो नद्य मही महत्य ऊर्मिभि सह महः महत्^१
उदकम् वक्षणी वदन्त्य अवसा तर्पणेहेतुना^२ हविषा आत्मनस्तर्पणार्थम् इत्यर्थः, आ यन्तु
आगच्छन्तु अस्मद्यज्ञं प्रति रवत्य । आगत्य च तृप्ता सत्य देवी^३ देव्य आ^४ सर्वस्य पात्र्य
मातर सर्वस्य मातृभूता निर्माज्यो^५ वा सुदयित्व क्षरि^६ य घृतवत् क्षरणवद् दीप्तिमद् वा
प्रभूत शुद्ध वेत्यर्थः, पय उदकम् मधुमत् मधुत्वादयुक्तम्^७ न अस्मभ्यम् अर्चत
अनेकार्थत्वाद् धातूना दत्तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

षेड्ढट० तिस्र इमा ऊर्मिभि महतोऽपि महत्योऽत्यन्त^८ महत्यो रक्षणेन आ गच्छन्तु नद्य । देव्यः
तासाम् आप मातृभूता प्रेरयि^९ य घृतयुक्तम् आत्मीयम् पय मधुमत् अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु ॥ ९ ॥

उत माता बृहद्दिवा शृणोतु नस्त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः पिता वचः ।

ऋभुक्षा वाजो रथस्पतिर्भगो रण्यः शंसः शशमानस्य पातु नः ॥ १० ॥

उत । माता । बृहद्दिवा । शृणोतु । न । त्वष्टा । देवेभि । जनिऽभि । पिता । वच ।

ऋभुक्षा । वाज । रथऽपति । भग । रण्य । शंस । शशमानस्य । पातु । न ॥ १० ॥

उद्गीथ० 'उत अपि च बृहद्दिवा महादीप्ति माता देवमाता शृणोतु न अस्माकम् वच स्तुतिवचनम्,
त्वष्टा च शृणोतु, तथा देवेभि देवै जनिभि देवपत्नीभिश्च^१ सह शृणोतु पिता सर्वस्य
पितृभूता द्यौ । ऋभुक्षा महान् वाज च शृणोतु सौधन्वन । कीदृश । रथस्पति रथाना
करणात् स्वामी, रथकार इत्यर्थः । भग च शृणोतु रण्य रमणीयो मरुद्गण^२ शंस शसनीय
स्तुत्य । सर्व एव यथोक्त शशमानस्य शशमानस्य स्तुवतो मम वच इति सम्बन्धः कार्यः ।
श्रुत्वा च पातु रक्षतु न^३ अस्मान् ॥ १० ॥

षेड्ढट० अपि च माता बृहद्दिवा नाम अस्माकम् शृणोतु । त्वष्टा च देवै देवपत्नीभि^४ च पिता वचः
शृणोतु, तथा ऋभुक्षा^५ वाच च कनीयान् मध्यम रथस्य पति विभवा च । भग रमणीय स्तुत्य
भवतु स्तोतु । मरुद्गणश्च अस्मान् रक्षतु ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तमो वर्गः' ॥

रण्यः संदृष्टौ पितृमाँ इव क्षयो भद्रा रुद्राणाँ मरुतामुपस्तुतिः ।

गोभिः प्याम यशसो जनेष्वना सदा देवास इळ्या सचेमहि ॥ ११ ॥

१. सरयु सरस्वती वि^१. २. यतास्तिस्रो वि^२ अ ३-३. सशमानस्य मूको ४ तर्पणेन हेतुना वि^३.
५ हे देवी मूको ६ निर्माज्यो मूको. ७ 'त्वादयु' मूको ८ महतोत्यन्त वि^४ अ^१ ९ ९ नास्ति
मूको. १० 'शृणोतु' वि^५ अ ११ नास्ति वि^५. १२-१२ शुद्धितम् वि^६ अ^२.

रुणः । समऽदृष्टौ । पितृमान्ऽद्वय । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् । मरुताम् । उपऽस्तुति ।
गोभिः । स्याम । यशसः । जनैषु । आ । सदा । देवासु । इल्लया । सचेमहि ॥ ११ ॥

उद्गीथ० रुण रमणीय शोभन मृष्टौ सन्दर्शने सति पितृमान् अन्नवांश्च क्षय इव निवास इव
भद्रा । एतदुक्तं भवति — यथा सन्दर्शने रमणीय^१ बहुमृष्टाश्च ईश्वरगृहलक्षणनिवासो^२ भद्रो
रमणीय, एव भद्रा रमणीया सेवनीया श्रोत्रेन्द्रियोपभोगाहं रुद्राणाम् मरुताम् च अन्येषाञ्च
देवानाम् अथाथ उपस्तुति, अस्माभि वृतेति शेषः । यत् एतम् अत गोभिः, युक्ता इति
शेषः, स्याम देवमसादाद् भवेमेत्याशास्सहे वयम् । यशस बहुवचनस्य स्थाने व्यत्यये
नेदमेकवचनम् । यशसा यशस्विनश्च जनषु आ लोकेषु मर्यादया स्याम । किञ्च हे देवास ।
इल्लया हविरक्षेण युष्मान् सदा सचेमहि नित्य सेवेमहीत्याशास्सहे^३ वयम् ॥ ११ ॥

घेङ्कट० रमणीय सन्दर्शने अन्नवान् इव निवास भवति^४ तेषाम् मरुतान् । वल्ल्याणी^५ भवति
रुद्रपुत्राणाम् मरुताम् उपस्तुति । गोभि स्याम यशस्विन जनाना मध्ये । सदा देवा । अक्षेण च
सङ्गच्छेमहि ॥ ११ ॥

यां मे धियं मरुत इन्द्र देवा अर्ददात वरुण मित्र यूयम् ।
ता पीपयत पर्यसेन धेनुं कुविद्विरो अधि रथे वहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुत । इन्द्र । देवा । अर्ददात । वरुण । मित्र । यूयम् ।
ताम् । पीपयत । पर्यसाऽद्वय । धेनुम् । कुवित् । गिर । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० याम् धियम् प्रज्ञा स्तुतिविषयाम् मे मद्यम् अर्ददात दत्तवन्तो यूयम् हे मरुत । इन्द्र ।
देवा । वरुण । मित्र । ताम् धियम् पीपयत वर्धयत यूयम् । किमिदं । पयसा इव धेनुम् यथा
पयसा क्षीरेण धेनुम् वर्धयति कश्चित् दोध्या प्रज्ञापयन्, पूर्वम् । वर्धयित्वा च कुवित्
नामरूपकर्मसम्बन्धा गिर स्तुती युष्मद्वर्धितमद्बुद्धिजनिता अधि रथे रथस्योपरि स्थितम्,
त्वं स्वम् आत्मानं प्रसीति शेषः, वहाथ लोडर्थे लेट्^६ । वहाथ प्रापयथ यूयम् ॥ १२ ॥

घेङ्कट० यम् कर्म मद्यम् हे मरुतप्रभृतयः । दत्तवन्त, तन् वहेन आप्याययत पयसा इव धेनुम् । बह्वीक्ष
अस्मादीया स्तुती आत्मीय रथम्^७ प्रापयतेति^८ ॥ १२ ॥

कुविद्वि प्रति यथा चिदस्य नः सजात्यस्य मरुतो बुबोधथ ।
नाभा यत्र प्रथमं मनसामहे तत्र जामित्रमर्दितिर्दधातु नः ॥ १३ ॥

कुवित् । अह् । प्रति । यथा । चिद् । अस्य । नः । सऽजात्यस्य । मरुत । बुबोधथ ।
नाभा । यत्र । प्रथमम् । समऽनसामहे । तत्र । जामित्रम् । अर्दिति । दधातु । नः ॥ १३ ॥

१. 'रमणी' मूको. २. 'रमणीयो' मूको. ३. 'सेवनीया' मूको. ४. 'वपु वि' न. ५. 'वल्याणी'
वि. ६. 'लेट्' मूको. ७. 'आत्मीय रथम्'. ८. 'पयसेति वि'.

उद्गीथ० कुर्वित् चित् बह्वि । किम् । सामर्थ्यात् स्तुतिजातम् । अस्य यजमानस्य नः
अस्माकम् ऋत्विजाम् सजात्यस्य समानजातीयस्य सम्बन्धि हे महतः ! अहं यथा प्रति
बुबोधय क्षिप्रं यथा प्रतिबुध्यध्वे अवगच्छथ शृणुथ^१, तथा शृणुध्वमिति शेषः । एतदुक्तं
भवति—अस्य यजमानस्य ब्राह्मणजातीयस्य सम्बन्धिभिः अस्माभिः ऋत्विग्भिः कृताः^२ बह्वीरपि
स्तुतीः शृणुतेत्यर्थः । भुत्वा च नामा नामौ पृथिव्यां नाभिभूतायाम् उत्तरवेद्याम् यत्र प्रथमम्
पूर्वम् अन्ययजमानेभ्यः संनसामहे सम्यग् व्याप्नुयामः देवान् स्तुत्या यागेन च, तत्र स्थिताः
सन्तः जामिन्वम् समानजातीयत्वम् आत्मना सह दत्त यूयम् नः अस्मभ्यम्, अदितिः च
दधातु ददातु । सर्वे देवाः ! यूयम् अस्मान् तदेव^३ प्रापयतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

षेङ्कट० बहु अहं महतः । प्रति बुध्यध्वम्^४ । सजात्यम् बान्धवम् । यथा आस्य सजात्यस्य अस्मान्
विषयभूतान् कुरुष्व^५ । नाम्याः यस्मिन् देशे पृथिव्याः प्रथमम् एव संनसामहे सङ्गच्छेमहि, तत्र
एव बान्धवम् मनुष्यैः अस्माकम् अदितिः च करोतु ॥ १३ ॥

ते हि द्यावापृथिवी मातरा मही देवी देवाञ्जन्मना यज्ञिये इतः ।

उभे विभृत उभयं भरीमभिः पुरु रेतोसि पितृभिश्च सिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरा । मही इति । देवी इति । देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः ।
उभे इति । विभृतः । उभयम् । भरीमभिः । पुरु । रेतोसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

उद्गीथ० हि यस्मात् ते द्यावापृथिवी मातरा सर्वस्य मातृभूते मही महत्तमौ देवी देव्यौ यज्ञिये यज्ञार्हौ
सहाऽऽदित्ये^६ देवान् विश्वान् प्रति जन्मना निसर्गैरेव उत्पत्तिकाल एवेत्यर्थः इतः भूते लट् ।
धारणाय पोषणाय वा गतवत्यौ । तस्मात्^७ कारणाद् एते उभे अपि द्यावापृथिव्यौ विभृतः
धारयतः पुष्णीतः उभयम् देवजनं^८ मर्त्यजनं च । केन विभृतः । भरीमभिः किरणैः स्वैः-
स्वैर्धारणैः^९ पोषणैर्वै^{१०} । पुर पुरुणि बहूनि रेतोसि वृष्टयुद्कानि पितृभिः सर्वस्य पातृभिः^{११} देवैः
सह मिधतः च क्षरतश्च, वृष्टिं जगतः स्थिरस्य पातयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

षेङ्कट० ते हि द्यावापृथिव्यौ मातरौ महत्तमौ देव्यौ देवान् जन्मना एव यज्ञार्हौ गच्छतः । उभे
विभृतः उभयम् देवान् मनुष्यांश्च भरणैः^{१२}, पुरुणि चारुमीयाति उदकाति देवैः सङ्गते च
मिधनः प्रत्यक्षेण धारयतश्चेति ॥ १४ ॥

वि पा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यं बृहस्पतिर्रमतिः पर्नीयसी ।

ग्रासा यत्र मधुपुदुच्यते बृहदवीविशन्त मतिभिर्मनीपिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्नोति । वार्यम् । बृहस्पतिः । अरमतिः । पर्नीयसी ।

ग्रासा । यत्र । मधुपुदुत् । उच्यते । बृहत् । अवीविशन्त । मतिभिः । मनीपिणः ॥ १५ ॥

१. इजु० मूको. २. नारित मूको. ३. देव मूको. ४. बुध्यध्वं वि' म'. ५. '४१ वि' अ'.
६. समारित्ये मूको. ७. क्षमात् मूको. ८. देवजनं मूको. ९. मैत्रीवी' मूको. १०. '४१ वि' अ'.
११. मातृभिः मूको. १२. मरणैः वि' अ'.

उद्गीथ० सा होवा वाग् भस्मादीया स्तुतिरक्षणा विश्वम् सर्वम् वार्यम् वरणीय देवनातम् वि अश्रोति गुणग्रहणद्वारेण व्याप्नोति । कीदृशी सा । या बृहस्पति बृहतो देवजातस्य वीर्यवर्धनद्वारेण पालयित्री अरमति अलमतिः^१ पर्यासा मति अम्मदीया यस्या^२ कर्तृत्वेन सम्बन्धिनी । पर्यासया सर्वगुणग्रहणसमर्थया अस्मत्प्रजया कृतेत्यर्थः, पनीयसी पनतिरर्चतिकर्माः पनितृतरा अन्ययजमानस्तुतित^३ अतिशयेन स्तोत्री देवामामित्यर्थः व्याप्नुवती^४ च सती । यत्र यस्मिन्^५ उयोतिष्टोमादौ क्रतौ ग्रावा सोमाभिषवग्रावा मधुधुत् मधुन सोमस्य अभिषोता उच्यते स्तुरय स्तूयत इत्यर्थः । कथम् । वृत्त् महत् सुहिन्त्यर्थः^६ । "तत्र क्रतौ अवीवशत"^७ मातिष्यथेऽग्र लुङ् । कामयन्ताम् स्तोतु मतिभि सामर्थ्यान् प्रसन्नाभि मनीषिण मेधाविनो देवा ॥ १५ ॥

षेष्टट० "वि अश्रोति" गा वाक् विश्वम् धनम् बृहस्पति पर्याप्तस्तुति अत्यन्त देवानां स्तोत्री । यस्याम् होवायां सोमसुत् ग्रावा महान् अभिधीयते स्तूयते इत्यर्थः, त यज्ञ कामयन्ते स्तुतिभि देवा इति ॥ १५ ॥

एवा कृपिस्तुवीरवां ऋतुज्ञा द्रविणस्युर्द्रविणमश्चक्रानः ।

उक्थेभिरत्र मतिभिश्च विप्रोऽपीपयद्रयो दिव्यानि जन्म ॥ १६ ॥

एव । कृपि । तुप्तिरज्ञान् । ऋतुऽज्ञा । द्रविणस्यु । द्रविणस । चक्रान ।

उक्थेभि । अत्र । मतिभिः । च । विप्रैः । अपीपयत् । गय । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

उद्गीथ० एव एवम् अनेनोक्तन प्रकारेण कवि मधावी तुवीरवान् तुभिरववान्^१ बहुस्तुतिरित्यर्थः, ऋतुज्ञा बहुवचनस्य व्यत्ययोऽग्र कार्यः । ऋतुज्ञ यज्ञस्य सम्प्राप्तात्^२ द्रविणस्य धनकाम द्रविणमः अन्तर्गीतमस्वर्धमेतन्^३ । द्रविणम्बिन धनवता देवान् चक्रान तेषां स्तुतिं कामयमान उक्थमि उक्थे दास्ये मनिभि न मन्यतेरर्चतिरुमत्वात् सतय स्तुतय^४ । स्तुतिभि आम्पाभिरपि स्तोत्राद्याभिः विप्र समानार्थशब्दाभ्यास भूयासमर्थे मन्यन्ते । अरमन्त मेधावीर्यार्थः, अत्र अस्मिन् यज्ञे अपीपयन् वर्धितवान् गय नाम कृपि दिव्यानि द्विभि भवानि जन्म जन्मानि देवनातानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

षेष्टट० तुवीरवान्^५ इति सत्त्वर्थाया वृत्तिः । एवम् कवि बहुकाम यजन^६ द्रविणस्य धनकाम । तस्यैव विशद्वचनम् द्रविणम चक्रान इति । धन कामयमान इत्यर्थः, उक्थेभि अप्र स्तुतिभिः य विप्र वर्धितवान् गय दिव्यानि जातानि देवानिति ॥ १६ ॥

१. अम्मदीया मूको २. अलम मूको ३. "स्तुतिन वि", स्तुतिन वि^१ अ ४. "५ ती मूको. ५. तस्मिन् मूको. ६. मित्यर्थे वि", तुप्तीयर्थे वि^२ अ ७. अवीवशत वि^३, अवीवशत तत्र वती वि^४ अ ८. नारित वि^५ अ. ९. तुवीरवान् मूको १०. "ज्ञानता मूको ११. अ तदि^६ वि^७. १२. नारित मूको १३. वदीवान् मूको. १४. यतपनो हि^८.

ए॒वा प्ल॒तेः सू॒नुर्वी॒रुध॒द्रो विश्व॑ आ॒दित्या॑ अ॒दिते॑ म॒नीषी॑ ।
ई॒शाना॑सो नरो अ॒मर्त्ये॑नास्ता॒वि ज॒नो दि॒व्यो ग॒र्येन॑ ॥ १७ ॥

ए॒वा । प्ल॒ते । सू॒नु । अ॒वी॒रुध॒त् । व । वि॒श्वे । आ॒दि॒त्या । अ॒दि॒ते । म॒नी॒षी ।
ई॒शाना॑स । न॒र । अ॒मर्त्ये॑न । अस्ता॒वि । ज॒न । दि॒व्य । ग॒र्येन॑ ॥ १७ ॥

उद्गीथ० पूर्ववद् (अ १०, ६३, १७) योज्या ॥ १७ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टमो वर्गः’ ॥

[६५]

‘वसुकर्णो वासुक् ऋषिः । विश्वे देवा देवता । जगती छन्दः, पञ्चदशी त्रिष्टुप्’ ।

अ॒ग्निरिन्द्रो॑ वरु॒णो मि॒त्रो अ॒र्यमा॑ वा॒युः पू॒षा सर॑स्वती स॒जोष॑सः ।
आ॒दि॒त्या पि॒ण्युर्म॑रुतः स्वरु॒हत् सोमो॑ रु॒द्रो अ॒दि॒तिर्ब्रह्म॑णस्पतिः ॥ १ ॥

अ॒ग्नि । इन्द्र॑ । वरु॒ण । मि॒त्र । अ॒र्य॒मा । वा॒यु । पू॒षा । सर॑स्वती । स॒जो॒ष॒स ।
आ॒दि॒त्या । पि॒ण्यु । म॒रुत॑ । र॒य । वृ॒हत् । सोम॑ । रु॒द्र । अ॒दि॒ति । ब्रह्म॑ण । प॒ति ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे द्वे सूक्ते ‘अग्निरिन्द्रः’, ‘देवान् हुवे’ इत्येते पञ्चदशर्चके वैश्वदेवे वासुक्’ वसुकर्णो ददर्श ।
‘ऋज्वर्येयसृक्’ देवतानामभिर्देशाधत्वात् । सजोषसः समानप्रोक्तयः समानसेवा वा’ । स्वः बृहत्
घो’ महतीत्यर्थः । सोमः अत्र चन्द्रमा ॥ १ ॥

पेङ्कट० वसुकर्णो वासुक् । अग्न्यादयः सद्गता आदित्या विष्णुः महतः घोः च बृहती
सोमादयश्च अन्तरिक्षम् आपूरयन्तीति ॥ १ ॥

इन्द्रा॒ग्नी वृ॒त्रह॑त्येषु म॒र्षती॑ मि॒थो हि॒न्वा॒ना त॒न्वाऽ॒ समो॑कसा ।
अ॒न्तरि॑क्षं म॒क्षा प॑प्रु॒रोज॑सा सोमो॑ घृ॒तश्री॑र्मि॒हिमा॑नमी॒र्यन् ॥ २ ॥

इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । वृ॒त्र॒ह॒त्येषु॑ । स॒र्ष॒ती इति॑ स॒र्ष॒ती । मि॒थ । हि॒न्वा॒ना । त॒न्वा । स॒मो॒क॒सा ।
अ॒न्त॒रि॒क्षम् । म॒हि । आ । प॒प्रु । ओज॑सा । सोम॑ । घृ॒त॒श्री । म॒हि॒मा॒नम् । ई॒र्यन् ॥ २ ॥

उद्गीथ० इन्द्राग्नी सपती सतां पातारो वृत्रहयेषु वृत्रहनेषु शत्रुवधेषु निमित्तभूयेषु मिथः
परस्परं सतिता हिन्वाना शत्रुवधाय गच्छन्ती तन्वा क्षीरेण श्वयमेवेत्यर्थः, समोक्ता
मङ्गलनिवासा अन्तरिक्षं पृथिव्यन्तरिक्षस्थानौ । सोमः च घृतश्री उद्दण्डर्मा उद्दण्डेयनो वा

१-१. मारुति सूको. २. वा वातु० सूको. ३. ‘वैद्यान्’ सूको ४ व सूको ५. यो
सूको ६. हने सूको

२०-४४१

उदकाश्रयो वा महिमानम् महान्तम् आत्मानम् ईरयन् सर्वत्र सदा गमयन् वर्तते । य एते यथोक्ता देवा अन्तरिक्षम् आकाशम् महि महन् आ पशु आपूरयन्ति ओजसा ह्येन बलेन महत्त्वलक्षणेन ॥ २ ॥

वेङ्कट० इन्द्राग्नी युद्धेषु सपती परस्परम् प्रेरयन्तौ शत्रून् शरीरेण समानस्थानौ । सोम च उदकं श्रयन् मन्मानम् उद् ईरयन् महत् अन्तरिक्षम् आ पूरयन्ति बलेनेति ॥ २ ॥

तेषां हि महा महतामर्णवणां स्तोमा इयम्यृतज्ञा ऋतावृधाम् ।

ये अस्मवमर्णवं चित्रराधसस्ते नो रामन्तां महये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । महा । महताम् । अर्णवणाम् । स्तोमान् । इयमि । ऋतज्ञा । ऋतावृधाम् ।

ये । अस्मवम् । अर्णवम् । चित्रराधस । ते । न । रामन्ताम् । महये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हि यस्मान् तेषाम् देवानाम् महताम् सर्वप्रकारवृद्धियुक्तानाम् अनर्णवाम् अप्रवृत्तानाम् अन्य प्रति आश्रितत्वेन, स्वतन्त्राणामित्यर्थः, ऋतावृधाम् यज्ञस्य उदकस्य सत्यस्य वा वर्धयितृणाम् अर्थाद् महा प्रज्ञामहत्त्वेन महत्या स्वया प्रजयेत्यर्थः स्तोमान् स्तुती हि यस्माद् इयमि प्रेरयामि उच्चारयामि ऋतज्ञा. 'यज्ञस्य सम्यक् ज्ञाता' अह च वसुकर्ण । ये प्रेरितस्तोमा देवा चित्रराधस विचित्रधना सुमित्र्या सुमित्रा एव सुमित्र्या । शोभनेन मया मित्रेण सुमित्रा । सुमित्रे मयि अनुप्रादकत्वेन भवा वा सुमित्रा, तस्मात् त देवा अस्मवम् अस्मो रूपम् । वकारोऽत्र मत्वर्थीयः । रूपवत् शोभनमित्यर्थः । अर्णवम् अरणवत् सर्वविभोगमाधनाग्रसाधनार्थं गमनवत् प्रभूतमित्यर्थः । किम् । सामर्थ्याद् धनम् । न अस्मभ्यम् रामन्ताम् ददन्तु । किमर्थम् । महये अस्माकम् उपभोगमहत्याय पूनार्थं वा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तेषाम् हि महत्त्वेन महताम् अन्यस्मिन् अप्रवृत्तानाम् स्तोमान् प्रेरयामि यज्ञविद् अह यज्ञेन वृद्धानाम् । ये रूपवन्तम् मेघम् चित्रधना वर्धयन्ति, ते अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु जनेषु पूनार्थं धनं शोभनमस्या ॥ ३ ॥

स्वर्णरमन्तरिक्षाणि रोजुना द्यावाभूर्मी पृथिवीं रकुम्भुरोजमा ।

पृथा ईर मह्यन्तः सुरातयो देवाः स्तवन्ते मनुषाय सुरयः ॥ ४ ॥

स्वर्णरम् । रमन्तरिक्षाणि । रोजुना । द्यावाभूर्मी इति । पृथिवीम् । रकुम्भुम् । ओजसा ।

पृथा ईर । मह्यन्तः । मनुषायः । देवाः । स्तवन्ते । मनुषायः । सुरयः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० स्वर्णरम् स्वर्णरश्मोऽत्र सर्ववर्षीयः । सर्वे नरा यस्मिन् अहपयामाश्रयं प्रतिपद्यन्ते स स्वर्णरश्मो यज्ञः । तं स्वर्णरम् सर्वमनुष्यमाधनं यज्ञमित्यर्थः, अन्तरिक्षाणि विशेषणवाद्

१. मरभम् मूको. २. 'व' न म मूको. ३. अह इति अ. ४-४. वयं सम्भु मूको.
५. दे मूको. ६. ईर मूको. ७. अरणवन्ता मूको. ८. 'स्वर्ण' अग्राधनाम् मूको.

अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि रोचनानि ग्रहनक्षत्रतारकादीनि ज्योतीषि चावाभूमी
चावापृथिव्यौ पृथिवीम् अन्तरिक्षं चेत्यर्थः । स्कम्भु 'एभि स्कम्भि प्रतिबन्धे' । स्कम्भितवन्त
प्रतिबद्धवन्त स्वे-स्वे न्यापारे व्यवस्थापितवन्त इत्यर्थः । केन । आस्ता स्वेन बलेन ।
किञ्च पृथा इव 'पृथ' (निघ २, ७) इत्यस्त्रनाम, अकारो मत्यर्थीय । अन्नवन्त ईश्वरा इव
केचित् सुरातय नोभनाश्चादिदानाः महयन्त अन्नादिदानेन ब्राह्मणान् पूजयन्त स्तवन्ते स्तूयन्ते
सर्वेभ्यः । एव देवा स्तूयन्ते सर्वयजमानैः मनुष्याः सुराः सुष्टु ईरयितार ईप्सितानामर्थानां
दातार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

षेडूट० आदित्यम् अन्तरा निवसति तेनासि चावापृथिवी' अन्तरिक्षं च धारयन्ति देवा बलेन' ।
सम्पद्यन्त' इव दरिद्रेषु धनानि पूजयन्तः सुदाना देवा स्तूयन्ते मनुष्याय' धनानां
प्रेरका ॥ ४ ॥

मित्राय शिक्षं वरुणाय दाशुषे या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छतः ।

ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहद् ययोरुभे रोदसी नाधसी वृताँ ॥ ५ ॥

मित्राय । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा । न । प्रयुच्छत ।

ययो । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहद् । ययो । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । वृताँ ॥

उद्गीथ० अत्र षष्ठदश्रुतेः तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तस्मै मित्राय वरुणाय च दाशुषे उभयविशेषण
मेतत् । ईप्सितान् अर्थान् यजमानेभ्यो दत्तवते शिक्षं हवींषि देहि हे यजमान' मदीयकर्मात्मन्'
धा, 'या यौ मित्रावरुणौ' सम्राजा सम्यग्दीप्तौ' ईश्वरौ वा सर्वस्य मनसा चित्तन 'न प्रयुच्छत
'युच्छ' प्रमादे' । प्रमाद्यत 'स्वे कर्मकरणे' प्रमादवर्जितौ असम्मूढावित्यर्थः, ययो मित्रावरुणयो
धाम स्थान मण्डलक्षणं बृहद् महत् धर्मणा जगदुपकारकर्मणा, युक्तं सदिति शेषः,
रोचते दीप्यते, ययो च मित्रावरुणयो उभे द्वे अपि रोदमा चावापृथिव्यौ नाधसी याचमाने
प्रमादम् अनुग्रहम् अभयं पानं वा प्रार्थयमाने सतो इत्यर्थः, वृताँ मर्यादाया च वर्तते इति
शेषः व्यवस्था न ह्युपपत्त इत्यर्थः । यात्रीदशौ मित्रावरुणौ ताम्या शिक्षेति सम्बन्ध
कार्यः ॥ ५ ॥

षेडूट० मित्रावरुणाभ्यां षष्ठः हविः धनानि प्रयच्छद्भ्याम्, यौ सम्राजौ मनसा अपि न प्रमाद्यत,
ययो महच्छरीरम् कर्मणा रोचत, ययो च धनम् चावापृथिव्यौ याचमाने वर्तत
इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये नवमो वक्ता' ॥

१. चावाभूमी वि' २. ययोरुभे वि' अ'. ३. मनुष्याय वि' अ'. ४. ययो ययो
मित्रावरुणयो मूको. ५. स्कम्भितवन्त वि', स्कम्भितवन्त वि' अ. ६. निघण्टुः । षष्ठं मूको. ७. प्रमाद
मूको. ८. स्वयम्भूत मूको. ९. १०. वारित मूको.

या गौर्येति पुर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः ।

सा प्रवृत्ताणा वरुणाय दाशुपे देवेभ्यो दाशद्विषा विप्रस्वते ॥ ६ ॥

या । गौ । वर्त्तनिम् । परिऽएति । निऽकृतम् । पयः । दुहाना । व्रतऽनी । अवारतः ।

सा । प्रऽवृत्ताणा । वरुणाय । दाशुपे । देवेभ्यः । दाशत् । द्विषा । विप्रस्वते ॥ ६ ॥

उद्गीथ० या गौ अस्मदीया वाक् स्तुतिरुच्चिता वर्त्तनिम् देवकर्णमार्गम् देवश्रवणपरमिदमर्थं, पुर्येति सर्वतो गच्छति निष्कृतम् पयः दुहाना व्रतनी अवारत । लुप्तोपसमेतद् वाक्यम् । मरुता इव इति यथा व्रतस्य यागकर्मणः पयोव्रतकर्मणो वा नी^१ नेत्री हेतुकवृत्तेन प्रापयित्री गौ काचित् निष्कृतम् संस्कृत परिषवम् 'अत्यन्तम् प्रचितम्' पयः क्षीरं दुहाना दुहमाना अवारत अवाक् स्वाभिमुख सर्वतो गच्छति, एव या गौ व्रतनिम् पुर्येति, सा स्तुती प्रवृत्ताणा प्रकथयन्ती देवगुणान् व्यावर्णयन्ती सती वरुणाय दाशुपे यन्मानेभ्यः कामान् दत्तवत् देवेभ्य च अन्येभ्य विप्रस्वते च दाशान् ददातु । किम् । सामर्थ्याद् आत्मानम् हविषा सह । अस्मत्स्तुतिः हविश्चास्माक सर्वकामावाप्तये देवोपभोगयोग्य^२ भवतिवत्यर्थः ॥ ६ ॥

चेद्भट्ट० या इय मदीया गौ वासस्थाने परिगच्छति संस्कृतम् पयः दुहाना कर्मणो नेत्री अवारत सप्रार्थनैव, सा मया प्रस्तूयमाना वरुणाय दाशुपे दवभ्य च पयः प्रयच्छतु हविषा देवान् परिचरते^३ महा मा रक्षितुमिति ॥ ६ ॥

द्विप्रक्षेसो अग्निजिह्वा ऋतावृधं ऋतस्य योनिं विमृशन्त आमते ।

धां स्कभित्व्यप आ चक्रुरोजसा यज्ञं जनिन्वी तन्वीतु नि मामृजुः ॥ ७ ॥

द्विप्रक्षेस । अग्निजिह्वा । ऋतऽवृधं । ऋतस्य । योनिम् । विऽमृशन्त । आसते ।

धाम । स्कभित्वी । अप । आ । चक्रुः । ओजसा । यज्ञम् । जनिन्वी । तन्वी । नि । मामृजुः ॥

उद्गीथ० द्विप्रक्षेसं पुनिशमा दीप्तविमाननिशामाद् दीप्तनिशामा^४ वा अग्निजिह्वा 'अग्निता जिह्वा स्थानीयेन' हविषामन्तर इत्यर्थः, ऋतावृधं ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा वर्धयित्वा श्रुतस्य सत्यस्य यज्ञस्य उदकस्य वा यानिम् पर कारण परमात्मानम् विमृशन्त मनसा पर्यालोचयन्त मदाभ्यासतः^५ इत्यर्थः, आमते तिष्ठन्ति । किञ्च धाम् दिवम् स्कभित्वी स्कभित्वा जगदस्य अधिष्ठास्य, अप वृष्टिप्रदानि कर्म वा लौकिक वैदिक च वृष्टिप्रदानद्वारेण जगत् 'प्रतिरक्षया वा' भा चक्रुः मर्यादया कुर्वन्ति जनयन्ति ओजसा सर्वज्ञेन^६ । यज्ञम् च जनिन्वी जनयित्वा तान् स्वामन्ति नि मामृजुः नियमेन मृजन्ति शोधयन्ति संस्कुर्यन्ति पशुप्रदान योग्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ नी^१ मूको २-२ 'अवाक्' मूको. ३ देवोपभोग्यम् अ ४. प्रदवभ्ये वि^३. ५ इति दे^३ मूको ६-६. अग्निजिह्वी^३ वि^३, अग्निजिह्वी^३ वि^३ अ. ७ मर्याद मूको. ८-८. 'अवाक्' वि^३ अ. 'अवाक्' वि^३. ९ मर्याद वि^३.

वेङ्कट० दिवो वेद्वारः भग्न्यास्याः यज्ञवृद्धाः यज्ञस्य स्थानं प्रनीक्षमाणाः आसते । त इमे याम्
स्कभित्वा^१ अपेक्षितानि उदकानि कृण्वन्ति बलेन हविश्च जनयित्वा आत्मशरीरे नि मृजन्ति
भक्षयन्ति^२ हविः ॥ ७ ॥

परिक्षितां पितरां पूर्वजावरी ऋतस्य योनां क्षयतुः समोकसा ।

द्यावापृथिवी वरुणाय सव्रते घृतवत् पर्यो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षिता । पितरां । पूर्वजावरी इति पूर्वजावरी । ऋतस्य । योनां । क्षयतुः । समऽओकसा ।

द्यावापृथिवी इति । वरुणाय । सव्रते इति सव्रते । घृतवत् । पर्यः । महिषाय । पिन्वतुः ॥ ८ ॥

उद्गीथ० परिक्षिता सर्वत्र उचिते^३ गते वा पितरा सर्वस्य पितृस्थानीये पूर्वजावरी सर्वस्य पूर्व-
जाते ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्योदकस्य वा योना योनौ स्थाने अपारे परमात्मनि । अथवा
'ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः' (निघ १, १२) इत्युदकनामसु पाठाद् ऋतस्य योनौ उदके
अण्डावरणे क्षयतः निवसत आधेयत्वेन तिष्ठतः समोकसा सङ्गतनिवासे संयुक्ताण्डकपाल-
लक्षणात्मस्थाने^४ इत्यर्थः, द्यावापृथिवी वरुणाय यज्ञमानाय सव्रते समानकर्माणौ समानम् एकं
तुल्यं वा स्थावरजन्माधारलक्षणं कर्म ययोस्ते इत्यर्थः, घृतवत् क्षरणवत् दीप्तिमद् वा पर्यः
वृष्ट्युदकम् महिषाय महते पिन्वतः सिञ्चतः, सर्वयज्ञमानानाम् अर्थाय वृष्टिं दत्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० परितो निवसन्त्यौ पितृमानुभूते पूर्वजाते^५ यज्ञस्य स्थाने वसतः समाननिवासस्थाने
द्यावापृथिव्यौ, वरुणं यष्टुं समानकर्माणौ क्षरणवद्^६ उदकं महते सिञ्चत^७ ॥ ८ ॥

पर्जन्यावाता वृषभा पुरीषिणेन्द्रवायू वरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवा आदित्या अदितिं हवामहे ये पार्थिवासो दिव्यासो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे । ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥ ९ ॥

उद्गीथ० पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ वृषभा वर्धितारौ पुरीषिणा उदकवन्तौ । कौ तौ । इन्द्रवायू ।
वरुणः मित्रः अर्यमा इत्येतान् अन्यांश्च देवान् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् अदितिम् च
देवमातरम् हवामहे आह्वयामो वयं यागार्थम् । ये देवाः पार्थिवासः पृथिव्यां भवा दिव्यासः
दिवि भवाः, अप्सु 'आपः'^८ (निघ १, ३) इत्यन्तरिक्षनाम, तत्र भवाः ये देवाः, तानिति
योज्यम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० 'पर्जन्यावायू वृषभौ उदकवन्तौ' इन्द्रवायू वरुणादिश्च तानिमान् आदित्यान् अदितिम् च

१. स्कभित्वा वि'. २. नास्ति वि'. ३-३. सांख्योपिने मूको. ४. 'पाने लक्षणकर्मात्म' मूको.
५. नास्ति वि' अ'. ६. कर्णवर वि' अ', क्षमपद् वि'. ७. 'तं वि'; 'तं वि' अ'. ८. आपः
वि' अ. ९-९. पर्जन्य भवा आह्वयामादुदवन्तौ वि' अ'.

हवामहे, ये पार्थिवा ये च देवाः दिव्या ये चाऽन्तरिक्षा । वायोः पर्जन्येतेन्द्रेण च सहोपादानम् । पूर्वार्धे च प्रथमान्तानि पदानि ॥ ९ ॥

त्वष्टारं वायुमृमवो य ओहेते दैव्या होतारा उपसं स्वस्तये ।

वृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधममिन्द्रियं सोमं धनमा उ ईमहे ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋमृम् । य । ओहेते । दैव्या । होतारौ । उपसम् । स्वस्तये ।

वृहस्पतिम् । वृत्रखादम् । सुमेधसम् । इन्द्रियम् । सोमम् । धनम् । उ ईति । ईमहे ॥ १० ॥

उप्रीथ० त्वष्टारम् आदित्य च दैव्या होतारा वह्निवायू 'उपसम् च' वृहस्पतिम् च । कीदृशम् । वृत्रखादम् वृत्रस्य असुरस्य मेघस्य वा खादितार भक्षयितारम् हन्तारमित्यर्थः, सुमेधसम् सुमेधं च सोमम् च । य यजमान च ओहते वहति यज्ञं प्रति प्रापयति यागाय । स चाह' पूय च हे ऋमव । मेधाविन । सर्वे दयम् धनसा धनस्य सम्भक्तारः सन्तः इन्द्रियम् धनम् ईमहे याचामहे विधान् देवान् । उ इति पदपूरण ॥ १० ॥

वेङ्कट० हे मधाविन- । य सोम त्वष्टप्रभृतीन् आवहति स्वस्तये वृत्राणां खादितारमिन्द्रं च सुमेधम्, तम् इन्द्रं च सोमम् धनं भजमाना याचामहे ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये दशमो वर्गः' ॥

ब्रह्म गामश्च जनयन्त ओर्षधीर्वनस्पतीन् पृथिरीं पर्वतां अपः ।

सूर्यं दिवि रोहयन्तः सुदानव आर्यां व्रता विमृजन्तो अधि क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्त । ओर्षधी । वनस्पतीन् । पृथिरीम् । पर्वतान् । अपः ।

सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुदानव । आर्या । व्रता । विमृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

उप्रीथ० ब्रह्म ब्राह्मणम् गाम् च अश्वम् च जनयन्त वृष्टिप्रदानद्वारेण उत्पादयन्तः ओर्षधी च वनस्पतान् च पृथिव्याम् च पर्वतान् च अपः च सूर्यम् च दिवि रोहयन्तः स्थापयन्तः सुदानवः शोभनदाना ददा आर्या आर्याणि । आर्या ईश्वरा साधनयन्तः अघिकृन्मनुष्याः, तेषां मन्त्रधनीनि आर्याणि ईश्वरमाध्यानि व्रता व्रतानि कर्माणि अग्निहोत्रादीनि विमृजन्तः विविधान्युत्पादयन्तः अग्निं क्षमि पृथिव्या वेदिलक्षणाया उपरि तिष्ठन्ति, कर्मान्तरवेनेति शेषः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० 'अश्वम् गाम् अश्वम् जनयन्त' ओर्षधीः वनस्पतीन् च तथा पृथिवीम् पर्वतान् अन्तरिक्षम्, सूर्यम् च दिवि रोहयन्तः सुदानाः कल्याणानि च कर्माणि पृथिव्याम् विमृजन्तः समी देवा इति ॥ ११ ॥

१. नास्ति वि' अ'. २-३. 'अश्वम् वि'. ४. 'पार्थि वि'. ५-६. नास्ति मृदो. ७. नास्ति मृदो. ८. नास्ति मृदो. ९. नास्ति मृदो. १०. नास्ति मृदो. ११. नास्ति मृदो. १२. नास्ति मृदो. १३. नास्ति मृदो. १४. नास्ति मृदो. १५. नास्ति मृदो. १६. नास्ति मृदो. १७. नास्ति मृदो. १८. नास्ति मृदो. १९. नास्ति मृदो. २०. नास्ति मृदो.

भुज्युमंहंसः पिपृथो निरश्विना इषावै पुत्रं वधिमत्या अजिन्वतम् ।

कमद्यूवै विमदायोहधुर्युं विष्णाप्वं विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अहंस । पिपृथ । नि । अश्विना । इषावैम् । पुत्रम् । वधिमत्या । अजिन्वतम् ।
कमद्यूवैम् । विमदायै । ऊहधु । युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अयं । सृजथ ॥ १२ ॥

उद्गीथ० भुज्युम् नाम राजान तुमपुत्र समुद्रे विपन्ननाम सखिभि परित्यक्त मुमुर्षुम् अहंस
पापात्, पापकार्यमरणादित्यर्थ, नि पिपृथ समुद्राद्विपन्नं पालितवन्तौ स्यो युवा
हे भविनौ^१ । किञ्च इषावम् कुष्टित्वात् इषाववर्णम् पुनर् वधिमत्या वधिमतीनामन्या स्त्रिया^२
आजवतम् निन्वति^३ प्रीतिकर्मा । प्रीतवन्तौ स्यो युवाम्, कुष्ठापनयेन सन्तर्पितवन्तौ इत्यर्थः ।
किञ्च कमधुवम् कामयितव्या युवतिं भार्याम् विमदाय ऋषये ऊह्य ऊढवन्तौ दत्तवन्तौ स्थ
युवम् युवाम् विष्णाप्वम् च विश्वकाय विश्वकनाम्ने अव सृजथ दत्तवन्तौ स्थ ॥ १२ ॥

वेङ्कट० तौमम् भुज्युम् 'भविनौ' उपपन्नान् नि पिपृथ^४ । इषाववर्णं हिरण्यहस्त नाम पुत्रम्
वधिमत्या^५ ददधुः । तथा कामस्य दीपनीं जायाम्^६ विमदाय ऊह्य युवाम् । तथा विष्णाप्वम्
नाम विनष्ट पुत्रम् विश्वकाय आनीय अव सृजथ^७ ॥ १२ ॥

पार्वीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुराधः समुद्रियः ।

विश्वे देवासः शृण्वन् वचोसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥ १३ ॥

पार्वीरवी । तन्यतु । एकपात् । अज । दिव । धर्ता । सिन्धु । अप । समुद्रिय ।
विश्वे । देवास । शृण्वन् । वचोसि । मे । सरस्वती । सह । धीभि । पुरम्^८ ॥ १३ ॥

उद्गीथ० पार्वीरवी 'पार्वीरम् आयुधम्, तद्वाक्' इन्द्र पार्वीरवान् तस्य स्वमूला वाक् माध्यमिका
स्तनयितुलक्षणा तन्यतु तन्नित्री वाचोऽयस्या सवस्या सार्वलौकिक्याश्च^९ । एकान् अजः
'हति द्विविशेषणविशिष्ट'^{१०} आदित्यश्च दिव्यं शुनोक्तस्य धर्ता स्वेन उपकारेण धारयिता ।
सिन्धु च नदी । अप च सर्वत्रत्या, समुद्रिय समुद्रे भवो वरगश्च विश्वे देवाम शृण्वन् शृण्वन्तु
वचोम वचनानि स्तुतिलक्षणानि मे मम स्वमूतानि धीभि यागकर्मभि, युक्तानीति शेष,
सरस्वती च सह पुरन्ध्या बहुप्रज्ञया उपसा^{११} ॥ १३ ॥

वेङ्कट० आयुधवती^{१२} शोधयित्री वाक्^{१३} माध्यमिका तथा अज एकान् दिव्यं धर्ता^{१४} सिन्धु आप^{१५}
अन्तरिक्ष्या विश्वे देवा शृण्वन्तु वचोसि मे सरस्वती च सह कर्मभिर्युक्तानि पुरन्ध्या
प्रज्ञयेति ॥ १३ ॥

१ स्त्रिय मूको २ भिविति मूको ३ ३ जुटितम् वि^३ अ^३ ४ यत्तमिया वि^४
५ तायां वि^५ अ^५, जाया वि^५ ६ 'जयु' वि^६ ७ पा (१२, ३०) व्याख्यान द्व ८-८ 'रमोयुध
ददवान् मूको ९ सवली० मूको १० १०. इति द्विविशेषण आदित्यस्य विशिष्ट मूको ११ उरमाम्
मूको १२ १२ 'विशी वा वाक् वि^{१२}, गोष विशा वा वि^{१२} अ^{१२} १३ १३ नास्ति वि^{१३} अ^{१३}.

विश्वे देवाः सह धीभिः पुरन्ध्या मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

रातिपाचो अभिपाचः स्वर्चिदः स्वर्गिरो ब्रह्म सूक्तं जुपेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवा । सह । धीभिः । पुरन्ध्या । मनो । यजत्रा । अमृता । ऋतज्ञा ।

रातिऽसाच । अभिऽसाच । स्वऽचिद । स्व । गिर । ब्रह्म । सूऽउक्तम् । जुपेरत ॥ १४ ॥

उद्गीथ० विश्वे देवा सह पुरन्ध्या बहुप्रज्ञया उपसा^१ मनो मनुष्यस्य यजत्रा यष्ट्या अमृता मरणवर्जिता ऋतज्ञा यज्ञस्य^२ तत्पतो ज्ञातार रातिपाच ज्ञानयो यन्मानानाम् अभिपाच किङ्कराश्च न्यविद दिव आदित्यस्य सर्वस्य वा ज्ञातार धीभि यागकर्मभि, युक्ता इति शेष, स्व सर्वा गिर स्तुती ब्रह्म हविरश्च सूक्तम् चेदम् जुपेरत प्रीयतां सेवन्ता वा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० विश्वे देवा सह कर्मभि प्रज्ञानन च^३ मनुष्यस्य यष्ट्या^४ अमृता सत्यज्ञा हविर्दयिमान सेवन्त आभिमुख्यन सेवन्त सर्वज्ञा सर्वा गिर महच्चाश्रम्^५ सूक्तम् सेवन्तानिति^६ ॥ १४ ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् व्रन्दे ये निश्वा भुवनानि प्रतस्थुः ।

ते नो रामन्तामुरुगायमथ यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठ । अमृतान् । व्रन्दे । ये । निश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।

ते । न । रामन्ताम् । उरुऽगायम् । अथ । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । न ॥ १५ ॥

उद्गीथ० ये देवा विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् पृथिव्यादीन् अभि प्रतस्थुः^१ प्रकर्षेण गता स्वामित्वेन, तान् देवान् अमृतान् मरणवर्जितान् वसिष्ठ वस्तुतम^२ स्तुतिभि हविर्भिश्च आच्छादयितुम समिष्टमदृशो वा वसुक्के^३ वव दे स्तुतवानहम् । स्तुताश्च^४ सन्त ते देवा न अम्मभ्यम् रामन्ताम् वदतु उरुगायम् महागतिं स्वर्गापवर्गादक्षयम् अथ अस्मिन्नहनि । पर पात प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्न वाक्यम् । हे देवा । यूयम् पात रक्षत स्वस्तिभि अविनाशै सदा नित्यम् न अस्मान् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० देवान् अथ वसिष्ठकृत्स्न अमृतान् अमोरीन्^५, ये विश्वानि^६ भुवनानि अभि प्रतिष्ठन्ति । 'ते न' इति गतमिति (अ ७, ३५, १५ इ) ॥ १५ ॥

“इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये एकादशो वर्गः ॥”

१ उरुगायम् वि. २ वसुक्के मूको. ३ नास्ति वि. ४ अम्मभ्य वि. ५५ सूक्तमिति अ. ५. प्रतिपस्थु वि. अ. ६ वसुक्के वि. ७ उरुगाय मूको ८ अमोरीन् वि. ९ निश्वा वि. १०-११ नास्ति मूको

[६६]

‘वासुकर्णो वासुक ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्द, पञ्चदशी त्रिष्टुप्’ ।

देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये ज्योतिष्कृतो अध्वरस्य प्रचेतसः ।

ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदस इन्द्रज्येष्ठासो अमृता ऋतावृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत्श्रवस । स्वस्तये । ज्योतिष्कृत । अध्वरस्य । प्रचेतस ।

ये । वावृधुः । प्रतरम् । विश्ववेदस । इन्द्रज्येष्ठास । अमृता । ऋतावृधः ॥ १ ॥

उद्गीथ० तान् देवान् हुवे यागार्थम् आह्वयामि । अथवा ‘ह्वयति’ (निघ ३, १४) इत्यर्थेति कर्मा । हुवे स्तीमीत्यर्थः । कीदृशान् । बृहच्छ्रवस महाक्रीतीन् महाहविरज्ञान् वा ज्योतिष्कृत दीप्ते कर्तृन् अध्वरस्य यज्ञस्य प्रचेतसः प्रकर्षेण ज्ञातृन् । किमर्थं हुवे । स्वन्तये अविनाशाय । ये देवा वावृधु सर्वप्रकारया वृद्धया प्रतिदिनं वर्धन्ते प्रतरम् प्रकृष्टतरम् अत्यर्थमित्यर्थः । विश्ववेदस सर्वज्ञा सर्वधना वा इन्द्रज्येष्ठास इन्द्रः अधिपतित्वाद् अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा येषां ते इन्द्रज्येष्ठा अमृता मरणवर्जिता ऋतावृध यज्ञस्य सत्यस्य उदकस्य वा वर्धयितार ॥ १ ॥

चेङ्कट० देवान् हुवे वृहदज्ञान् स्वस्तये तेजस कर्तृन् यज्ञस्य सुमतीन्, ये वर्धन्ते अत्यन्तम् सर्वधना इन्द्रतेजसा अमृता यज्ञेन वृद्धा ॥ १ ॥

इन्द्रप्रसूता वरुणप्रशिष्टा ये सूर्यस्य ज्योतिषो भागमानुशुः ।

मरुद्गणे वृजने मन्म धीमहि माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूता । वरुणप्रशिष्टा । ये । सूर्यस्य । ज्योतिष । भागम् । आनुशु ।

मरुद्गणे । वृजने । मन्म । धीमहि । माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

उद्गीथ० इन्द्रप्रसूता इन्द्रेण अनुज्ञाता वरुणप्रशिष्टा वरुणेन च अनुज्ञाता य मरुत सूर्यस्य, उपरि वर्तमानस्येति शेषः, ज्योतिष ज्योतीरूपस्य दीप्तस्य द्युलोकस्य भागम् एकदेशं सप्तवायु-स्कन्धलक्षणम् आनुशु स्वामित्वेन प्राप्ता । उक्तश्रावमर्थो मन्त्रान्तरऽपि—‘ये नावस्याधि रोचने दिवि देवास आसते’ (ऋ १, १९, ६) इति । मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे वृजने वृजनवति बलवति शत्रुप्राणानां वा वर्धयितरि मन्म मनवीय स्तुतिज्ञावम् धीमहि नर्तुं ध्यायाम चिन्तयाम कुर्म इत्यर्थः । कस्मात् । यतस्ते माघोने मघोने मघवते हविर्धनेन धनवते यज्ञमानाय यज्ञम् यज्ञम् जनयन्त वृष्टिप्रदानद्वारेण अहस्त्वप्रतिपत्त्या च जनयन्ति सूरय मेघाविन ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. वर्धयन्ते मूको. ३. ‘नात्य वि’ अ. ४. नास्ति वि’ अ. ५. एक देशं मूको. ६. स्वामित्वेन वि’ अ. ७. तस्मात् वि’ अ. ८. ‘ते वृजम् मूको. ९-९. नास्ति वि’.

१०. जनयन्त वि’; जनयन्त वि’ अ.

पेङ्कट० इद्रेण कार्येषु प्रसूता वरुणेनानुशिष्टा ये अमुष्य सूर्यस्य चोत्तमानस्य भजनीयम्^१ आनशु^२
सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्त, तेषां मरुता गणे शत्रूणां छेदके स्तोत्रम् निदध्मः। सधवत सम्बन्धिति
मरुदण तन्निमित्तं^३ यज्ञं जनयन्ति प्राजाः ॥ २ ॥

इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गर्यमादित्यैर्नो अदितिः शर्म यच्छतु ।

रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळयाति नृस्त्वष्टा नो प्राभिः सुविताय जिन्वतु ॥ ३ ॥

इ-न्द्र । वसु-ऽभि । परि । पातु । न । गर्यम् । आदित्यै । नु । अदिति । शर्म । यच्छतु ।

रुद्र । रुद्रेभिः । देव । मृळयाति । न । त्वष्टा । न । प्राभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इन्द्र वसुभि वृष्टया सर्वस्याऽऽच्छादयितृभि निवासयितृभिर्वा मरुद्भि सह परि पातु
न अस्माकम् गयम् यज्ञगृहम् । आदित्यै सह न अस्मभ्यम् अदिति देवमाता शर्म
दिमानगृह स्वर्गसुख वा यच्छतु । रुद्र देव रुद्रेभि रुद्रै अनुचरै सह मृळयाति मृडयतु^४
सुखयतु न अस्मान् । त्वष्टा प्रजापतिः प्राभि देवपत्नीभि सह न अस्मान् सुविताय
सुगताय स्वर्गगमनाय सूताय वा प्रजार्थमित्यर्थः, जिन्वतु प्रीणयतु तर्पयतु पुण्या-
वित्यर्थः^५ ॥ ३ ॥

पेङ्कट० इन्द्र वसुभि परि रक्षतु अस्माकम् गृहम् । अदिति च आदित्यै अस्मभ्यम् सुखम् प्रयच्छतु ।
रुद्र च मरुद्भि देव अस्मान् सुखयतु । "त्वष्टा अस्मान्" देवपत्नीभि अम्बुदयाय प्रीणयतु ॥ ३ ॥

अदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्राविष्णुं मरुतः स्वंबृहत् ।

देवाँ आदित्याँ अग्ने हवामहे वसून् रुद्रान्त्वष्टितारं सुदंससम् ॥ ४ ॥

अदिति । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्राविष्णु इति । मरुतः । स्वं । बृहत् ।

देवान् । आदित्यान् । अग्ने । हवामहे । वसून् । रुद्रान् । त्वष्टितारम् । सुदंससम् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अदिति द्यावापृथिवी च ऋतम् च यज्ञ उदक सत्य वा महत् इन्द्राविष्णु महत् च
स्वं^१ बृहत् सर्वं बृहत् अन्यदपि देवतातम् अस्मान् जिन्ववित्यर्थः । देवान् आदित्यान् अग्ने
हवामहे अनुवर्षेम् । अदितिस्त्वेवमादि देवतात च देवान् आदित्याश्च अग्ने हविषा
तर्पणाय तेषां समास्माकं वा रक्षणाय हवामहे आह्वयाम वसून् च रुद्रान् च त्वष्टितारम् च
सुदंसम् सुकर्माणम् । ४ ॥

पेङ्कट० ऋतम् अग्निः । स्य आदित्यः । एतावद् देवाँश्च आदित्यादीन् रक्षणाय हवामहे इति ॥ ४ ॥

मरस्वान् श्रीभिर्दंशो धृतप्रतः पूषा पिष्णुर्महिमा वायुरश्विनी ।

मरुतुतो अमृता विश्वेदेमः शर्म नो यंसन् त्रिरस्यमंहसः ॥ ५ ॥

१. मरम् मृको. २. मर नि' वि' ३. 'वत् मृको ४. 'तद्विषयः वि'. ५. नाहित
वि'. ६. नाहित मृको.

सरस्वान् । धीभि । वरुण । धृतऽव्रत । पुषा । विष्णु । महिमा । वायु । अश्विना ।
ब्रह्मऽकृत । अमृता । विश्वऽवेदस । शर्म । न । यसन् । त्रिऽसरूथम् । अहंस ॥ ५ ॥

उद्गीथ० सरस्वान् मध्यस्थानो देव धीभि प्रज्ञाभि कर्मभिर्वा, स्वै विशिष्टैरिति शेष, वरुण च धृतवत अपरित्यक्तस्वकर्मा पूषा विष्णु च महिमा 'महिमवान् महत्त्ववान् वेत्यर्थः', वायु च अश्विनौ च ब्रह्मकृतः ब्रह्मणोऽज्ञस्य स्तुतेर्वा हेतुकर्तार अमृता मरणरहिता विश्ववेदस बहुधना बहुज्ञाना वा शर्म विमानगृह स्वर्गसुखं वा न अस्मभ्यम् यसन् सम्प्रयच्छन्तु । कोटशम् । त्रिवरूथम् त्रिभिरश्विवाटवादित्यै आदित्यचन्द्रनक्षत्रैर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैर्वा वरणीयम् । अहम् पापात्, प्रमोच्येति शेष ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सरस्वान् प्रज्ञाभिर्युक्त वरुण च धृतव्रत पूषा च 'विष्णु च' महत्त्वेन युक्त वायु अश्विनौ च कर्मकृत् अमृता विश्वधना गृहम् अस्मभ्य प्रयच्छन्तु त्रिवृदिक्षम् आहन्तार शत्रूणाम् ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये द्वादशो वर्गः’ ॥

वृषा यज्ञो वृषणः सन्तु यज्ञिया वृषणो देवा वृषणो हविष्कृतः ।

वृषणा धारापृथिवी ऋतावरी वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञ । वृषण । सन्तु । यज्ञिया । वृषण । देवा । वृषणः । हविऽकृत ।

वृषणा । धारापृथिवी इति । ऋतावरी इत्यृतऽवरी । वृषा । पर्जन्य । वृषण । वृषस्तुभ ॥ ६ ॥

उद्गीथ० वृषा वरिता यज्ञ च, यज्ञं वर्धितार सन्तु भवन्तु यज्ञिया च यज्ञसम्पादिन ऋतिव्यजमाना, वृषण वर्धितार देवा च वृषण हवि कृत च हविषा कर्तार अध्वर्यव उल्लङ्घलमुसलादयश्च, वृषणा धारापृथिवी ऋतावरी वृष्टयुदकवत्यो, वृषा पर्जन्य च, वृषण सन्तु वृषस्तुभ च वृषस्य वर्धितारो यज्ञमाना माध्यमिका देवगणा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वर्धिता कामानाम् यज्ञ अस्तु । वृषण सन्तु^{१०} देवा च, तथा^१ वृषण स्तोतार, वृषण हविषा कर्तार, वृषणा धारापृथिव्यौ यज्ञवत्यौ^{११}, वृषा पर्जन्य वृषण वृषस्तुभ ऋतिवता स्तुतय ॥ ६ ॥

अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता वृषणा उपे नृने ।

यावीजिरे वृषणो देवयुज्यया ता नः शर्म त्रिरूथं वि यंसतः ॥ ७ ॥

१ १. महिमावाम इत्यावायोर्दे वि ; महिमावाम इत्य वेत्यर्थे वि^१ अ. २. वृष्टप्रज्ञा वि^१ अ. ३. 'छतु मूको ४. 'वन्दे' मूको. ५. 'णीय' मूको. ६. प्रमुष्टोत्ये त वि^१ प्रमुष्ट्ये अ. ७. विष्णुभन मूको. ८-८. नास्ति मूको. ९. 'मान' मूको. १०. सन्त वि^१ अ. ११. ता वि^१ अ. १२. 'वनी वि^१ अ.

अग्नीषोमी । वृषणा । वाजसातये । पुरुऽप्रशस्ता । वृषणौ । उप । ब्रुवे ।
यौ । ईजिरे । वृषण । देवऽयज्यया । ता । न । शर्म । त्रिऽवस्थम् । नि । यसत ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अग्नीषोमा वृषणा वाजसातये पुरुप्रशस्ता बहुस्तोत्रौ^१ वृषणौ वर्षितारौ कामाना च उप ब्रुवे
उपगम्य ब्रवीमि स्तुतिभि स्तोमीत्यर्थ । किंच यौ अग्नीषोमौ ईजिरे इष्टवन्त^२ वृषण
वर्षितार यजमाना देवयज्यया देवार्हेण यागेन, ता तौ अग्नीषोमौ अस्माभिः^३ इष्टौ सन्तौ^४
न अस्मभ्यम् शर्म निवस्थम् वि यसत विशेषेण प्रयच्छतामित्यर्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नीषोमौ^५ वृषणौ अश्वलाभाय बहुभि प्रशस्तौ उप स्तौमि । पुन वृषणौ इति पूरणम् ।
यौ^६ यजन्ते वृषण^७ यज्ञेन, तौ न गृहम् निवस्थम् दत्ताम् ॥ ७ ॥

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतौ बृहद्दिवा अध्वराणामभिध्रियः ।

अग्निहोतार ऋतसापो अद्रुहोऽपो असृजन्नु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रता । क्षत्रिया । यज्ञनि ऽवृत्त । बृहत्दिवा । अध्वराणाम् । अभिऽध्रिय ।
अग्निहोतार । ऋतऽसाप । अद्रुह । अप । असृजन् । अनु । वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

उद्गीथ० धृतव्रता अपरित्यक्तस्वकर्माण देवा क्षत्रिया क्षत्राणसमर्था यज्ञनिष्कृत यज्ञस्य
सत्कर्तार, बृहद्दिवा महादीप्तय अध्वराणाम् यज्ञानाम् अभिध्रिय, आभिमुख्येन सेवितार
अग्निहोतार अग्निहोतृका^१ अग्न्याह्वानृका वा ऋतमाप यज्ञेनार्चिता^२ उदकेन सर्वस्यार्चयितारो
वा अद्रुह परस्य यजमानाना वाऽद्रोग्धार अप वृष्टुदकानि असृजन् विसृजन्ति विक्षिपन्ति
वर्षन्तीत्यर्थ । कदा । अग्न वृत्रतूर्ये^३ 'वृत्रवधे निवृत्ते'^४ पश्चाद् मेघवधानन्तरमित्यर्थ ॥ ८ ॥

वेङ्कट० धृतकर्माण^५ जात्या क्षत्रिया यज्ञनिष्कृत नि यज्ञ प्रति निर्गमन तस्य कर्तार, महातैजस
यज्ञानाम् सेवितार अग्निहोतृका सत्यभाज^६ अद्रोग्धार उदकानि अनु असृजन् वृत्रवधे ॥ ८ ॥

धामाष्टित्री जनयन्नुभि व्रताप ओषधीर्वनिनानि यज्ञिया ।

अन्तरिक्षं स्वष्टरा पशुरुतये वशं देवासस्तन्वीइ नि मांमृजुः ॥ ९ ॥

धामाष्टित्री इति । जनयन् । अभि । व्रता । आप । ओषधी । वनिनानि । यज्ञिया ।
अन्तरिक्षम् । स्व । आ । पशु । ऊतये । वशम् । देवास । तन्वि । नि । मृमृजु ॥ ९ ॥

उद्गीथ० धामाष्टित्री धामाष्टिष्वौ जनयन् अभि आभिमुख्येन महता यत्नेन जनयन्ति विशेषे देवा,
यता यतानि च कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च जनयन्ति, आप उदकानि^१ च ओषधी च

१. बहुस्तोत्रा वि', बहुभ्यां वि' अ. २. इट' वि'. ३-३. इष्टा सन्तो मूको. ४. 'षोमा
वि' अ. ५. तौ वि'. ६. वृषणा वि' अ. ७. नास्ति मूको. ८. 'नार्चिता मूको ९-९. 'यत्नेन
इष्टे मूको. १०. 'वर्धन वि'. ११. 'मजा वि' अ. १२. यति मूको.

वनिनानि च वृक्षाश्चेत्यर्थ^१, यज्ञिया यज्ञार्हाप्यन्यानि^२ च भूतानि^३ । केन प्रकारेण जनयन्ति ।
उच्यते—यत अन्तरिक्षम् च स्य दिव्यं च आपो अपूरयन्ति । केन । सामर्थ्याद्
वृष्ट्या । उक्तये सत सर्वस्य तर्पणाय । अतः वृष्ट्या जनयन्ति । जनयित्वा च वशम् काम
जगदनुग्रहेच्छा सर्वोपभोगेच्छा च देवास दिक्षे देवाः । तन्नि स्वशरीरे आत्मनि नि ममजु
निमृष्टवन्तो निश्चयेन शोधितवन्तः सस्तुतवन्तः अवाप्तकामाः सवृत्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यावापृथिव्यौ अभि भजनयन् कर्मणा आप ओषधीः वृक्षाश्च यज्ञियान् । स अन्तरिक्षम् तेजसा
आ पूरयन्ति रक्षणाय । यज्ञञ्च^४ देवा स्वशरीरे न सृजन्ति कान्तम् ॥ ९ ॥

धृतरौ दिव ऋभवं सुहस्तां वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः ।

आप ओषधीः प्र तिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम् ॥ १० ॥

धृतरि । दिवि । ऋभवं । सुहस्ता । वातापर्जन्या । महिषस्य । तन्यतो ।

आप । ओषधी । प्र । तिरन्तु । न । गिर । भग । राति । वाजिन । यन्तु । मे । हवम् ॥

उद्गीथ० धृतरि स्वेनोपकारेण वृष्ट्यादिना^५ वा दिवि सुलोकस्य ऋभव रश्मय सौधन्वना वा
देवरथकारा सुहस्ता शोभनहस्ता वातापर्जन्या वातापर्जन्यौ च महिषस्य महत^६ तन्यतो
स्मनितशब्दस्य धारयितारौ धृतरौ आप च ओषधी ओषधयश्च प्र तिरन्तु प्रापयन्तु प्रार्थितार्थं
प्रदानेन^७ न अस्माकम् गिर स्तुषी । भग च राति 'रा दाने' दातेष्वित्यर्थानाम्
वाजिन च देवा च आ यत्त आगच्छन्तु च शृण्वन्तिवत्यर्थः, मे मम हवम् आह्वानम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० धृतरि सुलोकस्य ऋभव शोभनहस्ता पर्जन्यावातौ च महत शब्दस्य कर्तारौ भवतः ।
आप ओषधयश्च प्र वर्धयन्तु^८ अस्माकम् स्तुषी^९ । तथा भग दाता अयमा^{१०} च वाजिन च
आगच्छन्तु मम आहवम् । 'अग्निर्वायु सूर्य । त वै वाजिन' (तैत्ति १, ६, ३, ९) इति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोदशो वनः’ ॥

समुद्रः सिन्धू रजो अन्तरिक्षमज एकापात् तनयित्नुर्ऋणः ।

अहिर्बुध्न्यः शृणवद्वचांसि मे विश्वे देवास उत सूरयो मम ॥ ११ ॥

समुद्र । सिन्धु । रज । अन्तरिक्षम् । अज । एकापात् । तनयित्नु । अर्णः ।

अहि । बुध्न्यः । शृणवत् । वचांसि । मे । विश्वे । देवास । उत । सूर्य । मम ॥ ११ ॥

१. वृक्षाश्च मूको. २. 'नानि' मूको ३. भूतेन वि' अ. ४. यज्ञिया तस्य वि'
५. यज्ञाश्च वि' अ. 'ज्ञ च च वि' ६. दिना वि', दिवा वि' अ. ७-८. महतो महिषस्य वि' अ.
८. 'दान' मूको ९. 'वनेय' वि' अ. १०. 'नि वि'. ११ यथा वि'. १२-१३. नास्ति
मूको.

उद्गीथ० समुद्रं च सितुं च रजं लोकश्च पृथिवीचुलक्षणं अतरिक्षम् च अजं एकपात्
चादित्यं तनयितुं स्तनयितुश्च पर्जन्यश्चत्यथ, अर्णव उदकवान् अहिर्बुध्न्य अन्तरिक्षं^१
शृणवन् शृणानु वचामि स्तुतिवचनानि मे मम सम्बन्धीनि । उत अपि । वदे देवास सूर्य
चै मधाविन मम, हवींषि भक्षयन्त्विति शप ॥ ११ ॥

घेङ्कट० समुद्रादयो मम वचनम् शृण्वन्तु । समु० स्यन्दमानोदक मिथु रजं च अन्तरा^१क्षान्तम्
अन्तरिक्षमिति^२ (तु या २,१) अतः च दत्त एकपात् मेघश्चोदकवान् अहि च बु० य दत्त अपि च
विधे देवा प्राज्ञा इति । ११ ॥

स्यामं वो मनसो देवर्षीतये प्राञ्चं नो यज्ञं प्र णयत साधुया ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुदानव इमा ब्रह्म शस्यमानानि जिन्नत ॥ १२ ॥

स्यामं । व । मनस । देवर्षीतये । प्राञ्चम् । न । यज्ञम् । प्र । णयत । साधुया ।

आदित्या । रुद्रा । वसवः । सुदानव । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्नत ॥ १२ ॥

उद्गीथ० स्याम भवेम वयम् व युष्माकं दवानाम् मनव^३ मन्वार स्वरूपतो ज्ञातार । क्र^४ ।
देवानाय देवा विद्यन्ति गच्छन्ति^५ अङ्गभावाय, भक्षयन्ति हवींषि अस्मिन्निति वा^६ देववीतिर्पज्ञ ।
तत्र देववीतौ^७ यज्ञ । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । विज्ञ प्राञ्चम् प्राचीनविशम् अज्ञितं गतं प्राङ्मुखम्
न अस्माकम् यज्ञम् प्र णयत प्राणयत प्रोत्सर्षयत साधुया सातु शासनम् सम्पत्तिवर्थे ।
प्रणीय च हे आदित्या । रुद्रा । वसव । सुदानव । इमा इमानि ब्रह्म शस्त्रलक्षणानि मन्त्राणि
अस्माकम् युष्मदां शस्यमानानि नि वत श्रवणन प्रीणयत शृणुतेत्यर्थे ॥ १२ ॥

घेङ्कट० भवेम दवा । युष्माकम् वय यज्ञाय । प्राचीनम् अस्माकम् यज्ञम् प्र णयत कल्याणम् ।
आदित्यादयः । सुदाना । इमानि स्वाध्यायि शस्यमानानि प्रीणयत^८ ॥ १२ ॥

देव्या होताग प्रथमा पुरोहित ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुया ।

क्षत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे मिथ्वान् देवा अमृता अमृत्युच्छतः ॥ १३ ॥

देव्या । होताग । प्रथमा । पुरोहिता । ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एमि । साधुया ।

क्षत्रस्य । पतिम् । प्रतिवेशम् । ईमहे । मिथ्वान् । दानान् । अमृतान् । अमृत्युच्छतः ॥ १३ ॥

उद्गीथ० देव्या दत्तु भवो दानारा होताग देवानाम् भाङ्गादारौ प्रथमा साधुयास्तु^९ । एमि पुरोहिता

१ अन्तरिक्षं वि० २ अस्ति वि० अ ३ ३ 'क्षान्तं तम गतिं' वि० 'क्षान्तमिति' अ०
अन्तरिक्षमिति^२ वि० ४ सुतवा मनसः वि० अ ५ क वि०; क वि० अ ६ ६ 'यानि गच्छन्ति'
वि० अ अवि ग वि० ७ माभि मूला ८ 'वीत्य मूला ९ अ मा मूला १० 'या वि०'
११ 'य मूला

देवानां पुरोहितौ अग्निवायू ऋतस्य यज्ञस्य पन्थाम् मनुष्ययानमार्गं^१ साधनसम्पल्लक्षणम् अनु
एमि अनुगच्छामि अनुपूर्वं याचामीत्यर्थः^२, साधुया साधु शोभनम् । ^३तथा क्षेत्रस्य पतिम् प्रति-
वेशम्, अन्यांश्च^४ अमृतान् भरणवर्जितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यत स्वाधिकारं प्रति प्रमादमकुर्वतः
^५विश्वान् देवान् ईमहे याचामहे^६ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० दैव्यौ होतारौ प्रथमौ पुरोहितौ भवतः । यज्ञस्य पन्थानम् अनु गच्छामि साधु । क्षेत्रस्य
पतिम् समीपस्थम् याचामहे विश्वान् च देवान् अमृतान् अप्रमाद्यतः ॥ १३ ॥

वसिष्ठासः पितृवद्वाचंमक्रत देवाँ ईळाना ऋषिवत् स्वस्तये ।

प्रीता इव ज्ञातयः काममेत्याऽस्मे देवासोऽव धूनुता वसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृवत् । वाचंम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः । ऋषिवत् । स्वस्तये ।
प्रीता ऽइव । ज्ञातयः । कामम् । आऽइयं । अस्मे इति । देवासु । अव । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

उद्गीथ० वसिष्ठासः वसिष्ठसदृशा वस्तारो वा स्तुतिभिः हविर्भिश्च आच्छादयितारो देवानां^१ वसुकर्ण-
नामानो महक्षणाः^२ पितृवत् वसुकर्णनाममत्पितृतुल्यम् ऋषिवत् गीतमभरद्वाजादिमहर्षितुल्यं च
वाचम् स्तुतिलक्षणम् अक्रत देवाय कृतवन्तः देवान् ईळानाः स्तुवन्तः । किमर्थम् । स्वस्तये
अविनाशायारमनः । एतद् ज्ञात्वा प्रीताः इव ज्ञातयः कामम् एत्य यथा प्रीता, परितुष्टाः
ज्ञातयः स्वर्गना, मित्रभ्रात्रादयः कामं प्रार्थितमर्थम् एत्य प्राप्य लब्ध्वा प्रत्युपकारार्थं धनं
प्रयच्छन्ति, एवं स्तुती हविलक्षणं प्रार्थितमर्थं च प्राप्य परितुष्टाः सन्तो यूष हे देवास । अस्मे
अस्मभ्यम् अव धूनुत अवकल्पयत दत्तेत्यर्थः, वसु धनम् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वसिष्ठकुलजाताः वदन् स्तोत्रम् कुर्वन्ति देवान् स्तुवन्तः ऋषय इव पूर्वे अविनाशाय । प्रीता इव
ज्ञातयः यथाकामम् आगत्य अस्मासु^३ हे देवा ! प्रेरयत धनम् ॥ १४ ॥

देवान् वसिष्ठो अमृतान् ववन्दे ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना । अभि । प्रतस्थुः ।
ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम । अद्य । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

उद्गीथ० देवान् वसिष्ठः इति व्याख्यातार्थम् (ऋ १०, १५, १५ द्र) ॥ १५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्दशो वर्गः^२ ॥

१. मनुष्ययानमार्गं वि^१: मनुष्ययानमार्गं वि^२ अ. २. याचया^३ वि^४ अ. ३-३. नास्ति मूको.
४-४. वसुकर्णनां समानलक्षणाः वि^५; वसुकर्णनां अमानो^६णा वि^७ अ. ५. अव वा^८ वि^९. ६-६. नास्ति
मूको.

[६७]

'अयास्य आङ्गिरस ऋषि । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।
तुरीयं स्विज्जनयद्विश्वज्जन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । न । ऋतऽप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वज्जन्यम् । अयास्यम् । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्ते द्वादशर्चे 'इमा धियम्', 'उदप्रुतौ न वय' इत्येते बृहस्पतिदेवते अयास्य^१ आङ्गिरसो वृत्तं । इमाम् धियम् धी प्रज्ञा । तज्जन्या स्तुतिमित्यर्थः । सप्तशीर्ष्णीम् सप्तच्छन्द-
शिरस्काम् पिता न अस्माकम् ऋतप्रजाताम् यशाय^२ समुत्पन्नम् बृहतीम् महतीम् अविन्दत्
बृहस्पत्यर्थं लब्धवान् प्रदशान्तरे 'दृष्टवान्' । अनया^३ स्तुत्या सप्तच्छन्दोयुक्तया महत्या मन
पिता आङ्गिरा यजे बृहस्पतिं स्तुतवानित्यर्थः^४ । अस्या स्तुत मत्पितृदृष्टाया तुरीयम् त्विदं
चतुर्थं वा न वा चतुर्भागयुक्तं वा कृतं चेत्यर्थः, जनयत् आत्मानं परोक्षीकृत्य ब्रवीति
मन्त्रदत् । पुरुषव्यत्ययो वा कर्तव्यः । अहम् जननय जनितवानस्मि दृष्टवानस्मीत्यर्थः,
विश्वज्जनय सर्वजनाय हित अयास्य अयास्यनामाऽहम् उक्थम् स्तुतिनामम् इन्द्राय शंसन्
इन्द्रस्य परमेश्वरस्य बृहस्पतरर्थाय उच्चारयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अयास्य आङ्गिरस । इमाम् धार्मी कर्मणा तनुव^५ सप्तशिरस्काम् पिता अस्माकम् यशाय^६
प्रजाताम् महतीम् लब्धवान् । अयातार^७ कर्मणा बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । 'सप्तशिरस्तुविजातो
रवण' (तैत्ति २, ६, २७) इत्युक्तम् । तुरीयम् नतारमपि जनयतु अयम् अयास्य पाञ्चनय
उक्थम् इन्द्राय बृहस्पतये शंसन् इति ॥ १ ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीर्घाणा दिरस्पृशामो असुरस्य वीराः ।
विप्रैः पृदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धामे प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्त । ऋजु । दीर्घाणा । दिव । पुत्रासं । असुरस्य । वीरा ।
विप्रैः । पृदम् । अङ्गिरसम् । दधाना । यज्ञस्य । धामे । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

उद्गीथ० ऋतम् शान्तम् सदा स्तुवन्त ऋजु अत्रिहम् अकुटिलम् दीर्घाणा ध्यायन्त सदा
चित्तयन्त दिव दीप्तस्याग्नं शुलोकस्य वा अमुरस्य प्राणवत् प्रचावतो वा पुत्रासं पुत्रा
वीराः विप्रैः विप्रम् मेधाविनं सर्वज्ञम् यज्ञम् स्थानम् असुराण्यम्^८ अङ्गिरसं दधाना
मनसा ध्यायन्त ध्यायन्त इत्यर्थः, यज्ञस्य धाम स्थानम् प्रथमम् आत्मात्मनः मनन्त ज्ञातवन्तः
साक्षात्पश्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१-१. नास्ति सूक्ते २. अ वः सूक्ते. ३. यमता वि' अ'; यत वि'. ४. इति
वि' अ, इत्यादि न वि'. ५. इत्यादि वि' अ ६. यज्ञाय वि' अ', तनुता वि'. ७. लब्धवान् वि'.
८. अयास्य वि' अ'; अयास्य वि'. ९. अयास्यम् सूक्ते

वेङ्कट० सत्यम् वदन्त कल्याण श्यायन्त दीप्तस्य प्रज्ञावत अङ्गिरस पुत्रा वीरा प्रज्ञापकम्
स्थानम् अङ्गिरस कर्मणा धारयन्त यज्ञस्य धारक बृहस्पत्याख्यम् प्रथमम् स्तुवन्ति । प्रज्ञापक
'हेतत् स्थान' यद् बृहस्पतिरिति ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरसमन्मयानि नहन्ता व्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्त्तिकदद्गा उत प्रास्तौदुच्चं विद्वान् अगायत् ॥ ३ ॥

हंसै र्विव । सखिभिः । वावदत् अभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहन्ता । विऽअस्यन् ।

बृहस्पतिः । अभिऽकर्त्तिकदत् । गा । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥

उद्गीथ० तैः^१ अङ्गिरोभिः सखिभिः हंस इव वावदद्भिः यथा हसा वदन्ति अत्यर्थं शब्दमुच्चारयन्ति,
एवम् अत्यर्थं स्तुती वदद्भिः सहेयर्थे, अश्मन्मयानि^२ मेघमयानि पाषाणमयानि वा मेघसम्बन्धीनि
वा पाषाणयद् दृढानि वेत्यर्थे, नहन्ता नहन्तानि मेघस्य सर्वाङ्गसन्धिबन्धनानि व्यस्यन्
विक्षिपन् वज्रेण छिन्दन् बृहस्पतिः अभिकर्त्तिकदत् अभिकर्त्तिकदति उच्चारयति होतृत्वेन^३ गा वाच
शस्त्रलक्षणा स्तुतीरित्यर्थः । उत प्र अस्तौत् अपि प्रस्तौति । उत् च विद्वान् अगायत् उद्गायति च
विद्वान् सर्वज्ञ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हंसै इव मधुवाग्भिः सखिभिः स्तुवद्भिः अत्यन्तम् असुराणाम् अश्मन्मयानि नहन्तानि शिथिलयन्^४
स^५ बृहस्पतिः अभिशब्दयन् पश्यन् पणिभिरपहृतान् आजिहीर्षुरित्यर्थः, कर्मणि 'प्रवृत्तो यज्ञे'
सखिभिः 'सहासीन साम' गातुमपि च प्र अस्तौत्, उत् अगायत् य च उद्गाता भूत्वेति ॥ ३ ॥

अथो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुसा आकृविं हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अथ । द्वाभ्याम् । पर । एकया । गा । गुहा । तिष्ठन्ती । अनृतस्य । सेतौ ।

बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उदुसा । आ । अकृ । वि । हि । तिस्र । आवः । तिस्र इत्यादि ॥

उद्गीथ० द्वाभ्याम् स्तुतिभ्याम् एकया वा स्तुत्या, स्तुत इति शेषः, पर प्रकृष्ट परस्तादा
स्थित सन् अथ अवस्थात् अवस्थात् गा अप गुहा गूढ सङ्घे तिष्ठन्ती अनृतस्य
मसत्यस्य अविद्यमानसदृशस्य उत्पन्नप्रध्वसिनो मायाविनो मेघस्य 'सेतौ अपाकुर्वन्' इत्यर्थः ।
'बृहस्पतिः तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुम् इच्छन्'^६ वि हि तिस्र आवः । इति पदपूरणः ।
तिस्र त्रिसङ्ख्यायुक्ता^७ बह्वीरित्यर्थः, 'वि आवः' मघ इत्वा ध्युदाटयति । विट् च उत्

१ १. एत वि^१ अ^२. २ कै मूको ३. 'यानि यानि वि'. ४ हेतुक्तृ^३ मूको ५ 'लन्
वि^४ अ^५. ६ नास्ति वि^६ ७ ७. 'यत्ते यज्ञे वि^७ अ^८. ८ ८. भुदितम् वि^८ अ^९. ९ ९. सेतौ
अथा कु^९ वि^९; सतोत्पाकु^९ वि^९ अ १०-१० नास्ति मूको. ११. तिस्र मूको १२-१२ नास्ति
वि^९, वि भावो वि^९ अ.

उक्षा आ अक । 'उक्षा' (निष २, ११) इति गोनाम । उक्षा गोसदृशीरित्यर्थः, तद्वद् जगदुपका-
रिणीरित्यर्थः । उत् आ अक उद्गता^१ करोति^२ मर्यादया । मेघस्याधस्थितस्य उपरितने
भागे उदकधारा ऊर्ध्वं गच्छन्ति । गत्वा च सस्कारक्षये गुरत्वाद् अध पतन्ति^३
वृष्टिभावेन ॥ ४ ॥

चेङ्कट० पण्य गा आह्वय त्रिषु स्थानेषु भ्यदधु । तत्र अवस्तात् स्थिता उक्षा स^४ द्वाभ्याम्
स्तोत्रियाभ्याम् उदाजत् परस्तान् स्थिता पुन एकया एव । अथ गुहायाम् निष्ठती अनृतस्य
तमस सती वृहस्पति तस्मिन् तमसि ज्योति कर्तुम् इच्छन् तत्र स्थिता उक्षा उत् आ अकरोत्
इत्थम् अयम् तिल असुराणा द्वार विवृतवानिति ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपाचीं निस्त्रीणि साकमुदधेरकृन्तत् ।

वृहस्पतिरूपसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयन्निव द्यौः ॥ ५ ॥

विभिद्यं । पुरम् । शयथा । ईम् । अपाचीम् । नि । त्रीणि । साकम् । उदधे । अकृन्तत् ।
वृहस्पतिं । उपसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन् इव । द्यौः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० विभिद्यं विदार्थं वज्रेण पुरम् मेघमूर्तिम् अपाचीम् अधोगामिनीम् शयथा । ईम् इति
पदपूरण । शयनेन सम्मूर्च्छितवलक्षणन^१ सयोग्येति शेषः । त्रीणि जघनोरशिरासि^२ उदधे
उदकनिधानस्य उदमेघस्य सम्बन्धीनि साकम् सह युगपत् नि अकृन्तत् निष्कृत्तवान्^३ 'निदिष्ठ
भवान् निदिष्ठनन्ति' । 'निवृत्ते च'^४ सर्वस्याऽऽच्छादके मेघे विनष्टे वृहस्पतिः उपसम् सूर्यम् च
गाम् पृथिवीं च अर्कम् च अर्चनीयमहनक्षत्रतारादिनातम् विवेद वेदयति ज्ञापयति प्रकाशयति ।
क्रिमिन् । स्तनयन् इव द्यौः यथा स्तनितरन्द् कुर्वन् द्यौः दीप्तविद्युद्रूपं पर्जन्यं सर्वं प्रकाशयति,
एवम् ॥ ५ ॥

चेङ्कट० विभिद्यं इमाम् असुरपुरीम् उपशयेन^५ पराङ्मुखीम्^६ नि अकृन्तत् त्रीणि साकम् उदधं बलाद्
मघरूपाद् असुरान् वृहस्पति उपसम् सूर्यम् उक्षाम् च तानि त्रीणि । सोऽयं मन्त्रम् प्रजापयति
यथा स्तनयन् द्यौः शब्दमिति ॥ ५ ॥

इन्द्रो बल रक्षितारं दुर्घानां क्रूरेणैव पि चकृत् रवेण ।

मेढ्राग्निमिराशिरमिच्छमानोऽरोदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्र । पणम् । रक्षितारम् । दुर्घानाम् । क्रूरण इव । पि । चकृत् । रवेण ।

मेढ्राग्निमि । आऽशिरम् । इच्छमानं । अरोदयत् । पणिम् । गा । अमुष्णात् ॥ ६ ॥

१. १ वि' अ, तद्वि' २ उद्यागा मूका ३ करोमि मूको ४ पणमि वि' अ ५. नाग्नि
वि'. ६ तपुमिष्ट' वि' अ ७ जघनो' वि' अ ८ 'भृगवा' मूको ९ ९ विदिष्ठन नाम अतिष्ठ
वि', 'निदिष्ठन' वि' अ १० १०. निकृत्त वि', निवृत्त वि' अ ११ 'पण्य' वि' अ'
'पण्येन वि'. १२ 'पणी वि', 'पुतो अ'.

उद्गीथ० इन्द्रः परमेश्वरो बृहस्पतिः बलम् मेघम् रक्षितारम् परिपालयितारं परिवेष्टयितारम्
दुधानाम् सर्वस्य प्रपूरयित्रीणाम् अपाम् करेण इव हस्तेनेव सामर्थ्याद् वज्रेण^१ वा केवलेन
चकर्त कृन्तति छिनत्ति वि रवेण हाङ्कारहनहनादिविविधशब्देन^२ । छित्त्वा च^३ स्वेदाजिभिः
स्वेदस्य स्वेदितुः^४ क्षरितुरुदकस्य अजिभिः अभिव्यक्तिभिः उत्पादनैः “अथवा क्षरितुरुदकस्य”
अभिव्यक्तैः अङ्गिरोभिः सह आशिरम् सोमम् इच्छमानः कामयमानः अरोदयत् रोदयति
अश्रुस्थानीयां वृष्टिं विमोचयति । पणिम् पणिसदृशं^५ मितदायिनं मेघं रोदयित्वा च तस्य
आ गाः अपः अमुष्णात् मर्यादया मुष्णाति अपहरति स्वीकृत्य भूमौ क्षिपतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ईश्वरो बृहस्पतिः अभिनत् बलम् रक्षितारम् गवाम् । करेण इव सायुधेन शब्देनैव बलम्
वि चकर्त । स्वेदाजिभ्यो मरुतः क्षरदाभरणा^६ इति । तैः सह आशिरम् इच्छमानः पणिम् अरोदयत्
आ अमुष्णात् च तं पणिं तेनापहृताः गाः इति ॥ ६ ॥

“इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः” ॥

स ई सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानत् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिभिः । शुचद्भिः । गोधायसम् । वि । धनसैः । अददरित्यददः ।
ब्रह्मणः । पतिः । वृषभिः । वराहैः^७ । धर्मस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनत् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ईम् इति पदपूरणः । सः “प्रकृतः ब्रह्मणः पतिः” बृहस्पतिः सत्येभिः सत्यैरविसंवादिभिः सखिभिः
अङ्गिरोभिः सह शुचद्भिः दीप्यमानैः गोधायसम् गवाम् अपां धातारं मातरं वा मेघम्
धनसैः धनस्य मानाजातीयस्य विशिष्टस्य सम्भक्तृभिरित्यर्थः^८, “वृषभिः वर्षिण्यभिः वराहैः
वराहारैः वरस्य उदकस्य आहर्तृभिः” धर्मस्वेदेभिः यज्ञं च प्रति चरितृभिः गन्तृभिरित्यर्थः,
“वि अददः व्यदारयत्” । विदार्य च द्रविणम् धनम् उदकाख्यं तत्रत्यम् वि आनत् विविधं
प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सः एनं बलं सत्यैः सखिभिः ज्वलद्भिः घृतपशुम् वि अदारयत् धनस्य सम्भक्तृभिः । ब्रह्मणः
पतिः वर्षिण्यभिः वराहारैः मरुद्भिः क्षरदुदकैः^९ गोधनम्^{१०} “वि आनत् व्याप्नोति” ॥ ७ ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं इपणयन्त धीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथो अवधपेभिरुदुक्षियां असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

१. वज्रे मुको. २. हाङ्कार° वि°; हाङ्कार° अ. ३. नास्ति वि°. ४. स्वेदितुं वि° अ.
५-५. एवं रक्षितुं वि°; “वा रक्षितुं वि° अ. ६. वाणिजं स° वि° अ; पणिजं स° वि°. ७. क्षरणा° वि°. ८-८. नास्ति मुको. ९. वराहाः=अङ्गिरस इति या. (५७४). १०. “उदकं वि°. ११. “नै° वि°. १२-१२. व्याधनदिति वि°; नद्वेवि वि° अ°.

ते । सुयेन । मनसा । गोऽपतिम् । गा । इयानास । इपणयन्त । धीभिः ।
वृहस्पति । मिथऽवधेभि । उत् । उत्तिया । असूजत । स्वयुक्ऽभि ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ते प्रकृता अङ्गिरस मयन अविमवादिता सदा भक्तियुक्तेन मनसा धीभि च याग
कर्मभि इयानास शुद्धोऽप्ययमेतिरोपपूर्वाधौ^१ द्रष्टव्य । ^२इपणयन्त इपसर्पन्त^३ इत्यर्थः,
गोपतिम् गवाम् अपा मेघोदरगताना स्वामिन वृहस्पतिम् गा अप वृष्टिलक्षणा इपणयन्त
कामित्ववन्त प्रार्थितवन्त इत्यर्थः । प्रार्थितश्च सन् वृहस्पति मिथोऽवधेभि ^४परस्परम्
अवद्यात् पाञ्चयिभि^५ वधितृभिः^६ स्वयुभिः स्वसयुग्मभिः^७ अङ्गिरोभि सह उत्तिया गोसदृशी
उपमोष्या अप मेघोदरगता उत् अद्यतन उत्सृष्टवान् उद्रमितवान् मेघ हत्वा ॥ ८ ॥

पेङ्गुट० ते अन्धानेन यन्मा गोपतिम् पशून् पणिभिरपहतान् अभिगच्छन्त^८ येच्छन् स्तुतिकर्मभि ।
वृहस्पति 'च ते' मिथोऽवधेभि । अवद्या रक्षितन्या येषु परस्परं सङ्गच्छन्ते ते तयोक्ता ।
उत् अद्यतन पशून् स्वययुर्नमंरुद्भिरिति^९ ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मतिभिः शिवामिः सिंहमिदं नानदतं सुधस्थे ।

वृहस्पतिं वर्धयन् शूरमातो भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयत । मतिऽभि । शिवामि । सिंहमऽइ । नानदतम् । सुधऽस्थे ।

वृहस्पतिम् । वर्धयम् । शूरऽमातो । भरेऽभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० तम् प्रकृतम् उक्त वर्धयमाणगुणम् वृहस्पतिम् कीर्येण वर्धयन्त वयम् मतिभि स्तुतिभि
शिवामि सुखकरीभि सिंहम् इव अत्यर्थम् नानदतम् शत्रुविज्जावणार्थं सिंहनाद कुवाणमित्यर्थः ।
वृषणम् वर्धितार कामानाम् अपां च शस्त्रवृष्टिं च । क त वर्धयन्त । शूरमातो शूरा
परस्परं युद्धेन सम्भन्त वधाय ददति वा यत्र तस्मिन् भरे भरे सङ्ग्रामे-सङ्ग्रामे सुधस्थे^{१०}
महस्थाने वेलाप्ये स्थिता सन्तो वयम् जिष्णुम् जयशीलम् अनु मदेम अनुगृह्येम
तत्पुत्र्यनन्तर मोमेन सदा नृप्यमेत्याशाम्मह इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पेङ्गुट० तम् वर्धयन्त स्तुतिभि कल्याणीभि सिंहम् इव शब्दयन्तम् अन्तरिक्षे वृहस्पतिम् वृषणम्
शूरै सम्भन्तानि सङ्ग्रामे अनु-ष्टुम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

युदा राजमर्मनद्विश्चरूपमा धामरुसुदुत्तराणि सद्यः ।

वृहस्पतिं वर्धयन् नाना मन्तो निम्रतो ज्योतिरासा ॥ १० ॥

१ 'मिरा पूर्वा' वि^१, 'मिरेपूर्वा' वि^२ अ. २ २. 'छन्पमोन्नु मूको.
वि^३ पयोऽविमि वि^४ प्रवेरविमि अ ३ १ स्वयुभिः स्वसयुग्मभिः मूको
१ १ चोः वि^५ अ. ७ 'तिन्व' अ. ८ दशभि मूको. ९. नास्ति वि^६.

११ परस्पर - वभि
५. अपां वि^७ अ.

यदा । धार्जम् । अर्जनत् । विश्वऽरूपम् । आ । धाम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सर्ग ।
वृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्त । नाना । सन्तः । विभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

उद्गीथ० यदा यस्मिन् यागकाले वाजम् अर्धं हविराख्यम् विश्वरूपम् पुरोडाशसोमधानारूपम्^१ अमनत् सनितवान्^२ सम्भक्तवान् मुक्तवान् भवति अस्माकम्^३, धाम् दिवं च यदा आ अरुक्षत् आरोहति उत्तराणि च सदा 'सद्धानि स्थानानि', यानि^४ पुराणे प्रोक्तानि—आदित्यलोकाच्चन्द्र-
लोकं चन्द्रलोकादक्षत्रलोकं नक्षत्रलोकाद् वृहस्पतिनोकम् इति । तानि च यदा आरोहति, तदा वृहस्पतिम् वृषणम् वर्षितार वीर्येण वर्धयन्तः अक्षिरस^५, अन्वारोहन्तीति शेषः । कथं वर्धयन्तः अन्वारोहन्ति^६ । उच्यते—नाना सन्तः^७ पृथक् पृथक् भवन्त एकैकदा इत्यर्थः, विभ्रत धारयन्त ज्योति गुणानां प्रकाशयितुं स्तुतिनातम् आसा आस्येन, पृथक्-पृथक् स्तुतिभि रित्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यदा नानारूपम् हवि भजते, यदा वा आ रोहति धाम् उत्तराणि वा स्थानानि, तदानीं तम् वृहस्पतिम् वृषणम् आस्येन^८ वर्धयन्त भवन्ति, स्तुवन्ति च नाना दिक्षु भवन्त ज्योतिः धारयन्तः ॥ १० ॥

सत्यामाशिष्यं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्वयवथ स्वेभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अप भवन्तु विश्वास्तद्रोदसी शृणुत विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिष्यम् । कृणुत । वयऽधै । कीरिम् । चित् । हि । अग्रथ । स्वेभि । एवै ।
पश्चा । मृधं । अप । भवन्तु । विश्वा । तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽऽन्वे ॥ ११ ॥

उद्गीथ० कृणुत अवयव इति उभयत्रापि पूजनार्थं बहुवचनम् । एकवचनस्य वा स्थाने व्यत्ययेनेदं बहुवचनं वृहस्पतेरेकस्योपमानत्वात् । सखिभिरङ्गिरोभि उपसर्जनीभूतैर्वा स वृहस्पतिरुच्यते । द्वितीये पादे व्याख्याप्रारम्भः, हेतुपादानात् । कीरिम् चित् 'कीरि' (निघ ३, १६) इति स्तोतृनाम् । चिच्छब्दश्चार्थः । तच्छ्रुतेश्च यदृशब्दाध्याहारः कार्यः । हि हेतौ । यस्मात्^९ कीरिं च स्तोतारं च यष्टारं च अवयवसदा रक्षय तर्पयथ वा धूयम्^{१०} स्वेभि एवै स्वै अवने^{११}, तस्मात् सत्याम् अवितथाम् सफलामित्यर्थः, आशिष्यम् अस्मत्प्रार्थनाम् कृणुत कुरुत यूयम् । कथम् । वयोधै । छान्दसत्वात् अत्र विसर्जनीयाभावः । वयः अहम् । दधातिरत्र दानार्थः, कप्रत्ययश्चात्र भावे । वयोधै अस्मभ्यमन्नदानैरित्यर्थः । सफलायां च कृतायाम् आशिषि पश्चा पश्चान् मृध सङ्ग्रामकारिण्य^{१२} अस्मच्छ्रुजातय^{१३} विश्वा सर्वा अप भवन्तु अस्मदपहता सन्तु^{१४} युष्मत्प्रसादात् । तन् चैकं मम वचो यद्योक्तं वृहस्पत्यनुज्ञाया साक्षिभूते^{१५} शृणुतम् युवा हे रोदसी ! धावापृथिव्यौ ! विश्वमिन्वे सर्वगते सर्वव्यापिन्यौ वा ॥ ११ ॥

१. 'धानातुरु' मूको. २. सहितं वि. ३. अस्मान् वि., अस्मान् वि. अ. ४-५. सश्मस्थानानि वि. अ. ५. यानानि मूको. ६. आक्षि मूको. ७. आरो वि. ८. नास्ति वि. ९. आस्ये वि.
१०. किं तस्मात् मूको. ११ ११. मूको. अथ भाग अनन्तरमन्त्रभाष्ये सञ्चित्रिष्ट द. १२. 'कारिणी' मूको. १३. 'जाती' मूको १४. सन्त मूको.

वेङ्कट० सत्याम् आशियम् कृणुत अन्नस्याऽऽधानाय॑ हे देवा । बृहस्पते !, स्तोतारम् हि यूयम् अवय स्वे गमने । अस्माक सर्वा मृध. पश्चात् अप भवन्तु नश्यन्तिवरयर्थ । तत् इदं दधन हे द्यावापृथिव्यौ ! शृणुतम् विश्वस्य प्रीणयिष्यौ ॥ ११ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना म॒ह॒तो अ॒र्ण॒स्य॒ वि॒ मूर्धा॑नमभिनद॒र्बु॒दस्य॑ ।

अ॒हि॒महि॒मरि॑णात् स॒प्त सि॒न्धून् दे॒वैर्घ्ना॑नाष्ट॒थि॒वी प्रा॑यंतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्र॑ । म॒ह्ना । म॒ह॒त । अ॒र्ण॒स्य॒ । वि॒ । मूर्धा॑नम् । अ॒भि॒न॒त् । अ॒र्बु॒दस्य॑ ।

अ॒ह॒न् । अ॒हि॒म् । अ॒रि॑णात् । स॒प्त । सि॒न्धून् । दे॒वैर् । घ्ना॑नाष्ट॒थि॒वी इति॑ । प्र । अ॒व॒त॒म् । न ॥

उद्गीथ० इन्द्र परमेश्वरो बृहस्पति महा वीर्येण महत्त्वेन महता वज्रेण वा महतः अर्णवस्य उदकवत् १ अर्बुदस्य बहुदकत्वाद् बहुरुपत्वाच्च अर्बुदसङ्ख्यायुक्तस्येत्यर्थे २, मेघस्य मूर्धानम् शिर ३ वि अभिन्न् विविध भिन्नवान् । ४ विभिद्य च अहन् हतवान् ५ अहिम्, सप्त सिन्धून् सप्तसङ्ख्याका गङ्गाया प्रधाननदी सर्पणशीला वा ६ सर्वा नदी ७ अरिणात् अगमयत् अस्त्रावयद्वा ८ ण्वगुणत्रिनिष्ट बृहस्पति अस्मान् ईप्सितार्थप्रदानेन सदा रक्षतु इत्याशीष्त्वसामर्थात् तदादेशेन च सर्वे देवै सह हे द्यावापृथिव्यौ । प्र अवतम् प्रकर्षेण रक्षत युवाम् न अस्मान् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० महान् ईश्वर महत्त्वेन १ महत उदकवत् २ वि अभिनन् मूर्धानम् ३ अर्बुदस्य । अहन् अहिम् इति गतम् (ऋ १, २१, ८, ४, २८, १६) ॥ १२ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये षोडशो वर्गः ॥

[६८]

‘अयास्य अ॒क्षिर॑स ऋषिः । बृहस्पतिर्दे॒वता॑ । त्रि॒ष्टुप् छन्दः॑ ।

उ॒द॒प्रुतो॑ न व॒यो रक्ष॑माणा प्रा॒येद॒तो अ॒भ्रि॒र्यस्ये॒षु घो॑षाः ।

गि॒रि॒भ्रजो॑ नो॒र्मयो॑ म॒देन्तो॑ बृहस्पति॒मभ्य॑र्का अ॒नाव॑न् ॥ १ ॥

उ॒द॒प्रु॒तं । न । व॒यं । रक्ष॑माणा । प्रा॒ये॒द॒त । अ॒भ्रि॒र्यस्ये॒षु । घो॑षाः ।

गि॒रि॒भ्र॒जे । न । उ॒र्म॒य । म॒दे॒न्त । बृहस्पति॑म् । अ॒भि । अ॒र्का । अ॒ना॒व॒न् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उदप्रुत न यथा उदकाद् उदरस्त वय पक्षिण केचित् जलचरा १ रक्षमाणा घोषणपक्षपातादिना रक्षन्त २ स्वाभ्यपरयानि हर्षयन्ति एव च, वाचदत् अत्यर्थं यदत् गजैतः अभ्रियस इव क्षभे भवस्य मघस्य यथा घोषा गर्जितजगद्वा शृष्टिकाम एतं हर्षयन्ति । एवं च गिरिभ्रज न

१ 'नित्यं यन्तव वि'. २ प्रा० मूको ३ ३. मूको एव भाग पूर्वमन्त्रभाष्ये त्रिविष्ट द
४ अक्षिर मूको. ५ 'न्यायान् मूको. ६ तर्ग० मूको. ७ ७ महाभोगे वि' अ ८ ८. मासित
मूको ९. मा वि' अ'. १० १०. 'इत न क' वि' अ'. ११ मासित मूको. १२, अन्तरा
मूको १३. ए० ए० मूको

ऊर्मय यथा च गिरिभ्रजो गिरे मेघादवभ्रश्यमाना वृष्टिभावेन अध पतन्त उदकोर्मय
वृष्टिकाम जन हर्षयन्ति । एवं च मदनं हर्षयन्त बृहस्पतिम् अर्को अस्मदादिस्तोतृणा
स्तुतिमन्त्रा अभि अनावन् स्वार्थे गिञ् । अभिवदन्ति । अथवा अर्कशब्दोऽत्र अन्तर्णीतमत्वर्थो
द्रष्टव्यः । अर्किण स्तुतिमन्त्रवन्त स्तोतार अस्मदादय सदा अभिष्टुवन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० उदकस्योद्गमयितार कृपीदला^१ इव पक्षिणम् पकात् सत्यात् रक्षमाणा वावदत् 'अभ्रसमू-
हस्य इव^२ च शब्दा^३ गिरेः भ्रष्टा^४ इव च ऊर्मय शब्दयन्त बृहस्पतिम् अभि ष्टुवन्ति
स्तोतार ॥ १ ॥

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगवदेवमर्णं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूर्निवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभि । आङ्गिरस । नक्षमाण । भगऽइव । इत् । अर्णमणम् । निनाय ।

जने । मित्र । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आशून्ऽइव । आजौ ॥

उद्गीथ० गोभि वाग्भि स्तुतिलक्षणाभि आङ्गिरस^५ अङ्गिरस पुत्र अहम् अयास्य सम् नक्षमाण
उपगच्छन् बृहस्पतिं स्वाम् निनाय नीतवान् अस्मि 'वेदिं यज्ञं^६ वा प्रतियागम् । किमिव ।
भग इव इत् अर्णमणम् । 'इदिति पदपूरण । भगनामाऽऽदित्य यथा अर्णमनामादित्य
सह गच्छत्यति भागायां यज्ञ प्रति, एवम् । अथवा यथा भग स्वाधिकारक्षय मण्डले सङ्क्रामयन्
अर्णमण नयति मण्डले प्रति, एवम् । एतद् ज्ञात्वा जने मित्र न लोकेऽतिविश्वासाद् यथा
दम्पती भार्याभर्तारौ आत्मन स्निग्ध अनक्ति ॥ उपकारकरणेन तौ उपगच्छति ॥, एवम् आवा^७ पत्नी-
यजमानौ ईप्सितार्थप्रदानेन उपगच्छेति योज्यम् दृष्टान्तसामर्थ्यात् । किञ्च हे बृहस्पते ! वाजय
प्रेरयास्मान्, स्वर्गं प्रतीति शेष । किमिव । आशून् इव आजौ यथा शीघ्रान् अश्वान् कश्चित्
सङ्ग्रामे प्रेरयति, एव शीघ्रमस्मान् प्रेरय भवर्गायैत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सम् नयति गोभि सह व्याप्नुवन् बृहस्पति भग इव देव^८ प्रेरक स्तुते स्तोतारम् ।
जनपदे मित्र इव देवो जायापती सङ्क्रमयति । बृहस्पते ! गमय 'रश्मीन् अश्वान् इव' सङ्ग्रामे ॥ २ ॥

साध्वर्या अतिथिनीरिषिराः स्पर्हाः सुवर्णा अननुद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितूर्या निर्गा ऊपे यवमिव स्थिप्रिभ्यः ॥ ३ ॥

साधूऽअर्या । अतिथिनी । रिषिरा । स्पर्हा । सुवर्णा । अननुद्यऽरूपा ।

बृहस्पति । पर्वतेभ्य । विऽतूर्य । नि । गा । ऊपे । यवम्ऽइव । स्थिप्रिभ्यः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० साध्वर्या साध्वीरीश्वरीश्वेत्यर्थः^९, अतिथिनी सर्वस्वातिथिभूता इषिरा अन्नवती स्पर्हा

१ कृपीदला वि^१, कृजव^२ वि^३ अ^४. २ २ 'स्वैव वि^५ अ^६ ३ 'वेदे वि^७ ४. दृष्टा मूको.
५ नास्ति मूको ६ ६ वेदियेन वि^८, वेदियज्ञं वि^९ अ ७ ७ नास्ति वि^{१०} अ ८ यागाय वि^{११}.
९ ९ लोकेति वि ना वि^{१२}. १० १० 'जेन दुपग^{१३} वि^{१४} ८ देव वि^{१५} अ^{१६} ९ ९. अदवात् रश्मीनिव अ^{१७}.
१० साध्वीश्वरीश्वरेण वि^{१८}, साध्वीश्वरीयं वि^{१९} अ.

स्पृहणीया सुवर्णा शोभनवर्णा शुक्लरूपा इत्यर्थः, अनवरूपा प्रशस्तरूपा बृहस्पति वितूर्य विविध हत्वा^१ । किम् । सामर्थाद् मेघान् । एवम् पर्वतेभ्य^२ मेघेभ्य सकाशात् गा अपो मेघोदरगता नि ऊपे निर्वपति प्रक्षिपति भूमौ वृष्टिभावेन । किमिव । 'यवम् इव^३ स्थिविभ्य यथा यव कश्चित् कर्पक स्थिविभ्य जिह्वास्थानेभ्यो^४ हलसम्बन्धिभ्य^५ सकाशाद् भूमौ 'प्रक्षिपति, एवम्^६ ॥ ३ ॥

षेड्कट० साधूना नेत्रो अतिथिमती पुष्णीया स्पृहणीया^७ सुवर्णा अनवरूपा बृहस्पति मेघेभ्य निर्गमस्य गा नि ऊपे दक्षसीप प्रापयति, यथा कुसीदभ्यो^८ यवम्^९ आदाय निर्वपति ॥ ३ ॥

आप्रुषायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः ।

बृहस्पतिरुद्धरन् अरमनो गा भूम्या उद्रा इव वि त्वच विभेद ॥ ४ ॥

आप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवक्षिपन् । अर्क । उल्काम् इव । द्योः ।
बृहस्पति । उद्धरन् । अरमन । गा । भूम्या । उद्रा इव । वि । त्वचम् । विभेद ॥ ४ ॥

उद्गीथ० आप्रुषायन् मधुना^१ 'आसिञ्चन् माध्यमिकान्'^२ दक्षिणान् मरुदादीन् वृष्ट्युदकान्, स्वयमपि ऋतस्य योनिम् वृष्ट्युदकम् अवक्षिपन् अथ प्रेरयन् अर्कं देवो बृहस्पति । कुत अवक्षिपन् । द्यो दिव सकाशान् स्वदीप्त्या वा^३ 'दीप्तात् मेघान्'^४ । किमिव अवक्षिपन्^५ । उल्काम् इव यथा उल्काम् अथः क्षिपति दीप्तान्, एव स्वदीप्त्या विद्युद्दीप्त्यः च दीप्ता वृष्टिम् अथ क्षिपन्नित्यर्थः, बृहस्पति उद्धरन् ऊर्ध्वं धारयन् गा अप मघोदरगता अरमन मेघस्य त्वचम् अपि वि विभेद विविध भिन्नवान् वज्रेण । किमिव । भूम्या^६ 'उद्रा इव यथा उद्रा उदकन'^७ निमित्तेन कश्चित् कृपसानक कृप सनन् भूम्या पृथिव्या स्वकस्थानीयम् उपरि लनति, एवम् ॥ ४ ॥

षेड्कट० आभिमुख्येन दहनं मादकस्य^१ उदकस्य स्थान मेघम् अवक्षिपन् अर्चनीय^२ उल्काम् इव तुलोकान् बृहस्पति उद्धरन् शिलोच्चयान् पणिभिरपहृतान् पत्रान् भूम्या त्वचम् गवा शर्पे वि विभेद वृष्ट्युदकेन इव इति ॥ ४ ॥

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षाद्गुहः शीर्षालमिव वात आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृदया नलस्याऽभ्रमिव नात् आ चित्र आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमो । अन्तरिक्षात् । उद्र । शीर्षालम् इव । वात । आजत् ।
बृहस्पति । अनुमृदय । नलस्य । अभ्रम् इव । नात् । आ । चित्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

१. शिला वि. २. नाशित मूला ३-३. यतिव वि. ज ४ जीरला* मूको.
५. एवम् मूला ६. १. 'स्थिविभ्य वि.'; 'उर्वरम् वि.' ज. ७. नाशित वि.; एव वि. ज. ८. प्रदीप्यः
वि. ज. ९. व वि. ज. १०-१०. भोनि मध्यमसा मूको ११-११. दीप्तान् मेघान् मूको
१२-वि. ज. १३-१३. दहन नव यथा उन्नी उदयन वि. ज. १४. 'यो बृहस्पति मूको

उद्गीथ० 'स बृहस्पति ज्योतिषा सूर्येण अन्तरिक्षात् तम अप आजत् अपगमयति । किमिव । उद्ग शीपालम् इव वात यथा वात उदकात् शैवालम्^१ अपाजत् अपगमयति अपक्षिपति वा, एवम् । किञ्च बृहस्पति अनुमृश्य पर्यालोच्य, अस्मिन् मेघे इधमुदकमस्तीति ज्ञात्वेत्यर्थं, बलस्य मेघस्य 'स्वभूता गा^२ अप आ आ चक्र एक आकारो मर्यादायाम् अभिविधौ वा, अपरोऽर्वांगर्थे । मर्यादया अभिविधिना वा अर्वाङ्करोति भूमिं, प्रति वृष्टिभावेन अध क्षिपतीत्यर्थः । किमिव । अत्रम् इव वात यथा अत्र वातो मर्यादया अभिविधिना^३ वा अर्वाङ्करोति अध क्षिपति, एवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अप भजति^४ ज्योतिषा तम अन्तरिक्षात् यथा उदकाद् वायु शीपालम् । बृहस्पति अनुमृश्य बलस्य अन्तर्गता गा आ चक्रे, यथा अन्तरिक्ष स्थितम् अत्रम् वात 'आ करोति'^५ ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये सप्तदशो वर्गः' ॥

यदा बलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्नितापोभिरर्केः ।

दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीरकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । बलस्य । पीयत । जसुम् । भेत् । बृहस्पति । अग्नितापे ऽभि । अर्के ।

दत् ऽभि । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् । आवि । निऽधीन् । अकृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥

उद्गीथ० यदा बलस्य मेघस्य पीयत^{*} हिंसत प्रतिप्रहरत जसुम् 'जसि ताडने । ताडनसाधन^१ शरीरमित्यर्थं, भेत् भिनत्ति बृहस्पति अग्नितापोभि अस्मिन् सन्तापयितृभि अर्के चक्रे करणभूतै दवैर्वा मरुदादिभि सह, तदा दद्भि न जिह्वा परिविष्टम् आदत् यथा दग्धै जिह्वा परिविष्ट परिववेशित मुखे प्रक्षिप्त प्रसति भक्षयति चूर्णयति, एव मेघशरीरम् आदत् अस्ति सञ्चूर्णयतीत्यर्थः । सञ्चूर्ण्य च आवि अकृणोत् आविष्करोति प्रकाशीकरोति निधीन् निधिसंस्थानीयान्युदकानि^२ मेघोदरगतानि उस्त्रियाणाम् उत्स्राविणीना गोसरक्षीना वृष्टिलक्षणानाम् अपा कारणत्वेन^३ सस्त्रन्धीनि । ६ ॥

वेङ्कट० यदा बलस्य हिंसत^४ हिंसकमायुधम् भेत्^५ बृहस्पति अग्निना तपन्ती रश्मिभिरर्चनीयै अपि वा मन्त्रैः, यदा च दग्धै इव जिह्वा परिविष्टम् भक्ष बलम् अभक्षयत्, तदानीं पणिभिर-पहृताता गवाम् निधीन् आवि^६ 'अकृणोत् इति'^७ ॥ ६ ॥

बृहस्पतिरमंत हि त्यदासां नाम स्वरीणां सदेने गुहा यत् ।

आण्डेयं भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

१ १. नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारीणि द्व २ २. भूतामा मूको ३. विध्या मूको.
४ नास्ति अ' ५ ५. नास्ति वि'. ६ ६. नास्ति मूको ७ नास्ति मूको ८ ८. जसि ताडने नरं
जसिनाग्ने ताडना वि' ९. 'वातायुध' मूको १०. करण' मूको ११. 'हित्तिन वि' १२. अदेय
वि' अ १३-१३ कृणोमीति वि' अ

वृहस्पतिं । अमनं । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्त्रीणाम् । सदेने । गुहा । यत् ।
आण्डाऽद्वैव । भित्त्वा । शुक्रस्य । गर्भम् । उत् । उक्षिया । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वृहस्पतिः अमनं ज्ञातवान् त्यत् तन् नाम नमनं निर्गमनं बिलम् आसाम् अपां
मेघोदरगतानाम् स्त्रीणाम् शब्दवतीनाम् सदेने गुहा गुह्यं सवृते मेघबिलप्रदेशे । 'शुक्रस्य पक्षिण
आण्डा इव अण्डजातानीव' मेघम् भित्त्वा तस्य पर्वतस्य मेघस्य गर्भम् उक्षिया गर्भमूला अप
इत्यर्थः, त्मना आत्मना उत् आनत् उक्षमित्यत्र उरिक्षितवान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वृहस्पतिः ज्ञातवान् हि तद् गवा नामधेयं शब्दायमानानाम्, स्थाने गुहायाम् यत्र
गावः स्थिता । आण्डानि इव भित्त्वा पक्षिणः गर्भम् उत् आजन् पशून् पर्वतस्य अन्तः स्थितान्
आत्मनैव ॥ ७ ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जमार चमसं न वृक्षाद् वृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्रा । अपिन्नद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।

नि । तत् । जमार । चमसम् । न । वृक्षात् । वृहस्पतिः । विरवेणा । विकृत्य ॥ ८ ॥

उद्गीथ० 'वृहस्पतिः अश्रा अश्मना मेघेन अपिन्नद्धम् आच्छादितम् मधु अलक्षणम् परि अपश्यत्
सर्वतो दृष्टवान् । किमिव । मत्स्यम् न 'यथा कश्चित्' मत्स्यघातको मत्स्यम् दीने क्षीणे उदनि
उदके क्षियन्तम् निवसन्तः सर्वत्र पश्यति, पृथक् । दृष्ट्वा च तत् मेघात् नि जमार
निर्हृतवान् निष्कालितवान् । किमिव । चमसम् न वृक्षात् यथा चमसपात्रं वृक्षाद्भिर्हति
कश्चित् तक्षा पृथक् वृष्ट्यात् निर्हृतवान् । केन प्रकारेण । दृश्यते । विरवेण विविधेन शब्देन
वज्रेण विहृत्य विविधं छित्वा' मेघम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० शिला अपिन्नद्धम् मधु परि अपश्यत् इति गवाभिप्रायम् । मत्स्यम् इव शुष्कं उदके
निवसन्तम् । दृष्ट्वा च तत् मधु नि जमार चमसम् इव वृक्षात् वृहस्पतिः विविधेन
शब्देन 'वल् छित्वा' ॥ ८ ॥

मोषामनिन्दत् स स्वर्गः मो अपि मो अर्केण वि चराधे तमामि ।

वृहस्पतिर्गोपुषो बलस्य निर्मेजानं न पर्यणो जमार ॥ ९ ॥

१-३६ वि०, २-३६ अ ०-२, नास्ति मूको ३ दिवा मूको. ४ मन्त्र मूको. ५ स्थानेन
वि० अ. ६ यदा मूको. ७ ७, स्पष्टित्व मूको. ८ नास्ति मूको. ९, सर्वत्र सर्वत्र वि० अ.
१०, विना मूको. ११, मेघ मूको १२ शुष्क वि० अ. १३, त मूको. १४-१५, पुष्टिम्
वि० अ.; वल् छित्वा वि०.

स । उपाम् । अविन्दत् । स । स्व । रिति स्वं । स । अग्निम् । स । अर्केण । वि । ब्रूधे । तमांसि ।
बृहस्पति । गोऽवपुष । वलस्य । नि । मज्जानम् । न । पर्वण । जुभार ॥ ९ ॥

उद्गीथ० ज्योतिषाम् आच्छादके 'तस्मिन् बले' विकृते सति सः बृहस्पति उपाम् उपसं नष्टकल्पा
सतीम् अविन्दत् लब्धवान् । 'सः स्व सूर्यम् अविन्दत्, सः अग्निम्' । सः एव च अर्केण
अर्चनीयेन आदित्येन' ज्योतिषा 'वि ब्रूधे' विब्रूधितवान् तमांसि मेघजनितानि । किञ्च
अन्यत् । बृहस्पतिः गोवपुषः 'गोरूपशरीरस्य बलस्य पर्वतात् ता गाः निः जमार बलेन
निर्गहार । किमिव । मज्जानम् न पर्वण, यथा कश्चिद् अस्थनः मज्जानम् अतिक्लेशेन
निर्हरति, एवम् ॥ ९ ॥

वैङ्कट० बृहस्पति उपसम् अविन्दत्, सः आदित्यम्, स अग्निम् । स तेजसा विब्रूधितवान् तमांसि ।
बृहस्पति गोरूपस्य पशुभिः परिवृतस्य बलस्य निः जमार ता गाः, यथा मज्जानम् अस्थनः
निर्हरति ॥ ९ ॥

हिमेन पूर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद्वलो गाः ।

अननुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उचरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पूर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । वल । गा ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथ । उत्तुचरातः ॥ १० ॥

उद्गीथ० 'हिमा इव पूर्णा मुषिता' यथा हिमेन पद्मिन्यादिपर्णानि अपहृतानि 'कक्षे पञ्च-यो वर्षन्'
पुन प्ररोहयति उदकदानेन, एवम् वनानि उदकानि मेघोदरगतानि बलेन' हिमस्थानीयेन
अपहृतानि बृहस्पतिना अकृपयत् कल्पितवान् समर्थितवान् बृहस्पत्यादेशात्^१ प्रस्तुत-
वानित्यर्थः, वल मेघ गा उदकानि । एतच्च कर्म अननुकृत्यम् अननुकरणायम् निर्विशिष्टे^२
सति न पश्चात् करणार्हमित्यर्थः^३, 'अपुनः पुन यथा तत् करणीयं न भवति तथा चकार
बृहस्पतेरादेशात्' । 'किं तदित्याह—यात् यत् सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथ परस्परम्
अहोरात्रयोः उचरातः उचरत इति' ॥ १० ॥

वैङ्कट० हिमेन इव पुष्करपर्णानि मुषितानि वननीयानि गोघनानि, अथ ता बलेन मुषिता गा
बृहस्पतिना^४ आगतेन बल अकृपयत् प्रायच्छदिति । बृहस्पति अननुकृत्यम्^५ अपुन^६ कर्तव्यं च
तत्कर्म कृतवान् । किं तदित्याह—यत् सूर्याचन्द्रमसौ परस्परम् उचरात अहोरात्रयोः । यात्
इति दीर्घदृष्टान्तस्य ॥ १० ॥

१-१ नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्व. २. 'दित्यात् मूको. ३-३. विब्रूधे मूको
४ गो मूको. ५ ज्वार वि' अ. ६-६. नास्ति मूको ७. 'न्याकादि' वि' अ. ८-८. कशी
पञ्च-यवता मूको. ९. बृहस्पतिना मूको १०. बृहस्पत्यादिशेषान् मूको ११ निवि' वि'.
१२. करणमित्यर्थं वि' अ १३-१३. अपुनो देशात् मूको. १४. नास्ति वि'. १५. अनुक वि'.
१६. पुन मूको.

अभि श्यापं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो घामपिशन् ।

राज्या तमो अदधुज्योतिरहन् बृहस्पतिर्भिनदाद्रिं विदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्याम् । न । कृशनेभि । अश्वम् । नक्षत्रेभि । पितरः । घाम् । अपिशन् ।

राज्याम् । तम । अदधु । ज्योति । अहन् । बृहस्पति । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गा ॥ ११ ॥

उद्गीथ० यदेत्यप्याहृत्य चतुर्थं पादं पूर्वं व्याख्यायते । यदा बृहस्पति अभिनत् भिन्नवान् वज्रेण अद्रिम् मेघम्, विदत् खण्डवान् च गा अपो मेघोदरागता, तदा मेघे विनष्टे श्यावम् न यथा श्याववर्णम् अश्वम् कश्चिद् अश्वमर्दं कृशनेभि सुवर्णसममण्डनै अभिमण्डयति एवम्, नक्षत्रेभि सुवर्णमण्डनस्यानायै^१ नक्षत्रे 'असत्पितर'^२ अङ्गिरस बृहस्पत्यादेशाद् घाम् 'दिवम् अभि अपिशन्' अभिमण्डितवन्त इत्यर्थः । किञ्चान्यत् । राज्याम् राज्ञो सर्वतम कारणमृतायाम् तम मेघजन्यम् अदधु निहितवन्त, ज्योति च विद्युज्जनितम् अहन् अहति सर्वज्योतिषमाधारे अदधु, वृष्टिलिङ्गानि उपसहृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पेङ्कट० 'अभि अपिशन्' श्याववर्णम् इव अश्वम् सौवर्णैराभरणे नक्षत्रे अङ्गिरसं शुलोकम् । तत्र राज्याम् तम अदधु ज्योति च अह्नि । बृहस्पति अभिनत् शिलोच्चयम् अविन्दत् पशून् यदा^३ ॥ ११ ॥

इदमकर्म नमो अभियाय यः पूर्वीरन्वानो नवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥

इदम् । अकर्म । नम । अभियाय । य । पूर्वी । अनु । आऽनोनवीति ।

बृहस्पति । स । हि । गोभि । स । अश्वै । स । वीरेभि । स । नृभि । न । वय । धात् ॥

उद्गीथ० तस्मै बृहस्पतये इदम् यदुक्तम् अकर्म कृतवन्त वयम् नम स्तोत्रं हविरसं वा अभियाय अत्र मेघे हन्तव्ये हन्तृत्वेन भवाय, निवृत्ते य पूर्वी पूर्वकालीना^४ यद्वा वा स्तोत्रमती अनु अनुपूर्वम् आनोनवीति आभिमुख्येन मया दया वा अत्यर्थं स्तावयत्यात्मानम्^५ । हि यस्मादेव तस्मान् बृहस्पति स गोभि स एव अश्वैः स एव च वीरेभि वीरै पुत्रै न एव च नृभि परिचारकै मनुष्यैश्च सहितम् न अस्मभ्यम् वय अयम् धात् ददाति परितुष्टः सत् ॥ १२ ॥

पेङ्कट० इदम् कृतवन्तः स्तोत्रम् अग्रेषु भवाद अन्तरिक्षपाद, य बृहस्पति बद्धीर्कः^६ आभिमुख्येन

१. मामवर्णमण्डं मूको. २. असिन् पितर मूको. ३. १. शिगमभविशत्र ... मूको
४. ४. नास्ति वि' अ'. ५. नास्ति हि'. ६. ०. नीनासबो मूको. ७. स्तावय' मूको. ८. 'पूर्वा वि'.

प्रवीति । बृहस्पति सः हि गोभिः युक्तम्^१ अथै च, तथा 'सः हि' पुनै दासैश्च सह अस्मभ्यम्
अन्नम् प्रयच्छत्विति ॥ १२ ॥

^१इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये अष्टादशो वर्गः^१ ॥

[६९]

^१सुमित्रो वाध्यश्च ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, आद्ये जगत्यो^१ ।

भद्रा अग्नेर्वाध्यश्चस्य संहर्षो वामी प्रणीतिः सुरणा उपेतयः ।

यदी सुमित्रा विशो अग्ने इन्धते घृतेनाहुतो जरते दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्रा । अग्ने । वद्विऽअश्वस्य^१ । सुम्ऽदृशं^२ । वामी । प्रऽणीति । सुरणा । उपेतयः ।

यत् । ईम् । सुऽसुमित्रा । विशं । अग्ने । इन्धते । घृतेन । आऽहुत । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'भद्रा अग्ने' इति द्वादशर्चम् आग्नेय वाध्यश्च सुमित्रो ददर्श ।

भद्रा कल्याण्य फलप्रदान इत्यर्थः, अग्ने वध्यश्चस्य ऋषे^३ स्तुत्यत्वेन सम्बन्धिनः,
वध्यश्चैन ऋषिणा महताऽऽदरेण स्तुतस्त्वेत्यर्थः, संहर्ष सन्दर्शनानि । सन्दर्शनमात्रेणैव अग्नि
फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । वामी वननीया संभननीया प्रणीति प्रणयनम् आराधनं च फलव-
दित्यर्थः । सुरणा सुष्टु रमणीया फलवत्य इत्यर्थः, उपेतय उपगमनानि उर्वकानि वेत्यर्थः ।
यत् यत् सन्दर्शमाराधनोपगमनै ईप्सितार्थप्रदस्तस्मात् वेद्याम्^४ ईम् एनम् अग्निम् सुमित्रा
सुमित्रादयो मत्प्रभृतय इत्यर्थः, विश यजमानमनुष्या अग्ने उपरि । कस्य । सामर्थ्याद्
उभयसन्ध्ययो सायं प्रातः सन्ध्याकाल इत्यर्थः, इन्धते सन्दीपयन्ति समिद्धिः । तदा
घृतेन आग्नेन आहुतः^५ मर्यादया हुतः^६ तर्पित इत्यर्थः, जरते कर्मणि प्रत्यय कार्यः । जीर्यते
गीर्यते^७ स्तूयते^८ इत्यर्थः, दर्विद्युतत् अत्यर्थं क्षीयते च हविर्भि ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुमित्रो^१ वाध्यश्च । भजनीया अग्ने वध्यश्चस्य^२ तद्विषया सन्दृष्टय सन्तु, कल्याणी च
प्रणीति^३, शोभनरमणाश्च उपगतय, यदि एनम् सुमित्रनामधेया मनुष्या प्रथमम् इन्धते,
घृतेन आहुतः^४ स्तूयते च द्योतमानः ॥ १ ॥

घृतमग्नेर्वाध्यश्चस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्स्य मेदनम् ।

घृतेनाहुत उर्विया वि पप्रथे सूर्य इव रोचते सर्पिरासुतिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्ने । वद्विऽअश्वस्य^१ । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् ।

घृतेन । आऽहुत । उर्विया । वि । पप्रथे । सूर्य इव । रोचते । सर्पिः । आसुति ॥ २ ॥

१. 'युक्ता' मूको. २-२. सति मूको. ३-२. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि'. ५ वेदा
वि', अया वि' अ. ६ 'देवस्तान् वि' अ. ७. नीयो वि'. ८ हूयते वि' अ. ९ सुमित्र वि' अ',
सुमित्र वि'. १० वद्विऽ मूको. ११ नास्ति वि' अ'. १२ इत्य वि' अ'.

उद्गीथ० घृतम् अग्ने व यद्वस्य 'वद्वस्यसम्यन्धिन' अग्ने दीयमानम् घृतम् वर्धनम् वृद्धिकरं भवतु, घृतम् अन्नम् अदनीयं भवतु, घृतम् उ घृतमेव अम्य अग्ने मेदनम् पुष्टिकरं भवतु । तेन घृतेन आहुतं 'आतर्पितं अग्नि उर्विया उरस्यद्वादन्तर्हितातिशयाधानं' छादस इयादस । क्रियाविशेषणं तत् । उस्तरम्^१ शिश्नोर्णतरं पि पप्रथे विविधं विस्तीर्यत । सूर्य इव रोचते दाप्यते च सर्पिरासृति घृताशनं घृतरसो वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अम्य वद्वस्यस्य अग्ने वा नम् 'घृतम् भवति' । घृतम् अन्नम् घृतम् अग्ने मेदनम् । येनाग्निं पुष्टो भवति तन्मदनम् । घृतेन आहुतं अत्यन्तम् अग्निं विप्रधितो^२ भवति । सूर्य इव च^३ रोचते यस्मिन् सर्पिरासृयतेऽग्राविति ॥ २ ॥

यत् ते मनुयदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नरीयः ।

म रेच्छोच म गिरिं जुपस्व स वाजं दर्पिं स इह अरौ धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनु । यत् । अनीकम् । सऽमित्र । समऽधे । अग्ने । तत् । इदम् । नरीय ।

स । रेच्छ । शोच । स । गिरिं । जुपस्व । स । वाजम् । दर्पिं । स । इह । अरौ । धाः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ते तत्र अन्नं 'स्वभूतम् यत् अनीकम्' उयाति सुखं वा उवारात्क्षणम् मनु समीधे सऽदीपितवान् इविर्मि, यत् च सुमित्र समीध, हे अग्ने! तत् इदम् अनाकम् 'नवीयं नवतरं सद्योजातम्, अहं सुमित्र पुनरिदानीं इविर्मि सन्दीपयामि इति शप । एतद् ज्ञात्वा यस्त्वमुनगुणं स त्वम् एव शोच अस्मभ्यं दात० यन धनेन धनवत् शोच' धनम् अस्मभ्यं ददद् दीप्यत्वैत्यर्थः । स एव त्वम् गिरिं स्तुवी अस्मदीयां पुष्वस्व सेवस्व दृणुः । स एव त्वम् वाजम् अन्नम् दर्पिं विदारय ददीत्यर्थः । स एव च त्वम्^४ इह अस्मिन् यत् लोके वा वर्तमानम् अस्मभ्यम् अथ यत् धा ददि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् स्वदायम् अनाकम्^५ रश्मिसङ्घम् मनु समाध, यत् आयम् सुमित्र, तत् अग्ने! इदम् नवतरं भवति । स एव धनयुक्तम् मज्ज^६ स्तुवी सप्तस्व, एवशत्रुवत्^७ विदारय । स मग्निः^८ अन्नम् धदि ॥ ३ ॥

य त्वा पूर्वमीलितो वऽयश्चः समीधे अग्ने स इदं जुपस्व ।

म नः स्तिपा उत मया तनूपा दात्र रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईलितं । वऽयश्च । समऽधे । अग्ने । स । इदम् । जुपस्व ।

स । नः । स्तिपा । उत । मया । तनूपा । दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्म इति ॥

१-३. नास्ति मूला २ अनीकम् वि^१ अ ३ नास्ति वि^२ ४ अ नास्ति वि^३
५ 'अयश्च' वि^४ अ ६ नास्ति वि^५ ७ अ स्वभूतम् अनीकं वि^६, स्वभूतानीकं वि^७ अ
८-९ नवतरं वि^८; 'वीयोवत्ता' वि^९ अ ९ शोचनं शोच मूला. १० नास्ति मूला ११ अ
वि^{१०} अ^{११}; 'अयश्च' सा वि^{१२}. १२ सद्यु^{१३} वि^{१४} अ १३ नास्ति वि^{१५} अ^{१६}.

उद्गीथ० यम् त्वा त्वामग्निम् पूर्वम् पूर्वस्मिन्नपि काले ईळितं कर्तरि क्तप्रत्ययो द्रष्टव्यः । ईडितवान्^१ स्तुतवान् वाध्यश्च वाध्यश्च इत्यर्थः, सुमित्रो नाम महर्षिः समीधे सम्दीपितवाश्च, हे अग्र । स त्वम् इदम् इदं स्तोत्रं वा जुपस्व सेवस्व । स एव च त्वम् न अस्माकम् स्तिषा अपा पालयिता भव, उत अपि तनूपा शरीराणां पालयिता भव, दात्रम् दानं च रक्षस्व रक्ष । तद् धनम्^२ यद् इदम् त तत्र स्वभूतम् अस्मे अस्मदर्थम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् त्वा पूर्वम् सजातं स्तुतं वाध्यश्च समीधे अग्र । स इदम् स्तोत्रं सेवस्व, स अस्माकम् गृहस्थ रक्षकं भव, अपि च अज्ञानाम्, धनम् च रक्षस्व, यत् इदम् दानम् तव स्वभूतेषु अस्मासु स्थितमिति^३ ॥ ४ ॥

मगो धुम्नी वाध्यश्चोत गोपा मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् ।

शूर इव धृष्णुश्च्यवनः सुमित्रः प्र नु वोचं वाध्यश्चस्य नाम ॥ ५ ॥

भव । धुम्नी । वाग्निऽअश्च । उत । गोपा । मा । त्वा । तारीत् । अभिऽमाति । जनानाम् । शूर इव । धृष्णु । च्यवनः । सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाग्निऽअश्चस्य । नाम ॥ ५ ॥

उद्गीथ० भव त्वम् धुम्नी अस्माकं दातव्येन^४ अग्नेन यज्ञसा^५ वा तद्वाद् इ अग्ने^६ वाध्यश्च । वाध्यश्चस्तुत^७, उत गोपा गोप्ता भव । एतच्च कुर्वन्त त्वामग्निम् मा तारीत् मा प्रापदित्यर्थः, अभिमाति अभिभव^८ जनानाम् सम्बन्धी^९ शत्रुजनजनित इत्यर्थः । न व्यासङ्गन क्षिप्रमेतत् यथोक्तं कुर्वित्यर्थः । अहमपि प्रत्युपकारार्थम् शूर इव धृष्णु यथा शूर कश्चिन् शत्रूणाम् अभिभवनशीलः, एव यागकर्मणा धृष्णु चर्षणशीलः अभिभवनशीलः करणशीलः च्यवनः च्यावयिता च स्तोमाना कर्ता च सन्नित्यर्थः, सुमित्र अहन् नु क्षिप्रम् प्र वोचम् प्रवर्षीमि, प्रकर्षेण च स्तौमीत्यर्थः । वाध्यश्चस्य च वाध्यश्चस्तुतस्य^{१०} त्वाम् नाम नामस्तुत्या च अत्र नामवत् एव स्तुतिलक्ष्यते । त्वामग्निं स्तौमीत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० भव अज्ञवान् इ वाध्यश्चकुल जातः, अपि च गोपायिता । मा त्वा दिनस्तु शत्रूणाम् अभिगमनम् । शूर इव धृष्णु च्यावकः सुमित्रनामा प्र अवोचम् क्षिप्रम् अस्याप्तं नाम^{११} ॥ ५ ॥

समज्या पर्वत्याऽ वसन्ति दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।

शूर इव धृष्णुश्च्यवनो जनाना त्वमग्ने पृतनार्यूरभि व्याः ॥ ६ ॥

सम् । अज्या । पर्वत्याः । वसन्ति । दासाः । वृत्राणि । आर्याः । जिगेथ ।

शूर इव । धृष्णु । च्यवनः । जनानाम् । त्वम् । अग्ने । पृतनाऽर्यूरभि । अभि । व्याः ॥ ६ ॥

१ इडितवान् मूको २ अत्रम् मूको. ३-३ नास्ति वि^३ अ^३. ४ अस्मान् मूको
५ ५ यगानात्रन वि^५ अ^५. ६ वाध्यश्च तु उत वि^६. ७ नास्ति मूको ८ सम्बन्धि मूको.
९ ९-२मुतस्य मूको १०. नास्ति वि^{१०} अ^{१०}

उद्गीथ० अज्या शत्रून् प्रति गन्त्या पर्वांश्च च इष्वा^१ शक्त्या वा वसूनि शत्रुघनानि दामा दासानि उपक्ष-
यितव्यानि इत्याण शत्रुघनानि च आर्या आर्याणि च वधार्थं 'निर्गमय्य तानि' मम् चित्तेष सञ्चि-
तवानमि । न केवलम् मर्तान एव कल । किं तर्हि इदानीमपि शूर इव धृष्टु
अभिभवन्शील च्यवन स्वस्थानान् प्रत्यावयिता च शत्रुघनानाम् त्वम् हे अग्ने ! पृतनायून्
सन्मामान् कर्तुमिच्छतश्च^२ शत्रून् अभि म्या अभिभवामि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'सम् चित्तेष' तनादांणि पर्वतभवानि गोवसूनि । तथा^३ दामकृतानाद्यैकृताश्च उपद्रवान् । शूर इव
धृष्टु च्यवन तनागाम् त्वम् अग्ने ! पृतनाकामान् अभि भव ॥ ६ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये एकोनविंशो वगो^१ ॥

दीर्घतन्तुर्वृद्धुस्त्रायमग्निः महस्रस्तरीः शतनीय ऋम्वा ।

द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तु । वृद्धतऽऽज्ञा । अयम् । अग्नि । महस्रस्तरी । शतनीय । ऋम्वा ।

द्युमान् । द्युमत्सु । नृभिः । मृज्यमान । सुमित्रेषु । दीदय । देवयत्सु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० दीर्घतन्तु दीर्घतन्तुति^१ वृद्धुश्चा महतो घनस्य वृष्टुदकस्य वा सेना दाता चेत्यर्थः,
'म अयम्' त्वमग्नि महस्रस्तरी 'स्तृन् आच्छादन्' हिंसायाम् वा । बहूना शत्रूणाम्
अग्ने आच्छादयित्वा हिंसा वा शतनीय बहुस्तुतिश्च ऋम्वा उरमूतश्च आदवनीयादिना
भावन बहुमूतश्चेत्यर्थः, द्युमान् दासिमाश्च^२ द्युमत्सु दास्योऽभिज्जनादिदीप्तिमत्सु सुमित्रेषु देवयत्सु
देवान् मनु यन्तु च कामयमानेषु नृभि मनुष्यै ऋत्विगारयै^३ 'यजमानमनुष्यै मृज्यमान
स्तुतिभिः'^४ हविर्भिश्च सत्क्रियमाण इत्यर्थः, दादय दीप्यन्व ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'येन यन्' सन्तनोति स तन्तु । दीर्घतन्तु वृद्धुश्चा च अयम् अग्नि वृद्धु^१ सेचको रश्मिरभा
यस्य स, वृद्धाच्छादन् बहुनयन महान् दासिमान् दीप्तिमता^२ मध्ये नृभि^३ मृज्यमान
शुभेषु शीप्यस्व द्रवकामेषु ॥ ७ ॥

ते धेनुः सुदुषा जातयेदोऽमश्वतैय ममना मयधुक् ।

त्वं नृभिर्दक्षिणारद्विरये सुमित्रेभिरिध्यमे देवयद्विः ॥ ८ ॥

ते अग्नि । धेनु । सुदुषा । ज्ञानुऽवेद । असुश्वताऽश्व । ममना । मयधुक् ।

त्वम् । नृभिः । दक्षिणायत्सुभिः । अग्ने । सुमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्सुभिः ॥ ८ ॥

१ इत्यादि वि' अ २२ शिगेनद्वानि वि', शिगनयानि वि' अ २. 'यन् वि', ७७ नासि
वि' अ'. ५. 'ग वि' अ'. ६१. नासि मूको ७-७ म व मूको ८८. 'नृ एते वि', म
अ-ने वि' अ ९ 'मायेद वि' अ १०-१० 'मयधु' मूको. ११-११ देवय मूको
१० नासि मूको. ११. 'मय वि' अ'. १४ निमिन्देन मूको.

उद्गीथ० त्वे तव अग्ने स्वभूता धेनु मुदुषा सुदोहना हे जातवेद । असश्ना इव सम्प्रत्यर्थेऽत्र इवशब्द, इहेव निधेहीति यथा (तु या ७,३१) । असश्नता अनुपक्षीणा समना समानेन प्राणेन अथवा असश्नता असक्ता, 'त्वत्तोऽयत्र न सजतीत्यर्थे', समता^१ समाना तुल्या तयानुरूपेत्यर्थः । अथवा असश्नता इव यथा असक्ते परस्परेण असंश्लिष्ट चावापृथिव्यौ यथा समना समाने परस्परेण तुल्य, एव तव समाना सर्वधुक् अमृतस्य दोग्ध्री । किञ्च त्वम् नृभि यजमानमनुर्ध्वं दक्षिणावद्भि यथोक्तदक्षिणै हे अग्ने ! सुमित्रेभि अस्माभि देवयद्भि देवान् स्तोतु यष्टु चेच्छद्भि इध्यसे सन्दीप्यसे हविर्भि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वयि च काचित् धेनु अस्ति मुदुषा जातवेद । । सङ्गवर्णितन तिरस्त्र गच्छताऽऽदित्येन सङ्गता अमृतस्य दोग्ध्री^१ वीति इव । त्वम् नृभि इति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

देवाश्चित् ते अमृता जातवेदो महिमानं वाध्यश्च प्र वोचन् ।

यत् संपृच्छं मानुषींश्च आयन् त्वं नृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवा । चित् । ते । अमृता । जातवेद । महिमानम् । वाधिऽअश्च । प्र । वोचन् । यत् । संपृच्छम् । मानुषी । विश । आयन् । त्वम् । नृभि । अजय । त्वाऽवृधेभि ॥ ९ ॥

उद्गीथ० देवा चित् देवा अपि अमृता मरणवज्जिता हे जातवेद । वाध्यश्च । ते तव महिमानम् महत्त्वम् प्र वोचन् प्रकर्षेणोक्तवन्त 'महत्तदुक्तम्' (ऋ १०,५१,१) इत्यादिसवादन सूक्तेन स्तुवन्त इत्यर्थः । कदा । यत् यदा संपृच्छम् सम्प्रभ सञ्जल्प त्वया सह सवादम्, कर्तुमिति शेष, मानुषी विश मनुष्यजाती^२, प्रतीति बोध, मनुष्यलोक प्रतीत्यर्थः, आयन् भाग तवन्तो देवा, तदेति सामर्थ्याद् अभ्याहार्यम् । त्वम् तदैव च नृभि ऋत्विग्यजमानमनुर्ध्वं त्वावृधेभि स्तुतिभि हविर्भिश्च तव वर्धयितृभि सह अजय पितृवानसि दवशत्रून् असुरान् । तदेतदुक्तम् 'तदय वाच प्रथम मयीय' (ऋ १०,५३,४) इत्यत्रापि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० देवा च तव महिमानम् अमृता^३ जातवेद । प्र वोचन्^४, यदा मानुषी विशा देवे संपृच्छम्^५ सम्प्रभम् आयन् । नृभिर्देवै सहसुरान् अनय त्वया वर्धिते^६ ॥ ९ ॥

पितेर्व पुत्रमग्निमरुपस्थे त्वामग्ने वध्यश्चः संपर्यन् ।

जुषाणो अस्य समिधै यमिष्टोत पूर्वां अनोत्रार्धतश्चिन् ॥ १० ॥

पिताऽअ । पुत्रम् । अग्निम् । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने । वधिऽअश्च । संपर्यन् । जुषाण । अस्य । समिधम् । यमिष्ट । उत । पूर्वां । अनो । वार्धत । चित् ॥ १० ॥

१-१ ततोऽयत्र तस्य वि' तत्तदयत्र तस्य वि' अ १ समना मूढो. १. नास्ति वि' अ', दा' वि'. ४ अग्नि वि' अ ५ कदा वि' अ'. १ अतो' वि'. ७ संपृच्छ वि' अ'. ८. १दे मूढो

उद्गीय० पिता इव यथा पिता पुत्रम् बालकम् उत्सङ्गे^१ विभर्ति परया प्रीत्या, एवम् अविभ भृतवान्^२ परया प्रीत्या धारितवान् आद्वनीयाद्यात्मना उपस्थे उपस्थाने वेद्याख्ये त्वाम् हे अग्ने। वध्यश्च सपर्यन् स्तुतिभिः हविर्भिश्च परिचरन्, एवम् महमपि परया प्रीत्या धारयामि त्वाम् आद्वनीयाद्यात्मना वेदिस्थाने परिचरन्निति शेषः । एतद् ज्ञात्वा जुषाम् सेवमान अस मम सुमित्रस्य स्वभूताम् समिधम् हे श्विश्र। युवतम्^३ हविषा स्तुतीनां च मिश्रयितृत्तम्^४ वा। साजाङ्क्षत्वाद् मदीप्तितार्थप्रदानेन^५ सम्भजस्वेति^६ शेषः । कस्मादेव मवीमि। यस्मात् जत पूर्वात् अस्मत्त पूर्वानपि अस्मत्पित्रादीन् अवनो वनितवानसि सम्भक्तवानसि हंस्तितार्थं प्रदानेन सेवितवानसीत्यर्थः, ब्राधत चिन् 'ब्राधन्' (निघ ३, १) इति महश्राम। महतोऽपि नि स्पृहस्त्वेश्वरत्वादिगुणोपेतान् अपि सत इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेङ्कट० पिता इव पुत्रम् त्वाम् अग्ने। धृतवान् उपस्थे वध्यश्च^७ परिचरन्^८। सेवमान वध्यधस्य^९ समिधम् युवतम्^{१०} अपि च प्रजानपि तस्य^{११} शत्रून् वर्धमानान् मवधी ॥ १० ॥

शश्वत्प्रियैष्यश्वस्य शत्रून् नृभिर्जिगाय सुतसोमवद्भिः ।

सर्मनं चिददहश्चित्रभानोऽव ब्राधन्तमभिनद्धधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्नि । वृध्निऽअश्वस्य । शत्रून् । नृऽभि । जिगाय । सुतसोमवत्ऽभि ।

सर्मनम् । चित् । अदह । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । अत्र । ब्राधन्तम् । अभिनत् । वृध । चित् ॥ ११ ॥

उद्गीय० शश्वत् बहून् क्षिप्र वा भवान् अग्नि वध्यश्वस्य शत्रून् नृभि मनुष्यै सह जिगाय जितवान् । कीदृशैर्नृभि । सुतसोमवद्भि अभिपुतसोमवद्भिः कृत्विग्यजमानै सहेत्यर्थः । ममनम् चिन् अन्ययजमानशत्रुसङ्ग्राममपि अदह दग्धवानसि त्व हे चित्रभानो। विचित्रदीप्ते । ब्राधन्तम् महान्तम् अश्वमपि रक्षसो ग्रामम् अव अभिनत् सङ्गृह्य^१ भिक्षवानसि । वृध चित् वीर्यैधर्मादिना वृद्धान्त्यान् अपि भिक्षवानसि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० सदा अग्नि वध्यश्वस्य शत्रून् नृभि जिगाय सुतसोमै । मत्वर्थेयि पूरण । सङ्ग्रामम् अपि अदह चित्रभानो । अथ स वध्यश्व^२ अव अभिनत् वर्धमान शत्रुम् स्वय वृद्ध । यद्वा ब्राधतिर्हिताक्रमेति ॥ ११ ॥

अयमप्रियैष्यश्वस्य वृत्रहा सन्कात् प्रेद्धो नर्मसोपवाक्यः ।

स नो अजामीनृत् वा मिजामीनृभि तिष्ठ शर्धतो नाध्यश्व ॥ १२ ॥

अयम् । अग्नि । वृध्निऽअश्वस्य । वृत्रऽहा । सन्कात् । प्रऽद्ध । नर्मसा । उपऽवाक्य ।

स । न । अजामीन् । वृत्र । वा । मिजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वृध्निऽअश्व ॥ १२ ॥

१. दग्धे वि^१ २. दग्धवान् मूको ३. मदीप्ति मूको ४. सेवितवान् मूको ५. वध्यश्व मूको. ६. 'परन् सपर्यन् मूको ७. वध्यम् मूको. ८. नास्ति वि^१ अ' ९. ९. राधयो १०. ग्राम भिनति गृह वि^१, उपनीया अभिनत् भिनति गृह वि^१ अ.

उद्गीथ० य अयम् अग्नि वध्यश्चस्य अर्घाय वृत्रहा शत्रूणां हन्ता सनकात् चिरम् प्रेक्ष प्रकर्षेण सन्दीपितो हविर्भि अस्माभि नमसा स्तुत्या उपवाक्य 'उपगम्य वक्तव्यश्चेत्यर्थः' । स अय त्वं हे अग्ने ! न अस्मान् अनामीन् 'जाम्यनिरेकनाम, वालिशस्य वा समानजातीयस्य वा । (या ४, २०) अपुनरुक्तस्तुतीन्' उत वा अपि वा विजामीन् विद्यमानपुनरुक्तस्तुतीन्' विविधपुनरुक्तस्तुतीन्' वा । अथवा अनामीन् अविद्यमानबालिशस्तुतीन् उत वा विजामीन् विद्यमानबालिशस्तुतीन् विविधबालिशस्तुतीन् वा । अथवा अनामीन् तत्त्वतोऽन्वितया स्तुत्या अविद्यमानसमानजातीयस्तुतीन् उत वा विजामीन् विद्यमानसमानजातीयस्तुतीन् विविधसमानजातीय-स्तुतीन् वा । सर्वथाऽपि सुष्टुताम् दुष्टुतीन् वेत्यर्थः । शर्धत शर्धितृन्' । 'शृधु उन्दने' । उन्दिदृत्तुन् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च क्लेदयितृन् स्तोतृन् यष्टृश्चेत्यर्थः, अभि तिष्ठ हिंसितमर्थं ददन् प्रतितिष्ठ असदभिमुखो भवेत्यर्थः, हे वाध्यश्च ! वध्यश्चस्तुत' ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अयम् अग्नि वध्यश्चस्य शत्रुहा' विरादारभ्य प्रकर्षेणेदो नमस्कारेण सह उपस्तोतव्यः । स त्वम् अस्माकम् अज्ञातीन्' अपि वा विविधान् ज्ञातीन् अभि तिष्ठ हिंसित वाध्यश्च ! इति ॥ १२ ॥

"इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये विंशो वर्गः" ॥

[७०]

"सुमित्रो वाध्यश्च ऋषि । आग्नीसूक्तम् (=प्रथमाया इक्ष्म समिद्धोऽग्निर्वा देवता, द्वितीयस्या नराशंस, तृतीयस्या इळ, चतुर्थ्या बर्हि, पञ्चम्या देवीर्हार, षष्ठ्या उपासानक्ता, सप्तम्या दैव्यौ होतारी प्रचेतसौ, अष्टम्या तिलो देव्य सरस्वतीकाभारत्य, नवम्या त्वष्टा, दशम्या वनस्पति, एकादश्या स्वाहाकृतय) । त्रिष्टुप् छन्दः" ।

इमां मे अग्ने समिधं जुपस्वेळस्पदे प्रति हर्षा घृताचीम् ।

वर्षमन् पृथिव्याः सुदिनत्वे अहामूर्ध्वो भव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समिधम् । जुपस्व । इळ । पदे । प्रति । हर्ष । घृताचीम् ।

वर्षमन् । पृथिव्या । सुदिनत्वे । अहाम् । ऊर्ध्व । मन् । सुक्रतो इति सुक्रतो । देवयज्या ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'इमा मे अग्ने' इति एकादशर्चम् आग्नीदेवत वाध्यश्च सुमित्रो ददन् । इमाम् समिधम् न सम स्वमूताम् घृताचीम् घृतेन अद्धितां सद्गताम् आज्याम्यक्ताम् हे अग्ने ! जुपस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः, इळ पदे पृथिव्या अवयवभूते स्थाने उत्तरवेद्यान्वे', स्थित इति शेषः । तदर्थं च "प्रति हर्ष कामयस्व" । वर्षमन् वर्षमणि वृद्धतरे स्थाने महावेद्यान्वे च पृथिव्या अवयवभूते, स्थित इति शेषः, सुदिनत्वे नोमनदिनत्वे प्रधानयागदिवस इत्यर्थः,

१-१. "गम्योक्तारच" मूको. २. "कपुतिम् वि" अ. ३. "स्यन् स्तुती" मूको. ४. "स्तुती" मूको. ५. "तनोप्रविणया" मूको. ६. "यतिनृन्" मूको. ७. "उन्दे" मूको. ८. "स्तुता" मूको. ९. "शृणा वि" अ. १०. "शती" वि" अ. ११ ११ भासित मूको. १२ "२ ३" मूको.

अहाम् शुणयागदिगसानाम् ऊर्ध्वं भव ज्वलन्नुर्ध्वं. तिष्ठ हे सुक्रतो! सुकर्मन्! सुप्रज्ञ! वा
देवयज्या देवयज्यायै देवयागार्थम् ॥ १ ॥

षेड्डट० इमाम् मे अग्ने! समिधम् सेवस्व इडाया. पदे उत्तरवेद्याम् । प्रतिकामयस्व सुचम् । पृथिव्याः
उच्छ्रिते देशे अहाम् सुदिनत्वाय ऊर्ध्वं भव सुप्रज्ञ! देवयागार्थमिति ॥ १ ॥

आ देवानामग्रयावेह यातु नराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।

ऋतस्य पथा नमसा मिथेधो देवेभ्यो देवतमः सुपूदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रयाया । इह । यातु । नराशंसः । विश्वरूपेभिः । अश्वैः ।

ऋतस्य । पथा । नमसा । मिथेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुपूदत् ॥ २ ॥

उद्गीथ० देवानाम् अग्रयाया सर्वाथैष्यप्रतो याता^१ गन्ता इह यज्ञे आ यातु आगच्छन्तु नराशंस
यज्ञ अग्निर्वा विश्वरूपेभिः बहुरूपै अश्वैः ऋतस्य पथा यज्ञस्यागमनमार्गेण नमसा स्तुत्या,
स्तुतमान इति शेषः, हविरजेन वा उपभोक्तव्यत्वेन हेतुना मिथेधः मेधो यागार्हः ।
आगत्य च देवेभ्यः सुपूदत् सुपूठ सुदत् रक्षतु हवींषि ददातु इत्यर्थः, देवतमः देवस्थि
तिदेतृत्वाद् अतिशयेन देवः ॥ २ ॥

षेड्डट० आ यातु देवानाम् अग्रगन्ता अस्मिन् यज्ञे नराशंसः नानारूपै अश्वैः यज्ञस्य पथा हविर्नैष
नयोग्येन । नमस्कारं कुर्वन् सारभूतेभ्य देवेभ्यः देवतमः हविः प्रैरत्यनु ॥ २ ॥

शश्वत्तमर्मीळते दूत्याय हविष्मन्तो मनुष्यासो अग्निम् ।

वहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेना देवान् वक्षि नि पदेह होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः । अग्निम् ।

वहिष्ठैः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । आ । देवान् । वक्षि । नि । पदम् । इह । होता ॥ ३ ॥

उद्गीथ० शश्वत्तमम् बहुलमम् महानुभावमित्यर्थः, नित्यतम वा ईळते स्तुवन्ति अभ्यर्थयन्ते
वा दूत्याय दूतकर्मणे कर्तव्याय देवनिमन्त्रणाद्दानहविर्वहनलक्षणाय हविष्मन्तः उपकल्पित-
हविष्का मनुष्यासः ऋत्विग्यजमाना त्वाम् अग्निम् । एतद् शाखा वहिष्ठैः वोदृतमैः
अश्वैः सुवृता सुपूठ 'वर्तिष्ठा गन्त्रा' रथेन च, गत्वेति शेषः, आ वक्षि आवह देवान् । आहूय च
नि सीद निपीद इह वैषाम् होता तन् ॥ ३ ॥

षेड्डट० आगच्छन्ति निरयम् स्तुवन्ति दूत्याय हविष्मन्तः मनुष्या अग्निम् । स त्वं वोदृतमैः अश्वैः
सुवर्तनेन च रथेन आ वह देवान्, निपीद चाग्र होता भवन्निति ॥ ३ ॥

१. 'यमाग्र मूको.

२. कर्त वि.

३. यन्ता मूको.

४. यज्ञे अ.

५. कुर्व वि.

६. वनिष्ठा गन्त्रा मूको.

वि प्रथतां देवजुष्टं तिरश्चा दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वस्मे ।

अहेळता मनसा देव वह्निंन्द्रज्येष्ठां उशतो यक्षि देवान् ॥ ४ ॥

वि । प्रथताम् । देवजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि । भूतु । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । देव । वह्निः । इन्द्रज्येष्ठान् । उशत । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अस्मे अस्माकम् वह्निं. देवजुष्टम् देवसेवित देवमीत वा वि प्रथताम् विस्तीर्यताम् । कथम् । तिरश्चा तिरश्चीनम्^१ । दीर्घम् च द्राघ्मा दीर्घतरं च सुरभि आग्न्यगन्धसुगन्ध च भूतु भवतु । उत्तरोऽर्धे प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् । अहेळता अनुध्यता मनसा, युक्त सदिति शेषः, हे देव । वह्निः । इन्द्रज्येष्ठान् उशत^२ याग कामयमानान् यक्षि यज देवान् ॥ ४ ॥

षेड्डट० वि प्रथताम् देवै सेवितम् तिरश्चीनम्, तथा दीर्घम् द्राघिद्या युक्तम् सुरभि च भवत्वस्मानु सुगन्ध^३ वह्निः । अनुध्यता मनसा हे देव ! वह्नि ! इन्द्रज्येष्ठानान्^४ कामयमानान् यज^५ देवान् ॥ ४ ॥

दिवो वा सानुं स्पृशता वरीयः पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम् ।

उशतीर्दीरो महिना महद्भिर्देवै रथं रथयुधौरयध्वम् ॥ ५ ॥

दिवः । वा । सानुं । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या^(१) । वा । मात्रया । वि । श्रयध्वम् ।

उशतीः । द्वारः । महिना । महत्भिः । देवम् । रथम् । रथयु । धातयध्वम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० पृथिव्या वा मात्रया वि श्रयध्वम्, दिवः वा सुलोकस्य च सानु वरीयः वरतरम्^१ उच्छिष्टतरम् इत्यर्थः, स्पृशत यूयम् उच्छिष्टरवेण । पृथिव्या वा मात्रया^२ । इत्यभूतलक्षणे वृत्तीयेना । पृथिव्या परिमाणभूतया बोधक्षिता^३ सत्यो^४ यूय विध्वय्य विनिष्टा विस्तीर्णा भवतेत्यर्थः । दिवः । उच्छ्रयेण उच्छिष्टता । पृथिव्या विस्तारेण विस्तीर्य चानन्तरम् उशती स्तुति कामयमाना यूयं हे द्वार ! महिना महत्वेन महद्भिर्देवाभिः, स्तुयमाना इति शेषः, देवम् रथम् रथितार देवान् प्रति गन्तार यजम् रथयु । वचनस्वरस्य कार्यः । रथयव रथेष्ठा यजकामा, सत्यो यूयम् धारयध्वम् निर्वर्तयतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

षेड्डट० दिव च समुच्छिष्ट देवम् स्पृशत उरुतरम् । पृथिव्याः च यावती मात्रा तावता^५ मात्रया विस्तृता भवत । कामयमाना हे द्वार ! महिना महद्भिर्देवैः अधिष्ठितम् देवम् रथम् रथकामा धारयध्वम् । एतद्भूमौ वचनस्वरस्य ॥ ५ ॥

॥ इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये ऋक्विन्दो वर्तते ॥ ॥

१. 'रथय' वि' अ. 'वर्त' वि'. २. 'वा २ दि' वि'. ३. 'इन्द्रज्ये' वि'. ४. 'वा' वि'.
५. तु वि' १, २, ३, ४, ५. ६. 'वर्त' मूको. ७. 'वा' मूको. ८. 'वा' मूको. ९. 'मन्वा' मूको.
१०. 'वा' वि'. ११-१३. 'वा' मूको.

देवीं दिवो दुहितरां सुशिले उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।

आ वा देवासं उशती उशन्त उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिले इति सुशिले । उपासानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ।

आ । वाम । देवासं । उशती इति । उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुभगे । उपस्थे ॥

उद्गीथ० देवीं देव्यौ दिवि जायमानत्वाद् दिवः दुहितरा दुहितरौ सुशिले सुकर्मणौ उपासानक्ता उपोराग्यौ भवत्यौ नि सदताम् निषीदताम् योनौ वेदिस्थाने । निषण्णे सत्यौ वा युवाम् उशती ! देवान् कामयमाने ! सुभगे ! देवामः देवाः उशन्तः प्रतिकामयन्तः उरौ विस्तीर्णे सीदन्तु उपविशन्तु उपस्थे युवयोः समीपस्थाने^१ वेद्याये ॥ ६ ॥

षेड्कट्० देवीं दिवः दुहितरौ मुरूपे नक्षोपसौ निषीदताम् स्थाने^१ । आ सीदन्तु युवयोः देवाः हे^२ कामयमाने ! कामयमानाः विस्तीर्णे स्थाने^३ हे सुघने ! इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वो ग्रावां बृहदग्निः समिद्धः प्रिया धामान्यदितेरुपस्थे ।

पुरोहितावृत्विजा यज्ञे अस्मिन् विदुष्टरा द्रविणमा यजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावां । बृहत् । अग्निः । समिद्धः । प्रिया । धामानि । अदितेः । उपस्थे ।

पुरोहिता । ऋत्विजा । यज्ञे । अस्मिन् । विदुष्टरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ऊर्ध्वः उच्चतः सोमाभियवाय ग्रावा बृहत् महत् सुवित्पर्यः, अग्निः च कर्मार्थम् समिद्धः समीकृतः । किं प्रति समिद्धः । उच्यते — प्रिया प्रियाणि अग्नेरिष्टानि, आहवनीयादिस्थानानि अदितेः वेदिरक्षणायाः पृथिव्याः उपस्थे समीपस्थाने उपरि स्थितानि, प्रतीति शेषः । वेदिस्थेषु आहवनीयादिस्थानेषु प्रियेषु समिद्ध इत्यर्थः । एतद् ज्ञात्वा हे पुरोहिता (!) देवानां यजमानानां च ऋत्विजा । च देव्यौ ! होतारौ ! अग्निवायू ! यज्ञे अस्मिन्, आगारयेति शेषः, हे विदुष्टरा (!) विदुष्टरौ (!) स्वस्याधिकारस्य उद्युक्ततायां जातारौ (!) द्रविणम् धनम् आ यजेथाम् मया दया दत्तम् अस्मभ्यम् ॥ ७ ॥

षेड्कट्० ऊर्ध्वः ग्रावा भवति अभियवाय, बृहत् अग्निः च समिद्धः, प्रियाणि च धारकाणि यज्ञपुत्राणि अदितेः उपस्थे 'सन्तानि । तदानीम् पुरोहिता हे ऋत्विजा !' देव्यौ होतारौ ! अस्मिन् यज्ञे प्राञ्जनी धनम् आ यजस्वाम् ॥ ७ ॥

निसां देवीर्वेहिर्दिं वरीय आ मीदत चक्रमा वः स्योनम् ।

मनुष्यधृजं सुधिता हवीषीळा देवी घृतपर्दी जुषन्त ॥ ८ ॥

१. स्योनौ मूले. २. कामयमाने दि^१ अ. ३. नास्ति दि^१ अ. ४. नास्ति दि^१.
५. ना. स्योनौ दि^१. ६. देवा दि^१; देव्यौ दि^१ अ. ७. उपगताः दि^१ अ. ८. ८. सन्ती विपरी दि^१;
सन्ती विपरी अ. ९. एते दि^१ अ. मन् दि^१.

तिस्रः । देवी । वह्निं । इदम् । वरीय । आ । सीदत । चकृम । व । स्योनम् ।
मनुष्वत् । यज्ञम् । सुधिता । हवीषि । इळा । देवी । घृतऽर्पदी । जुपन्त ॥ ८ ॥

उद्गीथ० तिस्रः देवी । हे तिस्रो देव्यः । वह्निं इदम् वेदिस्तरणलक्षणम् वरीय वरतरम्
उत्तर वा चकृम कृतवन्त वर्यं प्रस्तारितवन्त इत्यर्थः, व युष्माकम् स्योनम् सुखम्,
आसनायेति शेषः । एतद् ज्ञात्वा आ सीदत मनुष्वत् यज्ञम् आह यज्ञेन सह सम्बन्धः कार्यः ।
तच्छ्रुतेश्च तद्योग्यक्रियाशब्दाध्याहारः कार्यः । यज्ञमागत्य सीदत उपविशत । कथम् । मनुष्वत्
मनुष्यवत् । उपविश्य च सुधिता सुहितानि सुस्थापितानि हविर्धानादिषु हवीषि इळा च
पृथिवीस्थाना देवी दीप्ता भारती च ह्युस्थाना घृतपदी ऋद्धस्थानाऽन्तरिक्षस्थाना सरस्वती च
जुपन्त सेवन्ताम् मक्षयन्तु भवस्य ॥ ८ ॥

षेड्ढट० तिस्रः देव्यः । वह्निं इदम् उत्तरम् आ सीदत । कृतवन्त युष्माकम् विस्तीर्णम् इदं मनोरिव
यज्ञम् । सुहितानि च हवीषि इळा सरस्वती भारती च सेवन्ताम् ॥ ८ ॥

देवं त्वष्टर्यद्वं चारुत्वमानुष्यदङ्गिरसामभवं सचाभूः ।

स देवानां पाथ उप प्र विद्वानुशन् यक्षि द्रविणोदः सुरलः ॥ ९ ॥

देवं । त्वष्ट । यत् । ह । चारुत्वम् । आनन्द । यत् । अङ्गिरसाम् । अभव । सचाऽभू ।
स । देवानाम् । पाथ । उप । प्र । विद्वान् । उशन् । यक्षि । द्रविणऽदः । सुरलः ॥ ९ ॥

उद्गीथ० हे देव । त्वष्ट । अग्रे । यत् विभक्ते लुगत्र द्रष्टव्यः । ह इति पदपूरणः । य
चारुत्वम् आनन्द प्राप्तवानसि निसर्गत एव यत् प्रजापते सकाशात् लब्धवानसि इत्यर्थः ।
यत् यश्च त्वम् अङ्गिरसाम् ऋषीणाम् अभव भूतवानसि सचाभू उत्पत्तिकारणत्वेन सहभविता ।
उक्तं च 'अङ्गारेष्वह्मिरा' (या ३, १०) इति । यश्च त्वम् सुरलः शोभनधनः । स त्वं
हे द्रविणोदः । द्रविणसः बलस्य धनस्य वा दातः । देवानाम् अर्थाय पाथ हविरक्षम् विद्वान्
उप प्र यक्षि उपगम्य प्रकर्षेण देहि ॥ ९ ॥

षेड्ढट० देव । त्वष्ट । 'यत् त्वम्' चारुत्वम् प्राप्तवानसि, यत् च अङ्गिरसाम् अस्माकम् अभव
सहभावी सहायः, स त्वम् देवानाम् अन्नम् प्रकर्षेण जानन् उप यज्ञं कामयमानः हे धनस्य
दातः । 'सुधन' इति ॥ ९ ॥

वनस्पते रश्मनया निष्पृषा देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् ।

स्वदाति देवः कृण्वद्वर्षिष्यवन्तां द्यावापृथिवी हवीं मे ॥ १० ॥

१. उदकदानां मूको. २. 'वनं वि' अ. ३. 'नस्मा मूको' ४-५ नास्ति वि' अ.
५. तद्वद्वावी वि' अ., सभावी वि. ६. दाता वि. ७. ७. 'नस्त्वम्' मूको

वनस्पते । रश्मया । निऽयूय । 'देवानाम् । पाये । उपे । वक्षि । विद्वान् ।
स्वदाति । देव । कृणवत् । हवीषि । अयताम् । आवापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

उद्गीथ० 'हे वनस्पते । वनस्पतिविकार' यूप । रश्मया रज्ज्या नियूय बद्ध्वा पाथ अन्नम् देवानाम्
इन्द्रादीनाम् उप वक्षि उपवह प्रापय^१ विद्वान् अस्मद्भक्तता सेवाधिकार वा 'जानन् अन्नानि
कामयमानाश्च^२ देवान् यष्टुम् अस्मद्भक्तता वा । यत स्वदाति आस्वादयति परया प्रीत्या
भक्षयति सर्वः देव, कृणवत् कृतवाश्च देवाभ्यं यनमान हवीषि । अवनाम् गच्छता च
तवानुजया शृणुता^३ चेत्यर्थ, आवापृथिव्यौ हवम् आह्वानम् मे मम स्वमूतम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वनस्पते । रश्मया नियूय बद्ध्वा देवानाम् अन्नम् उप वह विद्वान् । स्वादयति च देव
कृणोति हवीषि वनस्पति । अवनाम् आवापृथिव्यौ^४ च हवम् मे इति ॥ १० ॥

आग्ने वद वरुणमिष्ट्ये न इन्द्रं दिवो मरुतो अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु बर्हिर्विश्व आ यजत्राः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । अग्ने । वद । वरुणम् । इष्ट्ये । न । इन्द्रम् । दिव । मरुत । अन्तरिक्षात् ।

सीदन्तु । बर्हि । विश्वे । आ । यजत्रा । स्वाहा । देवा । अमृता । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० हे अग्ने । आ वद वरुणम् इष्ट्ये यागाय न अस्माकम्, इन्द्रम् च दिव^१ । तथा
मरुत च अन्तरिक्षात् आवह । आहूताश्च सन्त आ सीदन्तु आगच्छन्तु बर्हिं वेदिस्तरण
प्रत्युपविष्टा^२ विश्वे सर्वे यजत्रा यष्टव्या । आसद्य च स्वाहा स्वाहाकृतय उत्तमप्रदानदेवा^३
अमृता अमरणधर्माण मादयन्ताम् हविषा ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ वद अग्ने । 'वरुणम् यागाय अस्माकम्', इन्द्रम् च दिव, मरुत च अन्तरिक्षात् । आ
सीदन्तु बर्हिं विश्वे देवा । स्वाहाकारेण देवा अमृता मादयन्ताम् इति ॥ ११ ॥

^१ इति अष्टमाष्टक द्वितीयाध्याये द्वाविंशो वसं^४ ॥

[७१]

^१ बृहस्पतिराहिरस ऋषि । ज्ञान देवता । त्रिष्टुप् छन्द, नवमी जगती^२ ॥

बृहस्पते प्रधुर्म वाचो अग्रं यत् प्रैरस नामधेयं दधानाः ।

यदेपां श्रेष्ठं यदेरिप्रमार्मीत् श्रेणा तदेपां निहितं गुहानिः ॥ १ ॥

१-१ यूप निगम या (६,७) द १-२ नास्ति मूको, पूर्ति सायणानुसारिणी द्र.
१-३. जनप्रवृत्तं कामयमानं देव वि^१, जनप्रवृत्तं कामयमानं देव वि^२ अ. ४ शृण्वतां मूको. ५. 'विश्वे वि^३ अ.
६ रिषोन्मरुत वि^४ अ; रिषो योरव वि^५ ७. प्रत्युपेष्ट वि^६ अ. ८ 'अमृता मूको ९-९ वरुणाय नमः
वि^७ अ^८; वरुणायोम वरुणा वि^९. १०-१०. नास्ति मूको

बृहस्पते । प्रथमम् । वाच । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरत । नामधेयम् । दधाना ।
यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् । आसीत् । प्रेणा । तत् । एषाम् । निऽहितम् । गुहा । आवि ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् 'बृहस्पते प्रथमम्' इत्येकादशचै ज्ञानरत्नावक बृहस्पतिराद्विरसो ददर्श । उक्तं च
देवतानुक्रमण्यम् 'तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पति' (बृदे ७, १०५) इति । बृहस्पति 'शरीरात्मना' स्थित्वाऽन्तरात्मानम् आसन्त्यते मन्त्रवक् — बृहस्पते । मदीयाऽन्तरात्मानम् प्रथमम्
मुख्य प्रधानम् अर्थज्ञानम् वाच 'ऋग्यजु सामादिलक्षणया अर्थज्ञानशून्याया सकाशात् ।
यच्च अग्रम् अग्रशब्दोऽत्र आदवचन । आदिभूतं च 'वाच प्रवृत्तौ' निमित्तभूतं चेत्यर्थः ।
यत् च प्र ऐरत प्रेरयन्ति शब्दोच्चारणकाले येन सहोच्चारयन्ति ब्राह्मणादयः पुरुषा शब्दार्थ-
ज्ञानयोः नित्यसम्बन्धत्वात् नामधेयम् ऋग्यजुसामादिलक्षण नाम दधाना स्वमुखे मनसि
वा धारयन्त, उच्चारयन्त इत्यर्थः । यत् च एषाम् नाम्ना सकाशात् श्रेष्ठम् अतिशयेन
प्रशस्यम् । यत् च अरिप्रम् आसीत् अपाप सदा भवति पापापनोदमित्यर्थः । उक्तं च
भगवता वासुदेवेन — 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' (गी ४, ३८) इति । प्रेणा
प्रेमणाऽतिप्रियत्वेन हेतुना तत् कार्यकारणस्वरूपज्ञानम् एषाम् नाम्ना सम्बन्धिनि गुहा गूढे सवृत्ते
मध्यदेशे निहितम् अभिधेयत्वेन अवस्थापितम्, कारणात्मना आवि प्रकाशितं भवतु इति शेषः ।
उक्तविशेषणविशिष्ट कार्यकारणविषयं सम्यग्ज्ञानं ततोत्पद्यताम् इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव' (ऋअ २, १०, ७१) । हे बृहस्पते । प्रथमम् वाच अग्रम् यत्
अमी प्रेरितवन्तः नामधेयम् पदार्थेषु निदधाना बाला । तेषां हि वचनं वाच अग्रं भवति, यं
ते वाचजीव वदित्यन्ति तततातेत्यादिकमिरपुक्तम् । तथा एषाम् इदानीम् यत् श्रेष्ठम् यत् च
अपाप वेदार्थज्ञानम् आसीत्, प्रेणा तत् ज्ञानम् एषाम् गुहायाम् निहितम् आविर-भवति
सरस्वती अभ्यासे प्रेणा स्वार्थं प्रकाशयतीति । बृहस्पतिर्बालान् विदितवेदार्थान् दृष्ट्वा
विस्मयते इति ॥ १ ॥

सक्तुमित्रं तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रेत ।

अत्रा सखायः सख्यानं जानते भद्रैर्षां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीरा । मनसा । वाचम् । अक्रेत ।

अत्र । सखायः । सख्यानं । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मी । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

उद्गीथ० सक्तुम् इव यथा सक्तु सक्तुषु तितउना परिपक्वेन चालनकेन पुनन्तं शोधयन्तं केचित्
निस्तुप सतारः कुर्वन्ति, एवम् यत्र समाने यज्ञ वा धीरा प्रज्ञावन्तः पण्डिता मनसा
शास्त्रसंस्कृतया बुद्ध्या चालनकस्थानीयया ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाम् मर्यापरिज्ञानतुपप्रवृत्त्या

१. 'स्पते' मूको. २. शरीरमात्मना मूको. ३. नास्ति मूको. ४. ४ वाच आदौ वि; वायो
इ श्रुतौ वि; अ. ५. पानोद' मूको ६. कार्यकरण' मूको ७. वदन्ति अ. ८. तच्च ताने' अ. ९.
१०. एष निगम या. (४ १०) द ११. सखा' वि; अ १२. 'प्रापरिज्ञा' वि; 'द्वार' वि; अ.

सतुपसकुस्थानीयाम् वाचम् व्याख्यानकाले शोधयन्त अर्थापरिज्ञानतुपम् अपनयन्त अन्त
मकृपत कुर्वन्ति । विम् । सामर्थ्याद् वागर्थज्ञान ससारसक्तुस्थानीयम् । अत्र तत्र समाप्ते यज्ञे वा
सखाय समानख्याना तुल्यदर्शना समानसास्त्रपरिनिष्ठितज्ञाना यच्छास्त्र व्याख्यायते तस्यैव
शास्त्रस्य अभूत सम्यग् ज्ञातार इत्यर्थः, सख्यानि जानते स खषु समानख्यानेषु तुल्यदर्शनेषु
व्याख्यातृषु भवानि ज्ञानानि जानन्ति, यत भद्रा कल्याणी' एषाम् लक्ष्मी. श्रीः कार्यकारण
स्वरूपपरिज्ञानलक्षणा^१ निहिता रथापिता अधि उपरि वाचि वाच ॥ २ ॥

पेङ्कट० सक्तुम् इव दुर्धर्वा शूर्पेण पुनन्त यत्र धीमन्त मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचम् अक्षतम्^१ आवि
धुर्वन्ति प्रकृतित प्रत्ययतश्च । अत्र काल याचा बद्धसख्या तस्या वाच सख्यानि जानन्ति
वाक्प्रयुक्तान् अभ्युदयान् लभन्ते । कल्याणी च लक्ष्मी एषाम् वाचि निहिता, यां पद्या-
मोऽर्थज्ञाना^२ वाचीति ॥ २ ॥

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्विन्दन्तृषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभृत्या व्यदधुः पुरुषा तां सप्त रेभा अभि सं न्वन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाच । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अन्तु । अन्विन्दन् । ऋषिषु । प्रविष्टाम् ।
ताम् । आऽमृत्यं । वि । व्यदधुः । पुरुषा । ताम् । सप्त । रेभा । अभि । सम् । न्वन्ते ॥ ३ ॥

उद्गीथ० यज्ञेन हेतुना ज्ञानार्थया^३ वाचा ऋग्यजुस्सामादिलक्षणया यज्ञ कर्त्तव्य इत्यनेन कारणे
नैर्यर्थः वाच ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाया अर्थापरिज्ञानने कृष्टकल्पाया^४ पदवीयम् पदगतिम्
आयन् अनुगतवन्तो मनुष्या अधिकृता । अनुगम्य च ताम् वाचम् ऋषिभि विज्ञातार्थाम् अन्तु
अविदन् अन्वेयमाणा लब्धवन्त अपिषु मन्त्ररक्षु वसिष्ठादिषु प्रविष्टाम् अवस्थितामित्यर्थः ।
लब्ध्वा च ऋषयः तदर्थं श्रुत्वा ताम् विज्ञातार्थाम् वाचम् आभृत्य आहृत्य वि अदधुः
निहितवन्त पुरुषा बहुषु यज्ञेषु । ताम् वाच विज्ञातार्थाम् सप्त कर्मानुष्ठाताय यज्ञ सदा
सर्वगभीला^५ रेभाः^६ स्तोतार यजमानादय अभि सम् नव ते आभिमुख्येन सस्तुवन्ति
तया^७ विज्ञातार्थया कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । एव च 'विज्ञातार्थया वाचः'^८ स्तुतिद्वारेण
विज्ञानमव स्तूपते ॥ ३ ॥

पेङ्कट० यज्ञम् कुर्वाणा धीरा वाचः पदवीयम् आयन् । पदन यातव्य पन्था पदवीय । मार्गम्
अम्वाचन । ताम् च अन्तु अन्विन्दन् ऋषिषु प्रविष्टाम् । ताम् आभृत्य^९ बहुषु यज्ञेषु वि अदधुः
अप्यावधामामु मर्षागमनुष्यान् । ताम् सप्त छन्दामि अभि सम् गच्छन्ति । रेभा पक्षिण ।
पक्षिरूपमि^{१०} हि छन्दामि इति ॥ ३ ॥

१. कल्याणी लक्ष्मी २. वादीराज लक्ष्मी ३. या (४. ०) ऋग्यजुस्सामादयः ४. 'ज्ञाने वि'.
५. 'नव' लक्ष्मी ६. 'विज्ञाने इति' लक्ष्मी ७. 'गामादीनां लक्ष्मी' ८. 'यो लक्ष्मी' ९. 'या लक्ष्मी'
१०. '१०. 'तापसा वि'; 'दधु' वा 'वि' अ ११. 'आह व वि'. १२. 'स्ता वि'.

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वम् वि सस्ते जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् । न । शृणोति । एनाम् ।

उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । सस्ते । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० उत त्वः अप्येकः अविज्ञातवागर्थः पश्यन् मनसा पर्यालोचयन्पीत्यर्थः, न ददर्श दर्शनं फलाभावाद् न पश्यति वाचम् ऋग्यजुस्सामादिरूपक्षणात् । उत त्वः अप्येकः अविज्ञात-
वागर्थ एव तु शृण्वन् सुमुखेनेच्छायमाना वाचं शृण्वन्नपि श्रवणफलाभावात् न शृणोति एनाम्
वाचम् । उतो त्वस्मै अप्येकस्मै विज्ञातवागर्थाय तन्वम् शरीरं सबाह्याभ्यन्तरम्^१ वि सस्ते सतैः
गत्यर्थस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्येदं^२ रूपम् । विगमयति दृढयति विदर्शयति प्रकाशयति वा ।
कथम् । जाया इव पत्ये उशती सुवासाः यथा जाया भार्या उशती सम्भोगम् अपत्यं^३
भर्तारं च कामयमाना सुवासा शोभनवासाः ऋतुकाले^४ 'चतुर्थेऽहनि निर्णिक्तवस्त्रा सती
सम्भोगकाले'^५ भर्त्रे स्वशरीरं सबाह्याभ्यन्तरं दर्शयति, एवम् । एवम् अर्थज्ञप्रशसाद्वारेण
अर्थज्ञानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

चेष्टुट० यास्क (१, ११) — 'अप्येकं पश्यन् न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।
इत्यविद्रासमाहार्थम् । अप्येकस्मै तन्वं विसृज्य इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याह अनया
वाचा उपमोक्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु यथा स एनां
पश्यति स शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशसाः^६ इति ॥ ४ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफुलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति । अपि । वार्जिनेषु ।

अधेन्वा । चरति । मायया । एष । वाचम् । शुश्रुवान् । अफुलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० उत त्वम् अप्येकं विज्ञातवागभिधेयार्थम् सख्ये वाचा सह सखिभावे स्थिरपीतम् आहुः ।
यो यत् पितृति स तद् प्राप्नोति इति वा अनेन^७ प्राप्तिलक्ष्यते । दृढप्राप्तं यद्वन्ति ऋषयो
ब्राह्मणा वा विद्रासः । यो वागभिधेयमर्थं जानाति स वाचं निर्व्वीति^८ । तेन 'यां या
देवतां निराह, तस्यास्तस्या तादृशमनुभवति' (या १३, १३) इत्यागमाद् वाचस्तादृशमप्ययं^९
प्राप्नोतीत्येवमाहुर्नित्यर्थः । अथवा वागभिधेयदेवैस्सह सख्ये स्थिरपीतमाहुः वागभिधेयार्थज्ञम् ।
अथवा वाक्सख्ये वाचा क्रियमाणं सखिकर्मणि विद्वत्सखिसङ्कथनलक्षणे स्थिरपीतं स्थिरज्ञानं
परिनिहितविद्यमाहुः प्रशसन्ति विद्रासः । अथवा अप्येकं वाक्सख्ये वाचं ऋग्यजुस्सामादि-

१. यवाशा' वि', बाह्या' वि' अ. २. 'न्तर्हित्वा' वि'. ३. अप्यपत्य वि'. ४-५. तारित वि'.
५. अनेना मूको. ६. निर्व्वीति मूको. ७. 'अप्यपत्य' मूको.

लक्षणाया सम्प्रन्धिति सखिकर्मणि समानख्यानैः समानदर्शनैः तुल्यज्ञानैः व्याख्यातृभिः
क्रियमाणे व्याख्यानकर्मणि स्थिरपीत सुगृहीतज्ञानमाहुः प्रशसन्ति विद्वान्, नेतर ग्रन्थमात्रा-
ध्येतार चतुर्वेदिनमपि । अथवा अप्येक देवसख्ये सखिकर्मणि सखिभिः^१ 'समानख्यानैः
सखिगजमानैः^२ क्रियमाणे यज्ञकर्मणि स्थिरज्ञानम् आपत्स्वपि प्रायश्चित्तनिमित्तासु अमृदम्
नित्यनैमित्तिककर्मणि विधिज्ञ^३ वागर्थज्ञ प्रशसन्ति नेतरं ग्रन्थमात्राध्यायिन चतुर्वेदमपि ।
न अपि न च एनम् वागर्थज्ञम् हिन्वन्ति 'हि गतौ' । अनुगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अतिरेकते
वाजिनेषु वाग् इना ईश्वरा अभिधानत्वेन येषामर्थानाम् अभिधेयानां^४ तेषां वाजिना तेषु
वाजिनेषु, वाजिनेषु वागज्ञेषु^५ अर्थेषु । एवमियं ज्ञानप्रशस्ता । परार्थज्ञाननिन्दा^६ । अधेन्वा
अधेनुस्थानीयया कामानाम् अदोग्या वाचा मायया मायामयया अर्थपरिज्ञानरहितत्वाद्
वाक्प्रतिरूपया सह उपलक्षितो वा चरति प्रवर्तते 'पठनगर्भात् । एष^७ वाचम् शुभ्रवान्
उपाध्यायेन^८ निगद्यमानाम्^९ श्रुत्वा चार्थावधानित्यर्थः । कीदृशीम् । अफलाम् फलरहिताम्
अपुष्पाम् पुष्परहिता च । किं तत् वाच फल पुष्प च । अर्थो वाच फल पुष्प च ।
अर्थज्ञानरहितान् इत्यर्थः । अथवा याज्ञदैवते पुष्पफले उच्येते । दैवताध्यास्मे वा । यथा
हि पूर्वं पुष्प भवति पश्चात् फलम्, एवम् याज्ञ पूर्वं ज्ञापते पश्चाद् दैवतम्, दैवतं^{१०} वा
पूर्वं ज्ञापते पश्चाद् अध्यात्मम् । यथा च पुष्पफले हेतुहेतुमद्भूते एव याज्ञदैवते देवताध्यास्मे
वा हेतुहेतुमद्भूते^{११} । अतस्ते^{१२} अत्र पुष्पफल उच्येते । तद्रहितमित्यर्थः । अथवा पुष्प
फलस्थानीयदृष्टादृष्टफलरहितम् । अथवा नञ् ईषदर्थे । ग्रन्थाध्ययनधारणमात्रेण जनितेपद्दृष्टा-
दृष्टफला वा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि एकम् वाचसख्ये स्थिरपीतम् आहुः । यस्य स्थिर 'हृदये पीत'^१ मधु स स्थिरपीत,
न च एनम् हिन्वन्ति विज्ञातार्यम् वागज्ञेषु वल्वत्स्वपि अर्थेन्निति यास्क (तु. या १, २०) ।
यद्वा सारमूलेषु निरुपणीयेरर्थेषु नैनं बहिष्कुर्वन्ति । अधेन्वा चरति मायया एष यथा
बन्धा पीना गौः क्रिमिय द्रोणतुघेति मायामुत्पादयन्ती चरति, एव पाठ प्रब्रवाणश्चरति ।
यथा वा 'बन्ध्यो वृक्षोऽनृतौ'^२ सहननोपेत पुष्प्यतीति फलतीति च बुद्धिमुत्पादयन्निष्ठति, तथा च
चरतीत्याह— वाचम् शुभ्रवान् अफलाम् अपुष्पाम् इति । अर्थ वाच पुष्पफलमाह ॥ ५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वनं ^२ ॥

यस्मिन्त्याजं सचिन्विदं मखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।

यदीं शृणोत्यलं शृणोति नहि प्रवेदं मुकृतस्त्वं पन्थाम् ॥ ६ ॥

१. नास्ति वि. २. 'न्यात्वृदि' वि. 'नमया जति' वि. अ. ३. विविक्तं वि. विविजं वि. अ.
४. नास्ति वि. ५. वा ज्ञापय वि. अ. वागर्थेषु वि. ६. परार्थज्ञानं मूको. ७-८. एवमे गं वि.
९. वागर्थेषु वि. अ. १०. उपाध्याये वि. अ. उपाध्याये वि. ११. निगद्यमाना वि. अ. १२. नास्ति मूको.
१३. 'ते मू' वि. १४. भाग' मूको. १५-१६. 'दयो' वि. १७-१८. 'नमो' वि. अ.
१९-२०. नास्ति मूको.

य. । तित्याजं । सखिविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि । अपि । भाग । अस्ति ।
यत् । ईम् । शृणोति । अलंकम् । शृणोति । नहि । प्रऽपेर् । सुऽकृतस्य । पन्थाम् । ६ ॥

उद्गीथ० य^१ ग्रन्थमात्राध्यायी सः तित्याज परित्यजति वाच अर्थम् गुरुमुखात् शृणोतीत्यर्थः ।
कीदृशी वागर्थम् । सखिविदम् 'पच सेवायाम्' । 'सचिः सवा, तथा^२ सच्या 'गुरुसेवया
वेदितव्य^३ ज्ञातव्यम्', पुन पुन श्रवणलक्षणया वा सेवाया ज्ञातव्यम् सखायम् वाचः' सखिमूतम्
साहचर्यात्, तस्य ग्रन्थमात्राध्यायिन अविज्ञातवागभिधेयार्थस्य वाचि ऋग्यजुस्सामादिलक्षणाया
महता यत्नेन अधीताया धारिताया च सत्यामपि भाग अपि^४ न अस्ति फगोशोऽपि
न शिद्यते । यत् यदपि ईम् एना स्वमुखेन परमुखेन बोधार्थमाणां शृणोति तदपि अलंकम्
कुत्सित वाऽपर्याप्तम् अलीकं वा शृणोति मायामयत्वात् तस्या अविज्ञातार्थाया^५ वाच । न हि
न च प्रवेद प्रचानाति सुकृतस्य पुण्यस्य कर्मण पन्थाम् पन्थानम् मार्गं स्वर्गादिगतिं
वा ॥ ६ ॥

वेङ्कट० य परित्यजति सखिविदम् सखायम् वेदम्, न तस्य सर्वस्याम् अपि वाचि लौकिक्या
भजनीय कश्चिदर्थः अस्ति । यत् अयम् वेदव्यतिरिक्तम् शृणोति तद् अलीकम् शृणोति । नहि
प्रवेत्ति तेन सुकृतस्य पन्थानमिति । 'त योऽनूत्सृजत्यभागा वाचि भवत्यभागे नाके' (तैआ २,
१५,१) इत्यादिकमध्वर्युभ्य श्रोतव्यमिति ॥ ६ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोज्ञेष्वसमा बभूवुः ।

आदन्नासं उपकृक्षासं उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृशे ॥ ७ ॥

अक्ष्वन्तः । कर्णवन्तः । सखायः । मनुऽज्ञेषु । असमा । बभूवुः ।
आदन्नासं । उपऽकृक्षासं । ऊ इति । त्वे । हृदा इव । स्नात्वा । ऊँ इति । त्वे । ददृशे ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अक्ष्वन्तः अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः समानख्यानाश्च सन्तः तुल्येषु याद्येषु इन्द्रिय-
वर्गेषु सत्सु तुल्येषु च वेदार्थव्याकरणादिज्ञानेषु च सत्सु इत्यर्थः, मनोज्ञेषु मनोगम्येषु
सूक्ष्मेष्वर्थेषु असमा अनुल्या बभूवुः भवन्ति मनुष्याः । किमिव । हृदा इव यथा हृदाः
आदन्नासं स्थनदलोपोऽयं द्रष्टव्यः । आस्यदन्ना मुखप्रसाणा उपकृक्षासं कक्षसमीपपरिमाणाश्च
त्वे एके मध्यमाधमोदका असमा भवन्ति, एवम् एके मनुष्या मध्यमाधमप्रज्ञा असमा
भवन्ति । यथा च स्नात्वा स्नानार्हं अक्षोभ्योदका उत्तमा हृदा त्वे ददृशे दृश्यन्ते,
एवम् एके महाप्रज्ञा अक्षोभ्यज्ञानार्थं महता यत्नेन वागर्थो
ज्ञातव्य इति ज्ञानं स्तूयते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अक्ष्वन्तः अक्षिमन्तः^१ कर्णवन्तः लौकिकेषु च कार्येषु समानख्याना अपि सन्तो मनुष्याः

१. वो यो मूको २. २. सचि मेवनावा वि^३ अ, सचिः सेवायाम् वि^३. ३-३. 'इयाज विदितव्यं
मूको ४. जा इव वि^३; मध्य वि^३ अ ५. वाचा वि^३. ६. नास्ति वि^३. ७. अवि ज्ञातव्या वि^३.
८. 'किन्त्या न मूको. ९. वा (१,९) व्याप्यार्थं द्र. १०. अक्षोभ्यो वि^३, 'वन्तः वि^३ अ',

मनोवेगेषु अममा भवन्ति । तत्र केचिद् आस्यदद्या हृदा इव^१ दृश्यन्ते इति मध्यमप्रज्ञानाद् ।
अथ पर उपक्रम्य वक्षदद्या हृदा इव दृश्यन्ते इत्यल्पप्रज्ञानाद् । हृदा इव ज्ञानार्हा^२
इतिदद्या अक्षोम्या^३ अपर इत्युत्तरप्रज्ञानाद्^४ ॥ ७ ॥

हृदा तृष्टेषु मनसो ज्वेषु यद्वाङ्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं नि जह्वेद्याभिरोहन्ब्रह्माणो नि चरन्त्यु त्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तृष्टेषु । मनस । ज्वेषु । यत् । वाङ्मणा । संयजन्ते । सखायः ।

अत्र । अह । त्वम् । नि । जह्वे । व्याभि । ओहन्ब्रह्माण । नि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

उद्गीथ० हृदा हृदयेन बुद्ध्या तृष्टेषु तनूकृतेषु संसृतेषु निश्चितेषु सखसु इत्यर्थः । केषु^१ । उच्यते^२ —
मनस त्वेषु स्वेन समसा ऊहापोहाम्या^३ वेद्यां सम्यक् ऊह्यन्ते श्रूयन्ते गम्यन्ते नोपवश
मात्रेण तेषु सूक्ष्मेष्वर्थेषु, तद्गम्यन्तान् स्वय मनसालोच्य बुद्ध्या परिच्छिद्येत्यर्थः । यत्
यत्र समाते^४ यदा वा काले ब्राह्मणा संयजन्ते सङ्गच्छन्ति सखाय समानख्याना ऋत्विज
अन्ये च शास्त्राथज्ञा । अत्र समाते^५ काले वा वम् एक मन्दप्रज्ञ ऊहापोहसमर्थम् वि
जु विविध त्वन्ति वेद्याभि बाहुलकत् 'स्नानाय चूर्णम्' इत्यादिवत् करणेऽत्र यत्^६
प्रत्ययः । सप्तम्यर्थे च नृतीया । वेद्यते ज्ञायते तस्य व्याभिस्ता वेद्या प्रश्नप्रतिवचनप्रवृत्तयः,
तासु नैन किञ्चित् पृच्छन्ति नान्यस्मै प्रतिबुवन्तीत्यर्थः । क । ये ओहन्ब्रह्माण ओहम् ऊह्यमाना
ब्रह्म परा विद्या यस्ते, ऊहापोहसमर्था इत्यर्थः । उ त्व उद्गच्छ पृथगे । त्वशब्द एकार्थः ।
त पृथगेऽत्र वि चरन्ति विविध चरन्ति प्रवर्तन्ते परस्पर पृच्छन्ति प्रतिबुवन्ति चेत्यर्थः ।
एवम् अत्राविद्वद्धिदया विद्वत्स्तुत्या च ज्ञान प्रशस्यत ॥ ८ ॥

येङ्कट० हृदा तृष्टेषु बुद्धिमता हृदयेन^१ परिकल्पितेषु मनस गन्तव्येषु वेदार्थेषु^२ गुणदोषनिरूपणा^३
यदा ब्राह्मणा सङ्गच्छन्त समानख्याना, अस्मिन् सङ्घ कञ्चगाञ्च परित्यजन्ति वेदितव्येभ्यो
वेदार्थेभ्यः । अथान्य^४ ओहन्ब्रह्माण ऊह्यमान येना ब्रह्म ते यथाकामम् वि चरन्ति ॥ ८ ॥

इमे ये नार्हाद् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणामो न सुतेऽरामः ।

न एते वाचमभिषय पापया मिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अर्हाद् । न । पर । चरन्ति । न । ब्राह्मणाम् । न । सुतेऽरामः ।

ते । एते । वाचम् । अभिषयः । पापया । मिरी । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

१ १. जातिवि^१ अ^२ २. 'पर...त्यु' मूको ३. क मूको ४. जायते वि^५.
५. 'नी' मूको ६. 'न' मूको ७. 'न' वि^८ नाति वि^९ अ ८. 'य' वि^{१०} अ^{११} ९. जाति
वि^{१२} १०. गुणनिरूपणय वि^{१३} अ^{१४} ११. अथान्य मूको

उद्गीथ० इमे ये य इमे मनुष्याः अर्वाक् अर्वाङ्गज्ञानं देवताज्ञानं वा न चरन्ति नात्रगच्छन्ति न प्रबुध्यन्ते, परः परं वाऽऽत्मज्ञानम् न चरन्ति नात्रगच्छन्ति, न ब्राह्मणामः नापि ब्राह्मणाः समर्थाः गुरुमुखाज्ज्ञात्वाऽपि प्रतिवचनाऽक्षमा इत्यर्थः, न सुतेकरासः नाप्यभिपुते सति सोमे कर्मणां कर्तारः, ते एते यथोक्ताः सर्वप्रकारा अपि वाचम् अभिज्ञातार्थम् अभिपद्य वेदाध्ययनमेव श्रेयस्करो को वा वेदार्थं विजानाति इत्येवं मन्यमाना इत्यर्थः, तथा वाचा ऋगर्थज्ञानरहिता पापया पापफलेभूतया अफलम् तन्मम् अतिदुर्बलम् असारम् उत्पन्नप्रध्वंसि च तन्वते विस्तारयन्ति जनयन्तीत्यर्थः अप्रजज्ञयः अप्रज्ञातारः वागर्थस्य । किमिव तन्त्रे तन्वते । उच्यते — सिराः लुप्तोपममेतत् पदम् । सिराः ऊर्णनाभिः कौलक अतिदुर्बलम् असारम् उत्पन्नप्रध्वंसि च तन्त्रं यथा^१ तनोति, एवम् । तस्मात् शोभनानन्तफलप्रेप्सुभिः वेदार्थो वेदितव्यः ॥ ९ ॥

पेङ्कट० इमे ये अविद्वांसः न अर्वाक् अस्मिन् लोके ब्राह्मणैः सह चरन्ति, न अपि परस्ताद् देवैः, ते न ब्राह्मणाः भवन्ति न 'चर्त्विजः । सुते कुर्वन्तीति' सुतेकरा ऋत्विजः । ते एते भक्षा^२ लौकिकीम् वाचम् अभिपद्य तथा पापया वाचा युक्ताः सीरिणो भूत्वा कृपि^३ कुर्वन्ति अविद्वांसः । मत्वर्थीय ईकारः ॥ ९ ॥

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन मरुत्या सखायः ।

किन्विपस्पृत् पितृपणिर्होपामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । मरुत्या । सखायः ।

किन्विपस्पृत् । पितृऽसर्तिः । हि । एषाम् । अरम् । हित । भवति । वाजिनाय ॥ १० ॥

उद्गीथ० सर्वे नन्दन्ति सुखिनो भवन्ति यशसा यशोनिमित्तेन वेदार्थविज्ञानेन आगतेन ज्ञातेन । कीदृशेन । सभासाहेन विद्वत्सभाया हेतुकर्तृत्वेन अभिभवित्रा । मरुत्या^४ सहचारित्वाद् विद्वत्सन्निभूतेन वा सखायः समानस्याना ऋत्विजः । हि यस्माच्च एषाम् ऋत्विजाम् किन्विपस्पृत् कर्मवैगुण्यजनितपापस्य आत्मनि विनाशयिताऽस्य ज्ञानबलेन निर्बीजीकृतो ग्रहा निगुणिः अक्षस्य सभक्ता विविधमुपभोक्ता^५ वा अरम् अरं पपांसम् हितः च भवति वाजिनाय ऋत्विजाम् उपदेष्टव्याय वाग्जेवाभाय^६ । यस्माच्चैषाम् ऋत्विजां वागभिषेकस्यार्थं य सम्यगुरदेष्टा भवति ग्रहा तस्माच्च कारणान् सर्वे नन्दन्ति ऋत्विजः इत्यर्थः । ऋत्विज्यजमानैः ग्रहणा च विशेषेण वागर्थो ज्ञातव्य इति वाक्यार्थः । एवं ह विज्ञानं स्तूयते ॥ १० ॥

पेङ्कट० सर्वे मरुत्याः नन्दन्ति यशस्विना आगतेन सभां मोदुं^७ शक्नुवता मरुत्या मरुतायः । मः हि एषाम् किन्विपस्पृत् भवति यः स्वस्माद् 'मरुत्यः पुत्रो' भवति । यः धेष्टतामश्नुते स किन्विपस्पृत् भवति (गु. ऐश १.११), स यो वाधते स हि^८ किन्विपस्पृत् । मरुदाना निगुणिः इति ।

१. नास्ति मूको. २. 'मः मूकानि गुणे कु' मूको ३. नास्ति वि' अ'; अ' अ'.
४. नास्ति वि' अ'. ५. नास्ति मूको. ६. नास्ति वि'. ७. वाजेया' मूको. ८. मोदुं मूको.
९-११. अत्रयुं वि अ'.

‘अत्र सै पितु दक्षिणा वै पितु तामेनेन मनोत्यजसनिमर्वन त करोति’ (एना १, १३) इत्यादि
वाङ्मणम् ॥ १० ॥

ऋचा त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्या यज्ञस्य मात्रा वि मिमीत उ त्वः ॥ ११ ॥

ऋचाम । त्व । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्व । गायति । शकरीषु ।

ब्रह्मा । त्व । वदति । जातविद्याम् । यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्व ॥ ११ ॥

उद्गीथ० ऋचाम् पोषम् पुष्टिं कर्मणि सम्यक् प्रयोगं कुर्वाण आस्त तिष्ठति यज्ञे^१ त्व एक^२
पुपुष्वान् पोषा वागर्थस्य सम्यग् ज्ञाता होतृत्वार्थे । गायत्रम् साम त्व एक विदितवेदार्थं
उद्गाता गायति शकरीषु कक्षु । ब्रह्मा नाम सर्वविद्य त्व एक ऋत्विक् वदति कथयति
‘जातविद्याम्’ ज्ञातस्य दत्तपक्षस्य प्रायश्चित्तस्य विद्यां निष्कृत्यर्थाम् इतिकर्तव्यताम् इत्यर्थः । यज्ञस्य
मात्राम् विमर्त्री निष्पादयित्रीम् अभिषवग्रहणद्वयनादिका क्रियाम् वि मिमीते निर्मिमीते निर्वर्ते
यति उ त्व । उवाच पृथगे । एक एव विदितवेदार्थोऽध्ययु । एवमत्र ज्ञात्वा कर्तव्य-
मिति स्त्वते^३ ॥ ११ ॥

इति वनवालोदिनिर्गताचार्योद्गीथस्य कृतावृत्तेदमाप्येष्टपञ्चाशोऽध्याय समाप्तः ॥

वेङ्कट० ऋचाम् एक होता^४ पोषम् पुपुष्वान् ब्रह्मा ऋच दासन् आस्ते । गायत्रम् साम एक उद्गाता
गायति शकरीषु । ‘शकरीषु ऋच’ इति यास्क (१, ८) । ब्रह्मा भूतेश एक वदति ज्ञाते
‘ज्ञाने’^५ कर्तव्ये वेदयित्रीं वाचम् । यज्ञस्य मात्राम् शरीरं निर्मिमीते एक अध्वर्युरिति ॥ ११ ॥

‘इति अष्टमाष्टके द्वितीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः’ ॥

अध्यायमष्टपञ्चाशः व्याख्येयार्थेषु कश्चन ।

दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधव ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताध्यायान्तो अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः

—*—

इति ऋग्वेदे समाध्ये अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ ‘गन्तव्यं’ अ. २ ‘जेति मूको ३ नास्ति मूको ४ भूयो वि’ अ ५ नास्ति
वि. ११ नास्ति मूको

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

'देवानां नु वयं जान' स्याचिख्यासति माधवः ।
 अपरैरपि वेदार्थो वक्तव्य इति दर्शयन् ॥ १ ॥
 तत्र केचन मन्यन्ते^१ समस्तश्रुत्यदर्शनात् ।
 'गूढत्वान्मतिमान्द्याच्च नार्थो वाच्योऽदरैरिति'^२ ॥ २ ॥
 'विस्तृतः शाक्यासनके ताण्डकार्यस्य निर्णयः ।
 तथा शतपथेनान्या यजुश्शाखाः प्रपञ्चिताः^३ ॥ ३ ॥
 मध्यवस्यन्ति मन्त्रार्थान् एवं मन्त्रान्तरैरपि ।
 शाखास्वन्यासु पठितैर्विस्पष्टार्थैर्मनीषिणः ॥ ४ ॥
 आश्विनैराभंवेस्तथा^४ ।
 स्थितेर्देशान्तरे कुर्म इतिहासविनिर्णयम् ॥ ५ ॥
 गूढाः पदार्थवाक्यार्थाः सुण्येव^५ (व^५ इ)त्यादिके तथा ।
 तस्माद्बाल्यश्रुतैर्मन्दैः^६ कार्यो वेदार्थनिर्णयः ॥ ६ ॥
 तथा च^७ याज्ञिका विप्राः कल्पैरेवार्थनिर्णयम् ।
 कुर्वन्ति न स्वपेक्षन्ते मन्त्रं वा ब्राह्मणानि वा ॥ ७ ॥
 अथ मूमः कल्पकाराः सर्वो जानन्ति न^८ धृतीः ।
 तदापस्तम्बवचनाद् अस्माभिरवसीयते ॥ ८ ॥

अप्रापस्तम्ब — 'ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामनुत्तमाः^९ पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते' इति ।

उत्सन्नेष्वपि^{१०} पाठेषु^{११} स्मार्ताः धर्माः प्रयोगतः ।
 इदानीमनुमीयन्ते ननु धीतास्तथाविधाः ॥ ९ ॥
 'अदृष्टसर्वशाखाश्च^{१२} कुर्वन्त्यर्थविनिर्णयम् ।
 कल्पसूयकृतः सर्वे स्वदृष्टाभिरिति रिपतिः ॥ १० ॥
 कश्यपापाणि भूक्तानि महर्षे शौनकोऽप्रवीत् ।
 त्रेष्टुमान्येकमूपाति 'आगर्ह्यस्त(ते)^{१३} इत्यतः ॥ ११ ॥

१. मुझने वि' अ'. २-३. 'मतिष्ठावर्धनादरे' वि', 'मान्योऽनार्थो' वि' अ'. ३-३. विस्तृताः
 शाखाः प्रपञ्चिताः वि'. ४. आश्विन वि' अ'. ५. अश्विन वि'. ५. अ. १०, १०६, १. ६. 'सर्वव्यश्रुतीर्न-
 वि'. ७. आश्विन मूको. ८. न. वि' अ'. ९. 'मुनयः' वि' अ'. १०. उत्सन्ने वि' अ'.
 ११. पाठेषु वि' अ'. १२-१३. 'दृष्टाः सर्वे' वि' अ'. १३. अ. १, ११, १.

आत्मना चाप्यष्टानि कथं^१ तत्राश्रयायनः ।
 निश्चिंत्योदाच वेदार्थं कथं वा शौनकादयः ॥ १२ ॥
 यत्र^२ गूढार्थता तत्र तेषामप्यविनिर्णयः^३ ।
 ब्रह्मविद्या^४ वदन्तीति श्रुतिस्तत्र निदर्शनम् ॥ १३ ॥
 वदन्ति बहुधा तत्र स्याच्छब्दो विदायो यवि ।
 स्यायांश्च परिगृह्णन्ति विरुद्धानितरेतरान्^५ ॥ १४ ॥
 अश्वदाने स्विष्टकृतो^६ नाज्याज्जैमिनिरिच्छति^७ ।
 बोधायनस्त्वाज्यादपि सङ्गद् ग्रहणमिच्छति ॥ १५ ॥
 अङ्गोपाङ्गविदा तस्माद् यथाशक्त्यर्थनिर्णयः ।
 कार्यो वेदस्य रक्षार्थम् इति वृद्धेभ्य आगमः ॥ १६ ॥
 प्रयोगवृत्तिभिः शक्यः कार्यार्थस्य विनिर्णयः ।
 नैतावता विनिर्णय^८ कल्पार्थो भवतोऽपि च ॥ १७ ॥
 परिपद् यस्य वचने न दोषमधिगच्छति ।
 तमबुद्धिं कथं मूमं प्रश्नवीति स एव नः ॥ १८ ॥
 निर्णयः कल्पसूत्राणां श्रुतिस्मृतयोस्तथैव च ।
 इतिहामपुराणानां परित्यजेव तिष्ठति ॥ १९ ॥ इति ।

[७२]

"लौक्यो बृहस्पतिः, बृहस्पतिराद्भिरसौ वा, दाक्षायणो अदितिर्वा ऋषिः ।
 देवा देवता । अनुष्टुप् छन्दः" ।

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपृन्त्यया ।

उक्थेषु शस्यमनिषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां । नु । वयम् । जानी । प्र । वोचाम् । विपृन्त्यया ।

उक्थेषु । शस्यमनिषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

१. नास्ति वि'. २. यत्र वि'. ३. 'अप्यविनिर्णयं वि' अ'. ४. ब्रह्मविद्यां वि'; ब्रह्मविद्यां वि' अ'.
 ५-५. यत्र वि'. ६. 'तत्र वि' अ'. ७. 'रिच्छति वि' अ'. ८. 'निर्णयः वि' अ'. ९-९. नास्ति
 वि' अ'. १०-१०. नास्ति सूत्रे.

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'देवानां नु वयम्' इति नवधै देवदेवत्यं दाक्षायणी 'अदितिर्बृहस्पतिर्वा ददशै' । देवानाम् सम्बन्धीनि जाना जानानि जन्मानि प्रादुर्भावान् नु क्षिप्रम् प्र वोचाम वयम् प्रमवाम । केन । विन्यया प्रज्ञया धियेत्यभिप्रायः^१ । उक्थेषु शस्त्रादिषु स्तुतिमन्त्रेष्वित्यर्थः, शस्यमानेषु देवतास्तुतित्वेन उच्चार्यमाणेषु इत्यर्थः, उद्गतानि देवजन्मानि यः पश्यात् । पुरुषवचनव्यत्ययः^२ कार्यः । लिङ् चाऽत्र^३ भविष्यति कालेऽपि । ये^४ वयं द्रक्ष्यामः उत्तरे युगे भागामिनि काले इत्यर्थः । ते वयं देवानां जन्मानि प्रमूढ इति योज्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अदितिर्दाक्षायणी यथाऽऽदित्यान अजनयत् तत् स्वयं ब्रवीति—देवानाम् वयम् क्षिप्रम् आदित्यानां जन्मानि प्र वोचाम विस्पष्टया वाचा । अथैकप्रदाह । यः देवतण. पूर्वस्मिन् युगे जातम् उक्थेषु शस्यमानेषु स्तोतार पश्यति उत्तरे युगे जातम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मारंश्वाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सद्जायत ॥२॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मारंऽइव । अधमत् ।

देवानाम् । पूर्व्ये । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

उद्गीथ० केनैतानि देवजातानि जनितानीति चेत्, उच्यते—ब्रह्मणः पतिः ब्रह्मणः परिवृद्धस्य परिवृद्धस्य अभिधानाभिधेयलक्षणस्य जगतः पतिः स्वामी कारणात्मा एता एतानि देवजातानि^१ आध्माय-मानधानुस्थानीयानि^२ आक्षरस्थानीये अव्यक्ते स्थितानि सम् अधमत् सम्यगङ्गीभावेन वा ध्मातवान् सम्पादितवानित्यर्थः । किमिव । कर्मारः इव यथा कर्मारः लोहकारः धातून् आकरे धमति, एवं धमतीव । तस्मिन् ब्रह्मणस्पतौ कारणात्मनि सति देवानाम् जन्माद्भवेन सम्बन्धिनि^३ पूर्व्ये पूर्वस्मिन् युगे काले सृष्टिकाले इत्यर्थः, असतः अनुपलभ्यमानत्वात् असत्सदशात् भव्यक्ताख्यात् सत् व्यक्तं महापुरुषो द्विरण्यगभाण्वः यः परत्र उत्तानपादिति वक्ष्यमाण अजायत जातः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मणः पतिः अक्षस्य पतिः इयमदितिः एतानि देवानां जन्मानि तिरोहितानि नम् धमति, यथा कर्मारो मस्त्रया अभिमुपधमति । देवानाम् कारणभूतम् सत् प्रप्ते युगे असतः ब्रह्मणः अजायत ॥ २ ॥ अस्योत्तरा मूयते निर्वचनाय ।

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सद्जायत । तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥३॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ।

तत् । आशाः । अर्तु । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० इदानीम् उक्तमग्रमनूय ततोऽबादित्यस्योत्पत्तिरुच्यते—तस्मिन्दुष्टतरय यस्मिन्दोऽप्याहार्यः । यत् पुरपाक्यतस्वम्^४ देवानाम् जन्माद्भवेन सम्बन्धिनि युगे काले सृष्टिकाले इत्यर्थः,

१-१. 'निवां वरस्पतिर्ददशै' मूको. २. 'तवा धिये' मूको. ३. 'वन्त्ययवः' मूको. ४. वाध मूको. ५. नादिन मूको. ६. दिविमा' मूको. ७. 'दक्षमा' मूको. ८. 'वन्धीनि' मूको. ९. 'वन्त्य तरं दि' अ.

असत् अन्यत्वात् सत्^१ न्यक्त पुरुषाख्यम् अजायत जातम् । तत् अनु पश्चात् आशा सर्वस्याता^१
बुद्धितन्मात्रजातय अजायन्त जाता । 'तन् ताश्च^१ जायमाना सतश्च^१ उत्तानपद प्रजापते
हिरण्यगर्भस्य, तत्कृतत्वात् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'देवानाम् कारणभूतम् सत् प्रथमे युगे असत् अजायत । तत्. सत्.' दिश^१ अनु अजायन्त,
तत् एव उत्तानपदं वृक्षा ॥ ३ ॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भू । जज्ञे । उत्तानपद । भुव । आशा । अजायन्त ।
अदिते । दक्ष । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदिति । परि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अनन्तर च आसु विप्रत्युत्पत्तिक्रमेण 'भू उत्तानपद सकाशाद् जज्ञे जाता । भुव सका-
शाच्च आशा अजायन्त जाता । तथा^१ अदिते देवमानु सकाशात् दक्ष आदित्य अजायत
जात । दक्षान् उ^१ अदिति परि उकारश्चाऽर्थे । दक्षाच्च प्रजापतेः परि सकाशादित्यर्थः,
अदितिरजायत ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तत्र भू अजनयद् वृक्षान् । भुव लोकात् आशा अजायन्त । अथ अदितः दक्ष आदित्य
अजायत । पुनश्च तस्मादादित्यात् सा अदिति अजायत ॥ ४ ॥

अदितिर्ब्रजनिष्ट दक्ष या दुहिता तर्प । तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥
अदिति । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तर्प ।
ताम् । देवा । अनु । अजायन्त । भद्रा । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हि इति पदपरण । हे दक्ष । प्रजापते । या तव दुहिता अदितिः त्वत्त अजनिष्ट
जाता, ताम् अनु तज्जन्मानन्तरम् देवा अजायन्त । तस्या एव सकाशाद् जाता भद्रा कल्याणा
शोभना अमृतबन्धवः अमृतत्वबन्धनाः अमृतोपजीविनः अमरणधर्माणश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अदिति हि पुत्रान् अजनयत् आदित्यान् । दक्ष । या तव दुहिता अमृतं ताम् 'अदितिम्
देवा आदित्या अनु अजायन्त भजनीया अमरणबन्धना' ॥ ५ ॥

"इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये प्रथमो वर्गः" ॥

यदेवा अदः मल्लिले सुमरन्धा अतिष्ठत ।
अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो ऐशुरपायत ॥ ६ ॥

१. नास्ति मूको. २. 'एवा वि' अ, 'प्य वि'. ३-३ तत्राश्च वि'; तत्राश्च वि' अ ४ सप्तम
मूको ५-५ नास्ति वि' अ'. ६ दिवोश्च वि'. ७-७ नास्ति मूको ८. उन् वि'. ९-९ अदिति
(५३ वि') देवा आदित्यान् अन्वजायन्त मूको.

यत् । देवा । अद । सलिले । सुऽसैरब्धा । अतिष्ठत ।
अत्र । व । नृत्यताम्ऽन । तीव्र । रेणु । अर्प । आयत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् यदा इत्यर्थः, अतिष्ठत स्थितवन्तो यूयम् अत्र अमुष्मिन् सृष्टिकाले 'हे देवा ।
आदित्या । अद अमुष्मिन् सलिले सुसरब्धा सुष्ठु सलब्धात्मान' प्रजासृष्टौ, व युष्माकं सुष्ठु
सलब्धात्माना' सता पादाभिघाताना समत्वेन सम्बन्धी तीव्र वेगवान् रेणु धूलिशब्दपर्यायवाची
पार्थिवो घातु अप आयत् अवगत युष्मत्पादत' समुत्थित' इत्यर्थः । कषामिव । नृत्यताम्
इव यथा नृत्यता कषाचित् पादतन्वीवो' रेणुरुत्तिष्ठति, एवम् । देवा अपि प्रजासर्गे आदरेण
व्याप्रियन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० द्वाभ्यामादित्यान् स्तौति । यदा हे देवाः । अमुष्मिन् सलिले यूयं सुष्ठु लब्धात्मान
स्थितवन्तः, अस्मिन् सलिले नृत्यताम् इव देवेभ्य ताव रेणु अप अगच्छत् इति
सूर्याभिप्रायम् ॥ ६ ॥

यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत ।

अत्रा समुद्र आ गूळहमा सूर्यमजमर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवा । यतय । यथा । भुवनानि । अपिन्वत ।
अत्र । समुद्रे । आ । गूळहम् । आ । सूर्यम् । अजमर्तन ॥ ७ ॥

उद्गीथ० यत् यदा देवा, यतय प्रयत्नमाना लौकिकवैदिककर्मसु प्रवर्तमाना पुरुषा यथा' दृष्टादृष्टफल
जनयन्ति, एवम् भुवनानि भूतानि प्रजा' अपिन्वत सिक्तवन्त चरितवन्त जनितवन्त स्थ
यूयमित्यर्थः । अत्र अस्मिन् भूतसर्गकाले' समुद्रे उदक आ गूळहम् आवृतम् सूर्यम् आ अजमर्तन
आजमर्तं समुद्रादाहतवन्त यूयम् उत्तारितवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० यत् देवा, मघा इव उदके, स्वतेजोभि पूरयथ लोकान्, अत्र समुद्रे गूळम् सूर्यम्
सलिलाद् आ हतवन्त प्रातरिति ॥ ७ ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्पे जातास्तन्वस्परि ।

देवा उपै प्रैत् सप्तभिः परां मार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रास । अदित । ये । जाता । तन्व । परि ।
देवान् । उपै । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परां । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० अदिते देवमातु अष्टौ पुत्रास पुत्रा य जाता उत्पन्ना तन्व परि अदितिशरीरस्यापरि,
सहोदरा इत्यर्थः, तथा मध्ये सप्तभि पुत्रे गृहीतै' देवान् इन्द्रादीन् अदिति उप प्र ऐत्

१ १. नास्ति वि' अ २ सलब्धता वि'; संस्थाना वि' अ ३. 'पादगत वि' २३, नास्ति अ.
४ समर्पित मूको ५ 'इत्ती' मूको ६ 'प्रायम्' इति मूको. ७ नास्ति मूको ८. नास्ति वि'.
९ 'मगे काले मूको १० आदितै वि'.

प्रक्षयेणोपगतवती, 'धात्रादीन् इन्द्रादिषु' देवेषु निक्षिप्तवतीत्यर्थः । मार्ताण्डम् नाम पुत्रम् परा
आम्यत् पराक्षिप्तवती । अयाणां लोकानां तापाम् पृथक् निरूपितवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

षष्ठ्यु० अष्टौ 'पुत्रा' अदितेः भवन्ति, अदिते ये जाताः अरीरात् । तेषु सप्तभिः देवान्
उप अगच्छत् । अथाष्टमम् मार्ताण्डम् परा आस्यत् आदित्यम् ॥ ८ ॥ अस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनायेति ।

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सप्तभिः पुत्रैः धात्रादिभिः सह, मार्ताण्डं गृहीत्वेति शेषः । अदिति उप प्र ऐत्
प्रक्षयेण उपगतवती प्रजानां समर्थं स्थित्यर्थं च पूर्व्यम् युगम् पूर्वकालम्, सृष्टिकाले स्थिति-
काले चेत्यर्थः । प्रजायै पृथगे चतुर्थी । प्रजाया मृत्यवे मरणाय प्रत्ययार्थमित्यर्थः,
त्वच्छब्दपर्यायोऽग्रै त्वच्छब्दः । त्वत् एकम् मार्ताण्डम् नाम सूर्यम् पुनः आ अभरत् पश्चादाहृतवती
सृष्टिस्थित्यनन्तरं प्रलोपसहाराय निरूपितवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

षष्ठ्यु० सप्तभिः पुत्रैः सह अदिति उप प्र ऐत् पूर्व्यम् युगम् । अथाष्टमं विवस्वन्तं प्रजनाय
मरणाय च तम् पुनः मार्ताण्डम् आ-हृतवती । सृष्टाद् व्युद्धादण्डाङ्गातो मार्ताण्डः । 'तस्यै
व्युद्धमाण्डमायत' (तै ६.५.६, १) इत्यादिकमध्युप्राहणमिति ॥ ९ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वितीयो वार्त्ता ॥’

[७३]

‘गौरिवीति शाकल्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥’

जनिष्ठा उग्रः सदैसे तुरार्यं मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अर्धंभिन्द्रं मरुतश्चिदग्रं माता यद्वीरं दधनद्वनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठा । उग्रः । सदैसे । तुरार्यः । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलाभिमानः ।

अर्धम् । इन्द्रम् । मरुतम् । चित् । अग्रं । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उग्रं मूकं ‘जनिष्ठा उग्रः’ इति पञ्चादशार्थं सप्तपुत्रो गौरिवीतिर्द्वयः । ‘मातेस्या-
देव्यान्माया’ प्रारम्भः क्रियते अर्धस्य सुखप्रतिशयस्यम् । यदित्यत्र लिङ्गस्यस्यो वा कार्यः,

१-१. जनिष्ठा मूको २-२. तुरार्यं वि० अ० ३. बहुलाभि० मूको. ४. प्रजनाय वि०
अ०. ५-५. मातेस्य मूको ६-६. इन्द्रो देवता आ० वि०, .. देव्या वि० अ०. ७. यो मूको.

‘सुपां सुलक्’ (पा ७, १, ३९) इति अमो वा लुग् द्रष्टव्य । यत् थं’ त्वाम् इन्द्रम् वीरम् विक्रान्तम् माता देवमाता अदिति दधनन् गर्भभूतम्^१ उदरे धारितवती धनिष्ठा धान्निवमा^२ अतिशयेन धात्री महता यत्नेन धारयन्ती सतीत्यर्थः । यश्च त्व मात्रा कियन्तमपि कालम् उदरे धारित सन् जनिष्ठा जातोऽसि अदिते सकाशाद् उत्पन्नोऽसि । किमर्थम्, कोदशो वा । सहमे देवाना बलार्थम् तुराय शत्रूणा हिंसनाय च शत्रुवधाय त्वरणाय वा^३ उप क्रूर शत्रूणाम् उपरि अप्रसह्यो वा शत्रुभि मद्र च सदा स्तुत्य मोदमानो हर्षणो वा ओजिष्ठ अतिशयेन ओजस्वी बलवाश्चत्पर्यं, बहुलाभिमान बहुगर्वश्च । त त्वाम् इन्द्रम् अवर्धन् वीर्यैश्वर्यादिभि सदा वर्धयन्ति स्तुवन्त मन्त मरत चिन् चार्थेऽत्र चिच्छब्दः । मरुतश्च विश्वे देवाश्च ऋषयश्चेत्यर्थः । अत्र अस्मिन् असुरै सह सङ्ग्रामे त्रैलोक्ये वा । अथवा ‘मरुत’ (निघ ३, १८) इति ऋत्विङ्नाम्, ऋत्विजश्च यज्ञमानाश्च भवन् यज्ञे स्तुतिभि हविर्भिश्च त त्वामिन्द्र सर्वप्रकारया स्तुत्या वर्धयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० गौरिवीति । अजायथा उद्गूर्ण बलाय शत्रूणा तादृक्बल हर्तुं^४ स्तुत्य ‘बलवत्तर- भूयिष्ठाभिमान’ । अवर्धयन् इन्द्रम् मरुत अपि अस्मिन् काल, माता यदा^५ वीरन् इन्द्रम् अधारयन् अरयन्त धारयित्री ॥ १ ॥

द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् ।

अभिर्वृता इव ता महापुदेन ध्वान्तात् प्रपित्वा दुर्दरन्तु गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुह । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवै । पुरु । शंसेन । वृधु । ते । इन्द्रम् ।

अभिर्वृता इव । ता । महाऽपुदेन । ध्वन्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्तु । गर्भाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० द्रुह द्रोह्यार देवाना निघासितार असुरा^६ इन्द्र योद्धु सदा निषत्ता निषण्णा उपस्थिता^७, ‘भवन्तीति शेष’^८ । पृशनी चिन् पृशनी प्रकृति । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । जगत प्रकृतिरपि स्थितिपिपा- छयिषया^९ इन्द्रस्योपरि पक्षपानेन च कारणेन एवै अथनै नानारक्षणै इन्द्र रक्षितु सदा निषत्ता निषण्णा उपस्थिता, ‘भवति इति शेष’^{१०} । किञ्च पुरु तृतीयार्थेऽत्र द्रष्टव्य । पुरुणा शंसेन बह्व्याः स्तुत्या, स्तुत्या इति शेष, वृधु वर्धयन्ति^{११} ‘वीर्येण इन्द्रम् ते मरुत सहृदं यथा’^{१२} माहात्म्यमुच्यते । अभिर्वृता इव ता यथा अभिर्वृतानि परिवृतानि परिवेष्टितानि महापुदेन महापृथिवीस्थानीयेन उपमानसामर्थ्याच्च उत्सृष्टेनान्धकूपेन^{१३} यान्युदकानि तानि यथा ध्वान्तात् तमोरूपात् तस्मात् अन्धकूपात्^{१४} प्रविष्टान्^{१५} प्राप्तात् खनित्रै लब्धात्^{१६} स्वादादित्यर्थः, उद्गच्छन्ति, एवं महापदे महान्तरिक्षस्थाने मेघेन^{१७} परिवृतात्^{१८} परिवेष्टितात् ध्वान्तात् तमोरूपात्

१ वृन् मूको २ गर्भं वि^१ ३ धातुन मूको ४ च वि^२ अ ५ कर्तु मूको.
६ इन्द्र इति मूको ७ सदा वि^३ अ ८ सुरा वि^४ अ ९ उपरिस्थिता वि^५ १० १०० ‘नी-
त्यर्थं वि^६ अ ११ ‘तिविचाल’ वि^७ अ १२ १२ भवन्तीति मूको १३ १३ ‘गेद्र न सहृदं
वि^८ १४ ‘गेद्र न सहृदं वि^८ अ १५ ‘हेताव कूते मूको १५ अ-परूपात् मूको. १६ ‘पित्वा
मूको १७ लब्धा मूको १८ मेघेन मूको १९ नारित वि^९ अ

तस्मान् मेवान् प्रपित्वान् प्राप्तान् इन्द्रस्य वज्रेण लब्धान् उन् अरन्त बद्धच्छन्ति गर्भाः
गर्भभूता अपः ॥ २ ॥

घेङ्कट० द्रोणधुरिन्द्रस्य निषण्णाऽऽसीत् सेना मरुद्भिः सह । तदानीम् बहुना स्तोत्रेण अवर्धयन् मरुतः
इन्द्रम् 'वृत्रं जिघांसन्तम्' । अथ वज्रेण बद्धता परिवृतानि इव गवादीनि, महान्भकारभूतान्
वृत्राद् गर्भभूता अपः उन् अगच्छन्ति ॥ २ ॥

ऋष्या ते पादा प्र यजिगास्यवर्धन् वाजा उत ये चिदत्र ।

त्वामिन्द्र सालावृकान्तसहस्रमासन् दधिपे अश्विना ववृत्त्याः ॥ ३ ॥

ऋष्या । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः । उत । ये । चित् । अत्र ।

रम । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् । आसन् । दधिपे । अश्विना । आ । ववृत्त्याः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ऋष्या ऋष्वी महान्ती ते तव इन्द्रस्य पादा पादौ यत् तृतीयाद्विवचनस्य लुक् ।
याम्याम् प्र जिगामि प्रकर्षेण गच्छामि शशुवधाय । किञ्च अवर्धन् सदा वर्धयन्ति त्वाम् इन्द्रं वीर्येण
शरीरेण प्रजया च वाजाः उत बर्हिणान्यपि(?) । ये चित् येषुपि स्तोमाः अत्र अस्मिन् यज्ञे
तेऽपि त्वामेवेन्द्रं सदा वर्धयन्ति । किञ्च त्वम् हे इन्द्र । सालावृकान् मर्कटाद्याकारान् अनेकरूपान्
मायाविन शशुमान् मदसम् बद्धन्तिवशेः, 'आमन् आस्ये दधिपे धारयसि । तथा अश्विना
अश्विनावपि आ ववृत्त्या आवर्तये' ॥ ३ ॥

घेङ्कट० महान्ती ते पादौ । प्र गच्छामि यदा, तदानीं त्वाम् अवर्धयन् न भव, उत ये हि अत्र देवाः ।
म त्वम् इन्द्र । मदसम् मातावृकान् आस्ये करोषि । म त्वम् इदानीम् अश्विनौ च तव महायाय
आ वर्तयेः इति ॥ ३ ॥

समना तूर्णिरुपं यामि यजमा नामत्या सख्याय वक्षि ।

वृमाच्योमिन्द्र धारयः सहस्राश्विना शूर ददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

समना । तूर्णिः । उपे । यामि । यजम् । आ । नामत्या । सख्याय । वक्षि ।

वृमाच्योमि । इन्द्र । धारयः । सहस्रा । अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० समना समानया युत्यया भवद्गुणानुत्पया, स्तुत्या स्तुत्यमान इति शेषः, तूर्णिः
क्षिपम् उ३ यामि उपगच्छामि यजम् । उपगच्छञ्च नागया अश्विनौ मय्याय मयिभावाय
मयिकर्मणे वा यजम् प्रति सहस्रमनलक्षणाय यज्ञाक्रमावलक्षणाय वा आ वक्षि आवहमि^१ ।
किञ्च वृमाच्याम् समुत्पृष्टं धनर्पणान् हे इन्द्र । धारयः रये धारयसि यजमानाय वायुम् ।

१. वष० वि० अ०. २. नास्ति वि०. ३. मृगा वि० अ०. ४. ५. मृषो. नास्ति । तूर्णिः
वायगानुपारिणी द्व. ५. नास्ति वि०. ६. धारयन् मृषो.

किञ्च हे शूर! तव सखायौ अधिनौ च यज्ञसुपराग्न्य यजमानाय ददतु दत्तवन्तौ सहस्रा
सहस्राणि 'बहूनि मघानि धनानि' ॥ ४ ॥

येद्वृष्टं सङ्ग्रामे स्वरमाण उप गच्छसि यज्ञम् । आ वह च नासत्यौ सरयाय । वसुसमूह^१ च^२
बहुसङ्ख्यम्^३ अस्मासु धेहि । अधिनौ च तनानुचरौ शूर! प्रयच्छत धनानि ॥ ४ ॥

मन्दमान ऋतादधि प्रजायै सखिभिरिन्द्र इपिरोभिरर्थम् ।

आभिर्हि माया उप दस्युमागान्मिहः प्र तन्ना अवपत् तमांसि ॥ ५ ॥

मन्दमान । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सखिभिः । इन्द्र । इपिरोभिः । अर्थम् ।

आ । आभिः । हि । माया । उप । दस्युम् । आ । अगात् । मिह । प्र । तन्ना । अवपत् । तमांसि ॥

उद्गीथ० मन्दमान स्तूयमान इन्द्र^१ ऋतात् अधि ऋतादिति पष्ठर्थे पञ्चमी । यज्ञस्योपरि यज्ञ इत्यर्थः ।
प्रजायै प्रनार्थम् अर्थम्^२ वृष्टिलक्षणम् इपिरोभि एपितृभि प्रार्थयितृभि सखिभि समानख्यानै^३
स्तोतृभि प्रनास्थित्यर्थे^४ वृष्टिं प्रार्थयमानै स्तोतृभि यज्ञे स्तूयमान इन्द्र इत्येतदुक्त भवति
साकारक्षत्वाद् वाक्यस्य । ततः किम् । उच्यते—आ आभि आकार अवपत् इत्यनेन
सह सम्बन्धयितव्य । हि इति पदपूरण । माया इति तृतीयार्थे प्रथमा । आभि एताभि
मायाभि दस्युम् उपक्षपयितव्य मघम् उप आ अगात् उपागतवान् । स्वाभि प्रजाभि विशिष्टाभि
युक्त सन् उपक्षपयितव्यस्य मघस्य समीपम् आभिमुख्येन गतवान् हन्तुम् । एवमर्थं गत्वा च
त मेघ इत्यादि 'मिह सत्त्वं'^५ । पृथिवीसेवत्री वृष्टिलक्षणा अप तन्ना 'तन्नु काङ्क्षावान्'^६ ।
अभिकाङ्क्षिता स्तोतृभि प्रनास्थित्यर्थे प्रार्थिता इत्यर्थः, प्र अवपत् प्रकर्षेण मर्यादया उत्सवान्
'भूमौ प्रक्षिप्तवान्'^७ तमांस क्षुत्पिपासान्नितानि प्रजाना मूर्च्छामरणलक्षणानि अन्धकाराणि,
अपनेतुमिति शेषः ॥ ५ ॥

येद्वृष्टं माघन् यज्ञात् प्रजायै यजमानाय मरुद्भि^१ इन्द्र गमनशीलै^२ अर्थम् प्रयच्छति^३ । स आभि
प्रजाभि दस्यो माया उप आ अगच्छत् तम् दस्युम् निर्माय कर्तुम्^४ । स दस्युर्वृष्टी प्र अवपत्
रुपापयित्री, तमांसि च । ताम्रास्य माया ॥ ५ ॥

"इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याय तृतीयो वर्गः" ॥

मनामाना चिद् ध्वमयो न्यस्मा अवाहनिन्द्र उपसो यथानः ।

ऋत्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्ध ॥ ६ ॥

सज्जमाना । चित् । ध्वस्य । नि । अस्मै । अर्प । अहन् । इन्द्र । उपस । यथा । अर्प ।

ऋत्वै । अगच्छ । सखिभिः । निकामैः । साकम् । प्रतिष्ठया । हृद्या । जघन्ध ॥ ६ ॥

१ १ इत्यनेन मूको २ च ह्यं रिं अं. ३ चेति अं ४ 'सन्ध वि' अं ५ शरी
वि' अं ६ 'दस्युम्' मूको ७ नास्ति मूको ८ सन्धमानै मूको ९ प्रजान्मिथ्य मूको
१० १० नास्ति विं ११ ११ इन्द्रगमनशीलम् वि' अं. १२ 'वृष्टि' मूको १३ १३ नास्ति मूको.
अ. ४५०

उद्गीथ० मनामाना चित् समाननामानौ अभिनौ अपि, किमुत अन्य दवमित्यर्थः । 'सर्वान् ध्वसय' नि अग्नौ नियमेन ध्वसयसि गमयसि प्रेषयसीत्यर्थः, अथ स्तोत्रजनस्य शत्रुजनस्य उपकर्तुम् अपकर्तुं वेति शेषः । किञ्च अवस्थित इति शेषः, अहन् इतवान् भवान् इन्द्र अग्न शकटसदृश मेघमित्यर्थः । किमिदम् । उपस यथा यथा माध्यमिका (तु या ११, ४७, १०, ५) वाचो मेघमात्मनोऽधस्तात् स्थितः प्रजानामुपकर्तुं मन्त्रि, एवम् । 'किञ्च ऋषे सखिभि मरुदादिभि निवामै प्रभूतै सावम् सह अगच्छ गच्छसि शत्रुवधाय । गत्वा च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि युद्धाय प्रत्य वस्थातृणि हृद्या हृद्यानि हृदयस्य प्रियाणि रूपवीर्यशौर्यादिगुणयुक्तानि च शत्रुबलानि जघ-थ सदा हसि' ॥ ६ ॥

वेङ्कट० असु वृत्र हन्तुम् इन्द्र * सनामानौ अभिनौ* नि अगमयत् । अथ तम् अव अहन्, यथा उपस । शकटम् अवाहन । दक्षेनीयै सखिभि अगच्छः मितरा कमनीयै सावम् । आगत्यै च वृत्रस्य प्रतिष्ठानानि पुराणि हृद्यानि जघन्थ ॥ ६ ॥

त्वं जघन्थ नमुचिं मखस्युं दासं कृष्णान ऋषये पिमांयम् ।

त्वं चकर्थ मनरे स्योनान् पथो देवराजसेव यानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृष्णान । ऋषये । पिमांयम् ।

त्वम् । चकर्थ । मनरे । स्योनान् । पथ । देवराजा । अर्क्षसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

उद्गीथ० *दे इन्द्र ! त्वम् जघन्थ* इतवानसि नमुचिम् नामासुरम् मखस्युम् मख यज्ञ महान्त वा अर्थम्* इच्छन्तम् दासम् उपक्षययितव्यमप्यसुरम् कृष्णानः हिंसन विनायम् विविधवज्रनाशम् । किमर्थम् इतवानसि । ऋषये ऋष्यर्थम् ऋष्यादिप्रजासुरक्षणांर्यमित्यर्थः । त्वम् चकर्थ कृतवानसि मनव मनुनाम्नो राजोऽयं स्योनान् सुरान् सुखगमनानित्यर्थः, पथ स्वर्गमार्गान् देवरा देवान् प्रति, गन्तुमिति शेषः । किमिदम् । अजसा इव यानान् यथा कश्चिद् दराज्ञ भेदेनज-सायां अजसा ऋजून्* प्रगुणान् यानान् मामनगरादे मार्गानुपदिष्टान्* करोति, एवम् ॥७॥

वेङ्कट० त्वम् जघन्थ नमुचिम् नाम तद्दीय घनमिच्छन्तम् असुरम् कुर्वन् ऋषये विगतमायम् । त्वम् कृतवानसि मनवे सुखतराज मार्गान् देवेषु अपसा इव गच्छत १० ॥ ७ ॥

रमेतानि पप्रिपे पि नामेशान इन्द्र दधिपे गर्भस्तौ ।

अनु त्वा देवाः शर्वसा मदन्त्युपरिवृष्टान् युनिर्नश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिपे । पि । नाम । ईशान । इन्द्र । दधिपे । गर्भस्तौ ।

अनु । त्वा । देवा । शर्वसा । मदन्ति । उपरिवृष्टान् । युनिर्न । चकर्थ ॥ ८ ॥

११ स्यामव रि' स्यामव रि' अ २ नाति मूढो ३ अति रि' अ ४ नाति रि' अ ५ ११ रि' ६ सनामी अ' रि' अ' ७ नाति मूढो ८ ऋजून् मूढो ९ ०५.११ मूढो १० गः रि' रि' गच्छ रि' अ'.

उद्गीथ० त्वम् एतानि पप्रिये पालयसि वि नाम विविधानि नामानि नमयन्ति भूतानीत्यर्थः । किञ्च यस्त्वम् ईशान सर्वस्य जगत स्वामी, स त्वं हे इन्द्र! दधिषे धारयसि । किम् । सामर्थ्याद् वज्रम् । गभस्तौ हस्ते । किञ्च त्वा त्वामिन्द्रम् अनु मदन्ति सोमेन तृप्यन्तम् अनु तृप्यन्ति देवाः मरुदादयः । केन निमित्तेन तृप्यन्ति । शवसा निमित्तेन शतुबलाय योग्यबलार्थमित्यर्थः^१ । किञ्च उपरिबुधान् ऊर्ध्वबुधान् स्वर्गे निबद्धान् अवस्थितान् देवान् इत्यर्थः, वनिन वनितृन् सत सम्भक्तृन् समवितृन् चकर्थं कृतवानसि निर्गत एव ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् एतानि उदकानि वि पूरयसि । ईश्वरस्त्वम् इन्द्र! करोषि धनं हस्ते । देवा^२ त्वाम् शवसा^३ अनु पृवन्ति । स त्वम् उदकवतो रश्मीन् उपरिबुद्धान् चकर्थं इति ॥ ८ ॥

चक्रं यदस्याप्स्वा निपत्तमुतो तदस्मै मध्विचच्छद्यात् ।

पृथिव्यामतिपितुं यदधः पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्सु । आ । निपत्तम् । उतो इति । तत् । अस्मै । मधु । इत् । चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिपितम् । यत् । अधः । पयः । गोषु । अदधा । ओषधीषु ॥ ९ ॥

उद्गीथ० अस्य तवेन्द्रस्य यत् चक्रम् चक्राद्यायुधम् इत्यर्थः, अप्सु लब्धव्यत्वेन निमित्तभूतासु आ निपत्तम् उता मर्यादया^४ मेघे निपण्णमपि^५ अनुप्रविष्टं चैत्यर्थः, तत् चक्राद्यायुधम् अस्मै तुभ्यमिन्द्राय मधु उदकं मेघोदरगतम् इत् चच्छद्यात् इदित्येवार्थः । चच्छद्यादिति कान्तिकर्मा । कामयत एव, वातुमिति शेषः । तत्रायुधचेष्टितं निष्फलं न भवति । तदन्तर्गतं मुदकम् अवश्यं^६ तुभ्यं ददाति तवायुधम् इत्यर्थः । दत्तं च सत् तदुदकं त्वम् पृथिव्याम् अदधा दधासि । पयांयेण ओषधीषु ओषध्यादिस्थावरेषु च दधासि । यत् च अतिपितम् अतिशुद्धम् पयः पयोरूपम् उदकम्^७ ऊधः, प्रतीतिः शेषः, ऊधः प्रदेश इत्यर्थः^८, गोषु धारयसि त्वम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आयुधम् 'यत् अस्य' इन्द्रस्य^९ अन्तरिक्षे^{१०} निपण्णम् अपि तत् आयुधम् अस्मै इन्द्राय मधु उदकं वरा नयति । पृथिव्याम् अभिलपितं विमुक्तम् यत् ऊधसो मेघात्, तदुदकम् गोषु आपधिषु च अदधा इति ॥ ९ ॥

अश्वादिषायेति यद्वदन्त्योर्जसो जातमुत मन्य एनम् ।

मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । 'ओर्जसः । जानम् । उत । मन्ये । एनम्' । मन्यो । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ । यतः । प्रजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेदः ॥ १० ॥

उद्गीथ० अश्वादिषायेति यद् वदन्तीत्यादि कारणधर्माणां कार्ये दर्शनाद् अश्व बल-क्रोधादिभ्यः

१ योग्य बला^१ मूको. २ नास्ति मूको. ३-३. मेघनिष^३ मूको. ४. अपश्यन् मूको.
५-५. ऊधः प्रदेशमित्यर्थं वि^५ अ. ६ नास्ति वि^६ अ. ७ नास्ति वि^७. ८ नास्ति वि^८ अ.
९ ९. निगमोऽयं या (८, २) द.

तद्वर्गोपेतत्वाद् इन्द्रो जात इति । अत इन्द्रस्य गुणानाम् आनन्त्याद् अमुतो 'जात इत्यवधारयितुम्' सशक्यत्वाद् यत कुतश्चित् जात इति । स एव इन्द्रोऽस्य स्वस्य जन्मनस्तत्त्व जानाति नान्य इत्यादीति समस्तार्थः । अथस्य धर्मो वेगवत्ता । तामिन्द्रे दृष्ट्वा वेगवत् अथात् अयम् इन्द्र 'इयाय एति' अत्र शुद्धोपि उत्पूर्वांथो' द्रष्टव्यः । उदियाय उद्गत उत्पन्नो जात इति एवम् यद् वदन्ति यदिति छान्दसत्वात् 'सुपा सुलुक्' (पा ७, १, २९) इति अमो लोपः, रिङ्स्य व्यत्ययो वा । यमिन्द्र वदन्ति दर्शयन्ति तत्त्वदर्शिनो मुनयः, तमिन्द्रम् ओजस जातम् उत बलादप्युत्पन्नम् अहम् मन्ये वितर्कयामि महतो बलराशोरप्यस्मिन्निन्द्रे दर्शनात् । मन्यो वा शत्रुविषयात् क्रोधात् उद्गत उत्पन्नो जात इत्येव शत्रुविषयस्य महत क्रोधस्यापि तत्र इन्द्रे दर्शनात् । हर्म्येषु च यज्ञगृहेषु कर्माङ्गात्वेन नित्यम् तस्यै निर्भय तिष्ठति । शत्रुगृहेषु हत्वा नित्य निर्भय तिष्ठति । त्रिभुवनगृहेषु वा स्वामित्वेन तिष्ठति । अनयोपपत्त्या ततो वा जात इन्द्र । किं बहुना । इन्द्रस्य जन्मन कारणत्वेन सर्वगुणोपेतत्वात् सर्वस्माज्जात इत्युपपत्तिमाश्रित्योक्तम्— यतः कुतश्चित् कारणाद् प्रपञ्चे प्रकर्षेण तत्त्वतो जात इन्द्र, स एव अस्य स्वस्य जन्मन 'कारणम् एवम्' तत्त्वतो जानाति, नान्य । अयमत्र वाक्यार्थः ॥ १० ॥

पेदुट० इन्द्रस्य गुणात् दृष्ट्वा केचित् एतम् अथात् जातम् वदन्ति । तमेवाहम् ओजस जातम् मन्ये । अथवा पुनरयं क्रोधात् इयाय, युद्धेषु च तिष्ठति । सोऽयम् इन्द्र अश्वाद्योजस मन्योः अन्यस्मात् वा उपादानात् यत जात स्वयमेव तद् जानाति ॥ १० ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नार्धमानाः ।

अप ध्वान्तर्मुर्णुहि पृथि चर्भुर्मुमुग्धस्मान् निधयेव वृद्धान् ॥ ११ ॥

व । सुपर्णा । उप । सेदु । इन्द्रम् । प्रियमेधा । ऋषयः । नार्धमानाः ।

अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पृथि । चर्भु । मुमुग्धः । अस्मान् । निधयाऽइन । वृद्धान् ॥ ११ ॥

उद्गीथ० वयः पश्चिमदिशा निरात्मन्वे अन्तरिक्षे सदा गन्तारो वा सुपर्णा सुपतना 'शोभन तमना आदित्या इत्यर्थः' १०, उ० सेदुः उपसीदन्ति उपगच्छन्ति इन्द्रम् प्रियमेधा प्रिययज्ञा ऋषयः सर्वोपांसा द्रष्टार लोकपालत्वात् कृताकृतस्य प्रत्यवेक्षितारः नार्धमाना याचमाना । किम् । उच्यते — अप ऊर्णुहि अपरञ्जदय अपवारय वा रज्जुरूपो भूत्वा अस्मात् व्याकर्षेन् ११ हेतुः कर्तृत्वेन धर्मनैतयर्थः । किम् । ध्वान्तम् तम रात्रिकृतम् । तमोऽपनयनद्वारेण च यदैतल्लोकस्य चण्डा भयम् १२ ज्योतिषा अनुगृहीतत्वाद् घटपटादिनस्तुदर्शनायासमर्थं तमसा कृतमिव १३ तन् पृथि पृथिवी १४ देहीत्यर्थः । तदर्थम् मुमुग्ध मुग्ध अस्मात् वृद्धमनाय प्ररयेत्यर्थः । किमिव । निधया इव वृद्धान् यथा निधया पादयथा १५ पापममूहेन वृद्धान् पक्षिणः कश्चिद् वृद्धमनाय मुञ्चति, एवम् । याचोश्च स्वदर्शनत्वात् । अथवा अभेदवचनाद् 'वायुवेन्द्रो वातरिदास्थान' (या ७, ५) इति वायुरूप

१-१. 'आदित्या' मूको २. '१९'वा मूको ३. '१९'वा मूको ४. 'वाते रि' अ. ५. 'भा रि'. ६. '१९'वा रि' अ. ७. पा (७, २) व्याकृतार्थे द्र ८. 'अपवा वर' मूको. ९. 'नाहि' मूको. १०. १०. 'ना १९'वा रि' अ. ११. 'ध्वान्त' मूको १२. '१९' अ. १३. 'वृद्ध रि' अ. १४. '१९' मूको.

एव त्वम् । अथवा सर्वैश्वर्यं वा त्वं इन्द्रस्य सर्पांसभाविन वायुना रज्जुभूतेन सविर्गुमण्डल
सदा आकृत्यत इति । जगदेतो लोकानुप्रदार्थं वायुरज्जुभि आकुर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पश्चिण सुपत्तना उप सेदु इन्द्रम् प्रिययज्ञा श्रयः वाचमाना मधाम् । अथ ऊर्णुहि
अन्धकारम्, पूरय च तप, मुमुग्धि च अस्मात् तन्विता इव अज्ञानेन 'वस्त्वान् इति' ॥ ११ ॥

'इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्थो वर्गः' ॥

[७४]

'गौरिवीति शक्त्य ऋषि । इन्द्रो देवता । शिन्दुप् छन्दः' ।

वसूनां वा चर्कृष इयक्षन् धिया वा यज्ञैर्वा रोदस्योः ।

अर्वन्तो वा ये रयिमन्तः सातौ वनुं वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कृषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञे । वा । रोदस्यो ।

अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तं । सातौ । वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतं । धुरिति धु ॥

उद्गीथ० उत्तरं सूक्तम् 'वसूनां वा' इति पट्टचम् ऐन्द्रं शक्त्यो गौरिवीतिदंशौ ।

अत्रेतिहासमाचक्षते ब्राह्मणपरिषदितं^१ (सु. ऐत्रा ३, २१-२२) विद्वांस — इन्द्र किमिव
निष्केवत्य शस्त्रम् असाधारण ममारुतु इत्यमवीत् देवान्^२ । ते तमूनु. — अस्माकमपि अग्र^३
भागोऽस्तु इति । स त भाग जानुज्ञातवान् । तत्रैव सति ते देवा इन्द्रस्य भार्या प्रिया
प्रासद नामाश्रुवन्^४ — अस्माक भागे^५ निष्केवत्ये भावयेन्द्रमिति । साऽग्रवीत् — राजाविन्द्रमुक्त्वा
प्रातरं प्रतिवक्ष्यामीति । सा त्वेव प्रतिज्ञाय सूक्तस्यालाभि^६ ऋषिम पञ्चभि इन्द्र
रात्राश्रुक्त्वा अन्त्यया देवान् प्रातः प्रत्युवाचेति । वसूनाम् वा वाशब्देऽग्र चार्थे । वसूना च,
चक्षुश्चक्षुतिसामर्थ्यात्, अन्येषां च देवानामिति शेष, चक्षुषे अत्यर्थं सदा करोषि त्वम् ।
किम् । सामर्थ्यात्, स्तुतिभाग हविर्भाग वेति शेष । इयक्षन् यष्टुमिच्छन् देवान्
पूजयितुमिच्छन् । केन । धिया वा भी प्रज्ञा । तज्जन्यत्वाद् अत्र तच्छब्देन स्तुतिरुच्यते,
'इमां ते धिय प्रमरे मही महीम्' (ऋ १, १०२, १) इति यथा । स्तुत्या च यज्ञे वा
यज्ञैश्च रोदस्यो चावापृथिव्योर्मध्ये, तत्र भृत्यत्वेन वर्तमानानामिति शेष । ये वस्वादयो देवा
अर्वन्त वा भरणवन्तश्च^७ अनुगमना रयिमत च धनवन्त ईश्वरा इत्यर्थे, सातौ यजमानानाम्
ईप्सितार्थप्रदाने^८ च, प्रवृत्ता^९ इति शेष, वनुम् वा वननीय वा वस्वादय सुश्रुणम् सुष्टु
श्रवणीयम् सुश्रुत सुष्टु च श्रोतार धु धारयन्ति, स्वर्गेषु शृण्वन्तीत्यर्थः । तेषां वस्वादि-
देवानां स्तुतिभाग हविर्भाग च सदा त्वं करोषीति सम्बन्धः कार्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० घनान्युद्दिश्य वा आकृत्यते वसूनि दातुमिच्छन् कर्मार्थम् वा । शुद्धादिक कर्म । यज्ञार्थम् वा

१ १. नास्ति वि^१ अ^१, ववदामिति वि^१. २ २. नास्ति मूको ३ 'णपठि' वि^१. ४ देवा
वि^१, एवा वि^१ अ ५ नास्ति मूको ६ नाम ववन् मूको. ७. भोगे मूको ८ सूक्तस्य
यस्य (यत् वि^१ अ) सूक्तं मूको. ९ अणु^० वि^१ अ, अण^० वि^१. १० 'नेन मूको ११ अ
वि^१ अ.

दिवि च पृथिव्या च देवमनुष्यै । गच्छन्त वा ये धनवन्तो भवन्ति, युद्धे हिंसाम् वा ये सुश्रवणा प्रसिद्धा सुश्रवसः कुर्वन्ति, तैश्चाकृष्यत इति ॥ १ ॥

हव एषामसुरो नक्षत द्या श्रवस्यता मनसा निमत क्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवा द्यौर्न वरेभिः कृण्वन्त स्वैः ॥ २ ॥

हव । एषाम् । असुर । नक्षत । क्षाम् । श्रवस्यता । मनसा । निमत । क्षाम् ।

चक्षाणा । यत्र । सुविताय । देवा । द्यौ । न । वरेभिः । कृण्वन्त । स्वैः ॥ २ ॥

उद्गीथ० हव* शब्द त्वच्छ्रुभि सह युद्धकाले हाकार हनहनादिघोष^२ इत्यर्थः, एषाम् देवानां स्वमृत । कीदृश हव । असुरः प्राणवान् महामित्यर्थः । नक्षत व्याप्नोति क्षाम् दिवम् । किञ्च श्रवस्यता श्रवोऽञ्ज हविरारय यशो वा स्तुतिलक्षणम् इच्छता मनसा, युक्ता इति शेषः, निमत 'निसि चुम्बने' । चुम्बन्ति उपनीवन्ति देवा क्षाम्^३ इमाम् पृथिवीम् । उक्तं च श्रुतौ— 'इत प्रदान देवा उप जीवन्ति XXX अमुत प्रदान मनुष्या' (तै ३, २, १, ७) इति । कदा । उच्यते— यत्र यस्मिन् द्वासुरसङ्ग्रामकाले^४ चक्षाणा असुरान् हन्तव्यत्वेन पश्यन्त* देवा सुविताय तत्र इन्द्रस्य सुविताय सुगताय निर्व्यासङ्गेन त्रैलोक्याधिपत्यप्राप्तये इत्यर्थः, द्यौ न द्यौरिव यथा द्यौ वरणाया, एवम् वरेभि वरणोयै स्वै आत्मीयै सामर्थ्याद् बलैः शारीरै सेना लक्षणैश्च कृण्वत हिंसन्ति तथेन्द्रस्य शत्रून् । तदा हव एषाम् असुर नक्षत द्या श्रवस्यता मनसा^५ निमत क्षाम्^६ इति योज्यम् ॥ २ ॥

पेङ्कट० आह्वानशब्द एषाम् इन्द्रस्य प्रेरक सुरोक्ते नक्षत । अथ अवमिच्छता मनसा प्राप्तवन्त पृथिवीम्^७ अद्विरम् । यत्र पणिभिर्गा^८ निहिता पश्यन्त देवा आत्मनोऽभ्युदयार्थम् आदित्य इव स्वै वरणीयैस्तेतोभि प्रकाशम् अकुर्वन् । यत्रा प्रदानाय सन्धकारम् अपनेनुमिति ॥ २ ॥

इयमेषाममृताना गीः सर्वताता ये कृण्वन्त रत्नम् ।

धियं च यज्ञं च माधन्तस्ते नो धान्तु असुव्यममाभि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गी । सर्वताता । ये । कृण्वन्त । रत्नम् ।

धियम् । च । यज्ञम् । च । माधन्त । ते । न । धान्तु । असुव्यम् । अमाभि ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ण्यमवस्थित मति यथेने वस्तुनि स्वकार्यप्रवृत्तानाम्^९ एषाम् अमृतानाम् देवानाम् अर्थाय इयम् विराजन्तापुनश्चाज्याश्रया प्रादुर्भावेन प्रदर्शिता^{१०} गा स्तुति निष्केवदयशस्त्रमध्यगता^{११}, दीपतां त्रया माग इति शेषः, सर्वताता सर्वतातौ सङ्ग्रामकाले सर्वशत्रुसमूहे ये देवा कृण्वन्त कुर्वन्ति रत्नम् रमणाय भवन्तमिन्द्र नीत्यादिरमरदा वा । धियम् च यज्ञम् च माधन्त

१ १. 'मिष्यव वि', 'दो एमदस वि' अ. २. हनतादि वि. ३. नास्ति मूको ४. 'म गीते मूको. ५ २. निगृह्यन् वि' अ, निगृह्य वि. ६. विर वि. ७. वणिमि मूको, ८. 'व्य पुच्छन् वि' अ ९. प्रशिता वि' अ, प्रकृतिता वि १०. 'मप्यगता मूको.

अङ्गभावापत्त्या निष्पादयन्त ते अपि देवा न अस्मभ्यम् धान्तु वमव्यम् निष्केवल्यशस्त्रा-
दिस्तुतिधनसमूहम्^१ असामि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इयम् एवाम् देवानाम् गी यजे ये प्रयच्छन्ति धनम् अपि वा याच्यन्ते । कर्म लौकिकम् यज्ञम् च
साधयन्त ते अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु^२ 'वसुसमूहम् असाधारणम्'^३ ॥ ३ ॥

आ तत् ते इन्द्रायवः पनन्तामि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् ।
सकृत्स्वं^४ ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधारा बृहतीं दुधुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयव । पनन्तु । अमि । ये । ऊर्वम् । गोऽमन्तम् । तितृत्सान् ।
सकृत्स्वम् । ये । पुरुऽपुत्राम् । महीम् । सहस्रधाराम् । बृहतीम् । दुधुक्षन् ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे इन्द्र ! तत् ते तव, स्वभूतम् इति शेषः, आयव आयवो मनुष्याकारा देवा आ
पनन्त आभिमुख्येन मया दया वा स्तुवन्ति, ये देवा ऊर्वम् मेघसङ्घातम् गोमन्तम्
उदकवन्तम् अमि तितृत्सान् अभिर्हिसन्ति त्वदादशेन सर्वदा घ्नन्ति, किञ्च सकृत्स्वम् सदा
कामाना प्रसवित्रीं त्रैलोक्यधेनुम् ये देवा पुरुपुत्राम् बहुपुत्राम् महीम् महतीम् सहस्र-
धाराम् बहुभोगक्षीरधाराम् बृहतीम् महतीं नित्याम् अनपायिनीमित्यर्थः, दुधुक्षन् दुधुक्षन्
'त्वदर्थं सर्वकामक्षीरं' दुहन्ति त्वच्छत्रुजयद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ पनन्त तव इन्द्र ! आयव मनुष्या अङ्गिरसः, ये गोमन्तम् सङ्घम् ऐच्छन् अभितदि-
तुम् असुरैरपहतमिति^५ । तन् इति तत्रस्थम् असुरवधं^६ निर्दिशति । सकृत्प्रजाताम् ये बहुपुत्राम् ।
ओषधिवनस्पतयो बहव पुत्रा । सहस्रधाराम् बहूना कामाना उत्पादयित्रीं विस्तृता महतीम् दिवम्
दुधुक्षन् । 'सकृद्ध द्यौरजायत' (ऋ. ६, ४८, २९) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

शचीव इन्द्रमवसे कृणुध्वमनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ।
ऋभुक्षणं मघवानं सुवृत्तिं भर्ता यो वज्रं नर्यं पुरुक्षुः ॥ ५ ॥

शचीऽव । इन्द्रम् । अवसे । कृणुध्वम् । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ।
ऋभुक्षणम् । मघवानम् । सुऽवृत्तिम् । भर्ता । य । वज्रम् । नर्यम् । पुरुऽभु ॥ ५ ॥

उद्गीथ० शचीव इति व्यत्ययेनेदमेकवचनं बहुवचनस्य स्थाने । हे शचीवन्त ! प्रज्ञानन्त !
शत्रुवधादिस्वाधिकारयुक्तकर्मवन्तो ददा । इदम् अवसे रक्षणाय 'निष्केवल्यस्य शस्त्रस्य'^७
असाधारणीकरणेन^८ त्रैलोक्यपालनार्थनित्यर्थः, कृणुध्वम् कुर्वत यूयम् । कीदृशम् । अनानतम्
शत्रून् प्रति अग्रणयम् दमय तम् उपशमय तम् पृतन्यून् पृतना सम्प्राप्तं कर्तुमिच्छत शत्रून्
ऋभुक्षणम् महान्तम् मघवानम् धनवन्तम् सुवृत्तिम् सुष्ठु दोषैर्वर्जितस्तुतिकम्, भर्ता

१. 'वल्य शस्त्रादि' मूको २-२ 'इसाभा' वि ३-३ 'यसर्व' मूको ४. 'दतमिति वि' अ.
५ 'सुर वि'. ६ ६. 'व्यविशरदिताय वि', 'व्यविरारदित' ५० वि' अ ७ 'धारणक' मूको.

धारयिता च य इन्द्र वज्रम् । कीदृशम् । नयम् नृभ्यो हितम् । पुरुषु बहुनिवासश्च
बहुनीतिर्वा । तमिन्द्रम् अवसे वृणुध्वम् इति योज्यम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रजावन्तो यूयम् इन्द्रम् रक्षणाय कृणुध्वम्, यो न धन्यम् आनमति दमयति च पृतनाकामान्,
महान्तम् धनवन्तम् सुष्टुतिम्, विभाति य वज्रम् नृहितम् बहुशब्दः ॥ ५ ॥

यद्वागानं पुरुतमं पुरापाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यग्राः ।

अचैति ग्रामदृस्पतिस्तुर्विष्मान् यदीमुश्मसि कर्तवे करत् तत् ॥ ६ ॥

यत् । ववानं । पुरुतमम् । पुरापाद् । आ । वृत्रहा । इन्द्र । नामानि । अग्राः ।

अचैति । प्रश्नह । पति । तुर्विष्मान् । यत् । ईम् । उश्मसि । कर्तवे । करत् । तत् ॥ ६ ॥

उद्गीथ० यत् निष्केवत्यशस्त्रम् पुरुतमम् बहुतमम् समन्तम् इत्यर्थः, ववान् याचितवान्
पुरापाद् पूर्वमभिभविता शत्रूणां वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता इन्द्र तस्य निष्केवत्यस्य शस्त्रस्य
अवयवभूतप्रयस्त्रिशदक्षरविशदृष्टन्दोयुक्तया^१ याज्यया युष्माकं अयस्त्रिशदा देवानां सम्बन्धीनि
प्रयच्छित नामानि आ अग्रा प्रत्येकम् एकैकेन अक्षरेण पूरयति^२ तस्या एकैकमक्षरं प्रत्येकं
युष्मस्य प्रयच्छतीत्यर्थः^३ । यत् अचैति रात्रौ मया विज्ञापितो युष्मदर्थं भागं देहि इति
ग्रामदृ पतिं प्रकर्षेण सोढूया^४ सम्मोहकारे अभिभवत्या^५ मम ग्रामणान्मया^६ मर्ता इन्द्र
तुर्विष्मान् धनसुगुण इत्यर्थः, यत् ईम् निश्चितार्थोऽत्र ईशब्दः कान् इत्यनेन च सम्बध्यते ।
यत् निष्केवत्यस्य भागवस्तु उश्मसि कामयामहे वयम् कर्तवे स्वीकर्तुम्, तत् करत् निश्चयेन
करोति इन्द्र नाऽत्र मलय कार्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत् हितमि बहुनां ग्लपयितारं वृत्रं पुराणामभिभविता^१, आ पूरयति इन्द्र वृत्रहा उदकानि ।
सोऽयम् अभिभविता^२ बहुधनश्च प्रजातः पातः । यत् वयम् एतम् कामयामहे स्वीकर्तुम् करोति
वयम्^३ तत् इति । 'मर्ता इव प्रत्ययान् यद्वावानं पुरुतमम्' (एवा ३, ११) इत्यादिकं ग्राह्यम् । 'मर्ते
नन्दति यशसाऽऽगतेन' (ऐवा १, १३) 'इत्यादिकं च समानमिति' ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चमो वसः ॥

[७५]

^१सिन्धुक्षिप्रं प्रियमेधं क्रयि । नयो देवता । जगती छन्दः ॥

प्र सु च आपो महिमानंशुतमं कारुर्वाचानि मर्देन विस्मृतः ।

प्र सुममसं प्रेषा हि चक्रमुः प्र सुतरीणामति सिन्धुरोजमा ॥ १ ॥

१. निधिं मूढो २. 'नन्द' मूढो ३. 'भूतं वयं' मूढो. ४. 'यन्ती' मूढो ५. 'मर्ता' ती
मूढो. ६. 'मर्ते' मूढो ७. 'वयम्' मूढो ८. 'प्रमाणम्' मूढो ९. 'मि' 'वि' इ
निष्कर्षितं अ'. १०. 'मर्ति' निधिं. ११-१३. भातिन अ'. १२-१३. भातिन वि' अ'.
१३-१३. भातिन मूढो

प्र । सु । वृ । आप । महिमानम् । उत्तमम् । कारु । वोचाति । सद्ने । निरुत्थत ।
प्र । सप्तसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमु । प्र । सृत्वीणाम् । अति । सिन्धु । ओजसा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्त 'प्र सु व' इति नवचं नदीस्थानाम् अपा स्तावक सिन्धुक्षित् प्रियमेधपुत्र^१
ददर्श । 'आप । व' युष्माकम् महिमानम् महत्त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टम् कारु स्तोता सिन्धुक्षितामा
मदुपलक्षित प्र सु वोचाति सुष्ठु प्रव्रवीति व्यावर्णयतीत्यर्थः, सद्ने स्थाने वेद्याख्ये
विवस्वत यजमानस्य स्वभूते, स्थित इति शेषः । प्रतिज्ञायेदानीं व्यावर्णयति महत्त्वम्—
सप्तसप्त नद्यः समुदिता सत्यं त्रेधा त्रिधा प्रचीं प्रवीचीं दक्षिणा च दिशम् प्र चक्रमु
प्रक्रान्तवत्य^२ प्रतिबद्धवत्य^३ या, तासाम् प्र सृत्वीणाम् प्रसर्पणीनाम्^४ प्रसर्पणशीलानां नदीनां
मध्ये अति अभिपूजित सिन्धु ओजसा बलेन अनेकधा^५ भूमिं विदार्थं प्रवर्तते ॥ १ ॥

वेङ्कट० सिन्धुक्षित् प्रियमेध । हे आप । युष्माकम् सुष्ठु प्र व्रवीति महिमानम् उत्तमम् स्तोता
यजमानस्य गृहे । ता इमा नद्यः सप्तसप्त भूत्वा प्रतिक्रमन्ते^६ त्रेधा हि^७ पृथिव्याम्
अन्तरिक्षे दिवि च सप्तसप्त भवन्तीत्यर्थः । सरणशीलानामासा नदीनां 'मध्ये बलेन'
यत्राह सिन्धुक्षित् निवसामीति ॥ १ ॥

प्र तैरदृढरुणो यातवे पथः सिन्धो यद्वाजो अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रवता यासि सानुना यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुण । यातवे । पथ । सिन्धो इति । यत् । वाजान् । अभि । अद्रव । त्वम् ।
भूम्या । अधि । प्रवता । यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

उद्गीथ० हे सिन्धो । ते तव यातवे यातु समुद्रं प्रति गन्तुम् पथं मार्गान् प्र अरदत्^८
प्रारदत् प्रदलितवान् प्रस्वातवान् वृष्टिप्रदानद्वारेण विदारितवान् वरुण उत्तमो मध्यमो वा ।
कदा^९ प्रारदत्—उच्यते । हे सिन्धो । यत् यदा वाजान् सख्यलक्षणानि भक्षानि अभि प्रति
अद्रव द्रुतवान् निष्पादनार्थं कुत्यात्मना गतवान् त्वम् । कुत्र च । भूम्या अधि उपरि
प्रवता प्रवणेन निम्नं प्रदेशेन यासि गच्छसि त्वम् सानुना समुच्छिन्नेन उदकेन च । कदा ।
यत् यदा एषाम् त्वदुभयतोनिवासिनाम् जगताम् जङ्गमानां सामर्थ्यात्^{१०} स्थावराणां च
अग्रम् वर्षकालात् प्रथमम् ग्रीष्मकाल इत्यर्थः, इरज्यसि तेषां जीवितस्य त्वदधीनत्वाद् ईशिषे ।
तदेति योज्यम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० प्राचीनम् हि अलिखत् तव गमनाय वरुणः मार्गान्^{११} सिन्धोः, यत्र त्वम् भक्षानि प्रति अभि द्रवसि,

१. प्रियं मूको २-२ व आप वि, व आपो वो वि^२ अ. ३ चक्रा^३ मूको ४ 'वचव'
वि^४. ५. 'विणाम् वि' अ; 'विणाम् वि'. ६ नास्ति अ, वने^६ वि^६. ७ प्रदिक्रमं वि^७ अ^७
८ नास्ति वि^८ अ^८, वि वि^८. ९ नास्ति वि^९ अ^९. १० अदेरन् मूको ११ जान् कदा मूको
१२ सामर्थ्ये मूको १३ 'गान् वि' अ^{१३}

भूम्या अथि त्वम् प्रवता सानुना उत्प्लूतेन देशेन^१ यामि, येन समुच्छ्रितेन देशेन^२ गच्छन्ती
सर्वेषा वज्रमानाम् अपमं प्रत्यक्षम् ईश्वरा भवसीति ॥ ३ ॥

दिवि स्वनो यंतते भूम्योपर्यनन्तं शुष्ममुदियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिन्धुर्यदेति वृषभो न रोहवत् ॥ ३ ॥

दिवि । स्वन । यंतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् । उत् । इयति । भानुना ।
अभ्रात् । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोहवत् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० दिवि ध्रुवे, भामान कर्तुमिति शेषः, स्वन सिन्धोः कर्मिष्वनि यतते प्रयतते
तिव व्याप्नोतीत्यर्थः । कदा । उच्यते—यदा भूम्या उपरि भूम्येति पृथग् भाकार
आदेशः । भूम्या उपरि अनन्तम् अपरिमितम् शुष्मम् कर्मिणं बलम् उत् इयति उद्गमयति
मिथु भानुना स्वदीप्त्या, युक्तमिति शेषः । किञ्च अभ्रात् इव यथा अभ्राद् मेघाद्
भागच्छन्त्य वृष्टयः प्र स्तनयन्ति प्रक्षेपेण शब्दं कुर्वन्ति एवम् यन् यदा एति समुद्रं
प्रति गच्छति, तदा^१ प्रस्तनयति । किमिव । वृषभ न यथा वृषभ प्रतिवृषभ प्रति युद्धाय
गच्छन् रोहवन् अत्यर्थं रौति, एव वा अत्यर्थं शब्दं करोति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० भूमे उपरि दिवि शब्दं गच्छति स्वयम् अपर्यन्तम् वेगम् प्रेत्यति^३ भाममानेनोर्मिणा । यथा
अभ्रात् वृष्टयः प्र स्तनयन्ति, तथा शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । सिन्धुः यत् आगच्छति^४, वृषभ
इव शब्दं करोति^५ ॥ ३ ॥

अभि त्वा मिन्धोः शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्पन्ति पर्यसेन धेनवः ।

राजैव युष्वा नयमि त्वमित् मिच्चौ यदासाग्रं प्रस्तामिनक्षमि ॥ ४ ॥

अभि । त्वा । मिन्धो इति । शिशुम् । इत् । न । मातरं । वाश्रा । अर्पन्ति । पर्यमाऽऽत् । धेनवः ।
राजाऽऽत् । युष्वा । नयमि । त्वम् । इत् । सिच्चौ । यत् । आसाम् । अग्रम् । प्रस्ताम् । इनक्षमि ॥

उद्गीथ० हे मिन्धोः त्वा स्वाम् वाश्रा वासानशीला शब्दकारिण्य नद्य अभि अर्पन्ति स्नेहेनाभि-
गच्छति पयसा इव उदकेन, आप्याययितुम् इति शेषः । किमिव । शिशुम् इत् न मातरं
इदिति पदपूरणं । शिशुम् न यथा शिशुः शान्तं बल्यमातरो धेनवो वासानशीला स्नेहेन
अभिगच्छन्ति पयसा क्षीरणं आप्याययितुम्, एवम् । किञ्च राजा इव यथा राजा कश्चित्
सहस्रान् शत्रुभिः सह युष्वा प्रहृत्य तान् निराश्वं कर्तव्यानि घनानि व्योहृत्य च नयति
स्थानं प्रति, एव सर्वेवशीशाम् भारमता सह सहस्रानाम् उदकानि स्वीकृत्य नयमि त्वम्
इत् स्वमेव प्राययिषि । ॥ ४ ॥ मिच्चौ सैन्ये अपरा परिवरि समुद्रे । कदा नयमि । उच्यते—
यदा यदा आणम् नशीता च स्वया सह सहस्रानाम् प्रयत्नम् प्रयत्नवर्तनी निष्प्रगामिनीनां^१
सम्पत्तिं भयम् भयम् उदकम् इनक्षमि व्याप्नोति ॥ ४ ॥

१. नाभिं वि' २. नाभिं मृच्छे ३. परा वि' अ. ४. 'य' वि' अ. ५. ५, ५५५
वि' अ. ६. नाभिं वि' अ. ७. 'वि' मृच्छे.

वेङ्कट० अभि गच्छन्ति त्वा सिन्धो! पुत्रम् इव मातरः बाधाः^१ इतरा नद्याः, पयसा युक्ताः इव च वत्सम् धेनवः। राजा इव युद्धकृत् सेनाः त्वम् सिध्यमानौ तदौ ताः^२ नयसि, यदा त्वम् आताम् त्वया सह प्रगच्छन्तीताम्^३ अग्रम् इक्षनसि सर्वांसामग्रे गच्छसीति ॥ ४ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्य सुषोमया ॥ ५ ॥

इमम् । मे । गङ्गे । यमुने । सरस्वति । शुतुद्रि । स्तोमम् । सचत । परुणि । आ ।

असिक्न्या । मरुद्वृधे । वितस्तया । आर्जीकीये । शृणुहि । आ । सुऽसोमया ॥ ५ ॥

उद्गीथ० इमम् मे इमं स्वभूतम् स्तोमम् स्तवम् गङ्गे! यमुने! सरस्वति! शुतुद्रि! परुणि! आ सचत आभिमुख्येन मर्यादया वा सेवध्वं यूयम्, शृणुतेत्यर्थः। असिक्न्या सह वितस्तया च सह हे मरुद्वृधे! वृष्टिदारेण मरुद्वर्धिते! आर्जीकीये! त्वमपि शृणुहि आभिमुख्येन शृणु सुषोमया च सह ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे प्रधानभूताः सप्त नद्यः! गुणभूताभिस्तिसृभिः^४ मदीयम् स्तोत्रम् सेवध्वम् शृणुत चेति । तत्रासिक्नी मरुद्वृधाया अवयवभूता, वितस्ता सुषोमा च आर्जीकीयायाः ॥ ५ ॥

^५इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पष्ठो वर्गः ॥

तृष्टामया प्रथमं यातवे सज्जः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या ।

त्वं सिन्धो कुम्भया गोमती क्रुमु मेहन्त्वा मरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टाऽमया । प्रथमम् । यातवे । सज्जः । सुऽसर्त्वा । रसया । श्वेत्या । त्या ।

त्वम् । सिन्धो इति । कुम्भया । गोऽमतीम् । क्रुमुम् । मेहन्त्वा । सुऽरथम् । याभिः । ईर्यसे ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तृष्टामया 'तृष्टामा नाम नदी तथा सह' प्रथमम् पूर्वम् यातवे यानुम् अस्मद्यज्ञं प्रति गन्तुम् सज्जः समानप्रीतिः, भवेति शेषः, सुसर्त्वा^६ च नद्या शोभनगन्ध्या सह, रसया च नद्या सह, श्वेत्या त्या श्वेत्या च अन्ययाऽपि नद्या च सह त्वम् हे सिन्धो! कुम्भया च नद्या च सह, गोमतीम् 'क्रुमुम् इत्युभयत्र' मृतीयास्थाने व्यत्ययेनेवं^७ द्वितीया । गोमत्या च नद्या सह, क्रुमा^८ च नद्या सह, मेहन्त्वा च नद्या सह, अन्यभिश्च याभिः नदीभिः मरथम् समानेन रथेन ईर्यते गच्छति यज्ञान् प्रति । ताभिश्च नदीभिः सह अस्मद्यज्ञं प्रथमं गन्तुं समान-प्रीतिर्भवेति योज्यम् । एतदुक्तं भवति — एताभिर्नदीभिः ययोपदिष्टाभिः सह समानप्रीतिर्भूत्वा समानेन रथेन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रथमम् आगच्छेति ॥ ६ ॥

१. वाः... वि^१ अ^१. २. तद् वि^२ अ^२. ३. प्रगच्छन्तीताम् वि^३ अ^३. ४. वा. (१, २६) व्याख्याने द्व. ५. 'मरिचमिति वि^४ अ^४. ६-६. नास्ति मू. ७-७. तृष्टान्न नदीनां मू. ८. सुषोम्या मू. ९-९. 'तु मेहन्तु' मू. १०. 'मेह' मू. ११. क्रुमा कुम्भया वि^५, क्रुमा इत्यादि वि^५ अ^५.

वेङ्कट० त्वम् हे सिन्धो ।^१ गोमतीम् नदीं प्रति यदा^२ त्वं पर्वतादवरूढा, प्रथमम्^३ तृष्टामया नद्या सङ्गताऽऽसीः । अथ क्रमेणान्याभिः पञ्चभिः, याभिः त्वम् सरथम् गच्छसीति । क्रमणकर्मो क्रमिः^४ ॥ ६ ॥

ऋजीत्येनी रुशती महित्वा परि जयांसि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसापपस्तमाश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महिऽन्वा । परि । जयांसि । भरते । रजांसि ।

अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपऽस्तमा ।-अश्वा । न । चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

उद्गीथ० ऋजीती नाम नदी, एनी च नाम नदी, रुशती च नाम नदी महित्वा महत्त्वेन, युजेति शेषः, परि भरते उभयतः पूरणेन^५ सर्वतो धारयति एकैकमाहरति वा, समुद्रं प्रति-पादयतीत्यर्थः । किम् । जयांसि वेगेन^६ गन्तुणि रजांसि उदकानि अदब्धा अहिंसिता महत्त्वादिगुणैरनभिभूता सिन्धुः अपसाम् अपस्तमा उभयमेतदन्तर्णीतमत्वर्थम्^७ । अपसां अपस्वतीनां स्वाधिकारकर्मवतीनां नदीनां मध्ये अपस्तमा अपस्वितमा अतिशयेन स्वाधिकार-कर्मवती^८ अथा न चित्रा अत्रैव चायनीया क्षीघ्रगामित्वात् पूजनीया दर्शनीया वा, किञ्च वपुषी इव दर्शता यथा वपुषी रूपवती काचिद् स्त्री दर्शता दर्शनीया, एवं च दर्शनीया ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ऋजुगामिनी श्वेतवर्णा दीप्यमाना महत्त्वेन वेगवन्ति उदकानि परितो हरति अहिंसिता सिन्धुः इयम् अत्यन्तं^९ वेगवती वेगवतीभ्यः बड्वा इव चित्रा, वपुष्मती इव युवतिः दर्शनीया ॥ ७ ॥

स्वश्वा सिन्धुः सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवती ।

ऊर्णावती युवतिः सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥ ८ ॥

मुऽअश्वा । सिन्धुः । सुरथा । सुवासाः । हिरण्ययी । सुकृता । वाजिनीऽवती ।

ऊर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

उद्गीथ० मश्वा शोभनाया सिन्धुः सुरथा शोभनरथा च सुवासा शोभनवस्त्रा च हिरण्ययी हिरण्ययी सुरथा पिपात्रा अतिशोभना कृता निर्मिता वाजिनीवती असवती^{१०} च अथवा^{११} वाजिनी हिरण्यवती यागप्रिया तया सङ्गती ऊर्णावती उदकेन सर्वत्र आच्छादयती च युवतिः यौवनाम्विता च शीघ्रगामिनी शीघ्रवती च उत अपि सुभगा शोभनयना सर्वजनप्रिया वा अधि याम्ने उपरिभावेनैष्येण आच्छादयति^{१२} मधुरूपम् उदकम् च वर्धयितारं समुद्रं प्रति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० मश्वा शोभनरथा शोभनवस्त्रा हिरण्यवैराभरणैरलङ्कृता सुन्दरता अथवती ऊर्णावती सिन्धुः ।

१. भागिनि रि^१ अ^१. २. यथा रि^२. ३. नास्ति रि^३. ४. मधुः रि^४. ५. *जे मूको. ६. *गो म मूको. ७. *अतिव^७ रि^७; *अनीव^७ रि^७ अ. ८. *रजिधं^८ मूको. ९. इव म^९ रि^९. १०. भागिनि मूको. ११. अथ मूको. १२. *आच्छाद^{१२} रि^{१२} अ.

सिन्धुदेशे^१ हि सन्त्यूणाः^२ यासां रोमभिः कम्बलकरणम् । युवति सीलमावती सीराणि ययौषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते तामोषधि^३ सीलमा मन्यन्ते । तद्वती आच्छादयति मधुपृथम् निर्गुण्डादिकम्^४ ओषधिजातमिति ॥ ८ ॥

सुखं रथं युयुजे सिन्धु^५रश्चिनं^६ तेन^७ वार्जं सनिपदस्मिन्नाजौ ।

महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य^८ स्वयंशसो विरिञ्चिनः^९ ॥ ९ ॥

“सुखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धु । अश्चिनम् । तेन । वार्जम् । सनिपत् । अस्मिन् । आजौ ।

महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वयंशसः । विरिञ्चिनं ॥ ९ ॥

उद्गीथ० सुखम् सुखयानम् रथम्^१ स्वयम्^२ युयुजे युक्तवान् शत्रून् प्रति गमनाय सिन्धु^३ सिन्धुनाम नदीविशेषः^४ । अश्चिनम् अश्ववन्तम् । ‘अश्वविशिष्ट रथ’ सिन्धुर्नदी युक्तवतीत्यर्थः । युक्त्वा च तेन रथेन गत्वा शत्रून् नित्वा तदीयम् पानम् अन्नादिघनम् सनिपत् सम्भक्तवान् स्वीकृतवानित्यर्थः, अस्मिन् आजौ सङ्ग्रामे । हि यस्मादेवम्, तस्मात् कारणात् अस्य सिन्धो सम्बन्धी महान् महिमा महन्महत्त्वम् पनस्यते सस्तूयते स्तोत्रभिः अदब्धस्य अर्द्धसितस्य शत्रुभिः स्वयंशसः^५ ‘स्वयंशशसः, वशलोपोऽत्र’^६ कर्तव्य, विरिञ्चिन विरमणशीलस्य महतो वा ॥ ९ ॥

येङ्कट० सुदारम् रथम् युयुजे सिन्धु अश्ववन्तम् । तेन^७ रथेन अन्नम् प्रयच्छतु अस्मिन् सङ्ग्रामे । महान् हि अस्य रथस्य महिमा स्तूयते शत्रुभिरर्द्धसितस्य स्वभूतकीर्ते महत् इति ॥ ९ ॥

“इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तमो वर्गः” ॥

[७६]

“सर्प ऐरावतो जस्तर्कणं ऋषिः । प्रावाणे देवता । जगती छन्दः” ॥

आ वं ऋज्जम ऊर्जा व्युष्टिर्विन्द्रं मरुतो रोदमी अनक्तन ।

उमे यथा नो अहनी सचाभुवा सदेःसदो वरिवस्यातं उद्धिदा ॥ १ ॥

आ । व । अञ्जसे । ऊर्जाम् । विऽउष्टियु । इन्द्रम् । मरुतः । रोदसी इति । अनक्तन ।

उमे इति । यथा । न । अहनी इति । सचाभुवो । सदेऽसदः । वरिवस्यातं । उद्धिभिदा ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्तम् अष्टमं अभिषरप्रावदेवतम् ऐरावत सर्प ऋषिर्द्वन्द्वं । व युष्मान् सोमाभिषवप्राण्य आ अञ्जसे अयययेनाऽयम् उक्तमस्य स्थाने मन्त्रम् । आरक्तजे^१ आराधयामि, स्तुत्येति शेषः । कस्मिन् काले । उच्यते—ऊर्जम् व्युष्टियु ऊर्जाम् इति

१. देवे मूको. २. स्वम् वि' अ'. ३. ताम्ना मूको. ४. निर्गुण्डादि' मूको. ५. ५. निगमोऽयं वा (७,७) द. ६. नास्ति मूको च ह्ययं वि' अ. ८. नदीविशेष मूको ९-९. विरिञ्चने मूको. १०-१०. वशलोपोऽत्र मूको. ११. ती वि'. १२-१२. नास्ति मूको १३. आ कञ्जमे मूको.

अन्तर्णीतमत्वर्धमेतत्^१ । ऊर्ध्वतीना हरिरञ्जवतीनां बलवतीनां वा उपसाम् व्युष्टिषु व्युच्छ-
नैरलासु तमोदिवासनकालेषु^२, उप काल इत्यर्थः । आराध्यमानाश्च यूयम् इन्द्रम् मरुत रोदसा
द्यावापृथिवी च अनन्तन सतत हेतुकर्तृत्वेन सोम पापयतेत्यर्थः, अथवा यज्ञाङ्गभावाय व्यञ्जयत
गमयत वा । किञ्च उभे अहनी राग्यहनी सचाभुवा सदभुवौ सहभूते सती यथा न
अस्माकं स्वभूत कालभेदेन भिन्नम् सदसदः देवानां^३ सहस्थानं वेदिसध्यगतम्, प्रत्यागत्येति
शेषः, वरिवस्थात 'वरिव' (निघ २, १०) इति धननाम । 'मुप आत्मन क्यन्' (पा ३, १, ८) ।
वरिवो धन सोमलक्षणम्^४ 'इच्छत अस्माकम्'^५ देवैभ्यो दातु पातुञ्च तथा कुरुतेति शेषः ।
कथम् । उद्दिदा सोमस्य उद्देदनेन विदारणेन कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

वेङ्कट० जरत्कर्णं सर्पं ऋषि । आ प्रसाधयामि युष्मान् सारभूतानाम् उपसाम् व्युष्टिषु । हे प्रावण ।
इन्द्रादीन् सोमेन अनन्तन । यथाऽऽमान् सहभूते अहोरात्रे गृहेगृहे परिचरत उद्देदकेन
धनेन, तथा यूयम् 'तान् सोमेन मृक्षयतेति'^६ ॥ १ ॥

तदु श्रेष्ठं सवनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्वय्यो^१ अभिभूति^२ पौंस्यं^३ महो^४ राये चित्^५ तरुते^६ यद्वैतः^७ ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सवनम् । सुनोतन् । अत्यः । न । हस्तयत । अद्रिः । सोतरि ।

विदत् । हि । अयं । अभिभूति । पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्धतः ॥

उद्गीथ० 'तत् श्रेष्ठम् सवनम् सुनोतन्' । कस्मादेव ब्रवीमि । हि यस्मात् अद्रिः प्रावणमहो भवान्
सोतरि सोमस्य अभिपोत्तरि अध्वर्यो, स्थितमिति शेषः, विदत् वेत्ति जानाति अयं स्तुतीनाम्
अभिपूजणमर्चना च करणं^१ स्वामी अभिभूति पर 'सोमस्याभिभवितुं सत्कर्तुं'^२ पौंस्यम् बल
संस्करणमामर्ष्यम् । किमिव वेत्ति भवान् अद्रिसमूहः । अत्यः न हस्तयत हस्तम् आरोहणार्थम्
आत्मन उपरि कुर्वन् हस्तयन्^३ 'अथवारः, तस्य'^४ अभिभूति आत्मन अभिभवितुं पौंस्यम् बलम्
आरोहणमामर्ष्यं 'यथा अथ' वेत्ति जानाति, एवम् । एतदुक्तं भवति—यत् अध्वर्यो सोम
संस्करणमामर्ष्यं जानीथ यूयम्, अतः तस्मादपि सकाशात् तु स्तुत सोम कुरुतेति । किञ्च मह
राये चित् तरोते यत् अर्धतः चिद्वित्यत्रोपसार्थः । यत् अर्धतः अथस्य योग्यमज्ञानम्^५ तदर्थं चित्
तरुते । यथा त्वरयत्यथ^६, एव भवानिन्द्र महो राये महाघनस्य सोमलक्षणस्य अभिपूजय
त्वरतामित्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तत् श्रेष्ठम् सोमम् सुनोतन् । अथ इन्द्र हस्ताभ्यां प्रगृहीत सोतरि प्रावा भवति ।
एतन्ने हि प्राण्याः^१ प्रेरक देवैभ्य अभिभावकम् एवम्^२, सहते च धनाय तरोते^३ वितनोति
युगपद् गच्छतोऽश्वात् ॥ २ ॥

१. अन्तर्निमं वि'. २. 'पापनाश' मूको ३ देवा मूको. ४. सामल' मूको. ५. ५. इच्छ
नाक मूको. ६-८. तथा तव समिन्मुद्ययनि मूको. ७. ७ नास्ति मूको ८. करेण मूको. ९-९ सोमा
मिमांसी सप्तर्षि मूको. १०-१०. अश्ववर्गस्य मूको ११-११. योग्यमज्ञान मूको. १२. त्वरयथ
वि' १३. प्राण्याः वि' अ'. १४. तव वि'. १५. कुरुते मूको

तदिद्वयस्य सनं विरेपो यथा पुरा मनत्रे गातुमश्रेत् ।

गोअर्णसि त्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वरौ अशिथयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सनंम् । विरे । अप । यथा । पुरा । मनत्रे । गातुम् । अश्रेत् ।
गोऽर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्णिजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिथयु ॥ ३ ॥

उद्गीथ० तत् इत् तदेव हि यस्मात् अस्य सोमस्य सवनम् अभिषवणं कुट्टनम् विरे विशेषेण
वेत्ति जानाति त्व हे प्राण्यो^१ समूह^२ अप कर्म च अभिषवणवदेन देवतादिलक्षणम्,
अत एतदुभयम्, अस्माकं कुर्विति शेषः । किञ्च यथा येन प्रकारेण^३ पुरा पूर्वस्मिन् काले
मनत्रे मनो राज्ञोऽर्थाय गातुम् देवान् प्रति गन्तारं सोमम् अश्रेत् श्रितवान् अभिषवार्थम्
अभिगतवान् प्रावसमूह^४, एवम् अस्माकमपि सोमम् अभिपोतुम् आश्रयत्विति शेषः । किञ्च
गोअर्णसि गानोऽर्णव इव समुद्रोदकमिव प्रभूता यस्य तस्मिन् बहुगवादिधनानाम्^५ ईश्वर
इत्यर्थः, त्वाष्ट्रे त्वष्टृपुत्रे अग्निनाष्टि अश्वनिर्णिजि अश्वरूपे अश्वाकृतियुक्ते यजमान अध्वरेषु
यज्ञेषु वर्तमानान् अध्वरान् अर्हिसितान् रक्षोभिः अविहत्तान्^६ सोमान् प्र ईम् अशिथयु
ईम् इत्युपमार्थः । यथा प्रकर्षेण आश्रितवन्त अभिषवाय उपगतवन्तो भवन्त प्रावाण,
एवम् अस्मद्यज्ञे वर्तमानान् सोमान् अभिषवाय प्रकर्षेण आश्रयन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् इत् खलु अस्य अद्रे^७ सवनम्^८ अभिषवम् अस्मदीयम्^९ अप कर्म यज्ञं न्याप्नोतु,
यथा पुरा मनत्रे राज्ञे गमनम् अश्रेत् आजगाम । गोरूपे^{१०} अपहृतौ गोभिः परिहृते त्वष्टृ
पुत्रे अश्वरूपे^{११} च सति गवाश्चैरपहृतौ परीत विश्वरूपं दृष्ट्वा प्र अशिथयु एतान् प्राण
रक्षोभिरन्वित^{१२} देवानां यज्ञेषु स्वाष्ट्रं जेतुम् ॥ ३ ॥

अर्प हत रक्षसो भङ्गुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आ नो रयिं सर्वीरं सुनोतन देवाव्यं भरत श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अर्प । हत । रक्षसं । भङ्गुरावतं । स्कभायतं । निऽऋतिम् । सेधतं । अमतिम् ।

आ । न । रयिम् । सर्वीरम् । सुनोतनं । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अप हत अपगमयत अभिषवेण महता भीषयन्त यूय अस्मद्यज्ञान् रक्षत राक्षसान्
भङ्गुरावतः भङ्गनदीलान्^१ नित्यं^२ भङ्गनतीलमेनावतो^३ वा, स्कभायत प्रतिशङ्गीत निर्ऋतिम्
मृत्युदेवताम्, सेधत अपगमयत अमतिम् अविद्यमानमतिमित्यर्थः, न अस्माकम् रयिम् धनं
सोमलक्षणम् सर्ववीरम् सर्वं वीरैः ऋत्विगादिभिः उपेतम् आ सुनोतन आभिमुख्येन मयादिवा
वा अभिषणुत, किञ्च देवाव्यम् देवान् प्रति गन्तारम् भरत हरत प्रतिपादयत श्लोकम्
अभिषवणवद् हे अद्रय । अभिषवप्रावाणः^४ ॥ ४ ॥

१ आ । १। सूको २ उपकारेण सूको ३. धनम् सूको ४ अभितान् सूको. ५ अमे
दि ६-९ परमसीधम् सूको. ७. गीहृते रि, गोहृते अ. ८. विषं सूको ९. भित्तनम्
सूको. १०. जीहृते सूको ११. निष रि. १२. एव गी सूको

येद्वृत्० अप हत राक्षसान् भञ्जयेन कर्मणा तद्वत्, स्वमायत निर्ऋतिम् यथा निर्ऋति^१ नेह गच्छति, निषेधत च अमतिम् दुर्मतिम् रक्षसाम्, आ सुनोतन अस्माकम् रयिम् च सर्वं पुनम्, देवप्रीणनम् शब्दम् च भरत अदध^२ ॥ ४ ॥

दिवश्चिदा गोऽमवत्तरेभ्यो विभ्वनां चिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदा सोमरभस्तरेभ्योऽग्नेश्चिदर्वं पितृकृत्तरेभ्यः ॥ ५ ॥

दिव । चित् । आ । वृ । अमवत्तरेभ्य । विऽभ्वनां । चित् । आश्वपऽतरेभ्य ।

वायो । चित् । आ । सोमरभऽतरेभ्य । अग्ने । चित् । अर्वं । पितृकृत्तरेभ्य ॥ ५ ॥

उद्गीथ० दिव चित् दिवोऽपि सकाशात् व युष्मभ्य प्रावभ्य अमवत्तरेभ्य आत्मवत्तरेभ्य अतिशयेन आत्मवद्भ्य नितेन्द्रियेभ्य व्यवस्थितेभ्य इत्यर्थः, विभ्वना चित् तृतीयैषा षष्ठ्यर्थे । विभ्वोरपि सकाशात् आश्वपस्तरेभ्य अतिशयेन क्षिप्रकारिभ्य इत्यर्थः, वायो चित् वायोऽपि सकाशात् सोमरभस्तरेभ्य सोमाभिपवाय वेगवत्तरेभ्य, अग्ने चित् अग्नेरपि सकाशात् पितृकृत्तरेभ्य सोमलक्षणस्याज्ञस्य अतिशयेन कर्तृभ्य आ अर्वं वाग्निमुत्तरेन महताऽऽदरण स्तुतिम् उच्चारयत्यर्थः ॥ ५ ॥

येद्वृत्० आदित्याद् अपि अतिशयेन यूयम् बलवद्भ्य, सौधन्वनात्^३ विभ्वना अपि क्षीप्रकर्मभ्य, वायो अपि अन्यन्त सोमाभिपवार्थं वेगेन युक्तेभ्य । वायोरपि प्रावाणो वेगवन्तो भवति । तथा अग्ने अपि अत्यन्तम् अन्नवद्भ्य स्तुतिम् कुरुते^४ ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टमो वगः’ ॥

भूरन्तु नो यशसः सोत्तन्धसो प्रागाणो वाचा दिवितां दिविर्मता ।

नरो यत्र दृढते काम्यं मध्वोऽधोपर्यन्तो अभितो मिथस्तुरः ॥ ६ ॥

भूरन्तु । नृ । यशसः । सोतु । अन्धस । प्रागाण । वाचा । दिविता । दिविर्मता ।

नर । यत्र । दृढते । काम्यम् । मधु । आऽधोपर्यन्त । अभित । मिथऽतुरः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० भूरन्तु भरन्तु^१ भरणद्वारेण संपादयन्तु^२ कुर्वन्तु इत्यर्थः, न अस्माकम् यशसः कीर्तिं, निमित्तभूतस्यति शेष सोतु अभिवरणं कुट्टनम् अपस अन्नस्य सोमात्पश्य प्रावाण वाचा स्तुतिरक्षणया, स्तुयमाना इति शेष । कीदृश्याः दिविता दीप्त्या आत्मनो विरता रयिभ्या महत्स्यत्यर्थः, दिविर्मता दीप्तिमया, शोभनया चेत्यर्थः । क सोमाभिपय कुर्वन्तु स्तुत्या सर्वगुणोपेतया स्तुयमानाः । उच्यते — न ननुप्या ऋषिगात्रया यत्र यस्मिन् वेदिस्थाने रिता मन्त्र दृढते प्रपूरयन्ति काम्यम् कर्मनीयम् मधु सोमानयम् आधोपर्यन्त मर्षादया अभिवरणशब्दं कुर्वन्त अभितः सवत् मिथस्तुर परस्परं सहकर्म कर्तुं रविता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ निरुति शि^१ २ सप्तम्या शि^२ ३ इति दृढते ४ ४ नास्ति भूको ५ नास्ति भूको
मुक्ता ६ ५ ५ शि^३ ५ ५ शि^४ अ.

घेङ्कट० भरध्वम् अस्मभ्यम् । ढकारच्छान्दस । यशस्विन प्रावाण सुतम् सोमस्य रसम् । प्रावाण^१
स्तुतिवाचा दिवित्मता दीप्तिमत्पा^२ दिविताया^३ चास्मान् कुर्वन्तु । दिविता दीप्तिमत्ता ।
नेतार ऋत्विज यत्र दुहते कमनीयम् सोमम् अभियवणवेलायाम् आभिमुख्येन शब्द कुर्वन्त
परस्पर त्वरमाणा ॥ ६ ॥

सुन्वन्ति सोमं रथिरासो अर्द्रयो निरस्य रसं गविषो दुहन्ति ते ।

दुहन्त्यूर्ध्वरूपसेचनाय कं नरो हव्या न मर्जयन्त आसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासं । अर्द्रय । नि । अस्य । रसम् । गोऽर्ध । दुहन्ति । ते ।
दुहन्ति । ऊर्ध्व । उपऽसेचनाय । कम् । नर । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसभिः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति ये सोमम् रथिरास रयवन्तो हविर्धानशकटसमीपस्थिता इत्यर्थः, ते अदय
प्रावाण अस्य सोमस्य रसम् नि दुहन्ति निःशेषं दुहन्ति प्रपूरयन्ति ऊध प्रक्षारयन्ति गविष
गो वाच स्तुतिलक्षणाया इष एषितार कामयमाना । किञ्च दुहन्ति सामेन प्रपूरयन्ति
ऊध ऊधस्थानीय दशापवित्रम् उपसेचनाय प्रक्षरणाय । किञ्च कम् सुख सुखकरम्
सोममित्यर्थः, मर्जयन्ते शोधयन्ति सस्कुर्वन्ति आसभि आस्यै । किमिव । नर हव्या न
यथा नरो मनुष्या ऋत्विग्यनमाना हव्या हवीषि हस्ते सस्कुर्वन्ति, एवम् ॥ ७ ॥

घेङ्कट० सुन्वन्ति सोमस्य रसम्^४ रदणवन्त प्रावाण स्तुतिवाचमिच्छन्त । दुहन्ति सोमम् अग्रे
उपसेचनाय । नेतारो प्रावाण हवीषि^५ चाऽभिषुतान् सोमान्^६ प्रथममेव स्वास्यै मर्जयन्ते^७ ॥ ७ ॥

एते नरः स्वर्पसो अभूतन् य इन्द्राय सुनुथ सोममद्रयः ।

वामं वामं यो दिव्याय धाम्ने वसुंसु वः पार्थिवाय सुन्वते ॥ ८ ॥

एते । नर । सुऽअर्पस । अभूतन् । ये । इन्द्राय । सुनुथ । सोमम् । अद्रय ।
वामम्ऽर्पामम् । व । दिव्याय । धाम्ने । वसुंसु । व । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥

उद्गीथ० एते यूय हे नर । स्वर्कर्मेषु नर्तितार अद्रय । प्रावाण । विक्षेप्तार । पुलिङ्गशब्दयोगाश्रया-
मात । वा न्यस्य शोभनकर्माणि अभूतन् मृता सवृत्ता शोभनमभियवकर्म निर्वर्तितवन्त
स्थत्यर्थः, ये यूयम् इन्द्राय इन्द्राय सदा सर्वपक्षेषु सुनुथ सोमम् हे अद्रय । प्रावाण ।
अथ इदानीम् वामवामम् वननीयवननीयम् व युष्माक देवत्वेन सम्बन्धि दिव्याय धाम्ने
वमयप्राऽपि द्वितीयायै चतुर्थी । दिव्य दिवि भद्र धाम स्यात् चन्द्रेन्द्ररुद्रलोकादिभ्यः मानारूप
दत्तेति दोषः । वसुवसु धनम् च वृत्तक्षणम् व युष्माक देवत्वेन सम्बन्धि पार्थिवाय पृथिव्या
भवाय सुन्वते यजमानाय मरुम् दत्तेति दोषः ॥ ८ ॥

घेङ्कट० एते यूय हे नेतार सुकर्माण भवत, ये इन्द्राय सोमम् सुनुथ अद्रय । । कल्पार्णकल्पाणमेव यूय

१ प्राव मूको २ नास्ति विं. ३ दीप्तिताया मूको. ४ निरस मूको ५ एष विं अं
६ "वीषि वा विं" अं ७ ७. "ममे रसस्य मार्गं" विं ८. तोरवेन मूको ९. "दिव्यम्" मूको

दिवि भवाय धात्रे कुरत । धनधनमेव च यूयम् पार्थिवाय सुन्वते यन्मानाय कुरतेति ॥ ८ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये नवमो वक्त्रः ॥’

[७७]

‘स्यूमरश्मिभागेव ऋषि । मरतो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः पञ्चमी जगती’ ।

अ॒भ्र॒प्रु॒पो न वा॒चा प्रु॒षा वसु॑ ह॒विष्म॑न्तो न य॒ज्ञा वि॒ज्ञानु॑पः ।

सु॒मारु॑तं न ब्र॒ह्माण॑म॒र्हसे॑ ग॒णम॑स्तो॒ष्येषां॑ न शोभ॑से ॥ १ ॥

अ॒भ्र॒ऽप्रु॒प । न । वा॒चा । प्रु॒ष । वसु॑ । ह॒विष्म॑न्त । न । य॒ज्ञा । वि॒ज्ञा॒नुप॑ ।

सु॒ऽमा॒रु॒तम् । न । ब्र॒ह्मा॒णम् । अ॒र्हसे॑ । ग॒णम् । अ॒स्तो॒षि । ए॒षाम् । न । शोभ॑से ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे द्वे सूक्ते ‘अभ्रप्रुपो न’ ‘विप्रासो न’ इति च अष्टचै मारुते भागेव स्यूमरश्मि ददर्श । अभ्रप्रुप न अत्राणा मेधाना सन्निधिन्यः प्रुपो विप्रुपो वृष्टिचिन्दवो यथा भूमिं पुषन्ति मिच्छन्ति, एव त्व हे मम कर्मात्मन् वाचा स्तुतिरक्षणया प्रुप सिद्ध युगपच्च स्तुहीत्यर्थः, वसु अन्तर्द्वितमत्वर्थमेतत् पदम् । वसुमन्त धनवन्तम् ईश्वरमित्यर्थः । किञ्च हविष्मन्त न यथा हविरादिसाधनसम्पन्ना यज्ञा विज्ञानुप विविधस्य जगतो जनयितारः, एव विज्ञानुप विविधस्य जगतो जनयितारम् सुमारुतम् शोभनमरूढणम् । किञ्च न ब्रह्माणम् अर्हसे पुरस्तादुपचारोऽपि अत्र सामर्थ्याद् उपमार्थे नकारः । ब्रह्माण न यथा ब्रह्माण प्रजापत्वाख्यम् अर्हसे पूजयसि त्व हे मम कर्मात्मन्, एव पूजय हविर्भि । एवमुक्तोऽपि स त्व यदि एषाम् मरताम् गणम् अस्तोषि न स्तोषिता (?) हविर्भि, तत न शोभसे इह परमं च दृष्टादृष्टपन्मासिरक्षणया शोभया न युज्यसे इत्यर्थः ॥ १ ॥

चेदुद्ग० स्यूमरश्मि भागेव । मेघात्पतत उदकचिन्दन् इव वाचा ‘श्रीता मरत सिद्धन्ति’ वसु यन्मानान् । तथा हविष्मन्त इव यज्ञा जगतो विनयितारो भवन्ति । तेषाम् तेषाम् मरतां शोभनम् महान्तम् गणम् इत पूर्वम् न अहम् अस्तोषि अर्हणार्थम्, नापि तेषां शोभनार्थमिति सुन्दर्यवचनमिति पूर्वं नास्त्येवमिति ॥ १ ॥

श्रिये मर्यासो अ॒र्जि॒रि॒कृ॒ष्यत सु॒मारु॑तं न पूर्वी॒रति॑ क्षपः ।

दि॒यस्पृ॒यास॒ एता॑ न येति॒र आ॒द्रि॒त्यास॒स्ते अ॒क्रा न वा॑वृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यास । अ॒र्जि॒न् । अ॒कृ॒ष्यन् । सु॒ऽमा॒रु॒तम् । न । पूर्वी॑ । अ॒ति । क्षप॑ ।

दि॒य । स्पृ॒यास॑ । ए॒ता । न । येति॑ । आ॒द्रि॒त्यास॑ । ते । अ॒क्रा । न । वा॒वृधुः॑ ॥ २ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. इति मूको. ३. मन्तीति वि. अ. ४. नास्ति वि. अ. ५. मन्तीति मूको. ६. नास्ति मूको. ७. ‘स्तोप’ वि. अ.

उद्गीथ० श्रिये सर्वस्य निष्पत्तिरक्षणश्रियोऽर्थम्^१ मर्यासः मनुष्याकारा मरुतः अञ्जीन् वृष्ट्याभ्यवृत्तन्^२ अवृष्ट्यतः^३ यथाकालं कुर्वन्ति । अथवा यज्जनां विभूत्यर्थं यज्ञान् प्रति गतिं कुर्वन्ति, अथवा श्रिये आत्मनः शोभालक्षणश्रियोऽर्थम्^४ अञ्जीन् रूपाभिव्यक्तिकरान् अलङ्करणविशेषान् स्वाङ्गेषु सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । किञ्च सुमारुतम् न शोभनमरुद्गणं यथा पूर्वाः चिरन्तनाः अनादिकालप्रवृत्ताः क्षपः अपो वृष्टिलक्षणाः अति 'अति सु इत्यभिपूजितार्थे' (या १, ३) । वशावर्तिस्त्वेन अभिपूजयन्ति, एवं सर्वाः प्रजाः अभिपूजयन्ति शोभनं मरुतां गणम् । किञ्च दिवः शुलोकस्य पुत्रासः पुत्रभूताः तदाश्रयत्वात्, पुराणा^५ वा दानुमयत्रातारः ये मरुतः एताः प्रजाः न येतिरे न यातयन्ति न दुःखयन्ति स्थितिनिमित्तवृष्टिप्रदानेन न ह्येक्षयन्ति, प्रजानां सुखार्थं वृष्टिं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । किञ्च आदित्यासः अदितेः पुत्राः ते मरुतः अक्राः न वायुधुः यथा अतिमहार्घस्य पण्यस्य केतारः ऐश्वर्येण वर्धन्ते, एवं सर्वप्रकारया वृद्ध्या वायुधुः सदा वर्धन्ते मरुतः ॥ २ ॥

धेङ्कुट० शोभनार्थम् मरुतः 'अञ्जकान्याभरणानि कुर्वन्ति शोभनानां' मरुतां^६ गणं बह्वोऽपि क्षपयिष्यः सेनाः न अति क्रामन्ति । ते इमे दिवः पुत्राः च एताः न निर्गच्छन्ति । अदितेः पुत्रः ते शत्रूणामाक्रमणशीलाः न वर्धन्ते । यस्मादेतानहं न स्तौमीति ॥ २ ॥

प्र ये दिवः पृथिव्या न वर्हणा तमनां रिरिञ्जे अभ्रात् सूर्यः ।

पार्जस्वन्तो न वीराः पनस्यवो रिशादसो न मर्या अभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । वर्हणा । तमनां । रिरिञ्जे । अभ्रात् । न । सूर्यः ।

पार्जस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः । रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० ये मरुतः दिवः सकाशात् पृथिव्याः न पृथिव्याः च सकाशात् वर्हणा परिवृद्धेन तमना 'आत्मना आत्मोद्येन' शरीरेण प्र रिरिञ्जे व्यतिरिच्यन्ते इव महाकाया इत्यर्थः । किञ्च अभ्रात् न सूर्यः यथा मेघान् आदित्यो व्यतिरिच्यते, एवं सर्वस्मात् व्यतिरिच्यन्ते मरुतो महत्त्वेन । किञ्च राजस्यन्तः^७ न राजाः^८ अश्वं बलं वा । यथा अश्वघन्तः बलवन्तो बार्धितारः वीराः पुत्राः क्षूरा वा पनस्यवः स्तुत्याः, एवं मरुतः सर्वस्य स्तुत्याः । किञ्च रिशादसः न यथा रिशतां हिंसतां शत्रूणां हिंसितारः पार्णिप्रहारेः तिरश्छेदादिना प्रकारेण भूमौ क्षेतारः । अथवा रेशयदारिणः रेशयदासिनो देवाः (जु. ग ६, १४) मर्याः मनुष्याः अभिद्यवः अभिरात-दीप्तयो भवन्ति, एवं मरुतः प्राप्तयतोदीप्तय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

धेङ्कुट० दिवः च पृथिव्याः च ये महत्त्वेन आत्मना प्र रिरिञ्जे^९ अतिरिक्ता अभवन् शरीरेण

१. 'प्रियवर्धन् वि' ; 'प्रियवर्धन् वि' अ. २. 'अवृष्ट्यतः वि' अ; 'न्यवृष्ट्यतः वि'. ३. 'रुष्ट्यतः वि' ; 'रुष्ट्यतः वि' अ. ४. 'प्रियवर्धन् मूको, ५. पुराणे मूको. ६-८. 'वृष्टितम् वि' अ; आ भावि वि'. ७. 'रेशा शरपं मूको. ८-८. 'रेशाभ्येन मूको. ९. 'राज' मूको. १०. 'नायम् मूको. ११. 'रिरिञ्जे मूको.

अत्रात् इव सूर्य^१ । प्रथमो नकार समुच्चयार्थीय । ते बलवन्त इव वीरा स्तुतिकामा भवन्ति ।
रिशतामसितार इव मनुष्या अभिगवदीप्तयश्च भवन्तीति ॥ ३ ॥

युष्माकं बुधे अपां न यामनि विधुर्यति न मही श्रथर्यति ।

विश्वसुर्यज्ञो अर्गयं सु वः प्रयस्यन्तो न सत्राच आ गत ॥ ४ ॥

युष्माकम् । बुधे । अपाम् । न । यामनि । विधुर्यति । न । मही । श्रथर्यति ।

विश्वऽसु । पुज्ञ । अर्गक् । अयम् । सु । व । प्रयस्यन्त । न । सत्राच । आ । गत ॥ ४ ॥

उद्गीथ० यागार्थम् अनागतैषु^२ मरुतसु तेषु उपालम्भनप्रचनमेवत् । युष्माकम् मरुता स्थानत्वेन^३ सम्बन्धिनि
बुधे अन्तरिक्षे अपाम् वृष्टिलक्षणानाम् यामनि याने गमनमार्गे न विधुर्यति विधुर विद्वलम्
आत्मानं नेच्छति, कर्तुमिति शेषः, आगच्छन्ती सती न विद्वलीभवतीत्यर्थः । न च श्रथर्यति
अथ श्रथवन्तम् आत्मानं कर्तुं न इच्छति न च श्रथीभवति न च शीर्यत इत्यर्थः,
मही मही । का सा । सामर्थ्याद् युष्मत्सेना सहतिर्वा । यत एवम् अत विधुषु सर्वरूप
सर्वसाधनसम्पन्न इत्यर्थः, यज्ञ अयम् अस्मदीय व युष्माकम् अर्गय, अस्माभि कृत
इति शेषः । एतज्ज्ञात्वा अर्वाक अस्मदभिमुखम् सु "आ गत" सुच्य आगत शीघ्रम् आगच्छतेत्यर्थः ।
किमिव । प्रयस्यन्त न सत्राच यथा योग्याशनलक्षणालवन्त सत्राच सदागामिन अथा
योग्याशनार्थं शीघ्रम् आगच्छन्ति, एव हविरश्वायं शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० युष्माकम् सद्भावे प्रवृद्धानाम् अयम् इव गमने न इय पृथिवी विधुर्यति न विश्रथयति^४
न व्यथते न च शीर्णा भवति । वेगवन्तो यूय न एता बाधये^५ इति । विश्वरूप^६ अयम् यज्ञ
अभिमुख युष्माकं गच्छति^७ । ते यूयम् अश्ववन्त इव परिवेष्टार मृदा बहुत्वमश्नन्त
आ गच्छत गणरा आगच्छतेति ॥ ४ ॥

यूयं धूर्पु प्रयुजो न रश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासा व्युष्टिषु ।

श्येनासो न स्वयंशसो रिशादंसः प्रवासो न प्रसितासः परिश्रुषः ॥ ५ ॥

यूयम् । धूऽसु । प्रयुजं । न । रश्मिभिः । ज्योतिष्मन्त । न । भासा । निऽर्ष्टिषु ।

श्येनासं । न । स्वयंशस । रिशादंस । प्रवासं । न । प्रसितास । परिऽश्रुषं ॥ ५ ॥

उद्गीथ० हे मरुत 'यूयम् धूर्पु' यागधूर्पु नियुक्ता सन्त, प्रयुज न 'रथधूर्पु' प्रवृद्धा अथा यथा^८ रश्मिभि
प्रमदं आश्रूयन्त^९, स्तुतिभि आश्रूयन्त एवम् । किञ्च ज्योतिष्मन्त न यथा दीप्तिमन्त रविरश्मय
भागा स्वदीप्तया दीप्यन्ते स्युष्टिषु तमोविशालनकारण^{१०}, एव यूय स्वदीप्तया, सन्दीप्यन्त इति शेषः ।
किञ्च श्येनासः न यथा श्येना सुपर्णा सोमाहरणादिकर्मणा स्वयंशस स्वदीप्तोपातकीत्यर्थः रिशादंस
हिंसत प्रतिहिंसितारश्च, एव यूय धृत्रवधादिकर्मणा स्वदीप्तोपातकीत्यर्थः हिंसत प्रतिहिंसितार-

१. सत्यवि^१ अ^१. २. आपतेषु मूको. ३. तेषु वि^३ अ, -- न्तु वि^३. ४. ४ भनयंत वि^४.
अयं अ ५. 'द्वयवि^५ वि^५. ६. 'भार वि^६ अ^६. ७. 'चष्टि मूको. ८. नारित मूको
९. ९. नारित-मूको १०. 'यय मूको ११. तमोपात^{११} मूको.

क्षेत्यर्थः । किञ्च प्रवास न यथा विप्रकृष्टदशनिवास प्रवासिना केशपाशै बन्धिता भार्यापुत्रादिवियोगाग्निना सर्वदा दग्धा, एव यूयम्^१ प्रासतास कप्रत्ययोऽत्र कर्तरि द्रष्टव्यः । प्रसिता प्रसितार शत्रूणा नागपाशै आशापाशैर्वा बन्धितार परिपुष 'पुष दाह' । भार्यापुत्रादिवियोगाग्निना सर्वतो दग्धार^२ क्षेत्यर्थः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यूयम् रथधूपं रग्निमि अथा इव परिपुष परितो गन्तार । तथा ज्योतिष्मन्त इव आदित्या दय^३ तेनसा उपस्सूदितानु । श्येना इव च स्वकीर्तय रिशतामसितार । प्रवासिन इव पथिका प्रसिद्धयाना^४ परितो गन्तार इति ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये दशमो वर्गः ॥

प्र यद्वहध्वे मरुतः पराकाद् यूयं महः संरणस्य वस्यः ।

विदानासौ वस्यो राध्यस्याराच्चिद् द्वेषः सनुतर्धुयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुत । पराकात् । यूयम् । मह । सम्रणस्य । वस्य ।
विदानासौ । वस्य । राध्यस्य । आरात् । चित् । द्वेष । सनुत । युयोत ॥ ६ ॥

उद्गीथ० हे मरुत ! यूयम् यन् यदा प्र वहध्व प्रवह्य प्राप्नुथ अस्मान् प्रत्यागच्छथ पराकात् दूरान् दिक् सकाशाद् इत्यर्थः, मह महत् सवरणस्य सवरणीयस्य प्रार्थनीयस्य वा वस्य वसुनो धनस्य दृष्टादृष्टफलक्षणस्य, दानापेति शेषः । तदा विदानास जानन्त यूय हे वसव ! मकानाम् ईप्सितार्थै आच्छादयितार^१ राध्यस्य स्तुतिभि हविर्भिश्च अस्माभि युष्मदारा धनस्य, स्वरूपमिति शय, आरात् चित् दूरादपि, दूरम् इति शेषः, द्वेष अस्माद्द्वेष्टृन् 'सनुत अन्तर्हितान्'^२ अज्ञातचरितानित्यर्थ^३, युयोत अपनयतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छत यूयम् ह मरुत । यदा दूरान् तदानीं महत् सवरणीयम् वसु प्रयच्छत हे वासपितार । सराधनीयम् दूर एव अस्माक द्वेष्टृन् अन्तर्हितान् शृयक कुरुत ॥ ६ ॥

य उद्वर्चि यज्ञे अध्वरेष्टा मरुद्भ्यो न मानुषो ददाशत् ।

रेवत् स ययौ दधते सुवीरं स देवानामपि गोपीथे अस्तु ॥ ७ ॥

य । उत्पञ्चार्चि^१ । यज्ञे । अध्वरेष्टा^२ । मरुद्भ्यम् । न । मानुष । ददाशत् ।
रेवत् । स । ययौ । दधत् । सुवीरम् । स । देवानाम् । अपि । गोपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

उद्गीथ० य मानुष मनुष्य उद्वर्चि परिसमाप्त यः अध्वरेष्टा पुन^३ यन् ग्याता सन् अस्यव विष्ठययनसन्तान^४ मष्टितयथ, मरुद्भ्य न उपरिष्टानुपचारत्वाद् उपमार्थीयो नकार । 'अस्त्युप मानस्य सम्प्र यथे प्रयोगः'^५ (या ७, ११) इति पदपूर्णा । मरुद्भ्य ददाशत् ददाति हवींषि । ययौ

१. य वि^१, य वि^२ अ २. दग्धा मूला ३. 'गिष्टि' व वि^३ ४. प्रबन्धनाया वि^४ अ^४
५. य वि^५ मूला ६. 'सन्व' मूला ७. 'दामि यूयं वि', 'दामि यूयं अ' ८. पुन वि^८
९. अयज्ञे ध्यय^९ वि^९, १०. योग मूला

धनवन् म मनुष्य वय अन्नम् सुवीरम् शोमनपुत्रसहित च दधते धारयति आत्मनि हवे
मत्प्रसादात् स्वीकरोतीत्यर्थः । स एव मनुष्य देवानाम् स्वभूते गोपीधे अपि सोमपानेऽपि
अस्तु । होडत्र लड्ये । अस्ति पातृत्वनं भवति । देहपातोत्तरकालं देवो भूत्वा सोम च
पास्यति, देवश्च भविष्यति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० य सस्थिते यज्ञे अध्वरे स्थित मरुद्भ्य च हवि मनुष्यः प्रयच्छति । समुच्चयार्थोऽपि
नकार । धनयुक्तम् स अन्नम् धारयति सुपुत्रम् । एवं सति स. अय मरुदणोऽन्येषाम् देवानाम्
'सोमपाने अग्नि' भवतिवति ॥ ७ ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमा आदित्येन नाम्ना शम्भविष्ठाः ।

ते नोऽवन्तु रथतूर्मनीषां महश्च यामन्नध्वरे चक्रानाः ॥ ८ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांस । ऊमा । आदित्येन । नाम्ना । शम्भविष्ठा ।

ते । न । अवन्तु । रथऽतु । मनीषाम् । महः । च । यामन् । अध्वरे । चक्राना ॥ ८ ॥

उद्गीथ० ते मरुत हि यस्मात् यज्ञेषु निर्धारणे सप्तम्यया । यष्टव्याना मध्ये यज्ञियांस यज्ञार्हा
यजसम्पादितो वा ऊमा अवितार स्वभक्तजनस्य आदित्येन नाम्ना, युक्ता इति शेषः,
अदितिपुत्रा इत्यनया चाऽऽरयया समाख्याता इत्यर्थः, शम्भविष्ठा भक्तजनस्य श भवन्तीति शम्भवा
देवा, तेषा मध्ये अतिशयेन शम्भवाश्च, ईप्सितार्थप्रदानेन सुखकराश्चेत्यर्थः । तस्मात्
उक्तगुणयोगकारिणात् त मरुत न अस्मान् ईप्सितार्थप्रदानेन अवन्तु रथन्तु रथत् बहुवचनस्य
स्थाने घ्यत्ययेनेदमकवचनम् । रथतुर रथेन गत्वा शत्रूणा हिंसितार मनीषाम् स्तुतिम्
अस्मदीयाम् मह च महश्च यामन् प्रथमैकवचने परतः छान्दमत्त्वान् नलोपाभावः । याति देवान्
प्रतीति याम हवि, तच्च अध्वरे अस्मदीये यज्ञं चक्राना कामयमाना ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ते यज्ञेषु यष्टव्याः अवितार आदित्याख्येन नाम्ना अत्यन्त सुखस्य भाववितार । त अस्मान्
'अवन्तु रथस्य प्रेरका' स्तुतिम् मह च हवि अध्वरे कामयमाना गमने ॥ ८ ॥

“इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये ण्कादशो वर्गः” ॥

[७८]

“स्युमरदिमभोमं च कवि । मरुतो देवता । त्रिष्टुप छन्दः, द्वितीयापञ्चमीपद्योऽसप्तम्यो जगद्वयः” ।

त्रिप्रामो न मन्मभिः स्त्राष्ट्यो देवाव्योऽं न यज्ञः स्वप्नमः ।

राजानो न चित्राः सुसंष्टयः क्षितीना न मर्या अरेपमः ॥ १ ॥

१ पाठः त्रिः. २ २ सोमताः त्रिः. ३ कर्माः त्रिः. ४. नास्ति त्रिः अः. ५. इदं मूक्तो
६ अग्निना अः; अग्निना त्रिः. ७. 'रथ' त्रिः अः, 'यामना' त्रिः. ८-८. नास्ति त्रिः. ९. यज्ञि
त्रिः अः, इति त्रिः. १०-१०. नास्ति मूक्तो.

विप्रांस । न । मर्मसभि । सुऽआव्य । देवऽअव्य । न । यज्ञै । सुऽअर्मस ।
राजान । न । चित्रा । सुऽसदृश । क्षितीनाम् । न । मर्या । अरेपस ॥ १ ॥

उद्गीथ० विप्रांस न मेधाविन इव यथा मेधाविन स्तोतार वसिष्ठादय रूपय मर्मभि मननीयै स्तोमै आत्मकर्तृकै सदा युक्ता स्वाध्य च शोभना आधी^१ चित्तन वेपा ते स्वाध्य 'भूतानाम् उपकर्तव्यम्' इत्येव शोभनध्यानयुक्ताश्चेत्यर्थः, एव मरतो मेधाभि स्तोतृकर्तृकाभि सदा युक्ता । किञ्च देवाव्य न देवान् अवसि तर्पयन्ति हविर्भिरिति देवाव्यो यजमाना, ते यथा यज्ञै स्वप्नस शोभनवर्माण, एव ये मरत । किञ्च राजान न यथा राजान चित्रा नानामण्डनमण्डितत्वाच्चायनीया वा पूजनीया वा चेत्यर्थः, सुसदृश सुष्ठु सन्दर्शनी याश्च, एव मरत चित्रा मण्डिता पूजनीया सुष्ठु दर्शनीयाश्च । किञ्च क्षितीनाम् न निवासानामिव यथा स्वनिवासानामुपरि मर्या मनुष्या अरेपस अरेपा अपापा, एव मरतोऽपापा ॥ १ ॥

वेङ्कट० ब्राह्मणा इव स्तुतिभि स्वाध्य देवाना तर्पयितार इव यज्ञै^२ सुकर्मण, राजान इव चित्रवर्णा सुसदर्शना^३, निवासाना स्वामिनो मनुष्या इव अरेपस मरता विराजन्तीति ॥ १ ॥

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मरक्षसो वार्तासो न स्वयुजः सद्य ऊतयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमा ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्नि । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽरक्षस । वार्तास । न । स्वऽयुज । सद्य ऊतय ।
प्रज्ञातार । न । ज्येष्ठा । सुनीतय । सुऽशर्माण । न । सोमा । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्नि न यथा अग्नि भ्राजसा^४ दीप्त्या रुक्मवशा^५, एवम् ये मरत भ्राजसा दीप्त्या रुक्मवशम् रोचिष्णव । अथवा अग्निरिव मरत य दीप्त्या युक्ता रुक्माख्यामरणो ररका, वार्तास न वायव इव च ये मरत स्वयुज आत्मनैवाऽऽत्मनः सवकार्येषु नियोक्तार स्वतन्त्रा इत्यर्थः, सद्य ऊतय क्षिप्रगतयश्च, प्रज्ञातार न यथा च प्रज्ञातार ज्येष्ठा अतिशयन वृद्धाश्च पुरषा सुनीतयो भवन्ति, एव ये मरत सुनीतय भवन्ति, ते मरत सुशर्माण सुसुखा । किमिव । सोमा न सोमा इव । कस्मै सुसुखा । ऋतम् यते यज्ञं कर्तुं गच्छत दुर्धत इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि इव ये दीप्त्या रुक्मालङ्कारवृत्तवक्षसः प्रत्यक्षवाता इव च स्वय युज्यमाना सद्योगमना, प्रज्ञातार इव श्रेष्ठा सुतयना, सुसुखा इव च सोमा यूय यज्ञं गच्छत यजमानाय ॥ २ ॥

वार्तासो न ये धुनयो जिगृह्योऽग्नीना न जिह्वा निरोकिणः ।
वर्मण्यन्तो न योधाः शिमीवन्तः पितृणा न शंसाः सुसातयः ॥ ३ ॥

१ आधी भाष्य मूको २ यज्ञ वि^२ अ^३ ३ सुसदर्शना मूको ४ यजमानो वि^४, ज्येष्ठो य वि^५ अ^५ ५ 'रक्ष' मूको

यानाम् । न । ये । धुनय । जिगन्त । अग्नीनाम् । न । जिह्वा । विज्रोक्णि ।
वर्मण्डन्त । न । योधा । जिर्माडन्त । पितृणाम् । न । दासा । सड्स्तय ॥ ३ ॥

उट्टीय० यानाम् न वाता इव ये मरुत धुनय कम्पयितार मवेस्य निगन्त गन्तारश्च सर्वत्र,
अग्नीनाम् न यथा अग्नीनाम् तन्वा ज्वागलक्षणा विरोक्णि विरोचनशीला, एव य मरुतो
विराचनशान्ता, वर्मण्डन्त न यथा वर्मण्डन्त सन्नद्धकवचा योधा योद्धार शमावत शत्रुवध
कर्मवन्त, एव य मरुत ते गुरानय शोभनदाना । किमिव । पितृणाम् न दासा यथा
अम्मत्पितृणा स्तुतय शोभनदाना, एवम् ॥ ३ ॥

रेड्ढट्० याना इव ये कम्पयितार गन्तार, अग्नीनाम् इव च ज्वाग विरोचनशीला, कवचवन्त
इव योधा कर्मवन्त, पितृणाम् इव वाच सुदाना ॥ ३ ॥

रथाना न येऽराः सनाभयो जिगीवांसो न शूरा अभिययः ।
सेऽयरो न मर्या घृतश्रुषोऽभिस्वर्तारो अर्कं न मुष्टुर्मः ॥ ४ ॥

रथानाम् । न । ये । अरा । सनाभय । जिगीवांस । न । शूरा । अभियय ।
सेऽयरो । न । मर्या । घृतश्रुष । अभिस्वर्तार । अर्कम् । न । मुष्टुर्मः ॥ ४ ॥

उट्टीय० रथानाम् न यथा रथानाम् अरा सनाभय समानवधना समानवधना एकन नाभि
काष्ठेन एकन प्रतिकाष्ठेन यदा, एवम् य मरुत समानवधना एकपितृकाष्ठत्यर्थ । किञ्च
निगन्तम् न यथा शत्रून् जितवन्त केचित् रागान गुरा अभियय अभिगतदीप्तयश्च
भवन्ति, एव ये मरुत । किञ्च वर्यव न यथा कन्याया वरयितार मया मनुष्या कश्चित्
घृतय घृतस्यादकम्प मन्तार भवन्ति, एव ये मरुत वृष्टयुदकवेक्तार ते मरुत अभिस्वर्तार
'मृष्ट शब्दापवायया' । युदार्थे शत्रूणाम् अभिस्वर्तार । किमिव । अर्कम् न यथा अर्क
देवम् मुष्टुर्मः सप्तय स्तुतार स्तुतिभि अभिष्टुवन्ति, एवम् ॥ ४ ॥

रेड्ढट्० रथचक्राणाम् इव अरा य सनाभय भवन्ति प्रयतीना इव गुरा अभिगतदीप्तय, इत
रा परस्मै प्रदानुमिच्छन्त इव मनुष्या उदकन पिबन्त । उदकवाणि द्वि भवन्ति दानानि ।
अर्कम् स्तात्रम् आभस्वतार चन्दिन इव सुसन्दा ॥ ४ ॥

अश्वामो न ये ज्येष्ठाम आश्वो दिविपवो न रथ्यः सुदानयः ।
आपो न निघ्नैर्दुर्भनिगवरो विश्वरूपा अद्विरमो न सामभिः ॥ ५ ॥

अश्वाम । न । ये । ज्येष्ठाम । आश्व । दिविपव । न । रथ्य । सुदानय ।
आ । न । निघ्नै । उद्वर्भि । जिगन्त । निघ्नैर्दुर्भ । अद्विरम । न । सामभिः ॥ ५ ॥

उट्टीय० अश्वाम न अश्व इव य मरुत आश्व अभिगतयन प्रगम्या आश्व नीघ्राश्च । निघ्नै

द्विषव न रथ्य सुदानव नशब्द रथ्य शब्दाद्^१ उत्तरो द्रष्टव्य । रथ्यो न यथा रथस्य
बोहार अथा द्विषव धारयितार रथस्य सुदानव शोभनयोग्यादानदानाश्च, एव ये मरुत
सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य वृष्टिद्वारेण धारयितार शोभनहविर्दानाश्च शोभनधनदाना वा । किञ्च
आप न यथा आप वृष्टिलक्षणा निम्नैः अन्तरिक्षप्रदेशैः उदमि उदकैः नद्यादिवै
निमित्तभूतैः मेघ प्रति^२ गच्छन्ति, एवन्^३ जिगत्स्व गन्तारस्ते मरुत । तथा^४ विश्वरूपा अङ्गिरस
न^५ सामभिः नानारूपास्ते मरुत^६ अङ्गिरस इव सामगा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अथा इव ये प्रशस्यतमा शीघ्रगमना^१, धारका इव च^२ धनानाम् रथ्य सुदाना, आप इव च
प्रवणैरुदकैः सह गच्छन्त, नानारूपा सामानि गायन्त अङ्गिरस इव स्वनैः ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वादशो वर्गः^२ ॥

प्रावाणो न सूरयः सिन्धुमातर आदर्दिरासो अद्रयो न विश्वहा ।

शिशूला न क्रीळ्यः सुमातरो महाग्रामो न यामन्नत त्विषा ॥ ६ ॥

प्रावाण । न । सूरयः । सिन्धुमातर । आदर्दिरासः । अद्रयः । न । विश्वहा ।

शिशूला । न । क्रीळ्यः । सुमातरः । महाग्रामः । न । यामन् । तत । त्विषा ॥ ६ ॥

उद्गीथ० प्रावाण न सोमाभिषवणपापाणा इव मरुत सूरय सूरि स्तोता । कृत्प्रत्ययोऽत्र
कर्मणि द्रष्टव्य । स्तुत्या इत्यर्थः । सिन्धुमातर स्यन्दनस्य सोमस्य निर्मातारश्च वृष्टादिद्वारेण ।
अथवा सूरिशब्दोऽत्र मेधाविदचन मेधाविन एव^१ स्तोतारो भवन्तीति । एव च योजना
कार्या—यथा प्रावाण सिन्धुमातर, एव च सूरयो मेधाविनो मरुत सिन्धुमातर इति ।
किञ्च आदर्दिरास शत्रूणाम् आदरयितार* मरुत विश्वहा सर्वदा । किमिव । अद्रय न वज्रा
इव । किञ्च शिशूला न यथा शिशूमातृ शिशूनामादाभ्यो गृहीतबालका सुमातर शोभन
मातरः स्नेहवत्य शिशुभिः सह क्रीडनशीला, एव मरुत क्रीळ्य क्रीडनशीला मिश्रत्वान्^२ ।
किञ्च महाग्राम न यथा महानमिसचात यामन् यामनि देवान् प्रति यातरि गन्तरि यत्न
दीप्या युक्त, एव मरुत तत त्विषा दीप्याऽपि, युक्ता इति शेषः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० प्रावाण इव अभिषवप्रवृत्ता शब्दयन्त सूरय नदीमातृका । अद्रयो हि मरुत उत्पद्यन्ते ।
आदरणशीला आयुधानि इव सर्वदा^३ । शिशव इव क्रीडनशीला सुमातृका इत्युक्तम् । महासङ्घ
इव गमनेऽपि दीप्या ॥ ६ ॥

उपसां न केतवोऽध्वरथ्रियः शुभंयवो नाजिभिर्व्यभितन् ।

मिन्धवो न ययियो भ्राजदृष्टयः परावतो न योजनानि ममिरे ॥ ७ ॥

उपसाम् । न । केतवः । अध्वरथ्रियः । शुभंयवः । न । अजिभिः । मि । अश्वितन् ।

सिन्धवः । न । ययियः । भ्राजदृष्टयः । परावतः । न । योजनानि । ममिरे ॥ ७ ॥

^१ रथ्य^२ मूको ^{२-२} नाशित मूको ^३ नाशित मूको ^४ शीघ्रा वि^५ नास्ति
वि^६ ^७ एव मूको ^८ निमित्तभूत मूको ^९ 'वैवा वि' म'.

उद्गीथ० उपयाम् न यथा उपसाम् केतव प्रज्ञा अध्वरधिय यज्ञाना सेवित्र्य, एव मरुत^१ यज्ञाना सेवितार । किञ्च शुभयव न 'शुभम्' (निघ १, १०) इत्युदकनाम । यथा 'उदककामा जलाशयान् प्रति गच्छन्ति, एव मरुत अध्विभि विअधितन्^२ विविध विशेषेण वा गच्छन्ति यज्ञान् प्रति । किञ्च सिधव न यथा सिन्धुनामानो^३ नदीविशेषा ययिय समुद्र प्रति यानशीला, एवं मरुत ययिय 'यज्ञ प्रति यानशीला' । किञ्च भ्रातृदृष्ट्य दीप्तायुधा दीप्ता ह्यारा वा । किञ्च परावत न 'परावत' (निघ ३, २६) इति दूरनाम । दूरगामिनश्चात्र दूरशब्देनोच्यन्ते । यथा परावत दूरगामिन केचित् लेखभार्यादय गन्तव्यस्याध्वन योनानि मिन्वन्ति सदा निवृत्त्यर्थम्, एव मरुत यज्ञाध्वन योनानि मिन्वन्ति^४ सदा निवृत्त्यर्थम् । द्विरादानार्थं^५ यज्ञान् प्रति सदा गच्छन्तीति ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उपयाम् इव रश्मय यज्ञस्य सेवितार । कल्याणकामा इव वरादय आभरण दीप्यतः । सिधव इव गमनशीला दीप्यमानायुधा वय्या इव अध्वन^६ परिच्छिन्दन्ति ॥ ७ ॥

सुभागानो देवाः कृणुता सुरत्नान् अस्मान् स्तोतृन् मरुतो वावृधानाः ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात सनाद्धि वो रत्नधेयानि सन्ति ॥ ८ ॥

सुभागान् । न । देवा । कृणुत । सुरत्नान् । अस्मान् । स्तोतृन् । मरुत । वावृधाना ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गात । सनात् । हि । व । रत्नधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥

उद्गीथ० नृतीये पाद न्याख्याप्रारम्भ त्रियते अर्थस्य सुसप्तप्रतिपत्त्यर्थम् । अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गात द्वितीयार्थे पद्ये । अधि गात अधिगच्छत दृणुतेत्यर्थ, स्तोत्रम् असादीय सख्य सखिकर्ममृत सखिभि अस्माभि कृतमित्यर्थ^७ । धृत्वा च वावृधाना सन्त सुभागान् शोभनस्य गन्धिभागान् स्वर्गमान इत्यर्थ, सुरत्नान् सुधनान् न अस्मान् स्तोतृन् कृणुत कुरुत यूयं हे देवा । मरुत । । कस्मादेव^८ मूम् । हि यस्मात् सनात् चिन्तनाद् निसर्गत एव प्रवृत्तानीत्यर्थ, व युष्माक मरुतान् रत्नधेयानि रमणीयदृष्टादृष्टपरदानानि सान्त विद्यन्ते देवत्वेन, अत एव मूम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुधनान् अस्मान् देवा । कृणुत, सुरत्नान् च अस्मान् मरुत^९ । वर्धमाना । अधि गच्छत स्तोत्रस्यार्थ^{१०} सख्यार्थं च । चिरादेवारम्य व रत्नदानानि^{११} सन्ति इति ॥ ८ ॥

^{११}इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोदशो घर्ग^{१२} ॥

[७९]

^{१३}सौचीकोऽग्निर्विश्वामरो वा सन्तिर्वान्मरुतो वा ऋषि । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप छन्द^{१४} ।

अपश्यमस्य मरुतो महित्तममर्त्यस्य मर्त्यासु विभु ।

नाना हनू निर्भृते सं भरेते अमिन्वती चप्सती भूर्यत्तः ॥ १ ॥

१. मरुता वि^१ अ, मानता वि^२. २ २ 'कामा स्वर्गपति मूको ३ 'नामा मूको
४ ४ यज्ञाशयनशीला मूको ५ मन्वन्ति मूको ६. 'दाना' वि^{१३}, नास्ति अ ७ 'ध्वान वि^{१४}.
८. 'निमन् मूको ९ 'ताना' वि^{१५} अ १० 'मूको वा वि^{१६} अ. ११. 'अर्थे वि^{१७} १२ 'दाराति
वि^{१८}. १३-१४ नास्ति मूको

अपश्यम् । अस्य । महत । महिऽवम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु । विक्षु ।

नाना । हनू इति । विभृत इति पिऽभृते । सम् । भरेते इति । 'असिन्वती' इति । बभ्रुती इति । भूरि । अत्त । ॥

उद्गीथ० उत्तर सूक्ते 'अपश्यमस्य', 'अग्नि सतिम्' इत्येते सप्तचै आग्नय अग्निर्वैश्वानरो वा, सौचीको वा, अग्निरेव वा, सतिर्वानभरो वा ददर्श । अपश्यम् अह दृष्टवानस्मि अस्य अग्ने महत महित्वम् साहात्म्यम् अमर्त्यस्य अमरणधर्मेण मर्त्यासु मरणधर्मेण विक्षु मनुष्यजातिषु, वर्तमानस्येति शेष । ततोऽमर्त्य उच्यते । नाना नानाभूते पृथग्भूत हनू ज्वालारये विभृते विहृत दूर नीते च सत्यावित्यर्थः^१, सम् भरेते सहरेते एकीभवत इत्यर्थः । किञ्च असिन्वती असदस्वादन्त्यौ चेत्यर्थः, बभ्रुती भक्षयन्त्यौ भूरि बहु इविर्जातम् अत्र भक्षयत ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नि सौचीक, अग्निर्वा वैश्वानर, सतिर्वा वानभर । अपश्यम् अस्य अग्ने महत दावभूतस्य महित्वम् अमर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य^२ । नाना विभृत पृथग्भूते^३ हनू सम् भरत दन्तै । असदस्वादन्त्यौ भक्षयन्त्यौ भूरि काष्ठम् अरण्यस्थ भक्षयत इत्यरण्यस्थ काष्ठम् उयमतो ज्वालया परिवेष्टयन्तमाह ॥ १ ॥

गुहा शिरो निहितमृध्वगृक्षी असिन्वन्नत्ति जिह्वया वनानि ।

अत्राण्यस्मै पट्भिः सं भरन्त्युत्तानहस्ता नमसाधि विक्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिर । निऽहितम् । मृध्वक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति । जिह्वया । वनानि ।

अत्राणि । अस्मै । पट्भिः । सम् । भरन्ति । उत्तानऽहस्ता । नमस्ता । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

उद्गीथ० गुहा गुहाया गूढे सवृते आहवनीयकुण्ड शिर आहवनीयलक्षणम् अस्य अग्न स्वभूतम् निहितम् अवस्थापित सर्वयनमानै कर्मायम् । मृध्वक् अग्नी, मक्षी अक्षिणी च अस्याम् स्वभूते गार्हपत्यावाहार्यपचनलक्षण स्वकुण्डयो गूढयो निहित कर्मायं सर्वयनमानै इति योज्यम् अत्रापि पूर्ववत् । किञ्च एवमुक्तेन प्रकारेण निहितशिरोऽद्य सन् अग्निन्वन् असद्भादन् उच्चैरचर्वन् अति भक्षयति जिह्वया ज्वालारयया वनानि काष्ठानि समिदादीनि । किञ्च अत्राणि सोमपात्राणि ग्रहचमसादीनि अस्मै अस्याम् अर्घ्याय पट्भिः सोमपानै, युक्तानीति शेषः, स्पानर्वा^४ (तु या ५, ३) स्तुतिवधनैर्वा^५ युक्तानीत्यर्थः, सम् भरन्ति सहर्तित प्रापयन्ति आहवनीय प्रति हातु यजमाना । कीदृता । उत्तानहस्ता चत्विस्तहस्ता वृत्ताङ्गलिपुदा इत्यर्थः । नमस्ता सवनीयपुरोडासाद्यध्वेन स्तुत्या वा सह आध विक्षु आधिपत्येन मनुष्येषु 'वर्तमान स्वाग्या इत्यर्थः' ॥ २ ॥

वेङ्कट० गुहायाम् शिर निहितम् मनुष्योदरेषु 'वर्तत अग्नः' । 'अस्य अक्षिणी' पृथक् निहित चन्द्रमूर्त्या ।

१ १ निगमोऽयं या (६४) द्र २ एवाप्ये मूको ३ गणी १५ मूको, ४४ नास्ति वि' अ', ५ वातरसंमातव वि' ५. तस्ये वि' अ' ६ एवाप्ये वि' १३. ७ स्तुतिव' वि' अ ८-८ 'एवाप्ये मूको ९ ९ १३ १३ वि' १३; वडमान्न अ, १० १०. ते मूको

सोऽय दन्तं असिन्वन् अति निहया काष्ठानि दावभूत । अरमे हवींषि पादैरभिगारय^१ क्रत्विन^२ सम्
भरन्ति पात्रधारणार्थम् उत्तानहस्ताः नमस्कारेण सह यज्ञे मनुष्येषु वर्तमानायेति ॥ २ ॥

प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः ।

समं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातु । प्रतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः । सर्पत् । दुर्वीः ।

ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् । रिरिह्वासम् । रिप । उपस्थे । अन्तरिति ॥ ३ ॥

उट्टीथ० स्वस्य मातुः प्रतरम् प्रष्टव्यतरम् गुह्यम् गूह्यवीय 'सवरणाहं स्तनप्रदेशे' स्तन्य पातुम् इच्छन्
कुमारः न यथा कुमारः प्र सर्पन् उपसर्पति, पत्र दावरूप^३ अग्नि कुमारस्थानीय पृथिव्य
वयवनिर्झरादिगुह्यप्रदेशस्थाः वीरुध ओषधीर्दग्धुम् इच्छन् उपसर्पति उर्वी^४ । तत्र निर्झरादि-
प्रदेशे ओषधीर्दग्धुम् उपसृतम् ससम् न पक्वम्^५ ययैकदा अनित्यदर्शनत्वात् स्वप्न
शीलम् अष्टौ मासान्^६ निष्पापार^७ माध्यमिक ज्योति विद्युदाख्य पक्व सत्^८ वर्षास्वमित्यक्त
सत् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्योतमानं सदित्यर्थं, अविदत् सर्वो जनो वेत्ति चक्षुषा
जानाति पश्यतीत्यर्थं, तथा शुचन्तम् दीप्यमान दावरूपमग्निम् रिरिह्वांसम् ओषधीरास्वादयन्त च
सर्वो जन पश्यति । क । उच्यते—रिप उपस्थे रिप^९ पृथिव्यवयवभूतस्य उपस्थे पृथगर्थे
सप्तमीषम् । उपस्थस्य । उपगम्य^{१०} ओषधयो^{११} वनस्पत्यादयश्च यत्र निर्झरादिप्रदेशे^{१२} तिष्ठन्ति^{१३}
स उपस्थ^{१४} । निर्झरादिप्रदेशस्य अन्तः मध्ये ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्र सर्पति पृथिव्या अन्यन्तम् गुह्यम् वीरुधः मूलम् उर्वी वीरुधः । सोऽयम् अहम् इव पक्वम्
विन्दति^{१५} शुष्क वृक्षम् पृथिव्या उपस्थे अन्त रिरिह्वासम् आस्वादयन्त मूलं पृथिवीम् ॥ ३ ॥

तद्वामृतं रोदसी प्र ब्रवीमि जायमानो मातरा गर्भो अति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेतामिरुहं निचेताः स प्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम । कृतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमान । मातरा । गर्भः । अति ।

न । अहम् । देवस्य । मर्त्यं । चिक्रेत् । अग्निः । अहम् । निचेता । स । प्रचेता ॥ ४ ॥

उट्टीथ० रोदसी । चात्रापृथिव्यो^१ वामं सुवाम् अहम् प्र ब्रवीमि कथयामि तन् सामर्थ्यम् अप्रेत्यस्वन्धि ।
कीदृशम् । क्वानम् सत्यम् अविसर्वादि । तदुच्यते—जायमान अरणीम्वाम् उत्पद्यमान^२ गर्भं
'तद्गर्भमूतो य'^३ मातरा स्वमातृभूते अरणी अति अक्षयति दहतीत्यर्थं । किञ्च 'नाहं देवस्य'
हत्यादि । न चिक्रेत् अहम् मर्त्यं तत्त्वतो न जानामि अहं मनुष्य देवस्य अग्ने, स्वरूपम्

१. वन्दे^१ वि^२ अ^३, *रमिगन्व वि^४. २. २. वा (५, ३) व्याख्यान प्र ३. ३. तवहरणहस्तनय^५
मूको ४. *ह्वम् मूको. ५. *वी वदन्मि मूको. ६. पत्तम् मूको. ७. मातृ मूको.
८. निष्पा^८ मूको. ९. मं मूको. १०. *गम्या मूको. ११. ओषधी मूको. १२. *राः प्र^{१२} मूको.
१३. निष्पति मूको. १४. नास्ति मूको १५. *दन्ति वि^{१५} अ^{१६}. १६. दत्ता^{१६} वि^{१७} अ^{१८}
१७ १८. *वामृता वि^{१९}, *मूतोः वि^{२०} अ

इति शेषः । कस्तर्हि जानाति । उच्यते—अग्निः अङ्गं विचेताः अग्निरेव क्षिप्रं स्वरूपस्य
विज्ञाता, स्वरूपं जानातीत्यर्थः । कस्मात् । यतः सः अग्निः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सर्वज्ञ
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० तन् वाम् सत्यम् हे द्यावापृथिव्यौ ! प्र ब्रवीमि—जायमानः एव कश्चित् पुत्रः मातरौ
भक्षयतीति काष्ठयोजायमानं दाधामिमाह । न अहम् देवस्य मर्त्यः जानामि वैश्वानरमित्थं
बहुधा निविष्टम् । सोऽयम् अग्निः अङ्गं विविधज्ञानं, मः प्रकृष्टज्ञानश्च ॥ ४ ॥

यो अस्मा अन्नं तृष्णाद् दधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षेऽग्ने विश्वतः प्रत्यङ्मसि त्वम् ॥ ५ ॥

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः । जुहोति । पुष्यति ।

तस्मै । सहस्रम् । अक्षभिः । वि । चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० यः यजमानमनुष्यः अस्मै तुभ्यम् अग्नये अन्नम् हविराह्वयम् तृषु क्षिप्रं सततम्
यथाकालमित्यर्थः, आ दधाति मर्त्यादया विविधं वा ददाति, आज्यैः इष्टिपशुकर्माङ्गभूतैः घृतैः च
सोमयागाङ्गभूतैः जुहोति च, एनमग्निम् पुष्यति पुष्पाति च स्तुतिभिः, तस्मै यजमानाय,
फलं दानुमिति शेषः, सहस्रम् अक्षभिः सहस्रेण अक्षभिरित्यर्थः, वि चक्षे विविधं पश्यसि
पर्यालोचयसि, मनसा महताऽऽदरेण दृष्टादृष्टफलं दातुं प्रयतसे त्वमित्यर्थः । कस्माद् एवमुच्यसे ।
यतः हे अग्ने ! विश्वतः विश्वान् सर्वान् यजमानमनुष्यान् प्रति प्रत्यङ् प्रत्यङ्घ्रिता अनुग्रहबुद्ध्या
प्रतिपत्ता असि भवसि त्वम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यः अस्मै अन्नम् क्षिप्रम् आ दधाति आज्यैः विलीनैः अविलीनैश्च घृतैः जुहोति, पुष्पाति
चैनं काष्ठैः, तम् सहस्रैः तेजोभिः अग्निः वि पश्यति । सः त्वम् अग्ने ! दीप्तः सर्वतः प्रत्यङ् असि
छायावर्जितः ॥ ५ ॥

किं देवेषु त्यज एनंश्चकुर्याग्ने पृच्छामि नु त्वामविद्वान् ।

अक्रोळन् क्रीळन् हरित्तवेऽदन् वि पर्वशश्चक्रे गामिन्वासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकुर्य । अग्ने । पृच्छामि । नु । त्वाम् । अविद्वान् ।

अक्रोळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे । अदन् । वि । पर्वशः । चक्रे । गाम् । अश्व । असिः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० "सौचीकोऽग्नीनामन्यतमः, तदभिप्रायेण" अयं प्रभः, देवयागार्थं चिरादागतस्य अग्नेः उपालम्भ-
नाभिप्रायेण वा । किम् किमर्थम् देवेषु त्यजः क्रोधम् एनः एनोनिमित्तं पापनिमित्तं चक्रे कृतवानसि

१. देव वि' अ'. २. *दकामश्च वि'. ३. नास्ति मूको. ४. इत्यमि' मूको. ५. तस्माद्
मूको. ६. नास्ति वि'. ७. तन्निचिता वि'; वृद्धितम् वि' अ. ८. *स्माद् वि' अ'. ९. 'तं
वि' अ'; दीप्त वि'. १०-११. नास्ति वि' अ'; प्रत्याङ्घ्रिता वि'. ११-१२. *ग्नीनामभि' मूको.
१२. *ग्नामि' वि'. १३. 'तं कथं मूको.

त्वम्, येन कारणेन देवानां हविर्वहनं परित्यज्य नष्टवानसीत्यभिप्रायः । हे^१ अग्ने ! एतदहम् त्वाम्
पृच्छामि तु क्षिप्रम् महता आदरेणेत्यर्थः, अविद्वान् अज्ञानम् अज्ञादयैनेत्यर्थः । कस्मादेव
पृच्छामि । यस्मात् अवीळन् त्रिषयेन्द्रियक्रीडनवर्जितं जितेन्द्रियं सन्नित्यर्थः, क्रीडन् देवयाग
कर्मणि क्रीडन् परया प्रीत्या देवयागकर्माणि कुर्वन् च सन्नित्यर्थः, हरि^२ हविर्वहनशीलश्च
'सन् देवान् प्रति हविःप्रापणशीलश्च' सन्नित्यर्थः, अतवे अन्तु देवानां यक्षार्थम् अदन्
भक्षयन् देवपितृमनुष्यभोजी च सन्नित्यर्थः । वि चकर्त विकृतवानहं विच्छिन्नवानस्यहं सोमम् ।
कथम् । पर्वशः पर्वणि-पर्वणि । विमिव । गाम् इव असि यथा "गवादिपशून् अस्याद्याधुष"
छिनत्ति, एवम् । यतः सोमाभिषत् देवार्थं कृतवान् अस्मि, अतः कारणात् एव पृच्छामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० किमर्थम् त्वम् दत्तेषु पापम् ब्रोधन् चर्क्य अग्ने । पृच्छामि क्षिप्रम् अहम् त्वाम् अज्ञानव्रित्तिं त्याग्य
दहन्तमग्निं पृच्छामि । सोऽयम् अग्निः अगच्छन् गच्छश्च हरितवर्णः^३ अतन्व्यम् अदन् काष्ठानि
पर्वशः वि छनत्ति गाम् इव असि ॥ ६ ॥

विपूचो अश्वान् युयुजे वनेजा ऋजीतिभी रशनाभिर्गृभीतान् ।

चक्षदे मित्रो वसुभिः सुजातः समानृधे पर्वभिर्वाधुधानः ॥ ७ ॥

विपूच । अश्वान् । युयुजे । वनेजा । ऋजीतिभिः । रशनाभिः । गृभीतान् ।

चक्षदे । मित्र । वसुभिः । सुजातः । सम् । आनृधे । पर्वभिः । वाधुधानः ॥ ७ ॥

उद्गीथ० विपूच विविधगमनान् अश्वान् रोहिदाख्यान् युयुजे स्वरथे सदा नियुक्ते वनेजा वन
काष्ठम् उदकं मेघोदरगतं तत्र पार्थिवविष्टुदात्मना जायते इति वनेजाः अग्निः उदककाष्ठनमा
ऋजीतिभिः ऋजुगमयित्रीभिः रशनाभिः प्रहरज्जुभिः गृभीतान् गृहीतान् । युक्त्वाऽऽश्वान् रथे
तैर्न अश्वयुक्तेन रथेन गत्वा चक्षदे चर्दिर्हितार्थः । दिनस्ति देवशत्रून् असुरादीन् मित्र
भक्तजनस्मिन् अग्निः । अथवा मित्र आदित्यः, तत्सदृशोऽग्निः । वसुभिः देवैः सुजातं सुपुष्टं
शोभनजन्मा वा अग्निः । हितित्वा च शत्रून् सम् आनृधे सर्वप्रकारेणा वृद्ध्या स्वर्धते पर्वभिः
पर्वत्रादियागकालेष्वित्यर्थः, वाधुधानः स्तुतिभिः हविर्भिश्च सर्वयजमानैः^४ वर्धमानः^५ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्रिष्वगञ्जनान् अश्वान् युक्ते अरण्ये प्रातुर्भूतं ऋज्वीभिः रशनाभिः सहगृहीतान् । शकली-
करोति मित्रभूतं वसुभिः रश्मिभिः सुजातः, समृद्धश्च भवति काष्ठपर्वणि^६ वर्धमानः ॥ ७ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुदशो वर्गः’ ॥

[८०]

‘सौचाकोऽग्निर्वधानरो वा सतिर्वाजंभरो वा ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप छन्दः’ ।

अग्निः सतिं वाजंभरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यै कर्मनिष्ठाम् ।

अग्नी रोदसी पि चैरत् सपञ्जन्नग्निर्नारीं श्रीरकुक्षिं पुरंधिम् ॥ १ ॥

१ अहं वि^१ मद् अ २. नास्ति मूको ३ ३. नास्ति वि^२ ४ ४. *दिवशानस्याद्याधुषान्
वि^३ अ; *दिशस्तानस्या^४ वि^४ ५. हरिवर्णः मूको ६. सर्वं वाजय^५ वि^५, सर्वं वाजमाने वि^६ अ
७. मध्यमान मूको ८. काष्ठं सन्नित्यर्थं वि^६ ९-९. नास्ति मूको

अग्नि । म॒तिम् । वा॒जम् ऽभ॒रम् । द॒दाति । अ॒ग्नि । वी॒रम् । श्रु॒त्यम् । क॒र्म॒नि ऽस्याम् ।

अ॒ग्नि । रोद॑सी इति । वि । च॒रत् । स॒म् ऽअ॒ञ्जन् । अ॒ग्नि । ना॒रीम् । वी॒र॒ऽकुक्षि॑म् । पु॒र॑म् ऽधि॒म् ॥

उद्गीथ० अग्नि सतिम् अश्वम् । कीदृशम् । वाचभरम् बलस्य धारयितार बलवन्तमित्यर्थ । ददाति भक्तजनाय । अग्नि एव वीरम् पुत्रं च ददाति । कीदृशम् । श्रुत्यम् श्रवणीय कीर्तिमन्तमित्यर्थ , कर्मणि घ्याम् कर्मणि कर्तव्य कर्तृत्वेन नियमन स्यात्तारम् विहितानुष्ठापितमित्यर्थ । अग्नि एव नारीम् स्त्रिय च भार्याय ददाति । कीदृशीम् । वीरकुक्षिम् पुत्रजननीमित्यर्थ , पुरन्धिम् च बहुप्रज्ञा बहुकर्माण वा । किञ्च अग्नि रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि चरन् हविर्वहनदेवाह्वानाद्यर्थं सदा प्रवर्तत इत्यर्थ , समघ्न प्रकाशयन्नित्यर्थ दवै सन्नष्टमानो वा ॥१॥

वेङ्कट० अग्नि अश्वम् अन्नस्याहर्तारम् प्रयच्छति, 'अग्नि पुत्रम् पितृव्यपदेशकम् यज्ञनिष्ठम् । अग्नि द्यावापृथिव्यौ वि चरति' कामै समघ्नन् । अग्नि नारीम् वीरप्रसावककुक्षिम् पुरन्धिम् च करोति । पुरन्धिर्वहुधिर्वहुप्रज्ञेति ॥ १ ॥

अ॒ग्नेर॑म॒सः स॒मिदं॑स्तु भ॒द्राभि॑र्म॒ही रोद॑सी आ वि॒वेश ।

अ॒ग्निरे॑कं चोद॒यत् स॒मत्स॒न्भिर्वृ॒त्राणि॑ द॒यते॑ पु॒रु॒णि ॥ २ ॥

अ॒ग्ने । अ॒म॒सः । स॒म् ऽइत् । अ॒स्त । भ॒द्रा । अ॒ग्नि । म॒ही इति । रोद॑सी इति । आ । वि॒वेश । अ॒ग्नि । ए॒कम् । चो॒द॒यत् । स॒म् ऽइत् । अ॒ग्नि । वृ॒त्राणि॑ । द॒य॒ते । पु॒रु॒णि ॥ २ ॥

उद्गीथ० अग्ने अन्नम् हविर्वहनदेवाह्वानादिकर्मवत् समित् अस्तु भवतु भद्रा भवनीया यथोक्तलक्षण युक्तत्वात् सम्भजनीया । अग्नि मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश आवशति 'सह ते' व्याप्नोति इत्यर्थ । अग्नि एकम् अग्नि मनुष्यम् अनुग्राह्य शौर्यवीर्यविज्ञानादिवर्धनन अनुगृह्यन् चोदयत् चोदयति शत्रुजये प्रेरयति समसु सहग्रामेषु । प्रचोद्य च अग्नि तस्य सहायो भूत्वा वृत्राणि शत्रुजनान् दयते हिनस्ति पुरुणि बहूनि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्ने 'कर्मवत् समित् अस्तु भद्रा । अग्नि 'महत्यौ द्यावापृथिव्यौ आ विवेश । अग्नि अन्नदायमपि चोदयति सहग्रामेषु अग्नि शत्रून् हन्ति बहून् ॥ २ ॥

अ॒ग्निर्ह॑ त्वं ज॒रतः॑ क॒र्णमा॒वाप्ति॑र॒द्भ्यो नि॒रद॑ह॒ज॒रूथ॑म् ।

आ॒ग्नर॑ग्निं घ॒र्म उ॑रु॒ष्यद॒न्तर॑ग्निर्नृ॒मेधं॑ प्र॒जया॑सृ॒जत् स॒म् ॥ ३ ॥

अ॒ग्नि । ह॒ । त्वम् । ज॒रतः॑ । क॒र्णम् । आ॒वा॒ । अ॒ग्नि । अ॒त् ऽम्य॑ । नि । अ॒द॒ह॒त् । ज॒रूथ॑म् । अ॒ग्नि । अ॒ग्नि॑न् । घ॒र्म । उ॒रु॒ष्य॒त् । अ॒न्त । अ॒ग्नि । नृ॒मेध॑न् । प्र॒जया॑ । अ॒सृ॒जत् । स॒म् ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अग्नि ह अग्निरेव 'त्वम् त्वम् कर्णम् जरत्कर्णम् ऋषिम्' जरत नरात् नराया 'सकाशान् आव

१ १. १०, ७९, ६ द्र. वि० अ० । १ अग्नि मूको. २ २ माने मूको ३ अनुष्टुप् मूको.
४ ४ क १०, ७९, ६ द्र. वि० अ०. ५-५. अश्वनं कर्मवत्पितृम् मूको ६ जरतम् मूको.

रक्षितवान् । अग्निं सौचोकारय अद्भ्य, उत्तीर्येति शेष, नि अदहत् निर्दग्धवान् जहथम्^१ जरायु
उल्लभम् येनावेष्टित^२ सन्नप प्रविष्टवानग्निं तद्वित्यर्थे । अग्निं अग्निम् ऋषिम् धर्मे धर्मस्य यज्ञस्य
अन्त मध्य अर्धकृते यज्ञ इत्यर्थे, उरुष्यत् असुरराक्षसेभ्य रक्षितवान् । अग्निं धृमेधम् ऋषिम्
प्रजया सम् असृजत् ससृष्टवान् सयानितवान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अग्निं खलु तम् जरत्कर्णम् नाम ऋषिं ररक्ष । तथा अग्निं अद्भ्य^३ नि अदहत् जहथम्^४
नाम राक्षसम् । अग्निं अग्निम् ऋषीस अपरिथित ररक्ष । अग्निं सम् असृजत् पुत्रेण धृमेधम्
ऋषिम् ॥ ३ ॥

अग्निर्दाद् द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रां सनोति ।
अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्नि । दात् । द्रविणम् । वीरपेशा । अग्नि । ऋषिम् । य । सहस्रा । सनोति ।
अग्नि । दिवि । हव्यम् । आ । ततान् । अग्ने । धामानि । विभृता । पुरुत्रा ॥ ४ ॥

उद्गीथ० अग्निं दात् अग्निं ददाति द्रविणम् धनं भक्तजनेभ्य । कीदृशोऽग्निः । वीरपेशा वीररूप
शूराकार, शूर इत्यर्थे । अग्निं यः^५ ऋषिम् भृगवादिकम् सहस्रा इप्सितकामसहस्रै सनोति
सम्भजते, स अग्निं दिवि द्युलोक देवार्थम् हव्यम् हवि आ ततान् सनोति विस्तारयति देवेभ्यो
ददातीत्यर्थे । अग्ने धामानि स्थानानि विमानलक्षणानि आहवनीयकुण्डलक्षणानि च विभृता^६
विभृतानि विभारितानि विविध कल्पितानि इत्यर्थे, पुरुत्रा^७ पुरषु बहुलोकेषु पृथिव्यादिषु
भजेषु च ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निं ददाति धनम् प्रेरकज्वालारूप । अग्निं ऋषिम् पुत्रं प्रयच्छति यः सहस्राणि
गवां संरक्षणं^८ भजते । अग्निं द्युलोके^९ हुतं हवि आ तनोति । अग्ने शरीराणि विभृतानि^{१०} बहुषु
स्थानेषु ॥ ४ ॥

अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्तेऽग्निं नरो यामनि नाधितासः ।
अग्निं वयो अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहस्रा परि याति गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थे । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नर । यामनि । नाधितासः ।
अग्निम् । वयं । अन्तरिक्षे । पतन्तः । अग्नि । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

उद्गीथ० अग्निम् उक्थेः शस्त्रादिभि रगुतिभिरित्यर्थ, ऋषयः भृगवादयः वि ह्वयन्ते विविधमा
हव्यमिति कर्माधर्मम् । अग्निम् नर मनुष्या अपि शस्त्रादिभि रगुतिभिः विविधमाहव्यमिति ।
५ । उच्यते — यामनि यमे । नाधितासः जराभरणै नाधिताः पीडिता । अग्निम् एव वयं
पक्षिण मृगणादयः अपरिक्ष आकाशे पतन्त मच्छन्तः सन्तो विविधमाहव्यमिति आकाश

१. नाहित मूको २. येतिवयः मूको. ३. अदहत् वि' अ' ४. धृमेधम् ५. अद्भ्य
वि' अ'. ६. लोके वि' अ'. ७. अ' एतानि वि'.

गमनसामर्ण्याऽऽधानार्थम् । किञ्च अग्निं सहस्रा सहस्राणि गोनाम् गवा सम्बन्धीनि परि याति सर्वतः प्राप्नोति प्रापयति वा स्तोतृन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निम् दक्षत्रैः ऋषयः नानाविधम् हवन्ते । अग्निम् मनुष्या युद्धे बाधिता । यातिर्वधकर्मसु पठितः । अग्निम् पक्षिणः अतरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । 'तस्मादिमां वयासि नक्तानाध्यासते' (तै ५, ६, ४, ४) इति ब्राह्मणम् । यद्वा दावमृतमग्निम् अभिपतन्ति इति । अग्निं सहस्राणि गवाम् परि गच्छति रक्षणार्थम्^१ ॥ ५ ॥

अग्निं विशं ईळते मानुषीर्या अग्निं मनुषो नहुषो वि ज्ञाताः ।

अग्निर्गान्धर्वी पृथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्युत आ निपत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशं । ईळते । मानुषी । या । अग्निम् । मनुष । नहुष । वि । ज्ञाता ।

अग्नि । गान्धर्वीम् । पृथ्याम् । ऋतस्ये । अग्ने । गव्यूति । घृते । आ । निऽसत्ता ॥ ६ ॥

उद्गीथ० अग्निम् विशं मनुष्यजातय ईळते स्तुवन्ति सदा सर्वत्र मानुषी या मनुष्य इत्यनेन पर्यायशब्देन वाच्या या ता इत्यर्थः । अग्निम् मनुष मनुष्या नहुष इत्यनेन पर्यायशब्देन 'युक्ता वि जाता जनितवन्तश्च' कर्मायम् । अग्निं गान्धर्वीम् वाचं स्तुतिलक्षणाम् पृथ्याम् यज्ञपथे भवा कर्ममार्गवर्तिनीम् ऋतस्य सत्यस्य अविसर्वादिन स्तोतुं स्वमृताम्^२, शृणोतीति शेषः । किञ्च अग्ने स्वमृता गव्यूति आहुति घृते आज्ये^३ आ आभिमुख्येन मर्यादया वा निपत्ता तन्मयत्वेन अवस्थिता^४ घृतमयीत्यर्थः^५ ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अग्निम् प्रजा स्तुवन्ति या मनुषो जाता । अग्निम् एव मनुष्या नहुष राज्ञा जाता विविध स्तुवन्ति । अग्निं वाचम् यज्ञस्य पृथ्याम् यज्ञमार्गे जाता शृणोति । 'गान्धर्वी' (निघ १, ११) इति ब्राह्मणमसु पठ्यते^६ । अग्ने मार्गं घृते^७ 'सर्वतः निषण्णो भवति'^८ ॥ ६ ॥

अग्नये ब्रह्मं ऋभवंस्ततश्चुरग्निं महामग्नोचामा सुवृक्तिम् ।

अग्ने प्रावं जरितारं यविष्ठाग्ने महिं द्रविणमा यजस्य ॥ ७ ॥

अग्नये । ब्रह्मं । ऋभवं । ततश्च । अग्निम् । महाम् । अग्नोचाम् । सुऽवृक्तिम् ।

अग्ने । प्र । अवं । जरितारम् । यविष्ठ । अग्ने । महिं । द्रविणम् । आ । यजस्य ॥ ७ ॥

उद्गीथ० अग्नयः अग्न्यर्थम् ब्रह्म स्तुतिलक्षणम् ऋभवं मेधाविनोऽसल्लक्षणा तत्तु कृतवन्तः । अग्नेरर्थाय स्तुतिं मेधाविनो^{१०} स्तोतारो मनसा पर्यालोचितवन्त इत्यर्थः । पर्यालोच्य च अग्निम् महान्तम् अवोचाम स्तुत्युक्तवन्तो^{११} नयम्, स्तुतवन्त इत्यर्थः, सुवृक्तिम्^{१२} स्तुतिम् । यज्ञावा हे अग्ने । प्र अव प्रकर्षेण रक्ष सर्वतः जरितारम् तव स्तोतारम्^{१३} यविष्ठ । युवतम्^{१४} । किञ्च

१ रक्षणा वि^१ २ २ युक्तं मूको. ३ 'ताता मूको ४ आज्येषु मूको. ५ वावस्थिता वि^१ अ ६ 'मयोमित्यर्थं मूको ७ पठति वि^१ अ^१ ८ युक्तिम् वि^१ अ^१. ९ ९ नास्ति मूको १० नो याव वि^१, नो वोय वि^१ अ ११ स्तुत्युक्तं मूको. १२ 'क्तस्य मूको. १३ 'तारो मूको.

हे अग्ने । महि महत् द्रविणम् धनं दृष्टादृष्टफलक्षणम् आ यजन्व आभिमुख्येन सर्वाद्या वा
देहि मह्यं तव स्तोत्रे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अग्नये स्तोत्रम् मेधाविनः अकुर्वन् । वयं च अग्निम् महान्तं प्रति अवोचाम स्तुतिम् । अगो
रश्च स्तोतारम् युवतम । अग्ने । महद् धनम् आ प्रयच्छेति ॥ ७ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चदशो वर्गः’ ॥

[८१]

‘विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया विराड्‌रूपा’ ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्विहोता न्यसीदत् पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छद्वरान् आ विवेश ॥ १ ॥

‘यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ।

सः । आशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

उद्गीथ० उक्ते सूक्ते ‘य इमा विश्वा’, ‘चक्षुषः पिता’ इति सप्तर्षे विश्वकर्मादेवते विश्वकर्मा भौवनो ददौ ।
यः विश्वकर्मा प्रजापतिः हिरण्यगर्भोऽयः आदितरीरः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि
भुवनानि जुह्वन् परस्मिन्नात्मनि प्रक्षिपन् उपसंहारकाले उपसंहारकित्यर्थः, ऋषिः उपपत्तिस्थितिप्रलय-
कालानाम् दृष्टा परमात्मा होता अग्नौ प्रलयकाले सर्वभूतहविर्होमस्य कर्ता नि असीदन् निष्पण्णवान्
परमात्मनि स्वयमपि विशीर्णवान् प्रलीनवानित्यर्थः, पिता जनयिता नः अस्माकं सर्वभूतानाम् ।
एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वभूतानि आत्मानं च परमात्मनि स्वाधिकारे प्रलय नीत्वा ततोऽनन्तरं
सृष्टिकाले प्राप्ते सः एव प्रजापतिः हिरण्यगर्भो विश्वकर्माऽयः आशिषा आशीः शरीरेन्द्रिय-
विषयाणां सुखसाधनानामविभागेन अवस्थितानां विभागकरणेच्छा, तथा हेतुभूतया सृष्टेः
स्रष्टुमिच्छेत्यर्थः, अथवा आशिषा मनसा प्रार्थनया, अथवा भोगाभिमुखत्वस्येच्छया द्रविणम्
धनं शब्दादिविषयजनितं सुखलक्षणम् इच्छमानः अनुमवितुमिच्छन् प्रथमच्छत् प्रथमम्
अन्यस्मान् विज्ञानात्मनः ‘पूर्वं छत्’ लिङ्गशरीरेण च आत्मनः छादयिता आद्यं शरीरम्
अवरान् अस्मान् अर्वावर्तिनः प्राणिनः आ विवेश जीवभावेन आविष्टवान्, तदीयशरीरविधारणार्थं
तदीयसुखमाप्तुमवार्थं च तान् गृह्णन् अनुमविष्टवानित्यर्थः । पूर्वार्धेन प्रलयम् उक्त्वा
उत्तरेण सृष्टिरुक्ता^{१०} वक्तव्या ॥ १ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजमनेयकम्—‘अत्र वै स्वयंभु तपोऽन्यत । तदैक्षत न वै तपस्यानन्यमस्ति हन्ताहं
भूतेष्व्वात्मानं जुह्वानि भूतानि वा’मनीति तत्पर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं जुह्वा’ (मातृ १३, ५, १, १) इत्यादि ।
‘विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुह्वाद्यकारं ’‘य आत्मानमप्यन्ततो जुह्वाद्यकार ।
तदभिषादित्येधामर्चति’ (अ १०, ५६) । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । यः इमानि विश्वानि भुवनानि अग्नौ

१. ‘गपति मूको. २-३. नास्ति मूको. ३-३. निगमोऽयं वा. (१०, २६) द. ४. ‘ह्यवर्जना
मूको. ५. एव प्रप्ते मूको. ६. ‘वादीनां वि’. ७. नास्ति मूको. ८-८. पूर्वम् मूको. ९. ‘एणः
वि’. शरीरविधारणे वि’ अ. १०. सुखम् मूको. ११-११. माति वि’ अ.

जुह्वत् ऋषि होता स्वयं चाग्नौ नि असीदत् अस्माकम् पिता^१, स अय सूक्तवाकादिना शिष्टादेशेषु धनम् इच्छमानं प्रथमम् आच्छादयिता आत्मना महता सर्वं जगत् प्रथमं छादयन् अपरान् आ विवेश घृतमिव पय^२ ॥ १ ॥

किं सिंदासीदधिष्ठानमारम्भणं कृतमत् सिंत् कथासीत् ।

यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि द्यामौर्गोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । सिंत् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् । कृतमत् । सिंत् । कथा । आसीत् । यतो । भूमिम् । जनयन् । सिंदाऽकर्मा । वि । द्याम् । और्गोत् । महिना । विश्वऽचक्षा ॥२॥

उद्गीथ० इदानीं तस्या सृष्टे स्रष्टुः^१ विश्वकर्मेण आधारोपादानाद्युपायं पृच्छन्ति ऋषयः । किम् सिंत् आसीत् सिंदिदिति वितर्कार्थो निपातः । किं पुन तद् वस्तु आसीत् अभूत् अधिष्ठानम् आधारः सृष्टिं सृजत प्रजापते । कस्मिन् पुनराधारे अवस्थित सन् विश्वकर्मा भूतानि सृष्टवानित्यर्थः । कथा आसीत् कथा कथ केन वा अशुपायेन भूतानां सर्ग आसीत् । परमात्मभावेन^२ विशिष्टानि भूतानि शरीरादिभावेन केन प्रकारेण संश्लेषितानीत्यर्थः^३ । यत भूमिम् जनयन् यत इत्यनेन प्रकान्तम् आधारेोपादानोपायत्रयं^४ प्रतिनिर्दिष्टं द्रष्टव्यं सामर्थ्यात् । यतो यस्मिन् आधारे स्थित इत्यर्थः, यतो येन च उपादानेनेत्यर्थः यतो येन च भूतसर्गोपायेन^५ इत्यर्थः, भूमिं पृथिवीं जनयन् उत्पादयन् विश्वकर्मा प्रजापति द्याम् दिवम् वि और्गोत् ऊर्गोतिराच्छादनार्थं सन् 'अत्र व्युपसर्गसंसारं' विपरीतमर्थं ब्रवीति । व्यौणात् व्यूणुतवान् 'विवृतवान् व्याच्छादितवानित्यर्थः', महिना महत्तया^६ विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥२॥

वेङ्कट० अस्य अधिष्ठानम् किम् सिंत् आसीत् यत्रावस्थितो जादय मृनति । कृतमत् वा अस्य आरम्भणम् । कथं क^७ स आसीत्, यत भूमिम् जनयन् विश्वकर्मा वि और्गोत् महत्त्वेन दिवम् सर्वस्य द्रष्टा ॥ २ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धर्मति सं पतत्रैर्द्यावाभूमीं जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतऽचक्षु । उत । विश्वतऽमुख । विश्वतऽबाहु । उत । विश्वतऽपात् ।

सम् । बाहुभ्याम् । धर्मति । सम् । पतत्रै । द्यावाभूमी इति । जनयन् । देव । एकः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० अस्य प्रथमस्य उत्तरं प्रतिवचनम् । विश्वतश्चक्षु चक्षुर्महणस्य प्रदर्शनाभेत्वात् सर्वत्र विद्यमानचक्षु रादिबुद्धी-द्रव्यान्तकरणं^१ इत्यर्थः, उत विश्वतोमुख अपि सर्वत्र विद्यमानमुख इत्यर्थः, विश्वतोबाहु सर्वत्र विद्यमानहस्तश्चेत्यर्थः, उत विश्वतस्पात् अपि सर्वत्र विद्यमानचरणं^२

१. नास्ति मूको २. 'य इति अ' ३ सृष्टि मूको. ४. 'माण्डमा' वि' अ ५. 'तानि त्यो वि' अ, तानीत्य वि'. ६ 'दानोवात्रयत्रय मूको ७ 'गोपादानेन वि'. ८ ८. 'आपि उप' वि' अ. ९ ९. 'वृत्तवानाच्छादि' मूको १०. 'इता मूको. ११. 'का वि'; 'त्वा वि' अ'. १२. 'सुपरिबुद्धी' मूको

इत्यर्थः । एव सर्वत्र^१ विद्यमानपायूपस्थादिको द्रष्टव्यः । यत् एव सर्वगत सर्वज्ञश्च सर्वशक्त्यु-
पेतश्च विश्वकर्मा अत आत्माधिष्ठान आत्मारम्भणश्च सर्वोपायज्ञश्च^२ सम् बाहुभ्याम् धमति
सधमतिर्गत्यर्थः अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र द्रष्टव्यः । स्वहस्ताभ्या सर्वगताभ्या सर्वशक्त्युपेताभ्या च
सर्वोपायज्ञश्च सन्^३ भूतानि सन्धमति सङ्गमयति उत्पादयतीत्यर्थः । सम् पतत्रै सङ्गमयति
पादैश्च सर्वात्मना सर्वशक्त्या सर्वोपायैश्च सृजतीत्यर्थः, यावाभूमी जनयन् सृज्यमानभूताधारत्वाद्
पूर्वं चावापृथिव्यावुत्पादयन् 'देव देवनादिना' युक्त एक अद्वितीय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स एवविधो देव सर्वतः^४ स्वस्तिस्त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । बाहुभ्याम् पादैश्च सम्-प्रेरयति
द्यावापृथिव्यौ^५ जनयन् सोऽसहायः देव^६ ॥ ३ ॥

किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पुच्छतेदु तद् यदधिऽतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्विद् । वनम् । क । ऊँ इति । स । वृक्ष । आस । यत् । द्यावापृथिवी इति ।
नि ऽततक्षु । मनीषिण । मनसा । पुच्छते । इत् । ऊँ इति । तत् । यत् । अधिऽतिष्ठत् । भुवनानि धारयन् ।

उद्गीथ० पुनरपि यथा कश्चिन्नक्षा वन गत्वा तदवयवभूत वृक्ष 'छित्त्वा देवताप्रतिमागृह्ण-
त्यादिक' वस्तु कुर्यात्, एवमाधाराधेयभावमापन्नमानेभ्यः^१ अधिष्ठानत्वेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० किम् स्विद् अरण्यम् क च स^२ वृक्ष आस, यत् वृक्षाद् द्यावापृथिव्यौ निष्कृतवन्तो
द्वा^३ । हे मनीषिण । मनसा जिज्ञासुना पृच्छत एव तत्, यत् अधिष्ठानम् अधितिष्ठति भुवनानि
धारयन् इति पूर्वस्यामृत्युक्तं वक्ष्य मनुष्यान् श्रद्धापयति । 'नक्ष्त्र वनम् द्रव्यं स वृक्ष आसीत्'
(तैना २, ८, १, ६) इति चाधीतमध्वर्युभिः ॥ ४ ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा ।

शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधाः स्वयं यजस्व तन्वै वृधानः ॥ ५ ॥

या । तु । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा । निस्वऽकर्मन् । उत । इमा ।
शिक्ष । सखिभ्यः । हविषि । स्वधाऽव । स्वयम् । यजस्व । तन्वैम् । वृधानः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० याति ते शरीराणि परमाणि, याति च अवमानि, याति मध्यमानि विश्वकर्मन् । अपि च
यानि इमानि परितो दृश्यमानानि, तानि सर्वाणि सखिभ्यः^१ हविषि^२ चलवन्^३ प्रयच्छ । स्वयम्
एव आत्मीय शरीरम् यजस्व वर्धमान इति भौवनो विश्वकर्मा जगत् स्रष्टार विश्वकर्माण
स्तोति ॥ ५ ॥

१ १. नास्ति सूको २. 'यजस्व' सूको. ३. स. सूको. ४-४. देवादिना वि^१; देवादिना वि^२ अ
५. नास्ति वि^१ अ^२, सखि वि^३. ६. यावाभ्याम् वि^४ अ^५. ७. वेद वि^६ अ^७. ८-८. छिद्वना त्वादि-
वि^८; छिद्वना वि^९ अ^{१०}. ९. 'वमापेयारमा' सूको १०. नास्ति वि^{११} अ^{१२}. ११. द्यावा वि^{१३} अ^{१४}.
१२. 'वि' वि^{१५} अ^{१६}. १३. 'वि' वि^{१७}, नास्ति वि^{१८} अ^{१९}.

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । वावृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः । इह । अस्माकम् । मघवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

उद्गीथ० पृथिवीम् उत धाम् पृथिवीं दिव्यात्मसात् कुर्वित्यर्थः । किञ्च मुह्यन्तु त्वदिच्छया^१ विविक्ता भवन्तु अभितः उभयतः स्तुतिवशेभ्यः ये त्वां यष्टुं^२ स्तोतुं च न समाज्ञासिपुरित्यर्थः, अन्ये जनासः अस्मत्तोऽन्ये अस्मत्सपत्ना मनुष्याः । किञ्च इह त्वद्यागकर्मणि अविच्छिन्नसन्ताने अस्माकम् स्वभूतः अन्तरात्मा यजमानो वा मघवा हविर्दानवान् सूरिः अस्तु नित्यं तव स्तोता भवतु त्वत्प्रसादादित्यर्थः ।

अथवा विश्वकर्माणे सृष्ट्युपसंहाराभिमुखं स्तोता ब्रवीति । हे विश्वकर्मन्! हविषा सर्वभूता-
त्मकेन वावृधानः वर्धमानः स्वयम् यजस्व आत्मना सद्गतान् कुरु आत्मन्युपसंहारेत्यर्थः ।
पृथिवीमुत धाम् पृथिवीं दिव्यञ्च आत्मसङ्गते^३ कुरु त्वम् आत्मन्युपसंहारेत्यर्थः^४ । 'न अत्र
अस्माकम् उभाभ्याम् उपयोगोऽस्ति^५ । किं तर्हि । द्रुमः — प्रागुपसंहारात् मुह्यन्तु विविक्ता भवन्तु
अभितः सर्वतः सर्वप्रमाणैः सर्वप्रकारञ्च त्वा मा ज्ञासिपुरित्यर्थः, अन्ये जनासः अस्मत्सपत्नयः ।
किञ्च इह सृष्टौ त्वद्यागकर्मणि वर्तमानानाम् अस्माकम् अन्तरात्मा मघवा हविर्धनेन धनवान्
सूरिः तव स्तोता अस्तु भवतु । किम् । सामर्थ्यात् तव प्रज्ञातेत्युभयम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० विश्वकर्मन्! हविषा वर्धमानः स्वयम् एव स्वशरीरभूताम् पृथिवीम् यजस्व, अपि च
दिवम् । मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनाः । इह अस्माकम् धनवान् प्राज्ञो विश्वकर्मा भवतु ॥ ६ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुषं वाजे अद्या हुवेम ।

स नो विश्वानि हवर्नानि जोषद् विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वऽकर्माणम् । ऊतये । मनुऽजुषम् । वाजे । अद्य । हुवेम ।

सः । नः । विश्वानि । हवर्नानि । जोषद् । विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मा ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वाचः पतिम् स्तुतिवाचः स्वामिनम्, अथवा अग्नयजुःसामलक्षणाया वाचः पालयितारं
वेदाधारमित्यर्थः, विश्वकर्माणम् सर्वेष्वकर्तारं हिरण्यगर्भम् ऊतये भवनाय^१ हविषा तर्पेणाय वा^२
मनोजुषम् मनोगम्यं योगिनां 'मनोगतिं वा' सर्वमतमित्यर्थः, वाजे हविरश्वे दातव्यत्वेन
निमित्तभूतेन नृप्यर्थे हविर्दानुमित्यर्थः, अद्य यागाऽहनि हुवेम आहूयामः । अस्माभिः
आहूयमानश्च सः नः अस्माकम् विश्वानि सर्वाणि सर्वप्रकाराणि हवर्नानि आहूयानानि जोषद्
जुषद् मनमा प्रीयतां सेवतां वा, परया प्रीत्या शृणोतिवत्यर्थः । किमर्थम् । अत्रमे अक्षयज्ञ
प्रत्यगमनाय । विश्वशम्भूः सर्वयजमानानां मुख्यः भारयिता साधुकर्मा शोभनकर्मा ॥ ७ ॥

१. वा. (१०, १७) व्याख्यानं द्र. २. गरि° मूको. ३-६. श्रुति ... यष्टुं रि° अ; श्रुतिः ...
त्वां यष्टुं रि°. ४. नास्ति मूको. ५. 'यमम्' मूको. ६-६. नत्र'यकं ... मूको. ७. पानाद रि° अ.
८-८. 'तिरो रि° अ.

वेङ्कट० वा० पतिम् विश्वस्य कर्तारम्' रक्षणाय मनोवेगम् सहस्रामे वयम् अद्य आह्वयाम । 'स
अस्माकम्' विश्वानि ह्यनानि' सेवताम् सर्वजनस्य सुखस्योत्पादक रक्षणाय 'साधुकर्म' इति ॥१॥

'इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये षोडशो वर्गः' ॥

[८२]

'विश्वकर्मा मौवन ऋषि । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरौ घृतमेने अजनमम्रमाने ।

यदेदन्ता अददहन्त पूर्व आदिद् धावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुष । पिता । मनसा । हि । धीर । घृतम् । एने इति । अजनत् । नम्रमाने इति ।

युदा । इत् । अन्ता । अददहन्त । पूर्व । आत् । इत् । धावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

उद्गीथ० चक्षुष पिता यदा चक्षुरादीनाम् इन्द्रियाणाम् पिता जनक विश्वकर्मा मनसा हि धीर
अन्त करणेन च धीर धीमान् प्रज्ञावान् परिदृष्टकारीत्यर्थे, घृतम् उदकम्' सर्वस्य स्थितिमूलम्'
एने धावापृथिवौ प्रति' अजनत् अजनयत् जनितवान् । कीदृशौ प्रति जनितवान् । उच्यते—
नम्रमान नमर्थातो ज्ञानचि इत्' शप स्थाने । नममाने सम्भोगैकरवात्' परस्परं
महोभक्त्यौ परस्परोपकारकरणान् अन्योन्यानुगते इत्यर्थे । यदा इत् यदा च अता
पृथिव्यादिनाम्ना पर्यन्ता अददहन्त दहीमृता विश्वकर्मणा प्रतिष्ठिता कृता इत्यर्थे, पूर्व
अनादिकालप्रवृत्ता आधेयान् पूर्वोत्पन्ना वा । आत् इत् तदैव धावापृथिव्यौ अप्रथेताम् स्वेनस्वेन
मूलधारणमभ्यवृत्तादिकार्येण विस्तीर्ण स्वकार्यकरणमर्थं ज्ञाते इत्यर्थे ॥ १ ॥

वेङ्कट० तेनय उरपादक मनसा हि दृष्ट' प्रथमम् उदकं धावापृथिव्यौ च तस्मिन् उदके इत्यर्थे
तश्चलन्त्यौ अजनयत् । अथ यदा धावापृथिव्यौ पर्यन्ता प्रज्ञा अभवत् इहा दृष्टिा' विश्वकर्मणा,
अनन्तरमव' धावापृथिव्यौ यथाकामम् आ पर्यन्तात् अप्रथेताम् ॥ १ ॥

विश्वकर्मा निर्मना आदिहाया धाता निर्धाता परमोत संदृक् ।

तेषां पिष्टानि सपिषा मदनन्ति यया सप्तऋषीन् पर एर्यादृः ॥ २ ॥

विश्वकर्मा । निर्मना । आत् । विष्टाया । धाता । निर्धाता । परमा । उन । समदृक् ।

तेषां । इष्टानि । मम् । इया । मृत्ति । यत्र । सप्तऋषीन् । पर । एर्यम् । आदृ ॥२॥

उद्गीथ० विश्वकर्मा निर्मना निर्मना' लोक दीनमना उच्यते, तच्च विश्वकर्मणि दीनमनस्त्वं न सम्भवतीति

१ कर्ता वि' अ'. २ २. सोमशोभा' वि' अ'. ३ १यानानि वि' अ'. ४ ४. 'मे' अ'.
५-६. नास्ति मूको ७ 'क'य मूको ८ रिपिम् मूको. ९ यया वि' अ. १०. अनन्तरम
मूको १०. तेषां मूको ११. यदा वि' अ'. १२ १२ 'गान्तरमेव वि' अ'. १३ या. (१०, १६)
व्याकषातयम् १४. ५ मूको.

विमना विभूतमना व्याप्तमना सर्वगतान्त करण सर्वज्ञ इत्यर्थे, आत् अपि च विद्याया 'महान् सर्वगत' इत्यर्थे, धाता कर्ता चेत्यर्थे, विधाता विश्वकर्तेत्यर्थे^१, परमा उत सहक परमश्च सन्दृष्टा कृताकृतस्य प्रत्यवेक्षितेत्यर्थे, तेषाम् भूतानाम् इष्टानि प्रियाणि सामर्थ्याद् उदकानि विश्वकर्मणा वृष्टिरूपेण भूमौ कृतानि^२ रश्मिभि आकृष्टानि सम् मदन्ति इषा^३ सर्वस्य अन्नहेतुना आदित्यस्यान्नभूतेन वा आदित्यमण्डले पूर्वस्थितेनोदकेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते एकीभूय हृष्यन्तीत्यर्थे । ६ । उच्यते—यत्र यस्मिन् आदित्यमण्डले सप्तऋषीन् ऋषिर्दर्शनात् । प्रथमाऽर्थे वाऽत्र द्वितीया । सप्तसङ्ख्याका सर्पणशीला वा सर्वार्थानां द्रष्टार रदमय स्थिता, परः च उत्तरपुरुषो मण्डलस्य अधिष्ठाता स्थित, तत्रत्यर्थे । तच्चैतत् सर्वम् उदक मण्डल रदमीन् 'अधिष्ठातार च'^४ विश्वकर्माणमेव एकम् आहु वदन्ति तत्त्वविद तस्य सर्वात्मकत्वात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० विश्वकर्मा व्याप्तमना अपि च महान् धाता^५ विधाता च अपि च परमाणामपि सन्दृष्टा तेषाम् अभिमतानि स्थानानि^६ अन्नेन सम्-मोदन्ते, यस्मिन् यज्ञे सप्तऋषीन् परस्तात् एकम् आहु । विश्वकर्मणोऽधिष्ठानाद् वृक्षादिव ज्ञात्वा प्रादुर्भूता सप्तर्षय इति वदन्ति तेषां यजमानानामिति^७ ॥२॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ ३ ॥

य । न । पिता । जनिता । य । विधाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।

य । देवानां । नामधा । एक । एव । तम् । संप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥३॥

उद्गीथ० य विश्वकर्मा न अस्माक सर्वभूतानाम् पिता सर्वत पाता जनिता जनयिता च, य विधाता च स्थिते कर्ता च यर्थे, धामानि स्थानानि नामानि^८ जन्मानि वा वेद भुवनानि विश्वा भूतानि सर्वाणि स्वरूपतो जानाति । य देवानाम् देवादिभूतानाम् अनन्तानामपि^९ सत्तामित्यर्थे, 'नामधा नाम्ना'^{१०} धाता कर्ता चेत्यर्थे, एक एव सन्, तम् विश्वकर्माणम् संप्रश्नम् स्वरूपनिज्ञासार्थं सम्प्रच्छनीय दुर्ज्ञानस्वरूपत्वाद् महता आदरण ज्ञानस्य स्वरूपमित्यर्थे, अन्ति गच्छन्ति उत्पत्तिस्थितिप्रत्ययपदार्थकात्पु माप्नुवन्ति भुवना अन्त्या भूतानि अन्यानि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य न पिता जनयिता, य च विधाता विधायक अन्नोपाङ्गानाम् स्थानानि वेत्ति, भूतानि च विश्वानि तेषु स्थितानि । य सर्वेषामेव देवानाम् अग्निर्वायुरित्यादीनां^{११} नाम्नां^{१२} धाता^{१३}, स एक एव । तम् एवम् अन्यानि भूतानि 'संप्रश्नम् यन्ति'^{१४} पृच्छन्तीति^{१५} ॥ ३ ॥

१ १ होस्तः^१ मूको २ श्वकर्ते^२ वि^३ अ, श्वकर्ते^३ वि^३. ३ कीता मूको ४ उषा मूको.
५ ५ 'एष मूको ६. 'ता च वि^६ अ' ७ नारित वि^७. ८ अस्मिन् वि^८ अ'. ९ इति अ'.
१० नास्ति वि^{१०} ११. अन्नात्ता^{११} वि^{११}; नाता^{११} वि^{११}; अन्नाना^{११} अ १२ १२ नामधाम्ना च नाम्ना वि^{१२},
नामधाम्नाइलाम्ना वि^{१२}, नामधाम्ना अ १३ व्युरित्वादित्यादित्याना वि^{१३}. १४ नाम्ना मूको. १५ नास्ति
मूको. १६-१६ नास्ति वि^{१६} अ' १७. प्रयच्छती^{१७} वि^{१७} अ', पृच्छती^{१७} वि^{१७}

त आर्यजन्तु द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वं जरितारो न भूना ।

असूते सूर्ते रजसि निपृत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अर्यजन्तु । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वं । जरितारः । न । भूना ।

असूते । सूर्ते । रजसि । निऽपृत्ते । ये । भूतानि । समऽकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० ते विश्वकर्मण स्वभूता आ अर्यजन्त मर्यादया ददति^१ द्रविणम् वृष्टयुदक धन कर्मफलक्षण वा सम् अस्मै सम्यग अस्मै लोकाय यजमानाय वा ऋषयः सर्वार्थानां द्रष्टार प्राणा^२ विश्वसृज पूर्वं प्रथमजा । किमिव ददति । उच्यते—जरितारः न भूना यथा देवानां स्तोतार शृग्व दियजमाना भूना भूम्ना बहुत्वेन^३ स्वेन माहात्म्येन सम्यगस्मै लोकायादुतिद्वारेण वृष्टयुदक ददति, स्वात्मने वा कर्मफल ददति^४, एव ये । कीदृशा विश्वसृजो विश्वकर्मण प्राणा । उच्यते—असूते असूपपदाद् ईते कप्रत्यये परत उत्त्वम्, असर्वनामत्वेऽपि^५ जस शीभावो गुणश्च । असूते असुप्तमीरिता^६ असुना प्राणेन परमसूक्ष्मण वायुना हिरण्यगर्भेण विश्वकर्माख्यन प्रेरिता सूर्ते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि लाके अन्तरिक्षारण्य निपृत्ते निपण्ण अवस्थिता ये विश्वसृजो विश्वकर्मण प्राणा भूतानि इमानि समकृण्वन् सम्यगेकीभूता वा कृतवन्त सृष्टवन्त इत्यर्थः । ते^७ आर्यजन्तेति पश्चाद्योज्यम्^८ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त सम् आ प्रयच्छन्ते दिवर्भूत धनम् विश्वकर्मणे ऋषयः पूर्वं स्तोतारश्चान्ये महत्त्वेन युक्ता । ये ऋषयः सरणवर्जिते विस्तृते लोक निपण्ण निश्चलमवस्थिते वर्तमाना इमानि भूतानि समकृण्वन् ससृष्टु^९ ॥ ४ ॥

पुरो दिवा पुर एना पृथिव्या पुरो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।

कं स्विद् गर्भं प्रथमं दध्रे आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

पुर । दिवा । पुर । एना । पृथिव्या । पुर । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ।

कम् । स्विद् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समऽपश्यन्त । विदेभिः ॥ ५ ॥

उद्गीथ० दिवा पृथिव्या देवभिः असुरैः इत्यादि सर्वग्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । यदित्यत्र च लिङ्गस्यत्यय कापि परशब्दसामानाधिकरण्यात्^१ । पुर प्रकृष्ट^२ सर्वस्य कारणत्वात् प्रधानभूतो दिव सकाशात्, पुर ण्व एना पृथिव्या अस्या^३ अपि सकाशान्, पुर देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च^४ यन् अग्नि यो विद्यते^५ सर्वस्य^६ कारणत्वेन, तम् कम् प्रजापति विश्वकर्माणम् गर्भम् प्रथमम् सर्वोदिकारणत्वात्^७ पूर्वम् दध्रे चारितवस्य आपः । षडुक्तम्—‘आप एवेदमग्र आसु । ता आप सयम् अर्यजन्त’ इति । यत्र यस्मिन् प्रजापतौ विश्वकर्मणि जाते सति देवाः विश्वयन्त्रीजनकैः प्रीतिनशीला प्रजापते

१. दधाति वि^१ अ २ पश्या वि^२ ३ व- तेन रि^३, मुटितम् वि^४ अ ४. *वसन्तेऽपि तेऽपि मूको ५. अनुराग^५ मूको ६ नारित मूको. ७ दिवपात्रम् मूको ८ स त्राहु मूको ९ परमा^९राशम् मूको १० इष्ट मूको ११. नार मूको १२ देवेभ्यश्च मूको १३ विद मूको. १४ स सर्वम् मूको. १५. *वरात् मूको.

विश्वकर्मणः प्राणाश्च सुरादयः समपश्यन्त^१ सम्यग् दृष्टवन्तः स्वस्वं 'विषयं रूपाद्रिकं' 'विश्वे सर्वे' ।
पूर्वे प्रथमजाः । यस्मात् आद्ये शरीरे पूर्वविषयोपादानप्रवृत्तिः तस्मात् पूर्वत्वव्यपदेशः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परस्ताद् दिवः परस्ताच्च अस्याः पृथिव्याः परस्ताच्च देवासुरेभ्यो गुहायाम् यत् भवति । तम् कम्
स्वित्^२ प्रथमम् आपः गर्भम् धृतवत्यः, यस्मिन् वर्तमानाः देवाः समपश्यन्त^३ सर्वे सङ्गताः
हृत्तेतरं पश्यन्तीति जानते एव कस्यचित् प्रश्नः^४ ॥ ५ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्ना आपो यत्र देवाः समगच्छन्तु विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः । समऽअगच्छन्तु । विश्वे ।

अजस्ये । नाभौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

उद्गीथ० तम् इत् तमेव प्रजापतिं विश्वकर्माणम् गर्भम् प्रथमम् अन्यस्माद् विकारात् पूर्वम् दध्ने
धारितवत्यो जगत्कारणभूताः आपः, यत्र यस्मिन् विश्वकर्मणि प्रजापतौ 'देवाः विषयक्रीडनकैः
क्रीडनशीलाश्च सुरादयः प्राणाः विश्वे सर्वे सप्तवशापि लिङ्गशरीरनिमित्ताः समगच्छन्त सङ्गतवन्तः,
लिङ्गशरीरभावेन एकीभूताः क्षीरे दध्नत् सम्मूर्च्छिता इत्यर्थः । किञ्च यस्मिन् विधारके विश्वकर्मणि
प्रजापतौ^५ विश्वानि सर्वाणि 'भुवनानि भूतानि' तस्थुः प्रोतन्यायेन अवस्थितानि सूत्रे मणिगणा
इव, तस्य अजस्य नित्यस्य नाभौ अधि नाभेरुपरि अन्तरण्डं बहिरण्डं च व्याप्य
न्यवस्थितस्य मध्यवर्तित्वाद् नाभिभूतस्य अन्तरण्डवर्तिनो त्रिकारात्मनो मध्ये^६ 'एकम् अर्पितम्'
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव विश्वकर्माणम् प्रथमम् दध्ने आपः, यत्र देवाः सङ्गताः सर्वे । तस्य अजस्य नाभौ
एकम् अर्पितम् इत्यण्डाभिप्रायम् । अण्डं हि प्राग् विमर्गाभाभिख्याने तिष्ठति^७ । यस्मिन् अण्डे
विश्वानि भूतानि तिष्ठन्तीति ॥ ६ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजाने । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।

नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । असुतृपः । उक्थऽशासः । चरन्ति ॥ ७ ॥

उद्गीथ० वेदशास्त्रार्थानभिज्ञा केवलतार्किका उच्यन्ते—यः विश्वकर्मा इमा इमानि भूतानि जजान
जनितवान्, तम् विश्वकर्माणम् न विदाथ न विजानीथ यूयम् । यत एवम् अतः कारणान्
युष्माकम् च विश्वकर्मारूपम् अजानतां तेषां च तद्विदाम् अन्यद् अन्तरम् बभूव महान् विशेषो
जात इत्यर्थः । कथम् अतद्विदो वयम्, ते च वेदशास्त्रविदः तद्विद् इति चेत्, यतो
यूयम् नीहारेण प्रावृताः नीहारेण तत्सदृशेन^८ तमोरूपेण परमार्थवस्त्वच्छादकेन वेदार्थानिर्ज्ञान-

१. स समं मूको. २-२. विषयकं वि^१; विषयकदितं वि^२ अ. ३-३. नास्ति मूको. ४. चित्
वि^३ अ^४. ५. 'तित वि^४ अ^५. ६. 'नमं वि^५ अ^६. ७-७. नास्ति वि^६. ८-८. भूतानि भुव' वि^७ अ.
९. मध्यमध्यम मूको. १०. 'हनीति अ^८. ११. सङ्गतेन मूको.

लक्षणेन अज्ञानेन आच्छादिता जन्म्या च परबुद्धिपरिभावाय^१ न परमार्थस्वरूपावधारणार्थया शुक्ततर्कविद्यया आच्छादिता असुतुष असूना प्राणाना चक्षुरादीनाम् अवादिना^२ तर्पयितारश्चेत्यर्थः । अतः कारणात् अतद्विदो यूयम् । वेदार्थस्य ज्ञातारश्च^३ यतः उक्त्यशास चरन्ति^४ वृत्तिवृत्तिं वरपश्यन्ति विकारा अस्मादिति उक्त्य पर कारण तस्य शसितारः कथयितार स्वरूपतो व्याख्यातार सन्तश्चरन्ति सर्वत्र अप्रतिहन्यमाना प्रवर्तन्ते, अतस्ते तद्विद् । अतश्च कारणाद् युष्माक च विधकर्मस्वरूपस्य वेत्तृणा च महदन्तरमिति योज्यम् ॥ ७ ॥

येद्वैष्ट० न तम् जानीथ यूयम् य इमानि भूतानि जतयामास । युष्माभिरज्ञातम् युष्माकम् अन्तर्हृदये अस्तीति विश्वकर्माणमाह । अथ परोक्षमाह—नीहारेण इति । हिमामी नीहारे, तत्सदरोनाज्ञानेन प्रावृता जन्म्या च अलौकिकैश्च वचनैः परिवृता^५ प्राणानामारमीयाना तर्पयितार^६ उक्त्यानि शसन्तः^७ इत्याद्यर्थम् आत्मकृतानि वदन्त चरन्ति ॥ ७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये सप्तदशो वगं^८ ॥

[८३]

^१मन्युस्तापस ऋषि । मन्युर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः प्रथमा जगती^९ ।

यस्ते मन्योऽविधद्वज्र सायक सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् ।

साह्याम् दासमार्यं त्रया युजा सहस्रकृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

य । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सह । ओजः । पुष्यति । विश्वम् । आनुषक् । सयाम् । दासम् । आर्यम् । त्रया । युजा । सहऽकृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

उद्गीथ० उत्तरे सूक्त सप्तचै मान्यवे मन्युर्देवता । “हे मन्यो! वज्र! वज्रवद्” अभेद्यं सायक! द्राघ्णाम् अन्तर्कर! य यजमान त तव, स्तुतिमिति शेष, अविधत्, ‘विध विधाने’ । विधान करणम् । विधति करोतीत्यर्थः । सह वज्र च शरीरपुष्टिलक्षणम् ओज सामर्थ्यलक्षणं च बलम् पुष्यति हविर्भिः वर्धयतीत्यर्थः । विश्वम् सर्वं देवगणम् त्वदनुचरम्^{१०} आनुषक् आनुष्येण स्तुतिभिः हविर्भिश्च पुष्यतीति योज्यम् । तमीप्सितार्थप्रदानेन^{११} अनुगृह्णासीति^{१२} शेषः । यत् इच्छास्त्वम्, अतः वयमपि तव स्तोत्रं यष्टारश्च । तव अनुग्रहात् साह्याम् अभिभवेम इत्याशास्महे वयम् दासम् तपश्श्रयितस्य द्राघ्णाम् आर्यम् अरणीयं^{१३} गूरुत्वादिगुणोपेतत्वात् अभिगमनीयं युद्धार्थं च त्वया मन्युना युजा सहायेन । सहस्रकृतेन । सहस्रकृतेन अजजनवदस्य कर्मा सहसा बलरूपेण च सहस्वता बलवता च^{१४} ॥ १ ॥

१ “ऋषतर्पया वि”, “मन्यो वि” अ २ अवादिना वि” अ; नास्ति वि” ३ ३. युग ४ वरन्ति वि” अ ५ “एतां वि”. ५. ५ नास्ति वि” ६-९ नास्ति मूको ८-७ वज्रवद् मूको ८ सानुषक् वि”; तदनुषक् वि” अ ९ तमीप्सि” मूको १०. अत्र पृथगीति वि” अ; “मीति वि”. ११ रयणीय वि”, अजीवम् वि” अ

वेङ्कट० मन्युस्तापसः । यः 'मन्यम् अविधत्'† हे मन्यो! परिचरणं करोति बलिष्ठ! शत्रूणाम् अन्तर्कर!, स मनुष्यो बलं वैरा च वर्धयति सर्वम् अनुपक्रम् । अभिभवेम दासम् आर्यम् चोभयविधशत्रुम् त्वया सहायेन बलेनोत्पादितेन सहमानेन परान् बलवता ॥ १ ॥

मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो जातवेदाः ।

मन्युं विशा ईळते मानुषीर्याः पाहि नो मन्यो तपसा सजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मन्युम् । विशाः । ईळते । मानुषीः । याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सजोषाः ॥ २ ॥

उद्गीथ० मन्युः इन्द्रः मन्युरेव इन्द्ररूपेण अवस्थित इत्यर्थः । मन्युः एव आस देव मन्युरेव बभूव अन्धोऽपि देवः । अन्धदेवरूपेण मन्युरेव अवस्थित इत्यर्थः । मन्युः होता मन्युरेव होता ऋत्विगित्यर्थः । वरुणः अपि जातवेदाः अपि मन्युरेव । मन्युम् कारणावस्थितम् ईळते स्तुवन्ति विशाः मनुष्यजातयः मानुषीः याः 'मनुष्याकृतयो याः, मनुष्येत्यनेन' पर्यायशब्देन युक्ता यास्ता इत्यर्थः । यस्त्वम् ईदृशः स त्वम् पाहि रक्ष नः अस्मान् हे मन्यो! तपसा मत्पित्रा सह सजोषाः समानप्रीतिः समानसेवनो वा ॥ २ ॥

वेङ्कट० मन्युः एव इन्द्रः । मन्युः एव आस सर्वः देवः । मन्युः एवाग्निः वरुणः अपि जातव्रतः । मन्युम् एव मनुषोऽपत्यभूताः प्रजाः स्तुवन्ति, नेन्द्रादीन् । स त्वम् अस्मान् रक्ष मन्यो! मत्पित्रा तपसा सङ्गतः ॥ २ ॥

अभीहि मन्यो त्वसस्तवीयान् तपसा युजा वि जहि शत्रून् ।

अमित्रहा वृत्रहा दस्युहा च विश्वा वसून् आ भ्रा त्वं नः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । त्वसः । तवीयान् । तपसा । युजा । वि । जहि । शत्रून् ।

अमित्रहा । वृत्रहा । दस्युहा । च । विश्वा । वसूनि । आ । भ्रा । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

उद्गीथ० हे मन्यो! यस्त्वम् तपसः अन्तर्णीतमस्वर्थमेतत्* । सर्वस्मात् बलवतः सकाशात् तवीयान् बलवतरः, स त्वम् अभि इहि असंख्यन् प्रति गच्छ । गत्वा च तपसा तपोनाम्ना असत्पित्रा युजा सहायेन वि जहि अभिभव असंख्यन् । विजित्य च अमित्रहा अमित्राणाम् असंख्यन्तां हन्ता सन् वृत्रहा वृत्रस्य चासुरस्य मेघस्य हन्ता सन् दस्युहा च दस्यूनाम् उपक्षयितृणाम्† अन्येषां च शत्रूणां हन्ता सन् विश्वा सर्वाणि वसूनि असंख्यन्तानि आ भ्रा आहर त्वम् नः असम्यम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभि गच्छ मन्यो! प्रवृद्धात् प्रवृद्धतरः । तपसा सहायेन वि जहि शत्रून् । अमित्रादीनां

१-१. 'न्यमव वि' अ. † नास्ति वि. २. नास्ति मूको. ३. वेन वि' अ. ४. 'लवत्रि-
तामिति अ. ५-५. मनुष्याकृत्यनेन वि' अ. मनुष्याकृत्यनेन वि. ६. प्रजा वि' अ. प्राजा
वि. ७. अन्तर्हित' वि. ८. युजितम् वि' अ. ९-९ नास्ति वि. १०. 'यवि' वि.

हन्ता । अमित्रोऽस्मिन्धः । वृत्र आवेष्टक^१ । दक्षुरपक्षयिता । विश्वानि वसन्ति आ भर तम्
अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

तं हि मन्यो अभिभूत्योजाः स्वयंभूर्भामो अभिमातिप्राहः ।

विश्वचर्षणिः सहुरिः सहावानस्मास्वोजः पृथनासु धेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽभोजाः । स्वयम्भूः । भामः । अभिमातिऽमृहः ।

विश्वचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् । अस्मासु । ओजः । पृथनासु । धेहि ॥ ४ ॥

उद्गीथ० हे मन्यो । त्वम् हि यस्मात् अभिभूत्योजा अभिभवितृवल शत्रूणाम् अभिभवनशील
इत्यर्थः, स्वयम्भूः सर्वकार्येषु च स्वयं भविता स्वतन्त्रश्चेत्यर्थः, भाम क्रोधनश्च शत्रूणाम्
उपरि अभिमातिप्राहः अभिर्हिसितृणाम् अभिभविता च विश्वचर्षणिः सर्वस्य सत्तामत्तजनस्य
निग्रहानुग्रहद्वयया द्रष्टा च सहुरिः सहनशीलश्च अभिभवनशीलश्चेत्यर्थः, सहावान् परदं
महत् इति सहा सेना, तद्वांश्च, अस्मात् कारणात्^२ अस्मायु^३ ओजः बलम् धेहि देहि
धारय वा पृथनासु सङ्ग्रामेषु, शत्रुजयाय चेति शेषः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् हि मन्यो । शत्रूणामभिभावुकवलः स्वयम्भू कुदः अभिमातीना सोढा सहनशील
सहनवान् अस्मासु बलम् सङ्ग्रामेषु धेहि ॥ ४ ॥

अभागः मय्यपु परेतो अस्मि तव क्रत्वा तविषस्य प्रचेतः ।

तं त्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीळाहं स्वा तनूँलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभाग । सन् । अपु । पराऽइत । अस्मि । तव । क्रत्वा । तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेत ।
तम् । त्वा । मन्यो इति । अक्रतुः । जिहीळ । अहम् । स्वा । तन् । बलदेयाय । मा । आ । इहि ॥

उद्गीथ० हे प्रचेत । प्रकृष्टज्ञान ! महामते ! यस्य तव तविषस्य महतः कृत्वा अनुना यागकर्मणा
मदा^४ क्रियमाणेन अभागः सन् निर्धनः सन्नित्यर्थः, अपर परेतः पराङ्मुखः स्वयागकर्मणः
सकातात् अपगत अस्मि भवामि जननुष्ठातृवान्, तम् त्वा हे मन्यो ! अक्रतुः अविद्यमान-
स्वयागकर्मा जिहीळ लज्जामि अहम् । एतन् ज्ञात्वा स्वा तन्ः उभयत्र मृतीयाऽर्थे
प्रथमा । स्वया तन्वा स्वेन शरीरेण बलदेयाय महद्वनलक्षणाय बलदानाय मा माय,
प्रतीति शेषः, आ इहि मागच्छ । अथवा त्व मम स्वा^५ तन् स्वशरीरमिति योज्यम्
तादृमायायसे^६ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव कर्मणा भागरहित एव त्वामवजमान^७ इत्यर्थः, युदान् अपर परेतः भवामि महतः

१. वृत्र मूढो.

२-३. *कारिणेना तदावकाशं करं वि*, *कारिणेना तदावकाशं करं वि* अ.

४. भाम १ मूढो. ५. न मम वि* अ. ६. मासित वि* अ. ७. तद्वा मूढो. ८. *मन्ता वि*.

प्रकृष्टज्ञानः । तम् त्वाम् मन्यो ! अहम् कर्मवर्जितः क्रोधितवान् । अपेदानीं मम त्वा तनूः
शरीरभूतस्त्वं मम बलदानाय माम् आगच्छेति ॥ ५ ॥

अयं ते अस्म्युप मेघर्वाङ् प्रतीचीनः सहुरे विश्वधायः ।

मन्यो वज्रिन्नाभि मामा ववृत्स्व हनाव दस्यूरुत बोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् । प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायः ।

मन्यो इति । वज्रिन् । अभि । माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यूरुत् । उत । बोधि । आपेः । ६ ।

उद्गीथ० अयम् अहम् ते तव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अयम् तव अस्मि कर्मकृत् । उप आ गच्छ अभिमुखः मां प्रतिगम्यतां शत्रूणां सहनशीलः !
विश्वस्य 'धर्तः ! मन्यो !' वज्रिन् ! अभि आ ववृत्स्व माम्, हनाव शत्रून्, अपि च^१ बुध्यस्व
सत्तायं^२ मामिति ॥ ६ ॥

अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मेऽर्धा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अर्ध । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ।

जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् । उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि प्र गच्छ युद्धम् । दक्षिणतः भव नम सखा त्वम् । अथ शत्रून् वहून् जङ्घनाव । जुहोमि
ते धारकम् सोमस्य अग्रम् । उभौ आर्वा^३ 'प्रथमौ अग्रकाशम्'^४ पिबाव सोममिति ॥ ७ ॥

"इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टादशो वर्गः" ॥

[८४]

"मन्युस्तापस ऋषिः । मन्युर्देवता । जगती छन्दः, आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः" ।

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासो धृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सरथम् । आऽरुजन्तः । हर्षमाणासः । धृषिताः । मरुत्वः ।

तिग्मेऽेष्वः । आयुधा । संशिशानाः । अभि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निरूपाः ॥ १ ॥^५

वेङ्कट० त्वया मन्यो ! रथेन सहितं शत्रुम् अभिमुख्येन रजन्तः । 'सरथमारुह्य रजन्तः'

१. 'गच्छेः वि' अ. २. 'धीनस्य वि' अ. ३-२. नास्ति वि' अ. ४. यः वि' अ.

५. मुखाय वि' अ. ६-१. 'अमा प्रका' वि' अ.; 'यमौ प्रका' वि'. ७-७ नास्ति मृको. ८. या.
(१०, १०) व्याख्यानं द्र.

इति यास्क (१०, ३०) । दृष्टा पृष्टा माहृत्युक्त^१ तिमेव भायुधानि संशिरयन्ता
अभि प्र गच्छन्तु शत्रून् प्रति अभिरुपा अभिकर्माण, यद्वा सङ्गदा कवचिन इति ॥ १ ॥

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्र सेनानीर्निः सहुरे हुत एधि ।

हत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेद ओजो मिमानो वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

^१अग्निऽइव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व^२ । सेनाऽजी । न । सहुरे । हुत । एधि ।

हत्वाय^३ । शत्रून् । वि । भजस्व । वेद^४ । ओज^५ । मिमान^६ । वि । मृध^७ । नुदस्व ॥ २ ॥

घेङ्कट० अभि इव मन्यो । ज्वलित अभिभव शत्रून् । सेनानी^१ अस्माकम्^२ 'सहनशील' हुतः^३ भव ।

हत्वा शत्रून् वि भजस्व तद्धनम् अस्माकम् । अस्माकं बलं कुर्वन् वि नुदस्व शत्रून् ॥ २ ॥

सहस्र मन्यो अभिमातिमस्मे रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् ।

उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुधे वशी वशं नयस एकज त्वम् ॥ ३ ॥

सहस्र । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् । प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् ।

उग्रम् । ते । पाज । ननु । आ । रुरुधे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

घेङ्कट० अभिभव^१ मन्यो । अभिगन्तारम् अस्माकम् । रुजन् मृणन् प्रमृणन् च प्र इहि शत्रून् । उग्रम्
तव बलमिह केचन मनु आ रुन्धते । तथा सम्भवति वशी वशम् नयसे सर्वम् त्वम्
असहाय^२ ॥ ३ ॥

एको बहुनामसि मन्यरीलितो विशंविशं युधये सं शिशाधि ।

अकृत्तलृक् त्वया युजा वयं द्युमन्तं घोषं विजयाय कृण्वहे ॥ ४ ॥

एक^१ । बहुनाम् । अस्ति । मन्यो इति । ईलितः । विशंविशम् । युधये । सम् । शिशाधि ।

अकृत्तलृक् । त्वया । युजा । वयम् । द्युमन्तम् । घोषम् । विजयाय । कृण्वहे ॥ ४ ॥

घेङ्कट० एक बहुनाम् भवसि पर्याप्तस्त्वम् मन्यो । स्तुत । विश-विशम् अस्मदीयां बोधनाय^१
तीक्ष्णीकुरु । अल्लिखदीप्ते ! त्वया सहायेन वयम्^२ दीप्तिमन्तम् सिंहादम् विजयार्थम् कुर्म^३
त्वयाऽधिष्ठा इति ॥ ४ ॥

विजेपकृदिन्द्रैरानत्रोऽम्माकं मन्यो अधिपा भवेह ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या तमुत्सं यत आबुभूय ॥ ५ ॥

^१ वेदनाय^१ मृदो ^{२-३} विजयोऽप वा (१, १०) द. ^३ अग्नि वि^४ अ. ^४ ४. 'दीपनाय
वि^५ अ. 'दीपनाय वि^६ अ. अग्नि वि^७ ६ प्राण वि^८ ७. बोध वि^९ ८. वशी वि^{१०} अ.

‘विजेयऽकृत् । इन्द्रऽइव । अनवऽन्नवः’ । अस्माकम् । मन्यो इति । अधिऽपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे । गृणामसि । विद्य । तम् । उत्तम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

वेङ्कट० विजयस्य कर्ता इन्द्रः इव अनवमानां वचनानां वक्ता अस्माकम् मन्यो ! रक्षकश्च भव अत्र । प्रियम् ते नाम सहनशील ! उच्चारयामः । विद्य तम् उत्तम् यतः बलात्^१ आबभूथ इति ॥ ५ ॥

आभूत्या सहजा वज्र सायक सहो विभर्ग्यभिभूत उत्तरम् ।
कृत्वा नो मन्यो सह मेघेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या । सहऽजाः । वज्र । सायक । सहः । विभर्गि । अभिऽभूते । उत्तरम् । कृत्वा । नः । मन्यो इति । सह । मेघेधि । महाऽधनस्य । पुरुहूत । सम्ऽसृजि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आभूतिः^२ अभिभवः तथा सहप्रादुर्भूतत्वं बलवन् ! शत्रूणाम् अन्तकर !^३ बलं धारयसि अभिभावक ! उद्गततरम्^४ । कर्मणा सह अस्माकम् मन्यो ! स्निग्धः भव युद्धस्य पुरुहूत ! संसर्गे ॥ ६ ॥

संसृष्टं धनमुभयं समाकृतस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप नि लयन्ताम् ॥ ७ ॥

सम्ऽसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्ऽआकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् । वरुणः । च । मन्युः । भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः । पराऽजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आनीय संसृष्टम् उभयम् अपि धनम् समानीतम्^५ अस्मभ्यम्^६ दत्ताम् वरुणः च मन्युः च समानीयैकैकस्मत् अस्मभ्यम् दत्तामिति । भियम् दधानाः हृदयेषु शत्रवः पराजितासः अप नि लयन्ताम् इति अपनिलीना^७ भवन्त्विति ॥ ७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये एकोनविंशो वर्गः^८ ॥

[८५]

^१सावित्री सूर्या ऋषिका । १-५ सोमो देवता, ६-१६ सूर्याविवाहः, १७ देवाः, १८ सोमाकौ,

१९ चन्द्रसा, २०-२८ नृणां विवाहमन्त्रा आशीःप्रायाः, २९-३० वधूरासः-

संस्पर्शनिन्दा, ३१ दम्पत्योर्यदमनाशनम्, ३२-४७ सूर्या सावित्री ।

अनुष्टुप् छन्दः, १४, १९-२१, २३, २४, २६, ३६, ३७, ४४ त्रिष्टुभः ;

१८, २७, ४३ जगत्याः, ३४ उरोवृहती^९ ।

सुत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अर्धं श्रितः ॥ १ ॥

१-१. निगमोऽयं या. (६, २९) द. २. कत्रे वि^१ अ^१. ३. बला वि^१ अ^१. ४. आहूत्यानिः वि^१ अ^१. ५. ‘गृणामकरण वि^१ अ^१. ६. ‘तर वि^१. ७. सोमा^१ मूको. ८. ‘रमन् वि^१. ९. ‘पनीत्याः वि^१. १०-१०. नास्ति मूको.

सुव्येन । उत्तमिता । भूमि । सूर्येण । उत्तमिता । द्यौ ।
ऋतेन । आदित्या । निष्ठन्ति । दिवि । सोम । अर्धे । श्रिन ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन १—'स्येन सप्तचवारिशत् सावित्री सूर्यात्मदेवतमानुष्टुभम् । पञ्चभि सोममस्तीत्, पराभि स्वविवाह, सप्तदश्या देवान्, परया सोमार्चनी, परया चन्द्रमस, 'परा नृणां' विवाहमत्रा आसी प्राया, परा दहीति द्वे बध्वास सम्पर्शमाचिन्वी', परा यस्मनाशिनी' दम्प यो' (ऋअ २, ८५) इति ।

ब्रह्मणा अथ स्थितेन उत्तमिता भूमि । सूर्येण उत्तमिता द्यौ । यज्ञेन' घृता निष्ठन्ति आदित्या । दिवि सोम अवि श्रिन इति स्व पतिं सूर्या' स्तौति ॥ १ ॥

सोमेनादित्या वलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आर्हितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्या । वलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही ।
अथो इति । नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपस्थे । सोम । आर्हितः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमेन पीतेन आदित्या वलिनः । सोमेन यज्ञस्य धारकेण पृथिवी मही मयति । अपि च अयम् सोम नक्षत्राणाम् एषाम् उपस्थाने अन्तरिक्षे आर्हितः ॥ २ ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिपन्त्योपधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपिवान् । यत् । सम्पिपन्ति । ओपधिम् ।
सोमम् । यम् । ब्रह्माण । विदुः । न । तस्य । अश्नाति । क । चन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सोमम् सोमोऽयमिति मन्यते, यमृत्विनो यज्ञ सोमस्य विप्रेभ्यो जाताम् ओपधिम् सम् पिपति । सोमम् यम् सक्कदिवि स्थित ब्राह्मणा जानन्ति, न तम् कश्चिन् अश्नात । धारकस्त्वाह—'सोमम वते पपिवान् यत् संपिपन्त्योपधिमिति वृथामुतम् असोममाह । सोम यं ब्रह्माणो विदुरिति । न तस्याश्नात कश्चनाऽयज्वा' (११, ४) इति ॥ ३ ॥

आच्छद्विधानैर्गुपितो बर्हितः सोम रक्षितः ।
ब्राह्णामिच्छुष्यन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छद्विधाने । गुपित । बर्हितः । सोम । रक्षितः ।
ब्राह्मणम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठति । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

१ 'यन वि' अ' २ २ परा रक्षी नृणां वि' अ' ३० वरदे वाम' वि' अ', 'ओवन्वी वि', 'यनरी अ' ४ यज्ञ' वि' अ', ५. वते वि' ६ यदे वि' अ'.

वेङ्कट० आच्छद्विधानैः आच्छादकानि विधानानि^१ येषां^२ विद्यन्ते तैर्गुप्तः^३ तथा बृहद्भिः स्वानादिकैः^४ तैर्गन्धर्वैः सोम! परि-रक्षितः स्वम्^५ । 'एते वा अमुष्मिन्लोके सोममरक्षन्' (तै ६, १, १०, ५) इति ब्राह्मणम् । प्राण्याम् अभिषवप्रवृत्तानां शब्दम् शृण्वन् तिष्ठसि न^६ त्वाम् अश्नाति पार्थिवः । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिपुण्वन्ति' (माश ११, १, ५, ३) इति वाजसनेयकं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत् आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समाना मास आकृतिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । तत्तः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आकृतिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० देव । 'सोम! यदा त्वाम्^१ पौर्णमास्यामभिपुत्य^२ देवाः प्रपिबन्ति यावदपरपक्षम्, ततः अमावास्यायाः पुनः वृद्धो भवसि । तस्य तव वायुः रक्षिता^३ भवति रसमनुप्रयच्छन् । सोऽयम् मासः सोमः संवत्सराणाम् आकृतिः भवति । कालस्य व्यवच्छेदकः । यद्वा व्यवच्छेदानि ऋतुलिङ्गानि समाः^४ नयन्निति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये विंशो वार्गः^२ ॥

रैम्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी । सूर्याया भद्रमिद्रासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैमी । आसीत् । अनुऽदेयी । नाराशंसी । निऽओचनी ।

सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गार्थया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'रैमीः शंसन्ति'^१ रेमन्तो वै देवाः (ऐवा ६, ३०) इति विहिता ऋग्विशेषा रैम्य'^२ इति । 'प्राता रत्नम्' (ऋ १, १२५, १) इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः प्रसिद्धाः । गाथाः ब्राह्मणप्रतिपादिताः^३ । मद्रिवाहे रैमी आसीत् अनुदेयी । योदाया अनुसखी साऽनुदेयी । नाराशंसी न्योचनी दासी । उचतिः सेवाकर्मा । सूर्यायाः कल्याणम् वासः गाथया संस्तुतम् परिधानाय गच्छति । तत् सूर्या पर्यधत्तेति ॥ ६ ॥

चित्तिरा उपवर्हेण चक्षुरा अभ्यर्जनम् ।

द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयात् सूर्या पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपऽवर्हेणम् । चक्षुः । आः । अभिऽअर्जनम् ।

द्यौः । भूमिः । कोशः । आसीद् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

१. विविधानि वि'. २. नास्ति वि'. ३. 'सं वि' अ'. ४. स्थानाभिन्ने मूको. ५. ते मूको. ६. तत् वि'; निन वि' अ'. ७. देव वि' अ'. ८-८. अमिष्टुवं वि' अ'. ९. 'पुत्य वि' अ'. १०. अर्पिता वि'. ११. रस मूको. १२-१२. नास्ति मूको. १३. नास्ति वि' अ'. १४. 'म्य वि' अ'. १५. 'अपप्रतिष्ठाः वि' अ'.

वेङ्कट० विति देवता आ' आसीत् उग्रहणम् । चणु आसीत् अभ्यजनम् आज्ञनम् अत्राऽभ्यजनम्
वक्तम् । वृत्रस्य कर्त्तृनिष्ठा परापतत् । तत् त्रिककुलाम्^१ पर्वतोऽभवत् । तेन त्रैककुलेन आज्ञनेन
सज्जातीयेन चक्षुषी आज्ञते । तच्चक्षुरेवाऽऽजनम् आसीदिति^२ । द्यावापृथिव्यौ धनाधिष्ठाने अनुदेष्ट
धनम् आस्ताम् । यद्वा अगच्छत् सूर्या पतिम् सोममिति ॥ ७ ॥

स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।

सूर्याया अश्विना वराशिरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमा । आसन् । प्रतिधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।

सूर्याया । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरोऽगवः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स्तोमा 'आसन्' अभवत् अनस^१ प्रतिधयः । कुरीरम् नाम^२ छन्दः अनस^३ ओपशः अभवत् । येन
उपशेरते^४ स आपशः । सूर्याया अश्विना वरा अभवताम् । अग्निः आसीत् पुरोगन्ता । य
पूर्वमेव प्रस्तावाद्यर्थं गच्छति स पुरोगवः ॥ ८ ॥

सोमो वधूपुरभवदश्विनास्तामुभा वरा ।

सूर्या यत् पत्ये शंसन्ती मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधुऽयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।

सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सोमः वधूकामो वरः अभवत्, अश्विनौ आस्ताम् उभौ वरौ^१, सूर्याम् सविता यदा^२ पत्ये
शमन्तीम् प्राप्तयौवनामित्यर्थः, मनसा सदृशाय वराय सोमाय प्रादान् दिवसांचकरोति ॥ ९ ॥

मनो अस्या अन आसीत् द्यौरासीदुत छदिः ।

शुक्रान्द्वाहावास्ता यदयात् सूर्या गृहम् ॥ १० ॥

मनः । अस्या । अनः । आसीत् । द्यौः । आसीत् । उत । छदिः ।

शुक्रौ । अन्द्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० शीघ्रगम्^१ मनः भवति, तत् स्वाश्वेन अस्या अन आसीत्, द्यौ आसीत् सर्वस्य जगत्
छादयित्री तस्यानम छदिः, सूर्याच्छन्दममौ अनद्वाहौ आस्ताम्, येन अनसा^२ अयान् सूर्या^३
पतिगृहम् ॥ १० ॥

१ इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये एकविंशो वरः ॥

१ उग्र वि' अ' ; दनपुत्रमित्राया'या मनुष्या वि' । २ त्रिकुली' वि' अ' । ३ 'रिवादी' वि' ।
'वेदम' वि' वि' अ' । ४ ४. अमन्तम वि' ; अमन् वि' अ' । ५ ५. अश्विना मूको । ६ उप-
शिर मूको । ७ वरौ वि' अ' । ८. वरा वि' अ' । ९. द्यौ वि' । १०. आश्वि वि' अ' ।
११. यत् वि' अ' । १२-१३. आश्वि मूको

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्सामाभ्याम् । अभिहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इत् ।

श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्था । चराचर ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ऋक्सामाभ्याम् अभिधानीमूलाभ्याम् अभिहितौ गावौ ते सूर्याचन्द्रमसौ समानगमनौ^१ गच्छत । श्रोत्रम् चक्राकारं देव त्वदीयस्यानस चक्रम् अभवद् द्विधाभूतम् । दिवि मार्गं अभवद् अत्यन्तं गमनसाधनम् ॥ ११ ॥

शुचीं ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनस्मयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्या । विज्ञान । अक्ष । आहतः ।

अनं । मनस्मयम् । सूर्या । आ । आरोहत् । प्रयती । पतिम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० शुद्धे श्रोत्रे तव अनस चक्रे अभवता गच्छन्त्या । व्यानं च सर्वेषां भाराणां धारकं स्वाशेन अक्षं अभूत् आहतः । इत्थं मनसा अन्यैश्च देवैः सह निर्मितम् अनं सूर्या आ आरोहत् प्रगच्छन्ती पतिम् इति । १२ ॥

सूर्यायां बहवः प्रागात् सविता यमगर्जत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायां । बहवः । प्रागात् । सविता । यम् । अवगर्जत् ।

अघासु । हन्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

वेङ्कट० सोमाय प्रदत्तितया सूर्यायां बहवः प्रागेव अगच्छत्, 'सविता यम् बहवम् अवागर्जत्' । अघा मघा भवन्तः । याः सौवत्रा दत्ता गावः सोमगृहं ग्रीत तास्तु अघासु मघासु दण्डे हन्यन्ते प्रेरणाय । अथोत्तरयोः फल्गुन्योः परि उह्यते सवितुः सोमगृहं प्रति नीयत इति । 'मघाभिर्गावो गृह्यन्ते' (आपृष्ट १, ३, १) इत्यन्वेषा पाठ इति ॥ १३ ॥

यदश्विना पुच्छमानावयातं त्रिचक्रेण बहवः सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्गामजानन् पुनः पितराववृणीत पुषा ॥ १४ ॥

१. सर्वेषां वि०. २. गमनौ समानगमनौ वि० अ०. ३. नास्ति वि० अ०. ४. सयो वि० अ०.
५. संदितायामिदमुपवाचयत्येते वि० अ०. ६. यस्मा वि० अ०. ७. तास्वाहतास्तस्य वि० अ०, तास्वाह-
तास्य वि०.

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिऽचक्रेण । बह्वतुम् । सूर्यायाः ।
विश्वे । देवा । अनु । तत् । वाम् । अजानन् । पुत्र । पितरौ । अवृणीत । पुषा ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यत् अश्विना । पृच्छन्तौ प्रष्टु सवितारम् अयातम् निचक्रेण विवाहम् सूर्याया । तदानीम्
विश्वे देवा वाम् अनु अजानन् सवितारं प्रति गच्छन्तौ इति । तथाऽश्विनौ पुत्रः पुषा
गमनाय तौ अवृणीत इति ॥ १४ ॥

यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप । कैरुं चक्रं वामासीत् कं देष्टार्यं तस्थुः ॥ १५ ॥
यत् । अयातम् । शुभ । पती इति । वरेऽयम् । सूर्याम् । उप ।
कं । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । कं । देष्टार्यं । तस्थुः ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यत् अयातम् उदकस्य पती । वरेयांच्यम् पितरम् सूर्याम् उद्दिश्य । तयोर्भवतो सम्प्रति
दृश्यमानमिदं नृतीयम् चक्रम् पुरा कं आसीत् । कं वाम् युवा दानाय प्रवृत्तौ तस्थु इति
निवासमश्विनौ पृच्छति ॥ १५ ॥

“इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये द्वाविंशो वगः” ॥

द्वे तै चक्रे सूर्ये ब्रह्माणे ऋतुथा विदुः । अथैरुं चक्रं यद्गुहा तदद्भुतय इद्विदुः ॥ १६ ॥
द्वे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणे । ऋतुऽया । विदुः ।
अथै । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्भुतयः । इत् । विदुः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० “अथ स्वयमेव” “स्वात्मानं प्रति” सूर्यां वदति । द्वे सूर्ये । तव प्रज्ञाते “पुराऽपि दृष्टे” इ चक्रे
चन्द्रसूर्यादिके व्राह्मणा क्रतुषु निविष्टे जानन्ति । अथ यत् नृतीयम् चक्रम् सद्यस्सरात्मकं गुहायां
निहितम् तत् अद्भुतय एव जानन्ति । मेधाविनामैतत् (निघ ३, ५) । ये परोक्षमपि जानन्ति
प्रजानेत, त एव जानन्तीति ॥ १६ ॥

सूर्याये देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च । ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥
सूर्याये । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च ।
ये । भूतस्य । प्रचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० सूर्यायै देवेभ्यः । “मित्राय वरुणाय च” ये भूतजातस्य सुमन्तो “भवन्ति दातुं धनम्, इदम्”
तेभ्यः अकरम् अवरम् नमः इति ॥ १७ ॥

पूरीपरं चरतो मापयंतौ शिशू व्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यून्यो सुरेनाभिचष्ट क्रतूरन्यो विदधजायते पुनः ॥ १८ ॥

१. पूरी वि० ज०. २. पूरी ज०. ३. “व्रीळन्ति वि० ज०”, प्रपञ्चति वि०. ४. ४. मापयन्ति मूको.
५-६. “मापयन्ति वि० ज०”. ६-६. स्वरुणा स्वरुणि वि० ज०. ७. ७. पुरावर्ते वि० ज०. ८. मापयन्ति वि०.
९. “व्रीळन्ति वि०”, “व्रीळन्ति वि० ज०”. १०-१०. मित्रावरुणयोः मूको. ११-११. भवन्ति धनमिदं वि० ज०.

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ । परि । यातः । अध्वरम् ।
विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचेष्टे । ऋतून् । अन्यः । विऽदर्शत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

वेङ्कट० कश्चित्पूर्वं गच्छत्यन्यस्तस्य पृष्ठतः । एवम् एतौ पूर्वोपरम् प्रज्ञया सह चरतः । शिशू क्रीळन्तौ
परि गच्छतः यज्ञम् । तयोः अन्यः^१ विश्वानि भुवनानि अभिषश्यति^२ आदित्यः । ऋतून् अन्यः
कुर्वन् मासानर्धमासांश्च जायते पुनःपुनः चन्द्रमा ॥ १८ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसामित्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ १९ ॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उपसाम् । एति । अग्रम् ।
भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् । प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० यास्कः (११, ६)—‘नवोनवो भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य । अह्नां केतु-
रुपसामित्यग्रम् । इत्यपरपक्षान्तम्^१ अभिप्रेत्य । आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं^२ देवेभ्यो
वि दधात्यायन्^३ । इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते^४ चन्द्रमा दीर्घमायुः^५ इति ॥ १९ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ २० ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् । सुऽवृत्तम् । सुऽचक्रम् ।
आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् । स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥

वेङ्कट० सूर्या देवता । हे सूर्ये । शोभनकिंशुकम् शल्मलिमयम् नामारूपम् हिरण्यवर्णम् सुवर्तनम्^१
सुचक्रम् रथम् आ रोह । अमृतस्य स्थानम् सुखम् पत्ये वहतुम् आत्मनः^२ प्रापणं सोमाय
कुरुष्व^३ । गुरुसारैः किंशुवैश्शल्मलिभिश्च रथः क्रियते । निरुक्तं (या १२, ८) द्रष्टव्यमिति ॥ २० ॥

^{१०} इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गः^{१०} ॥

उदीर्ष्वीतः पतिवती ह्येऽपा विश्वावसुं नमसा गीर्भिरीळे ।

अन्यामिच्छ पितृपदं व्यक्तां स ते भागो जनुपा तस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्वे । अतः । पतिवती । हि । एपा । विश्वऽवसुम् । नमसा । गीःऽभिः । ईळे ।
अन्याम् । इच्छ । पितृऽसदम् । विऽअक्ताम् । सः । ते । भागः । जनुपा । तस्य । विद्धि ॥ २१ ॥

वेङ्कट० उद्-तिष्ठ अतः पतिवती हि एपा अभूत् । विश्वावसुम् च त्वां नमस्कारेण स्तुतिभिश्च स्तौमि^{११} ।

१. अन्या वि^१. २. पश्यन्ति वि^२. ३. 'धान्तम्' इति वि^३. ४. भागवान् वि^४. ५. पिता^५
वि^६. ६. 'वयं' वि^६ अ^६. ७. 'वृत्तं' अ^७. ८. 'त्मानं' वि^८ अ^८. ९. कृणुष्व वि^९. १०-१०. नास्ति
मूको. ११. स्तौति वि^{११} अ^{११}.

स त्वम् अन्याम् कन्याम् इच्छ पितृगृहस्थाम्^१ व्यक्ताम् । स विश्वावसो ! तत्र भागं जग्मनैव । तमेव भागं लभन्वेति ॥ २१ ॥

उद्गीर्णतो^२ विश्वावसो नमसेळामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफुर्व्यं^३ सं जायां पत्यां सृज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्यं । अतं । विश्वसो इति विश्वसो । नमसा । ईळामहे । त्वा ।

अन्याम् । इच्छ । प्रफुर्व्यम् । सम् । जायाम् । पत्यां । सृज ॥ २२ ॥

वेङ्कट० उन् ईर्ष्यं अस्माच्छयनात् विश्वावसो ! । नमस्कारेण सह त्वाम् स्तुम^४ । स त्वम् अन्याम् इच्छ गृहव्रतम्वा कन्याम् । सम् सृज पुन जायाम् आरमीयेन पत्या इति ॥ २२ ॥

अनुक्षरा ऋजयः सन्तु पन्था येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं मर्गो नो निनीयात् सं जास्पत्यं सुयर्ममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

अनुक्षरा । ऋजयः । सन्तु । पन्था । येभिः । सखाय । यन्ति । न । वरेयम् ।

सम् । अर्थमा । सम् । मर्ग । न । निनीयात् । सम् । जा स्पत्यम् । सुयर्मम् । अस्तु । देवाः ॥

वेङ्कट० 'कण्टकवर्णिता अकुटिला' सन्तु पन्थान्, ये पथिभिः गच्छन्ति अस्माकं वरैर्योचितव्यं पितरं वरप्रेषिता सखायः वरा । सम् निनीयात् अस्मात् अर्थमा मर्गं च । पतिबुल सम्यक् सङ्गतमस्तु हे देवाः । इदं जायापत्योद्युगलं सुमिथुनमिति ॥ २३ ॥

प्र त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् येन त्वावभात् सविता सुशेनः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेऽरिष्टा त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् । येन । त्वा । अवभात् । सविता । सुशेनः ।

ऋतस्य । योनौ । सुकृतस्य । लोके । अरिष्टाम् । त्वा । सह । पत्या । दधामि ॥ २४ ॥

वेङ्कट० भमी मन्त्रा आत्मनो विवाहाय सूर्यया दृष्टा । ततश्च मन्त्रा पतिरूपम् ऋत्विग्वृषं चाप्यायेत्य दृष्टा^५ इति बोद्धव्यम् । तत्र जात वरुण सवित्रा प्रेरित आत्मप्राप्तैर्भूताति । तस्मान् वरुणस्य पाशान् स्वाम् प्र मुञ्चाम, येन त्वा अवभात् सविता वरुणस्य प्रेरकं सुसुप्तं । अथ ता यज्ञस्य^६ योनी अरिमन् लोकं सुकृतस्य लोके च परम अहिंसिताम् स्वाम् पत्या सह स्थापयामीति ॥ २४ ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुनः सुपुत्रा सुभगामिति ॥ २५ ॥

यथेयमिन्द्र मीद्वः सुपुत्रा सुभगामिति ॥ २५ ॥

१. 'वर्णिता' अ. २. 'कुटिला' वि. अ. ३-४. 'कण्टकवर्णिता' अ. ५. ६. 'यज्ञस्य' वि. अ. ७. 'पुत्रा' वि. अ. ८. 'पुत्रा' वि. अ. ९. 'पुत्रा' वि. अ. १०.

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुवदाम् । अमुतः । कर्म ।
यर्षा । इयम् । इन्द्र । भीद्वः । सुपुत्रा । सुभर्गा । असंति ॥ २५ ॥

वेङ्कट० प्र मुञ्चामि इमां पितृगृहान्, न अमुतः पतिगृहान् । सुवदाम् अमुतः पतिकुले करोमि ।
यया इयम् इन्द्र । सेक्तः ! सुपुत्रा सुधना च भवति तथा कुर्विति ॥ २५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गः’ ॥

पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्याश्विना त्वा प्र वहतां रथेन ।
गृहान् गच्छ गृहर्षत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथमा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह्या । अश्विना । त्वा । प्र । वहताम् । रथेन ।
गृहान् । गच्छ । गृहर्षत्नी । यर्षा । असः । वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

वेङ्कट० पूषा त्वाम् पितृगृहान् नयतु मृदुहस्वो हस्ते गृहीत्वा । अश्विनौ त्वाम् आत्मीयं रथमारोच्य
प्र वहताम् । गृहान् गच्छ गृहार्णां पत्नी ‘यथा त्वं’ भवसि । स्वतन्त्रा त्वम् गृहस्थितं
जनम् आ वद ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वंशं सं सृजस्वाधा जिह्रीं विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥

इह । प्रियम् । प्रजया । ते । सम् । रूध्यताम् । अस्मिन् । गृहे । गार्हपत्याय । जागृहि ।
एना । पत्या । तन्वंम् । सम् । सृजस्व । अर्ध । जिह्री इति । विदथम् । आ । वदाथः ॥ २७ ॥

वेङ्कट० इह त्वं पतिकुले प्रजया सह प्रियम् सम् रूध्यताम् । अस्मिन् गृहे प्रभुत्वाय जागृहि । पत्या
च एना आत्मीयं शरीरम् सम् सृजस्व । अथ जीर्णवृत्तौ युवां जायापती गृहम्
आभिमुख्येन वदतम् ॥ २७ ॥

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीललोहितम् । भवति । कृत्या । आसक्तिः । वि । अज्यते ।
एधन्ते । अस्याः । ज्ञातयः । पतिः । बन्धेषु । बध्यते ॥ २८ ॥

वेङ्कट० नीललोहितम् भवति कृत्यायाः रूपम् । सेयं कृत्या अस्यामासक्ता वि अज्यते ‘प्रेते’ । अथ
कृत्यायाम् अपनीतायाम् अस्या ज्ञातयः पितृकुलस्थाः वर्धन्ते । पतिः चात्मनो बन्धकेषु स्वकुल्येषु
बध्यते इति ॥ २८ ॥

१-१. नास्ति मूको. २-२. यथायं वि० वि०. ३. वदथ वि० अ०; वदत. वि०. ४. से० वि०.
५-५. वृद्धितम् वि०; प्र... अ०. ६. वर्धते वि० अ०.

परां देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भञ्ज वसु ।

कृत्यैषा पृथ्वी भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शामुल्यम् । ब्रह्मभ्यो । वि । भञ्ज । वसु ।

कृत्या । एषा । पृथ्वी । भूत्वा । जाया । विशते । पतिम् ॥ २९ ॥

षेङ्कट० शरीराच्छन्नस्य मलस्य धारकम् शामुल्यम् वस्त्रम् परा देहि विसृज । धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छ धनम् । कृत्या एषा पृथ्वी भूत्वा पतिम् जाया आ विशते, यदात्मीय वासस्तस्मिन्निधत्त इति बधूवास स्पर्शनिष्कार्यमुक्तम्, प्रमादात् स्पृशत प्रायश्चित्त च ॥ २९ ॥

अश्रीरा तनू भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्यद्वधो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥

अश्रीरा । तनू । भवति । रुशती । पापया । अमुया ।

पति । यत् । वधो । वाससा । स्वम् । अङ्गम् । अभिधित्सते ॥ ३० ॥

षेङ्कट० श्रीरहिता तनू भवति दीप्ता पापया अनया वासोरूपया कृत्यया । पति यदि वधो वाससा स्वम् अङ्गम् परिधातुमिच्छति ॥ ३० ॥

‘इति ऋग्वेदे तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः’ ॥

ये वृध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मा यन्ति जनादनु ।

पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत् आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वृध्व । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्मा । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । यज्ञिया । देवा । नयन्तु । यत् । आगताः ॥ ३१ ॥

षेङ्कट० ये^१ वध्व सुवर्णरूपम् वहतुम् प्रति यक्ष्मा यन्ति जनान् अनु, पुन तान् यक्ष्मान् यज्ञार्हा देवा नयन्तु, यत् ये ‘यक्ष्मा आगता’ इति ॥ ३१ ॥

मा विदन् परिपृन्थिनो य आसीदन्ति दंपती । सुगेभिर्दुर्गमतामपं द्रान्तरातयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिपृन्थिनः । ये । आसीदन्ति । दम्पती इति दम्पती ।

सुगेभिः । दुःशम् । अति । इताम् । अपं । द्रान्तु । अरातयः ॥ ३२ ॥

षेङ्कट० मा प्रायम् पर्यवस्थापार ‘ये आसीदन्ति’ दम्पती । सुगेभिर्दुर्गमन्तौ^२ दुर्गम् पथानम् ‘अति इताम्’^३ अगम्यन्तु अरातयः ॥ ३२ ॥

१-१ अस्ति मूको २-१ यत् विं. ३-१ परमाज्ञाया विं. ४-१ वत् सीरन्ति विं.
५-१ ‘अप्य’ विं. अं. ६-१ ‘तीर’ विं.

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं वि परेतन ॥ ३३ ॥

सुमङ्गली । इयम् । वधू । इमाम् । समुत्तरं । पश्यत ।

सौभाग्यम् । अस्यै । दत्त्वाय । अयं । अस्तम् । वि । परा । इतन् ॥ ३३ ॥

वेङ्कट० शोभनमङ्गला इयम् वधूः । इमाम् समेत पश्यत च । अस्यै सौभाग्यम् दत्त्वा अथ यथायथ स्वं स्व गृहम् प्रति गच्छत ॥ ३३ ॥

तृष्टमेतत् कटुकमेतदपाष्टवद्विषवन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वधूयमर्हति ॥ ३४ ॥

तृष्टम् । एतत् । कटुकम् । एतत् । अपाष्टवत् । विषवत् । न । एतत् । अत्तवे ।

सूर्याम् । यः । ब्रह्मा । विद्यात् । स । इत् । वधूयम् । अर्हति ॥ ३४ ॥

वेङ्कट० दाहजनकम् कटुकम् च एतत् अपाष्टवत् । अपाष्टम् अपस्थितम् कृत्रीयं तद्वत्^१ । विषवत् न एतत् अत्तव्यम् । सूर्याम् यः ब्राह्मण जानाति, स एव एतद्वधूवस्त्रम् अर्हति । अन्यस्तु प्रतिगृह्णानः प्रत्यवैति, यथाऽपेयं पीत्वेति । 'वरितव्रत सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्' (आशु ६, २०) इति विवाहे आश्वलायन । सर्वेषां मन्त्राणां गृह्ये ज्ञातव्यो विनियोग इति ॥ ३४ ॥

आशसनं विशसनमथो अधिविर्कतनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥ ३५ ॥

आशसनम् । विशसनम् । अथो इति । अधिविर्कतनम् ।

सूर्यायाः । पश्य । रूपाणि । तानि । ब्रह्मा । तु । शुन्धति ॥ ३५ ॥

वेङ्कट० वासासि^२ अवस्थितान्याशसनाङ्गीनि सूर्याया रूपाणि भवन्ति । पुरा सूर्या आत्मशरीरे स्थितानि^३ विदधे वासांस्तमङ्गलानि । तानि रूपाणि सूर्याविद् ब्राह्मण एव तस्माद्वाससं अपनयति । तत्र आशसनम् तूपाधानम् चान्यवर्णं भवति । विशसनम् शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते^४ निधीयमानम् अधिविर्कतनम् यत् त्रिधा वासो निवृन्तन्ति इति ॥ ३५ ॥

^१इति षष्ठमाष्टके तृतीयाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

गृष्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या ज्वरदंष्ट्रिर्वथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

गृष्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या । ज्वरदंष्ट्रिः । यथा । अस् ।

भग । अर्यमा । सविता । पुरंधिः । मह्यम् । त्वा । अद् । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

१. तदत्र सूको. २. शमस्वि वि^१, पाणि वि^२ अ^३. ३. अग्निगानि वि^४. ४. दन्ते सूको.

वेङ्कट० गृह्णामि^१ ते सोमाग्याय हस्तम्, यथा पत्या यथा त्वं प्राप्तवार्धक्या भवसि । मगः अर्घमा सविता पूषा च मक्षम् त्वाम् प्रायच्छन्, यथाऽहं^२ गृह्णतिः स्वामिति ॥ ३६ ॥

तां पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्यां बीजं मनुष्याऽ वपन्ति ।

या न ऊरु उशती विश्रयति यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पूषन् । शिवस्तमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् । बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति ।

या । नः । ऊरु इति । उशती । विश्रयति । 'यस्याम् । उशन्तः । प्रहराम । शेपम्' ॥ ३७ ॥

वेङ्कट० ताम् पूषन् । शिवतमाम् आ गमय, यस्याम् बीजम् मनुष्याः वपन्ति, या क्षरमाकम् ऊरु कामयमाना विश्रयति^३, यस्याम् कामयमानाः वयम् प्रहराम शेपम् इति ॥ ३७ ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्या बह्वतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्रे प्रजया सह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । बह्वतुना । सह ।

पुनरिति । पतिभ्यः । जायाम् । दाः । अग्रे । प्रजया । सह ॥ ३८ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अग्रे प्रायच्छन् गन्धर्वाः सूर्याम् बह्वतुना सह । अथ 'तां त्वं' सोमाय प्रायच्छ । इदानीमपि पुनः पुनाम् पतिभ्यः जायाम् देहि अग्रे । प्रजया सह इति ॥ ३८ ॥

पुनः पत्नीप्रगिरदादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह । वर्चसा ।

'दीर्घाऽायुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति । शरदः । शतम्' ॥ ३९ ॥

वेङ्कट० आत्मपरिगृहीताम् पुनाम् पुनः अपि पत्नीम् अग्निः प्रयच्छतु^४ आयुषा वर्चसा सह । दीर्घायुः अस्याः यः पतिः जीवन् शरदः शतम् इति ॥ ३९ ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्तरः ।

'तृतीयः । अग्निः । ते । पतिः' । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥ ४० ॥

वेङ्कट० जाताम् सोमः प्रथमः सञ्चवान् । गन्धर्वः विश्वात्मः उत्तरः विविदे । ततः^५ तृतीयः अग्निः ते पतिः । तुरीयः ते मनुष्येषु जातोऽयं मानुषः पतिः ॥ ४० ॥

^६इति अष्टमाष्टके मृगीयाप्याये सप्तविंशो वर्गः^७ ॥

१. गृह्णामि वि^१. २. अवाहं वि^२. ३-३. पा. (३, २१) निगमोऽयं द्र. ४. नास्ति मूको. ५-५. तं वा मूको. ६-६. पा. (४, २५) व्याख्यानं द्र. ७. प्राय वि^३. ८-८. पा. (१०, २१) निगमोऽयं द्र. ९. वे वि^४ अ. १०-१०. नास्ति मूको.

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्रये । रयिं च पुत्राँश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्रये ।

रयिम् । च । पुत्रान् । च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

वेङ्कट० सोमः प्रयच्छतु गन्धर्वाय । गन्धर्वः प्रयच्छतु अग्रये । रयिम् च पुत्रान् च प्रयच्छतु अग्निः मह्यम् अथो इमाम् च ॥ ४१ ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नष्टभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नुतम् ।

क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नष्टभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

वेङ्कट० इह एव भवतम् । मा पृथग् भूतम् । विश्वम् च आयुः वि अश्नुतम् क्रीळन्तौ पुत्रैः यौष्टैश्च स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वयमा ।

अदुर्महलीः पतिलोकमा विश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्रजाम् । जनयतु । प्रजापतिः । आऽजरसाय । सम् । अनक्तु । अयमा ।

अदुःस्महलीः । पतिलोकम् । आ । विश । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४३ ॥

वेङ्कट० आ जनयतु अस्माकम् प्रजापतिः प्रजाम् । चिरमवस्थानाय तम्-नामयतु अयमा । सा एवम् अदुर्महलीः भूत्वा पतिसकाशे 'आ विश । शम्' चारमाकम् भव द्विपदे चतुष्पदे च । या महलाचारान् दूषयति सा दुर्महली, ततोऽन्या अदुर्महलीति ॥ ४३ ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्न्योधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरवर्देवकीमा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अघोरचक्षुः । अपतिघ्ना । एधि । शिवा । पशुभ्यः । सुमनाः । सुवर्चाः ।

वीरवर्मा । देवकीमा । स्योना । शम् । नः । भव । द्विपदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ ४४ ॥

वेङ्कट० अघोरचक्षुः अतिघ्नी च भव शिवा पशुभ्यः सुहृदया 'सुसुवा च' वीरवर्मा देवानिच्छन्ती सुसुवा भावयित्री ॥ ४४ ॥

इमां त्वमिन्द्र मीद्वः सुपुत्रां सुभर्गा कृणु ।

दशस्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादृशं कृधि ॥ ४५ ॥

१-१. गन्धर्वो प्रयच्छतु वि. २. तम् वि. अ. ३. अग्रये वि. अ. ४. मा वि. ५-५. अयम् भूतम् अ. ६-६. अमरिच अ. ७. आ वि. अ. ८. महतीरिति वि. ९-९. सुसुवा वि. अ. रसुवा वि.

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीद्व । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु ।
दश । अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

वेङ्कट० इमाम् एवविधाम् त्वम् इन्द्र । मीद्व । सुपुत्राम् सुभगाम् कुरु । दश च^१ अस्याम्
पुत्रान् आ धेहि । तथा कृत्वा पतिम् एकादशम् कृधि इति ॥ ४५ ॥

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ ४६ ॥

सम्राज्ञी । श्वशुरे । भव । सम्राज्ञी । श्वश्राम् । भव ।
ननान्दरि । सम्राज्ञी । भव । सम्राज्ञी । अधि । देवृषु ॥ ४६ ॥

वेङ्कट० श्वशुरादिषु त्वम् सम्राज्ञी भव देवृषु देवरेष्विति ॥ ४६ ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्टीं दधातु नौ ॥ ४७ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवा । सम् । आपे । हृदयानि । नौ ।
सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति । देष्टीं । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥

वेङ्कट० सम् गमयन्तु आवयो हृदयानि विदे देवा आप च । तथा मातरिश्वा धाता सरस्वती च नौ
सम् दधातु इति ॥ ४७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके तृतीयाध्याये अष्टाविंशो वर्गः ॥

एकोनषष्टमध्याय व्याकरोदिति माधव ।
जगतामेकधीरस्य^१ विषये निवसन् सुखम् ॥ १ ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहितान्यास्याने अष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

— ५ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

वेङ्कट०

'वि हि सितोरच्छत' व्याचिख्यासति माधवः ।
 ऋभाष्यकृद्विर्वक्तव्यमादितः सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥
 अधीतसाङ्गवेदोऽपि पदार्थमिह मानवः^१ ।
 बाहुश्रुत्याद्विजानाति^२ व्यसनादभियोगतः^३ ॥ २ ॥
 जघनार्थे^४ कुरुक्षेत्रे शार्यणावद्ध वै सरः ।
 अहसतीति शाक्यायनकं 'तद्विदच्छ्रुणावति'^५ ॥ ३ ॥
 'मूहः क्षोणस्याश्विने(ना' इ^६)ति क्षोणो वीणेति दर्शितम् ।
 'चत्वारि शृङ्गा'^७ व्याख्याता ग्राहणेऽश्वर्णामिति ॥ ४ ॥
 अव्युत्पन्नाः प्राक्पदार्थाः कल्प्यन्ते यत्नतोऽपि च ।
 इह प्राज्ञैर्व्यसनिभिः पदवाक्यानुसारिभिः^८ ॥ ५ ॥
 आश्विनार्भवसूक्तानाम् आश्विनार्भवदर्शनात् ।
 निर्णयोऽर्थस्य भवति सोऽभियोगः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 ज्ञातेष्वपि पदार्थेषु वाक्यार्थपरिकल्पनम् ।
 अशक्यमृक्षु बह्वीषु नरैरकृतबुद्धिभिः ॥ ७ ॥
 तस्मात्पदार्थवाक्यार्थान् प्रपन्नेन प्रदर्शयेत् ।
 नान्यत् किञ्चिदपि यूयाद् निरुक्तमपि तादृशम् ॥ ८ ॥
 भाष्याणि वैदिकान्याहुरायावर्तनिवाaminः ।
 क्रियमाणान्यपीदानो निरुक्तानीति^९ माधवः ॥ ९ ॥
 स्कन्दस्वामी नारायण उद्गीय इति ते प्रमात् ।
 चक्षुस्तैर्हैकसूरभाष्य पदवाक्यार्थगोचरम् ॥ १० ॥
 'भाषमाणस्तमेवार्थम् अथ सम्प्रति'^{१०} मानवाः ।
 मायाविनो लिखन्त्यन्ये व्याख्यानानि गृहेमृहे ॥ ११ ॥
 यर्गाणामथ सूत्राणाम् ऋक्संहृत्यां तत्र कश्चन ।
 प्रदर्शयति मायार्थं विनियोगमथापराः^{११} ॥ १२ ॥

१. माधवः वि^१ अ^१. २. 'विजानति वि^२ अ^२'. ३. 'सन्पदि' वि^३ अ^३. ४. 'वे' वि^४.
 ५. अ १, ८४, १४. ६. अ १, ११७, ८. ७. अ ४, ५८, १- ८. वायः ११^८ वि^८. ९. 'चत्वारि
 वि^९. १०-१०. भाषणास्तमेवार्थमपि वि^{१०}. ११. '११ वि^{११} अ^{११}.

पृच्छन्ति ताविमौ प्राज्ञा शौनकेन प्रदर्शिता ।
 अक्षराणा^१ पदाना च सदस्या सा^२ किञ्च लिख्यते^३ ॥ १३ ॥
 एतावदक्षर सूक्तम् एतावत्पदक तथा ।
 ह्रयेवमुच्यमाने हि तच्च जानन्ति लौकिका ॥ १४ ॥
 ग्रन्थेऽस्ति^४ पदसदस्येति यत्नो न भवतोस्तत ।
 पदसदस्या च भवतोवाच्या ग्रन्थ निरीक्ष्य तम् ॥ १५ ॥
 लोकेत काव्यतोऽङ्गैश्च^५ पदार्थान्वयानपि ।
 न विज्ञातान् वदत्^६ प्राज्ञो मन्त्राणामिति निश्चय ॥ १६ ॥
 न एवास्मीय परिज्ञानम् अङ्गोपाङ्गादिगोचरम्^७ ।
 अनपेक्षितमप्यर्थे दर्शयद् यत्नमास्थित^८ ॥ १७ ॥
 बहूनामपि सूक्ताना बहूनामप्युच्यता तथा ।
 प्रदर्शितामयाऽयेऽर्था न तु मायेह विद्यते ॥ १८ ॥
 येऽर्था भाष्येषु कथिता ये चास्माभि प्रदर्शिता ।
 गवाश्ववद्विभिन्नारते^९ न त्वान्नसदकारवत्^{१०} ॥ १९ ॥
 उपर्यर्थो विभिन्नोऽत्र शिष्टे प्रायेण तत्सम ।
 युक्तायुक्तविनिर्णय कृतपुद्गिषु तिष्ठति ॥ २० ॥

[८६]

'इ-द्र ऋषि , ७, १३, २३ ऐन्द्रो वृषाकपि , २६, ९ १०, १५ १८ इन्द्राणी ।
 इन्द्रो दवता । पङ्क्तिद्वन्द्व^१ ।

वि हि सोतोस्सुक्षत नेन्द्रं देवमंसत ।

यत्रामदद्वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतो । अस्सुक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपि । अर्य । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तर ॥ १ ॥

येङ्कट० इन्द्राण्यै^{१०} कल्पित हवि कश्चिन्मृग अद्वुषत्^{११} इन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेविषये वर्तमान ।

१ अक्षराणां वि^१ अ^२ २ २ पुष्टितम् वि^३ अ^४ ३ 'योस्ति वि^५ अ^६ ४ कार्यतो^५ वैक्रम
 ५ 'गोवर वि^६ अ^७ ६ 'स्थित वि^८ अ^९ ७ 'अवलिभिन' वि^{१०} अ^{११} ८ प्रत्याप्त^{१२} वि^{१३} अ^{१४}
 नावाप्त^{१५} वि^{१६} ९ ९ नास्ति मूको १०. इन्द्राण्या वि^{११}; इन्द्राण्ये वि^{१२} अ^{१३} ११. अद्वुषत् वि^{१४},
 अद्वुषत् वि^{१५} अ^{१६}.

‘तत्र इन्द्रमिन्द्राणी वदति’—अभिपोतुम् उपरताभिषवा आसन् यजमाना । न च मम पतिम् इन्द्रम् देवम् स्तुवन्ति दुष्टे यजे यस्मिन् जनपदे अमरत् वृषाकपि तव पुत्र स्वामी पुष्टेषु । ‘मात्मन्वा प्रिय’ विश्वस्मात् मम पति इन्द्र उत्कृष्ट ॥ १ ॥

परा हीन्द्र धावसि वृषाकपेरति व्यर्थः ।

नो अहं प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपे । अति । व्यर्थः ।

नो इति । अहं । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमपीतये । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥ २ ॥

चेद्वट० अत्यन्तम् इन्द्र । त्वं चरित वृषाकपिम् प्रति धावसि । अन्यत्र^१ सोमपानाय नैव च प्र-गच्छसि । सोऽयम् इन्द्र विश्वस्मात् उत्तरः ॥ २ ॥

किमुयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा इत्यसिद्धि न्वृष्यो वा पुष्टिमदसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपि । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इत्यसि । इत् । ऊँ इति । नु । अयं । वा । पुष्टिमत् । न्वृष्य । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥

चेद्वट० किम् अयम् त्वाम् प्रति प्रियम् चकार हरितवर्णं मृगः । वृषाकपि मृगजातिः । यस्मै प्रयच्छत्यत्र क्षिप्रम् उदार इव दरिद्राय पोषयुक्तम् धनम्, यस्त्वम् इन्द्र विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ३ ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

आ न्यस्य जग्मिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिरक्षसि ।

आ । नु । अस्य । जग्मिषत् । अपि । कर्णे । वराहयुः । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥ ४ ॥

चेद्वट० यम् इमम् त्वम् वृषाकपिम् प्रियम् पुत्रम् इन्द्र । अभिरक्षमि । आ क्षिप्रम् णम् भक्षयन्, अपि च कर्णे गृह्णातु वराहमिच्छन् । आनो हीयतेति वराहमिति ॥ ४ ॥

प्रिया तृष्टानि मे कृपिव्यक्ता व्यदूदयत् ।

शिरो न्यस्य राविषु न सुगं दुष्कृतं भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कृपे । विऽभंका । वि । अदूदयत् ।

शिरो । नु । अस्य । राविषुम् । न । सुगम् । दुऽकृतं । भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥

१ १ अत्र एव वि' अ'; एते एव वि'. १ २ नावृषा यो वि' अ'. नावृषा यो वि'.
१. नावृषा यो वि' अ'

वेङ्कट० प्रियाणि यजमानैः कल्पितानि मे कथित् कपि अस्य विदये वर्तमान. 'आज्ये
व्यंकान्यज्ञानि वि अद्दुगन्' । ततोऽहं तस्य^२ स्वामिनो वृषाकपे^३ शिरः क्षिप्रम् लुनीयाम् ।
न सुगम् सुखम् महम् असौ दुष्कृते भुवम् । यस्या^४ मम पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये प्रथमो वर्गः’ ॥

न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्थ्यमीयसी । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः । ६ ।

वेङ्कट० न मत्तोऽन्या स्त्री सुभसतरा शोभनकटिप्रदेशा । न च^५ सुपुत्रा अभवद् अत्यन्तम् ।
याशु पुत्र । ‘ददाति मह यादुरी याशना भोज्या सता’ (ऋ १, १२४, ६) इति मन्त्र ।
यद्वाऽन्ये मैथुनविषयो याशु । न मत्तोऽन्या शरीरस्य पुमांसं प्रति अत्यन्तं व्यावयित्री । न
‘चान्या मैथुने अनुगुणम्’ सक्थि उद्घच्छति ॥ ६ ॥

उवे अम्व सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्व सक्थि मे शिरौ मे वीव हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्व । सुलाभिके । यथाऽङ्ग । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्व । सक्थि । मे । शिरः । मे । विद्ध्य । हृष्यति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः । ७ ।

वेङ्कट० इन्द्राणां शसो^६ वृषाकपिः ता वदति । उवे इति निपात आभिमुख्येन स्त्रीणाम् । उवे ।
अम्व । सुलाभे^७ यथा^८ त्वया शसस्य भविष्यति, तथेदानीं ‘भसत् बाहुमूलम्’^९ सक्थि शिर च
मम वि हृष्यन्ति कम्पन्ते । मम पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः, तव पतिवैति^{१०} ॥ ७ ॥

किं सुवाहो स्वहुरे पृथुष्टो पृथुजघने ।

किं शूरपति नस्त्वमभ्यमीपि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुवाहो इति सुऽवाहो । सुऽअहुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुजघने ।

किम् । शूरपति । न । त्वम् । अभि । अभीष्टि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥

वेङ्कट० इन्द्राणीमिन्द्र उपसमयति । किम् शोभनवाहो^{११} शोभनाङ्गुलिके । पृथुकेशसहाते । पृथुजघने ।
शूरपतिके । त्वम् अस्मदीयम् वृषाकपिम् अभि-क्षुप्सति, यस्य पिता इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ८ ॥

१-३. दुपान्नमुद्धयत् दुपान्नमुद्धयत् अ^१ वि^२. २. त्वस्य वि^३. ३. यस्या^४ वि^५ अ^६. ४-५. नास्ति
मूको. ५. नास्ति वि^६. ६-७. च या मैथुने गुण मूको. ७. वसो वि^७; सक्थो वि^८ अ^९. ८. ‘लमे
वि^९ अ^{१०}; *मे वि^{११}. ९. यथा वि^{१२} अ^{१३}. १०-११. ममद् वाच(स्य)मूलं वि^{१४} अ^{१५}, अगसराङ्गमूलं वि^{१६}.
११. *निदेनि वि^{१७}. १२. अरमदीय वृषाकपि मूको.

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

‘अवीराम् इव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।’

उत्त । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अपुत्राम् इव माम् अयम् शरारुः मृगः अभि मन्यते । अपि च अहम् अस्मि वीरवती इन्द्रस्य पत्नी मरुद्विश्व युक्ता, यस्याः मम पतिः इन्द्रः स्वम् विश्वस्मात् उत्तरः ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्मं पुरा नारी समनं वाचं गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सम्संहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अचं । गच्छति ।

वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥

वेङ्कट० यज्ञम् खलु पुरा नारी सद्ग्रामम् वा प्रति गच्छति, विधात्री सत्यस्य वीरवती इन्द्रस्य पत्नी स्तूयते । तस्याः पतिः इन्द्रः विश्वस्मात् उत्तरः ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वितीयो वर्गः’ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नहिास्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।

नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अथ वृषाकपिनातरे स्तौति । इन्द्राणीम् आसु नारीषु सुभाग्याम् अहम् अश्रौषम् । नहि अस्याः अपरम् इव मृतं जरसा त्रियते पति इन्द्रः सर्वोत्कृष्टः ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेऋते ।

यस्येदमर्घ्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । रारण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।

यस्य । इदम् । अर्घ्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० न अहम् इन्द्रः इन्द्राणि ! रमे वृषाकोः सख्युः ऋते, ‘यस्य सक्रानाम् इदम् अर्घ्यम्’ भवम् अन्निर्वा संस्कृतम् हविः प्रियम् देवानां मध्ये गच्छति, यश्च सर्वोत्कृष्टः ॥ १२ ॥

१-१. या. (६, ३१) व्याख्यातं द्र. २-२. नास्ति मूको ३. अत्र या. (११, ३८; ३९ यथाक्रमं) द्र. ४. नाताम् वि. ५. इन्द्राणे मूको. ६-६. यस्यैः स वि. अ; यस्यैः समास वि. ७. संस्तुतं वि.

वृषाकपायि रेवंति सुपुत्र आदु सुस्तुपे ।

वसत् त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवंति । सुपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुस्तुपे ।

वसत् । ते । इन्द्र । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् । हविः । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥

वेङ्कट० इन्द्रोऽपि वृषाकपि, तस्य पत्नि । वनवति । शोभनपुत्रे । शोभनस्तुपे । 'वायुरस्या पुत्रो माध्यमिका वाक् स्तुषा' इति यास्क । प्राभातु तव जयम् इन्द्र सस्कृतानुपाकृतान् उक्षणः । अत्र यास्क (१२, ९)—'प्रियं कुरुष्व सुखावयकरं हविः' इति ॥ १३ ॥

उक्षणो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विंशतिम् ।

उताहमग्निं पीत्र इदुमा कुक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।

उत । अहम् । अग्निः । पीत्र । इत् । उमा । कुक्षी इति । पृणन्ति । मे । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥

वेङ्कट० इन्द्रवचनम् । अनया मम पत्न्या प्रेरिता मदर्थम् उक्षणः पञ्चदश विंशतिम् च साकम् पचन्ति । अपि च अहम् अभ्यामि अहम् । उमा च कुक्षी पृणन्ति मे सोमै । य इन्द्र सर्वस्माद् वरहृष्ट ॥ १४ ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषु रोरुयत् ।

मन्यस्ते इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति मावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभ । न । तिग्मशृङ्गः । अन्तः । यूथेषु । रोरुयत् ।

मन्यः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । मावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥

वेङ्कट० यथा तिग्मशृङ्ग इव यथ यूथेषु अन्तः शब्दं कुर्वन् अभिरमयति गा, तथा अभिरमय माम् । मन्यः चायं तव इन्द्र । शङ्कर भवतु हृदयाय यम् च त्वयम् सोमम् अग्निं पुनोति मावयिष्यन्ती शृङ्गाणी इतीन्द्राण्या वचनामिति ॥ १५ ॥

इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये तृतीयो वां ॥

न मेने यस्य रम्यतेऽन्तरा सुवध्याऽ कष्टत् ।

सेदीनि यम्य रोमशं निपेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । स । ईशे । यस्य । रम्भते । अन्तरा । सक्थ्या । कष्टत् ।

स । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुष । विऽजृम्भते । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥

वेङ्कट० न स जन ईष्टे शक्नोति मैथुनं कर्तुम्, यस्य अनस्य अन्तरा सक्थिनी लम्बते कष्टत् शेष । स एव ईशे, यस्य रोमशम् उपस्थ शयानस्य विष्टं^१ भवति । यस्य च पतिर्हि इन्द्र विश्वस्माद् उत्तर उक्कृष्ट इति वियासो^२ पत्न्या वचनम् ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निऽपेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्भतेऽन्तरा सक्थ्या इ कष्टत् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । स । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुष । विऽजृम्भते ।

स । इत् । ईशे । यस्य । रम्भते । अन्तरा । सक्थ्या । कष्टत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥

वेङ्कट० अथ ता वियासुरिन्द्र^३ आह — न स. ईशे इति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषार्कपिः परस्वन्तं हतं विदत् ।

अमि सूनौ नवै चरुमादेधस्यान् आचितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्रः । वृषार्कपि । परस्वन्तम् । हतम् । विदत् ।

असिम् । सूनौ । नवैम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनै । आऽचितम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥

वेङ्कट० अयम् इन्द्रः । वृषार्कपि परस्वन्तम् परस्वम् आत्मनो विषयेऽवर्तमानम् हतम् विन्दतु, तथा हतस्य विश्वसनाय असिम् उद्धनम्^४ पाकार्यम्^५ नवम् चरुम् भाण्डम्^६, अनन्तर काष्ठस्य पूर्णम् अन च । स त्वम् इन्द्र असि विश्वस्मात् उक्कृष्ट ॥ १८ ॥

अयमेमि विचारकशत् विचिन्वन् दासमार्यम् ।

विनामि पाकसुत्वेन अभि धीरम् अचाक्रुशम् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचारकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्यम् ।

विनामि । पाकसुत्वेन । अभि । धीरम् । अचाक्रुशम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० इन्द्र आह । अयम् गच्छामि विपश्यन् पृथक् कुर्वन् असुरम् आर्यम् च । विनामि पाकेन मनसा यस्सुनोति सोम सदीयम् । तथा धीरम् च अभि-पश्यामि यन्मानम् । योऽहम् इन्द्र विश्वोत्कृष्ट । उधरम् 'मुविता कल्पयावहै' (ऋ १०, ८६, २१) इत्यनेनाऽयंसमाप्ति ॥ १९ ॥

१. विश्वे वि^१ विश्वे वि^२.

२. वियसो वि^३ अ^४.

३. वियसु^५ वि^६, 'रभु' अ^७.

४. उद्धनं अ^८.

५. न वा^९ मूको.

६. न पञ्चमण्ड^{१०} वि^{११}, मु न पञ्चमण्ड^{१२} अ^{१३}, नव

अ मण्ड^{१४} वि^{१५}.

धन्वं च यत् कृन्तत्रे च कर्ति स्वित् ता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकूपेऽस्तमेहि गृह्णो उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रेम् । च । कर्ति । स्वित् । ता । वि । योजना ।

नेदीयस । वृषाकूपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तर । ॥

वेङ्कट० धन्व निलदकोऽरण्यरहितो देवा । कृन्तनम् कर्तवीयमरण्यम् । यत्र धन्व वनम् च भवतः । मृगावासम् अरण्यम् एवविधं भवति नात्यन्तविपिनम् । तस्य भवच्छत्रोर्निलयस्यास्य मध्ये कर्त स्वित् तानि योजनानि विष्ठितानि । नात्यन्तदूरे तद्ववतीत्यर्थः । ततश्च त्वम् नेदीयस अन्तिकतमाद् 'इयाकपे' अस्तम् अन्तिकमृतान् गृह्णान् उप-आ-नाच्छ ॥ २० ॥

पुनरेहि वृषाकूपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननशनोऽस्तमेपि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुन । आ । इहि । वृषाकूपे । सुविता । कल्पयावहै ।

य । एष । स्वप्नऽनशन । अस्तम् । एपि । पथा । पुन । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तर । ॥

वेङ्कट० यतस्त्व गतस्तत्र पुन आ इहि परस्वन्त हन्तुम् । वृषाकूपे । कल्याणानि शत्रुहन्तादीनि कल्पयावहै तव । तत तस्मिन् हते शत्रौ य एष स्वप्ननाशन स्वम् इहास्या निरायाम् अपनीतनिद्र-प्रभातायाम् आत्मीयम् आवास गच्छसि मार्गेण पुन इति । निरुक्त (१२, १८) द्रष्टव्यमिति ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकूपे गृह्मिन्द्राजगन्तन ।

कस्य पुल्वधो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्च । वृषाकूपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

कस्य । पुल्वध । मृग । कम । अगन् । जगन्ऽयोपन । विश्वस्मात् । इन्द्र । उत्तरः ॥ २२ ॥

वेङ्कट० अपुनरागत वृषाकूपे इन्द्राणी पृच्छति — यत् उदञ्च इयाकपे । एवं वेदञ्च एष्टम् अगच्छतम् । द्वयोरपि बहुवचन एष्टम् । तस्य भवतो स मृगः क्व अमृत पुल्वध यदोदञ्चता । 'यदोदञ्च' इति यास्क (१३, ३) । कम वाऽगच्छन् देवा जनानां बाधक इत्युक्ते यतत्र यत्कस्यमुत्तरं तत्तेनोक्त वृषाकूपेऽप्यमिति ॥ २२ ॥

यशुं नाम मानवी माकं संयुव विंशतिम् ।

भद्रं मेतु त्वस्या अभूद् यस्या उदरमामपद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २३ ॥

पशुं । ह । नाम । मान्त्री । साकम् । सुसुव । विंशतिम् ।
 भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभुत् । यस्या । उदरम् । आर्मयत् । निश्चस्मात् । इन्द्र । उत्तरे ॥ २३ ॥
 वेङ्कट० पशुं ह नाम भृगो मनोर्दुहिता साकम् सुसुवे विंशतिम् पुत्रान् । हे इन्द्रेण विसृज्यमान ।
 'भल । शर ।' । भलतिर्भेदनकर्मा । तस्यै भद्रम् भवतु, यस्या उदरम् गर्भस्थै विंशतिभि पुत्रै
 पुष्टम् आसीदितिन्द्रेण विसृज्यमान शर वृषाकपिराशास्ते ॥ २३ ॥
 'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्थो वर्गः' ॥

[८७]

'पायुर्भारद्वाज ऋषि । रक्षोहाऽग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्द, अन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः' ।

रक्षोहर्णं वाजिनमा जिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठसुपर्णं यामि शर्म ।
 शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ॥ १ ॥
 रक्षऽहर्णम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् । उप । यामि । शर्म ।
 शिशान । अग्निः । क्रतुऽभिः । समऽईद्ध । स । न । दिवा । स । रिपः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥
 वेङ्कट० पायुर्भारद्वाज । रक्षसा हन्तारम् वाजिनम् अग्निं घृतेन आ जुहोमि । मित्रम् पृथुतमम्^१ उप
 गच्छामि शरणम् । सोऽयं ज्वालास्तोक्षणीकुर्वन् अग्निं कर्मपरैः समिद्धः । 'स अस्मान्' अद्भि
 रात्रौ च रक्षसः पातु ॥ १ ॥

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपर्णं स्पृश जातवेदः समिद्धः ।
 आ जिह्वया मूर्देवान् रभस्व क्रव्यादो वृक्त्व्यपि घत्स्वासन् ॥ २ ॥
 अयोऽदष्ट्र । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश । जातवेदः । समऽईद्ध ।
 आ । जिह्वया । मूर्देवान् । रभस्व । क्रव्यऽअर्द्ध । वृक्त्व्यः । अपि । घत्स्वः । आसन् ॥ २ ॥
 वेङ्कट० अयोमयदष्ट्र ज्वाल्या राक्षसान् उप स्पृश जातवेदः^२ समिद्धः । आ रभस्व ज्वाल्या
 मारकव्यवहारान् राक्षसान् । क्रव्यादः राक्षसान्^३ छित्वा आप घेहि आस्ये ॥ २ ॥

उभोमयाविन्नुपर्णं धेहि दंष्ट्रां द्विषः शिशानोऽवर् परं च ।
 उत्तान्तरिक्षे परि याहि राजञ्जम्भैः सं धेह्यमि यातुधानान् ॥ ३ ॥
 उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । द्विषः । शिशान । अवर्णम् । परम् । च ।
 उत्त । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् । जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० उभे दष्ट्र हे^४ उभयाविन् । उभाम्यां दंष्ट्राभ्यां युक्तः^५ 'उप धेहि' द्विषः तीक्ष्णीकुर्वन् ।

१-१. नास्ति वि^१ अ^१. २-२. नास्ति मूको ३ विधुगमन् वि^२, विधुम् अ^२ ४-४. सोमान्
 मूको ५. युष्टितम् वि^३ अ^३ ६ राक्षसो वि^३, राक्षस अ^३. ७ नास्ति वि^४ ८-८. उवसहि
 वि^४ अ^४, उवदेवी वि^४

अवरम् च परम् च^१ रक्षस्व । अपि च अन्तरिक्षे परि गच्छ राजन् । दंष्ट्राभिः^२ अभि
सम् धेहि यातुधानान्^३ ॥ ३ ॥

यज्ञैरिष्टुः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इष्टुः । सम्नममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् । अशनिभिः । दिहानः ।

ताभिः । विध्य । हृदये । यातुधानान् । प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञैः बलकैः वाचा च इष्टुः वक्त्राः सन्नममानः अग्ने ! 'वासाम् शल्यान्' अशनिभिः सह दिहानः
तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिः विध्य हृदये राक्षसान् । ततः प्रतिगतान् एषाम् बाहून् प्रति भङ्घि^४ ॥ ४ ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाशनिर्हरंसा हन्त्वेनम् ।

प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात् कृत्रिष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः । हरंसा । हन्तु । एनम् ।

प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि । क्रव्यात् । कृत्रिष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्ने ! त्वचम् 'राक्षसस्य भिन्धि' । हिंसा त्व अशनिः तापेन^५ हन्तु एनम् । प्र शृणीहि
रक्षसां शरीरपर्वाणि जातवेदः ! । क्रव्यात् वृकः 'मांसमिच्छन्' वि चिनोतु^६ एनं हतम्, हतो
मांसश्च ॥ ५ ॥

^७इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

यज्ञेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्न उत वा चरन्तम् ।

यद्वा अन्तरिक्षे पथिभिः पतन्तुं तमस्तां विध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥

यज्ञे । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्ने । उत । वा । चरन्तम् ।

यत् । वा । अन्तरिक्षे । पथिभिः । पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्ता निरमितेद्योः । शर्वा शरणेयुषा । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ ६ ॥

उत्तारं च स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वो नि जेहि शोशुचान आमातः क्षिब्ध्वास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥

१-१. मासि वि^१. २. 'भि' लो वि^२ अ^३. ३. 'नात्' वि^३ अ^४. ४-४. स्वर्गं तं पश्यन्
वि^४; ...नां पश्यन् वि^४ अ^५. ५. मासि मूको. ६-६. 'धर्याभि' वि^६; 'धर्याभि' वि^६ अ^७; 'धर्या
भि' वि^७. ७. एतेन दि^७; एतेन अ^८. ८-८. 'नात्' ... वि^८ अ^९. ९. 'नात्' वि^९.
१०. 'नात्' वि^{१०}. ११-११. मासि मूको.

उत्त । आऽलेब्धम् । स्पृणहि । जातुऽवेदः । आऽलेमानात् । ऋष्टिऽभिः । यातुऽधानात् ।
अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचान् । आम्ऽअदः । क्षिप्त्वाः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च आलेब्धम्^१ हस्ताभ्यामारब्धं साधुम् आन्यभमानाद् राक्षसात् पारय जातवेदः ।
आत्सीयाभिः ऋष्टिभिः । अग्ने । पूर्वः नि जहि प्रज्वलन् । श्रव्यादः क्षिप्त्वाः नाम यक्षिण. तम्
अदन्तु इतं श्वेतवर्णाः ॥ ७ ॥

इह प्र ब्रूहि यत्तमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कृणोति ।
तमा रभस्व समिधा यविष्ठ नृचक्षसश्चक्षुषे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यत्तमः । सः । अग्ने । यः । यातुधानः । यः । इदम् । कृणोति ।
तम् । आ । रभस्व । समिधा । यविष्ठ । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० यः यातुधानः, यः च इदम् यज्ञे दूषणादिकं करोति, सः यत्तम. तम् अवधारणार्थम्^२
प्र ब्रूहि इह अग्ने । तम् त्वमेव आ लभस्व^३ तेजसा युवतम् । नृणां द्रष्टुस्तव तेजसे घरां नय
एनम् इति ॥ ८ ॥

तीक्ष्णेनाग्ने चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्र नय प्रचेतः ।
हिंसं रक्षांस्यभि शोशुचानं मा त्वा दभन् यातुधानां नृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र । नय । प्रचेत इति प्रऽचेतः ।
हिंसम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् । मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० तीक्ष्णेन अग्ने । तेजसा रक्ष यज्ञम् । प्राञ्चम् 'प्र नय' वसुनामर्थाय हे प्रचेतः । हिंसम् इति
स्पष्टम् ॥ ९ ॥

नृचक्षा रक्षः परि पश्य विभु तस्य त्रीणि प्रति शृणीहि प्रा ।
तस्याग्ने पृष्टीर्हरसा शृणीहि त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥

नृचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विभु । तस्य । त्रीणि । प्रति । शृणीहि । अप्रा ।
तस्य । अग्ने । पृष्टीः । हरसा । शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टा त्वं राक्षसम् परि पश्य मनुष्येषु । तस्य त्रीणि प्रति शृणीहि अप्राणि विरांसि ।
तस्य अग्ने । पृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसान् तेजसा शृणीहि । त्रेधा पादम् च यातुधानस्य
वृश्च इति ॥ १० ॥

^४इति ऋषिमाष्टके चतुर्थोऽध्याये षष्ठो वर्गः ॥

१. नास्ति वि'. २. अवधारणार्थम् वि' अ'; अवधः नाशम् वि'. ३. लभ्यमे वि'. ४. ४. नास्ति
वि' अ'. ५. ५. नास्ति मूलो.

त्रिषातुधानः प्रमितिं त एतवृतं यो अग्ने अनृतेन हन्ति ।

तमर्चिषा स्फूर्जयद्वातवेदः समक्षमेनं गृणते नि वृद्धि ॥ ११ ॥

त्रि । यातुऽधानं । प्रऽसितिम् । ते । एतु । ऋतम् । य । अग्ने । अनृतेन । हन्ति ।

तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातुऽवेद । समऽक्षम् । एतम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

येदुष्ट० अयम् यातुधान त्वदीयाम् प्रमितिम् त्रि यातु । त्रिवेद हि सुषद्व भवति । सत्यम् यं
अग्ने । अनृतन हन्ति । तम् इति स्पष्टम् । स्फूर्जयति त्रय निष्पेयकमेति ॥ ११ ॥

तदग्ने चक्षुः प्रति घेहि रेभे शफ्राजं येन पश्यसि यातुधानम् ।

अथर्वज्ज्योतिषा दैव्येन सत्यं धूर्वन्तमचितं न्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । घेहि । रेभे । शफ्राजम् । येन । पश्यसि । यातुऽधानम् ।

अथर्वज्ज्योतिषा । दैव्येन । सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

येदुष्ट० तन् अग्रे । तत्र प्रति घेहि श-शायमान राक्षसे, शफ्राज्यामाह्वन्तम् येन पश्यसि यातुधानम् ।
अथर्वज्ज्योतिषा दिवि मयेन सत्यम् अनृतेन धूर्वन्तम् अज्ञानम् नि ओष । आथर्वणो
दध्यद्वयवा । स राक्षसा हन्तेति प्रागुक्तमिति ॥ १२ ॥

यदग्रे अथ मिथुना शपातो यदाचस्तृष्टं जनयन्त रेमाः ।

मन्योर्मनसः शरव्याः जायते या तया विध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अथ । मिथुना । शपात । यत् । याच । तृष्टम् । जनयन्त । रेमा ।

मन्यो । मनस । शरव्या । जायते । या । तया । विध्य । हृदये । यातुऽधानान् ॥ १३ ॥

येदुष्ट० यत् अग्रे । अथ स्त्रीपुंसौ भूत्वा शपातः । यदा वा वाच कटुकम् जनयन्ति 'परया वाच' ।
शरणागाम् अभिमन्तु 'तत्र मनस या शरव्या इषु जायते, तया' हृदये विध्य यातुधानान् ॥ १३ ॥

परां शृणीहि तर्पसा यातुधानान् पराग्ने रक्षो हरसा शृणीहि ।

पराचिषा मूर्देवाञ्छृणीहि परासुतृषो अग्नि शोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तर्पसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षो । हरसा । शृणीहि ।

परा । अर्चिषा । मूर्देवान् । शृणीहि । परा । अमुस्तृष । अग्नि । शोशुचान ॥ १४ ॥

येदुष्ट० तर्पेन यातुधानान् परा शृणीहि । अग्ने । 'एष ओजयेन' परा शृणीहि । अर्चिषा राक्षसान्
मारुतकर्मणः परा शृणीहि । परा शृणीहि मनुष्याणाम् अमुभिस्तृषान् उच्यन् ॥ १४ ॥

१-१. 'न आग्नेय वि' अ'; 'नम-मृ-यो वि'. २. 'तत्र वि'; 'येन वि' अ'. ३. ३. 'पुरा वा'
वि'; 'परपद' अ'; 'परपद' वि'. ४. 'मन्तु वि'. ५. 'वा वि' अ'; 'वा वि'. ६. 'न मृको.'
७. ७. 'द्वि-येन मृको'. ८. 'मारुत' वि' अ'; 'मारुत' वि'.

पराद्य देवा वृजिनं शृणन्तु प्रत्यगेनं शपथां यन्तु तृष्टाः ।

वाचास्तेनं शरव क्रच्छन्तु मर्मन् विश्वस्यैतु प्रसितिं यातुधानः ॥ १५ ॥

परा । अद्य । देवा । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् । शपथां । यन्तु । तृष्टा ।

वाचाऽस्तेनम् । शरव । क्रच्छन्तु । मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रसितिम् । यातुऽधानं ॥ १५ ॥

वेङ्कट० परा शृणन्तु अद्य देवा राक्षसम् । अद्य एनम् अस्माभिरुक्ता कद्रुका शपथां आयातम्
'प्रत्यक् यन्तु' । वाचास्तेनम् अनुवचनम् शरा गच्छन्तु मर्मणि । व्यासस्याऽग्रे प्रसितिम् जालम्
(तु या ६, १२) गच्छतु^१ यातुधान ॥ १५ ॥

^१इति अष्टमाष्टकं चतुर्थाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

यः पौरुषेयेण क्रविषां समङ्क्ते यो अश्व्येन पशुनां यातुधानः ।

यो अघ्न्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

य । पौरुषेयेण । क्रविषां । समऽङ्क्ते । य । अश्व्येन । पशुनां । यातुऽधानं ।

य । अघ्न्याया । भरति । क्षीरम् । अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यः पौरुषेयेण मासेन सङ्गमयति आत्मानम्, यः च अश्व्येन, यो वाऽश्व्येन पशुना यातुधानः,
यः वा गो क्षीरम् अपहरति अग्ने, तेषाम् शीर्षाणि तैः नसा अपि वृश्च ॥ १६ ॥

संवत्सरीणं पर्य उस्त्रियायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यत्तमास्ति तृप्सात् तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्य । उस्त्रियाया । तस्य । मा । अशीत् । यातुऽधानं । नृचक्षुः ।

पीयूषम् । अग्ने । यत्तमम् । तितृप्सात् । तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० यत् उस्त्रियाया पर्य संवत्सरेण साधितम् ओषधीर्जपता तत् पर्य मा भक्षयतु
यातुधानं नृणां द्रष्टुः^१ । यत्तमं पीयूषेणात्मानं तर्पयितुमिच्छति । तृप्सियागे द्वितीया च
दृष्टा । अग्ने, तम् प्रत्यञ्चम् अर्चिषा विध्य मर्मणीति ॥ १७ ॥

विपं गवां यातुधानां पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामर्दितये दुरेवाः ।

परैरान् देवः संविता ददातु परां भागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विपम् । गवाम् । यातुऽधानां । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् । अर्दितये । दुरेवाः ।

परां । एनान् । देवः । संविता । ददातु । परां । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

१ १. इत्यत्र विं अ^१, वृश्च विं^२. २ एति विं अ^३. ३-३ नास्ति सूको.

वेङ्कट० गवाम् शङ्गे स्थितम् विषम् यातुधाना. विषन्तु । आ वृन्त्यन्ताम् अदितये मरुत्ये राक्षसा । परा ददातु देव भविता एनान् हिंसेभ्यः । तेऽसी मागम् ओशधीनाम् भक्षम् परा जयन्ताम् ॥ १८ ॥

सुनादग्ने मृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षोसि पृतनासु जिग्युः ।

अनु दह सहस्रान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत देव्यायाः ॥ १९ ॥

सुनात् । अग्ने । मृणसि । यातुधानान् । न । त्वा । रक्षोमि । पृतनासु । जिग्युः ।

अनु । दह । सहस्रान् । क्रव्यऽअद । मा । ते । हेत्या । मुक्षत । देव्यायाः ॥ १९ ॥

वेङ्कट० चिरादारम्य बाधमे अग्ने । त्वम् यातुधानान् । न त्वाम् राक्षसा पृतनासु भक्षन् । स त्वमिदानीम् अनुक्रमेण दह मूलेन 'सहितान् अपि वा' मारकेण कर्मणा मुक्तान् राक्षसान् । तव देव्याद् आयुधान् ते मा मुभत मा भूवन् मुक्ता इति ॥ १९ ॥

त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात् त्वं पश्चादुत रक्षा पुरस्तात् ।

प्रति ते ते अजरास्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतो दहन्तु ॥ २० ॥

त्वम् । न । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत । रक्ष । पुरस्तात् ।

प्रति । ते । ते । अजरास । तपिष्ठा । अघऽशंसम् । शोशुचत । दहन्तु ॥ २० ॥

वेङ्कट० 'प्राक्पश्चात्पश्चात्पश्चात्' (अ ७, १०४, १९) इति दर्शनाद् अघरो* दक्षिणावचन । सर्वान्गो दिग्भ्य रक्ष । प्रति दहन्तु ते सप्ततमा रश्मयस्त्वदीया जरावर्जिता ज्वलन्त राक्षसम् ॥ २० ॥

*इति अष्टमाष्टके ऋग्वेदोऽष्टमो वग १ ॥

पश्चात् पुरस्तादधरादुदक्तात् कृविः काव्येन परि याहि राजन् ।

सखे मखायमजरो जरिम्णेऽग्ने मर्तो अमर्त्यस्तवं नः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कृविः । काव्येन । परि । याहि । राजन् ।

सखे । मखायम । अजर । जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्य । त्वम् । न ॥ २१ ॥

वेङ्कट० सर्वान्गोऽस्मान् कवि कविकर्मणा परि याहि राजन् । सखे । मखायम् माम् अजर त्व जराम् कुरु आजरास जीवेयम् । एतदेव बहुवदाह—अग्ने । मर्तान् इति । जरिम्णे कृषिति दोष ॥ २१ ॥

परि त्वाग्ने पुं वयं विप्रै महस्य घीमहि ।

धृषदणं दिवेदिवे इन्तारं महगुरावताम् ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धूपत्सर्गम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

वेङ्कट० परि धीमहि रक्षसामपहननाय त्वाम्^१ पूरकम् वयम् मेधाविनम् सहसे हित^२ सहसो वा
जात^३ धर्षकरूपम् अन्वहम् हन्तारम् भङ्गुरकर्मयुक्तानां रक्षसाम् ॥ २२ ॥

विषेणं भङ्गुरावतः प्रति ष्म रक्षसो दह ।

अग्ने तिग्मेन शोचिषा तपुःश्रामिऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेणं । भङ्गुरावतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह ।

अग्ने । तिग्मेन । शोचिषा । तपुःश्रामिः । ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

वेङ्कट० व्यासेन तेजसा भजनकर्मयुक्तम् प्रति दह रक्ष अग्ने! तीक्ष्णेन शोचिषा तथा तपनशीलाऽश्रामि
ऋष्टिभिः च ॥ २३ ॥

प्रत्यग्ने मिथुना दह यातुधानां किमीदिना ।

सं त्वा शिशामि जागृह्यदब्धं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुधानां । किमीदिना ।

सम् । त्वा । शिशामि । जागृहि । अर्दब्धम् । विप्र । मन्मभिः ॥ २४ ॥

वेङ्कट० प्रति दह अग्ने! मिथुनमूतान् यातुधानान् किमीदिन^१ । 'किमीदानीमिति य चरन्ति ते
किमीदिन^२' इति यास्क (तु. या ६. ११) । सम् शिशामि त्वाम् । ततस्त्वम् जाग्रहि
अर्दसित मेधाविन्^३ स्तुतिभिः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति । यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा , हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।

यातुधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥

वेङ्कट० प्रति शृणीहि अग्ने! हरसा हरणशीलं 'रक्ष सर्वतः' । हिंसाया कर्तुः^४ राक्षसस्य बलम् वि रुज
वीर्यम् च ॥ २५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये नवमो वर्गः ॥

[८८]

^१आग्निरसो मूर्धन्वान् धामदेव्यो वा ऋषि । सूर्यो वैभानरोऽग्निश्च समुद्भितो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

दृषिष्यन्तेमजरं स्वर्विदे दिविस्पृश्याहुतं जुष्टप्रौ ।

तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

^१ नास्ति वि^१ ^२ 'नाद वि' अ', 'नाद वि' ^३ 'पिना मूको. ^४ 'क्षम पता वि',
^५ क्षम पता अ'. ^५ 'दं मूको. ^६ नास्ति मूको.

ह॒रि । पा॒न्त॑म् । अ॒ज॒र॑म् । स्त्र॒ ऽवि॒दि॑ । दि॒वि॒ऽस्पृ॑शि । आ॒ऽहृ॑तम् । जु॒ष्ट॑म् । अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ । भ॒र्मि॑णे । भुव॑नाय । दे॒वा । ध॒र्मि॑णे । क॒म् । स्व॒ध॒या । प॒प्र॒थ॒न्त ॥ १ ॥

वेङ्कट० मूर्धन्यान् आङ्गिरसः । सौर्यवैश्वानरीयम् । चास्क (७, २५)—'हविर्यत्' पानीयम् अजरं
सूर्यविदि दिविस्पृशि आहुतं जुष्टम् अग्नौ, तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्य
सर्वेभ्य कर्मभ्यो देवा इममग्निम् अग्नेनापप्रथन्त इति ॥ १ ॥

गी॒र्णं भुव॑नं तम॒सार्प॑गूळह॒मा॒ग्निः स्वर॑भवज्जा॒ते अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ दे॒वाः पृथि॑वी द्यौरु॒तापो॑ऽरण॒यन्तो॑र्षधीः स॒ख्ये अ॒स्य ॥ २ ॥

गी॒र्णम् । भुव॑नम् । तम॑सा । अप॑ऽगूळहम् । आ॒ग्निः । स्व॑ । अ॒भव॑त् । जा॒ते । अ॒ग्नौ ।
तस्य॑ । दे॒वा । पृथि॑वी । द्यौः । उ॒त । आ॒प । अ॒रण॑यन् । ओ॒र्षधी॑ । स॒ख्ये । अ॒स्य ॥ २ ॥

वेङ्कट० उद्गीर्णं पूर्वम् भुवनम् महता वैज्ञेन तमसा अपगूळहम् आविर्भवति सर्वम् जाते वैश्वानरे ।
तस्य अस्य सख्य देवा त्रयश्च लोका ओषध्यश्च भ्रमन्त ॥ २ ॥

दे॒वेभि॑र्नि॒रपि॑तो य॒ज्ञिये॑भि॒रग्नि॑ स्तो॒पाण्य॑जरं बृ॒हन्त॑म् ।
यो भ्रा॒त॒नुना॑ पृथि॒वी द्या॑मु॒तेमा॑मा॒त॒तान॑ रोद॒सी अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ३ ॥

दे॒वेभि॑ । नु । इ॒पि॒त । य॒ज्ञिये॑भि । अ॒ग्निम् । स्तो॒पाणि॑ । अ॒जर॑म् । बृ॒हन्त॑म् ।
य । भ्रा॒त॒नुना॑ । पृथि॒वीम् । द्या॑म् । उ॒त । इ॒मा॒म् । आ॒ऽत॒तान॑ । रोद॒सी इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० दैवै क्षिप्रम् प्रेषित यज्ञाहं अग्निम् स्तोमि अनरम् महान्तम्, य वैश्वानर तेजसा अमूर्त
मीन् लोकान् आतनोति । तदेवोक्तम्—आततान इति ॥ ३ ॥

यो हो॒तासी॑त् प्रथ॒मो दे॒वजु॑ष्टो यं स॒माज्ज॑न्नाज्ये॒ना वृ॑णानाः ।
स प॑त॒त्रीत्वरं॑ स्या जग॒द्यच्छ्वा॒त्रम॒ग्नि॑र॒कृणो॑ज्जा॒तये॑दाः ॥ ४ ॥

य । हो॒ता । आसी॑त् । प्रथ॒म । दे॒वजु॑ष्ट । यम् । स॒म् ऽआ॑ज्यन् । आ॒ज्ये॒न । वृ॑णाना ।
स । प॑त॒त्रि । इ॒त्वरं॑ । स्या । जग॑त् । यत् । श्वा॒त्रम् । अ॒ग्निः । अ॒कृ॒णोत् । जा॒तऽये॑दा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य होता आसन् प्रथम देवै सजित, यम् च समज्जन्ति आज्येन होतृत्वेन वृणाना,
स पतनशीलम् श्वावरम् अज्जम् च गच्छन् क्षिप्रम् अग्निं अतनयद् जातप्रश्न ॥ ४ ॥

यजा॑न्ते॒ष्टो भुव॑नस्य मूर्ध॒नति॑ष्टो अ॒ग्ने स॒ह रो॑च॒नेन॑ ।
त त्रा॑हेम म॒तिभि॑र्गी॒र्भिस्त्व॑येः स य॒ज्ञियो॑ अभवो रोद॒सि॒ग्राः ॥ ५ ॥

१ 'य वै' सूको २. 'या वि', 'यं वि' अ'. ३ 'रणि वि' अ'. ४. सर्वम् सूको. ५ देवेभि
वि' ६. 'गीम्ह वि' अ'. ७. 'ता वि' अ'. ८. उक्तरोऽर्धवः आ. (५, १) व्याख्यात द

यत् । जातुऽवेद । सूर्यनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठ । अग्ने । सह । रोचनेन ।
तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभि । गीऽभि । उक्ते । स । यज्ञिर्य । अभय । रोदतिऽप्रा ॥५॥
वेङ्कट० यत् जातवेद । भुवनस्य मूर्धन् अतिष्ठ अग्ने । सह आदित्येन, तम् त्वा प्रपद्यामहे अर्चनीये
स्तुतिभि शस्त्रै च । स यज्ञिय भवसि^१ द्यावापृथिव्यो पूरयिता ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये दशमो वसं^२ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्तत् । सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत् तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुव । भवति । नक्तम् । अग्नि । तत् । सूर्य । जायते । प्रात । उत्स्यन् ।
मायाम् । ऊँ इति । तु । यज्ञियानाम् । एताम् । अप । यत् । तूर्णि । चरति । प्रजानन् ॥^३
वेङ्कट० मूर्धा भूतजातस्य भवति नक्तम् अग्नि । अथ सूर्य जायते प्रात उद्यन् । प्रज्ञामिव एताम्
यज्ञियानाम् देवाना मन्यन्ते कवय, यत् प्रज्ञायमान सूर्योऽन्तरिक्ष क्षिप्रम् चरति ॥ ६ ॥

दृशेन्यो यो महिना समिद्धोऽरोचत दिवियोनिर्विभागा ।
तस्मिन्नुग्रौ सुक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृशेन्य । य । महिना । समिद्ध । अरोचत । दिवियोनि । विभागा ।
तस्मिन् । अग्रौ । सुक्तवाकेन । देवा । हवि । विश्वे । आ । अजुहवु । तनूपा ॥ ७ ॥
वेङ्कट० दर्शनीय य महत्त्वेन समिद्ध अरोचत युस्थान दीप्तिमान्, तस्मिन् अग्रौ स्तोत्राणा
वचनेन देवा हवि सर्वे आभिमुख्येन आ अजुहवु तनूना रक्षका ॥ ७ ॥

सुक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिद्विर्विरजनयन्त देवाः ।
स एषा यज्ञो अभयत् तनूपास्तं द्यौर्वेद तं पृथिवी तमार्यः ॥ ८ ॥

सुक्तवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् । हवि । अजुनयन्त । देवा ।
स । एषाम् । यज्ञ । अभयत् । तनूपा । तम् । द्यौ । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आर्प ॥
वेङ्कट० सुक्तवाकम् प्रथमम् मनसा निरूपयन्ति । 'अथ अग्निम् ममन्ति' । तत् हवि जनयन्ति देवा ।
स अग्नि एषाम् यदृश्यः भवति तनूपा^४ । तम् प्रयो लोका जानन्ति ॥ ८ ॥

यं देवासोऽर्जनयन्ताग्निं यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।
सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृज्यमानो अतपन्मदित्वा ॥ ९ ॥

१ 'वन्ति वि', 'वन्ति अ' २ २ नास्ति सूको ३ अथ या (७, २७) व्याख्यान द्र
४ ४ भवामिन्वन्ति वि' अ' ५ तत्रा वि' अ', तद्वत् वि'

यम् । देवासं । अर्जनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः । भुवनानि । विश्वा ।
सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽज्वा ॥९॥

येङ्कट० यम् देवाः अर्जनयन्त अग्निम्, यस्मिन् चाप्नो आ अजुहवुः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि, सः
तेजसा अन्तरिक्षम् द्याम् यदि च इमाम् ऋजुगमनां कुर्वन् तपति महत्त्वेन ॥ ९ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवामो अग्निमजीजनञ्छक्तिमी रोदसिप्राम् ।

तम् अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवामो । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिभिः । रोदसिप्राम् ।

तम् । ऊँ इति । अकृण्वन् । त्रेधा । भुवे । कम् । सः । ओषधीः । पचति । विश्वरूपाः ॥^१

येङ्कट० 'स्तोमेन हि दिवि' देवासं अग्निम् अजीजनन् सूर्यात्मकं शक्तैस्तेजोभिः चावापृथिव्यौ
पूरयितारम् । तम् एव यजे त्रेधा कुर्वन्ति' भवनाय' मुखकरम् । सः पृथिव्यां वर्तमानः ओषधीः
पचति सर्वरूपाः ॥ १० ॥

^१इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकादशो वर्गः ॥

यदेतेनमर्दधुर्यज्ञियामो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णू मिथुनावर्भूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अर्दधुः । यज्ञियांस । दिवि । देवाः । सूर्यम् । आदितेयम् ।

यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अर्भूताम् । आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥

येङ्कट० यदा एव एनम् अर्दधु यज्ञादां दिवि देवा सूर्यम् आदितेः पुत्रम् प्रातः, यदा वेसौ^१
चाणसीनौ सूर्यश्च वैश्वानरश्च मिथुनौ अर्भूताम्, अन्तरमेव सर्वाणि भुवनानि^२ तौ प्र-अपश्यन्ति ।
निरुक्त (७, २९) द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

विश्वस्मा अग्निं सूर्यनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् ।

आ यस्तुतानोपमो विभातीरपो ऊर्णोति तमो अर्चिषा यन् ॥ १२ ॥

विश्वस्मै । अग्निम् । सूर्यनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् । अह्नाम् । अकृण्वन् ।

आ । यः । तुतानं । उपमं । विऽप्रानो । अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

येङ्कट० सर्वस्मै सूर्यनाय नदयम् अग्निम् देवा वैश्वानरम् अह्नाम् प्रजापतम् अकृण्वन् । आ ततान यः
उपगः प्युष्यन्तीः^३, सोऽयम् अगमयति तेजसा नैशम् तमः दृक्पश्यन् ॥ १२ ॥

१. 'वे' वि'; 'न' वि' अ'. २. अत्र पा. (७, २८) द. ३-३. नास्ति वि' अ'.
४. 'द' अ' मू. ५. 'न' वि' अ'. ६-६. नास्ति मू. ७. वेनो वि' अ'. ८. नास्ति वि'.
९. 'प' अ' वि' अ'; 'प' अ' वि'.

वैश्वानरं कवयो यज्ञियासोऽग्निं देवा अजनयन्नुज्यम् ।

नक्षत्रं प्रत्नमग्निं चरिष्णु यक्षस्याध्यक्षं तविषं बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् । अजुज्यम् ।

नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अग्निम् । चरिष्णु । यक्षस्य । अध्यक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरम् कवयः यज्ञार्हाः अग्निम् देवाः अजनयन् जरावर्जितम् । नक्षतिः व्यातिकर्मा । यद् दीप्यनुबन्धं तत् नक्षत्रम् । नक्षत्रसामानाधिकरण्याल्लिङ्गभेदः । नक्षत्रम् पुराणम् जगद् अर्हिसत् । चरणशीलमिति वैश्वानर उक्तः । यजमानस्य अध्यक्षम् वृद्धम् महान्तम् ॥ १३ ॥

वैश्वानरं विश्वहा दीदृवांसं मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः ।

यो महिम्ना परिवभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदृवांसम् । मन्त्रैः । अग्निम् । कविम् । अच्छ । वदामः ।

यः । महिम्ना । परिवभूव । उर्वी इति । उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० वैश्वानरम् सर्वदा दीतम् मन्त्रैः अग्निम् क्रान्तप्रज्ञम् अभिष्टुमः । यः महत्येन परिवभवति धावाश्रयिष्यौ । अपि च अयम् अवस्तात् तपति अपि च परस्तात् सूर्योप्तिरूपः ॥ १४ ॥

द्वे सुती अंशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ १५ ॥

द्वे इति । सुती इति । अंशृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥

वेङ्कट० द्वौ मार्गौ अहम् अधीपम् पितृणाम् मृतानाम् देवानाम् अपि च मनुष्याणाम् । ताभ्याम् इदम् विश्वम् जगत् सम् एति मृतम् यद् अन्तरा द्वां पृथिवीं च भवति । तौ मार्गौ बृहदारण्यके दर्शितौ (तु. बृ. ६, २, २) । 'पितृणां ऽजवीध्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम्' (यासृ. ३, १८५) इति श्लोकम्यां याज्ञवल्क्येन चोक्ताविति ॥ १५ ॥

इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये द्वादशो वगः ॥

द्वे समीची विभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।

स प्रत्यङ् विश्वा भुर्वनानि तस्थावप्रयुच्छन् तराणिभ्रार्जमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति समर्द्धीची । विभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः । जातम् । मनसा । विमृष्टम् ।

सः । प्रत्यङ् । विश्वा । भुर्वनानि । तस्यै । अप्रयुच्छन् । तराणि । भ्रार्जमानः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० दे सङ्गते द्यावापृथिव्यौ धारयत चरन्तम् शिरस्त जातम् । 'उत मन्येऽहमेनमनयोर्हि शिरस्तोऽय प्रातर्जायते' । मनमा विमृष्टम् । स अभिमुख सर्वाणि भुवनानि विष्टति । 'तस्मात् सर्व एव मन्यते मा प्रयुदगात्' (त ६, ५, ८, २) इति ब्राह्मणम् । न प्रमाद्यन्निति न ह्यागमने प्रमाद्य । गमनशील दीप्यन् ॥ १६ ॥

यत्रा वंदेते अग्रः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित् सधुमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वंदेते इति । अग्र । पर । च । यज्ञन्योः । कतर । नौ । वि । वेद ।

आ । शेकु । इत् । सधुमादम् । सखाय । नक्षन्त । यज्ञम् । क । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० पार्थिवस्य माध्यमिकस्य च पुराऽपि विवादोऽभूत् । तत्रैको ब्राह्मणो होता यज्ञ नयतीत्याह, अन्यस्तद्विद्वैश्वानरो यज्ञ नयतीति । तत्र तृचोऽय प्रवृत्त । यत्र वैश्वानरे विवदते अवर पर च 'अय चाग्निरसौ च मध्यम' इति यास्क (७, ३०) । यज्ञस्य नेत्रोरावयो कतर मूषिष्ठं यज्ञं वेत्ति । आ शक्यनुवन्ति कर्तुं यज्ञम् समानख्याना ऋत्विज तथा अशुबते च यज्ञम् अनुतिष्ठन्ति । तेषां विटुषाम् अशुवानानां मध्यम आवयोरस्य विवादस्य निर्णयम् । 'व शयीतीति' माध्यमिकम् इममग्निं ब्रवीति ॥ १७ ॥

ऋत्यग्नयः कति सूर्यासः कत्युपासः कत्यु स्विदापः ।

नोपस्विर्जं वः पितरो वदामि पृच्छामि नः कवयो विब्रने कम् ॥ १८ ॥

कति । अग्नयः । कति । सूर्यासः । कति । उपासः । कति । ऊँ इति । स्वित् । आपः ।

न । उपस्विर्जम् । वः । पितरः । वदामि । पृच्छामि । नः । कवयः । विब्रने । कम् ॥ १८ ॥

वेङ्कट० तथा विवदमानो पितृन् प्रश्नुपेयतु । तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति । कति अग्नयः, कति सूर्या, कति उपासः, कति स्विद् आप इति त्रिवादे प्रस्तुतान् सर्वानर्थान् प्रसङ्गात् पृच्छति । विनिगीयार्थं प्रश्नः । 'उपस्विर्जम् न व पितरः' अहम् वदामि । पृच्छामि व कवयः । ज्ञानार्थेव ॥ १८ ॥

यावन्मात्रमुपमो न प्रतीकं सुपुण्योऽं वसते मातरिश्वः ।

तार्यद्घात्युपं यज्ञमापन् ब्राह्मणो होतुरवरो निपीदन् ॥ १९ ॥

यावन्मात्रम् । उपमः । न । प्रतीकम् । सुपुण्यः । वसते । मातरिश्वः ।

तार्यत । दृधाति । उपः । यज्ञम् । आप्यन् । ब्राह्मण । होतुः । अवरः । निपीदन् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० वाकरिण्डस्य वैश्वानरस्य विषय यः यज्ञः प्रवृत्तस्तस्य निर्णयमनया यदस्ति — यावन्मात्रमिति ।

यावन्मात्रम् उपसः मुखं सुपतना रात्रयः आच्छादयन्ति स्वेनाश्वकारेण हे मातर्यन्तरिक्षे अस्मन्!
माध्यमिकः, तावद् एव उप दधाति यज्ञम् उपगच्छन् ब्राह्मणः होता अस्याऽग्नेर्वैश्वानरस्य होतुः
अवरः निषीदन् पृथिव्यां वैश्वानरस्याधस्तान्निषीदन् । एवं च पार्थिवोऽग्निर्माध्यमिकाद् भूमिष्ठं
यज्ञं जानन्नयति तं ह्यधिष्ठितः वैश्वानरः । माध्यमिकस्तु ब्राह्मणस्य होतुः वाचि प्रविशतीति ।
न इति पूरणः ॥ १९ ॥^१

‘इति अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्याये त्रयोदशो वर्गः’ ॥

[८९]

‘रेणुर्वैश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता, पञ्चम्या इन्द्रात्मो । त्रिभुप् छन्दः’ ।

इन्द्रं स्तवा नृत्तमं यस्य मृद्धा विववाधे रोचना वि ज्मो अन्तान् ।

आ यः पप्रौ चर्पणीधृद्वरोभिः प्र सिन्धुभ्यो रिरिचानो महित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृत्तमम् । यस्य । मृद्धा । विववाधे । रोचना । वि । ज्मः । अन्तान् ।

आ । यः । पप्रौ । चर्पणिधृत् । वरः । अभिः । प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचानः । महित्वा ॥ १ ॥

वेङ्कट० रेणुर्वैश्वामित्रः । ‘हे स्तोतः’ । इन्द्रम् नृत्तम् स्तव, यस्य मृद्धस्त्वम् विवाधसे^२ तेजांसि, अन्तान्
पृथिव्याश्च^३ पर्यन्तान्, आ पूरयति यः मनुष्याणां धर्ता वारकैः^४ तेजोभिः चावापृथिव्यौ
सिन्धुभ्यः अपि महत्त्वेन प्र रिरिचानः ॥ १ ॥

स सूर्यः पर्युरु वरांस्येन्द्रो वधृत्याद्रध्येव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । आ । इन्द्रः । वधृत्यात् । रथ्याऽइव । चक्रा ।

अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा । तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः सूर्यः इन्द्रः वह्नि तेजांसि परि-आ वतर्कति सारथिः इव रथचक्राणि । सोऽयम् अतिष्ठन्तम्
शीघ्रम् इव अश्वम् कृष्णाणि तमांसि^५ दीप्त्या हन्ति ॥ २ ॥

समानमस्मा अनपावृदर्च क्षया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वि यः पुष्टेव जनिमान्युर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायमीपे ॥ ३ ॥

समानम् । असमै । अनपावृत् । अर्च । क्षया । दिवः । असमम् । ब्रह्म । नव्यम् ।

वि । यः । पुष्टाऽइव । जनिमानि । अर्यः । इन्द्रः । चिकार्य । न । सखायम् । ईपे ॥ ३ ॥

१. अत्र या. (७, ११) द. २-२. नास्ति मूको ३-२. इतो...पि वापं वि^२ अ^३; इ स्तोत्रिन्द्रः
त्वपि विवाधसे वि^३. ४. इतः परं १०, ८८, २ इति मन्त्रभाष्यादारभ्य १०, ८८, १२ इति मन्त्रभाष्ये
‘तदर्थमग्निं देवाः’ इति पाठपर्यन्तं भाष्यमत्र पुनरुक्तम् वि^२ अ^३. ५. वारकैः वि^४; वारकैः अ^५;
वारकैः वि^५. ६. तेजांसि मूको.

वेङ्कट० मया सह इन्द्राय अनगाहन् उच्चारय दिव पृथिव्याश्च अममम् अतिरिक्तमत्यन्तं मह्यं
स्तोत्रम् नवतरम् । वि चिन्तेति य पृष्ठानि इव यज्ञेषु जातानि शत्रून् इन्द्र, न च सखायम्
इच्छति ॥ ३ ॥

इन्द्राय गिरो अनिशितमर्गा अपः प्रेरयं सर्गरस्य बुधात् ।

यो अक्षेणैव चुक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तम्भं पृथिवीमुत घाम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरि । अनिशितमर्गा । अप । प्र । ईरयम् । सर्गरस्य । बुधात् ।

य । अक्षेणइन्द्र । चुक्रिया । शचीभि । विष्वक् । तस्तम्भ । पृथिवीम् । उत । घाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्राय स्तुतय अतनुजतविसर्गा उपर्युपरि तिरोऽवगच्छति 'अस्माकम् । ताभिः' अप प्र ईरयामि
अन्तरिक्षस्य बुधात् । य इन्द्र. घाम् च पृथिवीम् च कर्मभि विष्वक् अस्तस्मात् अक्षेण इव
रथचक्राणि ॥ ४ ॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतमा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥

आपान्तमन्यु । तृपलप्रभर्मा । धुनि । शिमीवान् । शरुमान् । ऋजीपी ।

सोम । विश्वानि । अतमा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपान्तमन्यु क्षिप्रप्रहारी कम्पयिता शत्रूणा कर्मवान् आयुधवान् ऋजीपी सोम विश्वानि
अतममयानि वनानि वर्षवतीति । त्रय पादा सोम्या तुरीय ऐन्द्रः । प्रतिमानभूतानि
इन्द्रम् न अर्वाक् दम्नुवन्ति । दध्नोतिरिहाऽऽकर्षणकर्मा । तुल्या मीयमानानि एषूनि भवन्ति ।
अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि गुरुणि तान्यात्माभिमुखम् आकर्षन्ति । नैवमिन्द्रं कुर्वन्ति ।
सर्वेभ्योऽतिरिक्त इन्द्र इत्यर्थः । यास्कस्त्वाह—'येरेन प्रतिमिमते, नैन तानि दम्नुवन्ति । अर्वागेवैनम-
प्राप्य विनश्यन्तीति' (या ५, १०) ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये चतुर्दशो वर्गः' ॥

न यस्य धामापृथिवी न चन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणोति व्रीळु रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । धामापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न । अद्रय । सोम । अक्षारिति ।

यत् । अस्य । मन्युः । अधिनीयमानः । शृणोति । व्रीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० न यस्य अग्रभूषण प्रतिमानानि भवन्ति, तस्य सोम क्षरति । धन्व इत्युदकनाम ।

यदा अस्य क्रोधः शत्रुत्वधिनिधीयमानो भवति, तदानीमयं दिनस्ति इदम्, रुजति स्थिराणि ॥ ६ ॥

जुषानं वृत्रं स्वर्धितिर्वनेव रुरोज पुरो अरदन्न सिन्धून् ।

विभेदं गिरिं नवमिन्न कुम्भमा गा इन्द्रो अकृणुत स्वयुग्मिभिः ॥ ७ ॥

जुषानं । वृत्रम् । स्वर्धितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् । न । सिन्धून् ।

विभेदं । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् । आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत । स्वयुक्त्सुभिः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हन्ति वृत्रम् परशुः वृक्षान् इव । रुजति च पुरोः । व्यलिखन्न सिन्धून् । भिनत्ति मेघम् नवम् इव घटम् । आ गाः कृणोति इन्द्रः उदकानि स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः ॥ ७ ॥

त्वं ह त्वष्ट्रेणया इन्द्र धीरोऽसिर्न पर्वं वृजिना शृणासि ।

प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जनां भिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । ऋणऽया । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्वं । वृजिना । शृणासि ।

प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । युजं । न । जनाः । भिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० त्वम् ह तद् ऋणानां स्तोत्रविषयाणां प्रापयिता इन्द्र । प्राज्ञः, असिः इव पशूनां पर्वणि स्तोत्राणाम् उपद्रवान् हंसि, प्र हिसन्ति ये मित्रावरुणयोः धारकं कर्म युक्तमिव मित्रम् अज्ञा नृशसा जनाः ॥ ८ ॥

प्र ये मित्रं प्रार्यमणं दुरेषाः प्र सुगिरः प्र वरुणं भिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र तुमं वृषन् वृषाणमरुपं शिशीहि ॥ ९ ॥

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःस्पदाः । प्र । सुग्गिरः । प्र । वरुणम् । भिनन्ति ।

नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र । तुमं । वृषन् । वृषाणम् । अरुपम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ये दुष्टगमनाः प्र हिसन्ति मित्रम् अर्यमणम्, सुगिरः मरुतः, तान् वरुणम् च, तानुद्दिश्य तीक्ष्णोक्तु भायुधम् वृषन् । इन्द्र । गमनशीलम् कामानां वर्षकम् आरोचमानम् ॥ ९ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानाम् ।

इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मोर्धिराणामिन्द्रः क्षेमो योगे हव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः । इत् । पर्वतानाम् ।

इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । ईत् । मेर्धिराणाम् । इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥

वेङ्कट० इदं यावापृथिव्यो 'हेते, इन्द्र एव मेघानाम्, इन्द्र एव उदकानाम्, इन्द्र बुद्धानाम्, इन्द्र एव प्राज्ञानाम् । इन्द्र योगे ह्यवस्य, इन्द्र एव क्षेमः । १० ॥

१ इति अष्टमाष्टके ऋग्यजुर्वेदायै पञ्चदशो वर्गः १ ॥

प्राक्तुभ्य इन्द्रः प्र बृधो अहभ्यः प्रान्तरिक्षात् प्र समुद्रस्य धासेः ।

प्र वातस्य प्रथसः प्र जमो अन्तात् प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

प्र । अक्तुभ्य । इन्द्र । प्र । बृध । अहभ्य । प्र । अन्तरिक्षात् । प्र । समुद्रस्य । धासे ।
प्र । वातस्य । प्रथस । प्र । जम । अन्तात् । प्र । सिन्धुभ्य । रिरिचे । प्र । क्षितिभ्य । ॥

वेङ्कट० 'प्र रिरिचे रात्रिभ्य इन्द्र । प्र रिरिचे बृद्ध अहोभ्य, प्र अन्तरिक्षात्, प्र च समुद्रः ।
धारकात् स्थानात्, प्र च वातस्य प्रथस, प्र च पृथिव्या पर्यन्तात्, प्र च नदीभ्य, प्र च
मनुष्येभ्य ॥ ११ ॥

प्र शोशुचत्या उपसो न केतुरसिन्वा ते वर्ततामिन्द्र हेतिः ।

अश्मैत्र विध्य दिव आ सृजानस्तपिष्ठेन हेर्षसा द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्या । उपस । न । केतु । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेति ।
अश्मैत्र । विध्य । दिव । आ । सृजान । तपिष्ठेन । हेर्षसा । द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० प्र वर्तताम् ज्वलन्त्या उपसः इव रश्मि यन्धनरहिता शत्रुषु तव हेति इन्द्र । । स स्व तपिष्ठेन
हेत्या विध्य द्रोघमित्रान् येषा सन्ति दुग्धानि मित्राणि तान्, यथा दिव आ सृज्यमान अस्मा
भगानि वृक्षादीन् विध्यति, तद्वदिति ॥ १२ ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोर्षधीरनु पर्वतासः ।

अन्विन्दुं रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत् जायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासा । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओर्षधी । अनु । पर्वतास ।
अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आप । अजिहत् । जायमानम् ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्रादुर्भवन्तम् प्रात इन्द्रम् णता देवता अनु गच्छन्ति, यावापृथिव्यो च कामयमाने अर्ध
वधाने इति ॥ १३ ॥

कहिं स्वित् सा ते इन्द्र चेत्यासदुधस्य यद्विनदो रक्ष एषत् ।

मित्रक्रुवो यच्छर्मने न गावः पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते ॥ १४ ॥

कहिं । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अधस्य । यत् । भिनद । रक्ष । आर्षत् ।
मित्रक्रुव । यत् । शर्मने । न । गाव । पृथिव्या । आपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

वेङ्कट० बहिं त्विद् तत् इन्द्र। आयुधम् अभूत् त्वदीयम्^१, आहननार्थम् आगच्छन् रक्षः^२ येन अभिनः, मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारः येन विशसनस्थाने पशवः इव पृथिव्याः अस्या आपर्चनाद्वताः सन्तः जनया पृथिव्या सङ्गता युद्धे शेरत इति ॥ १४ ॥

शत्रूयन्तो अभि ये नस्तत्स्रे महि व्राधन्त ओगुणासं इन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि व्युः ॥ १५ ॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । तत्स्रे । महि । व्राधन्तः । ओगुणासः । इन्द्र ।

अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् । सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्फुरिति स्युः ॥

वेङ्कट० शत्रुत्वमिच्छन्तः 'अभि क्षिपन्ति' ये अस्मान् अत्यन्तं दाधमानाः सङ्गीभूताः इन्द्र, ते अमित्राः अन्धेन तमसा सङ्गच्छन्ताम्, सुज्योतिषः दिवसाः रात्रयश्च तान् अभि-भवन्तु ॥ १५ ॥

पुरुणि हि त्वा सर्वना जनानां ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् ।

इमामाघोषन्नवसा सहति तिरो विश्वा अर्चतो याह्वार्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरुणि । हि । त्वा । सर्वना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् । गृणताम् । ऋषीणाम् ।

इमाम् । आऽघोषन् । अवसा । सऽहतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० बहूनि हि त्वा सवनानि जनानाम् ब्रह्माणि च मन्दन् स्तुवताम् ऋषीणाम् । इमाम् स्तुतिम् 'त्वम् आघोषन्' सुष्टुतमिति वदन् रक्षणेन सह तिरस्कृत्य अन्याम् स्तुवतः सर्वान् अभिमुखः गच्छ अस्मान्^३ इति ॥ १६ ॥

एवा ते वयमिन्द्र भुञ्जतीनां विद्यामं सुमतीनां नवानाम् ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो विश्वामित्रा उत तं इन्द्र नूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्यामं । सुऽमतीनाम् । नवानाम् ।

विद्यामं । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

वेङ्कट० एवम् ते वयम् इन्द्र । रक्षन्तीः लभेमहि सुमतीः नवाः । विद्याम च वसतिम् रक्षणार्थम् स्तुवन्तः । विश्वामित्राः अमी त्वदीया एव भवन्तु पुरा च इदानीं^४ चेति ॥ १७ ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन् भरे नृत्तमं वार्जसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १८ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानाम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृत्तमम् । वार्जसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥

१. तदीं मूको. २. तदस्यः वि' अ'. ३-३. अभि क्षिपन्ति वि' अ'; 'मध्य' वि'.
४-४. च मोघो' वि' अ'; तमाघो' वि'. ५. 'स्मात् स्थितिः वि' अ'. ६. 'दायी मूको.

घेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ १८ ॥

‘इति भष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये षोडशो वर्गः’ ॥

[९०]

‘नारायण ऋषिः । पुरुषो देवता । अनुष्टुप् छन्दः, भक्त्या प्रियुषः’ ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षा । पुरुष । सहस्रऽअक्ष । सहस्रपात् ।

स । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

घेङ्कट० नारायण । अत्र वाजसनेयकम्—‘पुरुषो ह नारायणोऽकमयत् । आततिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यदमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेध पञ्चरात्रं यज्ञकृतमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत तनेष्वाऽयतिष्ठन् सर्वाणि भूतानीदं सर्वमभवत्’ (माश १३, ६, १, १) इति । यथा परोक्षत्वात् प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः परोक्षेण च^१ भवति, तद्वत् परोक्षस्य पुत्रस्य लौकिकं पुरुषं सहस्रशीर्षेति स्तवः । यस्य पुरुषस्य सहस्रक्षिरस्करत्वं बहुक्षिपादत्वं च, स अथ पुरुषो महिम्ना सर्वान् भूमिम् ससमुद्रा^२ व्याप्य अति अतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ‘यथा अन्य^३ स्व आमन^४ आसीत् पुरुषः, एवमिति । अत्र वाजसनेयकं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्वेषाणामालम्बनमुक्त्वाह— “नियुक्तान् पुरुषान् । तन्ना दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिधौत ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ इति” (माश १३, ६, २, १२) । सोऽयं यथा पुरुषो भूत्वा नायतेऽङ्गैर्नानाधिष्ठेत्^५ ‘अद्भ्यः सभूतं पृथिव्यै रसाच्च’ (तांआ ३, १३, १) इत्युक्त्वा नारायणेनोक्तं परं मतम् । एवविधमेवास्यानेकवक्त्रनयनं शरीरमस्ति, तच्चाहुर्नायं दर्शयामासति न चोद्यात्तर^६ ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यज्जुतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्पस्येशानो धदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुष । एव । एदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्पस्यै । ईशानः । यत् । अनेन । अतिरोहति ॥ २ ॥

घेङ्कट० पुरुष एव इदम् सर्वम्^१ स्थावरजङ्गमम्^२ यत् भूतम् यत् च भविष्यत्^३ । सोऽयं स्थावरजङ्गमारमकस्य सर्वस्य अमृतत्वस्य ईशानः भवति । यदा ह्ययं स्थावरं वा जङ्गमं वा विमुञ्चति देवान् वा, तदानीं तत् मृतमिवावधायते । यत् किञ्चिदिह भूतजातम् अजन्तं अतिवर्धत इति । देवानामन्नं हविः ॥ २ ॥

१ १ नास्ति मृका. २ नास्ति वि. ३. समुद्रा मृको. ४ ४ यथा भूयस्य वि, यथा भूय वि. ५ नास्ति वि. ६ ‘लभ्यन्ते’ वि. ७ ‘लभ्यन्ते’ वि. ८ नायते ‘जाना’ वि. ९. ८ सर्वस्य वि. ९. ९ ‘यं च वि. १०. ‘यदि वि. ११.

एतावानस्य महिमातो ज्यायौश्च पुरुषः ।

पादौऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिनि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुष ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिनि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यदिदं देवतिर्यङ्मनुष्यात्मकं दृश्यत एतावान् अस्य पुरुषस्म महिमा । स स्वयम् अतः अपि ज्याय न पुरुष । तदेवाह—पादः अस्य सर्वाणि भूतानि तुरीयाऽशः, त्रिपात् अस्य अमृतम् त्रिवि भवति । तुरीयस्तु पादो जननमरणयुक्त इति । 'अनायमानो बहुधा विजायत तस्य धीराः परि जानन्त योनिम्' (तैआ ३, १३, २ [तु. मा ३१, १९]) इत्युत्तरनारायणम् ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादौऽस्येहाभवत् पुनः ।

ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिपात् । ऊर्ध्वं । उत । ऐत् । पुरुष । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति ।

ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अप्यम् पुरुष ऊर्ध्वं उत ऐत् । अथ अस्य तुरीय पाद इह पुन पुन भवति । तेन तुरीयेण पादेन स पुरुषो नानाञ्जन सर्वतः वि अक्रामत् साशनानशने लक्ष्यकृत्य । साशना देवमनुष्या, अनशना वृक्षादय इति ॥ ४ ॥

तस्माद्विराजं जायत विराजो अधि पुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विराट् । अजायत । विराजः । अधि । पुरुष ।

स । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तस्मात् पुरुषान् विराट् नाम पुरुष अजायत^१ नष्टभूत^२ । 'द्विधा कृत्वाऽऽमनो' दहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां च विराजमसृजत् प्रभु^३ इति मानवम् (मनु १, ३२) । अथ तस्मात् विराजः अन्य पुरुष जायते । तत्र वाजसनेयकम्—“विराजो अधि पुरुष” इत्येषा वै सा विराजतस्या एवैवद्विराजो यज्ञः पुरुषः जनयति^४ (माश १३, ६, १, २) इति । स^५ च तृतीय^६ पुरुष जातः अतिरिक्त आसीत् भूमिम् पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ ५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके चतुर्भाष्याये सप्तदशो वर्गः ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्जमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६ ॥

१ जान वि^१ २ प्रादुर्भूत वि^२ ३ 'कृत्या' वि^३ अ^४ ४ य वि^४ ५ १ नास्ति वि^५
६ ६ नास्ति सूक्ते

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथ स पुरुषोऽथ आसीत् । तेनाथेन हविषा यदा देवाः यज्ञम् अतन्वत, तदानीम् अस्य यज्ञस्य रसानामुत्पादकः वसन्तः स्वमहिम्ना आज्यम् आसीत्, शीतः ग्रीष्मः इध्मः, अश्वत्थो-
रपादयित्री शरत् हविः ॥ ६ ॥

तं यज्ञं वर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । वर्हिषि । प्र । प्रौक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० तम् यज्ञम् पुरुषम् अग्रतः जातम् यज्ञे प्र प्रौक्षन् अश्वमूतम् । तेन देवाः अयजन्त साध्याः
ऋषयः च ये सतेति ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संमृतं पृथदाज्यम् ।

पशून् तान्श्चे वायुव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समुद्धृतम् । पृथदाज्यम् ।

पशून् । तान् । च । वायुव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सर्वहुतः आश्वमेधिकोऽथ । तस्मात् यज्ञात् अश्वमूतान् किञ्चित् संमृतम् पृथदाज्यम् हुतम् ।
अथ तत् देवा ग्राम्यान् आरण्यान् च पशून् चित्रिरे । वायुदेवस्या भवन्ति आरण्याः
पशवः ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सर्वहुतः तस्मात् यज्ञात् ऋचानि च त्रिविधानि अजायन्त छन्दांसि च सद्भिष्टानानीति ॥ ९ ॥

तस्मादग्नी अजायन्त ये के चोभयार्दवः ।

गात्रो ह जज्ञिरे तस्मान् तस्माज्जाता अजाययः ॥ १० ॥

तस्मात् । अग्नीः । अजायन्त । ये । के । च । उभयार्दवः ।

गात्रोः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजाययः ॥ १० ॥

वेङ्कट० तस्मात् अथाः अजायन्त, ये के सिद् अन्ये डभयतोदन्ताः । तस्मात् एव गावः च अजायन्त ।
तस्मात् एव जाताः अजावयः ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके चतुर्धाष्याये अष्टादशो वगः’ ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । व्यदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यथा पुरुषम् वि व्यदधुः साध्या देवाः, तथा^१ तम् कतिधा वि अकल्पयन् । मुखम् किम् अस्य आसीत्,
कौ च बाहू, कौ वा ऊरू पादौ च उच्येते इति प्रश्नोत्तरम् ‘ब्राह्मणः’ (मं १२) इति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः ।

ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अजायत अस्य मुखतः ब्राह्मणः । बाहू कृतः राजन्यः । उरू तत् अस्य वैश्यः अभवताम् ।
यत् इदं वैश्य इति तदभवतामूरू इति । पद्भ्याम् अजायत शूद्रः ॥ १२ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

सुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्यायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमा । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

सुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तस्य मन प्रभृतिभ्यः पञ्च अमी चन्द्रादयः^१ जहिरे इति ॥ १३ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोका अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम । अवर्तत ।

पद्भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

वेङ्कट० नाभिप्रभृतिभ्यः प्रयो लोकाः सम् अभवन् । दिशः श्रोत्रात् निर्गताः । इत्थं साध्या देवताः
तस्मात् पुरुषान् लोकान् अकल्पयन् इति ॥ १४ ॥

स॒प्तास्या॑सन् परि॒घय॑स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृ॒ताः ।

दे॒वा य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना अ॒वघ्न॑न् पु॒रुषं॑ प॒शुम् ॥ १५ ॥

स॒प्त । अ॒स्य । आ॒सन् । प॒रि॒ऽघयः॑ । त्रिः । स॒प्त । स॒प्त॒ऽमिधः॑ । कृ॒ताः ।

दे॒वाः । यत् । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒नाः । अ॒वघ्न॑न् । पु॒रुषम् । प॒शुम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० यदा साध्याः देवाः यज्ञम् तन्वानाः तस्मिन् यज्ञे अवघ्नन् पुरुषम् अभ्यूतम्, तदानीं
मत्तं चन्द्रांमि परिधयः आपन्, त्रिः सप्त एकविंशतिसहस्रायुजाः समिधं कृताः ॥ १५ ॥

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॑ धर्मा॒णि प्रथ॑मान्यासन् ।

ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ स॒चन्त॑ यत्र॒ पूर्वं सा॑ध्याः सन्ति दे॒वाः ॥ १६ ॥

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒जन्त॑ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॒णि । प्रथ॑मानि । आ॒सन् ।

ते । ह॒ । ना॒कम् । महि॒मानः॑ । स॒चन्त॑ । यत्र॒ । पूर्वं । सा॑ध्याः । सन्ति । दे॒वाः ॥ १६ ॥

वेङ्कट० अथ वाजमनेयकम् “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः” यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवाः ‘तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्’ इति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त ‘ते ह नाकं महिमानस्तन्वन्’ इति इशो वै लोको नाको दवा महिमान्ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त ये तं यज्ञमयजन्ति येन ॥ ‘यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः’ इति । प्राणा वै साध्या देवास्त एतमथ एवमसाधयन् (माश १०, २, २, २) इति ॥ १६ ॥

इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये एकोनविंशो वसो ५ ॥

[१६]

अ॒रुणो वै॑त॒हव्य॑ अ॒ग्निः । अ॒ग्निर्दे॒वता॑ । जगती छन्दः, अ॒न॒या त्रि॒ष्टुप् ।

मं जा॒गृ॒ण्वद्भि॒र्जमा॑ण इ॒ध्यते॑ द॒मे द॒म॒न्ता इ॒पय॑न्ति॒ष्टम्प॑दे ।

वि॒श्वस्य॑ द्रोता॒ ह॒विषो॑ वरे॒ण्यो वि॒श्ववि॑र्मावा॒ सुप॑खा म॒रीय॑ते ॥ १ ॥

मम् । जा॒गृ॒ण्वद्भिः॑ । ज॒र्मा॒णः । इ॒ध्यते॑ । द॒मे । द॒म॒न्ता । इ॒पय॑न् । इ॒ष्टम्प॑दे ।

वि॒श्वस्य॑ । द्रोता॒ । ह॒विर् । वरे॒ण्यः । वि॒ष्टु । वि॒श्व॒ऽवा । म॒ऽम॒र्या । म॒रि॒ऽयते॑ ॥ १ ॥

वेङ्कट० अ॒रुणो वै॑त॒हव्य॑ । मम् इ॒ष्यते॑ जा॒गरण॑तीदै स्तूयमानः गृहे दममन्ताः अ॒वमि॑च्छन् इ॒रायाः पदे॑
अ॒न॒यादे॒वता॑ वि॒श्वस्य॑ द्रोता ह॒विष॑ वरणीयः वि॒श्वः दी॒प्ति॒मान् जो॒मन॑मस्ता यजमानाय सन्ति-
रवमिच्छते ॥ १ ॥

म द॒र्श॒तु॒थीर॑ति॒पिर्गृहे॑र्गृहे॒ वने॑रने शिथि॒ये तक्नु॑रीरिव ।

ज॒न॒ज॒नं ज॒न्यो ना॒ति म॑न्यते वि॒न आ॒र्धेति॑ वि॒श्वो॒र्धु वि॒श्व॒ऽपि॒शम् ॥ २ ॥

१. ददा वि॑. २. नाति वि॑. ३. वने वि॑ अ॑; वन वि॑. ४ अथ ना. (१०, ५१) इ.
५-५. नाति मृ॒धो. ६. ददा वि॑ अ॑.

सः । दर्शतुऽश्रीः । अतिथिः । गृहेऽगृहे । वनेऽवने । शिश्रिये । त्वव्वीऽव ।
जनम्ऽजनम् । जन्यः । न । अति । मन्यते । विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० सः दर्शनीयश्रीः अतिथिः गृहेऽगृहे काष्ठेकाष्ठे श्रयति गच्छन् इव स्तेनः । जातजातम् जनहितः
न अति मन्यते न द्विसृज्य गच्छति । तदेवोक्तम् — विशः आ निवसति विश्व वसन् सर्वाम्
विशम् अधिष्ठेतीति ॥ २ ॥

सुदक्षो दक्षैः ऋतुनासि सुकतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित् ।

वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद् द्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । ऋतुना । असि । सुकतुः । अग्ने । कविः । काव्येन । असि । विश्ववित् ।
वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् । एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुष्यतः ॥

वेङ्कट० सुदक्षः दक्षैः भवसि । कर्मणा च भवसि सुकतुः, अग्ने । कविः च भवसि कविकर्मणा
सर्वज्ञः । वासयिता वासयितृणाम् धनानि वससि त्वम् एकः एव द्यावाभूमी यानि वसूनि
पुष्यतः पार्थिवानां दिव्यानां वैश्वे धनानामिति ॥ ३ ॥

प्रजानन्नग्ने तव योनिर्मृत्विमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः ।

आ ते चिकित्र उपसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्यैव रश्मयः ॥ ४ ॥

प्रजानन् । अग्ने । तव । योनिम् । मृत्विमम् । इळायाः । पदे । घृतवन्तम् । आ । असदः ।
वा । ते । चिकित्रे । उपसाम्ऽइव । एतयः । अरेपसः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रजानन् अग्ने । तव आवासस्थानम् ऋतौ भवम् इळायाः पदे घृतवन्तम् आ सीदसि ।
आ शायन्ते तव उपसाम् इव शिता रश्मयः, अरेपसः सूर्यस्य इव च रश्मयः ॥ ४ ॥

तव श्रियो वृष्यैस्येव विद्युतश्चित्रार्थिकित्र उपसां न केतवः ।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये ॥ ५ ॥

तव । श्रियेः । वृष्यैस्यऽइव । विद्युतः । चित्राः । चिकित्रे । उपसाम् । न । केतवः ।
यत् । ओषधीः । अभिसृष्टः । वनानि । च । परि । स्वयम् । चिनुषे । अन्नम् । आस्ये ॥ ५ ॥

वेङ्कट० तव रश्मयः मेघस्य इव विद्युतः शिवाः प्रशायन्ते उपसाम् इव रश्मयः, यदा त्वम् ओषधीः
अभि विसृष्टः काष्ठानि च परि चिनुषे स्वयम् एव अन्नम् आस्ये ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके ऋग्यजुर्वेदादे विंशो वर्गः ॥

तमोपधीर्दधिरे गर्भमृत्विष्यं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

तमित् समानं वनिर्नश्च वीरुधोऽन्तर्जतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओपधी । दधिरे । गर्भम् । ऋत्विष्यम् । तम् । आप । अग्निम् । जनयन्त । मातरं ।
तम् । इत् । समानम् । वनिर्न । च । वीरुध । अन्तर्जती । च । सुवते । च । विश्वहा ॥

वेङ्कट० तम् ओपधी धारयन्ति गर्भम् ऋतौ प्राप्तम्, तम् आप च अग्निम् जनयन्ति मातरः,
तम् एकमेव अरण्ये दाव वृक्षा वीरुध, च तथा गर्भवत्य ओपधय च सुवते सर्वदा ॥ ६ ॥

वातौपधूत इषितो वशां अनु तृषु यदन्ता वेविषद्वितिष्ठमे ।

आ ते यतन्ते रथ्योऽ यथा पृथक् शर्धीस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूत । इषित । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्ता । वेविषत् । इतिष्ठमे ।
आ । ते । यतन्ते । रथ्य । यथा । पृथक् । शर्धीसि । अग्ने । अजराणि । धक्षत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वातेनावधूत कम्पित प्रेषित कान्तान् वनस्पतीन् प्रति क्षिप्रम् यदा स्वम् सन्नानि व्याप्नुवन्
इतस्ततोऽरण्ये गच्छन्ति, तदानीम् आ गच्छन्ति, यथा पृथक् रथिन आगच्छन्ति तद्वत्, त्व तेजसि
अग्ने! अजराणि काष्ठानि दहत ॥ ७ ॥

मेधाकारं विदथेस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् ।

तमिदमे हविष्या समानमित् तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाऽकारम् । विदथेस्य । प्रसाधनम् । अग्निम् । होतारम् । परिभूतम् । मतिम् ।
तम् । इत् । अग्ने । हविषि । आ । समानम् । इत् । तम् । इत् । महे । वृणते । न । अन्यम् । त्वत् ॥

वेङ्कट० प्रज्ञाया कर्तारम् यज्ञस्य प्रसाधनम् अग्निम् होतारम् अतिशयेन परिभवितारम् मन्तारम् वृणीमहे ।
तम् एव अग्ने हविषि आ वृणते ऋत्विज सदैव, महति अपि न अन्यम् त्वत् वृणत इति ॥ ८ ॥

त्वामिदं वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेपु वेधसः ।

यदेव्यन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तर्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अग्ने । वृणते । त्वाऽयव । होतारम् । अग्ने । विदथेपु । वेधसः ।
यत् । देवऽयन्त । दधति । प्रयांसि । ते । हविष्मन्त । मनव । वृक्तर्हिष ॥ ९ ॥

वेङ्कट० त्वाम् एव अग्ने वृणते स्वकामा ह्यतारम् अग्ने! यज्ञेऽऋत्विज, यदा देशानिच्छन्त
प्रयच्छन्ति हवींषि तुभ्यम् हविष्मन्त मनुष्या विष्टर्हिष ॥ ९ ॥

१ "गच्छन्ति वि" अ०, "गच्छान वि" अ०. २ २. मरान्ते देवात्वेन वि" अ०, मरान्तमेवात्वेन वि"
३ ३ मन्त्रमये वि" अ०

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विषं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदंतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहर्पतिश्च नो दमे ॥ १० ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्विषम् । तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतुऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहर्पतिः । च । नः । दमे ॥

वेङ्कट० पूर्व (ऋ २, १, २) गतेति ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके षतुर्थाध्याये एकविंशो वर्गः’ ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति ।

तस्य होता भवसि यासि दूत्यश्चुपे ब्रूये यजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । मर्त्यः । समिधम् । दाशत् । उत । वा । हविःकृति ।

तस्य । होता । भवसि । यासि । दूत्यम् । उपे । ब्रूये । यजसि । अध्वरिऽयसि ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यः तुभ्यम् अग्ने । अमृताय मर्त्यः समिधम् प्रयच्छति । द्वितीयाया आकारः । अवि वा यजम् अनुतिष्ठति । तस्य होता भवसि, यासि च दूत्यम्, ततो देवान् प्रति ब्रह्मा भूत्वा च उप द्वे, यजमानो मृत्वा यजसि, तथाऽध्वर्युश्चि च आचरसीति ॥ ११ ॥

इमा अस्मै मृतयो वार्चो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत ।

वसुयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मृतयः । वार्चः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः । सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत ।

वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे । वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० इमाः आत्मी पूजयिष्यः वाचः अस्मत्तः निर्गच्छन्ति । तदेवाह—ऋचः गिरः सुष्टुतयः च सम् गच्छन्ते धनकामाः वासयिष्ये जातप्रजाय । ‘समिधाः प्रीणयन्तु’ । ‘वृद्धासु स्तुतिषु’ वर्धयिष्या यासु स्तोतृन् कामयते ॥ १२ ॥

इमां प्रज्ञाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः ।

भूया अन्तरा हृदस्य निस्पृशे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रज्ञाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै । उशते । शृणोतुः । नः ।

भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्पृशे । जायाऽन्तः । पत्ये । उशती । सुवासाः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० इमाम् प्रज्ञाय सुष्टुतिम् मन्त्रराम् वोचेयम् अस्मै कामयमानाय । स च ताम् अश्मदोषाम्

शृणोतु । भूयामम् अग्नेः हृदयस्य अन्तरा निस्पृशनाय अग्नेर्हृदिस्पृशं ह्य्याम्, जाया यया
पये^१ भवति कामयमाना सुवानाः ॥ १३ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्ष्णो वशा मेपा अवस्पृष्टास आहुताः ।

कीलालपे सोमस्पृष्टाय वेधसे हृदा मति जनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्ष्णः । वशाः । मेपाः । अवस्पृष्टासः । आहुताः ।

कीलालपे । सोमस्पृष्टाय । वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

वेङ्कट० यस्मिन् अश्वादयः आहुताः भवन्ति, तस्मै सुरां सौत्रामण्यां पिबते । 'कीलालम्' (निघ २, ७)
इत्यश्वनामसु पठितम् । सोमस्पृष्टाय विधात्रे हृदयेन स्तुतिम् जनयामि^२ चारुम् अग्नये ॥ १४ ॥

अहाव्यमे हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्विषोमः ।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । सुचिऽव । घृतम् । चम्विऽव । सोमः ।

वाजऽमनिम् । रयिम् । अग्ने इति । सुवीरम् । प्रशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अहावि अग्ने । हविः आस्ये ते, यथा सुचि घृतम् गृह्यते, यथा वा चमसे सोमः । ततस्त्वम्
अन्नस्य दातारम् रयिम अस्मासु नि-धेहि सुवीरम्^३ प्रशस्तम् यशस्विनम् महान्तम् ॥ १५ ॥

“इति अष्टमाष्टके चतुर्धाध्याये द्वाविंशो वर्गः” ॥

[१२]

“शार्वातो मानव ऋषिः । विश्वे देवा देवता । अगती छन्दः” ।

यज्ञस्य वो रथ्यं विश्वर्ति विशां होतारमक्तोरतिथिं विभावसुम् ।

शोचन्शुष्कासु हरिणीषु जभूरि वृषां केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्वर्तिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः । अतिथिम् । विभावसुम् ।

शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु । जभूरि । वृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

वेङ्कट० शार्वातो मानवः । यज्ञस्य यूपम् नैतारम् विशां पतिम् होतारम् अतिथिम् रात्रे । विभावसुम्
परिचरत । प्रज्वलन् शुष्कासु आर्द्रासु “च ओषधीषु” ॥ १ ॥

इममंज्जस्वामभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य सार्धनम् ।

अस्तु न यद्वमुपसः पुरोहितं तन्नूनपातमरुपस्य निसते ॥ २ ॥

१. मुटिलम् वि^१ क^२, अरथ्ये वि^३. २. *वाम मूको. ३. हविरम् मूको. ४-४. नास्ति मूको.
५-५. वो मूको. । ‘वायोः पुत्रमाश्रयन्ति’ इतीह मूको. स्थानभ्रष्टः पाठः (मु. पृ १९१३ टि १-२).

इमम् । अञ्जुःऽपाम् । उभये । अकृण्वतु । धूर्माणम् । अग्निम् । विद्वत्स्य । सार्धनम् ।
अवतुम् । न । युद्धम् । उपसः । पुरःऽहितम् । तनुर्देऽनर्पातम् । अरुपस्य । मिसृते ॥ २ ॥

षेडूट० उभये देवमनुष्याः 'वायोः पुत्रम् आश्रयन्ति' इति ॥ २ ॥

वर्द्धस्य नीथा वि पुणेश्व मन्महे वया अस्म प्रहुता आसुरक्षेत्रे ।

यदा घोरासौ अमृतत्वमाशतादिज्जनस्य दैव्यस्य चर्किरन् ॥ ३ ॥

वद् । अस्य । नीथा । वि । पुणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य । प्रहुताः । आसुः । अक्षेत्रे ।
यदा । घोरासः । अमृतत्वम् । आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

षेडूट० सत्यमेव अस्य नयनानि विविधम् संस्तुमः देवानां स्तोतुः । अपि च अस्य शास्त्राभूताः
ज्वालाः हविर्भिः* प्रहुताः आसुः देवानामशताय । यदा अस्य घोराः रश्मयः अमृतत्वम् प्राप्ताः,
ततः^१ दैव्यस्य जनस्य हवींषि विकिरन्ति । अमृतत्वम् एषां काष्ठैः प्रज्वलितानां भवति ॥ ३ ॥

ऋतस्य हि प्रसितिर्द्यौरुरु व्यचो नमो महीरमन्तिः पर्नीयसी ।

इन्द्रो मित्रो वह्णः सं चिकिन्त्रिरेऽयो भर्गः सविता पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रसितिः । द्यौः । उरु । व्यचो । नमो । मही । अरमन्तिः । पर्नीयसी ।
इन्द्रः । मित्रः । वह्णः । सम् । चिकिन्त्रिरे । अयो इति । भर्गः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

षेडूट० ऋतस्य हि विस्तृता द्यौः विस्तीर्णम् च व्यचः व्याप्तम् अन्तरिक्षम् अपर्यन्ता स्तुत्या पृथिवी च
नमनं कुर्वन्ति । अपि चेन्द्रादयः शुद्धबलाः पुनर्ममिम् सम जानते न्यैष्टगाय^२ । 'ततो वै' इन्द्रं
देवा न्यैष्टगायामिममजानतः^३ इत्यनेनैतत्समानम् ॥ ४ ॥

प्र रुद्रेण युधिना यन्ति सिन्धवस्तिरो महीमरमन्ति दधान्विरे ।

येभिः परिज्मा परिपन्नुरु जयो वि रोहवज्जुठो विश्वमुक्षते ॥ ५ ॥

प्र । रुद्रेण । युधिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् । अरमन्तिम् । दधान्विरे ।
येभिः । परिज्मा । परिपन्नुरु । उरु । जयः । वि । रोहवत् । जुठे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥

षेडूट० प्र गच्छन्ति रुद्रपुत्रेण मरुत्तणेन गमनशीलेन सिन्धवः । अथ बहुवदाह—तेऽभी मरुतः
तिरस्तुर्वन्ति पृथिवीम् अपर्यन्ताम्, यैः सह परितो गच्छा इन्द्रः परितो गच्छन् रुद्रं वेगम् करोति,
यैषां अन्तरिक्षे शब्दं कुर्वन् वज्रं^४ विश्वम् मिश्रति^५ ॥ ५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके अनुयांष्याये प्रयोविशो वगैः ॥

क्राणा रुद्रा मरुतो विश्वकृष्टयो द्विवः श्येनासो अगुरस्य नीळपः ।

तेभिश्चष्टे वह्णो मित्रो अर्यमेन्द्रो द्वेभिरर्धेभिरर्धेभिरर्धेभः ॥ ६ ॥

१-३. नास्ति मू. (१ ३६९२ टि. ५८.) २. 'मुट्टेयम् वि' अ. ३. 'पता वि'. ४. 'व दधान्वि' ५. नास्ति वि' अ. ६. गु. मं. २, ३, ५. ७. 'वज्रं' मू. ८. 'मि-वज्र' अ. ९-९. नास्ति मू. १०.

क्राणा । रुद्रा । मरुत । मिश्रऽष्टय । दिव । इयेनास । असुरस्य । नीळ्य ।
तेभि । चष्टे । नरुण । मित्र । अर्यमा । इन्द्र । देवेभि । अनशेभि । अर्वाश ॥ ६ ॥

येङ्कट० कुर्वाणा रद्रपुत्रा मरुत व्यासमनुष्या भन्तरिक्षस्य इयेना^१ मेघस्य आवासभूता तेभि
चारमूते पश्यन्ति कृताकृतं वरुणादय इन्द्र च देवैस्तै अश्ववद्भि अश्ववानिति ॥ ६ ॥

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सुरो दृशीक्रे वृषणश्च पौंस्ये ।
प्र ये न्यस्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृपदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानास । आशत । सुर । दृशीक्रे । वृषण । च । पौंस्ये ।
प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा । ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसर्दनेषु । कारव ॥ ७ ॥

येङ्कट० इन्द्रे भोगसाधनम् स्तुवन्त प्राप्नुवन्ति । तथा सुवीर्यस्य प्रदर्शके तेजसि वर्धितु वले च
भोगं प्राप्नुवन्ति । कुर्वन्ति ये अस्य वरणीयानि स्तोत्राणि, ते सहायम् वज्रम् युद्धेषु कुर्वन्ति
स्तोतार ॥ ७ ॥

सूरदिचुदा हरितो अस्य रीरमादिन्द्रादा कथिङ्कयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिधसो दिवेदिवे सहुरिः स्तनधाधितः ॥ ८ ॥

सूर । चित् । आ । हरित । अस्य । रीरमात् । इन्द्रात् । आ । क । चित् । मयते । तवीयस ।
भीमस्य । वृष्ण । जठरात् । अभिधस । दिवेऽदिवे । सहुरि । स्तन् । अबाधित ॥ ८ ॥

येङ्कट० सूर्योऽपि अस्य आत्मा परिपालयितुम् आत्मन भक्षान् प्रेरयन्^१ अध्वनि आ रमयति । य व
चित् इह देवो 'विभेति स इन्द्राद् विभेति' प्रवृद्धात् । 'भीमाऽन्मादात् पवते' (तैउ २८)
इत्यनेन समानम् । भीमस्य वर्धितु जठरान् अभिधसत^२ अन्वहम् सहनशीलं अबाधित परम्य
स्तनयति ॥ ८ ॥

स्तोमं नो अघ रुद्राय शिकमे क्षयद्वीराय नमसा दिदिष्टन ।
येभिः शिवः स्वर्वा एव्यावंभिर्दिवः मिपक्ति स्वयंशा निकामभिः ॥ ९ ॥

स्तोमम् । नु । अघ । रुद्राय । शिकमे । क्षयद्वीराय । नमसा । दिदिष्टन् ।
येभि । शिव । स्वऽर्वा । एव्यावंभि । दिव । सिपक्ति । स्वऽयंशा । निकामभि ॥ ९ ॥

येङ्कट० नामम् सूयम् अघ रुद्राय शक्यम् क्षयित्रीराय नमस्कारेण सह दिशत । यं शिवः
मरुतिः पृथगप्यदिः आदिमान् शुलोकात् सेवते यजमानान् स्वभूतकीर्तिं निवृत्ताभिर्दिवै^३
सिप्यह^४ । तस्मै रुद्रायैति ॥ ९ ॥

१. मुक्तिम् वि^१ ज^१; य इवेति वि^२. २. मेर्या वि^३ ज^३. ३. ३. मारित वि^४ ४. अभि. ४.
सा वि^५ ज^५. ५. वशभि^६ वि^६ ज^६. ६. तै.ममये वि^७.

ते हि प्रजाया अभरन्त वि श्रवो बृहस्पतिर्वृषभः सोमजामयः ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद् देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे ॥ १० ॥

ते । हि । प्रजाया । अभरन्त । वि । श्रव । बृहस्पति । वृषभ । सोमजामय ।

यज्ञै । अथर्वा । प्रथम । वि । धारयत् । देवा । दक्षै । भृगव । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥

वेङ्कट० ते हि देवा प्रजाया वि भरन्ति^१ अन्नम् बृहस्पति च वर्षिता सोमबन्धुका । तेषाम् यज्ञे क्रियमाणे अथर्वा प्रथममेव मार्गान् विधत्तान् अकरोत् । अथ देवा बलै सह भृगव च रूपय तत्र गत्वा पशून् तम् शातयन्त । 'यज्ञैरथर्वा प्रथम पयस्तते' (ऋ १, ८३, ५) इत्युक्तमिति ॥ १० ॥

^१इति अष्टमाष्टक चतुर्थाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

ते हि द्यावापृथिवी भूरिरेतसा नराशंसश्चतुरङ्गो यमोऽदितिः ।

देवस्त्वष्टा द्रविणोदा ऋभुक्षणः प्र रोदसी मरुतो विष्णुरहिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंस । चतुऽङ्ग । यम । अदिति ।

देव । त्वष्टा । द्रविणऽदा । ऋभुक्षण । प्र । रोदसी इति । मरुत । विष्णु । अहिरे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ते हि द्यावापृथिव्यौ ओषधीभि उदकैश्च बहुरेतस्के भवत । नराशंस^१ चतुरङ्ग । दक्षिणाम्रिवजं चतुर्भिरग्निभिश्चतुरङ्गवम् । यम. च अदिति च देव त्वष्टा तथा द्रविणोदा ऋभुक्षण^२ । ऋभव ऋभुक्षण उच्यन्ते । प्र पूज्यन्ते द्यावापृथिव्यौ मरुत विष्णु चास्माभि स्तोत्रभि ॥ ११ ॥

उत स्य न उशिजांमुर्विया कविरहिः शृणोत बुध्योऽ हवीमनि ।

सूर्यामासा विचरन्ता दिविक्षिता धिया शमीनहुपी अस्य बोधतम् ॥ १२ ॥

उत । स्य । न । उशिजाम् । उर्विया । कवि । अहि । शृणोतु । बुध्य । हवीमनि ।

सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता । धिया । शमीनहुपी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अपि च स अस्माकम् कामयमानानाम् महान् कवि अहि बुध्य शृणोत स्तुतिं हवने । सूर्याचन्द्रमसौ च विचरन्तौ दिवि निवसन्तौ बुधेताम् । अथ हे शमीनहुपी! युवा च बुद्ध्या स्तोत्रमिदं बुधेयाम् । तत्र पृथिवी शमी । 'शमीनहुपीय वै शमी तस्या एष गर्भ' इति वाज-सनेपकम् ॥ १२ ॥

प्र नः पूषा चरथं विश्वदेवोऽपा नपादतु वायुरिष्टये ।

आत्मानं वस्यो अभि वार्तमर्चत तदक्षिना सुहवा यामनि श्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । न । पूषा । चरथम् । विश्वदेव्य । अपाम् । नपात् । अतु । वायु । इष्टये ।

आत्मानम् । वस्य । अभि । वार्तम् । अर्चत । तत् । अक्षिना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥

वेङ्कट० प्र अवतु अस्माकम् पूषा जङ्गमम् विश्वदेवहितं अपाम् नपान् वायुं यज्ञस्य क्रियमाणस्य निष्कृत्यर्थम् । सर्वेषामारमभूतम् वायुम् च वसीय प्रशस्यतरमज्ञं प्राप्तुम् अभि अर्चत । तत् इदं स्तोत्रं हे अश्विनौ ! स्वाह्वानौ^१ युवाम् आगमने शृणुतम् ॥ १३ ॥

विशामासामभयानामधिक्षितं गीर्भिरु स्वयंशसं गृणीमसि ।

यामिर्विश्वामिरेदितिमनर्वणमक्तोयुगानं नृमणा अधा पतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिक्षितम् । गीऽभि । ऊँ इति । स्वयंशसम् । गृणीमसि । ग्नाभिः । विश्वामि । अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तो । युगानम् । नृमणा । अधः । पतिम् ॥
वेङ्कट० आसाम् विशाम् अभयानि प्रदानुम् अभिनिजसन्तम् स्तुतिभिः स्वयंशसम् स्तुम सर्वाभि सह^१ देवपत्नीभिः अदीनम् अप्रत्यूतम् रात्रे युवानम् नृमणसम् स्वामिनम् आभिः गृहपतिमिति ॥ १४ ॥

रेभदत्र जनुषा पूर्वो अङ्गिरा ग्रावाण ऊर्ध्वो अभि चक्षुरध्वरम् ।

येभिर्विहाया अमयद्विचक्षणः पार्थः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति ॥ १५ ॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्व । अङ्गिरा । ग्रावाण । ऊर्ध्वो । अभि । चक्षुः । अध्वरम् ।
येभिः । विहाया । अमयत । विद्वक्ष्ण । पार्थः । सुमेकम् । स्वधितिः । वनन्वति ॥ १५ ॥

वेङ्कट० अस्तौत् अत्र जन्मना पूर्वं प्रवृत्त अङ्गिरा । ग्रावाण च उत्थिता अभि अपश्यन् अध्वरम् अभिपश्यन्तु आसन्, येभिः यजमानानां विद्वष्टा इन्द्रं महान् भवति, प्रज्ञं प्रवृत्त आसीदित्यर्थः । अनन्तरम् अथ स्वधितिं यज्ञं उदकवति मेघे स्थितम् अन्नसाधनम् शोभनमुत्पन्नम्, निरामयदिति शेषः ॥ १५ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके चतुर्धाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[९३]

^१ तान्वाः पार्थः ऋषिः । विश्वे देवा देवता । प्रस्तारपठन्ति इत्यन्तः ; १, ३, १३ अनुष्टुभः ।

९ अक्षरे पङ्क्तिः, ११ अक्षरमात्रिणी, १५ पुरस्ताद्वृहती ।

महिं घावापृथिवी भूतमूर्धो नारीं युद्धी न रोदसी मदं नः ।

तेभिर्नः पातं सक्षस एभिर्नः पातं शूपाणि ॥ १ ॥

महिं । घावापृथिवी इति । भूतम् । उर्ध्वं इति । नारी इति । युद्धी इति । नः । रोदसी इति । मदम् । नः ।
तेभिः । नः । पातम् । सक्षसः । एभिः । नः । पातम् । शूपाणि ॥ १ ॥

वेङ्कट० तान्वाः पार्थः । अत्यन्तम् हे घावापृथिवी ! विन्वीर्णे भवतम्^१ । स्त्रियै इव महायो घावापृथिवी सदा अस्माकम् । ते स्वर्दीये पारत्रे अस्माकम् अत्यन्तमभिभवितुं शक्नो पातम् । एभिः स्वर्दीयैः अस्मान् रक्षतम् नानुवर्ते ॥ १ ॥

१. एवमीति, महानीति, एवानीति । २. 'उभ' सद्वि' अः, १५. सर्वोभि सह वि' ।
१-२. नास्ति सूचो, ४. अमयद्वि ।

यज्ञैर्यज्ञे स मर्त्यो देवान्संपर्यति । यः सुमैर्दीर्घश्रुत्तम आपिनासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञैर्यज्ञे । स । मर्त्ये । देवान् । सुपर्यति ।

य । सुमै । दीर्घश्रुत्तम । आऽविनासाति । एनान् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञैर्यज्ञे स मनुष्य देवान् परिचरति, य सुखकरै हविर्भि एनान् परिचरति अतिशयेन दीर्घश्रवण^१ ॥ २ ॥

विश्वेषामिरज्यवो देवानां चार्धहः ।

विश्वे हि विश्वमहसो विश्वे यज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यव । देवानाम् । वा । मह । विश्वे । हि । विश्वमहस । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० हे विश्वेषाम् ईश्वरा^१ । देवानाम् भवता वरणीयम् महत् धनं विश्वे । विश्वे हि यूय व्यासतेजस्का । विश्वे यज्ञेषु यष्टव्या ॥ ३ ॥

ते या राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।

कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । य । राजान । अमृतस्य । मन्द्रा । अर्यमा । मित्र । वरुण । परिज्मा ।

कद्रु । रुद्र । नृणाम् । स्तुत । मरुत । पूषण । भग ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ते खलु राजान अमृतेन माद्यन्ते अर्यमा मित्र वरुण. च परितो गन्ता । सुखम् रुद्र प्रपच्छतु स्तुत^२ नृणाम्, मरुत पूषण भग च । ४ ॥

उत नो नक्तमपा वृषण्वसू सूर्यामासा सदेनाय सधुन्या ।

सचा यत् सार्धेषामर्हिर्वृधेषु बुध्न्यः ॥ ५ ॥

उत । न । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । सूर्यामार्मा । सदेनाय । सधुन्या ।

सचा । यत् । सार्धे । एषाम् । अर्हि । वृधेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्माकम् नक्तम् व्याप्तानाम् अति नक्तमेति^३ ॥ ५ ॥

^१ इति अष्टनाष्टकं चतुर्धाध्याये षड्विंशो वर्गः ॥

उत नो देवावृधिनो शुभस्पती धामभिर्मित्रावरुणा उरुष्यताम् ।

महः स राय एषतेऽति धन्वेव दुरिता ॥ ६ ॥

उत । न । देवो । अृधिनो । शुभ । पती इति । धामेऽभि । मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् ।

मह । स । राय । आ । ईषते । अति । धन्वेऽइव । दुरिता ॥ ६ ॥

१ १. नास्ति वि. २. 'वगव वि' अ. ३. तु. निघ २, २१, ३, ५ ४. सुगो वि' अ, एनो वि. ५. नक्तमिति वि. ६-८. नास्ति मूको.

वेङ्कट० अपि च अस्मान् देवौ अश्विनौ^१ उदकस्य पती तथा मित्रावरुणौ च भार्गवी शरीरैः रक्षताम् । यम् अमी रक्षन्ति, स महान्ति धनानि आभिसुख्येन गच्छति, अति गच्छति च दुरितानि शीघ्रम्, यथा पथिको निरुदकान् देशानिति ॥ ६ ॥

उत नो रुद्रा चिन्मृकतामश्विना विश्वे देवासो रथस्पतिर्भगः ।

ऋभुर्वाजं ऋभुक्ष्णः परिज्मा विश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । न । रुद्रा । चित् । मृकताम् । अश्विना । विश्वे । देवास । रथ पति । भग ।

ऋभु । वाज । ऋभुक्ष्ण । परिज्मा । विश्ववेदस ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपि च अस्मान्^२ रुद्रपुत्रौ अश्विनौ सुखयताम्, तथा विश्वे देवा रथस्य पति^३ पूषा भग च । ऋभु वाज च हे महान्तो देवाः^४ परितो गन्ता वायुश्च सुखयन्तु हे विश्वघता^५ ॥ ७ ॥

ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधतो मद आ ते हरीं जूजुवानस्य वाजिना ।

दुष्टरं यस्य सामं चिदध्वग्यज्ञो न मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभु । ऋभुक्षा । ऋभु । विधत । मद । आ । ते । हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना ।
दुष्टरम् । यस्य । साम । चित् । ऋधक् । यज्ञ । न । मानुष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऋभु महान्, ऋभु परिचरत मदकर^१ । तस्य तव गच्छत अश्वौ बलिनौ आगच्छत, यस्य तव रक्षोभि दुष्टरम् साम गीयते^२, तथा पृथग् यज्ञ च मानुष अनुष्ठीयत इति ॥ ८ ॥

कृषी नो अहंयो देव सवितः स च स्तुपे मघोनाम् ।

सहो न इन्द्रो वह्निभिर्न्येषां चर्पणीना चक्रं रश्मि न योयुवे ॥ ९ ॥

कृषि । न । अहंय । देव । सवितरिति । स । च । स्तुपे । मघोनाम् ।

सहा इति । न । इन्द्र । वह्निभि । नि । एषाम् । चर्पणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥

वेङ्कट० कुरु अस्मान् अनवनतवदनान् देव । सवित । स त्व स्तूपसे यजमानानाम् ऋग्विभि । अथ इन्द्र अस्माकम् एषाम् मनुष्याणाम् मरद्भि सह बलम् नि मिश्रयतु, यथा रथस्य चक्रम् अश्वानाम् रपिम् आत्मनि यच्छतीति । मृतीयोऽस्या पादश्चतुर्दशक ॥ ९ ॥

ऐषु द्यावापृथिवी धातं महदस्मे वीरेषु विश्वचर्पणि श्रयः ।

पृथं वाजस्य सातये पृथं रायोत तूर्पणे ॥ १० ॥

आ । ऐषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्म इति । वीरेषु । विश्वचर्पणि । श्रयः ।
पृथम् । वाजस्य । सातये । पृथम् । राया । उत । तूर्पणे ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ धत्तम् हे चावापृथिव्यौ! एषु महत् अस्माकम् पुत्रेषु 'सर्वमनुष्यं(?)' यशः । तथा अन्नम् आधत्तम् बलस्य भजनाय । अन्नम् अपि च अत्र धनेन सह आधत्तम् शत्रूणां तरणाय ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये सप्तविंशो वगः' ॥

एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वं कूचिन् सन्तं सहसावन्नाभिष्टये सदा पाह्यभिष्टये ।
मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मद्व्युः । त्वम् । कूचिन् । सन्तम् । सहसावन् । अभिष्टये । सदा । पाहि ।
अभिष्टये । मेदताम् । वेदताम् । वसो इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० एतम् शंसम् इन्द्र । अस्मत्काम । त्वम् यत्र कचिदपि स्थितम् बलवन् ! अभिलषितसिद्धयर्थम् अपि वा यागार्थम् सदा रक्ष । 'मम स्तोतुः मेदताम् मांसलतां' प्रज्ञानेन हे धासयित ! बुध्यस्वेति ॥ ११ ॥

एतं मे स्तोमं तना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।
संवर्ननं नाश्च्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतद्यामानम् । वावृधन्त । नृणाम् ।
सम् । संवर्ननम् । न । नाश्च्यम् । तष्टाऽइव । अर्नपच्युतम् ॥ १२ ॥

वेङ्कट० एतम् मदीयम् स्तोत्रम् मनुष्याः । रश्मौ इव विस्तृतान् सूर्ये दीप्तगमनम् वर्धयन्तु नेतृणां देवानां स्वभूतम्, यथा शत्रूणाम् संवर्ननम् अश्वाद् रथे 'संस्कृतम् तष्टा' संस्कारस्थानात् अनपच्युतम् रथिष्वागतेषु प्रेरयति । 'रथ न तष्टेव तस्मिन्नाय' (ऋ १, ६१, ८) इत्यनेन समानमिति ॥ १२ ॥

वावर्त येपां राया युक्तैषां हिरण्ययी ।
नेमर्धिता न पौस्या वृथेव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

वावर्त । येपाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी ।
नेमर्धिता । न । पौस्या । वृथाऽइव । विष्टान्ता ॥ १३ ॥

वेङ्कट० येपाम् नेतृणां देवानाम् धनेन पुरवो वर्तन्ते, तेषु मदीयेयं दितरमणीया स्तुतिः युक्ता भवतु । यथा सङ्ग्रामे बलानि अनायासेन व्यासपर्यन्तानि सङ्गच्छन्ते, तद्वदिति ॥ १३ ॥

प्र तद् दुःशीमे पृथ्वाने वेने प्र रामे वोचमसुरे मधर्वत्सु ।
ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु पृथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

१. 'शिवो वि' । २-२. सर्व मनुष्यमहद् मूको. ३-३. नास्ति मूको. ४ ४. ममश्रोतुर्दत्ता मास-
ककाः वि, मम स्तोत्रं ये...मांसलताम् वि; मम स्तोत्रं 'मांस' अ. ५. छान् वि. ६-६. युष्टितम् वि
अ. ७-७. तष्टे वस्मिन्नाय वि; तष्टेवर्तं सविन्नाय वि अ. ८. येपा देवानाम् वि अ. ९. नास्ति मूको.
१०. स्तुतिभिः मूको.

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथगने । वेने । प्र । रामे । वोचम् । असुरे । मध्वत्सु ।

ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता । अस्मदयु । पथा । त्रिदशार्चि । एषाम् ॥ १४ ॥

षेड्डट० प्र अवोचम् तत् दुःशीमनाम्नि, पृथगान पृथि तस्मिन्, वेने च । प्र अवोचम् रामे च बलवति, इत्य धनवत्सु ण्यु तत् स्तोत्रम् । ये अमी युक्त्वा पञ्च शतानि रथान् अस्मत्कामा पथा सागच्छन्ति, तेषाम् एषाम् प्रावच विश्रावकम्^१ गुणयुक्तं दवाना स्तोत्रमिति ॥ १४ ॥

अधीन्वयं सप्ततिं च सप्त च ।

सद्यो दिदिष्ट तान्यः सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः सद्यो दिदिष्ट मायनः ॥ १५ ॥

अधि । इत् । तु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।

सद्य । दिदिष्ट । तान्य । सद्य । दिदिष्ट । पार्थ्य । सद्य । दिदिष्ट । मायन ॥ १५ ॥

षेड्डट० ण्यु राजसु गवाम् सप्त सप्ततिम् च सद्य एवायम् ऋषि अधि दिदिष्ट । अधिपूर्वो दिशि याज्जार्थ^२ । पृथो^३ पुत्र पार्थ्य^४ । मायुश्च नामास्य कुले कश्चिदिति ॥ १५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याये अष्टाविंशो वरः^५ ॥

. [१४]

^१अर्बुद काद्रवेय सर्पं ऋषि । प्रावाणो देवता । जगती छन्दः, ५, ७, १४ त्रिष्टुभ^२ ।

प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम् प्रावन्तो वाचं वदता वदन्तः ।

यदद्वयः पर्यताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः ॥ १ ॥

प्र । प्रेते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम् । प्रावन्तो । वाचम् । वदतु । वदन्तो ।

यत् । अद्वय । पर्यता । साकम । आश्व । श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥^३

षेड्डट० अर्बुद काद्रवेय सर्पं ऋषि । प्र वदन्तु एते प्रावाण, प्र वदाम् वयम् प्रावन्त्य वाचम्, वयम् च वदत वदन्त्याः, यदा हे आश्वरणीया ! आश्वान ! सह क्षिप्रकारिण श्रोतव्यम् वाचम् भरथ इन्द्रार्थम् सोमेन दत्ता तदानीमिति ॥ १ ॥

एते वदन्ति शतवत् सहस्रवद्भिर्ब्रूवन्ति हरितेभिरासभिः ।

विष्टी प्राराणः सुकृतः सुकृन्पया होतुमिच्छत् पूर्वं हविरयमाश्रत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतवत् । सहस्रवत् । अभि । ब्रूवन्ति । हरितेभि । आमऽभि ।

विष्टी । प्राराण । सुकृतं । सुकृन्पया । होतुं । चित् । पूर्वं । हविऽअयम् । आश्रत ॥ २ ॥

१. यस्यास्य वि'. २. यशस्य मूको ३. 'वे' वि', 'वे' वि' अ'. ४. पार्थः वि' अ'; प्रथः वि'. ५. ५. पारिण मूको ६. अत्र या (९, ९) द.

वेङ्कट० 'एते वदन्ति' 'यथा शतं मनुष्याः' सह वदन्ति, 'यथा वा सहस्रम्' । अभि कन्दन्ति सोमसं-
सर्गाद् हरितवर्णे आस्यैः । यज्ञं व्याप्य प्रात्राण सुकर्मणः शोभनया क्रियया होतुः अग्नेः पूर्वमेव
हविषो भक्षणम् प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

एते वदन्त्यविदन्तना मधु न्यूह्यन्ते अधि पक्व आमिषि ।

वृक्षस्य शाखामरुणस्य वपस्वस्तस्ते सूभर्वा वृषभाः प्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । अविदन् । अना । मधु । नि । ऊङ्ख्यन्ते । अधि । पक्वे । आमिषि ।

वृक्षस्य । शाखाम् । अरुणस्य । वपस्वतः । ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते शब्दायन्ते, लभन्ते च आस्येन सोमम् । नि ऊङ्ख्यन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति पक्वे आमिषे,
वदन्तुमिच्छन्ति इति सोमाभिप्रायम् । यथा कच्चादा मांसमत्तुमिच्छन्तः शब्दायन्ते, तद्वच्छब्दं
कुर्वन्ति । अरुणवर्णस्य कस्यचित् वृक्षस्य शाखाम् भक्षण्यन्तः ते शोभनभक्षाः वृषभाः पुर्मांसः
प्र रुवन्ति ॥ ३ ॥

बृहद्वदन्ति मद्विरेण मन्दिनेन्द्रं क्रोशन्तोऽविदन्तना मधु ।

संरम्या धीराः स्वसुभिरनर्तिपुराघोषयन्तः पृथिवीमुपवदिभिः ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मद्विरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः । अविदन् । अना । मधु ।

संरम्यम् । धीराः । स्वसुभिः । अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपवदिभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्यन्तम् शब्दायन्ते मद्विरेण सोमेन 'अभिपूयमाणेन इन्द्रम्' क्रोशन्तः । भलभन्त आस्येन
सोमम् । तेऽग्नी संरम्या भूत्वा घृष्टाः सङ्गुलीभि सह नृतयन्ति स्वशब्दैः पृथिवीम्
आघोषयन्तः । अभिपूयमाणे हि सोम उपरवेपु शब्दा जायन्ते ॥ ४ ॥

सुपर्णा वाचमक्रतोष दव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।

न्यशङ्गिन् युन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरु रेतो दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

सुपर्णाः । वाचम् । अक्रतु । उप । दधि । आऽखरे । कृष्णाः । इषिराः । अनर्तिषुः ।

न्यम् । नि । युन्ति । उपरस्य । निऽकृतम् । पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुपर्णा प्रावाणः उप दधि कुर्वन्ति शब्दम् । मज्ज आखरः । कस्मिंश्चित् आखरे कृष्णाः
मृगाः गमनशीलाः नृतयन्तीति 'अभिपवप्रवृत्ता आखरस्था' प्रावाण उच्यन्ते । ते अपोमुखम्
गच्छन्ति उपरस्य मध्यस्थस्य प्रावाणः निष्कृतम् अभिपवयोग्यम् । पुरु च सोमलक्षणमुदकम्

१-१. नास्ति वि'. २-२. दवागमनुषाः वि' अ'. ३. 'ऊङ्ख्य वि'. ४-४. 'मणेन्द्र वि';
'मणेन्द्र वि' अ'. ५. सृष्टाः वि' अ'; घृष्टाः वि'. ६. नास्ति वि'. ७. नास्ति मूको. ८. अप्रज
मूको. ९. आखर... वि' अ'. १०-१०. 'उत्तरा वि'; 'उत्तरा वि' अ'. ११. अमि... योग्यं मुखं
वि' अ'.

धारयन्ति सूर्यवच्छेवनवर्णा सोममसर्गान् । 'अथ इवेत कल्शम्' (श्र ४, २७, ५) इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टकं चतुर्थाध्याये षडोनविंशो वर्गः' ॥

उग्राह्वं प्रवहन्तः समायसुः साकं युक्ता वृषणो विभ्रतो धुरः ।

यच्छ्वमन्तो जप्रस्राना अराविषुः शृण्वे एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उग्राह्व । प्रवहन्तः । समऽआयसु । साकम् । युक्ता । वृषण । विभ्रतः । धुरः ।

यत् । श्वमन्तः । जप्रस्राना । अराविषुः । शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वतामऽइव ॥ ६ ॥

षेड्डट० उद्गृह्णां इव अथा रथम् प्रवहन्तः समागच्छन्ति साकम् युक्ता प्रावाण यज्ञस्य धुरं धारयन्तः । यज्ञं वहन्तीत्यर्थः । यदा श्वमन्तः सोमं ग्रसमाना दम्बायन्तः, सवानीम् एषाम् दम्बा श्रूयते अश्वानाम् इव हेपादाब्दः ॥ ६ ॥

दशानिम्भो दशरक्षेम्यो दशयोक्त्रेम्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशामीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशानिऽभ्यः । दशऽरक्षेभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।

दशामीशुभ्यः । अर्चतः । अजरेभ्यः । दशः । धुरः । दशः । युक्ताः । वहद्भ्यः ॥ ७ ॥

षेड्डट० पञ्चविधेभ्यो प्रावम्य स्तुतिमुच्चारयतेत्यर्थः । तत्र 'कन्या । अवनयः' (निघ २, ५) इत्यादीन्वङ्गुलीनामसु पठितानि । तत्र यास्क (३, ९) — 'अवनयोऽङ्गुलीयो मवयवन्ति कर्माणि । कन्या प्रक्षीययाति कर्माणि । योक्त्राण योन्नानीति व्याख्यानम् । अभीशवोऽन्यस्तुवते कर्माणि' इति । दश अङ्गुली वहद्भ्यः । तदेवाह — दश अभिपठकर्मणि' युक्ताः वहद्भ्यः इति ॥ • ॥

ते अद्रेयो दशयन्त्राम आश्वस्तेषामाधानं पर्येति हर्षतम् ।

त ऊं मुत्स्यं सोम्यस्यान्वमोऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्रेयः । दशऽयन्त्रामः । आश्वः । तेषाम् । आऽधानम् । परि । एति । हर्षतम् ।

ते । ऊं इति । मुत्स्यं । सोम्यस्य । अन्वमः । अशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

षेड्डट० ते प्रावाण दशाङ्गुलीयन्त्रा अभ्या । तेषाम् आधानम् अभिपठकर्म परि गच्छति स्तुतौ यम्' मुत्स्यं अन्वम् । ते ऋषिभिरुक्तम् 'सोममयस्य अश्वस्य' पीयूषं प्रथमम् भेजिरे । तदेवाह — आऽऽः मुत्स्यस्य पीयूषम् भेजिरे इति ॥ ८ ॥

ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निमतेऽशुं द्रुहन्तो अध्यामन्ते गवि ।

तेभिर्दृग्ं पप्रिगन्सोम्यं मघिन्तो रथेन प्रयते वृषायते ॥ ९ ॥

ते । सोमऽअर्द । हरी इति । इन्द्रस्य । निसने । 'अंशुम् । दुहन्त । अधि । आसने । गर्त्रि ।
तेभि । दुग्धम् । पपिऽवान् । मोम्यम् । मधु । इन्द्र । वर्धत । प्रधते । नृपऽयने ॥ ९ ॥

वेङ्कट० ते सोमस्यात्तार बधौ इन्द्रस्य प्राप्नुवन्ति । सोमम् दुहन् अधि आसने च 'अधिषवण-
चर्मणि आनङ्कहे' । ते दुग्धम् पापवान् सोममयम् मधु इन्द्र वृद्धगरीरो भवति, विस्तीर्णं
शरीरश्च, तथा वृषेवाचरति ॥ ९ ॥

वृषा वो अंशुर्न किला रिपाथनेऽन्तः सदमित् स्थनाशिताः ।

रैवत्येव महसा चारवः स्थन् यस्य प्रावाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥

वृषा । वो । अंशु । न । किल । रिपाथन । उच्चाऽन्तः । सदम् । इत् । स्थन् । आशिता ।
रैवत्याऽईव । महसा । चारव । स्थन् । यस्य । प्रावाण । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥

वेङ्कट० वर्णिता व 'सोम । न किल यूयम् रिपाथन शीर्षा ' 'मवथ । अन्नवन्त ' सदैव मवथ सुहिता ।
ते यूय रैवत स्वभूतेन इव तेजसा युक्ता कल्याणा मवथ । यस्य यजमानस्य प्रावाण !
अजुषध्वम् यज्ञम्, तत्रेति ॥ १० ॥

"इति अष्टमाष्टके चतुर्थाध्याय त्रिंशो वर्गः ॥

तृदिला अर्तदिलासो अर्द्रेयोऽश्रमणा अर्तुपिता अर्तृत्यजः ।

अनातरा अजराः स्थामरिष्णवः सुपीवसो अर्तुपिता अर्तृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिला । अर्तदिलास । अर्द्रेय । अश्रमणा । अर्तुपिता । अर्तृत्यज ।
अनातरा । अजरा । स्थ । अरिष्णव । सुपीवस । अर्तुपिता । अर्तृष्णज ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अन्येषां भेदका स्वयस्येनाऽभिज्ञा प्रावाण श्रमवजिता 'अर्तुरक्षिपिणीहृता अमारिता
अरोगा नाराहिता अर्द्विका मवथ अत्यन्त मेदुरा अरिषासव असज्जनातृष्णा ॥ ११ ॥

ध्रुवा एव वः पितरौ युगेयुगे क्षेमैकामासुः सदैवो न युञ्जते ।

अजुर्गामौ हरिपाचौ हरिद्रव आ या रवेण पृथिवीमशुश्रुः ॥ १२ ॥

ध्रुवा । एव । व । पितर । युगेऽयुगे । क्षेमैऽकामासु । सदैव । न । युञ्जते ।
अजुर्गामे । हरिऽमाच । हरिद्रव । आ । याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रु ॥ १२ ॥

वेङ्कट० निश्चला 'एव युष्माकम् पितर पर्यन्त' सर्वेषु युगेषु । तस्याऽऽत्मन 'क्षेमैकामा सदांमि
न आत्मना सदाजयन्ति । जरावजिता सोमस्य सम्भकार हरणशीलाः हरिवर्णा धावा-
पृथिव्यौ रवेण आ भावयन्ति ॥ १२ ॥

१-१. अथ निम्न (२.५) द्र. २ नास्ति वि' अ'. ३ ३ 'मे' 'एयुगे वि' अ'. 'मय' 'युगे वि'.
४ नर मूको ५ वि' वि'. ६ ६ 'व' 'वि' अ'. 'देव' वि'. ७ ७. नास्ति मूको.
८ आ मेरस्य मयनर मूको. ९ नास्ति वि'. १० 'नदा' वि' अ'.

तदिदं द्रुन्त्यद्रयो विमोचने यामन्नञ्जस्पाह्व घेदुपुन्दिभिः ।

वर्पन्तो वीजमिध धान्याकृतः पृञ्चन्ति सोमं न मिनन्ति वप्यतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वृदन्ति । अद्रय । विमोचने । यामन् । अञ्ज पा ऽह्व । घृ । इत् । उपुन्दिभिः ।
वर्पन्त । वीजमऽद्रय । धान्यऽकृत । पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । वप्यतः ॥ १३ ॥

वेङ्कट० तत् एव वदन्ति प्रावाण विमोचनवेलायामपि यथा गमने अञ्जसा (गच्छन्?) रथ^१
शब्दे (तु. मं ४) । तदेव वदन्ति — तच्छब्देन शब्दस्य घोषः परामृश्यते । सर्वदैकरूपो भवति
प्राणां शब्दघोष^२ इति । वर्पन्त वीजम् इव वृषीवका सम्पर्वयन्ति सोमम् च कर्मणि, तच्च
हिंसन्ति सोमं भक्षयन्तः ॥ १३ ॥

सुते अध्वरे अधि वाचमक्रता क्रीळपो न मातरं तुदन्तः ।

वि पू मुञ्चा सुपुत्रपो मनीपां वि वर्तन्तामद्रयश्चार्यमानाः ॥ १४ ॥

सुते । अध्वरे । अधि । वाचम । अक्रत । आ । क्रीळय । न । मातरम् । तुदन्तः ।
वि । सु । मुञ्च । सुपुत्रय । मनीषाम् । वि । वर्तन्ताम् । अद्रय । चार्यमानाः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० सुतसोमे यज्ञे वाचम् कृण्वन्ति यथा आ क्रीडकाः । कुमारः मातरम् हस्तेन तुदन्त । अथ
स्तोत^१ वि मुञ्च सोममभिपुत्रवता प्राच्या स्तुतिम् । वि गच्छन्ताम् अद्रयं पूज्यमाना इति ॥ १४ ॥

^१इति अष्टमाष्टकं चतुर्थोऽध्याये ण्कारिणो वग^२ ॥

इत्थं व्याख्यन् पठितमम् अक्षयं साधनाह्वयः ।

चोलेषु निवसद् कश्चिन् सम्यमालिषु सर्वदा ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताद्वयाख्ये अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

— * —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

‘हये जाये मनसा (मा’ अ)थ व्याचिरयासति माधव ।

‘अनर्थकत्वसन्देहं मन्त्रेष्वादावपानुदत्’ ॥ १ ॥

बहूनामिह सन्त्राणामर्थे नोपलभामहे ।

ततो नार्थेऽस्ति तात्पर्यम् इति कौत्सस्त्वभाषतः ॥ २ ॥

यथर्पभस्य मेघस्य दुन्दुभेश्च रथस्य च ।

साग्नां चानर्थकाः शब्दाः ‘तद्वद्वयजुषस्य च’ ॥ ३ ॥

यच्च कर्म क्रियमाणम् ऋग्यजुर्वा वदेदिह ।

तदेव ब्राह्मणान्याहुस्तस्मान्मन्त्रा निरर्थकाः ॥ ४ ॥

यानि धर्मैः कपालानि कपालानां विमोचनम् ।

‘प्रपन्नं चो(च’ उ)र प्रथमार्थ’ ‘रत्ना’ ‘चोर्न’ विमोचनम् ॥ ५ ॥

‘आय’ उन्दन्तु जीवमे’ केशानामपि चेन्दनम् ।

मन्त्रैरेव प्रणीतानि ब्राह्मणैर्विहितान्यपि ॥ ६ ॥

तथा विप्रतिषिद्धार्था ‘ऋमार्थं गतमेव’ च ।

‘शतं मेपात्रं वृक्षं (कथं)’ इति भिक्षा सङ्ख्याऽनयोक्तृचोः ॥ ७ ॥

एवम् ‘एकं एव हृद्गो(दः)’ ‘अ’संख्याता सुदृष्टाणी (णि’ ह)ति ।

‘अनुमुरिन्द्र! जज्ञिये’^{१२}, ‘शतं मेनाम्’^{१३} तथाऽनयम् ॥ ८ ॥‘मायेन् मा ते यानी(नि)’^{१४} इति च विस्पष्टमृषिरुक्तवान्^{१५} ।

सर्वेषामेव युधानां मुक्तकण्ठमसत्यताम् ॥ ९ ॥

देवलोके षडत्यग्निर्द्वर्षीति प्रतीयते ।

‘यत्र वेर्षं धनस्यते’^{१६}, ‘भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति’^{१७} ॥ १० ॥‘अग्ने न देववाहनः’^{१८}, ‘देवप्रा हस्यमोदिषि’^{१९} ।‘मुहे यन् रिभ हं रगम्’^{२०} षडव सति तादृशाः ॥ ११ ॥

१-१. ‘बहुनामिह’ वि’ अ’ बहुना; ‘सन्त्राणामर्थे’ वि’. २. नोपलभामहे’ वि’. ३. कौत्सः भाषतः वि’. ४. कौत्सस्त्वभाषतः वि’. ५. मुन्दन्तु’ वि’ अ’. ५-५. ‘हृद्गोदोऽर्षि’ बहुना. ६-६. नास्ति अ’. १ ते १, १.८, १. १ अ १०, ८५, १४. ७. दोन्द्र वि’; रोक्ष वि’. ८. ते १, १, १, १. ९. अ १, ११०, १८. १०. अ १, ११०, १०. १०. गु. ते १.८, १, १. ११. ना १६ ५४. १२. अ १०, १११, २. १३. अ १०, १००, १. १४. अ १०, ५४, २. १५. ‘तद्वद्वयजुषस्य’ वि’; ‘तद्वद्वयजुषस्य’ वि’ अ’. १६. अ ५, ५, १०. १७. अ १, ११४, ५१. १८. अ ३, २०, १४. १९. अ १, १०८, ६. २०. अ १, ७१, ५.

धातूयन्ते' च यज्ञेषु यक्ष्यमाणास्तथाऽऽदितः ।
 'अग्निमग्न आर्वहे (ह' इ' इ) ति सन्त्यृचश्च तथाविधाः ॥ १२ ॥
 'आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र' । 'य इन्द्राग्नी चित्रनेमः' ।
 'अपा सोममर्त्तमिन्द्र' । 'वरा याहि मघवदा च' ॥ १३ ॥
 छिन्दसेवापि च द्रुत ओषधीं स्वधितिं तथा ।
 'ओषधे प्रायस्वैनम्', म्वयिते । मेन हिमीरि (मीः' इ' ति ॥ १४ ॥
 विवक्षितेऽसमाप्तेऽर्थे छन्दश्चेत् संस्थित भवेत् ।
 द्रुतेऽवशिष्टं न पुनः 'अर्वं न त्वा वार्वन्तम्' ॥ १५ ॥
 अत्यष्टिष्वपि चोक्तानि पदान्पर्येऽनवेक्षिते ।
 पुनः-पुनः प्रयुज्यन्ते तस्मान्मन्त्रा निरर्थकाः ॥ १६ ॥
 ध्वज द्रुमोऽर्धवन्तः स्युः पदसङ्घा भवन्ति ते ।
 तदुक्तमृषिणेत्याह लिङ्गाच्च त्रिनियुज्यमहे ॥ १७ ॥
 ङपादाय तथा मन्त्रान् व्याचष्टे ब्राह्मणं कचिन् ।
 ऋग्यजुर्वामिवदति समृद्धं तदुवाच च ॥ १८ ॥
 'नैव स्थाणोरपराधो यत्तमन्धो न पश्यति ।
 वृद्धमेवाभियोगाभ्यामर्थो ज्ञेयः प्रथङ्गतः ॥ १९ ॥
 दुर्ज्ञानानि ब्राह्मणानि सन्ति कानिचिदित्यतः ।
 नानर्थकानि सत्राणि तद्वन्मन्त्राश्च सार्थकाः ॥ २० ॥
 मशंभार्यमुपादानं वैशद्यार्थं तथैव च' ।
 'उह' प्रथस्वे(स्व' इ)त्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणं कृतम् ॥ २१ ॥
 लोकेऽप्युपेक्षा भवति महत्यल्पस्य तद्यथा ।
 चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ॥ २२ ॥
 इति सुबाणो वदति सहस्राणि चतुर्दश ।
 ऋग्यजुःसामुपेक्षैव' मेयस्यैकस्य युज्यते ॥ २३ ॥
 ऋग्यजुःसाम तदुपेक्षैव' महत्यानि सहस्रदाः ।
 ऋदः शतपथेनोक्ता विरोधो नान्ति तत्र च ॥ २४ ॥

अशत्रुत्वं तथेन्द्रस्य सर्वशयुतिर्दृष्टात्^१ ।
 स्तुतिः 'मुयेत् सा तं (तिं)' इति न त्वसत्यत्वकीर्तनम् ॥ २५ ॥
 अग्निर्हवींषि वहति यजमानेषु केषुचिद् ।
 तपःश्रद्धाविहीनेषु येषु नायान्ति देवताः ॥ २६ ॥
 श्रद्धातपस्समृद्धेषु यजमानेषु देवताः ।
 आहूयानीय यजति गुणवद्वाजकेषु च ॥ २७ ॥
 सर्वत्राऽऽवाहनं कार्यम् अपरैः श्रेयसामिह ।
 आगच्छन्तु न वा देवास्तथा "लोके च" दृश्यते ॥ २८ ॥
 अहिंसाऽऽज्ञायवचनाद् यूपच्छेदे^२ मतीयते ।
 अहिंसावचने चैतद् अध्वर्येर्निह्वात्मकम् ॥ २९ ॥
 छन्दसोऽनुविधानाय लौकिकाश्च प्रयुज्यते ।
 नापेक्षितं वचिच्छन्दम् अधिकं च प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
 तस्मान् मन्त्रारसामवर्जम् अर्थवन्त इति 'स्थितिः ।
 गीतिनोयैवती' लोके तथा साम निरर्थकम् ॥ ३१ ॥ इति^३ ।

[९५]

^१पेलः पुरुरवा ऋषिः । उर्वशी देवता । २, ४, ५, ७, ११, १३, १५, १६, १८ उर्वशी
 ऋषिका, पुरुरवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^४ ।

ह्ये जाये मर्नसा तिष्ठ घोरं वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।

न नौ मन्त्रा अर्नुदिताम एते मयस्करान् परंतरे चनाहन् ॥ १ ॥

ह्ये । जाये । मर्नसा । तिष्ठ । घोरं । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै । नु ।

न । नौ । मन्त्राः । अर्नुदितासः । एते । मयः । कुरान् । परंतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

येष्टुष्ट० उर्वशीर्महः पुरुरवाः पूर्वोदितं कामान् पुनरात्मायाऽधरोदुमैश्चन् । सा तमनिश्चयन्ती^५ प्रत्यापट ।
 तयोरेष संबादः ।

ह्ये जाये । अवहितेन मन्त्रेण पुत्रा^६ निष्ठ घोरं । वचानि आवां मिश्राणि कृणवावहै, क्षिप्तम् ।
 न आत्तयोः अभिलषिता अयोः "हृदि कल्पिता" परस्परमनुनाः एते^७ सुप्तम् कुर्वन्ति बहुप्रापि
 दिव्येषु गतेषु तेषामुत्तमैऽप्यहनीति । अथ वाचमनेष्वम् — 'निरोभती न आत्मा ज्ञानं पुरुरोरे ममया

१. "जा वि"; "जाः वि" अ^१. २-२. लोके वि^२ अ^१. ३-३. उर्वशीरे वि^३ अ^१. ४-४. त्रिष्टुप्
 वि^४ अ^१. ५. इति ऋषिका समज्ञा अ^५. ६-६. नास्ति सूको. ७. "अप्री" वि^७ अ^१; "पि वि".
 ८. नास्ति वि^८. ९. वि तेऽ वि^९ अ^१.

नचार' इत्युक्तवा' आह—“तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिपुच्छविरि । तं' हेयं ज्ञात्वोवाच
अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्ममिति ता होचुस्तस्मै वा आविरसामेति तथेति तस्मै
हाविरासु । तां हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवद् । ‘हये जाये’” (माश ११, ५, १, ४-६) इत्यादि ॥ १ ॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्क्रमिषमुपमांमश्रियेव ।

पुस्त्रवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् । उपमां । अश्रियाऽव ।
पुस्त्रम् । पुन । अस्तम् । परा । इहि । दुःऽआपना । वात इव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

वेङ्कट० किम् एतया केवलया वाचा करोमि तव अहम् । त्वत्सकाशात् महम् प्र अक्रमिषम्, यथा
उपमाम् बह्वीनां पूर्वापूर्वेषां प्राप्नोत्व पुनर्वृत्तये । तथा सति पुस्त्रवः । पुनः अस्तम् इति
गच्छ दुरापा अन्तम् अस्मि वात इव इति ॥ २ ॥

इपुर्न श्रिय इपुधेरसना गोपाः शतमा न रंहिः ।

अरीरे क्रतौ वि देविद्युतचोरा न मायुं चिंतयन्त धुनयः ॥ ३ ॥

इपु । न । श्रिये । इपुऽधे । असना । गोऽमा । शतऽसा । न । रंहि ।
अरीरे । क्रतौ । वि । देविद्युतत् । न । उरा । न । मायुम् । चिन्तयन्त । धुनय ॥ ३ ॥

वेङ्कट० सम्प्रति विस्मयान्कार्ये मयि इपुधे सकाशात् “इपु न असनायै” भवति श्रयधम् शत्रुष्वपि
तर्हि इपुधावेव शेते । तथा वेगवान् वीर न शत्रूणां गा मज्जते, न च बहूनि धनानि ।
सोऽयं पुस्त्रवा वीरेणात्मना वञ्चिते राजकर्मणि सति न विद्योतते । विस्तीर्णे सङ्ग्रामे न
‘मिदंवादम् सुप्यन्ते’ भट्टा ॥ ३ ॥

मा वसु दधती शशुराय वय उपो यदि वष्टयन्तिगृहात् ।

अमनं ननक्षे यस्मिन्चाकन् दिवा नक्तं श्रथिता वैतमेन ॥ ४ ॥

मा । वसु । दधती । शशुराय । वय । उपो । यदि । वष्टि । अन्तिऽगृहात् ।
अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा । नक्तम् । श्रथिता । वैतमेन ॥ ४ ॥

वेङ्कट० द्वे' उधरया । एत प्रथमया पुरातमना वृत्तमुपमे निवेद्य द्वितीयया पुस्त्रवमे निवेदयति ।
गा इवमुबंती 'वामकम् मज्जम्' शशुराय प्रयच्छन्ती' हे उवः । देवि । तद्गृहे “स्थिता
यदि मध्ये पति कामयते”, अन्तिगृहान्' शशुरान् पतिगृहस्याग्निके यस्य शशुरस्य गृह

१. शत्रुष्वपि वि' अ'. २. वयं वि' अ'; तद् वि'. ३. न सत्य' मूको. ४. वृत्तिम् वि'
वि' अ' पुरेया वि'. ५-५. एव नवमाये मूको. ६. मयि वि' अ'. ७-७. “इत्यर्थ” वि' अ'.
८. जातिवि' अ'. ९-९. वामकं न --- वि' अ'. १०. “अपि वि'. ११-११. स्थिताय --- वामयने
वि' अ'. १२. गतो गृहम् मूको.

तस्माच्छ्वशुराद् आत्मीयं गृह व्याप्नोति, यस्मिन् कामयमान पति आस्ते, दिवा नक्तम् च श्रथिता
पुरूरवस प्रजननेन ॥ ४ ॥

त्रिः स्म माहः श्रथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि ।

पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः ॥ ५ ॥

त्रि । स्म । मा । अहं । श्रथय । वैतसेन । उत । स्म । मे । अव्यत्यै । पृणासि ।

पुरूरव । अनु । ते । केतम । आयम् । राजा । मे । वीर । तन्व । तत् । आसी ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एकस्य अहं त्रि माम् पुरा वैतसेन^१ अभथय अपि च मह्यम् अव्यत्यै या सपत्नीभि
सह पर्यायेण पतिर्माभगच्छति, साव्यती भवति, 'अतादयै च' पूरयसि कामम् । पुरूरव । तव
गृहम् 'अहमेव अनु अगच्छन्, त्वं च तदा वीर । मम तन्व' स्वामी अभव । मत्सम्भोगस्त्वया
कृतः^२, इदानीमुपरन्तव्यमिति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

या सुजुर्णिः श्रेणिः सुम्रआपिहृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः ।

ता अज्रयोऽरुणयो न मस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनयन्त ॥ ६ ॥

या । सुजुर्णि । श्रेणि । सुम्रेऽपि । हृदेऽचक्षु । न । ग्रन्थिनी । चरण्यु ।

ता । अज्रय । अरुणय । न । मस्रु । श्रिये । गाव । न । धेनव । अनुयन्त ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आलिभूताभि^१ चतसृभिर्मानिनीभि^२ गमनत्रीलाभि एवनामधेयाभि उर्वशी आजगाम । नकार
समुच्चयार्थीय । ता इमा^३ अज्रयः अरुणय^४ च वर्णत तव सह्य न यथापूर्वं माम् उपगच्छन्ति ।
एतदेव परोक्षमाह—वत्सस्य^५ श्रयणाय धेनवः^६ गाव न शब्दायन्त इति ॥ ६ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् मा उतेमवर्धन् नद्यः स्वर्गूताः ।

महे यत् त्वा पुरूरवो रणापार्धयन् दस्युहत्याय देवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत् । मा । उत । ईम् । अवर्धन् । नद्य । स्वर्गूता ।

महे । यत् । त्वा । पुरूरव । रणाय । अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवा ॥ ७ ॥^७

वेङ्कट० पताभिश्च संसर्गस्त्वयानुभूत इरपुर्वशी वदति । मम् आसत् पुरा अस्मिन् पुरूरवमि जायमाने
देवकार्यार्थं वर्धमाने वा मा अप्सरस देवपत्न्य वा । अपि चैनम् अवर्धयन् अप्सरसामावाप्तमृता
नयः स्वयगामिभ्य । महने यत् त्वा पुरूरव ! रणाय अवर्धयन् दस्युहत्याय च देवा ॥ ७ ॥

१ व्यु. मर्धय या (३, २१) द. २-२. 'इत्येव वि' अ. १. 'इत्येव म' वि. ३-३. 'मेवात ग' उ. स. च वि' अ. १.
'मेवात ग' उ. स. च वि. ४. तन्वा वि' अ. ५. इत्येव मूको. १-१. मारित मूको. ७. भातिम् वि' अ. ८. भातिम्
वि. ८. 'म' निनीभि मूको. ९. वमा वि' अ. १०. सेन मूको. ११. वा. (१०, ४७) व्याक्यान द.

मचा यदासु जहतीषत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे ।

अप स्म मत् तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन् रयस्पृशो नाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुष । निऽसेवे ।

अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्यु । ता । अत्रसन् । रयऽस्पृश । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० 'सचा यत् आसु' इति पुरुरवसस्तिस्त्र, तत्रादितो^१ द्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह, तृतीययोर्वशीमिति । सदायभूत^२ पुरुरवा यदा आसु आरमीय रूपम् जहतीषु^३ मातिभूतासु अमानुषीषु अप्सरस्सु मानुष निषेवे अभिमुख गच्छति, तदानीं ता मत् अप स्म गच्छन्ति । त्रसिर्गमनकर्मा । यथा तरमन्ती तरसत् नाम मृगस्तस्य भोगसाधनभूता स्त्री व्याधाद् अपगच्छति, यथा वा रथे नियुक्ता अश्वाः^४ । यद्वा या पुरा निषेवे, ता सम्प्रतीत्य कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक् सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते ।

ता आतयो न तन्वंः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्त । अमृतासु । निऽस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः । क्रतुऽभि । न । पृङ्क्ते ।

ता । आतये । न । तन्वं । शुम्भत । स्वा । अश्वास । न । क्रीळय । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यदा आसु अप्सरस्सु मनुष्य नितरा स्पृशन् वागिम 'कर्मभिश्च सम्पर्कं' करोति । समुच्च-
वार्ययो न-कार । तदानीम् ता इमा आतीभूता^१ आत्मीयानि शरीरानि न शुम्भत^२ न
प्रकाशयन्ति अश्वा इव क्रीडमाना जिह्वाभिरात्मीया सूक्का^३ दन्दशाना^४ ॥ ९ ॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी निरत दीर्घमायुः ॥ १० ॥

विऽद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या । काम्यानि ।

जनिष्टो इति । अप । नर्यः । सुजात । प्र । उर्वशी । निरत । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥

वेङ्कट० विद्युन् इष या^१ पतन्ती अघातन हरन्ती^२ मद्यम् अन्तरिक्ष्याणि ठदकानि । तस्या उर्वशी^३
यदि जायते स्यात्^४ नृदिष्ट सुजात पुत्र, अथ^५ 'प्र वर्धयति उर्वशी' मम दीर्घम् आयुः । 'प्रजा-
मनु प्र जायते तद् मे मर्याद्वनम्' (तैशा १, ५, ५, ६) इति मन्त्र ॥ १० ॥^६

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वितीयो वनः^२ ॥

१-१. नागित् वि^१. २. त्वावि^२ मूको. ३. स्नाव^३ मूको. ४. जगतीषु मूको. ५-५. नृदिष्टम् वि^५ अ.
६-६. 'मिममर्षते तं वि^६. ७. जगती^७ वि^७ अ.
८. पुन वि^८; तुम् अ.
९. एषा वि^९ अ.; एषा
वि^९. १०. 'तन्मूको. ११-११. एतत्त ... वि^{११} अ.
१२. एतत्त ... वि^{१२}. १३. एतत्त ... वि^{१३}.
१४. एतत्त ... वि^{१४}. १५. एतत्त ... वि^{१५}. १६-१६. नागित् मूको.

जज्ञिय इत्या गोपीध्याय हि दधाय तत् पुरुरवो म ओजः ।

अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन् न म आशृणोः किमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिये । इत्या । गोपीध्याय । हि । दधाय । तत् । पुरुरव । मे । ओजः ।

अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वृदासि ॥

वेङ्कट० जातोऽसि ममुन्नोर्वइया पृथिव्या रक्षणाय 'हि । दधाय' तत् पुरुरव । मनोदरे भोज मयि निहितवानसि गर्भम् । तत्त्वया' ज्ञातमिति । अथापि इत्यावग्यमिति चेत्, तत्राह—अनुशासितवत्यहम् त्वा विदुषी पुरा सर्वस्मिन् अहनि यत्' मम' कर्तव्यम् । तच्च मदीय वचन त्वम् न अशृणो । किं समयात्नरहित सगति वदसीति' । तत्र वाजसनेयकम्—'ज्वशी हाप्सरा पुरुरवसमैडे चक्रमे त इ विन्दमानोवाच वि स्म माहो वैतसेन दण्डेन हतादकामा स्म मा निपद्यासे गो स्म त्वा नम दर्शम् एष वेन स्त्रीणामुपचार इति । सा हास्मिञ्चयोगुवात् । अपि हास्माद् गर्भिण्यास' (माश ११, ५, १, २) इति । तस्मिन्मा सविद ज्ञात्वा गन्धर्वा नमे पुरुरवसि 'विद्युत जनयान्चकुस्तं यथा दिवैव नम ददर्श ततो 'द्वैवयं तिरोबभूव' (माश ११, ५, १, ४) इति ॥ ११ ॥

कदा सुनुः पितरं ज्ञात इच्छाच्चक्रनाश्रु वर्तयद्विज्ञानम् ।

को दर्पती सर्मनसा वि यूयोदध यदग्निः शशुरेषु दीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सुनु । पितरम् । ज्ञात । इच्छात् । 'चक्रन् । न' । अश्रु । वर्तयत् । विज्ञानम् ।

क । दर्पती इति दम्दर्पती । सर्मनसा । वि । यूयोत् । अर्ध । यत् । अग्निः । शशुरेषु । दीदयत् ॥

वेङ्कट० कदा सुनु तवोदरस्थ पितरम् माम् ज्ञात' इच्छति' । कदा वा क्रन्दमानश्च अश्रु वर्तयति पितरम् माम् विज्ञानम् । क' दर्पती त्वां मां च समनस्कौ वि श्लेषयेत्, सगति वत् अग्नि तवोदरस्थ तव शशुरेषु दीप्यते' ॥ १२ ॥

प्रति व्रजाणि वर्तयते अश्रु चक्रन् न क्रन्ददाध्यै शिवायै ।

प्र तत् ते दिनवा यत् ते अस्मे परेहस्तं नहि मूर् मापः ॥ १३ ॥

प्रति । व्रजाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आध्यै । शिवायै ।

प्र । तत् । ते । दिनवा । यत् । ते । अस्मे इति । परी । इति । अस्तम् । नहि । मूर् । मा । आपः ॥

वेङ्कट० 'पुरुरव ! त्वाम् प्रति व्रजाणि' वर्तयन्त्ये तदपत्यम् अश्रु तया रुदन्, न रोदिति भाष्यादे तिते कल्याणे उपस्थिते सति, तत् अपत्यं पुण्यम् प्र दिशामि, यत् तव मया निहितम् । परा इति अस्तम्, नहि मूढ ! मा भासोपि ॥ १३ ॥

११. नास्ति वि' अ'. २. तत्त्वयायि'. ३. नास्ति वि' अ'. ४. मरुति'. ५. गोपि वि'. ६-८. पाठ १; पुन- > -कम् इति, 'न' उपमाधीय इति चेन्न विद्वद्भाष्यपरम्परः स्यात् (वे १, १२, ५, ६, ७).
७. नास्ति मूढो ८. एच्छति वि'. ९. तौ वि' अ'. १०. कुशितम् वि' अ'; दीप्यते इति.

सुदेवो अथ प्रपतेदनाद्यत् परावर्त परमां गन्तवा उ ।

अथा शयीत निरुक्तेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासौ अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेव । अथ । प्रपतेत् । अनाद्यत् । परावर्तम् । परमाम् । गन्तव्यैः । ऊँ इति ।

अथ । शयीत । निरुक्ते । उपस्थे । अधे । एनम् । वृका । रभसासौ । अद्युः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० अथ परिधूनो वदति पुरुरवा । सुकीड पतिः तव अथ प्रपतेत् अनाद्यत् परावर्तम्^१ अत्यन्तदूरा दिश गन्तुम् अनदानो महाप्रस्थानं कुर्यात् । अथ शयीत 'तत्र जनश्च पृथिव्या उपस्थे । अथ एनम् शयानम्' वृका वेगवन्त अद्युः^२ । 'सुदेवोऽद्योद्वा वप्रीत प्र वा पतेत् तदन वृका वा श्वानो वाऽद्युरिति हैव तदुवाच' इति वाजसनेयकम् (माश ११, ५, १, ८) ॥ १४ ॥

पुरुरवो मा मृथा मा प्र पत्तो मा स्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥

पुरुरव । मा । मृथा । मा । प्र । पत्तु । मा । स्वा । वृकासौ । अशिवास । ऊँ इति । क्षन् ।

न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि । सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥

वेङ्कट० पुरुरव । मा छियेथा । मा वा प्र पत्तु । मा च स्वाम् वृकाः अशिवा अदन्तु । न सख्य स्त्रैणानि 'सख्यानि विद्यन्ते' । स्त्रियो नाम हि सालावृकाणाम् हृदयानि । 'मैतदाद्या न वै रण मस्ममस्ति पुनर्गृह्णानिहीति' हैवेन तदुवाच' इति वाजसनेयकम् (माश ११, ५, १, ९) ॥ १५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याय तृतीयो वगं ॥^२

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्वनेसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।

वृत्तस्य स्तोत्रं सकृदहं आश्र्वां ताद्रेनेदं तावृषाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अर्चसम् । रात्री । शरद । चतस्र ।

वृत्तस्य । स्तोत्रम् । सकृत् । अहं । आश्र्वा । तात् । एव । इदम् । तवृषाणा । चरामि ॥ १६ ॥

वेङ्कट० यत् मानुषसङ्घाद् विगतदेवरूपा अचरम् मनुष्येषु । तदानीम् अहम् रमयित्री शरद यतसः । तदानीम् अहम् वृत्तस्य स्तोत्रम्^३ सकृत् अहं आश्र्वा । तेन एव स्तोत्रेणाहम् इदम् सम्प्रति वृषा सती चरामि ध्रियमणवारीरत्^४ । स्त्रियाऽपि सत्या 'मया नव सुहृत्' न विस्मृत^५ देवेषु^६ 'बा नोत्सर्पामीति'^७ ॥ १६ ॥

१. 'वा -- वि' अ. २-३. तत्राश्र्वा एविष...यं वि' अ. तत्र इष्टान् एवि' वि. ३. अथर्व वि' अ. ४-४. निविषते वि' अ. ५. 'शस्त्रीणि मूको. ६-६. नास्ति मूको. ७. अग्राह वि' अ. ८. प्रियं वि. ९. 'यवसङ्घातं वि' अ. १०. विरुपं वि. ११. देव वि' अ. १२ १३. वनोभं वि' अ.

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठानि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां । रजसः । विमानां । उप । शिक्षामि । उर्वशीम् । वसिष्ठः ।

उप । त्वा । रातिः । सुकृतस्य । तिष्ठाति । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

पेङ्कट० तेजसाऽन्तरिक्षस्य प्रायित्रीम् उदकस्य निर्मात्रीम् वशं नयामि उर्वशीम् समानाम् वसिष्ठः ।

उप 'तिष्ठतु त्वाम्' सुकृतस्य रातिः दाता पुरुरवाः । नि वर्तस्व हृदयम् तप्यते मे ॥ १७ ॥

इति त्वा देवा इम आहुरेऽहं यथेमेतद्भवसि मृत्युर्वन्धुः ।

प्रजा ते देवान् हविषा यजाति स्वर्गं तु त्वमपि मादयासे ॥ १८ ॥

इति । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐहं । यथा । ईम् । एतत् । भवसि । मृत्युर्वन्धुः ।

प्रजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति । स्वर्गः । तु । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥

पेङ्कट० इति त्वाम् देवाः इमे आहुः ऐहं, बन्धनो मृत्योः यथा भविष्यसि । प्रजा ते देवान्

हविषा यजतु । अयं स्वर्गं एव त्वम् अपि मादयासे मया सहेति ॥ १८ ॥

इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्थो वर्यः ॥

[१६]

'वस्ताकिरस ऋषिः', सर्वहरिर्वा ऐन्द्रः । हरिर्देवता । जगती छन्दः, अन्त्ये त्रिष्टुभौ ।

प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी प्र ते वन्धे वनुषो हयतं मरुम् ।

युतं न यो हरिभिश्चारु सेचतु आ त्वा विशन्तु हरिर्वर्षसं गिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्धे । वनुषः । हयतम् । मरुम् ।

युतम् । न । यः । हरिभिः । चारु । सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिर्वर्षसम् । गिरः ॥ १ ॥

पेङ्कट० वरीन्द्रः । 'प्र अस्ताविषम्' तत्र अधो महति सद्ग्रामे । प्र च अजे तत्र हन्तुः दृष्टणीयम्

मरुम् । युतम् इव सुपुत्रम् यः हरिभिः चारु उदकम् पृथिव्यां सिञ्चति, ते त्वाम् आ विशन्तु गिरः

मदीया हरिवर्षमिति ॥ १ ॥

हरिं हि योनिषुभि ये समस्वरन् द्विन्वन्तो हरीं द्विषं यथा मरुः ।

आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनेव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

१-१. 'उ ह्यो वि' अ. २. युतो मूको. ३. 'म' वि' अ. ४-५. 'यथा वि' अ.

५-५. मारिष मूको. ६-६. 'यन्तो वि' अ. ७. 'मारीष वि' अ. ८. 'म' मूको.

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । द्विन्व-तं । हरी इति । दिव्यम् । यया । सदे ।
आ । यम् । पूणन्ति । हरिऽभि । न । धेनवे । इन्द्राय । शुभम् । हरिऽन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

वेङ्कट० अथम्^१ हि इन्द्रस्य स्थानम् ये^२ सस्तुवन्ति प्रेरयन्त अथौ इन्द्राय यज्ञियम् इव बर्हिर्घिष्ठानार्थम्,
ते स्तोतार यम् सोमैश्च आ पूरयन्ति^३ धेनव इव वासम्^४ । यूयमपि त हरितवर्णम् शुभम्^५
बलम् इन्द्रप्रीत्यर्थम् उपाऽर्चत^६ ॥ २ ॥

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निर्कामो हरिरा गर्भस्त्योः ।

धुम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

स । अस्य । वज्र । हरित । य । आयस । हरि । निऽकाम । हरि । आ । गर्भस्त्यो ।
धुम्नी । सुऽशिप्र । हरिमन्युऽसायक । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स इन्द्रस्य^१ वज्र हरितवर्णं य निर्मितोऽयसा । हरि च^२ अथ अस्य^३ कमनीय । हर्ता^४
शत्रूणा यज्ञ आस्ते बाह्वो अन्नवान् सुशिप्र हरिमन्युसायक, शत्रूणा हर्ताऽभिमतता चास्य
सायको भवति । किं बहुना इदं हरितानि सर्वाणि रूपाणि नि मिमिक्षिरे निर्मितानीति^५ ॥ ३ ॥

दिवि न केतुरधि धायि हर्षतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंहा ।

तुददहिं हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतु । अधि । धायि । हर्षत । विव्यचत् । वज्र । हरित । न । रंहा ।
तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्र । य । आयस । सहस्रऽशोका । अभवत् । हरिम्ऽभर ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यथा^१ दिवि प्रज्ञापक आदित्य निहित, एवमथ स्तोत्रभि अधि^२ निहित । स्पृष्टणीय
व्याप्नोति चास्य वज्र व्याप्तव्यम्, यथा वेगेन आदित्याश्च व्याप्नुवन्ति गन्तव्य देशम् । तुदत्
अहिम् हरिशिप्र अस्य वज्र य अयसा निर्मित, सोऽय सहस्रदीप्ति भवति हयो भर्ता^३ ॥ ४ ॥

तत्त्वमहर्षथा उपस्तुतः पूर्वैभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्षसि तव विश्वमुक्थ्य^१ मसामि राधो हरिजात हर्षतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽहर्षम् । अहर्षया । उपऽस्तुत । पूर्वैभि । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वभि ।

त्वम् । हर्षसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राध । हरिऽजात । हर्षतम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वमेव अकामयथा पूर्वैभि इन्द्र! हरिकेश! यज्वभि उपस्तुत^१ । त्वम् कामयसे तव

१ अथा वि^१ अ^२ २ यदि मूको. ३ इ नास्ति मूको ४ युटितम् वि^१ अ^२, वा
वि^१. ५ उपारयन् मूको. ६ इन्द्रस्य वि^१ अ^२ ७ युटितम् वि^१ अ^२. ८ ननो वि^१ अ^२.
९ निमित्तानि वि^१ अ^२, विनीता वि^१. १०. नास्ति वि^१ अ^२. ११. अभि वि^१. १२. अथा वि^१
अ^२. १३ इत्युः मूको.

स्वभूत व्यासम् प्रशस्यम् असाधारण कृत्स्नम् अन्नम् शत्रुहारकप्रादुर्भावः स्पृहणीयम् ॥ ५ ॥

‘इति सष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चमो वर्गः’ ॥

ता वज्रिणं मन्दिनं स्तोम्यं मदं इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरीं ।
पुरुष्यस्मै सर्वनानि हर्यत इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ ६ ॥
ता । वज्रिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदं । इन्द्रम् । रथे । वहत । हर्यता । हरी इति ।
पुरुष्ये । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमा । हरय । दधन्विरे ॥ ६ ॥
वेङ्कट० तौ वज्रिणम् माद्यम् स्तोमादम् मदे इन्द्रम् रथे वहत कान्तौ अश्वौ । बहूनि सर्वनानि अस्मै
भवन्ति स्पृहणीयाय । इन्द्राय सोमा हरितवर्णा निधीयन्ते ॥ ६ ॥

अरुं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरीं तुरा ।
अर्वन्ध्रियो हरिभिर्जोषमीर्यते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥
अरम् । कामाय । हरय । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरय । हरी इति । तुरा ।
अर्वन्ध्रिभिः । य । हरिभिः । जोषम् । ईर्यते । स । अस्य । कामम् । हरिऽवन्तम् । आनशे ॥
वेङ्कट० ‘पर्याप्तम् कामाय हरितवर्णा निधीयन्तः’ । स्थिराय इन्द्राय प्रेरयन्ति सोमा क्षिप्रौ ‘अश्वौ ।
गन्तुभिः य अश्वैः शूरैः सन्त्य सङ्ग्रामं गच्छति, स रथ इन्द्रस्य कमनीयम् यज्ञम् व्याप्नोति’ ॥ ७ ॥

हरिश्मशारुहरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अर्वधत ।
अर्वन्ध्रियो हरिभिर्वाजिनीयसुरति विश्वा दुःरिता पारिषद्वरी ॥ ८ ॥
हरिश्मशारु । हरिश्केश । आयस । तुर स्पेये । य । हरिपा । अर्वधत ।
अर्वन्ध्रिभिः । य । हरिभिः । वाजिनीयसु । अति । विश्वा । दुःरिता । पारिषत् । हरी इति ॥
वेङ्कट० हरिवणश्मश्रु हरिकेश अयोमयहृदय त्वरमाणौ पातव्ये सोमे य सोमपा अर्वधत ।
य गन्तुभिः ‘हरितवर्णैः सोमैः प्रीता अन्नधनं अति पारयति’ विश्वानि दुर्गाणि आत्मी
यावन्तौ ॥ उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ८ ॥

सुरैव यस्य हरिणी पिपेततुः शिमे वाजाय हरिणीं दविष्यतः ।
प्र यत् कृते चमसे मर्मजद्वरीं पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

१ १ नास्ति मूको २ २ इन्द्र वि० अ०, इन्द्र रथेति वि० ३ नास्ति मूको ४ ४ नास्ति
वि० ५ स्तोमा वि० ६ ६ अयोमयहृदय वि० अ० ७ ७ इन्द्र वि० अ० ‘नोति नप्नोति
वि० ८ इन्द्र वि० अ०, गच्छ वि० ९ ९ प्रीता न पन्नोति वा (पा वि०) रं मूको १० दुर्गाणि वि०
अ० ११ ‘त्मीयतपश्चौ वि० अ०, ‘त्मीया विद्मौ वि०’

सुगोड्य । यस्य^१, हरिणी इति । निःस्पेतु^२ । शिमे इति । वाजाय । हरिणी इति । दधिष्वत ।
प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्त्यजत् । हरी इति । पीत्वा । मर्दस्य । ह्यृतस्य^३ । अन्धसः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० सुगो इव^१ यस्य^२ हरितवर्णे कनीनिके सोमं प्रति विपततः । तथा यस्य च हनू^३ हरिणी
सोमपात्राय कम्पयत^४ । इन्द्र^५ प्र माष्टि अश्वौ पृष्ठे यदा सस्कृते^६ चमसे^७ स्थित सोमं^८ मर्दकरम्
स्पृहणीयम् पीत्वा, तदानीमिन्द्र स्तुतेति ॥ ९ ॥

उत स्म सद्यं ह्यृतस्य पुस्त्योऽरत्पो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिपणार्ह्यदोजसा बृहद्वयो दधिषे ह्यृतश्चिदा ॥ १० ॥

उत । स्म । सद्यं । ह्यृतस्य । पुस्त्योः । अत्यं । न । वाजम् । हरिवाँ । अचिक्रदत् ।
मही । चिद् । हि । धिपणा । अर्ह्यत् । ओजसा । बृहत् । वयं । दधिषे । ह्यृतः । चिद् । आ ॥

वेङ्कट० अपि च^१ सद्यम् स्पृहणीयस्येन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ । 'सोऽयम् अथ ह्यर्वा सहग्रामम् हरिवान्
गच्छति । महती हि स्तुति कामयते त्वा बलेन युजम् । तथा सति बृहन् अन्नम् आ
प्रयच्छमि कामयमानस्येति ॥ १० ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

आ रोदसी ह्यैमाणो महित्वा नर्व्येनव्यं ह्यैसे मन्म नु प्रियम् ।

प्र पुस्त्यमसुर ह्यृतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । ह्यैमाण । महित्वा । नर्व्यम् । नव्यम् । ह्यैसि । मन्म । नु । प्रियम् ।
प्र । पुस्त्यम् । असुर । ह्यृतम् । गो । आवि । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

वेङ्कट० आ पूरयति महत्त्वेन द्यावापृथिव्यौ । 'कामयमानः, नवतरनवतरम्'^१ च कामयसे स्तोत्रम्
क्षिप्रम् प्रियम् । प्रकर्षेण आवि कुरु प्रज्ञावन् ! स्पृहणीयम् गृहम् उदकस्य आवासस्थानम्
उदकस्य ह्यै सूर्याय ॥ ११ ॥

आ त्वा ह्यैर्नतं प्रयुजो जनानां रथे गहन्तु हरिश्शिप्रमिन्द्र ।

पित्रा यथा प्रतिभृतस्य मघ्नो ह्यैन् युजं सधमादे दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । ह्यैर्नतम् । प्रयुजं । जनानाम् । रथे । गहन्तु । हरिश्शिप्रम् । इन्द्र ।
पित्रे । यथा । प्रतिभृतस्य । मघ्नं । ह्यैन् । युजम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ १२ ॥

१. 'वापि च वि' अ^१. २-२. 'दले ... प्रवि निवा ... वि' अ^२, 'वर्णो नीनिमे प्रतिनिवा दि',
३. 'य वि', 'वन् वि' अ^३. ४. नास्ति मूको. ५. 'स्पृष्टे वि'. ६-६. स्थित सोमः वि' अ^६.
७. 'य तम मूको. ८-८. भोगो यश्चेव वि' अ^८; सेमरव इव दि'. ९-९. नास्ति मूको. १०-१०. द्याप्य-
मादानप्रतिर वि' अ^{१०}; कामयमाने नवतरं दि'.

वेङ्कट० आ वहन्तु त्वाम् कामयमानम् प्रयुक्ता अश्वाः जनानाम् समीपम् रथे स्थितं हरितवर्णशिप्रम्^१ इन्द्र ! । पिबसि यथा त्वं प्रतिभृतम् सोमम् कामयमान. हवि. सङ्ग्रामार्थम् दशोणिम्, ओण-योऽद्गुल्यः, दशभिरद्गुलिभिरभिपुतम् ॥ १२ ॥

अपाः पूर्वेपां हरिवः सुतानामथो इदं सर्वतं केवलं ते ।

ममद्भि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषञ्जठर आ वृषस्व ॥ १३ ॥

अपाः । पूर्वेपाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सर्वतम् । केवलम् । ते ।

ममद्भि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥

वेङ्कट० अपिबः हरिवः । प्रातःसवनस्थान् सोमान् सुतान् । अथो इदम् माध्यन्दिनम् सवनम् असाधारणम् ते । तथा सति ममद्भि सोमम् मधुमन्तम् इन्द्र । मदिरिहाऽऽस्तादनकर्म^२ । 'पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम्' (तैत्रा २, ६, ११, १०) इति च मन्त्रः । सत्राशब्दो भूयिष्ठवचन । तं भूयिष्ठम् वर्षितः !^३ जठरे आ सिञ्चस्व ॥ १३ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तमो वर्गः ॥

[९७]

^४माधर्वणो भिषग् ऋषिः । औषधयो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

वेङ्कट० भिषग् माधर्वणः । सैषा ब्राह्मणे व्याख्याता । अत्र वाजसनेयकम् — “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा” इति ऋतवो वै देवास्तेभ्य एतान्त्रिः^५ पुरा आयन्ते वसन्ता प्राश्वि शरदि ‘मनै नु बभ्रूणामहम्’ इति सोमो वै बभ्रुः सौम्या औषधयः औषधः पुरुषः ‘शतम् धामानि’ इति यदिदं शतायुः शतार्थः^६ शतवीर्य एतानि दास्य तानि ‘शतम् धामानि सप्त च’ इति य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह” (माश ७, २, ४, २६) इति । निरुक्तं (या ९, २८) च द्रष्टव्यमिति ॥ १ ॥

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अर्धा शतक्रत्वो युयामिं मे अगदं कृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अर्ध । शतऽक्रत्व । युयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

१. हरितवर्णशिप्रम् वि^१ अ^१. २-२. मदन्तमिन्द्रा...स्ताद^२ वि^२ अ^२. ३-३. ‘पिबसि’ वि^३ अ^३. ४-४. नास्ति मूको. ५. ‘रिपः’ वि^५ अ^५. ६. शतवः वि^६; शतायुः अ^६.

वेङ्कट० शतम् य मातर । स्थातानि । सहस्रम् अपि च व रुह प्ररोहा । तथा सति हे शत
कर्माण ! यूयम् यम् इमम् अह भिषज्यामि, तम् अगदम् कृत ॥ २ ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रस्रवरीः ।

अश्वा इव सजित्वरीर्नीरुधः पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

ओषधी । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवती । प्रस्रवरी ।

अश्वा इव । सजित्वरी । नीरुध । पारयिष्ण्व ॥ ३ ॥^१

वेङ्कट० ओषधय । इमम् प्रति सुदिता भवत पुष्पवत्य फलवत्य बद्ध्वा इव सह रोग जयन्त्य
विरोहन्त्य पुरुष पारयन्त्यो रोगादिति ॥ ३ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुषं ब्रूये ।

सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तर्ष पुरुष ॥ ४ ॥

ओषधी । इति । मातर । तत् । व । देवी । उप । ब्रूये ।

सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासं । आत्मानम् । तर्ष । पुरुष ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ओषधी । इत्यम् हे मातर । तत् वचं युष्मात् प्रति देव्य । उप ब्रूये । किं तद्विरयाह—
हे भिषज्यमान पुरुष । तुभ्यम् अहम् अश्वादिकम् ददामि शरीरम् चेति ॥ ४ ॥

अश्वत्ये वो निषदनं पूर्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत् किलामथ यत् सनरथ पुरुषम् ॥ ५ ॥

अश्वत्ये । व । निषदनम् । पूर्णे । व । वसति । कृता ।

गोभाज । इत् । किल । अथ । यत् । सनरथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० दबभूतानां भवतीनाम् अश्वत्ये निषदनम् तथा पलाशेषु व वगति कृता । इच्छन् गरां
भोजयिष्य एव भयय, यदि सम्मज्जये पुद्गम् ॥ ५ ॥

^१इति मष्टमाष्टक पञ्चमाध्याये अष्टमो वर्गः ॥

यथौषधीः समर्गस्त राजानः समितामि ।

मिप्रः स उच्यते मिषग् रसोहार्मीव चार्तनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधी । समऽअर्गस्त । राजान । समितौऽइव ।

मिप्र । स । उच्यते । मिषग् । रक्षुऽइव । अमीरुऽचार्तन ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यत्र औषधस्य सहस्रावच्छेदे राजानः इव मरुमासे । माद्वय स उच्येत भैरवपट्टद् रक्षमं
हन्ता रोगाणां चार्तनः ॥ ६ ॥

अश्वावर्तो सौमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आर्वित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वावतीम् । सौमावतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसम् ।

आ । अर्वित्सि । सर्वा । ओषधी । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अश्ववतीप्रभृतय प्रधानाश्चतस्र ओषधयः । ता सर्वा अहम् आ जाने अस्मै रोगाय अमुं रोगं नाशयितुम् ॥ ७ ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेते । धनं सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्मा । ओषधीनाम् । गावो । गोष्ठात् । इव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पूरुष ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उद्गच्छन्ति बलानि ओषधीनाम् गाव इव गोष्ठात् तव आत्मभूतम् धनम् सनिष्यन्तीनाम् हे पूरुष ! इति प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति ॥ ८ ॥

इष्कृतिर्नाम वो मातार्थो यूयं स्थ निष्कृतीः ।

सीराः पतत्रिणीः स्थन् यदामयति निष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृति । नाम । वो । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ । निष्कृती ।

सीरा । पतत्रिणी । स्थन् । यत् । आमयति । नि । कृथ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इष्कृति नाम युष्माकम् माता, यस्मात् सा रुग्ण निष्करोति । तथा यूयम् अपि भवथ निष्कृतयः । सरणस्वभावा पत्रवत्यश्च भवथ पुण्यन्ती । पुरुषो यदि आमयति तम् निष्कृथ ॥ ९ ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेनैव व्रजमक्रमुः ।

ओषधीः प्राचुच्यवुर्पत् किं च तन्वोऽर्पः ॥ १० ॥

अति । विश्वा । परिष्ठाः । स्तेन इव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधी । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वो । र्पः ॥ १० ॥

वेङ्कट० 'अति अक्रमु' सर्वा परितः स्थित स्तेन इव व्रजम् प्रति । काष्ठादिनिर्मिता ओषधयः प्रत्यावयन्ति, यः कश्चिच्छरीरस्य रोगं हनति ॥ १० ॥

'इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये नवमो वर्गः' ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदये ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृमो यथा ॥ ११ ॥

१. वति वि, वति वि अ. २. जीवो (*वे वि) मूको ३. नास्ति मूको.

यत् । इमा । वाजयन् । अहम् । ओषधी । हस्ते । आऽदधे ।

१ आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवऽगृभं । यथा १ ॥ ११ ॥

वेङ्कट० यत् इमा. ओषधी पुरा बलिने कुर्वन् अहम् हस्ते स्पर्शस्य २ आदधे । तत् यक्ष्मस्य रूपम्
विनश्यति शीघ्रम्, यथा शकुनि जीवाणां ग्रहीतृव्याधादिति ॥ ११ ॥

यस्यौषधीः प्रमर्षथाङ्गमङ्गं परुष्परुः ।

ततो यक्ष्मं वि बाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधी । प्रऽमर्षय । अङ्गम् अङ्गम् । परुऽपर ।

ततो । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्र । मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

वेङ्कट० यस्य हे ओषधय । प्रमर्षय अङ्गम्-अङ्गम् पर्व-पर्व च, ततस्तत् यक्ष्मम् वि बाधध्वे, यथा
उग्र मध्यमातवृत्ति मध्यमशी मध्यम स्थाने पुरस्य वर्तमान ॥ १२ ॥

साकं यक्ष्मं प्र पत चापेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य प्राज्यां साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चापेण । किकिदीविना ।

साकम् । वातस्य । प्राज्यां । साकम् । नश्य । निऽहाकया ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छ शीघ्र गच्छता चापेण पक्षिणा किकिदीविना च साकम्, साकम् च वातस्य वेगेन ।
साकम् च नश्य निहाकया । निहाकां च गोधिकामाहुः ३ ॥ १३ ॥

अन्या वो अन्यामन्वन्वान्यस्या उपारत ।

ताः सर्वाः मन्विदाना इदं मे प्रान्ता रचः ॥ १४ ॥

अन्या । उ । अन्याम् । अन्तु । अन्या । अन्यस्या । उप । अवत ।

ता । सर्वा । समऽविदाना । इदम् । मे । प्र । अन्तु । रचः ॥ १४ ॥

वेङ्कट० पुष्पाकम् अन्या अन्ययौषध्या सहगच्छताम् । सा च अया तस्या अन्यस्या समीपम् उपा
गच्छत ४ इत्यम् ता सर्वा मोषधय सहन्ता ५ इदम् मे प्ररक्षत यूयम् वच इति ॥ १४ ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।

मृदस्पर्तिप्रमृतास्ता नो मुञ्चन्त्वहेसः ॥ १५ ॥

या । फलिनी । या । अफला । अपुष्पा । या । च । पुष्पिणी ।

मृदस्पर्तिऽप्रमृता । ता । न । मुञ्चन्तु । अहम् ॥ १५ ॥

१ १ निगमे ऽपं या (३, १०) इ २ अन्तु य वि' अ', स्पर्शवि' ३ नाम० मृदो
४ गत मृदो ५ गत वि' ६ एवम् मृदा

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ १५ ॥

इति भट्टमाष्टके पञ्चमाध्याये दशमो वर्गः ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्याइदथो वरुण्यादुत ।

अथो यमस्य पड्वींशात् सर्वस्मादेवकिल्विषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत ।

अथो इति । यमस्य । पड्वींशात् । सर्वस्मात् । देवऽकिंल्विषात् ॥ १६ ॥

वेङ्कट० मुञ्चन्तु मा शपथसञ्ज्ञाताद् एनसः, अथो वरुणभवात् उत । वरणोऽपि हि बध्नाति पापकृतः । अपि च यमस्य स्वभूतात् पादबन्धनाग्निगलात् सर्वस्मात् एव देवानां स्वभूतादुपद-
वादिति ॥ १६ ॥

अवपतन्तीरवदन् दिव ओषधयस्परि । यं जीवमश्रवामहै न स रिष्याति पुरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ।

यम् । जीवम् । अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

वेङ्कट० युगोकाद् अवपतन्त्यः ओषधयः इत्यम् अवदन्—यम् जीवन्तम् एव वयम् प्राप्नुमः, न^१
सः रिष्यतु पुरुषः इति ॥ १७ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतर्विचक्षणाः ।

तासां त्वमस्युत्तमारं कामाय शं हृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । वह्नीः । शतऽर्विचक्षणाः ।

तासाम् । त्वम् । असि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

वेङ्कट० याः^१ ओषधयः । सोमराज्ञिकाः^२ वह्नयः बहुदर्शनाः^३, तासाम् सवांसाम् त्वम् असि उत्तमा
इति सोममाह, पर्याप्तम् कामाय सुखकरी हृदयायेति ॥ १८ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूता अस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विऽरिष्यताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

वेङ्कट० एवंविधाः यूयम् अस्यै रुग्णस्य^४ तन्वे^५ बृहस्पतिप्रसूताः वीर्यम् 'सम् दत्त' ॥ १९ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. नास्ति वि' अ'. ३. नास्ति वि' अ'. ४. रात्रकाः मूको. ५. शनिकाः
वि' अ'. ६. रुक्मस्य वि' अ'; स्वस्य वि'. ७. तन्वे वि'. ८. सन्दन वि' अ'; सन्दन
तथा वि'.

मा वो रिपत् खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपच्चतुष्पदस्माकं सर्वमस्त्वनानातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिपत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विपत् । चतुष्पत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

वेङ्कट० मा वः रिपत् खनिता, यस्मै च अहम् खनामि युष्मात् मूलापेक्षया । द्विपत् इति स्पष्टम् ॥ २० ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः । सर्वाः संगत्य वीरुधोऽस्यै सं दत्त वीर्यम् ॥ २१ ॥

या । च । इदम् । उपशृण्वन्ति । या । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वाः । समुगत्य । वीरुधु । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

वेङ्कट० याः च इदम् मदीयं स्तोत्रम् उपशृण्वन्ति । अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ २१ ॥

ओषधयः मं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधय । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा । यस्मै । कृणोति । ब्राह्मण । तम् । राजन् । पारयामसि ॥

वेङ्कट० ओषधय सवादं कुर्वन्ति सोमेन सह राज्ञा — यस्मै अस्मान् रुणाय^१ करोति ब्राह्मण, तम् 'राजन्' वर्यं पारयाम नाम्यमिति ॥ २२ ॥

त्वष्टृत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्मा अभिदासति ॥ २३ ॥

त्वम् । त्वत्तमा । अस्ति । ओषधे । तव । वृक्षा । उपस्तयः ।

उपस्ति । अस्तु । स । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥

वेङ्कट० त्वम् ओषधीनाम् उत्तम अस्ति सोम । ओषधे, तव अन्ये वृक्षा उपस्तय अथ शायिन । तथा सति उरग्नि अस्तु सः अस्माकम्, य अस्मान् अभिहितस्ति आगृह्य इति ॥ २३ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकादशो वगे. ॥

[२८]

^२ आर्हिषेणो देवापि (वृष्टिकामः) ऋषिः । देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

मृहस्पते प्रति मे देवतामिहि मियो वा यद्वरुणो वासि पूषा ।

आदित्यैर्वा यदमुभिर्मरुत्वान्तस पर्जन्यं शतनरो वृषाय ॥ १ ॥

वृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः । वा । अस्ति । पूषा
आदित्यैः । वा । यत् । वसुभिः । मरुत्वान् । स । पर्जन्यम् । शन्तनवे । वृष्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० आर्षिपेणो देवापिर्वृष्टिकामो देवानस्तौत् । तत्र यास्क (२, १०) — 'देवापिधार्षिपेण
शन्तनुश्च^१ कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवुः । स शन्तनुः कनीयानभिपेचयाञ्चके^२ । देवापिस्तपः प्रेतिवेदे ।
ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्ष्य । तमूनुर्वाहणा । अधर्मस्त्वयाऽऽचरित । ज्येष्ठं
भ्रातरमन्तरित्वाभिपेचितम् । 'तस्मात्ते देवो' न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापि शिक्ष राज्येन । तमुवाच
देवापि । पुरोहितस्तेऽसानि, माजयानि च त्वेति । तस्यैतन् वर्षकामस्य सूक्तम्' इति । तत्र ब्रह्मत्वे
प्रवृत्तो वृहस्पतिमनुधावति ।

वृहस्पते । प्रति गच्छ मम वृष्टयर्थं यष्टव्याम् देवताम् । यदि त्वम् मित्र वा भवसि, यदि
वा वरुण पूषा वा, यद्वा आदित्यैः वसुभिः च सहित इन्द्रो यो वृष्टेः^३ सहायभूतः, स
त्वं भूत्वा पर्जन्यम् देवम् शन्तनवे वर्षय ॥ १ ॥

आ देवो दूतो अजिरश्चिक्त्वान्त्तद्देवापे अभि मामगच्छत् ।

प्रतीचीनः प्रति मामा ववृत्स्व दधामि ते द्युमतीं वाचंमामन् ॥ २ ॥

आ । देव । दूतः । अजिरः । चिक्त्वान् । त्वत् । देवऽअपे । अभि । माम् । अगच्छत् ।
प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ । ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥
वेङ्कट० अभि^४ आ गच्छतु देवः । गमनशीलः^५ कश्चित् दूतः चिक्त्वान् त्वया प्रेषितस्त्वत्तो
वृहस्पते । देवबन्धो ! । अभिमुख माम् प्रति आ ववृत्स्व । स्थापयामि ते दीप्तिमतीम् वाचम् । मास्य
इति पुत्राण आगच्छतु दूत इति ॥ २ ॥

अस्मे धेहि द्युमतीं वाचंमामन् वृहस्पते अनुमीवामिपिराम् ।

यया वृष्टिं शन्तनवे वनाय दिवो द्रुप्सो मधुमान् आ निवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् । वृहस्पते । अनुमीवाम् । इपिराम् ।
यया । वृष्टिम् । शन्तनवे । । वनाय । दिव । द्रुप्स । मधुमान् । आ । निवेश ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्मासु धेहि दीप्तिमतीम् वाचम् आस्ये वृहस्पते । अमीवारहिताम् गमनशीलाम्, यया वाचा
देवानिष्ट्वा वृष्टिम् शन्तनवे वनाय भवेद्वि त्वं वाहं च । त्वयाऽधिष्ठितो पुत्रोऽहम् इत्या-
उदकम् मधुरास आ गच्छतु वृषिर्वायमिति ॥ ३ ॥

आ नो द्रुप्या मधुमन्तो विशुन्तिवन्त्रं देतार्यस्यं महसम् ।

नि पौद शोत्रमृतुधा यजस्य देवान् देवापे इविषा नपर्य ॥ ४ ॥

१. 'बनां ली'ति वि^१ अ^१. २. तप वि^२. ३. मासि वि^३. ४. 'अभिर्दे'ति वि^४ अ^४.
अभिर्देवां वि^५ अ^५. ५-५. आस्ये रस्य वि^५ अ^५. ६. इये वि^६ अ^६. ७. मासि वि^७. ८. अयं
वि^८ अ^८.

यं त्वा देवापिः शुशुचानो अग्रे आर्ष्टिपेणो मनुष्यः समीधे ।

विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिपेणः । मनुष्यः । समऽमीधे ।

विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः । प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

चेङ्कट० यम् त्वा देवापिः ज्वलन् अग्ने । आर्ष्टिपेणः मनुष्यः समीधे^१ सामिधेनीभिः, स त्वं विश्वेः
देवैः अनुमोद्यमानः प्र ईरय पर्जन्यम् वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

त्वां पूर्वं ऋषयो गीर्भिरायन् त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।

सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आ नो यज्ञं रोहिदश्वोप याहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु । पुरुऽहुत । विश्वे ।

सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति । आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽश्वः । उप । याहि ॥ ९ ॥

चेङ्कट० त्वाम् पूर्वं ऋषयः स्तुतिभिः आयन्, त्वाम् यज्ञेषु पुरुहूत । सर्वे । स त्वम् सहस्राणि
अधिरथानि अस्मभ्यम् शान्तनुना दक्षिणात्वेन कल्पितानि प्रयच्छन् उप आ^१ याहि अस्माकम्
यज्ञम् रोहिदश्व । ॥ ९ ॥

एतान्यग्ने नवतिर्नव त्वे आहुतान्यधिरथा सहस्रा ।

तेभिर्वधस्व तन्वः शूर पूर्वादिवो नो वृष्टिमिषितो रिरिहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आऽहुतानि । अधिरथा । सहस्रा ।

तेभिः । वधस्व । तन्वः । शूर । पूर्वाः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरिहि ॥ १० ॥

चेङ्कट० एतानि अग्ने । गवाम् नवतिः नव च तथाऽधिरथम् च सहस्रम् त्वयि दक्षिणात्वेन आहुतानि ।
तैः वधेयम्^१ मनुष्याणां बहूनि शरीराणि अनावृष्टिकर्षितानि शूर । दिवः नः वृष्टिम् प्रेषितः प्रयच्छ ॥ १० ॥

एतान्यग्ने नवतिं सहस्रा सं प्र यच्छ वृष्ण इन्द्राय भागम् ।

विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे । इन्द्राय । भागम् ।

विद्वान् । पथः । ऋतुऽशः । देवऽयानान् । अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

चेङ्कट० एतानि अग्ने । गवाम् नवतिम् सहस्राणि च इन्द्रस्य भागभूतानि अपि च इन्द्राय तत्प्रीत्यर्थम्
ऋतिवाम्यः प्र यच्छ । विद्वान् मार्गान् काले-काले देवयानान् अपि च औलानकृतानां शान्तनुम्^१
दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

अग्ने वार्धस्व वि मृधो वि दुर्गहापामाशामप रक्षामि सेव ।

अस्मान् समुद्राद् घृहतो दिवो नोऽरां भूमानमुप नः सजेह ॥ १२ ॥

अग्ने। वार्षस्व। वि। मृधः। वि। दुःसाहा। अप। अमीवाम्। अप। रक्षांसि। सेध। अस्मात्।
समुद्रात्। ब्रह्मतः। दिवः। नः। अपाम्। भूमानम्। उप। नः। सृज। इह ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अग्ने। वि वाधस्व शत्रून्। वि वाधस्व च दुःखेन गाहितव्यानि। अप सेध अमीवाम्। अप
सेध च रक्षांसि। स^१ त्वम् अस्मात् समुद्रात् महतः दीप्तात् अस्माकम् अपाम् भूमानम् उप सृज
अस्मिन् लोक इति ॥ १२ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोदशो वरीः^२ ॥

[९९]

^३वज्रो वैखानस ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः^४ ।

कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् पृथुमानं वाश्रं वावृधध्वै ।
कत् तस्य दातु शर्वसो व्युष्टौ तक्षद्वज्रं वृत्रतुरमर्पिन्वत् ॥ १ ॥

कम्। नः। चित्रम्। इषण्यसि। चिकित्वान्। पृथुमानम्। वाश्रम्। वृवृधध्वै।
कत्। तस्य। दातु। शर्वसः। विऽउष्टौ। तक्षत्। वज्रम्। वृत्रतुरम्। अर्पिन्वत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० वज्रो वैखानसः। कम् अस्माकम् चित्रम् प्रेरयसि जानन् पृथोः शत्रोरभिगन्तारम् वाशनशीलम्
^१वर्धनाय वज्रम्^२। किं च तस्य दानम् भवति बलस्य व्युष्टौ। यम् वज्रम् वृत्रतुरम् त्वष्टा^३ तुभ्यम्
अतक्षन् असिद्वज्र^४ ॥ १ ॥

स हि द्युता विद्युता वेति सामं पृथुं योनिमसुरत्वा ससाद ।
स सनीळिभिः प्रसहानो अस्य आतुर्न ऋते सप्तर्षस्य मायाः ॥ २ ॥

सः। हि। द्युता। विऽद्युता। वेति। सामं। पृथुम्। योनिम्। असुरत्वा। आ। ससाद।
सः। सनीळिभिः। प्रऽसहानः। अस्य। आतुः। न। ऋते। सप्तर्षस्य। मायाः ॥ २ ॥^१

वेङ्कट० सः हि द्योत्तमानया विद्युता सहितः अभिगच्छति यज्ञेषु गोपमानम् साम पृथु च बर्हिः
बलेन युक्तः सीदति। सः सनीळे^२ मरुद्भिः अभिमनन् भवति शत्रून्। अस्य^३ आदितयानां
सप्तमस्य धातुः इन्द्रस्य यज्ञे राक्षसैः प्रयुक्ता मायाः न विद्यन्ते ॥ २ ॥

म वाजं यानार्पदुप्पदा यन्त्स्वर्पाता परि पदत् मनिष्यन् ।
अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो मञ्जिष्ठदेवां अभि वर्षमा भूत् ॥ ३ ॥

सः। वाजम्। याता। अर्पदुऽपदा। यन्। स्वऽमाता। परि। सदात्। मनिष्यन्।
अनर्वा। यत्। शतऽदुरस्य। वेदः। मन्। मञ्जिष्ठदेवान्। अभि। वर्षमा। भूत् ॥ ३ ॥

१. नास्ति रि. २-३. नास्ति मृष्टो. ३-४. वर्षमानादम् मृष्टो. ४. यथा मृष्टो. ५. अभिष^१
म. १. पु. अ १, १००, ५५५, २, ९, ७, ९८, ५. ७. मयनीष्टैः रि. अ. तपनीष्टैः रि. ८-८. अर्पय
ददन् रि. अ. अर्प रि.

वेङ्कट० सः सङ्ग्रामम् याता अपगतदुष्टपतनेन रथेन गच्छन् सङ्ग्रामे परि-पीदति शत्रुघनानि^१ सनिष्यन् ।
अप्रत्यूतः इन्द्रः यत्^२ धनं शतद्वारस्य^३ शत्रुपुरस्यान्तर्निहितं तद् धनम्^४ वारकेण बलेन
अभि भवति तेषु द्वारेषु स्थितान् शिश्रुकीडान् घ्नन् ॥ ३ ॥

स यद्द्वयोऽवनीर्गोष्वर्वा जुहोति प्रधन्यासु ससिः ।

अपादो यत्र युज्यासोऽरथा द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः ॥ ४ ॥

सः । यद्द्वयः । अवनीः । गोषु । अर्वा । आ । जुहोति । प्रधन्यासु । ससिः ।

अपादः । यत्र । युज्यासः । अरथाः । द्रोणिऽअश्वासः । ईरते । घृतम् । वारिति वाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सः इन्द्रो महतीः अपः पृथिवीषु अप्रत्यूतः आ क्षिपति^५ प्रकर्षेण धननिमित्तासु सरणशीलः^६,
पादरहिताः इन्द्रस्य सख्यो नद्यः यत्र रथवर्जिताः द्रुताश्वाः प्रेरयन्ति क्षरणशीलम् उदकम् ॥४॥

स रुद्रेभिरशस्तवार् ऋभ्वा हित्वी गयमारेअवद्य आगात् ।

वज्रस्य मन्ये मिथुना विवव्री अन्नमभीत्यारोदयन्मुपायन् ॥ ५ ॥

सः । रुद्रेभिः । अशस्तवारः । ऋभ्वा । हित्वी । गयम् । आरेऽअवद्यः । आ । अगात् ।

वज्रस्य । मन्ये । मिथुना । विवव्री इति विऽवव्री । अन्नम् । अभिऽइत्ये । आरोदयत् । मुपायन् ॥

वेङ्कट० सः स्तोतृभिः अप्रार्थितधनः स्वयमेव^७ प्रयच्छन् महान् हित्वा आरमीयं गृहम् दूरेऽवद्यः
आ जगाम^८ । वज्रस्य मम मातापितरौ विगतजरा इन्द्रप्रसादाद् अवगच्छामि । सोऽयं वज्रः
शत्रूणाम् अन्नम् अभीत्य मुष्णन् रोदयति ॥ ५ ॥

स इहासं तुवीरवं पतिर्दन् पञ्चक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ।

अस्य त्रितो न्योर्जसा वृधानो विपा वराहमयोअग्रया हन् ॥ ६ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । पट्ऽअक्षम् । त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् ।

अस्य । त्रितः । नु । ओर्जसा । वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हनिति हन् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सः एव उपक्षपयितारम् बहुशब्दम् स्वामी दमयन् 'पञ्चक्षम् त्रिशीर्षाणम्' एवायं विश्वरूपं
दमितवान् । अस्य इन्द्रस्य बलेन वर्धमानः त्रितः ऋषिः अयोप्रया अङ्गुल्या वराहम् हतवान्^९ ॥१॥

॥ इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्दशो वरः ॥

स द्रुहणे मनुष ऊर्ध्वसान आ साविपदर्शसानाय शरम् ।

स नृत्तमो नहुपोऽस्मत् सुजातः पुरोऽभिनुदर्हन् दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

१. 'शत्रुघनानि वि'. २. यय मूको. ३-३. 'हिनद्धनं वि' अ'; 'हितं पन वि'. ४. 'पत्नी
मूको. ५. क्षणशी' मूको. ६. त्वमे मूको. ७. 'मसोऽग्रय मूको. ८. '...शी' वि' अ'. ९. परावन्
वि' १०. इन्तवान् अ'; इन्तवान् वि'. ११-११. नास्ति मूको.

स । दुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसान । आ । साविपत् । अशसानाय । शरुम् ।

स । नृजनेम । नहुष । अस्मत् । सुज्जात । पुरे । अभिमुत् । अर्हन् । दस्युऽहर्त्ये ॥ ७ ॥

वेङ्कट० स दुहणाया (दुहमाणा) मनुष्याय ऊर्ध्वमवन् आभिमुख्येन प्रसौति हिसित्रे बाधकम् आयुधम् । स नेवृतम् 'मनुष्य अस्मदर्थम्' शोभनजनन पुरी अभिमुत् अर्हन् सदग्रामे ॥ ७ ॥

सो अभियो न यवसे उदन्यन् क्षयाय गातुं विदन्त्रो अस्मे ।

उप यत् सीददिन्दुं शरीरैः श्येनोऽयोपाटिहन्ति दस्यून् ॥ ८ ॥

स । अभिये । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् । विदत् । न । अस्मे इति ।

उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् । शरीरैः । श्येन । अयोऽपाटि । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स 'अभिसङ्ग इव यवसार्थम्' उदकं दातुमिच्छन् निवासाय अस्माकं मार्गम् विदत् । न इति पूरणम् । उप सीदति यदा अत्रै सोमम्, वदानीम् अयं श्येनस्तदसा अयोऽपाटि भयोमयपाणिं प्रदेष्टुं हन्ति शत्रून् ॥ ८ ॥

म ब्राधतः श्वस्रानेभिरस्य कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् ।

अयं कविर्मनयच्छस्यमानमर्तुं यो अस्य सन्नितो नृणाम् ॥ ९ ॥

स । ब्राधत । श्वस्रानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् । कृपणे । परा । अदात् ।

अयम् । कविम् । अनुयत् । शस्यमानम् । अर्तुम् । य । अस्य । सन्निता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० स 'मद्वत् शत्रून् वलवद्भिः आशुधै' अत्यति । कुत्साय शुष्णम् असुरम् स्तोत्रे हि आरमवताम् भनयन् । अयम् इन्द्र कविम् नयति स्तोत्रेभिः शस्यमानम्, अस्य इन्द्रस्य स्वरूपम् हतुतिभिः य सन्निता अपि चास्य सहायानां नृणाम् मरतामिति ॥ ९ ॥

अयं दशस्यन् नर्येभिरस्य दस्मो देवेभिर्वरुणो न मायी ।

अयं कृनीनं ऋतुपा अवेद्यमिमीतारुं यश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्म । देवेभिः । वरुण । न । मायी ।

अयम् । कृनीनं । ऋतुऽपा । अवेदि । अमिमीत । अरुम् । य । चतुष्पात् ॥ १० ॥

वेङ्कट० अयम् दातुमिच्छन् नृहितैः मरुद्भिः सह अत्यति शत्रून् दर्शनीयं दैव 'वरुण इव प्रज्ञावान् । अयम् कमनीयं ऋतौ सोमस्य पाता ज्ञान, हिसितवान् य आरुम् असुरम्, योऽरुः चतुष्पात् इति ॥ १० ॥

१-१ 'आरुम्' वि' अ'. २ सप्तमः सूक्ता ३ बाधेयम् सूक्ता ४ ५ 'तो' 'राशु' वि' अ'
[सु. निष ३, १ ५-५ निष ३, १४. ६ अ' वि' अ', 'वा' वि'. ७ नास्ति वि' अ'.
८, अनेति वि'; अनेति वि' अ'. ९ ९ अश्वपुत्रयो वे वराय वि', अश्वपुत्रय वि' अ'

अस्य स्तोमेभिरौशिज ऋजिश्वा व्रजं दरयवृषमेण पिप्रोः ।

सुत्वा यद्यजतो दीदयद्दीः पुरं इयानो अभि वर्षसा भूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभि । औशिज । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् । वृषमेण । पिप्रो ।
सुत्वा । यत् । यजत । दीदयत् । गी । पुरं । इयान । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्य स्तोत्रे 'उशिज पुत्र' ऋजिश्वा 'पिप्रो गोष्ठान्' दातव्यान् वज्रेण, सोमस्य स्तोता यदा
औशिजो यदा दीदयत् स्तुती यदा च शत्रुपुराणि गच्छन् अभि अभूद् वारकेण वज्रेण ॥ ११ ॥

एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः पट्भिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमार्भाः ॥ १२ ॥

एव । मह । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पट्भिरुप । सर्पत् । इन्द्रम् ।
स । इयान । करति । स्वस्तिम् । अस्मै । इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभा ॥

वेङ्कट० एवम् महत बलवन् । बहनाय वम्रकः पादै उप सात् इन्द्रम् । स उपगम्यमान करोतु
स्वस्तिम् अस्मै, अम्रम् रसम् सुक्षितिम् च सर्वमिदम् आ हरतु ॥ १२ ॥

इति षष्ठमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[१००]

दुवस्युर्वान्दन ऋषि । विश्वे देवा देवता । जगती छन्द , द्वादशी त्रिष्टुप् ।

इन्द्र दह्यं मघवन्त्वावदिद् भुज इह स्तुतः सुतपा बोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रार्वतु श्रुतमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र । दह्यं । मघवन् । त्वावत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः । सुतपा । बोधि । न । वृधे ।
देवेभिर् । न । सविता । प्र । अर्वात् । श्रुतम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

वेङ्कट० दुवस्युर्वान्दन । इन्द्र । स्थापय अस्मान् 'त्वया वदतो(?)' भोगाय । इह स्तुतः सुतस्य पाता
बुध्यस्व अस्माकम् वर्धनाय । देवै सह सविता अस्माकम् स्तोत्रम् प्र रक्षतु । आ वृणीमहे सर्वस्य
तमित्रीम् अदितिम् ॥ १ ॥

मराय सु भरत भागमृत्विष्यं प्र वायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमानश आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ २ ॥

मराय । सु । भरत । भागम् । मृत्विष्यम् । प्र । वायवे । शुचिपे । क्रन्दत् । दिष्टये ।
गौरस्य । य । पर्यसः । पीतिम् । आनुशे । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

१-१. 'जपु' मूको. २-२. विप्रो...वि' अ'. ३ ३. नास्ति मूको. ४. उपसु' वि' अ'.

५ ५ सु अ ५, ३१, २, स्वस्तिनाम् इति सा,

वेङ्कट० भर्तुं देवेन्द्राय सु^१ भरत मागम् काले जातम् । प्र भरत वायवे च सोमस्य पात्रे शब्द-
युक्तगमनाय । गौरवणस्य पशोः यः पयसः पतितम्^२ प्राप्नोति ॥ २ ॥

आ नो देवः सविता साविपद्वयं ऋजुयते यजमानाय सुन्वते ।

यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवदा सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविपत् । ययः । ऋजुयते । यजमानाय । सुन्वते ।

यथा । देवान् । प्रतिभूषेम । पाकवत् । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ साविपत् अस्माकम् देवः सविता अहम् ऋजुकामाय यजमानाय सुन्वते, यथा^३ देवान्^४
प्रतिभूषेम पयैः हविर्भिः तद्वत् ॥ ३ ॥

इन्द्रो अस्मे सुमना अस्तु विश्वहा राजा सोमः सुवितस्याध्वेतु नः ।

यथायथा मित्रधितानि संदधुरा सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः । सुवितस्य । अधि । एतु । नः ।

यथायथा । मित्रधितानि । समदधुः । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः अस्माकम् सुमनाः अस्तु सर्वदा । राजा सोमः च सुवित हतोत्रम् अस्माकम् अधि
गच्छतु । यथा-यथा अस्माकं देवाः मित्रनिहितानि धनानि संदधुः ॥ ४ ॥

इन्द्र उक्थेन शर्वसा परुदधे बृहस्पते प्रतरीतास्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कुमा सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शर्वसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता । असि । आयुषः ।

यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । कुम् । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥

वेङ्कट० इन्द्रः सुक्थेन बलेन परुः धारयति । बृहस्पते । प्रवर्धयिता भवसि आयुषः । यज्ञः मन्ता
प्रकृष्टमतिः नः पिता सुखम् प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सद्योऽग्निगृहे जरिता मेधिरः कविः ।

यज्ञश्च भूदिदधे चारुन्तम आ सर्वतांतिमदिति वृणीमहे ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुकृतम् । दैव्यम् । सहैः । अग्निः । गृहे । जरिता । मेधिरः । कविः ।

यज्ञः । च । भुत् । दिदधे । चारुः । अन्तमः । आ । सर्वतांतिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इन्द्रस्य खलु सुष्टु कृतम् देवाहम् बलम् अग्निः गृहे वर्तते देवानां स्तोता प्राज्ञः कविः
यज्ञः च भवति गृहे चाहः अन्तिकृतम् ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षोडशो वर्गः ॥

न वो गुहा चकृम भूरि दुःकृतं नाविष्टयं वसवो देवहेळनम् ।

मार्किनो देवा अनृतस्य वर्षस आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चकृम । भूरि । दुःकृतम् । न । आविः । इत्यम् । वसवः । देवहेळनम् ।
मार्किः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० न युष्माकम् प्रच्छन्ने देशे चकृम भूरि पापम् । न च आविर्भूतम् वसवः । चकृम देवानां
हेळनम् । मा अस्माकम् देवाः । अनृतस्य रूपस्य प्राप्तिः भवतु ॥ ७ ॥

अपामीवां सविता साविपुन्न्यश्चर्रीय इदप सेधन्त्वद्रयः ।

ग्रावा यत्र मधुपुदुच्यते बृहदा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविपुत् । न्यक् । चर्रीय । इत् । अप । सेधन्तु । अद्रयः ।
ग्रावा । यत्र । मधुपुदुत् । उच्यते । बृहत् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अप गमयतु सविता अमीवाम् । नीचीनम् उरुतरं पापम् अद्रयः अप सेधन्तु । ग्रावा यत्र
सोममुत् स्तूयते अत्यन्तम् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वो ग्रावा वसवोऽस्तु सोतरि विश्वा द्वेषांसि सनुतर्धुयोत ।

स नो देवः सविता पायुरीड्य आ सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।
सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अभिषवाय ऊर्ध्वः ग्रावा वसवः । अस्तु अभियोतरि । विश्वान् शत्रून् अन्तर्हितान् पृथक् कुरु ।
सः नः देवः सविता रक्षकः स्तोतव्यः ॥ ९ ॥

ऊर्जं गावो यवसे पीवो अत्तन ऋतस्य याः सदने कोशे अङ्घ्रे ।

तनूरेव तन्वो अस्तु भेषजमा सर्वतातिमदिति वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गान् । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदने । कोशे । अङ्घ्रे ।
तनुः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् । आ । सर्वतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

वेङ्कट० रसम् हे गावः । सवृणे देशे अस्मत् च अत्तन, यज्ञस्य याः सदने कोशे गृहीतं महणमि-
थणेन अङ्घ्रे । युष्मत्तनुप्रभवं क्षीरमेव अस्माकम् तन्वः अस्तु भेषजम् ॥ १० ॥

१. नास्ति मूको. २-२. भवत मूको. ३. अत्यत्र वि० अ०; अत्यत्र वि०. ४. रंते वि०
अ०. ५. अङ्घ्रे वि० अ०; अङ्घ्रे वि०. ६-६. तयोस्तु वि० अ०; तयोस्तु वि०.

ऋतुप्राजा जरिता शश्वतामव इन्द्र इव भद्रा प्रमतिः सुतावताम् ।

पूर्णमूर्धदिव्यं यस्य सितय आ सर्वतानिमदिति वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुऽप्राजा । जरिता । शश्वताम् । अर्ध । इन्द्र । इव । भद्रा । प्रमतिः । सुतावताम् ।

पूर्णम् । ऊर्ध्व । दिव्यम् । यस्य । सितये । आ । सर्वतानिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

वेङ्कट० कर्मणा पूरयिता जरयिता बहुताम् रक्षक इन्द्र एव भद्रा प्रमति यन्मानानाम्, यस्य दिव्यम् पूर्णम् ऊर्ध्व वृथिव्या सेवनाय भवति ॥ ११ ॥

चित्रस्ते भानुः क्रतुप्रा अभिष्टिः मन्ति स्पृधो जरणिप्रा अधृष्टाः ।

रजिष्ठया रज्या पृश्च आ गोस्तूर्तुर्पति पर्यग्रं दुवस्युः ॥ १२ ॥

चित्र । ते । भानु । क्रतुऽप्रा । अभिष्टि । मन्ति । स्पृध । जरणिऽप्रा । अधृष्टा ।

रजिष्ठया । रज्या । पृश्च । आ । गो । तूर्तुर्पति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥

वेङ्कट० चित्र ते रश्मि कर्मणा पूरक अभ्यपणशील । मन्ति च तव स्पर्धा स्तोतृणा पूरयिष्य शत्रुभिः अधृष्टा । क्रतुमया रज्ज्वा रक्षतया युक्त पशो गमनशीलस्य अग्रम् परितरितुमिच्छति शत्रुभिर्नायमानस्य स्तोतृणा परिचरणमिच्छन्निति ॥ १२ ॥

इति अष्टमाष्टके पञ्चमाष्टके सप्तदशो वनः ॥

[१०१]

बुध सौम्य ऋषि । विश्वे देवा ऋषिर्नो वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः,

चतुर्थीपष्ठौ गायत्री, पञ्चमी वृहती, नवमीद्वादशयौ जगत्पौ ।

उद् बुध्यध्वं समनसः सखायः समग्निर्मिन्ध्वं बहवः सनीळाः ।

दधिकाग्रिमुपसं च देवीमिन्द्रावृतोऽर्से नि ह्वये वः ॥ १ ॥

उद् । बुध्यध्वम् । समनसः । सखायः । सम । अग्निम् । इन्ध्वम् । बहवः । सनीळाः ।

दधिऽकाम् । अग्निम् । उपसम् । च । देवीम् । इन्द्रेऽयत । अर्से । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

वेङ्कट० बुधसौम्यश्रेष्ठमाणोऽग्निष्टुतिवजो वदति—उद् बुध्यध्वम् समानमनस्का हे सखायः, सम इन्द्रम् च अग्निम् बहव समानस्याता । अहं च दधिकाम् अग्निम् उपसम् च देवीम् पृथक् श्रीन् देवान् इन्द्रेण युक्तान् युष्माकं रक्षणाय नि ह्वयामि ॥ १ ॥

मन्त्रा कृणुध्वं धिय आ तनुध्वं नानमरिःपरिणी कृणुध्वम् ।

इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राश्वं युजं प्र णयता सखायः ॥ २ ॥

१ १ 'मि' वि' अ'; 'मि' अ' वि' अ'. २. 'नम्य' की' वि' अ'. ३ ३. 'मास्ति' मूढो. ४. 'सखाय' वि' अ'. ५-५. 'मग्निमिन्ध्व' वि' अ'; 'मग्नि' वि'. ६ ६. 'वद'... 'व' वि' अ'; 'वद'... 'व' वि' अ'.

मन्द्रा । कृणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् । अरित्रऽपरणीम् । कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वम् । आर्युधा । अरम् । कृणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नृपत । सखायः ॥ २ ॥

वेङ्कट० मदहेतुनि स्तोत्राणि कृणुध्वम् । कर्माणि च कुरुध्वम् । 'तथा नावम् अरित्रैः' कर्षणादिभिः
पारयितव्या^१ चयनाख्याम् कृणुध्वम् । संस्कुरत आयुधानि सीरादीनि^२ पर्याप्तम् च कृणुध्वम् प्राञ्चम् च
यष्ट्यम् अग्निम् चितेऽग्नौ प्रणयत सखायः ।^३ ॥ २ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः एकमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ।
गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । एकम् । आ । इयात् ॥

वेङ्कट० 'युक्त बलीवर्दानां' सीराणि । वि तनुध्वम् च बलीवर्दानां स्कन्धेषु युगानि । संस्कृते कृष्टे च
स्थाने 'वपत अत्र' बीजम् । वाचा सह अस्माकम् अन्नम् सभरम् भवतु^४ एकस्तम्बयुक्तं
भवतु । नेदीयः एव अन्तिकं^५ सद् अङ्कुशं पक्वफलयुक्तं लवनाय^६ आ गच्छतु । 'वाग् वै गीरत्तं'
श्रुष्टिः XXX यदा वा अन्नं पच्यतेऽथ तत् सृण्योपवरति^७ इति वाजसनेयकम् (माश ७, २, २, ५) ॥ ३ ॥

सीरा युञ्जन्ति क्वयौ युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुमन्या ॥ ४ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । क्वयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् । धीरा । देवेषु । सुमन्या ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सीरा^१ युञ्जन्ति^२ क्वयः युगानि च वि तन्वते पृथक् धीराः^३ देवेषु सुमन्या इति । 'यज्ञो वै
सुमं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इत्येतत्' इति वाजसनेयकम् (माश ७, २, २, ४) ॥ ४ ॥

निराहावान् कृणोतन् सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहे अवतमृद्रिणं वयं सुपेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन् । सम् । वरत्राः । दधातन् ।
सिञ्चामहे । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् । सुऽमेकम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० पानाय बलीवर्दानाम् आहावान् निपु-कुरत । 'अथ उदकोत्सेकार्थम्'^४ उदघनेषु^५ वरत्राः गम् धत्त ।
आहावेषु उदकवन्तम् तत्समीपस्थं कूपम् वयम् उन् सिञ्चामहे^६ दोहनोत्सेजनम् अनुपक्षिणोदकम् ॥ ५ ॥

१. इज्यन् वि^१. २. २. यनौरसि^२ वि^३ अ^४; नाना^५ वि^६. ३. पदानां मूको. ४. धीरा^७
वि^८ अ^९. ५. कुटितम् मूको. ६. ६. कुटितम् वि^७ अ^८; 'वन्निभिदलनां वि^९'. ७. ७. पश्य वि^८ अ^९;
पश्य वि^८. ८. स ई मूको. ९. नास्ति वि^८ अ^९. १०. पदानां मूको. ११. 'नय मूको.
१२. 'तय वि^८ अ^९. १३. 'वि सीरत्तं वि^८. १४. धीरा वि^८ अ^९. १५. मय - सेय^{१०} मूको. १६. 'उदकं
येऽ मूको.

इष्कृताहावमवृतं सुवरत्रं सुपेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवृतम् । सुवरत्रम् । सुपेचनम् । उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निष्कृताहावम्^१ 'अवतम् गच्छ', तथा सुवरत्रम् सुपेचनम्^२ उदञ्चनम् च तत्र नय । ततश्च उदकवन्तम्^३ 'अक्षीणोदकम् अवतम् अहम् उत सिञ्चे । "स वरत्रा दधातन" इति सप्रेष्यति । 'निष्कृताहावमवृतम्' इत्यवटादुदकमाहावेपूर्तिश्च^४ । तेषु वलीवदीन् पावयन्ति^५ (आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५]) इति सूत्रम् ॥ ६ ॥

^६ इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये अष्टादशो वर्गः ॥

प्रीणीताश्चान् हितं जयाथ स्वस्तिगाहं रथमित् कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवृतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्चान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिगाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावम् । अवृतम् । अश्मचक्रमम् । अंसत्रकोशम् । सिञ्चतु । नृपाणम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आजिघावनार्थं सन्तर्पयत अश्चान् । शत्रुनिहितं धनं जयथ । स्वस्ते प्रापकम् रथम्^१ कुरुध्वम् । अथ युद्धं कूपेनोपमिमोते—तस्य दुःसमयो रथ आहावस्थाने भवति । परितः प्रेयसाणानि व्यास्राण्यायुधानि चक्रस्थाने भवन्ति । कवचानि कोशस्थान । तमिमं कृपम् अभिमतानि धनानि^२ उत सिञ्चत कृपादिवोदकानि पिपासव इव धनलिप्सवो यत्र धनानि लभन्ते तम् नृपाणम् इति ॥ ७ ॥

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।

पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुसोचमसो दंहता तम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । स । हि । व । नृपाणम् । वर्म । सीव्यध्वम् । बहुला । पृथूनि ।
पुरः । कृणुध्वम् । आयसी । अधृष्टा । मा । व । सुसोचत । चमस । दहत । तम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सहग्रामम् कृणुध्वम् । स हि व कृप । वर्माणि^१ सीव्यध्वम् बहुलानि च पृथूनि च । शत्रुभिः अथवा आयसी पुरं कृणुध्वम् इति च कवचाभिप्रायम् । मा व सुसोचत कृपाः सहग्रामाय । तम् कवचे दहत इति ॥ ८ ॥

आ वो धियं यन्निपां रतं ऊतये देवा देवीं यन्नुतां यन्निपामिह ।

सा नो दुहीयधर्वमेव गृह्णी सहसंधारा पर्यसा मही गौः ॥ ९ ॥

१ निष्कृताहावम् मूक्तो २ २ अश्वगच्छ वि^१ अ^२ अरं च वि^३ ३ ३ उदकं वा ४ चोदकं वा वि^१ अ^२ उदकं वा चोदकं वा वि^३ ४ ४ अक्षीणम् उदकं वा वि^१ अ^२ अरं च वि^३ ५ ५ आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५] इति सूत्रम् ॥ ६ ॥ ६ ६ आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५] इति सूत्रम् ॥ ६ ॥ ७ ७ आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५] इति सूत्रम् ॥ ६ ॥ ८ ८ आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५] इति सूत्रम् ॥ ६ ॥ ९ ९ आपधौ १६, १८, १-३ [तु तै ४, २, ५, ५] इति सूत्रम् ॥ ६ ॥

आ । ३ । धियम् । युज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवा । देवीम् । यजताम् । युज्ञियाम् । इह ।
सा । न । दुर्हायत् । यवसाऽइव । गत्वी । सुहृत्संधारा । पर्यसा । मही । गौ ॥ ९ ॥

वेङ्कट० आ वर्तयामि युष्माकम् यज्ञसाधन सामिचित्यं कर्म रक्षणार्थम् । 'हे देवा । देवीम् यष्टव्याम्' यज्ञस्य धारयित्रीम् वाच च स्तुतिरूपाम् आ-वर्तयामि । सा अस्माकम् 'दुग्धाम्' तथाऽभिगम-
नाम् कमान् यवसानि गत्वा बहुधारा महती गौ क्षीरेण यथा पुरुषाणामभिलषित
साधयति ॥ ९ ॥

आ तू पिञ्च हरिर्मो द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

परि ष्वजध्वं दशं कक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥ १० ॥

'आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रो । उपस्थे । वाशीभि । तक्षत । अश्मन्मयीभि' ।
परि । ष्वजध्वम् । दशं । कक्ष्याभि । उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

वेङ्कट० आ मिञ्चत क्षिप्रम् हरितवर्णम् इमम् सोम 'द्रोणकलत्रस्य' उपस्थे । तदर्थं प्रावमयीभि
वाशीभि तक्षत । परि ष्वजध्वम् च दशभि ब्रह्मगुलिभि । अग्निपुत्र च सोम हविर्धानस्य उभे
धुरौ प्रति युजध्वम् पात्रेषु गृहीतम् ॥ १० ॥

उभे धुरौ वह्निरापिन्दमानोऽन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।

वनस्पतिं वन आस्थापयध्वं नि पू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्नि । आऽपिन्दमान । अन्त । योनाऽइव । चरति । द्विजानि ।
वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् (१) । नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्त । उत्सम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० हविर्धानस्य उभे धुरौ प्रति वोढा 'सोम आस्त्यमान' अन्त गृहे इव चरति 'द्वयो-
फलकयोज्यमान' । तस्मिन् वनानां एति सोमम् वने पात्रेषु आस्थापयत । खनित्रै अखनन्त
कञ्चन उत्सम् सुष्ठु नि दधिध्वम् इति सोमाभिप्रायमिति ॥ ११ ॥

कपृथः कपृथमुदधातन चोदयत खुदत वार्जसातये ।

निष्टिष्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सुबार्ध इह सोमपीतये ॥ १२ ॥

कपृत् । नर । कपृथम् । उत् । उधातन । चोदयत । खुदत । वार्जऽसातये ।
निष्टिष्य । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सुबार्ध । इह । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

वेङ्कट० हे मनुष्या । आत्मीयम् कपृत् स्त्रीणाम् कपृथम् प्रति 'उद् घत्त, उद्धित' च स्त्रीप्रजनन प्रति

१-१. युद्धितम् वि' अ' २-२ दुग्धाम् अग्निं वि' अ', दुग्धामिति ग' वि'. ३-३ अत्र या (४,
११) व ४ इति वि' अ' ५-५ द्रोण वि' अ'. ६ युद्धितम् वि' अ', धुरौ वि'. ७ युद्धम् मूको,
८-८ सूर्य आस्त्यमाने वि' ९-९ दक्षोद्धित वि' अ'; उद्धोद्धित वि'

‘चोदयतः । अधः’ तत्र लुदत प्रवेशयत अस्माकम् अन्नलाभाय । निष्टिष्य अदित्या पुत्रम् इन्द्रम्
आ गमयत रक्षणाय बाधासहिता अस्मिन् यज्ञे सोमपानाय । सेयम् आहनस्यासु एका
(शौ २०, १३७, २) इति ॥ १२ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकोनविंशो वर्गः’ ॥

[१०२]

‘मुद्रलो भाग्यंश्च ऋषिः । द्रुघण इन्द्रो वा देवता । त्रिष्टुप छन्दः, १, ३, १२ वृहत् १’ ।

प्र ते रथं मिथुकृतमिन्द्रोऽवतु धृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौ पुरुहूत श्रवाय्ये धनभक्षेभु नोऽव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथुकृतम् । इन्द्रः । अवतु । धृष्णुया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुहूतः । श्रवाय्ये । धनभक्षेभुः । न । अव ॥ १ ॥

वेङ्कट० मुद्रलो भाग्यंश्च । तस्य शत्रुभिर्हृतसर्वस्वस्य गोष्ठे कश्चिद् द्रुघणः कश्चिद् परिनिष्ट आसीद्
ऋषभश्च । स तेन द्रुघणेन ऋषभेण च रथे ‘युक्ताभ्याम् आपिम् जिगायः । तदब्रूच्यते’ ।
हे मुद्रलः । तव रथम् ऋषभद्रुघणाभ्यां युक्तम् ‘य रक्षतु’ इन्द्र धृष्णुः । हे पुरुहूतः । अस्मिन्
सङ्ग्रामे श्रवणीये धनभक्षनेषु अस्मान् रक्ष ॥ १ ॥

उत् स्म वातौ वहति वासो अस्या अधिरथं यदजयत् सहस्रम् ।

स्थीरभून्मुद्गलानी गार्विष्टौ भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् । यत् । अजयत् । सहस्रम् ।

स्थीः । अभूत् । मुद्गलानीः । गार्विष्टौ । भरे । कृतम् । वि । व्यचेत् । इन्द्रसेना ॥ २ ॥

वेङ्कट० रथोपस्थे स्थिताया अस्या वातः पुनः पुनः चालयति, यदा इयम् अधिरथम् गवाम्
सहस्रम् शत्रुभ्यो जयति । सारथिः भवति मुद्गलस्य भाग्यं गवामन्वेषणे । सा सेयम् इन्द्रसे
नाख्या सहस्राम् कर्तव्यं सर्वम् वि विनोति ॥ २ ॥

अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रमिन्द्राभिदासतः ।

दासस्य वा मघवन्नार्यस्य वा सनुतर्यया वधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छः । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्रः । अभिदासतः ।

दासस्य । वा । मघवन्नार्यस्य । वा । सनुतः । वधम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अन्तः निश्चल इन्नुमिष्यत आधुषम् इन्द्रः । उपक्षयिषुः । मघवन् वा मघवरः ।

१ । ‘वज्रं रि’ अ ‘वज्रं रि’ २ २ नास्ति सूको ३ ‘भी रि’ अ । ४ ४ ‘गवाम्’
अतो रि’ अ । ५ ५ ‘वायुयु रि’ अ । ६ ‘अथ रि’ अ । ७ ‘अथ रि’ अ ।

त्रैवर्णिकस्य वा सन्तर्हितम् अस्माकम् अपरिज्ञातम् आयुधम् अस्मत्त^१ पृथक् कुरु ॥ ३ ॥

उद्रो हृदमपिवज्रहृपाणः कूटं स्म तृहदभिमातिमेति ।

प्र मुष्कमारः श्रवं इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत् सिर्पासन् ॥ ४ ॥

उद्र । हृदम् । अपिवत् । ज्रहृपाणः । कूटम् । स्म । तृहत् । अभिऽमातिम् । एति ।

प्र । मुष्कऽभारः । श्रवं । इच्छमानः । अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिर्पासन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उकदस्य पूर्णम् हृदम् अपिवत् हृष्यन् । ततोऽयम्^१ पृथिव्यामुच्छ्रित देशम् शीघ्रगमनात् पादैर्दिसन् शत्रुम् एति । प्र हरति बाहू^२ 'च पादौ हियमाणमुष्कः' शत्रुस्य अन्नम् इच्छन् 'क्षिप्र सम्भवतुमिच्छन्' सद्ग्राममिति ॥ ४ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपपन्तं एनममेहयन् वृषभं मर्ष्य आज्ञेः ।

तेन सूभर्वं शतवत् सहस्रं गवा मुद्रलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपऽप्यतं । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् । मध्ये । आज्ञे ।

तेन । सूभर्वम् । शतवत् । सहस्रम् । गवाम् । मुद्रलः । प्रऽधने । जिगाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नि अक्रन्दयन् उपगच्छन्तः शत्रव एनम् वृषभम्, अमेहयन् च सहस्रात्मस्य मध्ये । तेन अनेन सूभर्वम्^१ नाम शत्रु राजानम् गवाम् शतयुक्तम् सहस्रम् सहस्रात्मे मुद्रल जिगाय ॥ ५ ॥

कूर्मदेवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत् सारथिरस्य केशी ।

दुर्धैर्युक्तस्य द्रवतः सहानस क्रुच्छन्ति ग्मा निष्पदो मुद्रालानीम् ॥ ६ ॥

कूर्मदेवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः । अस्य । केशी ।

दुर्धैः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा । क्रुच्छन्ति । स्म । निऽपदः । मुद्रालानीम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सहस्रग्रामाय वृषभः युक्तः आसीत् । अत्र प्रेरणाय पुनः पुनश्चाहं करोति सारथ्यमाश्रित्य^१ प्रशस्तेषां मुद्रालानी । कम्पमानस्य रथ युक्तस्य अनसा सह शीघ्र गच्छतस्तस्य निष्पतन्ति^२ गच्छन्ति^३ मृदाणि च मुद्रालानीम् प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये विंशो वग ॥

उत्त प्रथिमुदहस्य विद्वानुपायुग्वंमगमत् शिक्षन् ।

इन्द्र उदावत् पतिमघ्न्यानामरंहत् पद्याभिः क्रुध्मान् ॥ ७ ॥

१ परं विं अं २ अस्मत् विं अं ३ तोषन् मूको ४ नास्ति विं अं; वः विं.
५-५. वगानं विं अं. ६ ६ नास्ति विं ७ वा (९, ११) व्याख्यानं द्र ६८. रथरथान् विं;
नास्ति अं. ९ विंशो मूको. १०. निष्पदः विं. ११ रुद्रानि विं. १२ १३. नास्ति मूको

उत । प्रऽधिम् । उत । अहन् । अस्थ । विद्वान् । उर्ष । अयुनक् । वंसंगम् । अत्र । शिर्षन् ।
इन्द्रः । उत । आवत् । पतिम् । अघ्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । कुकुत्स्मान् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० 'अपि च' इन्द्रः अस्य रथस्य चक्रप्रधिम् जानन् उत 'अहन्' नियुयोज । अत्र 'घननीयगम-
नमृषभम्' उत अयुनक् वशं नयन् । इन्द्रः उत आवत् गवाम् पतिम् कृषभम् । यः वेग
करोति पद्याभिः गतिभिः स च कुकुत्स्मान् इति ॥ ७ ॥

शुनमष्ट्राव्यचरत् कपर्दी वस्त्रायां दावनिर्हमानः ।

नृम्णानि कृण्वन् बह्वे जनाय गाः पस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राव्यी । अचरत् । कपर्दी । वस्त्रायाम् । दाह । आऽनर्हमानः ।

नृम्णानि । कृण्वन् । बह्वे । जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सुखे चरति एषा कल्याणकपर्दी रथे स्थितायाम् वस्त्रायाम् दाह दुष्णम् आनर्हमान.
धनानि कृण्वन् बह्वे जनाय । स शत्रूणाम् गाः 'स्पशन् तविषीः' करोति ॥ ८ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये दुघुणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये । दुऽघुणम् । शयानम् ।

येन । जिगाय । शतवत् । सहस्रम् । गवांम् । मुद्गलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इमम् तम् पश्य वृषभस्य सहायभूतम् आजिमध्ये दुघुणम् शयानम्, येन दुघुणेन शतयुक्तम्
सहस्रम् गवाम् मुद्गलः सहस्रांशेषु जिगाय ॥ ९ ॥

अरे अथा को न्विकृत्था ददर्श यं युञ्जन्ति तम्वा स्थापयन्ति ।

नास्मै तृणं नोदकमा भरन्त्युत्तरो धुरो बहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

अरे । अथा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् । ऊँ इति । आ ।

स्थापयन्ति । न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् । आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । बहति । प्रदेदिशत् ॥

वेङ्कट० दो' गवानुपस्थितानुपद्रवान् सत्तोऽन्यः 'कः ददर्श । यम् युञ्जन्ति' दुघुणम् तम् एव देवा
युद्धे प्रवेशयन्ति । न चाधाय अस्मै घातम् आ भरन्ति न च उदकम् । सोऽयम् उत्ततर-
रथस्य धुरः बहति स्वयमेव पन्थानं प्रदिशति ॥ १० ॥

परिऽवृत्तेरपतिविद्यमानद् पीप्याना कूचक्रेणेव सिञ्चन् ।

एपैष्या चिद्रथो जयेम सुमङ्गलं सिर्नवदस्तु सातम् ॥ ११ ॥

१-१. नास्ति वि' अ'. १-२. 'इति योत्र वि' अ'; 'इति योत्र वि'. २-१. 'नत्यवर्त वि' अ'.
३. युञ्जन्ति मूको. ५. पस्तान् वि' अ'. ६-६. पति वि' अ'; पति वि'. ७. या. (९, १४)
प्याकपानं द्र. ८. आरे वि' अ'. ९-९. क मूको. १०. (वानम् वि'. ११. प्रविश' मूको.

परिवृत्ताऽऽव । पतिऽविद्यम् । आनुद् । पीप्याना । कूचक्रेणऽऽव । सिञ्चन् ।
एषऽएष्या । चित् । रथ्या । जयेम । सुऽमङ्गलम् । सिनऽवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० चिरकालमुपेक्षिता स्त्री यथा पतिविद्यम् प्राप्नोति, तद्वदयं मुदलः शत्रुधनं प्राप्नोति ।
यथा वा सस्यानि वृद्धानि कुत्सितचक्रेण कृपेन सिञ्चन् लभते । वयम् इच्छतामेष्टस्येन अनेन
द्रुघणेनाश्वेन धनम् जयेम, कल्पपाणमङ्गलवच्च धनम् लब्धम् अस्तु इति ॥ ११ ॥

त्वं विश्वस्य जगतश्चक्षुरिन्द्रासि चक्षुषः ।

वृषा यद्वाजिं वृषणां सिसाससि चोदयन् वधिणा युजा ॥ १२ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।

वृषा । यत् । वाजिम् । वृषणा । सिसाससि । चोदयन् । वधिणा । युजा ॥ १२ ॥

वेङ्कट० त्वम् विश्वस्य जगतः स्वामेव पश्यतः चक्षुः असि इन्द्र । । द्रुघणमास्थितः वृषा त्वं यदा सहाय-
वृषभेण वधिणा बलीवर्देन वाजिम् सम्भक्तुमिच्छसि रथम् चोदयन्, तदानीं सर्वे सैनिकास्त्वा
पश्यन्ति ॥ १२ ॥

इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[१०३]

अप्रतिरथ ऐन्द्रः अपि । इन्द्रो देवता, ४ वृहस्पतिः, १२ अप्वा देवी,
१३ मरुतो वा । त्रिष्टुप् ऐन्द्रः, अस्या अनुष्टुप् ।

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभेणश्चर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेनां अजयत् साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभेणः । चर्षणीनाम् ।

सम्क्रन्दनः । अनिमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनां । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अप्रतिरथ ऐन्द्रः । आशुः शूरे तीक्ष्णकुर्वन् वृषभः इव भयानकः अत्यन्तं हन्ता क्षोभणः च
सेनासु प्रजानां सम्क्रन्दयिता निमेषवर्जितः एक एव शत्रूणां प्रेरयिता शतम् सेनाः जयति
साकम् इन्द्रः ॥ १ ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत् सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

सम्क्रन्दनेन । अनिमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण । दुःच्यवनेन । धृष्णुना ।

तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

वेङ्कट० सत्क्रन्दनेन अनिमिषेण जिष्णुना युद्धस्य कर्ता शत्रुभिश्चयावयितुमशक्येन धर्मकेण इन्द्रेण तत् युद्धम् जयन् । तत् सहध्वम् हे योद्धार मनुष्या । इषुहस्तेन वृष्णा इति ॥ २ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संसृष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्वः प्रघन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

स । इषुहस्तैः । स । निषङ्गिभिः । । वशी । संसृष्टा । स । युध । इन्द्र । गणेन ।

संसृष्टजित् । सोमपा । बाहुशर्ध्वः । प्रघन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० स इषुहस्तैः स निषङ्गिभि च स्ववन्त । संसृष्टा भवति 'सः हि इन्द्र युद्धस्य' मरुत्तणेन सहति । संसृष्टानां जेता सोमपा बाहुशर्ध्वयुक्त उद्गूर्णधनुष्कः प्रतिहिताभि इषुभिः शत्रूणां क्षेपेति ॥ ३ ॥

वृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्रो अपनार्धमानः ।

प्रमृञ्चन्मेनाः प्रमृणो युधा जयन् अस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥ ४ ॥

वृहस्पते । परि । दीया । रथेन । रक्षः । अह्ना । अमित्रान् । अपऽनार्धमानः ।

प्रऽमृञ्चन् । मेनाः । प्रऽमृण । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अत्रिना । रथानाम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मेना वाहस्पत्या । वृहस्पते । परि गच्छ रथेन रक्षोहा 'शत्रून् अपनार्धमान' प्रमृञ्चन् मेना प्रकर्षेण मारकं त्व युद्धेन जयन् अस्माकम् भव रक्षक रथानाम् ॥ ४ ॥

बलविज्ञायः स्थारिः प्रवीरः महम्बान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिरीरो अभिमत्वा महोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ गोविन् ॥ ५ ॥

बलऽविज्ञाय । स्थारिः । प्रऽवीर । सहमान् । वाजी । महमानः । उग्रः ।

अभिऽरीर । अभिऽमत्वा । महऽजा । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽविन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बलम् अविगच्छन् प्रबृद्ध प्रवीर वेगवान् बलवान् अभिमवन् उग्र अभिगतवीर अभिगत-सत्त्वक आत्रया जाय त्व जयशीकम् इन्द्र । रथम् आ तिष्ठ शत्रुगतां हृष्या ॥ ५ ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रनाहुं जयन्तमजम् प्रमृणन्तमोजसा ।

इमं मेजाना अनु वीर्यध्वमिन्द्र मरुतायो अनु मं रमध्वम् ॥ ६ ॥

गोत्रमिदम् । गोविदम् । वज्रऽनाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृणन्तम् । ओजसा ।

इमम् । मजाना । अनु । वीर्यध्वम् । इन्द्रम् । मरुताय । अनु । मम् । रमध्वम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० मेघभिदम् उदकविदम्^१ वज्रचातुम् जयन्तम् आजिम्^२ हिंसन्तम् बलेन इमम् इन्द्रं हे समान-
जननाः! मरुतः! अनु वीरयध्वम् । इन्द्रम् सखायः । अनु-सम् रब्धाः भवत ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽद्वयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः पृतनापाळ्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अद्वयः । वीरः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःश्च्यवनः । पृतनापाट् । अयुध्यः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अभि गाहमानः मेघान् बलेन दयारहितः वीरः बहुक्रोधः इन्द्रः व्यावयितुमशक्यः
पृतनानामभिभविता योधयितुमशक्यः प्र रक्षतु अस्माकम् सेनाः युद्धेषु ॥ ७ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः आसाम् देवसेनानाम् नेता बृहस्पतिः च दक्षिणा 'यज्ञः च' पुरः गच्छतु सोमः च ।
भग्नम् अभिभञ्जतीनाम् आसाम् जयन्तीनाम् मरुतः च अग्रे गच्छन्त्विति ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्धे उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धेः । उग्रम् ।

महामनसाम् । भुवनच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उद् । अस्थात् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० इन्द्रादीनां प्रयाणाम् मरुताम् च बलम् उद्गूर्णम् महामनसाम् पश्याम् 'उदकस्यावधितृणाम्'
'देवानाम्' वृग्रम् जयताम् घोषः उद् अतिष्ठदिति ॥ ९ ॥

उद्धर्षय मधवन्नायुधान्युत् सत्त्वनां मामुक्तानां मनोसि ।

उद्धृत्रहन् वाजिनां वार्जिनान्युद्धर्यानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

उद् । हर्षय । मधवन् । आयुधानि । उद् । सत्त्वनाम् । मामुक्तानाम् । मनोसि ।

उद् । वृत्रहन् । वाजिनाम् । वार्जिनानि । उद् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

१. 'कदं' मूको. २. 'मुदितम्' मूको. ३-१. 'नारिण' मूको. ४-४. 'यज्ञ' मूको.
५. 'नारिण' शि. ६-६. 'उदक' मूको; गु. निप १, १२.

वेङ्कट० उन् हर्षय मधवन् । आयुधानि उन् हर्षय मामकानाम् सचन्ताम् मनासि । उन् हर्षय च^१
उनहन् । अथाना बलानि^२ । उद्धरणम्^३ उद्यापनम् । उन् गच्छन्तु रथानाम् जयताम् शब्दा^४ ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मां उ देश अवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । समऽऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । या । इषव । ता । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीरा । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँ इति । देश । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् इन्द्र समृतेषु ध्वजेषु भागवन्तु । अस्माकम् या इषव ता शत्रून् जयन्तु ।
अस्माकम् वीरा उत्तरे भवन्तु । अस्मान् एव देश । रक्षत ह्यनेष्विति ॥ ११ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।

अभि प्रेहि निर्देह हृत्सु शोकेरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषां । चित्तम् । प्रतिलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्ये । परा । इहि ।

अभि । प्र । इहि । नि । देह । हृत्सु । शोकै । अन्धेन । मित्रा । तमसा । सचन्ताम् ॥

वेङ्कट० यास्क — 'अप्या यदेनया विदोऽपवीयते । व्याधिर्वा भय वा' (या ६ १०) । 'अमीषा
चित्तानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि । निर्देह्यां हृदयानि शोकै ।
अन्धेनामित्रास्तमसा समेयन्ताम्' (या ९, ३३) इति ॥ १२ ॥

प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

उग्रा वः सन्तु बाह्वोऽनाध्रूया यथामथ ॥ १३ ॥

प्र । इत । जयत । नर । इन्द्र । व । शर्म । यच्छतु ।

उग्रा । व । सन्तु । बाह्व । अनाध्रूया । यथा । अमथ ॥ १३ ॥

वेङ्कट० प्र गच्छत जयत मित्रान् दे नरः । इन्द्र युष्माकम् शर्म यच्छतु । उद्गृणां व सन्तु
बाह्व, यथा यूयम् अनाध्रूया भवथ शत्रुभिरिति ॥ १३ ॥

*इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये त्रयोविंशो वरः *

[१०४]

*अष्टको वैश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः * ॥

असांवि सोमः पुरुहूत तुभ्यं हरिम्प्यां यज्ञमुप याहि तूर्यम् ।

तुभ्यं गिगे रिप्रवीरा इयाना दधन्विर इन्द्र पिनां सुतस्य ॥ १ ॥

असीवि । सोमं । पुरुऽद्भुत । तुभ्यम् । हरिऽम्भ्याम् । यज्ञम् । उप । याहि । त्वयम् ।
तुभ्यम् । गिरं । विप्रऽवीरा । इयाना । दधन्विरे । इन्द्र । पित्रं । सुतस्य ॥ १ ॥

वेङ्कट० अष्टको वैश्वामित्र । सुत सोमं पुरुहूत । तुभ्यम् । अम्भ्याम् यज्ञम् उप गच्छ वीरम् । तुभ्यम्
स्तुती मेधाविप्रजार्थिका^१ यजमाना याचमाना धारयन्ति, इन्द्र । तथा सति पितृ सुतम् ॥ १ ॥

अप्सु धूतस्य हरिवः पिवेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्मदय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्धेयस्व मदमुक्थमाहः ॥ २ ॥

अप्सु । धूतस्य । हरिऽवः । पिवे । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरम् । पृणस्व ।
मिमिक्षु । यम् । अदय । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । धेयस्व । मदम् । उक्थमाह ॥ २ ॥

वेङ्कट० वसतीवरीषु शोधितम् हरिवः पिवे । अत्र मनुष्यैः सुतन मामन जठरम् पश्य । अस्तिन्नम्^२
प्रावाण यम् इन्द्र । तुभ्यम्, ते धेयम् मदम् उक्थयस्वमाह ॥ २ ॥

प्रोग्रां पीतिं वृष्णं इयमिं सत्या प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उग्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽश्च । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्याः । गृणानः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० प्रेरयाभिः^३ उद्गर्णम् रसम्^४ वृष्णे कल्याणम् प्रैतुं त्वाम् सुतस्य हर्यश्च । तुभ्यम् । इन्द्र । प्रियाभिः
इह माद्य स्तुतिभिः कर्मभिश्च सर्वैः प्रज्ञया स्तूयमानः ॥ ३ ॥

ऊतीं शचीवस्तव वीर्येण वयो दधाना उशिर्ज ऋतज्ञाः ।

प्रजापदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सधमाचांसः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयम् । दधाना । उशिर्ज । ऋतज्ञाः ।
प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुष । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सधमाचांसः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रक्षणेन शचीव । तव वीर्येण च अस्मत् दधाना ऋत्विज यज्ञा मनावन्त इन्द्र । मनुष्या
गृहे तिष्ठन्ति स्तुवन्त सधमोदमाना ॥ ४ ॥

प्रणीतिभिरे हर्यश्च सुष्टोः सुपुनस्य पुरुक्षो जनांसः ।

महिष्ठापूतिं वितिरे दधानाः स्तोतारं इन्द्र तव सुवृताभिः ॥ ५ ॥

प्रणीतिभिः । ते । हरिऽश्च । सुष्टोः । सुपुनस्य । पुरुक्षो । जनांसः ।
महिष्ठाम् । उतिम् । वितिरे । दधाना । स्तोतारं । इन्द्र । तव । सुवृताभिः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रणयने युज्यन्ते^१ ते इत्यर्थः । सुष्टुते सुसुखस्य^२ बहुवीक्षे जना^३ अत्यन्त धनप्रदम् रक्षणम्
बुद्धार्थम् धारयन्त स्तोतार इन्द्र ! तव सत्ये ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये चतुर्विंशो वगैः’ ॥

उप ब्रह्माणि हरिवो हरिभ्यां सोमस्य याहि पीतये सुतस्य ।

इन्द्र त्वा यज्ञः क्षममाणमानङ् दाश्याँ अस्यध्वरस्य प्रकेतः ॥ ६ ॥

उप । ब्रह्माणि । हरिऽन् । हरिऽभ्याम् । सोमस्य । याहि । पीतये । सुतस्य ।

इन्द्र । त्वा । यज्ञः । क्षममाणम् । आनङ् । दाश्यान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेत ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप याह स्तोत्राणि हरिव । हरिभ्याम् सुतम् सोमम् पातुम् । इन्द्र ! त्वा यज्ञ दातृनभिभवन्तम्
आप्नोति । दाता भवसि हिंसारहितस्य धनस्य^४ सुमति ॥ ६ ॥

सहस्राजमभिमातिपाहं सुतेरणं मघधानं सुवृक्तिम् ।

उप भूयन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्या जरितुः पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्राजम् । अभिमातिऽसहम् । सुतेऽरणम् । मघऽधानम् । सुऽवृक्तिम् ।

उप । भूयन्ति । गिरि । अप्रतिऽइतम् । इन्द्रम् । नमस्या । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

वेङ्कट० बहुधनम् शत्रूणामभिभविताम् सुत रममाणम् मघवानम् सुवृक्तिम् उप भवन्ति^५ स्तुतयः^६
शत्रुभिः अप्रतिगतम् इन्द्रम् अश्रमिच्छमाना^७ स्तोतु स्तुतयः स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

सप्तारो देवीः सुरणा अमृक्ता याभिः सिन्धुमतर इन्द्र पूभित् ।

नवति स्रोत्या नम च सर्वन्तीदेवेभ्यो गातुं मनुषे च विन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आरो । देवी । सुरणा । अमृक्ता । याभिः । सिन्धुम् । अतर । इन्द्र । पूऽभित् ।

नवतिम् । स्रोत्या । नम । च । सर्वन्ती । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्द ॥ ८ ॥

वेङ्कट० सप्त प्रधानमृता नद्यः द्रव्य सुरमणा^८ असुरैरहिमिता रवया निर्मिता, याभिः^९ समुद्रम्
अपरम्^{१०} इन्द्र ! पुरा भेत्ता । अपि च ‘नवतिम् नव’ च क्षुद्रा नदी देवेभ्यः प्रापय्य मनुष्येभ्यश्च ।
तामां मागं च हृतवानिति ॥ ८ ॥

अपो महीरभिर्गस्तेरमुश्चोऽजागरास्वधि देव एकः ।

इन्द्र याम्बं वृत्रह्यं चरुथ ताभिर्विधायुस्तन्यं पृषुष्याः ॥ ९ ॥

१ ५१५ मृकाः २ गुणं मृको. ३-३ गिरि वि' अ'; गिरि न वि'. ४ २ नाभि मृका ५ सत्य
वि' अ'. ६ नवति मृको ७ इति वि' अ'; पुरा वि' ८ 'सिन्धुम् वि' अ' ९ 'मागं
मृका १०-१० मृका वि' अ' ११ नवि मृको १२ 'परम् वि' अ' १३ १३. गिरि वि' अ'.

अप । मही । अभिऽशस्ते । अमुञ्च । अजागि । आसु । अधि । देव । एक ।
इन्द्र । या । त्वम् । वृत्रऽहत्यायाम् । चकार्य । तामि । विश्वऽआसु । तन्त्रम् । पुपुष्या ॥ ९ ॥

वेङ्कट० अप महती । त्व महाहत्यायाः अमुञ्च । अपि च त्वम् एक एव देव आसु अप्सु
अधि जागर्षि । इन्द्र । या त्वम् वृत्रहत्यायाम् करोषि अप, तामि । सर्वास्त त्व मम
शरीरम् पोषय ॥ ९ ॥

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेनां पुरुहुतमीद्रे ।

आर्दयद् वृत्रमकुणोदु लोकं संसाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्य । क्रतु । इन्द्र । सुऽशस्ति । उत । अपि । धेना । पुरुऽहुतम् । ईद्रे ।
आर्दयत् । वृत्रम् । अकुणोत् । कुं इति । लोकम् । समह । शक्र । पृतना । अभिष्टि ॥ १० ॥

वेङ्कट० वरणीय कर्ता इन्द्र सुष्ठुति । अपि च पुरुहुतम् अभिष्टीति वाक् । सोऽय पीडयति मेघम्,
करोति च स्तोतृणा स्थानम्, अभिभवति च शक्र पृतना अभ्येपणशील ॥ १० ॥

शुनं हुवेम मघवानिभिन्द्रमस्मिन् भरे नृत्तमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमग्रमृतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृत्तमम् । वाजऽसातौ ।
शृण्वन्तम् । उग्रम् । मृतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० पूर्व गता (ऋ ३, २०, २२) ॥ ११ ॥

इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये पञ्चविंशो वक् ॥

[१०५]

कोरसो दुमित्र सुमित्रो वा क्रयि । इन्द्रो देवता । उष्णिक् चन्द्र, प्रथमा नायत्री
वा, द्वितीयास्तस्यो विद्योन्मिदमध्य, षष्ठादशी त्रिष्टुप् ।

कृदा वमो स्तोत्रं हर्षितु आर्चं श्मशा रुध्व वाः । दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ १२ ॥

कृदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्षिते । आ । अर्च । श्मशा । रुध्व । वारिति वा ।
दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १२ ॥

वेङ्कट० दुमित्र कोरस । कृदा वामयित । इन्द्र । एष इन्द्रि कामधमानाय मरुम् । मगा वायु
उदकम् अथ रज्ज्वादि दिव । दीर्घकालमिदम् सुताम् भवति उदकाय क्रियमाणमिति । 'सु मरुत

इति श्मशा वायु' इति यास्क (सु. ५, १२) । तथा 'वाताप्यम् उदकम् भवति । 'वात एतदाप्याययति' (या ६, २८) इति ॥ १ ॥

हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेर्वन्तानु शेषा । उभा रजी न केशिना पतिर्दन् ॥ २ ॥
हरी इति । यस्य । सुयुजा । विव्रता । वे । अर्वन्ता । अनु । शेषा ।
उभा । रजी इति । न । केशिना । पति । दन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० यस्य हन्तु हरी शोभनयोजनौ विशिष्टकर्माणौ गच्छन्तौ अनु-स्पृशन्तौ भवत युद्धम् । 'शेष शपते स्पृशतिकर्मण' इति यास्क (३, २१) । तौ ऋजुगमनौ प्रशस्तकेशौ पति हन्त न दन् भवति स्वयमेव गच्छन्तौ न वमयतीति ॥ २ ॥

अप योरिन्द्रः पार्षज आ मर्तो न शश्रमाणो विभीवान् । शुभे यद्युयुजे तविपीवान् ॥ ३ ॥
अप । यो । इन्द्रः । पार्षजे । आ । मर्तः । न । शश्रमाण । विभीवान् ।
शुभे । यत् । युयुजे । तविपीवान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'अप आ हन्ति' पृथक्कर्तार शत्रुम् इन्द्र अस्य-तमभिगच्छते यजमानाय । किञ्च 'मनुष्य शश्रमाण' 'विभ्यन् न' भवति, उदकार्ये यदि रथ युद्धे बलवानिन्द्रः ॥ ३ ॥

सचायोरिन्द्रश्चक्रेण ओ उपानसः सपर्यन् । नद्योर्विव्रतयोः शूर इन्द्रः ॥ ४ ॥
सचा । आयो । इन्द्रः । चक्रेण । आ । उपानस । सपर्यन् । नद्यो । विव्रतयो । शूर । इन्द्रः ॥ ४ ॥
वेङ्कट० स्वोत्तुर्मनुष्यस्य सहायभूत इन्द्र आत्मीयस्य रथस्य कर्षणार्थं तस्मिन्नश्वौ आ युनक्ति 'रथमुपगत पूजयन् अश्वौ' हेपमाणयो 'विशिष्टमर्माणो तयारीश्वर शूरः' ॥ ४ ॥

अधि यस्तस्यौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्टयै । वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥
अधि । य । तस्यौ । केशवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्टयै । वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥
वेङ्कट० अधि विष्ठति य प्रशस्तकेशौ व्यासी च पुष्टयर्थम् अश्वौ, स हन्ति शत्रुम् शिप्राभ्याम् शिप्री ॥ ५ ॥
'इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये षड्विंशो वर्गः' ॥

प्रान्तादृष्यौजा ऋष्येभिस्तुतश्च शूरः शर्वसा । ऋष्टुर्न क्रतुभिर्मातुरिषा ॥ ६ ॥
प्र । अस्तीव । ऋष्यऽओजा । ऋष्येभिः । तुतश्च । शूरः । शर्वसा । ऋष्टु । न । क्रतुभिः । मातुरिषा ॥

१. वाताप्यम् मूढो. २. ३. वा पनययति च विः वा येन ... विः, वा येन ... नः ३. इति ' वि' अ. ४. मशरी वि' अ. ५. दद वि' अ. वकी विः वेप १, १५४३ ८५. ६-८. इन्द्र वा इति वि' अ. ९. विव च विः ८. दमसा विः, नयसा विः ९-९. मारित वि' अ. १०-१०. 'नय- पूर' वि' अ. ११-११. मारित विः, ... दपो वि' अ. १२. इति मूढो. १३-१३. मारित मूढो.

वेङ्कट० 'प्र स्तौति युद्धम् ऋषौजा † मरुद्भि सह, तनुकरोति शत्रून् शरं बलेन, †ऋभु इव †
कर्मभि वायु वनस्पतीनिति' ॥ ६ ॥

वज्रं यश्चक्रे सुहर्ताय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् । अरुतहनुरद्भुतं न रजः ॥७॥
वज्रम् । य । चक्रे । सुहर्ताय । दस्यवे । हिरीमश । हिरीमान् । अरुतऽहनु । अद्भुतम् । न । रजः ॥
वेङ्कट० 'वज्रम् य करोति हन्तु शक्याय † सर्वस्मै दस्यवे हिरीमश हरितश्मशु † हरिवान् । हिरी
शब्दो † हरिशब्दपर्यायः । अशब्दिदहन्तव्य अशत्रु † महच्च तेज इति ॥ ७ ॥

अव नो वृजिना शिशीधृचा वनेमानृचः । नाब्रह्मा युज्ञ ऋधृजोर्षति त्वे ॥८॥
अव । न । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम् । अनुच ।
न । अब्रह्मा । युज्ञ । ऋधृक् । जोर्षति । त्व इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्माकम् शत्रुबलानि अव शिशीहि तनुकुरु । स्तुत्या 'हन्याम अगृच' । अस्तुति यज्ञ 'त्वयि सेवमान ऋद्ध न' भवतु ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वा यत् ते त्रेतिनी भूयज्ञस्य धूर्धु सन्नन् । सज्जनीवं स्वयंशसं सचायोः ॥९॥
ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धुऽसु । सन्नन् ।
सज्ज । नावम् । स्वयंशसम् । सचा । आयो ॥ ९ ॥
वेङ्कट० ऊर्ध्वं यत् ते यज्ञार्थं भवति अग्नि त्रेतामव 'यज्ञस्य धूर्धु धिष्णियेषु' स्वे स्थाने ।
तदानीं मरुद्भि सज्जनस्त्व मनुष्यस्य सहाय स्वयंशसम् नावम् करोषि । यज्ञमागतोऽन्नेन युक्त
करोषीति ॥ ९ ॥

श्रिये ते पृथिरुपसेचनी भूच्छ्रिये दर्पिरेपाः । यया स्वे पात्रे सिञ्चस उत् ॥१०॥
श्रिये । ते । पृथि । उपसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्पि । अरेपा ।
यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

वेङ्कट० श्रयणाय तव धौ उपसेचनीया भवति पर्वणि-पर्वणि* । श्रिय दर्पि † पृथिवी मपाया**
भवति । यया त्वमुत्पादित सोम स्वस्मिन् आसे उत् सिञ्चसे इति ॥ १० ॥

शतं वा यदस्युर् प्रति त्वा सुमित्र इत्थास्तौद् दुर्मित्र इत्थास्तौत् ।
आवो यदस्युहृत्यै कुत्सपुत्रं प्रावो यदस्युहृत्यै कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥

१ १ नास्ति वि' । † उमाना वि' अ' । ‡-‡ मव वि' अ' । २ २ नास्ति मूको
† † सर्वस्मै च दिदिदि वि' अ' ‡ हरिशब्दो वि' अ' ३ ३ 'धु' मूको ४ ४ उरु मूको
५ ५ वने मान्यो वि', हन्यमान्यो वि'; हन्यमानो अ' ६ ६ यज्ञे मूको ७ ७ नास्ति मूको
८ ८ वनामव वि' अ', वेता वि' ९ ९ धिष्णियेषु वि' १० १० पार्षति पार्षति मूको ११ ११ दर्पि मूको
१२ वा मूको

ज्ञातम् । वा । यत् । असुर्य । प्रति । त्वा । सुऽमित्र । इत्या । अस्तौत् । दुःऽमित्रः । इत्या । अस्तौत् ।
आवः । यत् । दुःस्युऽहर्त्ये । कुत्सऽपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दुःस्युऽहर्त्ये । कुत्सऽवृन्तम् ॥ ११ ॥

वेङ्कट० ज्ञातम् 'मयि यत् अपि भवति सोमपात्रं तत्सर्वं त्वाम् प्रति भवति हे असुराणां हन्तः' ।
तं त्वामय गुणेन सुमित्र. नास्मा दुर्मित्रः इत्थम् अस्तौत्, अरक्षः यस्माद् युद्धे कुत्स-
पुत्रम्. प्रकर्षेण च आवः कुत्सवत्सम् इति ॥ ११ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पञ्चमाध्याये सप्तविंशो वर्गः’ ॥

माधव. पञ्चमाध्यायम् अष्टमे व्याकरोदिति ।
नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ॥ १ ॥

इति श्रीवेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहितान्याख्याने अष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ।

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

१-१. मयि यत् अपि वि१, मयि यत् अपि वि१ अ१. २. रक्षो मृको. ३. वरामां वि१.
४-४. नारिय मृको.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

वेङ्कट०

‘उमा उ नूनं तद्’ इति व्याचिख्यासति माधवः ।

ब्राह्मणोक्तेषु चार्थेषु वक्तव्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

मन्त्राणां विनियुक्तानां ब्राह्मणानीह कानिचित् ।

मात्पर्येण वदन्त्यर्थास्ते तदर्थस्तथैव नः ॥ २ ॥

‘अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव्यन्तः’^१ ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’^२ ।

‘त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतः’^३ ‘विधेम ते परमे जन्मदमे’^४ ॥ ३ ॥

‘अम् आर्यवि पवसे’^५ ‘शतं वो अम्ब धामानि’^६ ।

‘उपप्रयन्तो अश्वरम्’^७ ‘तं त्वा सुमिहिरिहिरः’^८ ॥ ४ ॥

ऋचामासां ब्राह्मणेषु विस्पष्टोऽर्थः प्रकीर्तितः ।

ऋभाष्येष्विव सर्वत्र^९ लिखितं ब्राह्मणं मया ॥ ५ ॥

क्रियाकारकसम्बन्धम् अनाधित्याद्य कानिचित् ।

स्तुवन्ति प्रकृतान् मन्त्रान् श्रुतिसामान्यमात्रतः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्धनुषावन्ति^{१०} तानि कर्मपरा नराः ।

ऋगर्थमनुधावन्ति क्रियाकारकतत्पराः ॥ ७ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—“‘विधे देवस्य नेतुः’ इत्याह सावित्र्येतेन, ‘मर्तो वृणीत सद्यम्’ इत्याह पितृदेवत्यैतेन, ‘विश्वे राय इषुष्यसि’ इत्याह वैश्वदेव्येतेन, ‘युञ्जं वृणीत पुष्यसे’ इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एपर्कं सर्वदेवया, यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरैवेन देवताभिर्दीक्षयति” (तै ६,१,२,५-६) इति । तथाश्चमेधे (माश १३,२,६,१) धूयते—“‘युञ्जन्ति ब्रह्ममरुषद्वरान्तम्’ इति । अगौ वा आदित्यो ब्रह्म” इत्यादिकं अध्वर्युभ्यः धोतव्यमिति ।

ऋचः सर्वोः पावसान्य श्रुतिसामान्यमात्रतः ।

संस्कृताः शाटग्रयनके ‘बद्धाश्चाध्वर्युभिः स्तुताः’^{११} ॥ ८ ॥

सामान्यार्थाः^{१२} ऋचः काश्चित् प्रस्तुते नमयन्ति च ।

‘इन्द्रो दधीचो अस्थभिः’^{१३} इति तत्र निदर्शनम् ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—‘प्रजापतिर्वाऽथर्वाऽग्निरिव दध्यङ्गाथवर्णस्तस्येष्टका अस्थान्येतं ह वाव

१. अ ३,८,१. २. अ १०,५,१. ३. अ ७,३३,७. ४. अ २,९,३. ५. अ ९,६६,१९.
६. अ १०,५,२. ७. अ १,७४,१. ८. अ ६,१६,११. ९. तु. माश ६,१,४,३; ७,३,४,२४;
९,२,३,३९। तैत्रि १,४,३७,१; ३,९,१,१; जैत्रि २,२४,१. १०. नास्ति मूको. ११. ‘वन्तः वि’.
१२-१३. ‘युञ्जन्ति वि’। १३. तवास्वार्था वि अ. १४. अ १,८४,१३.

तपिरन्यनूयाच 'इन्द्रो दधीचो अमथमि' इति यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति मात्मानमेवाग्निं चित्रते,
सात्माऽमुष्मिन्^१ लोके भवति य एव वेद^२ (तै ५, ६, ६, १) इति^३ ।

प्रनापतिरथवांसीद् अमिर्दध्यद्दजायत ।
इष्टकाश्च निदानेन तस्यास्थान्यभवदिति ॥ १० ॥

अन्यार्योऽप्यविरदश्चेद्^४ इष्टेऽर्थे विनिपुज्यते ।
'सर्वे' नन्दन्ति युशसा^५ स्यादत्तत्र निदर्शनम् ॥ ११ ॥

वृहस्पतिस्तु सामान्याद् अस्तौद्विद्वासमेतया ।
ब्राह्मणे विनिपुनैषा^६ सोमे विदुषि राननि^७ ॥ १२ ॥

“सर्वे नन्दन्ति यज्ञसागतेन^८ इत्यन्वाह । ‘यशो वै सोमो राना’ (एता १, १३) इत्यादि
ब्राह्मणम् ।

त्रैशोकेन तृचनास्तौद् ऐन्द्रेण प्रतिसन्निधेः ।
ऋगिरन्य इध्मवाह 'आ घ्रा ये अग्निर्मिन्धते'^९ ॥ १३ ॥

अत्र शाट्वायनकम्—‘ऋषयो वै स्वर्गं लोकं यन्त इध्मवाह सम्पिद्धार परेतमरूप्य एकमजहु ।
सोऽवामयतानूत्पनय स्वर्गं लोकं प्रतिसन्निधिं महच्छयेति । स ऐक्षत हन्त प्रतिमानं^{१०} एव
स्तवानि’ (चत्वा ३, २७६) इत्यादि ।

अनुरूप प्रक्षेपेण सत्योऽर्थ इति निर्णयः ।
दर्शनादव जानीमो रत्नवद् ब्राह्मणान्वपि ॥ १४ ॥ इति ।

[१०६]

भूताश काश्यप ऋषि । अदिवनौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

इमा उ नूनं तदिर्दधयेथे वि तन्वाथे धियो रस्त्रापमेन ।
सुग्रीचीना यातवे प्रेमजीगः सुदिनेव पृक्ष आ तमयेथे ॥ १ ॥

इमा । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्धयथे इति । वि । तन्वाथे इति । धियं । रस्त्रा । अपमोऽश्न ।
सुग्रीचीना । यातवे । प्र । ईम् । अजीगृरिति । सुदिनाऽऽव । पृक्ष । आ । तमयेथे इति ॥ १ ॥
येदृष्टं भूताश काश्यप । उमा अवि क्षिप्रम् तत् एव कर्तुम् अर्धयेथे 'यद्वत्तदेवोक्तम् । वि तन्वाथे'
कर्माभ्यामर्धभूतानि वस्त्राणि^१ कर्मणा इव सो 'मद्वनौ भवन्तौ'^२ यज्ञं प्रति यातुम् अयद्वत्तदेवोक्तम् इत्यानाम्

१. अ. १, ८१, १. २. २. अथाऽयमुष्मिन् त्रिं अ' ३. चिनोति वेदं ४. नास्ति वि' अ'.
५. अत्तयो' वि' अ', अत्तयो' वि' अ'. ६. त १०, ५१, १०. ७. त्रिष्टुप् वि'; नास्ति अ';
यद्वत्तदेवोक्तम् वि'. ८. नास्ति वि'. ९. अ. ८, ४०, १. १०. नास्ति वि' ११. अत्त वि' अ'.
१२. विदुषि वि' अ' १३. १०, १०, २ वि' अ'.

प्र 'अजीगः निर्गमयति' । तौ^१ युवामभिमतानि सुदिनानि इव स्तोतृषु अज्ञानि आ तंसयेथे इति ॥ १ ॥

उष्टारैव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्राज्या शासुरेथः ।

दूतेव हि षो यशसा जनेषु मापं स्थातं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टाराऽइव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगाऽइव । श्राज्या । शासुः । आ । इथः ।

दुताऽइव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु । मा । अपं । स्थातम् । महिषाऽइव । अवपानात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० शिक्षितबह्वनौ निरुद्धौ 'बलिनौ अनड्वाहौ इव' शीघ्रं स्तोतृषु श्रयेथे । प्रयुज्यमानौ इव चाबन्धनीवौ 'अनड्वाहौ सुखनिमित्तौ' युवां स्तोतृणां प्रजापश्चादिविषयं शासनम् आ गच्छतम्^१ । 'दूतौ इव हि' भवथः युवां यशस्विनौ आह्लातस्यौ स्तोतृषु^२ । युवामस्मत्तः मा अप गच्छतम् 'महिषौ इव उष्णतसौ' उदकाद् अतिपिपासिताविति ॥ २ ॥

साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा पश्चेव चित्रा यजुरा गमिष्टम् ।

अग्निरेव देवयोर्दिवासा परिजमानेव यजथः पुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्^३ युजा । शकुनस्येव । पक्षा । पश्चाऽइव । चित्रा । यजुः । आ । गमिष्टम् ।

अग्निःऽइव । देवयोः । दीदेऽवार्सा । परिजमानाऽइव । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पत्तने 'पक्षिणः पक्षौ इव' साकं युक्तौ युवां पशू इव कामप्रदौ पूजनीयो यजम् आ 'गच्छतम् । तौ' युवाम् अग्नि इव दीप्यमानौ^४ यजमानस्य अध्वर्युं इव परितो गन्तारौ यजथः बहुषु जनपदेषु^५, यद्वा बहून् देवानिति ॥ ३ ॥

आपी वो अस्मे पितरैव पुत्रोग्रेव रुचा नृपतीव तुर्यै ।

इयैव पुष्ट्यै किरणैव भुज्यै श्रुष्टीवानैव हवमा गमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितराऽइव । पुत्रा । पुत्राऽइव । रुचा । नृपती इवेति नृपतीऽइव । तुर्यै ।

इयैऽइव । पुष्ट्यै । किरणाऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवानाऽइव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वन्द्य^६ युवाम् अस्माकम् पितरौ इव पुत्राणाम् । तौ युवां तेजसोद्गूणौ सूर्योऽप्यमसौ इव भवथः । राजानौ इव पातककृतां^७ हिंसायै समुपतिष्ठथः । स्वामिनौ^८ इव च स्तोतृणाम् पुष्ट्यै । हस्तौ इव च भोगाय । तौ क्षिप्रगमनौ इव अश्वौ हवम् आ गच्छतम् ॥ ४ ॥

वंसगेव पूपर्या शिष्याता मित्रेव श्रुता शतरा शातपन्ता ।

वाजैवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा मेधेवेषा संपर्याऽपुरीया ॥ ५ ॥

१-१. 'गत्रियं' मूको. २. तं मूको. ३-३. अजितापसम्पादाविव वि^१ अ'; अजितावहण्यादविव वि^२.
४-४. 'नरबाहौ सुखनिमित्तौ वि^३; मुष्टितम् वि^४ अ'. ५. गच्छता वि^५ अ'. ६-६. दूताविव वि^६ अ'.
७. 'पु...वि^७ अ'. ८-८. महिषारवोऽपनस्या वि^८ अ'; महिषारवोऽपनस्तौ वि^९. ९-९. पक्षि...नित वि^९ अ'.
१०-१०. 'भुज तो वि^{१०} अ'; 'वज्रनी वि^{११}. ११. 'मानो मूको. १२ नास्ति मूको. १३. रथु मूको.
१४. वपावहजा मूको. १५. स्वामिनाम् मूको.

नसंगाऽइव । पुण्या । शिम्वाता । मित्राऽइव । ऋता । शतरा । शार्तपन्ता ।
वाजाऽइव । उच्चा । वयमा । घर्म्येऽस्था । मेपाऽइव । इषा । सपुण्या । पुरीषा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० वननीयगमनावृषभौ^१ इव पुष्टौ वोढारौ सखायौ इव सत्यकर्माणौ । 'शतरा । शार्तपन्ता' (निघ ३, ६)
इति द्वे सुखनामसु पठिते । सुखस्य कारकौ^२ सुखस्य रक्षकाविति^३ नूनं निर्वचनम् । अथौ इव उच्छ्रितौ
प्रद्विस्सितेनाद्येन^४ सह प्रवरथे^५ तिष्ठन्तौ मेघौ इव द्यूतार्थम् अद्येन परिचरणीयौ उदकवन्ताविति^६ ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये प्रथमो वरं^७ ॥

सृण्वेव जर्भरीं तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीकां ।
उदन्यजेव जेर्मना मदेरू ता मे जरायुजरे मरायु ॥ ६ ॥

सृण्वाऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव । तुर्फरी इति । पर्फरीका ।
उदन्यजाऽइव । जेर्मना । मदेरू इति । ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सृणिरङ्कृष्ट, तदहौ^१ 'मत्तौ इव' गजौ गात्राणि 'मदात् चलयन्तौ'^२ हिंसकौ शत्रूणाम् । जृम्भ-
गात्रविनामकर्मा, 'तृफिर्हिंसाकर्मरथाहु' । आयुषजीवनौ इव^३ हिंसकौ, आजिं प्रति शीघ्र गच्छन्तौ ।
परितमनकर्मा । समुद्रजौ इव अथौ जयेन माद्यन्तौ तौ मम जशस्वरणस्वभाव शरीरम् अजरामरम्
वृत्तमिति । ६ ॥

पजेव चर्चरं जारं मरायु क्षयेवार्धेषु तर्तरीथ उम्रा ।
ऋभू नापत् खरमृजा खरजुर्वायुर्न पर्फरत् क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

पजाऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायु । क्षयऽइव । अर्धेषु । तर्तरीथ । उम्रा ।
ऋभू इति । न । आपत् । खरमृजा । खरऽइव । वायु । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० गमनशीलाऽमती इव पुन पुनश्चरन्तम् 'जारम् मर्यम्' स्तोत्रम् अभिगच्छथ^१ । उदकम् इव य
प्रवणेषु उद्गूणौ । तौ दीप्तौ न आप्नोति दायु । ईधरी धनार्थे^२ स्तोत्रणौ 'गृहम् आगच्छथः'^३, यथा
वायुः शीघ्र गच्छति ॥ ७ ॥

धर्मेव मधु जठरे सनेरू भगेविता तुर्फरी फारिवारम् ।
पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिङ्मनऋद्धा मनन्याउ न जग्मी ॥ ८ ॥

१. वननीयं गमनां वि^१ अ^२; वननीयगमनावृष^३ वि^४. २. कारका वि^५ अ^६; तारकी वि^७. ३. रक्षिता
राक्षि वि^८. ४. 'वेङ्कटपथेन वि^९. ५. प्रवेश वि^{१०}. ६. नास्ति वि^{११}. ७. नास्ति मूको.
८. मती वि^{१२}; मदी वि^{१३} अ^{१४}. ९. १०. पथोवि वि^{१५} अ^{१६}; मदी वि^{१७}. ११-१२. पदार्थावन्ती वि^{१८}.
१३-१४. 'वर्षोत्तरिष्ठा वर्षे दातु तावुषजीविनरिव वि^{१९}. १५-१६. जग्मरं वि^{२०} अ^{२१}. १७. 'वृत्त अ^{२२}.
१८. पथार्थे वि^{२३}. १९-२०. वि नागपथो वि^{२४}, विनागपथो अ^{२५}.

धर्माऽइव । मधु । जठरे । सुनेरु इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति । फारिवा । अरम् ।
पतराऽइव । चचरा । चन्द्रऽनिर्निक् । मनःऽऋद्धा । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

वेङ्कट० तसौ इव महावीरो मधु स्व-जठरे सःभजन्तौ 'भगेवितः इति' सङ्ग्रामनाम, धने गतिरत्र विद्यत इति, तत्र हिंसकौ पर्याप्तम् च गन्तारौ पक्षिणौ इव सञ्चरणशीलौ हिरण्यरूपौ मननीयस्तुतिकौ सम्मान्यौ इव च राजानौ 'गच्छन्तावपि तौ' मनन्याविति ॥ ८ ॥

बृहन्तैव गुम्भरेषु प्रतिष्ठां पादैव गाधं तरते विदाथः ।

कर्णैव शासुरनु हि स्मरार्थोऽशैव नो भजतं चित्रमग्नः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गुम्भरेषु । प्रतिऽस्याम् । पादाऽइव । गाधम् । तरते । विदाथः ।
कर्णैऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मरार्थः । अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अग्नः ॥ ९ ॥

वेङ्कट० यथा दीर्घौ पादौ उदकेषु गच्छते पथिकाय पदनिधानयोग्यम् गाधम् स्थले प्रयच्छतः, एवं युवामप्यप्रतिष्ठिताय प्रतिष्ठाम् प्रयच्छथः । आद्यपादस्य प्रयत्नो द्वितीयः पादः^१ । कर्णौ इव च यजमानस्य शासनमुक्तम् अनु हि स्मरार्थः अनुश्रुणुयः । तथा सति पुत्रः पितुर्मृतस्य^२ यथा रिष्यांशं^३ भजते^४, तद्वद् अस्मदीयम् चित्रम् कर्म भजतम्^५ इति ॥ ९ ॥

आरङ्गरेव मध्वरेयेथे सारधेव गविं नीचीनवारै ।

कीनारैव स्वेदमासिष्विद्वाना क्षामेवोर्जा धूयवसात् सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारधाऽइव । गविं । नीचीनवारै ।
कीनारैऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विद्वाना । क्षामेऽइव । ऊर्जा । धूयवसात् । सचेथे इति ॥ १० ॥

वेङ्कट० यथा पर्याप्तं गिरन्तौ पुष्पेभ्यो मक्षयन्तौ मधु क्षौद्रपटले प्रेरयतः, एवं युवाम् अप्युदकम्^६ आ ईरयेथे । तदेवाह—सारधी इव आदित्ये नीचीनद्वारे इति । कीनारौ कीनाशी, तौ यथा भ्रमान् स्वेदम् आक्षरतः, एवं^७ वृष्ट्युदकम् आक्षरन्तौ, यथा कृशं पुरुषं पयसा शोभनस्य यवमस्याऽऽग्नी गौः सेवते, तथा स्रोतारम् सचेथे इति ॥ १० ॥

ऋष्याम् स्तोमं सनुयाम् वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् ।

यशो न पुकं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममग्राः ॥ ११ ॥

ऋष्यामं । स्तोमम् । सनुयामं । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् । सरथा । इह । उप । यातम् ।
यशः । न । पुकम् । मधु । गोषु । अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अग्राः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० समृद्धं कुर्याम स्तोमम् इमम् । भजेमहि सप्तम् । उप आ गच्छतम् अस्माकम् मन्त्रम् प्रति इह

१-१. 'मगदिति वि' अ^१; 'भगेविति वि'। २-२. 'वपिरी मूको. ३. 'वास्ति वि' अ^३.
४. 'पितृ' वि' अ^४. ५. 'शो मूको. ६. 'मध्वे वि'। ७. 'मगद वि' अ^७; 'मगद वि'।
८. 'देवे वि'। ९-९. 'ते एव वि'। 'तेव वि' अ^९.

एकरथौ मयम् इव पयोद्वयम् पशुम् मादकम् पशुषु । आ पूरितवान् अयम् भूतशः अश्विनौ
सकातान् कामम् आत्मनीति ॥ ११ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये द्वितीयो वर्गः’ ॥

[१०७]

‘दिव्य आकृतिरस, दक्षिणा वा प्राजापत्या ऋषि । दक्षिणा दक्षिणादासारो वा
देवता । त्रिष्टुप् छन्द, चतुर्थी जगती’ ।

आतिरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवं तमसो निरमोचि ।

महि ज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ॥ १ ॥

आति । अमुत् । महि । माघोनम् । एषाम् । विश्वम् । जीवम् । तमस । नि । अमोचि ।
महि । ज्योतिः । पितृभिः । दत्तम् । आ । अगात् । उरु । पन्था । दक्षिणाया । अदर्शि ॥

वेङ्कट० दक्षिणा प्राजापत्या । आत्मस्त्व १ । आतिभूतम् आसीत् एषाम् उदाराणां दातृणाम् ऐन्द्रम् मद-
स्वम् इन्द्र इव प्रयच्छन्तीति ३ । किं चैषां दक्षिणया ४ सर्वम् जीवम् भूतम् दारिद्र्यतमस
निर्मुक्तमासीत् । महत् च एषाम् ज्योतिः पितृभिः पूर्वं दत्तम् आन्नात्म । सोऽयमेव दक्षिणाया
‘विस्तोर्णं मार्गं’ ५ ॥ १ ॥

उच्चा दित्रि दक्षिणायन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण ।

द्विरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोमं प्र तिरन्तु आर्युः ॥ २ ॥

उच्चा । दित्रि । दक्षिणाऽयन्त । अस्थु । ये । अश्वदाः । सह । ते । सूर्येण ।
द्विरण्यदा । अमृतत्वात् । भजन्ते । वासोदा । सोम । प्र । तिरन्ते । आर्युः ॥ २ ॥

वेङ्कट० उच्चैः स्वर्गे दातार तिष्ठन्ति । शिष्ट स्पष्टमिति ॥ २ ॥

दैवीं पूर्तिर्दक्षिणा देवयज्या न कवारिभ्यो नहि ते पूणन्ति ।

अथा नरः प्रयतदक्षिणासोऽयधभिषा बृहवं पूणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवयज्या । न । कवारिभ्यः । नहि । ते । पूणन्ति ।
अथ । नरः । प्रयतदक्षिणास । अयधभिषा । बृहवं । पूणन्ति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ‘देवर्षीणम् मघदानम्’ १ भवति, धनदानम् च देवर्षीणम् । तदुभयम् २ न कवारिभ्यः क्रियते
बृहस्पतिगामिभ्योऽनाधारेभ्यः ३, नहि ते अभिमत दातारल प्रयच्छन्ति । अपि चान्ये मनुष्या
गायुभ्यः प्रदीयमानधना उपद्रवमयेन ४ बृहद्वं प्रीयन्ते सायुभ्योऽपीति ५ ॥ ३ ॥

१ १. गामि मूळो. २. मघदानं वि० अ०. ३. मघदीपि वि० अ०. ४. दक्षिणाया मूळो.
अन्य विरसीर्षीणोः वि०. ५-६. ‘नमदाने वि० अ०. ७. तदितरदुभय वि० अ०. ८. बृहस्पतिगामिभ्यो
अपि चान्ये वि० अ०. ९. ‘उपद्रवेन वि०. १०. ‘प्रयच्छेन वि०.

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते हविः ।

ये पूणन्ति प्र च यच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते । अभि । चक्षते । हविः ।

ये । पूणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति । सम्प्रामे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० देवमनुष्यतिथेषु प्राणात्मना वर्तमानम् शतधारम् वायुम् अर्चनीयम् सर्वज्ञम् नृणां क्षुधितानां दधारः ते अभि पश्यन्ति हविषा । ये अग्नेन तर्पयन्ति प्र यच्छन्ति च^१ धनानि भिक्षमाणस्य सङ्गमे, ते परत्र सप्तमानृकाम् दक्षिणाम् कामान्^२ दुहते । सप्त च मातरः 'तस्य वा अग्नेर्हिरण्यं^३ प्रति जुहुयुः'^४ इत्यनुवाकेऽध्वर्युभिराग्राताः^५ ॥ ४ ॥

दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ।

तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽणीः । अग्रम् । एति ।

तम् । एव । मन्ये । नृऽपतिम् । जनानाम् । यः । प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रथमदक्षिणः प्रथममेव आहूतः^१ गच्छति संसदम् । दक्षिणावान् ग्रामणीः अग्रम् गच्छति । समानानाम् तम् एव मन्ये राजानम् जनानाम्, यः पूर्वमेव दक्षिणाम् भागमयति ॥ ५ ॥

"इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये तृतीयो वगः" ॥

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्ग्रन्थं सामगामुक्थशासम् ।

स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रुरार्ध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ॐ इति । ब्रह्माणम् । आहुः । ग्रन्थम् । सामऽगाम् । उक्थऽशासम् ।

सः । शुक्रस्य । तन्वः । वेदः । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रुरार्ध ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तम् एव देवा ऋष्यादिकं वदन्ति । सः अग्नेः तिस्रः तन्ः लभते, यः प्रथमः दक्षिणया मनुष्यं^१ राक्षसं^२ क्षुधितम्^३ । यज्ञस्य प्रणेतृन् यजमानपञ्चमान् ऋषिवलः तानाहुरिति^४ ॥ ६ ॥

दक्षिणाक्षं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् ।

दक्षिणाक्षं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अक्षम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । विरण्यम् ।

दक्षिणा । अक्षम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

१. नास्ति वि^१ अ^१. २. कामे वि^२. ३. अग्ने रिर वि^३ अ^३. ४. अहु वि^४ अ^४. ५. अहु वि^५ अ^५.
वि^६ अ^६. ६. आभूतो वि^६ अ^६. ७-८. नास्ति मूले. ९. मनुष्या वि^९. १०. क्षुधितं वि^{१०} अ^{१०}.
११. तन्वः अ^{११}; तानाहुः वि^{११}.

वेङ्कट० दक्षिणा सर्वमिदं दात्रे प्रयच्छति । तामिमा कवचम् करोति प्राञ्ज । 'अग्र
ह्लादकमिति' ॥ ७ ॥

न भोजा ममूर्न न्यर्थमीयुर्न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं सुवनं स्वर्गैतत् सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजा । ममूर्न । न । निऽअर्थम् । ईयु । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजा ।
इदम् । यत् । विश्वम् । सुवनम् । स्वर्गैरिति स्व । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यु । ददाति ॥
वेङ्कट० न दातार प्रियन्ते, न चापदम् गच्छन्ति, न न्यूनीभवन्ति, न च व्यथन्ते । यत्
इदम् पार्थिवम् विश्वम् सुवनम् स्वर्गम् च, एतत् सर्वम् दक्षिणा एभ्य भोजेभ्य ददाति ॥ ८ ॥

भोजा जिग्युः सुरभिं योनिमग्रे भोजा जिग्युर्वध्वं या सुजासाः ।

भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुराया भोजा जिग्युर्ये अहूताः प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजा । जिग्यु । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजा । जिग्यु । वध्वम् । या । सुजासा ।
भोजा । जिग्यु । अन्तऽपेयम् । सुराया । भोजा । जिग्यु । ये । अहूता । प्रयन्ति ॥ ९ ॥
वेङ्कट० भोजा जयन्ति सुगन्धम् योनिम् प्रथमम् । भोजा जयन्ति वधूम् या सुवक्षा भवति ।
'भोजा जयन्ति अन्तस्थित' रसम् सुराया । अत्रिमा भोजा जयन्ति दासात्, 'ये
मनाहूता' कार्येषु प्रगच्छन्ति ॥ ९ ॥

भोजायाश्च स मृजन्त्याशु भोजायास्ते कन्याश्च शुभमाना ।

भोजस्येदं पुष्करिणीं वेश्म परिरुक्तं देवमानेयं चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय । आस्ते । कन्या । शुभमाना ।
'भोजस्य' । इदम् । पुष्करिणीं । वेश्म । परिरुक्तम् । देवमाना । चित्रम् ॥ १० ॥
वेङ्कट० भोजस्यारोहणार्थम् आशुम् अश्वम् दृष्टे 'सम् मृजन्ति' । भोजस्य भोगार्थम् आस्ते शरीरेण
शोभमाना वधू । भोजस्य इदम् गृहम् भवति भोगाय पुष्करिणी इव सरकृतम् उपकरणै
दवविमानम् इव पूजनीयम् ॥ १० ॥

भोजमर्थाः सुष्ठुवाहो वहन्ति सुष्ठुद्रथो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजं दैवामोष्वता भरेषु भोजः शत्रून्तममनीकेषु जेता ॥ ११ ॥

भोजम् । अर्था । सुष्ठुवाह । वहन्ति । सुष्ठुद्रथ । रथ । वर्तते । दक्षिणाया ।
भोजम् । दैवाम् । अश्वत । भरेषु । भोज । शत्रून् । सम् । अमनीकेषु । जेता ॥ ११ ॥

१ १. 'च' 'दृष्ट' वि' अ'. २-२. भोजायाः पार्थिवं वि' अ'; भोजा जयन्ति पार्थिवं वि'. ३ ३. देवा
मना वि' अ', देवाभूताः वि'. ४ ४. अत्र या (७३) द. ५-५. समूहं मूको ६ शोभमाना
मूको. ७ पुष्करणी वि' अ'; पुष्करणी वि'. ८ समुद्रवविमानम् वि'.

वेङ्कट० भोजम् अथाः सुष्ठुबोदारः सन्तः वहन्ति । सुवर्तमानः रथः गच्छति स्वर्गं^१ प्रदक्षिणायाः ।

भोजम् देवाः ! रक्षत सङ्ग्रामेषु । भोजः शत्रून्^२ सङ्ग्रामेषु जेता भवत्विति ॥ ११ ॥

^१इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये चतुर्थो वर्गः^३ ॥

[१०८]

^१पण्योऽसुरा ऋषयः । सरमा देवता । २, ४, ६, ८, १०, ११ सरमा देवशुनी

ऋषिका, पण्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^४ ।

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानद् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कास्मेहि^५तिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्तीं । सरमा । प्र । इदम् । आनद् । दूरे । हि । अध्वा । जगुरिः । पराचैः ।

का । अस्मेहि^५तिः । का । परि^६तक्म्या । आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥^७

वेङ्कट० 'किमिच्छन्ती पणिभिरधुरैर्निगूळहा गा अन्वेष्टुं सरमा देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिः पण्यो मिनीयन्तः ता^८ प्रोचुः सा तान् युग्मान्याभिरनिच्छन्तीं प्रत्याचष्टे' (ऋअ २, १०, १०८) ।

किम् इच्छन्ती सरमा इदम् प्राप्तवती । दूरे हि मयम् अध्वा गत. देवलोके पराचीनः यतस्त्व-
मागच्छसि । किं तव अस्मात् निहितम्, किं वा परिगन्तव्यम् आसीत् निहितम् । कथम् त्वं,
मध्ये वहन्त्या. रसायाः अतरः पयांसि ॥ १ ॥

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मूह इच्छन्तीं पण्यो निधीन् वः ।

अतिष्कदो भियसा तन्न आवत् तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । मूहः । इच्छन्तीं । पण्यः । निधीन् । वः ।

अति^९ष्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् । तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रस्य दूती अतरम् पयांसि' ॥ २ ॥

कीदृङ्किन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।

आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्ये । इदम् । दूतीः । असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम । अथ । गवाम् । गोपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० कीदृशः इन्द्रः सरमे, कीदृशम् वाक्यं कार्येषु दर्शनम्, यस्य त्वम् इदम् 'दूतीः असरः' दूरात् ।

१. नास्ति वि^१. २. त्वं वि^२ म^३. ३-३. नास्ति सूको. ४. या. (११, २५) व्याख्याता द.
५. नास्ति वि^५ ऋभ; तं वि^६ म^७. ६-६. नास्ति वि^८ म^९. ७. वाक्यं वि^{१०} म^{११}. ८-८. कीदृशयो
निहितान् युष्मात् सोऽध्वान्मानश्चरति वि^{१२} म^{१३}.

इह आ गच्छति चेद्, अनेन सैत्रीं वर्षं कुर्मः । अथ स इन्द्र. अस्माकम् गोपतिः भवत्विति
पणीनामिन्द्रं जयार्थमानेतुमिच्छतां वचनमिति ॥ ३ ॥

नाहं तं वेद दम्भुं दभत् स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गृह्णन्ति सुवर्तो गभीरा हता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद् । दम्भम् । दभत् । स । यस्य । इदम् । दूतीः । असरम् । पराकात् ।

न । तम् । गृह्णन्ति । सुवर्तः । गभीराः । हताः । इन्द्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

पेङ्कट० न अहम् तम् वेदि दम्भनीयम् । हिनस्ति सः, यस्य इदम् दूतीः असरम् पराकात् । न तम्
इन्द्रं प्रच्छादयन्ति वहन्त्यः क्षापोऽपि । तथा सति तम् अतिसन्धातुमिच्छन्तो^१ यूयम् पणयः ।
इदानीमेव तेन हताः शयध्वे इति ॥ ४ ॥

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्सुभगे पतन्ती ।

कस्त एना अब सृजादयुध्यतास्माकमार्युधा सन्ति तिममा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् । सुभगे । पतन्ती ।

कः । ते । एनाः । अब । सृजात् । अयुध्वी । उत । अस्माकम् । आर्युधा । सन्ति । तिममा ॥ ५ ॥

पेङ्कट० इमाः ताः गावः सरमे, याः त्वम् ऐच्छः दिवः परि अन्तात् सुभगे । अनु-पतन्ती । कः
सर्व स्वयुतः^२ एनाः गाः अब सृजतु अयुध्वा । अपि च अस्माकम् आर्युधानि इमानि
‘सन्ति तिममानि’ ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये पञ्चमो वर्गः^३ ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिपव्यास्तन्वः सन्तु पापीः ।

अष्टष्टो व एतवा अस्तु पन्था वृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अतिपव्याः । तन्वः । सन्तु । पापीः ।

अष्टष्टः । वः । एतवे । अस्तु । पन्थाः । वृहस्पतिः । वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

पेङ्कट० असनीयानि दामपुत्रैः सुष्माकम् पणयः । वचनानि अश्नु । गतध्रीकाणाम् तथा असेदितस्या-
व्याऽधिष्ठाः तन्वः सन्तु । अष्टष्टः चायम् इतः पूर्वम् अन्यः पुरप्रवेगमागः देवानामेतस्यो भवतु ।
वृहस्पतिः सुष्माद् उभयानपि सरवानृतयुक्तान् न क्षमते इति ॥ ६ ॥

अपं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरभ्यभिर्वसुभिर्न्युष्टः ।

गर्थन्ति तं पणयो ये सुगोवा रेकुं पदमलकमा जगन्ध ॥ ७ ॥

१. वेदनेन विः, वेदेन विः अ. २. ‘सतति’ विः अ. ३. ‘मृता’ विः. ४-५. सन्ति-
वर्तानि विः, सन्तिःसम्पत्ति विः, सन्ति तम् इति अ. ६-७. नास्ति मृष्टो.

अयम् । निऽधिः । सरमे । अद्रिऽबुधः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । निऽक्तृष्टः ।
रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुऽगोपाः । रेकु । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अयम् अस्माभिराहुतानां गवादीनाम् निधिः सरमे । यो^१ मेघबद्धो मेघाकारेण बलासुरेण
निहितः गवादिभिः न्यृष्टः इदं इवोर्मिभिः । तम् चेमं निधिम् रक्षन्ति पणयः, ये सुगोपाः ।
रिक्तम् गवादिभिरिदं स्थानम् व्यर्थम् आ जगन्थ । अत्र शाट्टायनकम्—‘अथ ह वै पणयो
नामासुरा देवानां गोरक्षा आसुः । तामिरहापातस्थुः । ता ह रसायां निरुध्य बलेनापिदधुः’
(जैत्रा २, ४४०) इत्यादि ॥ ७ ॥

एह गमन्तृषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवगवाः ।

त एतमूर्ध्वं वि मजन्त गोनामथैतद्वचः पुण्यो वमन्ति ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमशिताः । अयास्यः । अङ्गिरसः । नवगवाः ।
ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । मजन्त । गोनाम् । अर्थ । एतत् । वचः । पुणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ ‘अगच्छन् अस्मिन् असुरकुले’ मत्तोऽप्यन्ये ऋषयः सोमेन वीक्षणीकृताः अयास्यः आङ्गिरसः^१
अन्ये च सर्वे अङ्गिरसः नवगवाः । ते चागतास्तन्त इमम् विस्तृतं गोसङ्घम् यथायथम् ‘वि अभजन्
मनसा’ । अथ अपि एतत् वचः पणयः वमन्त्येव अज्ञाः । गूढे निहिततेत्याख्याताऽनिघातत्वे
कारणमुक्तमिति ॥ ८ ॥

एवा च त्वं सरम आजगन्थ प्रवाधिता सद्दसा दैव्येन ।

स्वसारं त्वा कण्वै मा पुनर्गा अप ते गवां सुभगे भजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रवाधिता । सद्दसा । दैव्येन ।
स्वसारम् । त्वा । कण्वै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवां । सुऽभगे । भजाम् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० एवम् एव च त्वम् सरमे । आजगन्थ दूरं देशं वीडिता दैव्येन बलेन उक्ताऽननुष्ठाने^१ प्रन्ति
देवा इति । ताम् ‘स्वाम् इदानीं’ स्वसृस्थानीयाम् कुमः मा तत्र पुनः गाः । तुभ्यं चास्माम्
गवाम् भागम् सुभगे । वयम् भजाम इति । अत्र शाट्टायनकम्—‘सर्पिः क्षीरामिक्षा
दधीन्येतदेवोपनिदधुः’ (जैत्रा २, ४४१) इति ॥ ९ ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरङ्गिरसश्च घोराः ।

गोकांमा मे अच्छदयन् यदायमपात इत पणयो वरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृत्वम् । नो इति । स्वसृत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः ।
गोऽकांमाः । मे । अच्छदयन् । यत । आ । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

१. ये वि^१ अ^१; नास्ति वि^१. २-२. ‘अष्टद्वारं वि^१ अ^१. ३. अङ्गि^१ वि^१ अ^१. ४-४. (यमत्र-
मानसा वि^१ अ^१. ५. नास्ति वि^१. ६. ‘अगुह वि^१. ७-७. ‘त्वामिति तत्रा वि^१.

वेङ्कट० न अहम् अनुजानामि युष्माकम् भ्रातृत्वम्, नापि मम स्वसृत्वम् । भवद्भिः तथा कृते सति इन्द्रः च जानाति अक्षिरसः च घोराः । ते च माम् गोकामाः^१ प्रेषयामासु- यतः अहम् आगम् । तथा सति गार्हपत्यत्वा अप गच्छत अस्मात्स्यानाद् दूरम् पणयः । ॥ १० ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गावो यन्तु भिन्ती^२ऋतेन ।

बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूढाः सोमो ग्रावाण ऋपयश्च विप्राः ॥ ११ ॥

दूरम् । इत् । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । भिन्तीः । ऋतेन ।
बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निगूढाः । सोमः । ग्रावाणः । ऋपयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दूरम् इत् पणयः । उरुतरम् अन्यत्स्थानं प्रति । उत् गच्छन्तु पातालात् गावः सन्दायमानाः उदकेन, बृहस्पतिः याः^३ पुरा अविन्दत् निगूढाः सोमादयश्च मेधाविन इति ॥ ११ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याये षष्ठो वर्गः^४ ॥

[१०९]

^५जहृर्मज्ञाया, ब्राह्म ऊर्ध्वनामा वा ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, अग्नये अनुष्टुभौ^६ ।

तैऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा ।

शीलुऽहंरास्तर्प उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मकिल्बिषे । अकूपारः । सलिलः । मातरिश्वा ।
शीलुऽहंराः । तर्पः । उग्रः । मयोऽभूः । आपः । देवीः । प्रथमजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

वेङ्कट० जहृर्मज्ञस्तेजायां ऋषिः^७ । तां बृहस्पतिः सोमे राजनि न्यधात् । तां सोमः तस्मै यथा-
संविद् न प्रापच्छन्^८ । सन्नेदं सूक्तं प्रवृत्तम् । ते देवाः संवादन् अवदन्^९ प्रथमाः ब्रह्मकिल्बिषे
समुद्रः । सलिलमयमिति वरुणमुक्तं मन्यन्ते । मातरिश्वा इदम्रोचः घर्मः उदगृणः सुखस्य
भावयिता आरः च दैव्यः प्रथममेव जनिताः सिसृधुणा व्रज्येति ॥ १ ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रार्थच्छदहृणीयमानः ।

अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदमिहोता हस्तगृह्णा निनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् । अहृणीयमानः ।
अन्वर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् । अग्निः । होता । हस्तगृह्ण । आ । निनाय ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोमः राजा मुख्यः बृहस्पतेजायाम् पुनः अपि 'प्र अयच्छत् अकुप्यन्' देवैरण् । तत्र
अनुगम्यारो आस्ताम् मित्रावरुणौ । अग्निः ताम् होता हस्ते गृहीत्वा आ निनाय इति ॥ २ ॥

१. 'यानां वि' अ. २. या मू. ३. ११ गार्हपत्य मू. ४. च ऋ मू. ५. च वि वि' अ. ६. गार्हपत्य वि' अ. ७. न दाय मू. ८. समर' वि' अ. ९. ८-९. न दाय मू. १०. वि' अ. ११. गार्हपत्य मू.

हस्तेनैव ग्राह्यं आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।

न दूताय प्रह्वे तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आऽधिः । अस्याः । ब्रह्मऽजाया । इयम् । इति । च । इत् । अवोचन् ।
न । दूताय । प्रह्वे । तस्थे । एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

षेड्डट० अस्याः आहितो वेषः हस्तेन एव ग्राह्यः । यस्यादियमाहिता परस्त्री परस्मिन्, तस्माद्-
हस्तेनैव नेतव्या । ब्राह्मणस्य जाया इयम् इति च देवाः संवादं कुर्वन्तः । अमुवन् । सा च इयम् अस्माभिः
प्रथमं प्रहिताय दूताय सोमेन राज्ञा विसृष्टा न तस्थे अग्रतः इहानयनार्थम् । तथा समर्पितार्या
तस्याम् क्षत्रियस्य^१ इन्द्रस्य राज्यम् गुपितम् अभवत्^२ । ब्राह्मणस्य जायां देवा अपहरन्तीति
राष्ट्रं क्षुभितमासीदिति^३ ॥ ३ ॥

देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्तऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।

भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये । निऽसेदुः ।
भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपनीता । दुऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

षेड्डट० देवाः एतस्याम् विषये सम्-अवदन्त पूर्वे सप्तऋषयः तपसे ये निषण्णाः । संवादप्रकारः—भीमा
जाया ब्राह्मणस्य सोमेन उपनीता परमे व्योम्नि स्वर्गे दुर्धाम् करोति । 'दुर्धा दौर्घ्यमिति'^४ ॥४॥

ब्रह्मचारी चरति वेर्विषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।

तेन जायामन्त्रं बिन्दद्बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वे न देवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेर्विषत् । विषः । सः । देवानाम् । भवति । एकम् । अङ्गम् ।
तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् । बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वे । न । देवाः ॥५॥

षेड्डट० भार्याऽस्त्राभात् ब्रह्मचारी भवति बृहस्पतिः व्याप्नुवन्^५ व्याप्तव्यान् देवान् । सः चायम् बृहस्पतिः
देवानाम् भवति मुख्यम् अङ्गम् सप्ताङ्गस्य राज्यस्य । तेन सोमेन नीताम् अयम् बृहस्पतिः हे देवाः ।
'जुह्वे अलभत' इति^६ ॥ ५ ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत ।
राजानः । सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

१. धृतराय वि^१ अ^१. २. अभवन् वि^२; अभवन्ति वि^२ अ^२. ३. क्षुभितमा^३ वि^३ अ^३; क्षुभनमा^३ वि^३.
४. दुर्धा मूको. ५-५. दुर्धामोदौर्घ्यम् वि^४ अ^४; दुर्धामो दौर्घ्यम् वि^४. ६. व्याप्तवान् वि^५ अ^५. ७. 'जुह्वे'
मूको. ८. 'ति ब्रह्मणम् वि^६ अ^६.

वेङ्कट० क्षुभिते राष्ट्रे सर्वे सम्मूय बृहस्पतय सत्यम् अनुबन्धन्तो जायां प्रायच्छन्ति ॥ ६ ॥

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वा देवैर्निकित्विषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

पुनऽदार्ष । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वा । देवैः । निऽकित्विषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्या । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पुनर्दायां ब्राह्मणजायाम्, कृत्वा च देवैः सद ब्राह्मणैः अपापम्, हविर्भूतं रसम् च^१ पृथिव्या भक्त्वाय^२ देवा उरुकीर्तिं बृहस्पतिम् उपासते इति ॥ ७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याय सप्तमो वर्गः^३ ॥

[११०]

^४जमदग्निर्मागव, जामदग्न्यो रामो वा ऋषिः । आप्रीसूलम् (= १ इध्म समिद्धोऽग्निर्वा,^५

२ तनूनपात्, ३ इह, ४ बर्हि, ५ दवीद्वार, ६ उपासानका, ७ दैव्यौ

होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्य, ९ त्वष्टा, १० वनस्पति,

११ स्वाहाकृतयो देवता)। त्रिष्टुप् छन्दः^६ ।

समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चित्रित्यान् त्वं दूतः क्विरसि प्रचेताः ॥ १ ॥

समऽईद्व । अथ । मनुष । दुरोणे । देव । देवान् । यजसि । जातऽवेद ।

आ । च । वह । मित्रऽमृह । चित्रित्यान् । त्वम् । दूत । क्विः । असि । प्रऽचेता ॥ १ ॥

वेङ्कट० जमदग्निः । समिद्धः अथ मनुष्यस्य गृहे देवः देवान् यजसि जातवेदः । तान्^७ आ वह च मित्राणां पूजयितुं । प्राणं त्वम् । त्वम् दूत इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

तनूनपात् पृथ ऋतस्य यानान् मध्वा समुज्जन्तस्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीमिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुहध्वरं नः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । पृथ । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समुऽअज्जन् । स्वदय । सुऽजिह्व ।

मन्मानि । धीमि । उत । यज्ञम् । ऋभन् । देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

वेङ्कट० हे तनूनपात् । मागोऽयं यज्ञस्य यानान् आग्नये^८ समजन् स्वानुकूलं सुखाच्छः । एतावानि^९ कर्मभिः अग्निं च यज्ञम् समर्थयन् देवेभ्यः^{१०} कुरु अस्माकम् इमं यज्ञमिति ॥ २ ॥

१. नास्ति वि^१ २. अस्माकं वि^२ मूको ३-२. नास्ति मूको. ३. पु अ ७, २. ४. वा (८, ५) स्वादयाम् ५. एता वि^३ अ. ६. अत्र वा. (८, ६) इ. ७. पु अ १, १८८, ५; मन्तेन मूको ८. नास्ति वि^४.

आजुह्वान ईदृशो बन्धुश्चा याह्वग्ने वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्वा होता स एनान् यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वान । ईदृश्ये । बन्धुं । च । आ । याहि । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ।

त्वम् । देवानाम् । असि । यद्वा । होता । स । एनान् । यक्षि । इषित । यजीयान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आहूयमान स्तुत्य बन्धितव्य च आ गच्छ अग्ने! वसुभि सङ्गत । त्वम् देवानाम् असि
'महन् । आह्वाता' । स एनान् देवान् यज्ञ अस्माभि प्रेषित यष्टुतरः ॥ ३ ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् ।

व्युं प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्या । वस्तो । अस्या । वृज्यते । अग्रे । अह्वाम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । वितरम् । वरीय । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स्तरणवेलाया प्रागग्रम् बर्हिः पृथिव्या प्रदिशा प्राच्या दिशा संयुक्त तत्र प्ररुद्धम् 'आच्छा-
दनाय अस्याः' पृथिव्या 'अध्वर्युभि लयते' पूर्वाह्ने । वि प्रथते च अत्यन्तम् उत्तरम् देवेभ्य
पृथिव्यै चास्यै सुखकरं सेवितमिति यास्क (तु ८,९) ॥ ४ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयुः शुभ्रमाणाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥

व्यचस्वती । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यः । न । जनय । शुभ्रमाणाः ।

देवी । द्वार । बृहती । विश्वम् । इन्वा । देवेभ्यः । भवत । सुप्रअयणा ॥ ५ ॥

वेङ्कट० व्यापनवत्य 'उरुवेन वि श्रयन्ताम् पतिभ्य इव जाया अह्वानि शोभयन्त्य । दे' देव्य ।
द्वार । बृहत्य । विश्वमिन्वा । विश्वमामिरेति । देवेभ्य भवत सुप्रगमना ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उपांके उपसानक्ता सदतां नि योनौ ।

दिव्ये योषणे बृहता सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधानि ॥ ६ ॥

आ । सुष्वयन्ती इति । यजते इति । उपांके इति । उपसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ । दिव्ये इति ।

योषणे इति । बृहती इति । सुरुक्मे इति । सुरुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रपिशम् । दधानि इति ॥ ६ ॥

१. ऋच (३-९) षष्ठ पा. (८, ८-११) व्याख्याता द्व. २. अने वि' अ', मन्ने अ'. ३ ३. नरद्वाना
वि' अ', महत्ता वि'. ४. नास्ति वि'. ५ ५. 'श्रिया वि' अ'. ६ ६. 'च्छादयन्नायास्या मूको.
७ ७. 'भिलय वि' अ'; अधभिराश्रितयो वि' ८. नवत्य मूको ९. मे वि' अ'. १०-१०. नास्ति
मूको.

वेङ्कट० आ नि-वीदताम् सेष्मीयमाणे^१ यज्ञिये उपक्रान्ते मत्तोपसौ गृहे दिव्ये योषणे महत्तवौ सुरोचने^२
अवि दधान शुक्ररूपाम् श्रियम् तेजसोपरक्ते इति ॥ ६ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा युज्ञं मनुषो यज्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ७ ॥

दै०वा । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमांसा । युज्ञम् । मनुष । यज्यै ।
प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारु इति । प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

वेङ्कट० दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ कुवाणौ यज्ञम् मनुष्यस्य यजनाय^३ प्रचोदयन्तौ यज्ञेषु
कर्मशीलौ प्राचीनम् ज्योति आदित्य प्रदेशनेन दिशन्तौ प्रातरिति ॥ ७ ॥

आ नो युज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्यदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्विहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वर्षसः सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । न । युज्ञम् । भारती । तूर्यम् । एतु । इळा । मनुष्यत् । इह । चेतयन्ती ।
तिस्र । देवी । बर्हि । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । सुअर्षस । सदन्तु ॥ ८ ॥

वेङ्कट० आ यातु अस्माकम् यज्ञम् भारती श्रियम् इळा च मनुष्यवत् इह चेतयमाना^४ । तिस्र देव्य
बर्हि इदम् सुखम् सरस्वती च सुकर्माण आ सीदन्तु ॥ ८ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशद् भुवनानि निष्ठा ।
तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ९ ॥

य । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपे । अपिशत् । भुवनानि । निष्ठा ।
तम् । अद्य । होत । इषित । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

वेङ्कट० य इमे द्यावापृथिव्यौ जनविध्यौ रूपै समधोजयद् भूतानि च सर्वाणि, तम् अद्य होत । प्रेषित
पष्टार देवम् त्वष्टारम् इह यज्ञ विद्वान् ॥ ९ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवाना पार्थ ऋतुथा हवीर्षि ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वर्दन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपअवसृज । त्मन्या । समअञ्जन् । देवानाम् । पार्थ । ऋतुया । हवीर्षि ।
वनस्पतिः । शमिता । देव । अग्निः । स्वर्दन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

वेङ्कट० उपावसृज वनस्पते । आरम्यते^५ रवेन समञ्जन् देवानाम् अन्नम् काळेऽकाळे हवीर्षि^६ ।

१. वेष्मियमाणे वि^१, वेष्मियमाणे अ^२, वेष्मियमाणे वि^३. २. रोचने वि^४ अ^५. ३. ऋतु (० ९)
यत् पा. (८, ११ १४) स्वाध्यागाः दृ. ४. यजमानाय मूको. ५. यजायमाना वि^६, यजायमाना वि^७ अ^८.
६. यजत मूको ७. आरिन् वि^९ अ^{१०}.

वनस्पतिप्रभृतयस्तयः हव्यम् मादकेन धृतेन स्वादूकुर्वन्तु । 'मधुना च धृतेन च' इति यास्कः
(८,१७) ॥ १० ॥

सद्यो ज्ञातो व्यभिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत् पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

सद्यः । ज्ञातः । वि । अभिमीतः । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरः । गङ्गा ।
अस्य । होतुः । प्रदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥
वेङ्कट० 'सद्यो जायमानो निरभिमीत यज्ञम् । अग्निर्देवानाम् अभवत् पुरोगामी । अस्य होतुः 'प्रदिश्यृतस्य'
वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः' इति यास्कः (८,२१) ॥ ११ ॥

'इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये नवमो वर्गः' ॥

[१११]

'वैरूपोऽष्टादंष्ट्रः क्षपि । इन्द्रो वैवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

मनीषिणः प्र भरध्वं मनीषां यथायथा मतयः सन्ति नृणाम् ।

इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः स हि वीरो गिर्विणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् ।
इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयामः । कृतेभिः । स । हि । वीरः । गिर्विणस्युः । विदानः ॥ १ ॥
वेङ्कट० 'अष्टादंष्ट्रो' वैरूपः । हे मनीषिणः । प्र भरध्वम् स्तुतिम् यथायथा प्रज्ञा भवन्ति नेतृणां
युष्माकम् । इन्द्रम् सत्यैः कर्मभिः आ गमयाम । स हि वीरः स्तोत्रकामः विद्वानिति ॥ १ ॥

ऋतस्य हि सदेसो धीतिरद्यौत् सं गाष्ट्यो वृषभो गोभिरानत् ।

उदतिष्ठत् तविषेणा र्वेण महान्ति चित् सं विव्यात्वा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदेसः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गाष्ट्यः । वृषभः । गोभिः । आनत् ।
उत् । अतिष्ठत् । तविषेणः । र्वेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्यात्वा । रजांसि ॥ २ ॥
वेङ्कट० सत्यकर्मण इन्द्रस्य यज्ञात् 'स्तुतिः हि' द्योतते । सम् गच्छते । 'सोऽयं गृष्टे' पुत्र इत्यत्र
गोभिः इति स्तुतिभिः सङ्गृह्यमानमिन्द्रमाह । उत् अतिष्ठत् 'महता शब्देन', महान्ति च सम्
प्राप्नोति वदकानीति ॥ २ ॥

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य चैद स हि जिष्णुः पथिष्ठत् स्यापि ।

आन्मेना कृष्यभर्षुतो भवद्भोः पतिर्दिवः संनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

१-१. प्रविशन्तस्य वि'; प्रविशन्तस्य वि' अ'. २-२. नास्ति सूको. ३. अष्टादंष्ट्रो वि' अ.
४-४. श्रुतिभिः वि'; श्रुतिभिः वि' अ'. ५. नास्ति वि'. ६-६. सोऽयं वि' अ'; सोऽयं वि'
७-७. मन्त्रेण वि' अ', मन्त्रेण अ'.

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः । पृथिङ्कृत् । सूर्याय ।
आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः । सुर्वत् । गोः । पतिः । दिवः । सुनुऽजाः । अप्रतिऽतः ॥

वेङ्कट० इन्द्रः किल श्रुतिम् जानाति अस्य दिवः सम्बन्धिनीम् । सः हि जेता मार्गकृत सूर्यस्य । अपि
'च मेनाम्' गर्जितशब्दम्^१ कुर्वन् अच्युतः^२ च भवति स्वर्गात् । पतिः दिवः 'सनजाः पुरातनः'^३
पुत्रशत्रुभिः अप्रतिगतः^४ ततश्च गर्जितशब्दं यथाऽवजानातीति ॥ ३ ॥

इन्द्रो म॒हा म॒हतो अ॒र्णवस्य॑ व्र॒तामि॒नाद॒ङ्गिरोभिर्गू॒णानः ।

पूरु॒ष्णि चि॒न्नि त॑ताना रजाँ॒सि दा॒धार॒ यो ध॒रुणं॑ स॒त्यता॑ता ॥४॥

इन्द्रः । म॒हा । म॒हतः । अ॒र्णवस्य॑ । व्र॒ता । अ॒मि॒नात् । अ॒ङ्गिरो॒भिः । गू॒णानः ।
पूरु॒ष्णि । चि॒त् । नि । त॒तान् । रजाँ॒सि । दा॒धार । यः । ध॒रुणम् । स॒त्यता॑ता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इन्द्रः महत्त्वेन महतः उदकवतो वृत्रस्य कर्माणि अमिनात् अङ्गिरोभिः स्तूयमानः । बहूनि
च उदकानि 'नीचीनानि अकरोद् वृत्रपरिवृत्तानि' । धारयति^५ यः उदकम् सत्यस्य विस्तारकः ॥४॥

इन्द्रो॑ दि॒वः प्र॑ति॒मानं॑ पृथि॒व्या वि॒श्वा वेद॑ सर्व॒ना ह॑न्ति शु॒ष्णम्

म॒ही चि॒द् द्यामा॑त॒नोत् सूर्ये॑ण चा॒स्कर्म॑ चि॒त् क॒र्मभे॑न॒ स्कभी॑यान् ॥५॥

इन्द्रः । दि॒वः । प्र॒ति॒मानम् । पृथि॒व्याः । वि॒श्वा । वेद॑ । सर्व॒ना । ह॑न्ति । शु॒ष्णम् ।
म॒हीम् । चि॒त् । द्याम् । आ । अ॒त॒नोत् । सूर्ये॑ण । चा॒स्कर्म॑ । चि॒त् । क॒र्मभे॑न । स्कभी॑यान् ॥५॥

वेङ्कट० इन्द्रः छायापृथिव्योः प्रतिमानम् भवति, 'विश्वानि च जानाति' सर्वनानि^६, हन्ति च
शुष्णम्^७ समुद्रम्, महतीम् च दिवम् आ तनोति सूर्येण, स्कभोति अन्तरिक्षेण तथा दिवः
स्वर्मायान् इति ॥ ५ ॥

^८इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये दशमो वर्गः ॥

व॒ज्रेण॑ हि धृ॒त्रहा॑ वृ॒त्रम॒स्त्रदे॑वस्य शृ॒शु॒वानस्य॑ मा॒याः ।

वि धृ॒ष्णो अ॒त्रे घृ॒यता॑ जघ॒न्था॒र्था॒मवो॑ मघवन् बा॒ह्वो॒जाः ॥६॥

व॒ज्रेण॑ । हि । धृ॒त्रहा॑ । वृ॒त्रम् । अ॒स्त्रः । अ॒दे॒वस्य॑ । शृ॒शु॒वानस्य॑ । मा॒याः ।
वि । धृ॒ष्णो इति॑ । अ॒त्रे । घृ॒यता॑ । जघ॒न्थ । अ॒र्थे । अ॒मवः॑ । म॒घव॑न् । बा॒हुऽओ॒जाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वज्रेण हि वृत्रहा इत्यम् समुद्रं हतवानसि । समुद्रस्य प्रवर्धमानस्य नानाविधा मायाः वि
अपन्य ऋणः अस्मिन् युदे^९ धृष्णेन^{१०} मनसा । अथ अमवः एवम् मघवन् बाह्वोत्राः^{११} ॥ ६ ॥

१-१. वेम...वि' अ'। वेमं वि'. २. वृत्र' वि' अ'. ३. मघवन्: वि' अ'. ४-४. आति
मूढो. ५. ...मः वि' अ'. ६-६. जिहीता' वि' अ'; नीवान्मनो(वनन'१० वि'. ७. सारपति वि' अ'.
८-८. विश्वा...वि' अ'. ९. मघवन् वि'; सघनता अ'; मघवन् वि'. १०. धृषम् वि' अ'.
११. वज्रे वि'. १२. घृयेन वि'. १३. वा वि'.

सचन्त यदुपसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन् ।

आ यन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो नकिंद्वा नु वेद ॥७॥

सचन्त । यत् । उपस । सूर्येण । चित्राम् । अस्य । केतव । राम । अविन्दन् ।

आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिव । न । पुन । यत् । नकिं । अद्वा । नु । वेद ॥७॥

षेड्डट० सद्गच्छते यदा उपस^१ सूर्येण, तदानीम् अस्य सूर्यस्य रश्मय चित्राम् रातिम् लभन्ते ।
नक्षत्राणि तिरोभवन्ति । तत्र पुन पुनरागच्छत दिव अद्वा^२ यस्मात् नक्षत्रम् न दृश्यते तस्माद्
न कश्चित् तथाभाव वेत्ति । 'असी य नक्षत्रा निहितास उच्चा' (ऋ १, २४, १०) इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

दूरं किलं प्रथमा जग्मुरासामिन्द्रस्य याः प्रसवे ससुरारपः ।

कं स्विदग्रं कं बुध्न आसामापो मध्यं कं वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किलं । प्रथमा । जग्मु । आसाम् । इन्द्रस्य । या । प्रसवे । ससू । आप ।

कं । स्विद् । अग्रम् । कं । बुध्न । आसाम् । आप । मध्यम् । कं । व । नूनम् । अन्तः ॥८॥

षेड्डट० दूरम् किल प्रथमा जायु आसाम् वहन्तीनाम् अपाम्, इन्द्रस्य या प्रसवे ससू आप । व
स्वित् अग्रम् कं च^३ बुध्न आसाम् भवति । हे आप । युष्माकम् क मध्यम् भवति, कं च
अन्तः इति ॥ ८ ॥

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्र विविज्रे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत या मुमुत्रेऽधेदेता न रमन्ते नितित्ताः ॥ ९ ॥

सृज । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एता । प्र । विविज्रे । जवेन ।

मुमुक्षमाणा । उत । या । मुमुत्रे । अध । इत् । एता । न । रमन्ते । नितित्ताः ॥ ९ ॥

षेड्डट० अवाऽसृज^४ सिन्धून् अहिना प्रत्यमानान् । अनन्तरमेव एता आपः प्रकर्षेण गच्छन्ति वेगेन ।
सन्निहता या^५ आप मुमुक्षमाणा भवन्ति, अपि च मुमुत्रे^६ । सम्प्रति एता सर्वाः न
कश्चित् रमन्ते धावन्त्येव नितरां तीक्ष्णीकृता ॥ ९ ॥

सुधीचीः सिन्धुमुशतीरिवापन्तसनाज्जार आरितः पुर्भिर्दासाम् ।

अस्तमा ते पार्थिवा वसन्त्यस्मे जग्मुः सूनृता इन्द्र पूर्वीः ॥ १० ॥

सुधीची । सिन्धुम् । उशती इव । आपन् । सनात् । जार । आरित । पु ऽभित् । आसाम् ।

अस्तम् । आ । त । पार्थिवा । वसन्ति । अस्मे इति । जग्मु । सूनृता । इन्द्र । पूर्वीः ॥ १० ॥

१ उग्रम वि' अ'. २ मद्गे वि' अ'. ३ नास्ति वि' अ'. ४ मुमितम् वि' अ',
५ नास्ति मूको ६ मुमुत्रे मूको.

वेङ्कट० सहाजन्तय समुद्रम् गच्छन्ति कामयमाना इव क्षिय । आसाम् अपां सनातन सङ्गजात-
नस्त्रः^१ पुरां भेत्ता हृद्गो जरयिता । अस्मदीयम् गृहम् आ-नच्छन्तु तव स्वभूतानि ^२पार्थिवानि
धनानि । अस्मान्^३ आगच्छन्तु उपस बह्वा चिरजीवमेति ॥ १० ॥

^१इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये एकादशो वर्गः^४ ॥

[११२]

वैरूपो नभ प्रभेदन ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^५ ।

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वेपीति ।

हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रून् उक्थेभिः वीर्यां प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःऽसाव । तव । हि । पूर्वऽपीति ।

हर्षस्य । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः । ते । वीर्यां । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

वेङ्कट० नभ प्रभेदनो वैरूप । इन्द्र । पिब यथाकामम् सुत सोमम् । प्रातःसवनेऽभिपुत^६ सोम तव
हि पूर्व पानम् । हृष्टो भव हन्तुम् शूर । शत्रून् । उक्थेभिः इति स्पष्टम् ॥ १ ॥

यस्ते रथो मनसो जरीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।

तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

य । ते । रथे । मनस । जरीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय । याहि ।

तूयम् । आ । ते । हरय । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि । वृषऽभि । मन्दमान ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ २ ॥

हरित्वता वर्चसा मूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वै स्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्र सखिभिर्द्वानः मग्नीचीनो मादयस्वा निषयं ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । मूर्यस्य । श्रेष्ठै । रूपै । तन्वम् । स्पर्शयस्व ।

अस्माभिः । इन्द्र । सखिऽभि । द्वान । सग्नीचीन । मादयस्व । निऽसयं ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अथवता तेजसा सुवीर्यस्य तव श्रेष्ठे च रूपे शरीरम् स्पर्शयस्व । अस्माभि इन्द्र । मसिभि
हृष्यमान सहाजन्त अस्माभि मादयस्व यन्ते निषय इति^७ ॥ ३ ॥

यस्य त्यत् ते महिमानं मदीश्वमे मही रोदसी नारिविक्ताम् ।

तदोक्त आ हरिमिरिन्द्र युक्तः प्रियेभिर्याहि प्रियमन्तमच्छे ॥ ४ ॥

१. 'शस्त्रे वि' अ'. २. यन्ति सहा यन्तु इति अ'. ३-१ नारिण मूर्को, ४. 'नो हि मूर्को
५. नारिण वि'.

यस्य । त्यत् । ते । मद्भिमानम् । मदेषु । इमे इति । मही इति । रोदसी इति । न । अर्विविक्ताम् ।
तत् । ओक । आ । हरिऽभि । इन्द्र । युक्ते । प्रियेभि । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यस्य तम् ते^१ मद्भिमानम् मदेषु जनितम् इमे महत्यौ घावापृथिव्यौ न विविच्य जानीत, स
त्वम् तत् इदं स्थानम् आ याहि हरिभि इन्द्र । युक्ते प्रिये प्रियम् हवि प्रति ॥ ४ ॥

यस्य शश्वत् पपिवाँ इन्द्र शत्रूनानुकृत्या रण्या चकर्थ ।

स ते पुरंषि तविषीमियति स ते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिऽवान् । इन्द्र । शत्रून् । अननुऽकृत्या । रण्या । चकर्थ ।

स । ते । पुरंऽधिम् । तविषीम् । इयति । स । ते । मदाय । सुत । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य^२ सोम पिवन् सर्वदा इन्द्र । शत्रून् प्रति अन्यै अनुकर्तुमशक्यानि युद्धकर्माणि चकर्थ, स
ते प्रज्ञानम् बलम् च प्रेरयति, स तव मदाय सुत इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिवा सोममेना शतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मद्भिरस्य मध्वो यं विश्व इदंभिर्हर्यन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनऽवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

पूर्ण । आऽहाव । मद्भिरस्य । मध्व । यम् । विश्वे । इत् । अभिऽहर्यन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० इदम् ते सोमपानसाधनम् पात्रम्, यत्ते चिरलब्धम् । इन्द्र । पिब सोमम्^३ अनेन पात्रेण
शतक्रतो । पूर्णं अयम् आहाव मदकरेण सोमन, यम्^४ सर्वे एव^५ देवाः प्रेप्सन्ते आहाव
स्वदनुचा ॥ ६ ॥

वि हि त्वामिन्द्र पुरुधा जनांसो हितप्रयसो वृषभ ह्वयन्ते ।

अस्माकं ते मधुमत्तमानीमा भुवन्तसर्वना तेषु हर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुधा । जनांस । हितऽप्रयस । वृषभ । ह्वयन्ते ।

अस्माकम् । ते । मधुमत्तऽतमानि । इमा । भुवन् । सर्वना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वि ह्वयन्ते हि त्वाम् इन्द्र । अनेकधा जना निहितहविष्का वर्धित^६ । तथापि अस्माकम्
इदानीं सर्वनानि ते^७ मधुमत्तमानि इमानि भवन्तु । तेषु सोमं पाशुम्^८ इच्छ इति^९ ॥ ७ ॥

प्र त इन्द्र पूव्याणि प्र नूनं वीर्या वोचं प्रयुमा कृतानि ।

सतीनर्मन्युरथथापो अर्द्धि सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ ८ ॥

१. तव वि^१, त अ^१. २. त वि^१. ३-३. नास्ति मूको. ४. नास्ति वि^१ अ^१. ५. सर्वम्
एवम् वि^१. ६. त वि^१ अ^१, नास्ति वि^१. ७. इच्छन्तु वि^१.

प्र । ते । इन्द्र । पूर्व्याणि । प्र । नूनम् । वीर्या । वोचम् । प्रथमा । कृतानि ।
सतीनऽमन्यु । अश्रयय । अद्रिम् । सुसेदनाम् । अकृणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० प्र प्रवीर्य तव इन्द्र । प्रदानि वीर्याणि इदानीं प्रथमानि च कृतानि । एक प्र पूरण ।
स त्वम् अश्रयय अद्रिम् । सुलभाम् गाम् कृणोषि ब्राह्मणाय स्तोत्रे गतिं
रक्षणामिति ॥ ८ ॥

नि पु सीद गणपते गुणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।
न ऋते त्वत् क्रियते किं चनारे महामर्कं मघवच्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणऽपते । गुणेषु । त्वाम् । आहु । विप्रऽतमम् । कवीनाम् ।
न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे । महाम् । अर्कम् । मघऽवन् । चित्रम् । अर्च ॥
वेङ्कट० निषीद सुष्ठु गणपते ! तेषां गणानां मध्ये । त्वाम् आहुः । मेधावितमम् कवीनाम् मध्ये ।
त्वत् ऋते दूरे विदेशे न किञ्चित् कर्म यजमानैः क्रियते । स त्वं महद् भवम् चित्रम्
मघवन् ! अस्मभ्य भूहि इति ॥ ९ ॥

अभिख्या नो मघवन् नार्धमानान्त्सखे बोधि वसुपते सखीनाम् ।
रणं कृधि रणकृत् सत्यशुष्मार्भक्ते चिदा मजा राये अस्मान् ॥ १० ॥

अभिऽख्या । न । मघऽवन् । नार्धमानान् । सखे । बोधि । वसुऽपते । सखीनाम् ।
रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म् । अर्भक्ते । चित् । आ । मज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥
वेङ्कट० अभिदर्शनेन अस्मान् मघवन् । याचमानान् सखे । बुध्यस्व धनपते सखीन् । युद्धम् कुरु
युद्धम् ! सत्यवक् ! असेवितेऽपि सहग्रामे प्रापय अस्मान् धनाय इति ॥ १० ॥

“इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये त्रयोदशो वगः” ॥

[११३]

“वैरूपः शतप्रभेदन ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः, वसमी त्रिष्टुप्” ।

तमस्य घाताष्टिगी सचेतसा पिश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम् ।
यदेत् कृष्णानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वा सोमस्य कर्तुमां अरर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । घाताष्टिगी इति । सऽचेतसा । पिश्वेभिः । देवै । अनु । शुष्मम् । आऽताम् ।
यत् । ऐत् । कृष्णान् । महिमानम् । इन्द्रियम् । पीत्वा । सोमस्य । कर्तुऽमान् । अरर्धत ॥ १ ॥

१. वीर्याणि वि' अ'. २. २. 'वप्राचमानान् वि' अ'. 'वन् याचमानान् वि'. ३. सखीने वि' अ'.
४ ४ मारित मूको.

वेङ्कट० शतप्रवेदनो^१ वैरूपः । तम् अस्य द्यावापृथिव्यौ सङ्गते विश्वैः देवैः अनु (अ^२ ?) रक्षताम् बलम् । यदा^३
आगच्छति अयं कुर्वाणः शत्रुवधेन महिमानम् इन्द्रियम् च, तदा सोमम् पीत्वा कर्मवान्^४ वर्धते ॥ १ ॥

तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसांशुं दधन्वान् मधुनो वि रप्शते ।

देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्वृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् । मधुनः । वि । रप्शते ।

देवेभिः । इन्द्रैः । मघवा । सयावभिः । वृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

वेङ्कट० तम् अस्य यज्ञः महिमानम् बलेन सोमस्य पानीयं रसम् धारयन् विविधं स्तौति । यज्ञा
एनं सोमरसं धारयन्तः^५ स्तुवन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टमिति ॥ २ ॥

वृत्रेण यदहिना विभ्रदायुधा समस्थिता युधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सह त्मनावर्धन्सुग्र महिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वृत्रेण । यत् । अहिना । विभ्रत् । आयुधा । समऽअस्थिता । युधये । शंसम् । आऽविदे ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह । त्मना । अवर्धन् । सुग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वृत्रेण यदा^६ आहन्त्रा धारयन् आयुधानि सह स्थितवानसि युद्धार्थम् अभिरुषितम् आभि-
मुख्येन लब्धुम् । विश्वे ते अत्र मरुतः सङ्गता आत्मना एव अवर्धयन् सुग्र महिमानम्
इन्द्रियम् च इति ॥ ३ ॥

जज्ञान एव व्यवाधत् स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभि पौंस्यं रणम् ।

अवृश्चदद्रिमर्ष सस्यदः सृजदस्तम्नान्नाकं स्वपस्यया पृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अव्राधत् । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीर । अभि । पौंस्यम् । रणम् ।

अवृश्चत् । अद्रिम् । अर्ष । सऽस्यदः । सृजत् । अस्तम्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० जायमानः एव वि अवाधत् शत्रून् । प्र अभि अपश्यत् वीरः रणम् पुस्त्वस्य निमित्तम् । अवृश्चत्^७
अद्रिम् नेघम् । अव सृजति च स्पन्दमाना अपः । धारयति^८ च नाकम् शोभनकर्मच्छया
विस्तीर्णम् ॥ ४ ॥

आदिन्द्रः सुत्रा तर्विपीरपत्यत् वरीयो द्यावापृथिवी अवाधत् ।

अवाभरद्वृषितो वज्रमायसं शेवं मित्राय वरुणाय दाशुषे ॥ ५ ॥

आत् । इन्द्रः । सुत्रा । तर्विपी । अपत्यत् । वरीयः । द्यावापृथिवी इति । अव्राधत् ।

अव । अभ्रत् । धृषितः । वज्रम् । आयुसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

१. शतप्रवेदनो वि^१; शतप्रवेदनो अ^१. २. यथा वि^२ अ^२. ३. मघवान् वि^३ अ^३. ४. व्यन् वि^४
अ^४. ५. यथा अ^५. ६. *अन् इति मूको. ७. *यसि मूको.

वेङ्कट० अनन्तरम् इदं सदैव महान्ति बलानि पतति । घात्रावृथिभ्यो च उरुवरम् अवाधत
'न्यष्टभ्याद् अन्तरिक्षेण' । अव सरति घटं वज्रम् आयसम् सुखकरम् मित्रावरुणाभ्याम् प्रपच्छत
यज्ञमानाय इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये चतुर्दशो वर्गः' ॥

इन्द्रस्यात्र तर्विषीभ्यो त्रिऽग्निर्न ऋधायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो विभ्रतं तमसा परिवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तर्विषीभ्य । त्रिऽग्निर्न । ऋधायन् । अरंहयन्त । मन्यवे ।

वृत्रम् । यत् । उग्र । त्रि । अरुश्चत् । ओजसा । अप । विभ्रतम् । तमसा । परिवृतम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'इन्द्रस्य अस्मिन् युद्धे' बलकरणार्थम् महान्तो सरतः शत्रून् बाधमानस्य वेगम् 'अकुर्वन्
साहाय्यार्थं' क्रोधाय च, वृत्रम् यत् उद्गूणं 'विवृश्चत्' बलेन उदकानि धारयन्तम् अन्धकारेण
परिवृतम् इति ॥ ६ ॥

या वीर्याणि प्रथमानि कर्वा मद्भित्वेभिर्यत्तमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे हत इन्द्रो मद्भा पूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्वा । मद्भित्वेभिः । यत्तमानौ । समीयतुः ।

ध्वान्तम् । तमः । अयं । दध्वसे । हते । इन्द्रः । मद्भा । पूर्वहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

वेङ्कट० या वीर्याणि प्रथमानि कर्तव्यानि आरमनो महत्त्वानि उद्दिश्य यत्तमानौ समीयतुः ।
तयो वृत्रे हते ध्वसकम् अन्धकारम् 'अव ध्वस्तमासीत्' । इन्द्र महत्त्वेन पूर्वहूतौ स्तोत्ररि
भगच्छत् इति ॥ ७ ॥

मिथे देवासो अध वृष्ण्यानि तेऽवर्धयन्तसोमवत्या वचस्यया ।

रुद्रं वृत्रमहिमिन्द्रस्य हन्मनाग्निर्न जम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

मिथे । देवाः । अध । वृष्ण्यानि । ते । अवर्धयन् । सोमवत्या । वचस्यया ।

रुद्रम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना । अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥

वेङ्कट० सर्वे देवा वृत्रं हते तव वीर्याणि अवर्धयन् सोमवृक्षया स्तुत्या । वशं नीतम् वृत्रम्
आहन्तारम् इन्द्रस्य वज्रेण अग्निः इव ज्वालाभिः क्षिप्रम् अन्नम् अभक्षयद् आद्रित्यो मरुद्-
गणा वा इति ॥ ८ ॥

१-१ व्यष्ट्यन्तवन्ता रक्षेण त्रिः, व्यष्ट्यन्तवन्ती रक्षेण अः, व्यष्ट्यादन्तवन्ति विः. २-२ नास्ति मूको
३-३ नास्ति त्रिः अः ४-४ अकुर्वन् साहाय्यार्थं विः अः, अकुर्वन् साहाय्यार्थं विः. ५-५ अग्निः अवर्धय विः
अः विवृश्चत् त्रिः ६-६ मीनो मूको ७-७ मरुद्गणकरणार्थं महान्तो नरुणादन्तो रक्षेण गच्छत् विः
† अवशं न विः, अवशान् अः. ८ आहन्तारम् मूको.

भूरि दक्षेभिर्वचनेभिर्ऋक्भिः सख्येभिः सख्यानि प्र वोचत ।
इन्द्रो धुनिं च चुसुरिं च दम्भयञ्छद्रामनस्या शृणुते दभीतये ॥९॥

भूरि । दक्षेभि । वचनेभि । ऋक्भि । सख्येभि । सख्यानि । प्र । वोचत ।
इन्द्र । धुनिम् । च । चुसुरिम् । च । दम्भयन् । श्रद्धाऽमनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

वेङ्कट० भूरीणि प्रवृद्धै वचनै 'मरुद्भि सख्यानि' उद्दिश्य इन्द्रस्य सख्यानि प्र वोचत । इन्द्र 'धुनिम् च' चुसुरिम् च असुरौ दम्भयन् श्रद्धामना शृणोति अस्य दभीते स्तोत्रम् । प्रथमाया याजादेश इति ॥ ९ ॥

त्वं पुरुषया भूरा स्वश्रया येभिर्मसै निवर्चनानि शंसन् ।
सुगेभिर्विश्वा दुहिता तरेम विदो पु न उर्विया गाधमथ ॥१०॥

त्वम् । पुरुषि । आ । भूर । सुऽअश्रया । येभि । मसै । निऽवर्चनानि । शंसन् ।
सुगेभि । विश्वा । दुऽहिता । तरेम् । विदो इति । पु । न । उर्विया । गाधम् । अथ ॥१०॥

वेङ्कट० त्वम् बहूनि धनानि आ भर शोभनाश्वसङ्गानि, ये त्वा स्तौमि आभिमुख्यतः वक्तव्यानि तव वीर्याणि द्रुवाण । सुगेर्मागै विश्वानि दुर्गाणि वयम् तरेम । प्रपञ्च एव सुष्टु अस्मभ्यम् विस्तीर्णम् गाधम् अथ इति ॥ १० ॥

‘इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये पञ्चदशो वर्गः’ ॥

[११४]

‘वैरूप सध्रि, तापसो धर्मो वा ऋषि । विश्वे देवा त्रेवता । त्रिष्टुष छन्द, चतुर्थी जगती’ ।

धर्मा समन्ता त्रिष्टुतं व्यापतुस्तयोजुष्टि मातरिश्वा जगाम ।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेपन् त्रिदुर्देवाः सहसामानमर्कम् ॥ १ ॥

धर्मा । समऽअन्ता । त्रिऽष्टुतम् । वि । आपतु । तयो । जुष्टिम् । मातरिश्वा । जगाम ।
दिव । पय । दिधिषाणा । अवेपन् । त्रिदु । देवा । सहऽसामानम् । अर्कम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सध्रिवैरूप । धर्मो सङ्गतान्तौ कश्चन त्रिष्टुतम् वि आपतु स्याग्नी वायुम् । तदवोक्तम्—
तयो धर्मयो सेवाम् वायु जगाम इति । त इमे ‘त्रय समुदिता’ सुलोकाद् उदकम् धारयन्त प्रेरयन्ति च । काले काले छमन्ते च देवा सामसहितम् ‘अर्चनीय’ यज्ञम् इति ॥ १ ॥

१ १ 'इति सख्या वि' अ' २ २ जुष्टितम् वि' अ' ३ निपतन नि वि' अ'
४ धुनितम् वि' अ' ५ नास्ति वि' अ' ६ इव मूको ७ नास्ति वि', पितीया अ'
८ नास्ति मूको ९ ९ त्रय ता मूको १० अर्चनीया वि' अ', अद्वितीय वि'.

तिस्रो देष्ट्राय निरुक्तीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः ।

तासा नि चिक्युः कुर्यो निदानं परेषु या गुह्येषु ब्रतेषु ॥ २ ॥

तिस्र । देष्ट्राय । नि ऽरुक्ती । उप । आसते । दीर्घऽश्रुत । वि । हि । जानन्ति । वह्नय ।
तासाम् । नि । चिक्यु । कुर्यो । निऽदानम् । परेषु । या । गुह्येषु । ब्रतेषु ॥ २ ॥

वेङ्कट० तिसरा रमयित्री तिस्र 'भूमी इमे' देवा उप आसते अभिमतस्य उदकस्य दानाय । दीर्घ
श्रवण वि जानन्ति हि वाङ्मनः । ततश्च तामाम् निरुक्तीरुपासते निदानम् ब्रह्म कवय निश्चिन्वन्ति,
यत तानि 'आकाशात्मकानि 'आकाशो' वै लोका' इति । परेषु या सा देवता गुह्येषु कर्मसु
प्रियते इति (तु ऋ ३, ५४, ५) ॥ २ ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।

तस्या सुपर्णा वृषणा नि पैदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतु ऽरूपर्दा । युवति । सुऽपेशा । घृतऽप्रतीका । वयुनानि । वस्ते ।
तस्याम् । सुऽपर्णा । वृषणा । नि । पैदतु । यत्र । देवा । दधिरे । भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० चतुष्कपर्दा चतु शिखण्डा युवात सुरूपा घृतावयवा प्रज्ञानानि वस्त वेदिभूता भूमि ।
तस्याम् सुपतनौ अभिसूयो नि-येदतु, यस्या तं पत्र दवा दधिरे भागधेयम् इति ॥ ३ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पार्केन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरम् ॥ ४ ॥

एक । सुऽपर्ण । स । समुद्रम् । आ । विवेश । स । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे ।
तम् । पार्केन । मनसा । अपश्यम् । अन्तित । तम् । माता । रेळिह । स । उ । रेळिह । मातरम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० एक सुपतन सूर्य, स समुद्रम् आ विदति अन्तरिक्षम् । स इदम् विश्वम् भुवनम्
अभिपश्यति । तम् पक्षप्रज्ञानेन मनसा अपश्यम् अन्तित । तम् माता रेळिह माप्यमिका
वाकः स च मातरम् रेळिह इति ॥ ४ ॥

सुपर्ण विप्राः कुर्यो रचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधन्तो अच्यरेषु ग्रहान्तमोर्मस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥

सुऽपर्णम् । विप्रा । कुर्यो । रचो ऽभि । एकम् । सन्तम् । बहुधा । कल्पयन्ति ।
छन्दांसि । च । दधन्त । अच्यरेषु । ग्रहान् । तमोर्मस्य । मिमन्ते । द्वादश ॥ ५ ॥

१-१ श्रीरवि मे वि, श्रीरवि मे वि, श्री मे मे २ रक्षा वि ३ ३ कवाच भाङ्गरी
वि क, कवाच प्रविण भाङ्गरी वि, ४ भास्वि वि, ५ अम वि क, ६ समूहो
७ भास्वि मूह ८ अग्रेषा वा (१०, ४६) स्वापशाता ९ भास्वि वि १०, ५४२२ वि,
५४२३ वि, ११, पुटिम् वि क, १२-१३ रवि वि मूहो,

वेङ्कट० सुपतनं सूर्यम् मेधाविन कवयः वाग्भि 'एकम् सन्तम्' बहुधा कल्पयन्ति अग्नि वायु सूर्य
च । छन्दोसि च धारयन्त यज्ञेषु सोमस्य द्वादश^१ महान् कुर्वन्ति । द्वादश भवन्ति ऋतुमहा^२ ।
स च अयं सुपर्ण^३ ऋतुरूप इति ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये षोडशो वर्गः ॥

षट्त्रिंशोश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दोमि च दधत आद्वादशम् ।

यज्ञं विमाय कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्त्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्त । छन्दोसि । च । दधत । आद्वादशम् ।
यज्ञम् । विडमाय । कवयः । मनीषा । ऋक्स्सामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

वेङ्कट० षट्त्रिंशान्^१ प्रातःप्रक्रमान्^२ चतुरः च शिखण्डान्^३ वेद्याम् कल्पयन्त छन्दोसि च धार
यन्त आद्वादशाद् शस्त्रात् यज्ञम् विमाय कवयः^४ प्रज्ञया प्र वर्तयन्ति^५ ऋक्सामाभ्याम् त
यश्चरथम् इति ॥ ६ ॥

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त ।

आमानं तीर्थं क इह प्र वोच्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य ॥ ७ ॥

चतुर्दश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीरा । वाचा । प्र । णयन्ति । सप्त ।
आमानम् । तीर्थम् । क । इह । प्र । वोच्यत् । येन । पथा । प्रपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्य रथस्य चतुर्दश अन्ये महिमान सन्ति सप्त छन्दोसि सप्त अतिच्छन्दोसि । तम्
रथम् धीरा वाचा प्रणयन्ति सप्त वषट्कर्तारः । देवान् आप्नुवानम्^१ तीर्थम् क इह प्र वोचत्,
येन पथा प्रपिबन्ति^२ देवा सुतम् इति च ॥ ७ ॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद् द्यावापृथिवी तावदित् तत् ।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तार्वती वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् ।
सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विष्ठितम् । तार्वती । वाक् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० न केवलम् अग्निष्टोम^१, बहुप्रकाराणि पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रात्मकानि उक्थानि च^२ भवन्ति ।
यावत् इमे द्यावापृथिवी भवतः, तावत् "इत् वाचो"^३ भवन्ति^४ । तदेवाह — वाच महिमान
सहस्रम्^५ सहस्रधा भवन्ति^६ । किं बहुना, यावत् भवति विष्ठितम् ब्रह्म, "वाक् तार्वती"^७ भवति^८
इति ॥ ८ ॥

१-३. सुष्ठितम् मूको. २. सुष्ठितम् मूको ३. ऋतु पुरा मूको ४. सुवर्ण मूको.

५. नास्ति मूको ६. विराट् मूको. ७. प्रक्रम वि, प्रक्रम अ. ८. षड् मूको ९. क मूको.

१०. अग्नि मूको. ११. ध्रुवाद् मूको १२. प्रवियन्ति मूको १३. अग्निष्टो वि, अग्निष्टो अ.

१४. नास्ति अ. १५. १५. इवाचो मूको १६. वति मूको १७. स्पुट मूको. १८. अग्नि मूको.

१९-१९. वाताभवति वि वाता मूको. २०. भवन्ति मूको

कइछन्दसा योगमा वेद धीरः सो धिष्ण्यां प्रति मार्चं पपाद ।

ऋष्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः खित् ॥ ९ ॥

क । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीर । क । धिष्ण्याम् । प्रति । मार्चम् । पपाद ।

यम् । ऋष्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् । आहु । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । क । खित् ॥ ९ ॥

नेङ्कट० क सर्वेषाम् छन्दसाम् योगम् आप्नोति^१ धीर । क वा अन्तरिक्ष्याम् वाचम् प्रति पपाति ।

^१एति पदिता सम^२ । कम् वा सप्ताराम् ऋष्विजाम् अष्टमम्^३ शूरम् आहु । न वा इन्द्रस्य
अश्वौ नि चिकाय इति । सुपण^४ इत्युत्तरम् ॥ ९ ॥

भूम्या अन्तं पर्येकं चरन्ति रथस्य धूपु युक्तासौ अस्थुः ।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥

भूम्या । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूपु । युक्तासौ । अस्थुः ।

श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः । यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥

नेङ्कट० भूम्या^५ पर्यन्तम् एक रथस्य परि चरन्ति । रथस्य च 'धूपु ते' युक्ता तिष्ठन्ति । त इमे
श्रमस्य भवत दाय दायम्^६ उदकम् एभ्यः मनुष्येभ्यः वि भजन्ति, यदा नियन्ता^७ भवति
यत्पणहे नि हितः ॥ १० ॥

^१इति अष्टमाष्टके पञ्चाध्याय सप्तदशो वर्गः ॥

[११५]

^१वाष्टिहस्य उपस्तुत ऋषिः । अग्निर्देवता । जगती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप्, नवमी शकरी^२ ।

चित्र इन्दिशोस्तरणस्य वक्ष्यो न यो मातरावप्येति धातवे ।

अनुधा यदि जीजनदधा च नु ववक्षं सद्यो महि दूत्यं^३ चरन् ॥ १ ॥

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्ष्यः । न । यः । मातरौ । अपि^४ इति । धातवे ।

अनुधा । यदि । जीजनत् । अर्धः । च । नु । ववक्षं । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उपस्तुता वाष्टिहस्य^५ । चित्रः सन्तु शिशोः तरुणस्य रश्मिः यद्भवतीत्यर्थः, "जति या"
शिशुः अतः मातरी अपि^(१) न गच्छति स्तनपानार्थम्, ऊर्ध्वपक्षिणा माता यदि पुत्रं जनयति^६ ।
अनन्तरम् "क्षिप्रम् ववक्षं महन् दायम्"^७ गन् इति ॥ १ ॥

अभिर्ह नाम धायि दन्तपस्तपः सं यो वना युवते मस्मना दृता ।

अभिप्रसुरा जुहो स्वध्वर इनो न प्रोथमानो यन्मे श्वा ॥ २ ॥

१ आतोऽ मूको २ १ पविर्दिनसम मूको ३ महक मूको ४ दृवण मूको ५ भूम्या
मूको ६ १ मूर्तिने मूको ७ माहित मूको ८ निदगाव मूको ९ १ माहित मूको
१०. शिशोऽ मूको ११ ११ अग्रव मूको १२ ववति मूको १३ १३ 'ते' मूको

अग्नि । हृ । नाम । ध्यायि । दन् । अपऽतम । सम् । य । वना । युवते । भस्मना । दत्ता ।
अभिऽप्रमुरा । जुह्वा । सुऽअध्वर । इन । न । प्रोथमान । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अग्नि खलु निहित दमयन् अरण्यं न्यासतम, सम् मिश्रयति य अरण्यानि भस्मना दग्तेन ।
स अय अभिप्रमूर्धितया ज्वालया युक्त सुपश यूथस्य स्वामी वृषभो गोरूयेषु इव
आमुखशब्द कुर्वन् भवति शुष्के यवसे इति ॥ २ ॥

तं वो विं न द्रुपदं देवमन्धस इन्दुं प्रोथन्तं प्रवर्पन्तमर्णम् ।

आसा वह्निं न शोचिषां विरुषिन्तं महिषतं न सरजन्तमर्ध्वनः ॥ ३ ॥

तम् । व । विम् । न । द्रुऽसदम् । देवम् । अन्धस । इन्दुम् । प्रोथन्तम् । प्रऽवर्पन्तम् । अर्णम् ।
आसा । वह्निम् । न । शोचिषां । विऽरुषिन्तम् । महिऽव्रतम् । न । सरजन्तम् । अर्ध्वन ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तम् त्वां 'पक्षिणम् इव' हुमे सीदन्तम् ईश्वरम् अग्नस्य दीप्तम् शब्दायमानम् अन्तरिक्षे हस्तस्त
प्रवर्पन्तम् मेघम् आस्येन "अभिप्लुवते अनड्वाहम्" इव वाहकम् शोचिषा महान्तम् महाकर्मा
णम् इव च अश्वम् मार्गान् गच्छन्तम् इति ॥ ३ ॥

वि यस्य ते जयसानस्याजग्धक्षोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः ।

आ रण्वासो युयुधयो न सत्स्वनं त्रितं नशन्त प्र शिषन्त इष्ट्ये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । जयऽसानस्य । अजग् । धक्षो । न । वाता । परि । सन्ति । अच्युता ।
आ । रण्वासो । युयुधयो । न । सत्स्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्त । इष्ट्ये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० न वि परि भवन्ति यस्य त अरण्ये वेग कुर्वाणस्य हे अजर ! वग्धुम् इच्छतः प्रबला
वाता अग्नौ अच्युता, न त्वाम् अन्यता नयन्ति इत्यर्थः । त त्वा यागार्थम् आभिमुख्येन
प्राप्नुवन्ति रमणीया इव योद्धार प्रतियोद्धार त्रिस्थानम् अभिमतम् आशासाना ॥ ४ ॥

स इदग्निः कर्षतमः कर्षसखायः परस्यान्तरस्य तरुपः ।

अग्निः पातु गृणतो अग्निः सूरीनग्निर्देदातु तेषामर्षो नः ॥ ५ ॥

स । इत् । अग्नि । कर्षऽतम । कर्षऽसखा । अर्ष । परस्य । अन्तरस्य । तरुप ।
अग्नि । पातु । गृणत । अग्नि । सूरीन् । अग्नि । ददातु । तेषाम् । अर्ष । न ॥ ५ ॥

वेङ्कट० स एव अग्नि मेधावित्तम मेधाविसखिक शत्रो परस्य बाधकस्य तारक । अग्नि रक्षतु रतुषत,
अग्नि प्रज्ञान् । अग्नि प्रयच्छतु तेषाम् अस्माकम् रक्षणमिति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके पद्याध्याये अष्टादशो वग ^२ ॥

वाजिन्तमाय सखसे सुपित्र्य तृष च्यवानो अनु जातवेदसे ।

अनुद्रे चित्रो धृपता वरं सते महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सखसे । सुपित्र्य । तृष । च्यवान् । अनु । जातवेदसे ।

अनुद्रे । चित्र । य । धृपता । वरम् । सते । महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'बलवत्तमाय अत्यन्तमभिभवित्रे' शोभनपितृप्राप्तस्वभाव ! क्षिप्रम् अनुगच्छन् अनु ब्रूहि स्तुतिम् जातवेदसे, निरुदके अपि देशे विद्यमानाय स्तोत्रे य मेघम् धृपता^१ रश्मिना घरणीयमुदकं प्रयच्छति, तस्मै 'पूज्यतमाय अन्तरिक्षेणैव' यथाकाम गच्छते इति ॥ ६ ॥

एवाग्निर्मतैः सह सूरिभिर्वसुः एवे सहसः सूनरो नृभिः ।

मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो द्यावो न द्युमैरभि सन्ति मानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्नि । मतै । सह । सूरिभिः । वसुः । सन्वे । सहस । सूनरः । नृभिः ।

मित्रासः । न । ये । सुधिता । ऋतुः । द्याव । न । द्युमै । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥

वेङ्कट० एवम् मनुष्यैः प्राज्ञैः सह वासयिता स्तुत सहस सम्बन्धी शोभनो भर सहसस्पुत्रो नृभिः । सखाय इव ये कार्येषु सुनिहिताः सत्यकामाः रश्मयः इव यशोभि अभि भवन्ति अन्यान् मानुषान्, तैस्सहेति ॥ ७ ॥

ऊर्जो नपात् सहसावृत्रिति त्वोपस्तुतस्य वन्दते वृषा वाक् ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुग्रीरा द्राघीय आयुः प्रतुरं दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसाऽनु । इति । त्वा । उपस्तुतस्य । वन्दते । वृषा । वाक् ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुग्रीरा । द्राघीय । आयुः । प्रतुरम् । दधाना ॥ ८ ॥

वेङ्कट० ऊर्जः पुत्र । बलवन् । इति त्वाम् उपस्तुतस्य अम वृषा^२ वन्दने वाक् । त्वाम् इति गतम् (अ १, ५३, ११) इति ॥ ८ ॥

इति त्वामे वृष्टिहव्यस्य पुत्रा उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् । तांश्च पादि
गृणतश्च सूरिन् वषट् वषट् किर्युर्वासी अनक्षन् नमो नम इत्युर्ध्वामो अनक्षन् ॥ ९ ॥

इति । त्वा । अन्ने । वृष्टिहव्यस्य । पुत्रा । उपस्तुतास । ऋषयः । अवोचन् ।

ताम् । च । पादि । गृणन् । च । सूरिन् । वषट् । वषट् । इति । ऊर्वासी । अनक्षन् । नमः । नमः ।

इति । ऊर्वासी । अनक्षन् ॥ ९ ॥

१-१. 'महत्' मूको. २. 'धृपता' मूको. ३-३. 'पूज्यतमा अन्तः' मूको. ४. 'प्राज्ञ' मूको.
५. 'शोभो' मूको.

वेङ्कट० इत्थम् त्वाम् अग्ने॑ वृष्टिद्वयपुत्रा उपस्तुताः नाम ऋषय अस्तुवन् । तान् च पाहि, तदर्थम्
युगत च ऋत्विज । त इमे 'वषट् वषट्' इति ब्रुवाणा॑ उन्मुखा त्वा प्राप्नुवन्ति, नम नम
इति च ब्रुवाणा इति ॥ ९ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये एकेनविंशो वर्गः २ ॥

[११६]

‘स्थौरोऽभियुत स्थौरोऽग्निगूषो वा ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः २ ।

पिब्रा सोमं महत इन्द्रियाय पिब्रा वृत्राय हन्तवे शशिष्ठ ।

पिब्रा राये शर्वसे ह्युमानः पिब्र मर्ध्वस्तृपादिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब्र । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब्र । वृत्राय । हन्तवे । शशिष्ठ ।

पिब्र । राये । शर्वसे । ह्युमान । पिब्र । मर्ध्व । तृपत । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘अभियुत स्थौर’ । पिब्र सोमम् महते इन्द्रियाय । पिब्र वृत्रम् हन्तु बलवत्तम । पिब्र अस्माक
बलाय धनाय च ह्युमानः । पिब्र सोमं तृपन् इन्द्र, आ सिद्धस्व जठरे’ इति ॥ १ ॥

अस्य पिब्र क्षुमत प्रस्थितस्येन्द्र सोमस्य वरमा सुतस्य ।

स्वस्तिदा मनसा मादयस्वाऽर्वाचीनो रेवते सौमगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब्र । क्षुमत । प्रस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य । वरम् । आ । सुतस्य ।

स्वस्तिदा । मनसा । मादयस्व । अर्वाचीन । रेवते । सौमगाय ॥ २ ॥

वेङ्कट० अस्य आ पिब्र स्तुतिमत प्रस्थितस्य इन्द्र । सोमस्य वरणाय रसम् सुतस्य । स्वस्ते दाता
मनसा माय । अभिमुखो भव हविष्मते मदा’ सुधनत्वाय इति ॥ २ ॥

ममत्तु त्वा दिव्यः सोम इन्द्र ममत्तु यः सूयते पार्थिवेषु ।

ममत्तु येन वरिषश्चक्रथ ममत्तु येन निरिणासि शत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्य । सोम । इन्द्र । ममत्तु । यः । सूयते । पार्थिवेषु ।

ममत्तु । येन । वरिष । चक्रथ । ममत्तु । येन । निरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तर्पयतु त्वा दिवि भव सोम इन्द्र, ममत्तु च यः सूयते अस्मात्तु, ममत्तु
येन स्व धनम् करोषि, ममत्तु येन स्व निबाधसे शत्रून् इति ॥ ३ ॥

१ १. वषट् वषट् मूको २ २. नास्ति मूको ३ ३. अभिमुखो मूको. ४. नास्ति मूको
५. प्रथं मूको. ६. मान मूको ७. एत मूको ८. धवस्त मूको. ९. महता मूको
१०. इत्ये वि०.

आ द्विर्वाही अमिनो यात्विन्द्रो वृषा हरिभ्या परिषिक्तमन्धः ।

गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशहा वृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विऽवर्हा । अमिन । यातु । इन्द्र । वृषा । हरिऽभ्याम् । परिऽसिक्तम् । अन्ध ।
गवि । आ । सुतरस्य । प्रऽभृतस्य । मध्व । सत्रा । खेदाम् । अरुशऽहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ यातु द्वयो रथानयो परिवृढ हिंसारहित इन्द्र वृषा अश्वभ्याम् परिषिक्तम् सोमम् ।
गो चर्मणि आभिमुख्येन सुतस्य अग्नी प्रभृतस्य सोमस्य बहु खियता यजमानां शत्रूणा
हन्ता आ सिद्धस्व इति । रिशि हिंसाकर्मा उकार 'उपजन उपसर्गस्य च ह्रस्व' ॥ ४ ॥

नि तिग्मानि आशयन् आशयान्यव स्थिरा तनुहि यातुज्जनाम् ।

उग्राय ते सह बलं ददामि प्रतीत्या शत्रून् त्रिजदेष्टु वृश्च ॥ ५ ॥

नि । तिग्मानि । आशयन् । आशयानि । अत्र । स्थिरा । तनुहि । यातुऽज्जनाम् ।
उग्राय । ते । सह । बलम् । ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । त्रिजऽदेष्टु । वृश्च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नितरा दीपयन् आत्मीयानि तिग्मानि आयुधानि शिलाशितानि कुर्वन् अत्र सतज्यानि स्थिराणि
धनूनि कुरु राक्षसानाम् । उद्गूणांय ते सह बलम् च ददामि । बलानि प्रतिगम्य तेषां
शत्रूणाम् गदरहितेषु अग्नेषु वृश्च इति ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये विंशो वर्गः’ ॥

व्यर्ह्य इन्द्र तनुहि श्वास्योजः स्थिरेव धन्वतोऽभिमातीः ।

अस्मद्यगावृधानः सहोभिरनिमृष्टस्तन्वं वावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । व्यर्ह्य । इन्द्र । तनुहि । श्वासि । ओजः । स्थिराऽव । धन्वन । अभिऽमाती ।
अस्मद्यक् । वृधानः । सहऽभि । अनिऽमृष्ट । तन्वम् । वावृधस्व ॥ ६ ॥

वेङ्कट० वि तनुहि स्वामी त्वम् इन्द्र । अश्वानि, बलेनेव स्थिरेण धनुष सकाशात् - अभिमातीः
इषु । अस्मदभिमुखम् वर्धमान बलं अहिंसित आत्मीय शरीरम् इदिया वर्धपरम् ॥ ६ ॥

इदं इतिर्मेषवन् तुम्यं रातं प्रति सम्राट्कृणानो गृभाय ।

तुम्यं सुतो मेषवन् तुम्यं पक्वोऽदीन्द्र पिवे च प्रथितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । इति । मेषऽवन् । तुम्यम् । रातम् । प्रति । सम्राट् । अहंगान । गृभाय ।
तुम्यम् । सुत । मेषऽवन् । तुम्यम् । पक्व । ‘अद्भि । इन्द्र । पिवे । च । प्रऽस्थितस्य’ ॥ ७ ॥

१. सोम मूको. २. विपरी मूको. ३. गु. ऋ ८, ७७, १. ४. ४ उपसर्ग मूको. ५. निमा
मिगमनि मूको. ६. इन्द्र विरा मूको. ७. गारित मूको. ८. ८. गारित मूको. ९. सकाशात्
मूको. १०. १०. अत्र वा (७, ६) द.

येङ्कट० इदम् हवि मधवन् ।^१ तृभ्यम् दत्तम् । प्रति गृहाण सम्राट् । भकुष्यन् । तृभ्यम् युत सोमः मधवन् । तृभ्यम् १३^२ पुरोडाश । भक्षय इन्द्र ! पुरोडाशम् । निष च प्रस्थितम् इति ॥ ७ ॥

अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः संन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥

'अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रस्थिता । इमा । हवींषि । चन । दधिष्व । पचता । उत्त । सोमम्' ।
प्रयस्वन्त । प्रति । हर्यामसि । त्वा । सत्या । संन्तु । यजमानस्य । कामा ॥ ८ ॥

येङ्कट० 'भक्षय एव इन्द्र।' प्रस्थितानि इमानि हवींषि । अन्नम् धारय पक्वम्, अपि च सोमम् । हविष्मन्तो वयम् 'प्रति कामयामहे स्वाम्' । सत्या सन्तु यजमानस्य कामा ॥ ८ ॥

प्रेन्द्रामिभ्यां सुवचस्यामिषमि सिन्धोविव प्रेरयं नानमुकैः ।

अया इव परि चरन्ति देवा ये अस्मभ्यं धनदा उत्तिदंश्च ॥ ९ ॥

प्र । इन्द्रामिभ्याम् । सुवचस्याम् । इषमि । सिन्धौ इव । प्र । ईरयम् । नानम् । अकै ।
अया इव । परि । चरन्ति । देवा । ये । अस्मभ्यम् । धनदा । उत्तिदंश्च । च ॥ ९ ॥

येङ्कट० प्र ईरयामि इन्द्रामिभ्याम् सुवृत्तिम्^१ । सिन्धौ इव नावम् प्र ईरयामि इन्द्राग्नी स्तोत्रे । रश्मय इव परितः चरन्ति 'देवा', ये अस्मभ्यम्^२ धनस्य दातार उन्नेत्तार, च कामानामिति ॥ ९ ॥

'इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये एकविंशो वर्गः' ॥

[११७]

'भिषुराहिरस ऋषि । धनाददान देवता । त्रिष्टुप् छन्द, प्रथमाद्वितीये जगत्सौ' ।

न वा उ देवाः क्षुधमिद्धं ददुरुताशितमुपं गच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पूणतो नोपं दस्यत्युतापूणन् मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवा । क्षुधम् । इत् । उपम् । ददु । उत् । आशितम् । उपं । गच्छन्ति । मृत्यवः ।
उतो इति । रयि । पूणत । न । उपं । दस्यति । उत् । अपूणन् । मर्दितारं । न । विन्दते ॥ १ ॥

येङ्कट० भिषुः^१ भाहिरसो धनाददान प्रशशम । वय क्षुधिता मृता स्वाम इति केचिन्न प्रपच्छन्ति । तत्रोक्तम् — न खलु देवा क्षुधम् एव अनुप्याय मारकम् कल्पितवन्, अपि च मुदितम् उप गच्छन्ति नानाविधा मृत्यवः । तस्माद् दातव्यम्^२ । अपि च प्रपच्छन् रयि न कदाचिन् अपैष्यति^३ । अपि च अप्रपच्छन्^४ आरमन् सुव्यवितारम् न कथमे प्र ॥

१. मय मूको. २. एक मूको ३-२ अत्र वा. (६, १६) व्याख्यानं द्र ४ ४. नागिन मूको.
५-५. प्रसोमदाने मूको. ६. क्षुधमि मूको ७. नपैरिति मूको ८. व. १० मूको ९. गु. न. ५,
५१, ७ प्रम्, उपे मूको १०. 'उति मूको

य आधाय चक्रमानाय पित्वोऽन्नं शान्तसन् रक्षितार्योपजग्मुषे ।

स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित् न मर्दितारं न विन्दते ॥ २ ॥

य । आधाय । चक्रमानाय । पित्व । अन्नं शान्त । सन् । रक्षितार्य । उपजग्मुषे ।

स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते । पुरा । शतो इति । चित् । स । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥

षेड्डट० यः आधाय मृताय दरिद्राय कामयमानाय^१ अन्नानि स्वयम् अन्नवान् सन् शब्दायमानाय उपजग्मुषे नाह प्रयच्छामीति^२ स्थिरम् मानसम् कुरुते, सेवते^३ भुङ्क्ते च तत प्राक् स्वयम् अपि, च^४ स मर्दितारम्^५ न रुमते इति ॥ २ ॥

म इहो जो यो गृह्वे ददात्यन्नं कामाय चरते कुशाय ।

अरमसै भवति यामर्दता उतापरीषु कृणुते मर्यायम् ॥ ३ ॥

स । इत् । मोज । य । गृह्वे । ददाति । अन्नं शान्तसन् । चरते । कुशाय ।

अरम् । अरमै । भवति । यामर्दता । उत । अपरीषु । कृणुते । मर्यायम् ॥ ३ ॥

षेड्डट० स एव भोजी भवति, य भुञ्जान प्रतिग्रहीत्रे च ददाति 'अन्नकामाय भिक्षाम्' चरते कुशाय । तद् दत्तम् अन्नम् अरमै दात्रे पर्याप्तम् भवति यमस्य आह्वाने मरणे । अपि च अपरीषु अरातिषु^६ करोति 'चात्मन स्वायम् स्वयम् उद्वर्तारम्' इति ॥ ३ ॥

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाश्रुवे सचमानाय पित्वः ।

अपास्मात् प्रेयान्न तदोर्को अस्ति पूणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

न । स । सखा । य । न । ददाति । सख्ये । सचाश्रुवे । सचमानाय । पित्व ।

अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओर्क । अस्ति । पूणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । नित् । छेत् ॥

षेड्डट० न स सखा भवति, य न अन्नम् प्रयच्छति सख्ये सहजाताय अन्नार्थं सेवमानाय । स अस्मात् अप प्र गच्छति लोकात्, न तत्र तस्य स्थानम् भवति । 'काममप्रद एवास्मिन्' लोके प्रयच्छन्तम् अन्यम् अरममाणम् इच्छति । न रुमते कर्तव्यं^७ दात्रे । कमप्यात्मन^८ पूणन्तमिच्छति । यद्वा भास्यनहिप्सया गन्तव्यम् इच्छति^९ इति ॥ ४ ॥

पूणीयादिन्नार्थमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनु पश्येत् पन्थाम् ।

ओ हि वर्तन्ते रथ्येन चक्रान्यमन्यमुषे तिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

पूणीयात् । इत् । नार्थमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु । पश्येत् । पन्थाम् ।

ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्योऽश्व । चक्रा । अन्यम् अन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥

१. काम ... मूको. २. २ स्थिरमान ते वेने वि', स्थिरमान कुरुते वे से अ' ३. ३ समर्थिता' मूको ४. ४. प्रयच्छामि - का मूको ५. रक्षितु मूको ६. आत्मानः... त्वात्मदिना मूको ७. ७. काम प्रमद दिना मूको ८. कर्तव्यो मूको. ९. कामात्मन, मूको १०. इच्छति मूको

समौ चिद्वस्तौ न समं विविष्टः समातरा चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित् सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समौ । चित् । वस्तौ । न । समम् । विविष्टः । समऽमातरा । चित् । न । समम् । दुहाते इति ।
यमयो । चित् । न । समा । वीर्याणि । ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥

वेङ्कट० समौ अपि वस्तौ कार्येषु न समम् व्याप्नुत । तथा एकमात्रके अपि ज्ञेय न समम्
वीर्यम् 'दुहाते' । यमयोः चित् न समानि वीर्याणि । 'एवम् एकपितृकावपि भवन्तौ' न समम्
प्रपच्छत इत्याश्रयमिति ॥ ९ ॥

'इति ऋग्वेदे पञ्चाध्याये त्रयोविंशो वर्गः' ॥

[११८]

'उरक्षय आमहीयव ऋषि । रक्षोहाऽग्निर्देवता । गायत्री छन्दः' ।

अग्ने हंसि न्यत्रिणं दीप्यन्मर्त्येष्व । स्वे क्षये शुचिर्वत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीप्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे । क्षये । शुचिऽवत ॥ १ ॥

वेङ्कट० उरक्षय आमहीयव । अग्ने । नि हंसि राक्षसम् दीप्यमान मर्त्येषु स्वे स्थाने शुचि
कर्मन् ॥ १ ॥

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रति मोदसे । यत् त्वा सुचः समस्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुत । घृतानि । प्रति । मोदसे । यत् । त्वा । सुचः । समऽस्थिरन् ॥

वेङ्कट० उत् तिष्ठसि स्वाहुतः, घृतानि च श्रद्धाधामि, यदा त्वाम् सुचः सह गच्छन्ति ॥ २ ॥

म आहुतो वि रोचतेऽग्निरीक्ष्यो गिरा । सुचा प्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥

स । आऽहुत । वि । रोचते । अग्नि । ईक्ष्ये । गिरा । सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० म अग्निः आहुतः वि रोचते स्तोतव्य इत्येता । उक्ता अस्य सुखम् अज्यते ॥ ३ ॥

घृतेनाग्निः मर्मज्यते मधुप्रतीक आहुतः । रोचमानो विभार्वसुः ॥ ४ ॥

घृतेन । अग्नि । सम । अज्यते । मधुऽप्रतीक । आऽहुत । रोचमान । विभार्वसुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा । मादकमुख मधुप्रताप इति ॥ ४ ॥

जरीमाणः नर्मिष्यसे देवेभ्यो हव्यग्राहन् । तं त्वा हवन्त मर्त्याः ॥ ५ ॥

जरीमाण । मर्म । इष्यसे । देवेभ्यः । हव्यऽग्राहन् । तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥

१ ३. 'हंसि' यमः मूको. १-२ 'य वरकपितृका च विमर्' मको १ ३. नास्ति मूको.
४. 'दीप्य' मूको ५. 'राक्षस' मको

वेङ्कट० स्तूयमानं सम इव्यस्त देवयागार्थम् हव्यवाहनः । तम् त्वाम् हवन्ते मनुष्या ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टक पष्ठाध्याय चतुर्विंशो वरगः’ ॥

तं मर्तुं अमर्त्यं घृतेनाग्निं संपर्यत । अदाभ्यं गृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्तुं । अमर्त्यम् । घृतम् । अग्निम् । संपर्यत । अदाभ्यम् । गृहपतिम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ६ ॥

अदाभ्येन शोचिषाग्ने रथस्त्वं दह । गोपा ऋतस्य दीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्ष । त्वम् । दह । गोपा । ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० ॥ ७ ॥

स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योप यातुधान्यः । उरुक्षयेषु दीर्घत् ॥ ८ ॥

स । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओप । यातुधान्यः । उरुक्षयेषु । दीर्घत् ॥ ८ ॥

वेङ्कट० स त्वम् अग्ने । मुखेन प्रति दह यातुधानी उरुक्षयेषु अस्मासु दीप्यमान ॥ ८ ॥

त त्वां गीर्भिरुरुक्षया हव्यग्राहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । गी । ऽभि । उरुक्षया । हव्यग्राहम् । सम । ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ९ ॥

‘इति अष्टमाष्टके पष्ठाध्याये पञ्चविंशो वरगः’ ॥

[११९]

‘विन्दो लव ऋषि । आत्मा (इन्द्र) दवता । गायत्री छन्दः’ ।

इति वा इति मे मनो गामर्शं सनुयामिति । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० ‘लव एन्द्रः’ । लवः आत्मानं तुष्टाय वैकुण्ठवत् प्रादुर्भूते द्रमाय । इति च इति च मे मनः ।

कथम् इत्याह—गाम् अश्वम् च दद्याम् यजमानाय इति । एततोऽहं बहु सोमम् अपाम् इति ॥ १ ॥

प्र वाता इव दोधत् उन्मा पीता अयंसत । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाता । ऽइव । दोधत् । उन्मा । पीता । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० 'प्र उत' यच्छन्ति माम् वाता २ इव वृक्षान् ३ कम्पयन्त पीता सोमा १ शत्रुषु इति ॥ २ ॥

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाश्वः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उत् । मा । पीता । अयंसत । रथम् । अश्वा इव । आश्व । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥
वेङ्कट० निगदसिद्धा इति ॥ ३ ॥

उप मा मतिरस्थित वाथा पुत्रमित्र प्रियम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मति । अस्थित । वाथा । पुत्रम् । मित्रम् । प्रियम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥
वेङ्कट० उप तिष्ठते माम् स्तुति २ चेनु इव पुनम् ३ वत्सम् ४ ॥ ४ ॥

अहं तष्टेन वन्धुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टेन । वन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥
वेङ्कट० ॥ ५ ॥

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छान्तसुः पञ्च कृष्टयः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अच्छान्तसु । पञ्च । कृष्टयः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥
वेङ्कट० नहि मे अक्षिपत्तनम् अपि सोढु कामयन्ते पञ्च कृष्टयः ॥ ६ ॥

इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये षड्विंशो वरः ॥

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं चन प्रति । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ७ ॥

नहि । मे । रोदसा इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन । प्रति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥
वेङ्कट० नहि मे चावापृथिव्यौ उभे १ अन्यम् पक्षम् २ प्रति भवतः ३ ॥ ७ ॥

अभि घा मृदिना भुवमभीमा पृथिवीं महीम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ८ ॥

अभि । घाम् । मृदिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् । महीम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥
वेङ्कट० महारणेन चावापृथिव्यौ अभि मवामि १ इति ॥ ८ ॥

दन्ताहं पृथिवीमिमा नि दधानीह वेह वा । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ९ ॥

"दत्तं । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा । इह । वा" । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

१ १. वे २ मूको. २. वग मूको. ३ १. 'नो वीर्यम्' मूको. ४. तु वा १०, ११, ४
५. १८१ मूको. ६. पुत्र मूको. ७. वत्स मूको. ८. तु वा १०, ११, ६ ९. १२. माति मूको.
१०-११. पुतिम् मूको. १२. 'वत्' मूको. १३. तु वा ६, १०, १. १४. मवामि मूको.
१५ १६. निगदसिद्धा वा (१, ४) न

वेङ्कट० हन्त इति परम् अभिमुखीकरोति । अहम् पृथिवीम् इमाम् अस्मिन् देशे नि दधानि,
यद्वा अस्मिन् इति मुखेन निर्दिशति ॥ ९ ॥^१

ओषमित् पृथिवीमहं जङ्घनानीह वेह वा । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १० ॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जङ्घनानि । इह । वा । इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥

वेङ्कट० क्षिप्रम् एव पृथिवीम् इमाम् अहम् पादादिना जङ्घनानि इह वा इह वा इति ॥ १० ॥

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीकृषम् । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

वेङ्कट० दिवि मे अन्यः पक्षः स्थितः । अधस्तात् अन्यम् पक्षं पृथिव्या धारणाय अचीकृषम्
इति ॥ ११ ॥

अहमस्मि महामहोऽभिन्म्यमुदीपितः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महामहः । अभिन्म्यम् । उद्दीपितः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि महताम् अपि मंहनीयः कालचक्रस्य नभ्ये^२ उद्गत इति ॥ १२ ॥

गृहो याम्यरैकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित् सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥

गृहः । यामि । अरम्भकृतः । देवेभ्यः । हव्यवाहनः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥

वेङ्कट० इविषां ग्रहीता अभिर्भूत्वाऽहं यज्ञगृहात् यामि स्तुतिभिरलङ्कृतः देवेभ्यः हव्यवाहनः इति ॥ १३ ॥

^१इति अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये सप्तविंशो वर्गः^३ ॥

अष्टमे षष्ठमध्यायं व्याकरोद् माधवाह्वयः ।

तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिणं मुखम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

येह्यट०

‘तदिदास भुवनेषु’ व्याचिरयासति माधव ।
ऋगर्थमवगन्तव्यम् आदित सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

सूत्रकारैरनुक्तत्वात् केचिद् मन्त्रार्थवादयो ।
‘न ज्ञातव्योऽर्थ इत्याहुर्नातन्यश्वेद्वदन्ति ते’ ॥ २ ॥

अत्र सूत्रो लोकसिद्ध पदार्थोऽन्वय एव च ।
प्रमितस्य तथाऽर्थस्य क्रम सूत्रे प्रदर्शयत ॥ ३ ॥

अर्थवादेऽपि ननु विशेषोऽस्ति परस्परम् ।
समाधेयो बुद्धिमद्भिः सूत्रकृतिरुपेक्षितः ॥ ४ ॥

वदन्ति तत्र कवयः कर्तव्याशपरा इमे ।
कल्पसूत्रकृत सर्वे न तु ज्ञातव्यतत्परा ॥ ५ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ज्ञातव्या-येव वैदिके ।
कल्पसूत्रैरनुक्तानि तथा मन्त्रार्थवाद्वा ॥ ६ ॥

वेदार्थमवगन्तव्यम् ऋषिराह बृहस्पति ।
अविशेषेण सूक्तानां सूक्तं तच्च ‘बृहस्पते’ ॥ ७ ॥

‘अथापि मन्त्र ‘स्थाणुर्य भारह्मर क्त्वाभूत्’ ॥ १ ।
‘यदधीतमविज्ञातम्’ विशेषो नात्र कीर्तितः ॥ ८ ॥

मन्त्रार्थवादैरपि च स्मार्ता धर्मा प्रकल्पिता ।
तस्मान् मन्त्रार्थवादाथो ज्ञातव्योऽत्र प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

अत्र भाष्यम्—‘मनुष्या वा ऋषिपूजामसु’^१ देवाननुवन् की न ऋषिभविष्यतीनि । तेऽय एव
तर्कमृषिं प्रायच्छन्^२ मन्त्रार्थविताभ्युद्भूतं अभ्युद्भूतम् । तस्माद् यदेव^३ । कवानुवानोऽभ्युद्भूतार्थं
तद्वदति^४ (या १३, १२) इति ।

अपि च माह्व्यानीह मन्त्रानुरभाष्यकारवत्^५ ।

उपादाय वदन्त्यर्थान् ज्ञानमेव प्रयोजनम् ॥ १० ॥

१-१. न ज्ञानार्थं रक्षादुद्गीर्णजातस्यददति त वि^१ अ^२ २ अ १०, ७१, १ ३ ३ म प्रो मवति
स्थाणुर्य भारह्मर क्त्वाभूत् वि^३ अ^४. १ या १, १८ ४ या १, १८ ५ ‘तम् वि^५ अ^६.
६ ऋषिपूजामसु सूक्तो, ७ ‘यदधीतम् वि^७ अ^८, ८ ‘यदेव वि^९ अ^{१०}. ९ यदेव वि^{१०}. १०. ‘अकर्षयित् अ^{११}.

तथा चेह निरुक्तानि मन्त्रान् व्याचक्षते स्फुटम् ।
स्वायंभुवो मनुश्चाह निघण्टूनामवेक्षणम् ॥ ११ ॥

‘बुद्धिः षडिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमाश्चैव वैदिकान्’ ॥ १२ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञो^१ मन्त्रब्राह्मणविस्तथा ।
सकल्पाधीतैकवेदः कर्म कर्तुमिहार्हति ॥ १३ ॥

वेदावभ्यौ च विज्ञेयौ यज्ञिकेभ्यः समासतः ।
भाजिहीर्षति यत्कर्म तस्य यौ प्रतिपादकौ ॥ १४ ॥

मन्त्रार्थवादसौक्ष्म्यज्ञः सर्ववेदज्ञ एव च ।
तत्तज्ज्ञानानुगुण्येन फलाधिक्येन युज्यते ॥ १५ ॥

स्वयं च पुरुषार्थोऽयं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
अङ्गोपाङ्गैः प्रयत्नेन पदार्थमवगच्छति ॥ १६ ॥

मनुः—^१ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।
तप स्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे ॥ १७ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यजतः ।
‘हव्यानि तु यथान्वाय’ सर्वे^२ चतुर्वर्षि^३ ॥ १८ ॥

‘सेनाप ये च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदहति ॥ १९ ॥

यथा जातवलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि दृमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ २० ॥

‘वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र’ तत्राश्रमे^४ वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् न ब्रह्मभूयाय बन्धते ॥ २१ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो ध्यासायिनः ॥ २२ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं^५ परम् ।
तपसा त्रिविधं हन्ति विद्ययाऽधृतमनुते^६ ॥ २३ ॥ इति^७ ॥

१ मसृ ४, १९. २. ‘विष्टं’ वैकृज. ३-२. मसृ ३, १३४-१३५. ४ तथैव च वि^१.
५-६ भास्ति वैकृज. ७-८ वेदार्थविस्तु इत्यादि (मन्त्रानि वि^१ अ^१.) मूको. ९-१० वेद...५० वि^१ अ^१.
११. कृता वैकृज. १२ नेत्रेयं वि^१ अ^१; त्रिं वैकृज. १३. मसृ १०, १००-१०४. १४. इति वारिका
समाप्ता मूको.

[१२०]

‘आथर्वणो बृहद्विष ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यत् । जज्ञे । उग्र । त्वेपनृम्ण ।

सद्यः । जज्ञान । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहद्विष आथर्वण । अत्र शाट्यायनकम्—“‘तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्’ इति प्रजापतिर्हि ‘स । प्रजापतिर्होष भुवनेषु ज्येष्ठ । ‘यतो जज्ञ उग्रस्त्वेपनृम्ण इति इन्द्रो ह स । ‘सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्’ इति सद्यो होव स जज्ञान सर्वा मृधो व्यहृत । ‘अनु यं विश्वे मदन्त्यूमाः’ । इत्यृतवो वा ऊमास्त एवैनं तद् अनुमदन्ति” (जैत्रा २, १४४) इति ॥ १ ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

अव्यनच्च व्यनच्च सस्मि सं ते नवन्त प्रभृता मदेषु ॥ २ ॥

वावृधान । शर्वसा । भूरिऽओजा । शत्रुः । दासाय । भियसम् । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्मि । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

वेङ्कट० वधमान वेगेन बहुबलः ज्ञातयिता असुरायाः भयम् ददाति । तस्मै तुभ्यम् ‘अव्यनत् च व्यनत् च’ सर्वम् प्रहरणेः सम् नवन्त मदेषु जनितेषु । अत्र शाट्यायनकम्—“यच्च द्वे व्यनिति यच्च न तत्सर्वम् एतस्यैव श्रिये तत् स्थानम्” (जैत्रा २, १४४) इति ॥ २ ॥

त्वे क्रतुमपि वृजन्ति विश्वे द्विर्पदेते त्रिर्मवन्त्यूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । क्रतुम् । अपि । वृजन्ति । विश्वे । द्वि । पत् । एते । त्रि । मवन्ति । ऊमाः ।

स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना । सृज । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वे त्रिपमाण वसं समर्पयन्ति । स्वाते तु यत् द्विः त्रि च ये जमी भवन्ति ऊमाः । अत्र शाट्यायनकम्—“‘स्वानवो वा ऊमाः, न एवैते द्वित्रिर्मवन्ति । ‘स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः’ इति प्रजा वै स्वादु । ‘जायै सा प्रजा सा स्वादोः स्वादु । ‘अदः सु मधु मधुनाभि योधी’ इति प्रजा वै मधु । प्रजायै सा प्रजा सा मधोर्मधु” (जैत्रा २, १४४) इति । स्वादुना मधुना च पुत्रेण मद पीत्रम् अपि सम् यद्म इति ॥ ३ ॥

इति चिद्धि त्वा धना जयन्तं मदेमदे अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयो धृष्णो स्थिरमा तनुष्व मा त्वा दभन् यातुधाना दुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चिद्धि । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे । अनुमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । दुःस्पर्शाः ॥

पेङ्कट० इति चिन् हि स्वाम् धनानि जयन्तम् मदेमदे तर्पयन्ति मेधाविनः । 'बलवत्तमम् धर्षकः'

स्थिरम् धनुः आ-तत्तज्यं कुरु । मा 'त्वा हिंसिषुः' राक्षसाः दुष्टगमनाः ॥ ४ ॥

त्वया वयं शशम्भहे रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि त आयुधा वचोभिः सं ते शिशामि ब्रह्मणा वयोसि ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । शशम्भहे । रणेषु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुधा । वचोभिः । सम् । ते । शिशामि । ब्रह्मणा । वयोसि ॥ ५ ॥

पेङ्कट० त्वया वयम् शशवतः शत्रून् रणेषु प्रपश्यन्तः युधेन्यानि बहूनि बलानि । प्रेरयामि

त्वदीयानि आयुधानि स्तुतिभिः । तीक्ष्णकरोमि च तव हवीषि मन्त्रेण इति ॥ ५ ॥

*इति षष्ठमाष्टके सप्तमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

स्तुपेय्यं पुरुषर्षिसमृम्भामिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।

आ दर्पते शर्वसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुपेय्यम् । पुरुषर्षिसम् । ऋम्भम् । इनस्तम् । आप्त्यम् । आप्त्यानाम् ।

आ । दर्पते । शर्वसा । सप्त । दानून् । प्र । साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

पेङ्कट० स्तोतव्यम् बहुलम् महान्तम् ईश्वरतमम् आतप्यानाम् अतिशयेन आतप्यम् अहं स्तोमि ।

*यः स्वयम् आ दापयति बलेन सप्त निन्धून् उदकस्य दातुम् । प्र सप्त प्रतिमानभूतस्य आत्मनो

बहूनि बलानि ॥ ६ ॥

नि तदधिपेऽर्वरं परं च यस्मिन्नाविधावसा दुरोणे ।

आ मातरा स्थापयसे जिगत्स्व अत इनोपि कर्वीरा पुरुषि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिपे । अर्वरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविष । अर्वसा । दुरोणे ।

आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्स्व इति । अतः । इनोपि । कर्वीरा । पुरुषि ॥ ७ ॥

पेङ्कट० निपमेन धारयति तत्र अयम् पुत्रादीन् यस्मिन् तद्वति बलेन सप्त यजपुंः तथा

१. 'मरेन मूढो. २-२. 'तम वरं दम् मूढो. ३-२. 'तदधिपः वि'. ४. 'तेने मूढो ५-५. नाहित मूढो. ६. या (११, ११) व्याख्याया द. ७-७. 'तदधितारय-१ मूढो. ८. 'रवि मूढो.

य आत्म॒दा ब॒ल॒दा यस्य॒ विश्वं॒ उ॒पास॑ते प्र॒शिष्यं॒ यस्य॒ देवाः ।

यस्य॑ छाया॒मृतं॒ यस्य॑ मृत्युः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २ ॥

य । आ॒त्म॒दा । ब॒ल॒दा । यस्य॑ । विश्वं॑ । उ॒पा॒स॒ते । प्र॒शि॒ष्यम् । यस्य॑ । दे॒वा ।
यस्य॑ । छा॒या । अ॒मृतं॑ । यस्य॑ । मृत्युः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒वि॒षा । वि॒धेम ॥ २ ॥

षेडूट० य शरीरबलयो दाता । यस्य च विधे मनुष्या प्रशासनम् अनुतिष्ठन्ति, यस्य च
देवा । यस्य च छाया मृत्यु अमृतम् च भवति । येन आच्छादितो जीवति त्रिपदे च सा
छाया इति ॥ २ ॥

यः प्रा॒णतो॒ निमि॑षतो म॒हिवै॒क इ॒द्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑ ।

य ई॒शे अ॒स्य द्वि॒पद॑श्चतु॒ष्पदः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ३ ॥

य । प्रा॒ण॒त । नि॒मि॒ष॒त । म॒हि॒ष्वा । एकं॑ । इ॒त् । राजा॑ । जग॑त । ब॒भूव॑ ।
य । ई॒शे । अ॒स्य । द्वि॒प॒द । चतु॑ष्प॒द । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒वि॒षा । वि॒धेम ॥ ३ ॥

षेडूट० य प्राणत निमिषत महस्वेन एक ण्य राजा जगत् बभूव य ईशे अस्य द्विपद
चतुष्पद च इति ॥ ३ ॥

यस्ये॒मे हिम॑वन्तो म॒हित्वा॒ यस्य॑ स॒मुद्रं॒ र॒सया॑ स॒हाहुः॑ ।

यस्ये॒माः प्र॒दिशो॑ यस्य॑ बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ४ ॥

यस्य॑ । इ॒मे । हि॒म॒व॒न्त । म॒हि॒त्वा । यस्य॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒स॒या । स॒ह । आ॒हु ।
यस्य॑ । इ॒मा । प्र॒दि॒शो । यस्य॑ । बा॒हू इति॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒वि॒षा । वि॒धेम ॥ ४ ॥

षेडूट० यस्य इमे हिमवन्त पर्वता महस्वेन तिष्ठन्ति । पर्वतेषु हिम भूषिष्ठ भवति । यस्य
भवपवभूतम् उदधिम् अनया पृथिव्या सह वदन्ति । यस्य इमा प्रदिशा दिशः चतस्र बाहू
भवन्ति । इति ॥ ४ ॥

येन॒ घौरु॒ग्रा पृ॒थि॒वी च॒ दृळ्हा॑ येन॒ स्वः॑ स्त॒भितं॑ येन॒ नारः॑ ।

यो अ॒न्तरि॑क्षे र॒जमो॑ वि॒मानः॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ५ ॥

येन॑ । घौ॒रु॒ग्रा । पृ॒थि॒वी । च॒ दृ॒ळ्हा । येन॑ । स्वः॑ । स्त॒भितं॑ । येन॑ । ना॒रः ।
य । अ॒न्त॒रि॒क्षे । र॒ज॒मो । वि॒मानः॑ । कस्मै॑ । दे॒वाय॑ । ह॒वि॒षा । वि॒धेम ॥ ५ ॥

षेडूट० येन द्यौः इदृगूलां धावती च दृढा भवति । येन स्वः स्तभितम्, येन च नारः । य
च अन्तरिक्षे रजसो विमानः निर्माणः ॥ ५ ॥

‘इति ब्रह्माहरे सप्तमाध्याये मृगीयो वर्गः’ ॥

यं क्रन्दसी अर्वसा तस्तभाने अर्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।

यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अर्वसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।
यत्र । अधि । सूर । उदित । विभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यम् द्यावापृथिव्यौ रक्षणेन तस्य विष्टम्यमाने प्राणार्थम् अभि पश्यतः मनसा कापमाने ।
यस्मात् च लब्धतेनस्क उदित सूर्यं विभाति ॥ ६ ॥

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आप । ह । यत् । बृहती । विश्वम् । आयन् । गर्भम् । दधाना । जनयन्ती । अग्निम् ।
ततो । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असु । एक । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

वेङ्कट० आप ह यदा बृहत्य सर्वलोकम् अगच्छन् व्याप्ता अभवन् गर्भमृतम् इमं देवम्
दधाना अग्निम् च जनयन्त्य विष्टुरूपम्, तदा तान्योऽद्भ्य देवानाम् सर्वेषाम् पृथक्
स्वकार्येषु प्रेरकं कश्चित् सम् अवर्तत इति ॥ ७ ॥

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

य । चित् । आप । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधाना । जनयन्ती । यज्ञम् ।
य । देवेषु । अधि । देव । एक । आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

वेङ्कट० य च आप महत्त्वेन परिपश्यति दक्षम् आदित्यम् दधाना जनयन्ती च यज्ञम् । य
सर्वेषु देवेषु स्वयम् एक देव अभवत् ॥ ८ ॥

मा नो हिमीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । न । हिमीत् । जनिता । य । पृथिव्या । य । वा । दिवम् । सत्यधर्मा । जजान ।
य । च । अप । चन्द्रा । बृहती । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

वेङ्कट० निगदयिदा इति ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञातानि परि ता बभूव ।

यन्वामास्ते जुष्टमस्तन्नो अस्तु नृयं सां पतयो रथिणाम् ॥ १० ॥

प्रजाऽपते । न । तत् । एतानि । अन्य । विश्वा । जातानि । परि । ता । वृभुव ।
यत्ऽक्रामा । ते । जुहुम । तत् । न । अस्तु । वयम् । स्याम । पतय । रयीणाम् ॥ १० ॥^१
वेङ्कट० प्रजापते । न त्वत् अन्य सर्वानि एतानि जातानि भूतानि अरानिव नेति परि वृभुव ।
यक्रामा तुभ्यम् जुहुम, तत् भस्माकम् अस्तु । वयम् स्याम पतय रयीणाम् इति आशीः ॥ १० ॥
^२इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्थो वर्गः ॥

[१२२]

*चित्रमहा वासिष्ठ ऋषि । अग्निदेवता । जगती छन्द, प्रथमाध्याय्यौ त्रिष्टुभी ।

उमुं न चित्रमहसं गृणीषे वामं शेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।
म रासते गुरुधो विश्वधायसोऽग्निर्होता गृहपतिः सुवीर्यम् ॥ १ ॥
उमुं । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् । अतिथिम् । अद्विषेण्यम् ।
स । रासते । गुरुधं । विश्वधायसः । अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥
वेङ्कट० चित्रमहा^१ वामिष्ठ । वासपितारम् इव आदित्यम् विश्वदीप्तम् अग्निं स्तोमि वननीयम्
सुवक्त्रम् अतिथिम् यजमानानाम् अद्वेष्टव्यम् । स प्रयच्छति गुरुधं^२ शुचो^३ रोषयित्री भव
विश्वस्य धर्मी^४ अग्नि होता गृहपति सुवीर्यम् च ॥ १ ॥

जुषाणो अग्ने प्रति हर्य मे यचो विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो ।
धृतिनिर्णिग्रहणे मातुमेरय तर् देवा अजनयन्तु व्रतम् ॥ २ ॥
जुषाण । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । यचं । विश्वानि । विद्वान् । वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
धृतिनिर्निग्रहणे । तर्हणे । मातुम् । आ । ईरय । तर् । देवा । अजनयन् । अन्तु । व्रतम् ॥ २ ॥
वेङ्कट० मेवमान ओम् । प्रति कामय मदीयम् स्तोत्रम् विश्वानि जानन् प्रचानानि 'सुयन्' । हे^१ गत
निर्णेजन्^२ माहाणाय यमनमार्गम् आ गमय प्रदनेय, तव अनु जनयन्ति अग्निवज्र कर्म
इति ॥ २ ॥

सप्त धामानि परियन्मर्त्यो दाशदृ दाशुपे सुक्रते मामहम् ।
सुवीरेण रयिणाग्ने स्वाधुवा यस्तु आनदं समिधा तं जुषम्य ॥ ३ ॥
सप्त । धामानि । परियन् । अमर्त्यं । दाशत् । दाशुपे । सुऽक्रते । समहम् ।
सुऽवरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआधुवा । य । ते । आनदं । समऽध्या । तम् । जुषम्य ॥ ३ ॥
वेङ्कट० सप्त स्थानानि^१ परियन्तु अमर्त्यं । अग्निं^२ य रयिणी^३ च वायुः च अमरिषः च

१. अगस्त्य या. (१०, ४१) व्यासपाता द. २. १ माग्निं सुक्रतो. ३. विश्वानां सुक्रतो
४. एदम् सुक्रतो ५. माग्निं सुक्रतो. ६. 'नो' सुक्रतो. ७. ० दे सुवज्र अ. ८. यस्तु 'न' अ.
९. अग्निं सुक्रतो १०. 'नो' अ.

आदित्य च सौ च चन्द्रमा च इति तानि स्थानानि, 'सप्त वे शीर्षण्या प्राणा' (तै ५, १, १, १)
इत्यपरम् । प्रयच्छन् यजमानाय मुहूर्ते तम् अत्यन्त पूजय । मुहुर्तेण धनेन अग्रे । शोभता
भवतेन^१ य त्वा व्याप्नोति नमिधा तम् सेवस्व इति ॥ ३ ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईक्षते सुप्त वाजिनम् ।

शृण्वन्तमग्निं घृतघृष्टमुक्षणं पूणन्तं देवं घृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पर ऽर्हितम् । हविष्मन्त । ईक्षते । सुप्त । वाजिनम् ।

शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतघृष्टम् । उक्षणम् । पूणन्तम् । देवम् । घृणते । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यज्ञस्य पताकास्थानीयम् सुरयम् पुरोनिहितम् हविष्मत याचन्ते सप्त वपस्कृतांस्तान्
वस्त्रिणम् अभिलषितम् शृण्वन्तम् अग्निम् घृतघृष्टम् सेकारम् प्रयच्छन्तम् देवम् प्रयच्छते यज
मानाय सुवीर्यम् पुत्रम् इति ॥ ४ ॥

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः स ह्ययमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वा स्तोमैर्भिर्भृगवो वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

त्वम् । दूत । प्रथम । वरेण्य । स । ह्ययमान । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुत । दाशुष । गृहे । त्वाम् । स्तोमैर्भि । भृगव । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् दूत प्रथम वरणीय । स त्वम् ह्ययमान अमृतत्वाय माद्य । त्वाम् पर्यचरन्
स्तोतार यजमानस्य गृहे । त्वाम् पुत्र पुरा स्तोमै भृगव वि रुरुचुः ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चमा वर्गः ॥

अपि दुहन्तमुदुषां विश्वधापसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।

अग्रे घृतस्नुस्त्रिर्ऋतानि दीर्घद्विर्विंशं परियन्तमुक्रतयमे ॥ ६ ॥

अपिम् । दुहन् । सुदुषाम् । विश्वधापसम् । यज्ञप्रिये । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

अग्रे । घृतस्नुः । त्रि । ऋतानि । दीर्घत् । द्वि । विंशम् । यज्ञम् । परियन् । सुक्रतुऽयमे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अथम् दुहन् सुदोहाम् पृथिवीम् यन्नैत्र तर्पयते यजमानाय सुप्रज्ञान^१ अग्रे । घृतरूपं त्रीणि
सवनानि प्रति दीप्यमान मागेण यज्ञम् परिगच्छन् सुक्रतो भवामि इति ॥ ६ ॥

त्वामिदृस्या उपमो व्युष्टिषु दूतं कृण्वाना अयजन्त मानुषाः ।

त्वां देवा मध्याय्याय वायुधुराज्यमग्ने निमृजन्तो अघ्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्या । उपम । व्युष्टिषु । दूतम् । कृण्वाना । अयजन्त । मानुषा ।

त्वाम् । देवा । मध्याय्याय । वायुधुः । आज्यम् । अग्ने । निमृजन्त । अघ्वरे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० त्वाम् एव अस्या उपस व्युच्छनेषु दूतम् कृष्णाना अयजन्त मनुष्या । त्वाम् एव देवा महनीयाय कर्मणे वायुधु^१ आज्यम् अग्ने । स्वयि निमृजन्त यज्ञे ॥ ७ ॥

नि त्वा वसिष्ठा अह्वन्त वाजिनं गृणन्तो अग्ने विदथेषु वेधसः ।

रायस्पोषं यजमानेषु धारय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठा । अह्वन्त । वाजिनम् । गृणन्त । अग्ने । विदथेषु । वेधसः ।

राय । पोषम् । यजमानेषु । धारय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० नि अह्वयन्त त्वाम् वसिष्ठा बलिनम् स्तुवन्त अग्ने । यज्ञेषु विधातार । स स्व तेषु राय पोषम् यजमानेषु धारय इति ॥ ८ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[१२३]

^२वेनो भागव ऋषि । वेनो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।

इममपां सगुमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिमीं रिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भा । ज्योतिः । जरायु । रजसः । विमाने ।

इमम् । अपाम् । समुग्मे । सूर्यस्य । शिशुम् । न । विप्रा । मतिभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेङ्कट० वेनो भागव । अयम् मध्यमस्थान वेन चोदयति पृश्निवर्णगर्भा अप, ज्योतिर्यस्य जरायुस्थानीय भवति, उदकस्य विमाने अन्तरिक्षे । इमम् अपाम् महमे सूर्यस्य स्वभूतेऽन्तरिक्षे वर्तमानम् शिशुम् इव पितरो घ्राणं मेधाविन भनिभि रिहन्ति ॥ १ ॥

समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्षतस्य दर्शि ।

ऋतस्य सान्नायधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमुत्पन्नान् त्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयति । वेन । नभः । ज्ञा । पृष्ठम् । हर्षतस्य । दर्शि ।

ऋतस्य । सानां । अधि । विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनुपत् । त्राः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अन्तरिक्षात् उदकमदम् उत् ईरयति वेन नभसी ज्ञात, तस्य अस्य पृष्ठम् इदृणीयस्य इदृयने, उदकस्य समुत्प्लुते विष्टप्ये देश दीप्यमान । तमिमम् अभिप्लुयति सह्यः स्तुनीनाम् इति ॥ २ ॥

समानं पूर्वोभि वाग्गानाम्निष्ठं वृत्तम्यं मातरः मनीकाः ।

ऋतस्य मानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मघो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वाः । अ॒भि । वा॒व॒शानाः । तिष्ठन् । व॒त्स॒स्य । मा॒तरः । स॒ऽनी॒ळा ।
 मृत॒स्य । सानौ । अ॒धि । च॒क्र॒माणाः । रि॒हन्ति । म॒र्द्दः । अ॒मृ॒त॒स्य । वा॒णीः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० समानम् इमं बह्वयः अभि तिष्ठन्ति कामयमानाः तस्य अस्य वत्सस्य मातरः एकस्थानाः ।
 उदकस्य आवासे क्रममाणा मादकस्य उदकस्य लाभाय अधि रिहन्ति वेन स्तुतिवाचः ॥ ३ ॥

ज्ञान॒न्तो रू॒पम॑कृ॒पन्त॒ वि॒प्रा मृ॒गस्य॒ घोषं॑ म॒हिष॒स्य हि॒ ग्मन् ।
 ऋ॒तेन॒ यन्तो॑ अ॒धि सि॒न्धुम॑स्थुर्वि॒द॒द्गन्ध॑र्वो अ॒मृता॑नि नाम ॥ ४ ॥

ज्ञान॒न्तः । रू॒पम् । अ॒कृ॒पन्तः । वि॒प्राः । मृ॒गस्य॑ । घोष॑म् । म॒हिष॒स्य । हि । ग्मन् ।
 ऋ॒तेन॑ । यन्तः॑ । अ॒धि । सि॒न्धुम् । अ॒स्थुः । वि॒दत् । गन्ध॑र्वः । अ॒मृता॑नि । नाम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० वेनस्य रूपम् अवगच्छन्तः स्तुवन्ति विप्राः । वेनस्य गर्जितशब्दम् महत् 'हि अभिगच्छन्ति' ।
 यज्ञेन यन्तः अधि तिष्ठन्ति सिन्धुम् अपाम् । वेनः प्रयच्छति उदकानां धर्ता स्तोतृणाम्
 अमरणसाधनानि उदकानि ॥ ४ ॥

अ॒प्स॒रा जा॒रमु॑प॒सिष्मि॒याणा॑ योषां वि॒भर्ति॑ प॒रमे॒ व्योम॑न् ।
 चर॑त् प्रि॒यस्य॒ योनि॑षु प्रि॒यः सन्त॑सीदत् प॒क्षे हि॑र॒ण्यये॒ स वे॑नः ॥ ५ ॥

अ॒प्स॒रा । जा॒रम् । उ॒प॒सि॒ष्मि॒याणा॑ । योषा॑ । वि॒भर्ति॑ । प॒रमे॑ । वि॒ओम॑न् ।
 चर॑त् । प्रि॒यस्य॑ । योनि॑षु । प्रि॒यः । सन् । सी॒दत् । प॒क्षे । हि॒र॒ण्यये॑ । स । वे॒न ॥ ५ ॥

वेङ्कट० माध्यमिका वाक् जारम् उपस्मयमाना योषा विभर्ति अन्तरिक्षे । सः अयम् वेनः चरति
 प्रियस्य आदित्यस्य स्वभूतेषु उदकेषु प्रियः सन् । सीदति च हिरण्यमे आत्मीये पक्षे पक्षि-
 रूपः पक्षौ अधितिष्ठति इति ॥ ५ ॥

“इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तमो वर्गः” ॥

नाकै॑ सु॒पर्ण॑सु॒ यत् प॑त॒न्तं हृ॒दा वे॑न॒न्तो अ॒भ्य॑चक्ष॒त त्वा॑ ।
 हि॒र॒ण्यप॑क्षं वरु॑णस्य दू॒तं य॒मस्य॒ योनौ॑ शकु॒नं भु॑र॒ण्यम् ॥ ६ ॥

नाकै॑ । सु॒पर्ण॑म् । यत् । प॑त॒न्तम् । हृ॒दा । वे॑न॒न्तः । अ॒भि । अ॒चक्ष॑त । त्वा॑ ।
 हि॒र॒ण्यप॑क्षम् । वरु॑णस्य । दू॒तम् । य॒मस्य॑ । यो॒नौ । शकु॑नम् । भु॒र॒ण्यम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० तृतीये लोके उप पतन्तम् सुपर्णम् यदा त्वा हृदयेन कामयमानाः अभि पश्यन्ति
 हिरण्यपक्षम् वरुणस्य दूतम् माध्यमिकस्य अग्नेः म्याने शकुनिरूपम् अरणशीरम्, तदा
 स्तुवन्ति इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात् प्रत्यङ् चित्रा विभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं स्वरर्णं नाम जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् । चित्रा । विभ्रत् । अस्पृ । आयुधानि ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वरः । न । नाम । जनत । प्रियाणि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० उत्तिष्ठति वेनः गन्धर्वः नाके 'प्रत्यङ् च विद्यति' उदकानि चित्राणि धारयन् । आच्छादयन् रूपम् सुगन्धम् दर्शनार्थम् आवित्यः इव प्रियाणि उदकानि जमयति ॥ ७ ॥

द्रुप्तः समुद्रमभि यज्जिगाति पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

भानुः शुक्रेण शोचिषा चक्रानस्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ ८ ॥

द्रुप्तः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् । गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् ।

भानुः । शुक्रेण । शोचिषा । चक्रानः । तृतीये । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥

वेङ्कट० द्रवणशीलः अन्तरिक्षम् यदा अभि गच्छति पश्यन् गृध्ररूपस्यात्मनः सूक्ष्मेण चक्षुषा विविध-
कर्मणि अन्तरिक्षे । वर्तमानः भानुः ज्वलता तेजसा दीप्यमानः तृतीये लोके करोति प्रियाणि
उदकानि इति ॥ ८ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टमो वर्गः' ॥

[१२४]

'अग्निर्हविः १, ५, ८ अग्निवरणसोमाः । ३ अग्निर्देवताः ७, ७, ८ वरणः ; ९ सोमः ;

९ इन्द्रः । त्रिष्टुप् छन्दः ; ७ जगती ।

इमं नो अग्न उर्प यज्ञमेहि पञ्चयामं त्रिष्टुतं सप्ततन्तुम् ।

असौ हव्यवाळुत नः पुरोगा ज्योगेव दीर्घं तम् आशयिष्ठाः ॥ ९ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उर्प । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् । त्रिष्टुतम् । सप्ततन्तुम् ।

अमैः । हव्यवाद् । उत । नः । पुरःगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । आशयिष्ठाः ॥

वेङ्कट० अग्निवरणसोमानाम् इत्येतरनिह्व. १ । उत्तमवेष्टुम् अस्तुवन्निति । तत्र अग्नि वरण आह—
इमम् अस्माकम् यज्ञम् उर्प आ गच्छ अग्ने ! घानादयः पञ्च हवींषि यस्य नियमनानि तम् सवैः
निहतम् एन्द्रोभिः गमयन्तुम् । अथ यथापुरम् हव्यवाद् अपि अस्माकम् पुरोगाः । विरम् एव
इदं स्वम् अस्माकम् दीर्घम् तम् आ आशयिष्ठाः इति ॥ ९ ॥

१-१. प्रत्यङ् त्रिपि मूळो.

२. एतत्तः मूळो.

३-१. नास्ति मूळो.

४. 'निहत' मूळो.

५. 'उत्तमवे' मूळो.

अदेवाद् देवः प्रचता गुहा यन् प्रपश्यमानो अमृतत्वमेमि ।

शिवं यत् सन्तमशिवो जहामि स्वात् सुरुयादरणीं नाभिमेमि ॥ २ ॥

अदेवात् । देवः । प्रचता । गुहा । यन् । प्रपश्यमानः । अमृतत्वम् । एमि ।

शिवम् । यत् । सन्तम् । अशिवः । जहामि । स्वात् । सुरुयात् । अरणीम् । नाभिम् । एमि ॥ २ ॥

वेङ्कट० इत्थम् स्तुतोऽग्निर्वदति — अदेवात् इति । असुरात् अहम् देवः शीघ्रेण गमनेन गुहायाम् गच्छंस्तत्र आवासस्थानम् प्रपश्यमानः अमृतत्वम् गच्छामि । न तु भूयोभूयः शम्यामि असुरगृहेषु निविष्टः सोदम् । शिवम् सन्तम् यजमानं यदा अहम् अशिवः तेष्वमानः जहामि, तदानीम् स्वात् सुरुयात् सत्यात् अरणीम् आत्मनः नाभिम् एमि इति ॥ २ ॥

पश्यन्नन्यस्या अतिथिं वयायां ऋतस्य धाम वि मिमे पुरूणि ।

शंसामि पित्रे असुराय शेर्वमयज्ञियाद्यज्ञियं भागमेमि ॥ ३ ॥

पश्यन् । अन्यस्याः । अतिथिम् । वयायां । ऋतस्य । धाम । वि । मिमे । पुरूणि ।

शंसामि । पित्रे । असुराय । शेर्वम् । अयज्ञियात् । यज्ञियम् । भागम् । एमि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मय अन्यस्याः अत्यन्तस्याया अरण्या अतिथिम् श्रद्धेयं यजमानम् पश्यन् ततः प्रादु-
र्भूतो यज्ञस्य बहूनि स्थानानि करोमि । शंसामि च पालयित्रे प्राज्ञाय सुखम् । अयज्ञियात्
यष्टारम् भजनीयम् एमि इति ॥ ३ ॥

बुद्धीः समा अकरमुन्तरस्मिन्निन्द्रं वृणानः पितरं जहामि ।

अग्निः सोमो वरुणस्ते चर्यवन्ते पर्यावर्त्तष्ट्रं तद्वाम्प्रायन् ॥ ४ ॥

बुद्धीः । समा । अकरम् । अन्तः । अस्मिन् । इन्द्रम् । वृणानः । पितरम् । जहामि ।

अग्निः । सोमः । वरुणः । ते । चर्यवन्ते । परिऽआवर्त्त । राष्ट्रम् । तत् । अवाप्ति । आऽयन् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० बहून् पत्नरान् अकरम् अस्मिन् अन्तः कर्माणि राष्ट्रे इन्द्रम् यज्ञेषु वृणानः । स्तुतः (१)
अधुना पितरम् यजमानम् अश्रद्धयानम् जहामि । अथ परोक्षमाह—अस्माद् राष्ट्राण् अग्निः
महम् सोमः वरुणः च ते समी गताः । गतेषु च एतेषु पर्यावृत्तम् आसीत् राष्ट्रम् । अथ
तत् महं पुनश्च आगच्छन् रक्षामि इति ॥ ४ ॥

निर्माया तु त्वे असुरा अभूवन् त्वं च मा वरुण कामयाभि ।

ऋतेन राजन्नर्तं विविशन् मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि ॥ ५ ॥

निऽर्मायाः । त्वे इति । त्वे । अमृगः । अभूवन् । त्वं । मा । वरुण । कामयाभि ।

ऋतेन । राजन् । अर्तम् । विविशन् । मम । राष्ट्रस्य । अधिपत्यम् । आ । इति ॥ ५ ॥

घेङ्कट० इत्थं निश्चित्य वरुणं च तम् आमन्त्रयते—निर्माया इति । इन्द्रेण^१ हता ते अमुता निर्माया
अभवन् । त्वम् च माम् वरुण ! कामयसे । तथा सति सत्यं रात्रिम् । अनृतकारिणं पुरुषम्
विविधं समं राष्ट्रस्य अधिपत्यम् आ गच्छ इति ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयो वर्गः’ ॥

इदं स्वरिदमिदास वाममयं प्रकाशं उरुः^२ अन्तरिक्षम् ।

हनाम वृत्रं निरेहि^३ सोमं हविष्व^४ा सन्तं हविषा यजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वं । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रकाशं । उरु । अन्तरिक्षम् ।

हनाम । वृत्रम् । निरेहि । सोम । हवि । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६ ॥

घेङ्कट० अथ सोमं आमन्त्रयते—इदं स्वं इति । अयम् आदित्यः, अयम् आसीत् भजनीयः ।
अयम् च आदित्यस्य प्रकाशः । विस्तीर्णम् च आसीत् अन्तरिक्षम् अपगततमस्कम् । हनाम
वृत्रम् । निर्गच्छ वृत्रात्^५ सोमः । हवि, त्वा भवन्तम्^६ अयम् हविषा यजाम इति । एकस्मिन्
बहुवचनम् इति ॥ ६ ॥

कृषिः कृषित्वा दिवि रूपमासज्जदप्रभृती वरुणो निरपः सृजत् ।

क्षेमं कृष्णानां जनयो न सिन्धवस्ता अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कृषि । कृषित्वा । दिवि । रूपम् । आ । असृजत् । अप्रभृती । वरुण । नि । अप । सृजत् ।

क्षेमम् । कृष्णानां । जनय । न । सिन्धवः । ता । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

घेङ्कट० अथ अग्नीषोमो वरुणं स्तुतः—कृषिरिति । कृषि वरुणं कृषित्वेन दिवि नक्षत्राणि
आ सजति^७ । अपि च अमादुर्भूतानि^८ नि गमयति^९ वरुणः उदकानि । रक्षाम् वृत्राणां जायाः इव
सिन्धवः स्यन्दमाना ता अस्य शरीरम् पुचयः पोषयन्ति ॥ ७ ॥

ता अस्य ज्येष्ठमिन्द्रियं संचन्ते ता ईमा क्षेति स्वधया मर्दन्तीः ।

ता ई विशो न राजानं वृणाना बीभत्सुवो अपं वृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ता । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । संचन्ते । ता । ईम् । आ । क्षेति । स्वधया । मर्दन्तीः ।

ता । ईम् । विशः । न । राजानम् । वृणानां । बीभत्सुवः । अपं । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

घेङ्कट० ता अस्य प्रशस्तम् इन्द्रियम् सच्यते । ता च अपं वरुणं आ निविशति इमेन
माघर्त्त^{१०} । ताः पुनश्च दिवि इव राजानम्^{११} वृत्राणां वृत्र बीभत्सुमानाः^{१२} लक्ष्मणा वृत्राणां
अतिष्ठन् इति ॥ ८ ॥

१ १ नास्ति मूको. २ 'अयं' मूको. ३ 'व' मूको. ४ 'अन्तरिक्ष' मूको. ५ 'तदि वि';
११ 'न'. ६ 'व' मूको. ७ 'वृत्रा' मूको. ८ 'बीभत्सुमाना' मूको.

वीभत्सूनां सधुजं हंसमाहुरपां दिव्यानां सख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनु चर्चुर्यमाणमिन्द्रं नि चिक्युः कनर्यो मनीषा ॥ ९ ॥

वीभत्सूनाम् । सधुजम् । हसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् । सख्ये । चरन्तम् ।

अनुष्टुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् । इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कनर्यः । मनीषा ॥ ९ ॥

पेङ्कट० वीभत्सूनाम् अपां सहायम् हसम् आहुः अपाम् दिव्यानाम् सख्ये चरन्तम् अनुष्टुभम् अनु चर्चुर्यमाणम् । 'वाग्वाऽनुष्टुप् स वाचं प्रविद्याशयत्' (ऐत्रा ३, १५) इति ब्राह्मणम् । तम् इन्द्रम् मिश्रिन्वन्ति मेधाविनः प्रज्ञानेन । ९ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये दशमो वक्ता.’ ॥

[१२५]

‘वाम् आम्भृणी ऋषि । आत्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, द्वितीया जगती’ ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोमा विभर्म्यहमिन्द्राग्री अहमश्विनोमा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभि । चरामि । अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वदेवैः ।

अहम् । मित्रावरुणा । उमा । विभर्मि । अहम् । इन्द्राग्री इति । अहम् । अश्विनी । उमा ॥ १ ॥

पेङ्कट० आम्भृणी वाग् आत्मानं तुष्टाव । आदितो द्वे निगदसिद्धे ॥ १ ॥

अहं सोममाहनमं विभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भर्गम् ।

अहं दधामि द्रविणं हविर्भते सुप्रऽअव्येयं यजमानाय सुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनमम् । विभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भर्गम् ।

अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविर्भते । सुप्रऽअव्येयम् । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

पेङ्कट० ‘सोम आहना’ भवति प्रावभिराहम्यत इति, यद्वा शत्रुन् आहणीति । सुन्दु प्ररक्षति इति सुप्रार्वाः ॥ २ ॥

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वर्धनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञिषाणाम् ।

तां मा देवा व्यदधुः पुरुषा भूरिस्थात्रां भूर्यग्रेयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्रीं । संगमनीं । वर्धनाम् । चिकितुषीं । प्रथमा । यज्ञिषाणाम् ।

ताम् । मा । देवा । वि । व्यदधुः । पुरुषा । भूरिऽस्थात्राम् । भूरिः । आऽग्रेयन्तीम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अहम् ईशित्री सङ्गमयित्री धनानां जानती मुख्या यष्टव्याताम् । ताम् माम् देवः वि अदधुः
बहुषु स्थानेषु दुन्दुभ्यादिषु । 'याऽग्नौ या रथन्तरे' (तैत्ति १, १, २, ७) इति च ब्राह्मणम् ।
बहुस्थानाम् भूरि च स्वस्तिन् स्थाने अविशयन्तीम् ॥ ३ ॥

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ई शृणोत्युक्तम् ।

अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥ ४ ॥

मया । सोः । अन्नम् । अत्ति । यः । विपश्यति । यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
अमन्तवोः । माम् । ते । उप । क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० मया सः अन्नम् अत्ति, यः चक्षुषा विपश्यति, यः च प्राणिति, यः च इदम् उक्तम्
शृणोति । अज्ञाः ते वृथा माम् उप निवसन्ति । शृणु श्रुतः ! श्रद्धेयम् इदं तव अहम्
वदामि इति ॥ ४ ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिर्भुत मानुषेभिः ।

यं कामये तर्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
यम् । कामये । तम् । तर्तम् । उग्रम् । कृणोमि । तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥

वेङ्कट० अहं स्वयम् इत्यनयोरेकपो भेदः । अहम् एव स्वयम् इदम् वदामि सेवितम् देवैः मनुष्यैः च ।
यम् अहम् कामये^१, तम्-तम् अहम् उद्गृणाम् करोमि, तम् ब्राह्मणम्, तम् ऋषारम्, तम्
सुप्रज्ञम् इति ॥ ५ ॥

^२इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकादशो वसः^३ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।
अहम् । जनाय । समदम् । कृणोमि । अहम् । यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अहम् रुद्राय देवाय धनुः आ-तत्तज्जं करोमि ब्राह्मणानां द्वेषारम् हन्तव्यम् हन्तुम् । अहम्
जनाय कलहं करोमि । अहम् यावापृथिवी आ विवेश इति ॥ ६ ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन् मम योनिरुपस्वर्गन्तः संमुद्रे ।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विज्वोतामूं यां वर्ष्मणोर्प स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुत्रे । पितरम् । अस्पृ । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्सु । अन्तरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । सुर्वना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । चाम् । वर्ष्मणा । उर्ष । स्पृशामि ॥ ७ ॥
वेङ्कट० अहम् प्रेरयामि आदित्यम् अस्य लोकस्य मूर्धनि । मम गृहम् उदकेषु अन्तरिक्षे । तत्र
स्थितैव वि तिष्ठे सर्वाणि भुवनानि । अपि च 'अमूम् दिवम् शरीरेण' उप स्पृशामि धारयि-
तुम् इति ॥ ७ ॥

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

पुरो दिवा पुर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥ ८ ॥

अहम् । एव । वातः इव । प्र । वामि । आरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
पुरः । दिवा । पुरः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥
वेङ्कट० अहम् एव अग्नैरमणीता वातः इव शीघ्रम् प्र गच्छामि संस्तम्भयन्ती^१ भुवनानि विश्वानि ।
धावापृथिव्योः परस्तात् एतावती अहं महत्त्वेन सम् बभूव विस्तृतेति ॥ ८ ॥
^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये द्वादशो वर्गः ॥

[१२६]

^१शैलपिः कुलमलवर्हिषो वामदेव्योऽहोमुग् वा ऋषिः । विश्वे देवा देवता । उपरिष्टाद्
बृहती छन्दः, अष्टमी त्रिष्टुप् ।

न तमहो न दुरितं देवांसो अष्ट मर्त्यम् ।

सजोषसो यमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अति द्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःस्तम् । देवांसः । अष्ट । मर्त्यम् ।
सजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति । वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥
वेङ्कट० कुलमलवर्हिषः शैलपिः^१ । न 'तम् पापम्' न अपि उपद्रवः हे देवाः ! स्थाप्नोति मनुष्यम्,
सज्जताः यम् इमम् इमे देवाः । द्रष्टुन् अति नयन्ति । आसन्निवत्स्य विद्यमानत्वमत्र इष्टम्
इति ॥ १ ॥

तद्धि वयं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन् ।

येना निरंहसो यूयं पाथ नेधा च मर्त्यमति द्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । यूयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्रं । अर्यमन् ।
येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ । नेध । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥
वेङ्कट० तत् हि वरुणम् वयम् वृणीमहे वरुणादयः !, येन यूयम् निः पाथ अंहसः, अति नयथ च मर्त्यम्
वाप्तुमिति ॥ २ ॥

१. 'गृभिर्गृहीत' मूको. २. 'वती' मूको. ३-५. 'आरित' मूको. ४. 'शैलोपि' मूको.
५-५. 'कस्तावान्' मूको.

ते नूनं नोऽयमुत्तये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नयिष्ठा उ नो नेषणि पयिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विपः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नुः । अयम् । उत्तये । वरुण । मित्रः । अर्यमा ।

नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विपः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते इदानीम् अस्माकम् रक्षणाय अयम् वरुणः मित्रः अर्यमा, यत् इमे नेतृत्वाः अस्माकम् नेतव्ये, तथा अतिशयेन पारयितारः^१ पारयितव्ये^२, अति नयन्तु द्विपः इति ॥ ३ ॥

यूयं विश्वं परि पाथ वरुणो मित्रो अर्यमा ।

युष्माकं शर्मणि प्रिये स्याम सुप्रणीतयोऽति द्विपः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्र । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुप्रणीतयः । अति । द्विपः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यूयम् विश्वम् परि रक्षथ वरुणादयः । युष्माकम् सुखे प्रिये स्याम सुप्रणयनाः । अति-
तरेम च शत्रून् इति ॥ ४ ॥

आदित्यासो अति सिधो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

उग्रं मरुद्ग्रीं रुद्रं हुवेमेन्द्रमग्निं स्वस्तयेऽति द्विपः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । सिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुद्ग्रीमः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् । अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विपः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अति नयन्तु उपक्षपयितुं इमे वरुणादयः आदित्याः । उद्गूर्णन् रुद्रम् च पुनैः मरुद्भिः सह हुवेम, तथा इन्द्राग्नी च अविनाशाय^३ । ते अति नयन्तु अस्मान्^४ शत्रून् इति ॥ ५ ॥

नेतार ऊ पु णस्तिरो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

अति विश्वानि दुरिता राजानश्चर्यणीनामति द्विपः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

अति । विश्वानि । दुरिता । राजानः । चर्यणीनाम् । अति । द्विपः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अस्मान् शत्रुभ्यः तिरः नेतारः कल्याणं वरुणादयः । विश्वानि दुरितानि अति नयन्तु चर्यणीनाम्^५ राजानः, अति नयन्तु च शत्रून् इति ॥ ६ ॥

गुनमस्मभ्यमुत्तये वरुणो मित्रो अर्यमा ।

शर्म यच्छन्तु सप्रथं आदित्यासो यदीमंहे अति द्विपः ॥ ७ ॥

१. वरयिता० मूको

२. वारयि० मूको

३. अविनाशय मूको.

४-५. नयन्तोऽस्मान् मूको.

५. श्रुतितम् मूको.

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुण । मित्र । अर्यमा ।

शम । यच्छन्तु । सऽप्रथे । आदित्यास । यत् । ईमहे । अति । द्विषे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० सुखम् अस्मभ्यम् रक्षणाय वरुणादय गृहम् प्र-यच्छन्तु विस्तीर्णम् आदित्याः, यदा शुनात्
याचामहे, अति नयन्तु च शत्रून् ॥ ७ ॥

यथा ह त्वद्वमयो गौर्यं चित् पृदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एनो ध्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्रे प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥

यथा । ह । त्वत् । उस्तु । गौर्यम् । चित् । पृदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्रा ।

एनो इति । सु । अस्मत् । मञ्चतु । नि । अहं । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । न । आयुः ॥

वेङ्कट० गतेति (ऋ ४, १२, ६ वृ) ॥ ८ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोदशो वर्गः’ ॥

[१२७]

‘कुनिकः सौमर रात्रिर्वा भारद्वाजी ऋषि । रात्रिर्देवता । गायत्री छन्दः’ ।

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यश्क्षमिः । विश्वा अधि ध्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽमि । मिषा । अधि । ध्रियं । अधितु ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुनिक सौमर । रात्रिः वि पश्यति आगता^१ बहून् देवी अक्षमि नक्षत्रारमकै । सर्वा च
‘ध्रियः’ आरमनि निधत्ते इति ॥ १ ॥

ओर्विप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्धतः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अम्रा । अमर्त्या । निऽवत । देवी । उद्ऽवत । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

वेङ्कट० आ परपति उरु अन्तरिक्षम् अमर्त्या निवत च देवी उद्धत च देवान्, ‘ज्योतिषा च
बाधते’ तमः ॥ २ ॥

निरु स्वमारमस्कृतोपमं देव्यायुती । अपेदुं हामते तमः ॥ ३ ॥

नि । ऊँ इति । स्वमारम् । अकृत । उपसंगम् । देवी । आऽयती । अप । इत् । ऊँ इति । दासते । तमः ॥

वेङ्कट० मगारम् उपमम् निवृणोति देवी आगच्छती, अप एव गमयति तम ॥ ३ ॥

१-१. नाभित् मूढो २ रात्रि मूढो ३ ‘गमिता मूढो ४ ओ मूढो ५ आ’ इति
मूढो ६ ६. ‘वा बाधते च अ’.

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन्नर्विहमहि । वृक्षे न वसति वयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अर्विहमहि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० सा नः अद्य भद्रं करोतु, यस्याः वयम् स्वभूताः तव आगमने सुखं नि विशामहे,
वृक्षे इव आवासं प्रति पक्षिणः ॥ ४ ॥

नि ग्रामांसो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः । नि श्येनासंश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामांसः । अविक्षत । नि । पद्वन्तः । नि । पक्षिणः । नि । श्येनासं । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० नि अविशन्त मनुष्यसङ्घाः, नि च पद्वन्तः चतुष्पादः, नि च पक्षिणः, नि च श्येनाः
निद्राऽर्थिनः ॥ ५ ॥

यावया वृक्षयं वृक्षं यवयं स्तेनमूर्म्ये । अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्षयम् । वृक्षम् । यवयं । स्तेनम् । ऊर्म्ये । अथ । नः । सुतरा । भव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० पृथक् कुरु वृक्षम् वृक्षम् च । पृथक् कुरु च स्तेनम् रात्रे! अस्मत्तः । अथ अस्माकम्
सुतरा भव इति ॥ ६ ॥

उप मा पेपिशत् तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित । उप कृष्णेव यातय ॥ ७ ॥

उप । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् । अस्थित । उपः । कृष्णाऽईव । यातय ॥ ७ ॥

वेङ्कट० पिनिः आश्लेषकर्मा । माम् उप पेपिशत् तमः मैशम् । कृष्णम् तमः विशेषेण उतिष्ठति ।
हे उपः! तमः कृष्णानि इव पृथक् कुरु । उपोरूपा च भवति रात्रिरन्ततः । तदभिप्रायाणि
ज्योतिर्वचनानि इति ॥ ७ ॥

उप ते गाइवाकरं वृणीष्व दुहितर्दिवः । रात्रि स्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । गाऽईव । आ । अकुरुम् । वृणीष्व । दुहितः । दिवः । रात्रि । स्तोमम् । न । जिग्युषे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० उप आ करोमि स्तुती । अहं तुभ्यम् पश्यन् इव । ता त्वम् वृणीष्व दिवः दुहितः । हे रानि!
यथा जिग्युषे रात्रे स्तोत्रम् उपकुर्वन्ति, तथा अहं च तुभ्यम् उपाकरम् इति ॥ ८ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये चतुर्दशो वर्गः ^१ ॥

[१२८]

^१विद्वन्म आङ्गिरस ऋषिः । विधे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, नवमी जगती ।

ममाम्ने वर्चो विद्वेष्वस्तु वयं त्वेन्धीनास्तन्व पुपेम ।

महो नमन्तां प्रदिशश्चरत्स्वयाध्वक्षेण पृथना जपेम ॥ १ ॥

मम । अग्ने । वर्चः । विद्वेषु । अस्तु । वयम् । त्वा । इन्धा॒नाः । त॒न्वम् । पु॒षेम् ।

म॒ह्यम् । न॒म॒न्ताम् । प्र॒द॒दि॒शः । च॒त॒स्रः । त्वया । अ॒धि॒ऽअ॒क्षेण । पृ॒त॒नाः । ज॒येम ॥ १ ॥

वेङ्कट० विद्वय आद्विरसः । मम अग्ने ! शरीरम् वर्चः तव विद्वेषु भवतु । वयम् त्वाम् इन्धानाः शरीरम् अन्नैः पुषेम् । मयम् नमन्ताम् मुख्या दिशः । त्वया अक्षेण वयम् पृतनाः जयेम ॥ १ ॥

मम॑ दे॒वा वि॒द्वे सं॒न्तु म॒र्व इन्द्र॑व॒न्तो म॒रुतो॑ वि॒ष्णुर॒ग्निः ।

मम॑ान्त॒रिक्ष॑मु॒रुलो॑कमस्तु म॒ह्यं वा॒तः प॒वतां॑ का॒मे अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

मम॑ । दे॒वाः । वि॒द्वे । सं॒न्तु । स॒र्वे । इन्द्र॑व॒न्तः । म॒रुतः॑ । वि॒ष्णुः । अ॒ग्निः ।

मम॑ । अ॒न्त॒रिक्ष॑म् । उ॒रु॒लो॒कम् । अ॒स्तु । म॒ह्यम् । वा॒तः । प॒वता॑म् । का॒मे । अ॒स्मिन् ॥ २ ॥

वेङ्कट० निगदमिदा । विस्तृतस्थानम् उरुलोकम् इति ॥ २ ॥

मयि॑ दे॒वा द्रवि॑ण॒मा य॑ज॒न्तां म॒द्याशी॑स्तु मयि॑ दे॒वह॑तिः ।

दै॒व्या हो॒तारो॑ व॒नुप॑न्त॒ पूर्वे॑ऽरि॒ष्टाः स्या॑म त॒न्वा सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

मयि॑ । दे॒वाः । द्रवि॑णम् । आ । य॑ज॒न्ताम् । मयि॑ । आ॒ऽशीः । अ॒स्तु । मयि॑ । दे॒वह॑तिः ।

दै॒व्याः । हो॒तारः । व॒नुप॑न्त॒ । पूर्वे॑ । अ॒रि॒ष्टाः । स्या॑म । त॒न्वा । सु॒वीराः॑ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मयि देवाः धनम् आ प्रयच्छन्तु । मयि आशीः अस्तु अधिष्ठितम्, मयि देवहानम् । दैव्याः होतारः अधिप्रभृवयः पूर्वे सेवन्ताम् अस्मान् । अन्यूताः अत्रेव क्षीरेण सुपुत्राः ॥ ३ ॥

म॒ह्यं य॑ज॒न्तु म॒म या॒नि ह॒व्याकृ॑तिः स॒त्या म॒नसो॑ मे अ॒स्तु ।

ए॒नो मा॑ नि गाँ क॒नम॑च्छ॒नाहं॑ वि॒श्वे दे॒वामो॑ अ॒धि वो॑च॒ता नः॑ ॥ ४ ॥

म॒ह्यम् । य॑ज॒न्तु । म॒म । या॒नि । ह॒व्या । आ॒ऽकृ॑तिः । स॒त्या । म॒नसः॑ । मे । अ॒स्तु ।

ए॒नः । मा॑ । नि । गाँ । क॒नम॑त् । च॒न । अ॒हम् । वि॒श्वे । दे॒वासुः॑ । अ॒धि । वो॑च॒त । नः॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० हे होतारो मरयम् यजन्तु मम यानि हवीषि । मम मनसः आकृतिः सत्या भवतु । पापम् अहम् कनमत् चन मयि मा नि गाम् । हे विश्वे देवाः ! अधि वीचत अस्मान् इति ॥ ४ ॥

दे॒वीः प॒रुर्वी॑रु नः॑ कृ॒णोत॑ वि॒श्वे दे॒वाम॑ इ॒ह वी॑र॒म॒ध्वम् ।

मा हा॑स्म॒हि प्र॒जया॑ मा त॒नुभि॑र्मा र॒धाम॑ दि॒प॒ते सो॑म रा॒जन् ॥ ५ ॥

दे॒वीः । प॒रु॒र्वी॒रु । नः॑ । कृ॒णो॒त । वि॒श्वे । दे॒वासुः॑ । इ॒ह । वी॑र॒म॒ध्वम् ।

मा । हा॑स्म॒हि । प्र॒जया॑ । मा । त॒नुभि॑ । मा । र॒धाम॑ । दि॒प॒ते । सो॑म । रा॒जन् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० हे धुमभृतयः! देवीः! यत् उवाच! बहु अस्माकम् कृणुत। विश्वे देवाः! इह वीर्यम् कुरुत।
मा वियुक्ता भवेम पुत्रेण अहैः च। मा च वक्षं गच्छेम द्विषते सोम! राजन्॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः’ ॥

अग्ने म॒न्युं प्र॑ति॒नुदन् परे॑षाम॒दर्ब्धो गो॒पाः परि॑ पाहि न॒स्त्वम् ।

प्र॒त्यश्नो॑ यन्तु नि॒गुतः पुन॑स्ते॒ऽमैषां चित्तं॑ प्र॒बुधां वि नै॑शत् ॥ ६ ॥

अग्ने । म॒न्युम् । प्र॒ति॒नुदन् । परे॑षाम् । अ॒दर्ब्धः । गो॒पाः । परि॑ । पा॒हि । नः । त्वम् ।
प्र॒त्यश्नः । यन्तु । नि॒गुतः । पुन॑रिति । ते । अ॒मा । ए॒षाम् । चित्तम् । प्र॒बुधा॑म् । वि । नै॒शत् ॥

वेङ्कट० अग्ने । क्रोधम् प्रतिमुदन् शत्रूणाम् अहिंसितः। गोपायिता परि रक्ष अस्मान् त्वम् । प्रतिमुखाः
गच्छन्तु शत्रवः पुनः च ते । सह एषाम् चित्तम् प्रबुधानाम् वि नश्यतु ॥ ६ ॥

धा॒ता धा॑त॒ॄणां भुव॑नस्य यस्पति॒र्दे॒वं त्रा॒तार॑मभि॒माति॑पा॒हम् ।

इ॒मं य॒ज्ञम॒श्विनो॒भा बृ॒हस्पति॑र्दे॒वाः पान्तु॑ यज॒मानं न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॑त॒ॄणाम् । भुव॑नस्य । यः । पतिः । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् । अ॒भि॒माति॑ऽसहम् ।

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विनो॑ । उ॒भा । बृ॒हस्पतिः । दे॒वाः । पान्तु॑ । यज॒मानम् । नि॒ऽन्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० कर्ता कर्तॄणाम् अपि भुवनस्य यः पतिः तम् देवम् सवितारम् त्रातारम् शत्रूणाम् अभिभवितारम्
स्तौमि । इमम् यज्ञारम् यजमानम् अश्विप्रभृतयः देवाः रक्षन्तु अनर्थात् इति ॥ ७ ॥

उ॒रु॒न्यचा॑ नो म॒हिपः शर्म॑ यंस॒टस्मिन् हवे॑ पुरु॒हुतः पुरु॑क्षुः ।

स नः॑ प्र॒जायै॑ हर्य॒श्व मृ॒लयेन्द्र॑ मा नो॑ री॒रिपो॑ मा परा॑ दाः ॥ ८ ॥

उ॒रु॒ऽन्यचाः । नः । म॒हिपः । शर्म॑ । यंस॒त् । अ॒स्मिन् । हवे॑ । पुरु॒ऽहुतः । पुरु॑क्षुः ।

सः । नः । प्र॒जायै॑ । हरि॑ऽश्व । मृ॒ल्य । इन्द्र॑ । मा । नः । रि॒रिपः । मा । परा॑ । दाः ॥ ८ ॥

वेङ्कट० बहूण्यातिः अस्मभ्यम् महान् गृहम् प्रयच्छन्तु अस्मिन् क्षान्ते पुरुहुतः इन्द्रो बहुस्तुतिः । सः
अस्माकम् प्रजायै हर्यश्वः सुखम् उत्पादय । इन्द्र! मा अस्मान् हिंसी, मा च परित्यासी। ॥ ८ ॥

ये नः॑ स॒पत्ना॑ अप॒ ते भव॑न्ति॒वन्द्राग्नि॑भ्याम॒व वा॒धामहे॑ तान् ।

वस॑वो रु॒द्रा आ॒दि॒त्या उ॒परि॑स्पृ॒शं मोघं॑ चेत्तार॒मधि॑राज॒मक॑न् ॥ ९ ॥

ये । नः । स॒पत्नाः । अप॑ । ते । भव॑न्तु । इन्द्रा॒ग्निभ्या॑म् । अव॑ । वा॒धा॒महे॑ । तान् ।

वस॑वः । रु॒द्राः । आ॒दि॒त्याः । उ॒परि॑ऽस्पृश॑म् । मा । उ॒ग्रम् । चेत्तार॑म् । आ॒धि॒राज॑म् । अ॒क॑न् ॥

वेङ्कट० ये अस्माकम् सपत्नाः ते अश्वेभवन्तु । तान् वयम् इन्द्रामिभ्याम् अथ बाधामहे । दत्त्वा-
दयः^१ माम् उपरिस्पृशाम् संजातानाम् उद्गूणम् ज्ञातारम् अधिराजम् च कुर्वन्तु इति ॥ २ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षोडशो वर्गः^१ ॥

[१२९]

^१प्रजापतिः परमेष्ठी ऋषिः । भाष्यवृत्तं देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^१ ।

नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा पुरो यत् ।

किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्रहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् । न । आसीत् । रजः ।
नो इति । त्रिऽशोम । पुरः । यत् । किम् । आ । अवरिवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् ।
अम्भः । किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजापतिः परमेष्ठी । भावानां वृत्तं प्रतिपाद्यं महाप्रलयवस्थायाम् । असच्छब्दः कारण-
वचनः । सच्छब्दः कार्यवचनः । अयं परिदृश्यमानः कार्यवर्गः कारणवर्गश्च न भवतु ।
असच्छब्दः प्राणवचन इति । अथ वाजसनेयकम्—‘असदा इदम् अम आसीत् । तदाहुः किं
तदसद् आसीदित्युच्यते वाऽव तेऽमेऽसदासीत् तदाहुः के त ऋषय इति प्राणा वा
कपयः’ (मातृ ६, १, १, १) इति । नो सदासीत् इत्ययं लोको न च अन्तरिक्षं न च परः
परस्ताद् यद् भवति तदपि इति । यद्वा सच्छब्देन अन्तरिक्षम् उक्तम् । ‘तद् इव अन्त-
रिक्षम्’ इति माह्वणम् । किम् तदानीम् भूतम् इदं सर्वम् अगच्छादयामास, क वा तत्
स्थितम्, कस्य वा गृहे । अम्भः च तदानीम् कीदृशम् आसीत् गहनम् गभीरम् इदानीं
दृश्यमानम् इति ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अहं आसीत् प्रकृतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनासं ॥ २ ॥

‘न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । राज्याः । अहः । आसीत् । प्रकृतः ।
आनीत् । अश्वानम् । स्वधया । तत् । एकम् । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । पुरः । किम् ।
चन । आम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० मृत्युः न आसीत् न अवि भवतुम् । न च राज्याः अहः आसीत् प्रकृतः । अहोरात्रविभागो आनीत् ।
अनीत् वाजसनेयकम् स्वधया तत् एकम् । तस्मात् परम् तदानीम् न किम् च आसीत् अमृतम् इति ।
अथ शाट्टगायनम्—‘नमिसजगति नमि न इतिवचनं तामृतं ज्योतिष्यद् उदयन, नयं ज्योतिष्यद्

उदप्लवत, तपो ज्योतिष्माद् उपप्लवत । तद् यद् ऋतम् इति वाक सा, यत् सत्यम् इति प्राण स, यत्तप इति मनस्तत् । तेषामजम् एव ज्योतिरासीत् (जैत्रा ३, ३६०) इति ॥ २ ॥

तम आसीत् तमसा गुळहमग्रैऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्यर्पितं यदासीत् तपस्तन्महिनाजायतैकम् ॥ ३ ॥

तम । आसीत् । तमसा । गुळहम् । अग्रैः । अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सर्वम् । आ । इदम् । तुच्छयेन । आभु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । तपस । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥

वेङ्कट० अथ तम आसीत् इति प्रकृत्यभिप्रायम् आहु । तेन तमसा गुळहम् इदम् सर्वम् अग्र अग्रजातम् आसीत् । ईदम् इति वक्तुम् न आसीद् इति । तदुक्तं मनुना (१, ५) — 'आसीदिदं तमोभूतमग्रजातमलक्षणम्' इति । तत् सलिलम् इदम् आसीत् सर्वम् । तुषि क्षुदिना समानकर्मा । क्षोदनीयेन मृत्युना उदकेन यत् महो^१ ब्रह्म अपिहितम् आसीत्, तस्मात् ब्रह्मण तपस महिना एकम् भूतम् अजायत । तदिदं मन इत्याहु ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सुतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कुर्यो मनीषा ॥ ४ ॥

काम । तत् । अग्रैः । सम । अवर्तत । अधि । मनस । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् । सुत । बन्धुम् । असति । नि । अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽप्या । कुर्य । मनीषा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ब्रह्मण तदानीम् अग्रे कश्चित् काम तम् अवर्तत^१, मनस रेतः प्रथमम् यत् आसीत् इति । सुतः बन्धुम् अमति नि अविन्दन् हृदि अविष्य कुर्य इदानीतनाः प्रशानेन इति ॥ ४ ॥

तिरथीनो विरततो रश्मिरेषामधः स्थितासीदुपरि स्थितासीत् ।

रेतोधा आसन् महिमान आसन्स्वधा अवस्तात् प्रयतिः पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तिरथीन । विरतत । रश्मि । एषाम् । अध । स्थित । आसीत् । उपरि । स्थित । आसीत् । रेतऽधा । आसन् । महिमान । आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रयति । पुरस्तात् ॥

वेङ्कट० एषाम् द्विवि स्थितानां देवानाम् इतोमुखाः दितत रश्मि भवति । साऽर्धं रश्मिः एषाम् अधस्तात् किं लब्धव्यम्^१ आसन् अपि वा उपरि इति प्रश्नः । तथा जलस्य प्रदागारो भवन्ति देवा महिमवत्तथा । उदकम् अधस्तात् गच्छति, यजमानानां प्रदानम्^२ उपरि । यत् देवाः महिमान भवन्ति । तदिदं सर्वं किञ्चिदम् इति प्रश्नः ॥ ५ ॥

को अद्धा वेदं क इह प्र वोचत् वुत् आनात्ता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग्देवा अस्य विमर्जिनाया को वेदं पत आबभूव ॥ ६ ॥

कः । अक्षा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता । कुतः । इयम् । विऽसृष्टिः ।
अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसृजनेन । अयं । कः । वेद । यतः । आऽवभूव ॥ ६ ॥

वेङ्कट० कः सत्यम् इह जानाति । कः वा इह अस्माकम्^१ प्र ग्रीहीति—कुतः इयम् विऽसृष्टिः इति,
तदिदं कुतः आजाता इत्यस्य विशदवचनम्—अर्वाक् काले देवाः च आसन् अस्य ब्रह्मणः
विसृजनेन विनुः इव पुत्राः । अथ कः जानाति प्राक्कालीनम् यतः अवभूव इति ॥ ६ ॥

इयं विऽसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्वक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयम् । विऽसृष्टिः । यतः । आऽवभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अध्वक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अङ्ग । वेद । यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इयम् विऽसृष्टिः यतः आवभूव, तदसौ जानाति । तथा विऽसृष्टं सर्वम् यदि वा स स्रष्टा धारयति
यदि वा न, तच्च स एव जानाति । यः^२ अस्य सर्वजगतः अधिदृष्टा परमे व्योमि स्थितः सूर्यः, सः
इदम् अङ्ग जानाति यदि वा न वा इति ॥ ७ ॥

^३इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[१३०]

^४यज्ञः प्राजापत्य ऋषिः । भाववृत्तं देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, प्रथमा जगती ।

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुमिस्तत एकंशतं देवकर्मभिरायतः ।

इमे वयन्ति पितरो य आयुयुः प्र वयार्प वयेत्यासते तृते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुमिः । ततः । एकंशतम् । देवकर्मभिः । आऽयतः ।

इमे । वयन्ति । पितरः । ये । आयुयुः । प्र । वय । अर्प । वय । इति । आसते । तृते ॥ १ ॥

वेङ्कट० यज्ञः प्राजापत्यः । यः यज्ञः सर्वतः तन्तुभिः छन्दोभिः ततः, यावत् एकशतविधादिकं^५ दीप्त-
कर्मभिः पुरुर्यैः आयतः दीर्घोक्तः, तम् इमे पितरः वयन्ति ये आगच्छन्ति । किञ्च ते
विनते तस्मिन् यज्ञे प्र वयस्य अर्प वयस्य इति अतिविज्ञो मुवाणाः आसते इति । प्रदाणं दीर्घतन्तु-
विस्तार इति ॥ १ ॥

पुमो एनं तनुत उर् कृणत्ति पुमान् वि तस्ने अधि नार्के अस्मिन् ।

इमे मयूखा उर्प सेदुरु सदः सामानि चक्रुस्तराण्योर्ववे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उर् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तस्ने । अधि । नार्के । अस्मिन् ।

इमे । मयूखाः । उर्प । सेदुः । ऊँ इति । सदः । सामानि । चक्रुः । तराणि । ओर्ववे ॥ २ ॥

१. 'अम्' एव मूको. २. 'न' मूको. ३. 'ये' मूको. ४. 'न' नास्ति मूको. ५. 'सुगविषा-
विषम्' मूको.

वेङ्कट० तम् इमं यज्ञम् प्रथमम् पुमान् तनुते, ततः उत् कृणति च संस्थितम् । पुमान् एव विस्तारयति अस्मिन् नाके । तत्र इमे मयूखाः भूत्वा स्रदः उपसीदन्ति इति छन्दोभि-
प्रायमाहुः । सामानि च अकुर्वन् 'तिर्यक्तान्ति ओतुम्' इति ॥ २ ॥

कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रमा । प्रतिमा । किम् । निदानम् । आज्यम् । किम् । आसीत् । परिधिः । कः ।
आसीत् । छन्दः । किम् । आसीत् । प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥
वेङ्कट० यदा साध्याः देवाः परम् देवम् अयजन्त, तदा तस्य यज्ञस्य प्रमाप्रभृतयः 'के आसन्निति' ।
तत्र प्रमा उपक्रमः, प्रतिमा प्रमाणम् अग्निष्टोमोक्थादिकम्, निदानम् कारणम् कामः । शिष्टं
स्पष्टमिति ॥ ३ ॥

अग्नेर्गायत्र्यमवत् सयुग्मोष्णिहया सविता सं बभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सयुग्मा । उष्णिहया । सविता । सम् । बभूव ।
अनुष्टुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् । बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥
वेङ्कट० 'चतुष्टयैर्वै देवाश्छन्दोभिः सयुग्मं मूलैर्गां त्रियम् आरोहन् । यस्यामेत एतर्हि प्रतिष्ठिताः'
(ऐमा ८, ६) इत्युक्तम् । अग्नेः गायत्री अभवत् सहस्रोक्त्री तेन सङ्गता इति । उष्णिक्छन्दसा
सविता सम् बभूव, अनुष्टुभा सोमः, उक्थैः महस्वान् इन्द्र इति वदन्ति । बृहस्पतेः वाक्यम्
बृहती भगच्छद् इति ॥ ४ ॥

विराणिमित्रावरुणयोरभिथ्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुविह भागो अर्हः ।

विश्वान् देवास्त्रगत्पा विवेश तेन चाक्लृपे ऋषयो मनुष्याः ॥ ५ ॥

विराट् । मित्रावरुणयोः । अभिऽथ्रीः । इन्द्रस्य । त्रिऽस्तुप् । इह । भागः । अर्हः ।
विश्वान् । देवान् । जगती । आ । विवेश । तेन । चाक्लृपे । ऋषयः । मनुष्याः ॥ ५ ॥
वेङ्कट० विराट् पृथयोः अभिसम्भर्त्री । इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्दसां विभागे भागः आसीत् यज्ञस्य ।
जगती विश्वान् देवान् आ विवेश । तेन अनेन यज्ञेन क्लृप्ता अभवन् ऋषयः सन्तः मनुष्याः
इति ॥ ५ ॥

चाक्लृपे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरौ नः पुराणे ।

पश्यन् मन्ये मर्नसा चर्क्षसा तान् य इमं यज्ञमयजन्त पूर्वे ॥ ६ ॥

चाक्लृपे । तेन । ऋषयः । मनुष्याः । यज्ञे । जाते । पितरः । नः । पुराणे ।
पश्यन् । मन्ये । मर्नसा । चर्क्षसा । तान् । ये । इमम् । यज्ञम् । अयजन्त । पूर्वे ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ऋता आसन् तेन यज्ञेन ऋषयः मनुष्याः यज्ञे जाते अस्माकम् पितरः प्रत्ने काले । पर्यन्तानामि मनोमयेन चक्षुषा तान् अहम्, ये इमम् यज्ञम् अयजन्त पूर्वे इति ॥ ६ ॥

सहस्तोमाः सहस्रन्दस आश्रतः सहस्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषाम् पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥

सहस्तोमाः । सहस्रन्दसः । आश्रतः । सहस्रमाः । ऋषयः । सप्त । दैव्याः ।

पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्य । धीराः । अनुदालेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इत्येवैः छन्दोभिः प्रमाभिश्च सहिता आवर्तन्व ऋषयः सप्त दिवि भवाः । तेषाम् पूर्वेषाम् पन्थाम् अनुदृश्य प्राप्ताः तान् अन्वारमन्ते कर्मभिः यथा सारथयः रश्मीन् इति । निरूपणीयं वृद्धैः सूक्तम् इति ॥ ७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अष्टादशो वर्गः^१ ॥

[१३१]

^१सुकीर्तिः काक्षीवत् ऋषिः । इन्द्रो देवता; ४, ५ अश्विनौ । त्रिष्टुप् छन्दः, चतुर्थ्यनुष्टुप् ।

अप प्राचं इन्द्र विश्वा अमित्रानपापाचो अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अपं शूराधराचं उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुकीर्तिः काक्षीवत् । सर्वतोदिक्म् अमित्रान् 'अभिभूते' अप नुदस्व, यथा स्वया दत्ते विश्रुते सुते वयम् मदेम इति ॥ १ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं विद्युयं ।

इहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न जग्मुः ॥ २ ॥

कृणित् । अङ्ग । यवमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वम् । विद्युयं ।

इहैषां । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमोवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

वेङ्कट० ऋतु अङ्ग इन्द्र ! यवमन्तः यवम् अनुक्रमेण ह्यथा यथा प्रपच्छन्ति पाचमानेभ्यः, तथा स्वम् अस्माकम् इह च इह च कृणु भोजनानि एषाम्, ये 'बर्हिषः नमोवृक्तिम्' न गच्छन्ति । नमोवृक्तिः 'देवपूजार्थम्' 'हि छेदनम्' इति । अयजमानानाम्^१ धनमाच्छिद्य प्रपच्छ इति ॥ २ ॥

१. प्रत्ने मूळो. २. अनुदिश्व मूळो. ३-५. नास्ति मूळो. ४-५. "आश्रमेण" मूळो. ६. एषा मूळो. ७. शिषोऽपान्ति मूळो. ८. वयमि मूळो. ९. इति मूळो. १०-११. "एषे" मूळो. १२. "मानान्ति".

नहि स्थूयंतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयेन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । ऋतुऽया । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । समऽगमेषु ।

‘गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वाऽयन्तः । वृषणम् । वाजयेन्तः’ ॥ ३ ॥

पेङ्कट० नहि स्थूले धान्यम् ऋतुषु यातम् भस्माकं प्राप्तम् अस्ति, न अपि च भक्षम् लभ्यते
आद्यसङ्गमेषु । ततः इन्द्रम् बलिनं कुर्म इत्याह गव्यन्तः इति ॥ ३ ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

पेङ्कट० युवम् सुरामम् अश्विनौ । सुरामशब्दः सुराशब्दपर्यायः । विपिपानौ शुभः पती । नमुचौ आसुरे
हन्यमाने सहायभूतौ इन्द्रम् कर्मसु अरक्षतम् ॥ ४ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोमेन्द्रावयुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रमऽश्व । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवयुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० पुत्रम् इव पितरौ अश्विनौ उभौ इन्द्र । अरक्षतम् कवित्वैः कर्मभिः च । यदा त्वम्
मघवन् । सुराम् वि अपिबः प्रजाभिः, तदानीं त्वाम् अश्विनौ सरस्वती च अभिषण्यन्
सौत्रामण्याम् इति ॥ ५ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्वर्वा अवोभिः सुमृलीको भवतु विश्वेदाः ।

बाधतां द्वेपो अमयं कृणोत सुजीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽर्वा । अवोऽभिः । सुऽमृलीकः । भवन् । विश्वेदाः ।

बाधताम् । द्वेपः । अमयम् । कृणोत । सुजीर्यस्य । पतयः । स्याम् ॥ ६ ॥

पेङ्कट० गतेति (अ. ६, ४७, १२ म.) ॥ ६ ॥

तस्य वयं सुमतौ यन्नियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

म सुत्रामा स्वर्वा इन्द्रो अस्मे आराजिद् द्वेपः मनुतर्प्योतु ॥ ७ ॥

तस्य । प्रथम् । सुऽमृतौ । युक्षियस्य । अपि । भूदे । सौमनसे । स्याम् ।
 स । सुऽग्रामा । स्वऽग्रान् । इन्द्र । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेष । सनुत । युषोतु ॥
 घेङुट० गतेति (ऋ ६, ४७, १३ द्र.) ॥ ७ ॥

इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये ण्कोनविंशो वसं १ ॥

[१३२]

शक्रपूतो नार्मेव ऋषि । मित्रावरुणौ देवता, आद्याया सुभूम्यश्वित । विराड्स्त्वा उग्र ।
 १ न्यङ्कुस्वारिणी, २, ६ प्रस्तारपट्टा, ७ महासतोवृद्धी ।

ईजानमिद् द्यौर्गुतर्वसुरीजानं भूमिरभि प्रभूपणि ।
 ईजानं देवावश्विनावभि सुमैर्वर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौ । गुतर्वसु । ईजानम् । भूमि । अभि । प्रऽभूपणि ।
 ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि । सुमै । अवर्धताम् ॥ १ ॥

घेङुट० शक्रपूतो नार्मेव १ । ईजानम् एव द्यौ उदगुर्णवता अभि-वर्धयति । ईजानम् एव भूमि
 अभि-वर्धयति प्रभुत्वमजनेच्छया । ईजानम् देवौ आश्विनौ अभि वर्धयत सुमै ॥ १ ॥

ता वा मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुपुत्रेर्षितृत्वता यजामसि ।
 युयोः क्राणाय सूर्यैरभि ज्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती । सुऽपुत्रा । इषितृत्वता । यजामसि ।
 युयोः । क्राणाय । सूर्यै । अभि । स्याम् । रक्षसः ॥ २ ॥

घेङुट० ता वाम् मित्रावरुणौ । धियमाणमनुष्यौ १ सुपुत्रौ धनस्य इष्टत्वेन यजाम १ । युयोः कर्म
 क्राणाय क्रियमाणे मर्ये अभि भवेन रक्षसि इति ॥ २ ॥

अथा चिन्तु यदिधिपामहे वामभि प्रियं रेक्णः पत्यमानाः ।

दृढौ वा यत् पुष्यति रेक्णः सम्भारन् नरिरस्य मृषानि ॥ ३ ॥

अथ । चित् । नु । यत् । दिधिपामहे । वाम् । अभि । प्रियम् । रेक्णः । पत्यमाना ।
 दृढान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् । ऊँ इति । आरन् । नरि । अर्य । मृषानि ॥ ३ ॥

घेङुट० सम्भारति यत् वाम् यत् कर्मभि धारयिषुमिरुद्धाम भवदगं दनम् प्रियम् धनम्

अभि-गच्छन्त । तेषाम् अस्माकं धनं केचन शत्रवो^१ न मनसा गच्छन्ति । यः वा मत्तोऽप्यो युवपो. प्रदाता पुण्याति धनं तस्य च इति ॥ ३ ॥

असावन्वो असुरं सूयत द्यौस्त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ।

मूर्धा रथस्य चाक्रुन् नैतावतैर्नसान्तरुध्रुक ॥ ४ ॥

असौ । अन्य । असुरः । सूयत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् । वरुणः । असि । राजा ।
मूर्धा । रथस्य । चाक्रुन् । न । एतावता । एनसा । अन्तरुध्रुकः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० असौ अन्य मित्र असुरः^१ दीप्त असूयत^२ जनयिष्या । त्वम् च भवसि विश्वेषाम् वरुणः राजा^३ ।
सोऽयं वरुण रथस्य मूर्धा अग्रे प्रादुर्भावम् न कामयते^४ पापकारिण स्वल्पेनापि पापेन
अन्तकानां द्रोघाः । हिंसका अन्तका इति ॥ ४ ॥

अस्मिन्स्वेतच्छक्रेषूत एनो हिते मित्रे निर्गतान् हन्ति वीरान् ।

अवोर्वा यद्वात् तनूष्ववः प्रियासु यज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शक्रेषूते । एनः । हिते । मित्रे । निर्गतान् । हन्ति । वीरान् ।
अवो । वा । यत् । घात् । तनूष्व । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अवो ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् शक्रेषूते मयि स्थितम् इदं पापम् मम हितकारिणि सति मित्रे देवे अभिमुख
भागतान् शत्रून् सुष्ठु हन्ति, यदा रक्षकयो मित्रारुणयो प्रियसु यष्ट्येषु शरीरेषु अग्रे
हविर्निदधाति^१ तयो अभिगन्ता अयम् ऋषि इति ॥ ५ ॥

युवोर्हि मातादितिर्विचेतसा द्यौर्न भूमिः पर्यसा पुपूतनि ।

अव प्रिया दिदिष्टन् सूरौ निनिक्त रश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवो । हि । माता । अदिति । विचेतसा । द्यौः । न । भूमिः । पर्यसा । पुपूतनि ।
अव । प्रिया । दिदिष्टन् । सूरौ । निनिक्त । रश्मिभिः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० युवयो हि माता अदिति द्वे विशिष्टप्रज्ञानौ^१ आदित्य इव भूमिः^२, या^३ सारेण जगत्
पुनाति । रूपसिद्धिं छान्दसी । तदेवाह — सेय प्रियाणि अव दिशति, सुवीर्या या आरमण
रश्मिभिः शोधयति इति । वर्षकर्मणा स्नौति मातरम् इति ॥ ६ ॥

युवं ह्यप्नुराजावसीदतुं तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् ।

ता नः कणूकयन्तीर्नृमेघस्तत्रे अंहसः सुमेघस्तत्रे अंहसः ॥ ७ ॥

१. तत्र वो मूको २. तु ऋ २, २७, १०, २८, ७, ७, ३६ २ प्रष्टः नारित मूको ३. अन्वये मूको
४. राजा नसि मूको. ५. कामयते मूको. ६. घात मूको ७. मम रथ मूको ८. य मूको

युवम् । हि । अ॒प्न॒ऽराजौ । असी॑दतम् । तिष्ठ॑त् । रथ॑म् । नः । धुः॑ऽसर्दम् । व॒न॒ऽसर्दम् ।
ता । नः । कृ॒ण॒क॒ऽयन्तीः । नृ॒ऽमेधः । त॒त्रे । अ॒र्ह॑सः । सु॒ऽमेधः । त॒त्रे । अ॒र्ह॑सः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० युवाम् हि कर्मणा राजानौ असीदतम् । तौ^१ भवन्तौ आतिष्ठति च भयम् ऋषिः रथम्
इव दद्यायां धुरि सीदन्तम्^२ इदकाष्ट आधारभूते स्थितम् । ताः भस्मान् कामयमानाः प्रजाः
नृमेधपुत्रः सुमेधाः शकपूतः शत्रोः परिरक्षितवान् इति ॥ ७ ॥

^१इति भट्टसाहके सप्तमाध्याये विंशे वर्गे.^२ ॥

[१३३]

^१सुदाः पैजवन ऋषिः । इन्द्रो देवता । शकरी छन्दः, ४-६ महाशक्तयः, ७ त्रिष्टुप्^१ ।

प्रो ध्व॑स्मै पुरो॒रथ॑मिन्द्रा॒य शू॒प॑र्मर्चत ।

अ॒भी॒कै॑ चि॒दु॒ लोक॑कृ॒त् संगे॑ स॒मत्सु॑ वृ॒त्र॒हा॒स्माकं॑ बो॒धि चो॒दि॒ता

न॒र्मन्ता॑मन्य॒क्रेषां॑ ज्या॒का अधि॑ धन्व॒सु ॥ १ ॥

प्रो इति । सु । अ॒स्मै । पुर॑ ऽरथम् । इन्द्रा॒य । शू॒प॑म् । अ॒र्च॑त ।

अ॒भी॒कै॑ । चि॒त् । ऊँ॑ इति । लोक॑ऽकृ॒त् । स॒म॒ऽङ्गे । स॒म॒त्सु॑ । वृ॒त्र॒ऽह्ना । अ॒स्माक॑म् । बो॒धि ।
चो॒दि॒ता । न॒र्मन्ता॑म् । अ॒न्य॒क्रेषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॒सु ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुदाः पैजवनः । प्र 'अर्चत स्तोतारः ! रथस्य पुरः अस्मै' इन्द्राय प्रियकरं स्तोत्रम्^१ । स स्वम्
इन्द्रः सहग्रामे स्थानस्य कर्वा कलहेषु^२ इत्येतत्सङ्गे उपद्रवस्य हन्ता अस्माकम् एव स्तोत्रं
बुध्यस्व चोदिता^३ । गच्छन्तु अन्येषां शत्रूणाम् धन्वमु स्थिताः ज्याकाः^४, विच्छिन्ना
भवन्तु इति ॥ १ ॥

त्वं सिन्धू॑रवासृजोऽध॒राचो॑ अ॒ह्न॒र्ह॑म् ।

अ॒श॒त्रुः । इन्द्र॑ । ज॒ज्ञि॒षे । वि॒श्वे॑ पु॒ष्य॒सि वा॒र्य॑ तं त्वा परि॑ श्व॒जाम॑हे

न॒र्मन्ता॑मन्य॒क्रेषां॑ ज्या॒का अधि॑ धन्व॒सु ॥ २ ॥

रथम् । सिन्धू॒न् । अ॒व । अ॒सृ॒जः । अ॒ध॒रा॒चः । अ॒ह्न॒न् । अ॒र्ह॑म् ।

अ॒श॒त्रुः । इन्द्र॑ । ज॒ज्ञि॒षे । वि॒श्वे॑म् । पु॒ष्य॒सि । वा॒र्य॑म् । तम् । त्वा । परि॑ । श्व॒जाम॑हे । न॒र्मन्ता॑म् ।
अ॒न्य॒क्रेषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॒सु ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् सिन्धून् इमं लोकं 'प्रति अत्र' अशत्रुः भयोमुत्तान्, अर्हम् च हतवानसि । अशत्रुः च
भवति इन्द्रा, विश्वम् च पुष्यसि करणीयं धनम् । तम्^१ त्वा वयम् परि श्वजामहे इति ॥ २ ॥

१-३. ते मूको. २. निरीक्षन्त म'. ३-४. नास्ति मूको. ४-४. आर्षो रथि च इति मरथे मूको.
५. त्रुष्टिम् मूको. ६. 'हर्ष' मूको. ७. चोदका मूको. ८. रथीका मूको. ९-९. प्र वडा
मूको. १०. तन् मूको.

वि षु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त नो धियः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिशु नर्मन्तामन्यकेषां
ज्याका अधि धन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वा । अरातय । अर्य । नशन्त । न । धियः । अस्ता । अस्ति । शत्रवे । वधम् ।
य । न । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । राति । दुर्दि । वसु । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् ।
ज्याका । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि नश्यन्तु अस्माकम् अभिगन्ध. सर्वा एव अरातयः. धनर्थं ध्यायन्त्यः^१. त्वम् अस्ता अस्ति
शत्रवे वधम्, य अस्मान् इन्द्रा जिघांसति. यन् तव दानम् वसु^२ प्रयच्छसि^३, 'तद् अस्मासु'
भवति ॥ ३ ॥

यो न इन्द्राभितो जनो वृकायुरादिदेशति ।

अधस्पदं तमो कृधि विवाधो असि सासहिर्नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

य । न । इन्द्र । अभित । जन । वृकायुः । आदिदेशति । अधस्पदम् । तम् । ईम् ।
कृधि । विवाध । असि । सासहि । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वसु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् इन्द्रा अभित जन अस्माकं धनस्य आदानम् इच्छन् आदिदेशति गच्छति
मोषार्थमाह्वयन्^४, 'तम् एनम्' अधस्पदम् कुरु । शत्रो त्व भवसि अभिमविता ॥ ४ ॥

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।

अव तस्य बलं तिर महीव द्यौरथ तमना नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ५ ॥

य । न । इन्द्र । अभिदासति । सनाभि । य । च । निष्टयः । अयं । तस्य । बलम् ।
तिर । मही । द्यौः । अथ । तमना । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वसु ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य अस्मान् इन्द्रा उपक्षपयति ज्ञाति, य च 'निष्टय अन्य', तस्य बलम् विनाशय महीतो
द्यौ मया आत्मना अन्यत् सर्वम् अध करोति ॥ ५ ॥

वृथमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे ।

ऋतस्य नः पथा नयाति विश्वानि दुरिता नर्मन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ६ ॥

वृथम् । इन्द्र । त्वायवः । सखित्वम् । आ । रभामहे । ऋतस्य । न । पथा । नय । अति ।
विश्वानि । दुः । ऋता । नर्मन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याका । अधि । धन्वसु ॥ ६ ॥

१. ध्यायन्त वि. २. नास्ति अ. ३. 'छति वि'. ४ ४ तदारमा^० मूको ५. अरम न् मूको
६ 'मह' मूको ७ ७. तमेवमेवम् अ. ८ ८. निवेदय मूको

वेङ्कट० वयम् इन्द्र। स्वत्कामा तव सखित्वम् 'वृक्ष शाखा' इव आरभामहे। सत्यस्य भाग्येण
अस्मान् अति नय विश्वानि दुरितानि ॥ ६ ॥

अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे ।

अच्छिद्रोऽग्नी पीपयद्यथा नः सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ७ ॥

अस्मभ्यम् । सु । त्वम् । इन्द्र । ताम् । शिक्ष । या । दोहते । प्रति । वरम् । जरित्रे ।

अच्छिद्रोऽग्नी । पीपयत् । यथा । न । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अस्मभ्यम् सुष्ठु त्वम् इन्द्र। ताम् गौं प्रयच्छ, या प्रति दोहते कामम् स्तोत्रे । विश्व-
लोधस्का न भवति सर्वदा 'दोहनात् या सा अच्छिद्रोऽग्नी' । सा सहस्रधारा मही गौः
यथा अस्मान् पर्यसा^१ वर्धयति, तथा प्रयच्छ इति ॥ ७ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः ॥

[१३४]

^१ ५, ६ (पूर्वार्धस्य) सान्धाता यौवनाश्च, ६ (उत्तरार्धस्य) * गोघा
ऋषिका । इन्द्रो देवता । महापङ्क्तिश्छन्दः, * पङ्क्तिः ।

उभे यदिन्द्र रोदसी आप्प्राथोपाईन ।

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीना देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आप्प्राथ । उपा ईन । महान्तम् । त्वा । महीनाम् ।
सम्राजम् । चर्षणीनाम् । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सान्धाता यौवनाश्च^१ । अन्त्यामध्यक्षी^२ गोघाऽपश्यत् । उभे यत् इन्द्र । घावापृषिष्यौ
भापूरयति^३ उपा- इव, तदा प्रातः महान्तम् अपि महान्तम्^४ त्वाम् सम्राजम् मनुष्याणाम्
देवा भद्रा^५ जनित्री जनयति ॥ १ ॥

अयं स्म दुर्हणायतो मर्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

अधस्पदं तर्मा कृषि यो अस्माँ आदिदैशति देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अयं । स्म । दुःश्रुणायत । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् । अध स्पदम् । तम् । ईम् । कृषि । य ।
अस्मान् । आदिदैशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अयं तनुहि दुष्टं हनन् हणन्^१ मनुष्यस्य स्थिरम् धनुः इति ॥ २ ॥

१. विश्वरूपा मूको. २-३. रोदन्त्यामध्यक्षी मूको. ३. नास्ति मूको. ४. ५. नास्ति मूको.
५. 'नयति' मूको. ६. 'मन्त्रा' मूको. ७. अर्' न'. ८. महान्तः मूको. ९. 'रुजना' मूको.

अव॒ त्या वृ॒हती॒रिपो॑ विश्व॒र्चन्द्रा॑ अमित्रहन् ।

शची॑भिः शक्र धू॒नुही॒न्द विश्वा॑भिरु॒तिभिर्दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद् भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥३॥

अव॑ । त्या । वृ॒हती । इ॒प । विश्व॑ऽर्चन्द्रा । अ॒मित्र॑ऽहन् । शची॑भि । शक्र । धू॒नुहि ।
इन्द्र॑ । विश्वा॑भि । उ॒तिऽभि । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् ॥

वेङ्कट० अव धूनुहि तानि महान्ति अस्त्रानि सर्वेषां ह्यादकानि अमित्राणां हन्त । प्रज्ञाभि शक्र ।
इन्द्र । सर्वे च रक्षणै ॥ ३ ॥

अव॒ यत् त्वं श॑त॒क्रतो॒विन्द्र॑ विश्वा॒नि धू॒नुषे॑ ।

र॒यिं न सु॑न्वते सचा॑ सह॒स्रिणी॑भिरु॒तिभिर्दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद् भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥४॥

अव॑ । यत् । त्वम् । श॒त॒क्रतो॒ इति॑ शतऽक्रतो । इन्द्र॑ । वि॒श्वानि॑ । धू॒नुषे॑ । र॒यिम् । न । सु॒न्वते॑ ।
सचा॑ । सह॒स्रिणी॑भि । उ॒तिऽभि । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् ॥४॥

वेङ्कट० अव धूनुषे यदा त्वम् शतक्रतो । इन्द्र । व्याप्तानि उदकानि धनम् इव सुन्वते यजमानाय
सह बहुसङ्ख्यै पालनै, तदानीम् देवी भद्रा जनित्री जनयति हति । यदा यत् इति य
इत्यर्थ ॥ ४ ॥

अव॒ स्वेदा॑इ॒वाभितो॑ विष्व॒क् पत॑न्तु दि॒व्यवः॑ ।

दूर्वा॑याइ॒व तन्त॑वो व्य॒स्मदे॑तु दु॒र्मतिर्दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद् भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥५॥

अव॑ । स्वेदा॑ऽइव । अ॒भित॑ । वि॒ष्वक् । प॒त॒न्तु । दि॒व्यवः॑ । दूर्वा॑याऽइव । तन्त॑व । वि ।
अ॒स्मत् । ए॒तु । दु॒ऽम॒ति । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् ॥५॥

वेङ्कट० अव पतन्तु शरीरात् स्वेदा इव अभित विष्वक् तव आयुधानि । यथा दूर्वायाः शास्त्रा
विगच्छन्ति तथा अस्मत् वि एतु दुर्मति ॥ ५ ॥

दी॒र्घं घृ॑ङ्कुशं य॒था शक्ति॑ वि॒मर्षि॑ म॒न्तुमः॑ ।

पूर्वे॑ण मघवन् प॒दाजो॑ व॒यां यथा॑ यमो दे॒वी जनि॑त्र्यजीजनद् भ॒द्रा जनि॑त्र्यजीजनत् ॥६॥

दी॒र्घम् । हि । अ॒ङ्कु॒शम् । य॒था । शक्ति॑म् । वि॒मर्षि॑ । म॒न्तुऽम् । पूर्वे॑ण । म॒घऽव॒न् । प॒दा । अ॒ज ।
व॒याम् । यथा॑ । यम् । दे॒वी । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जीज॑नत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा हस्तिपक दीर्घम् अङ्कुशम् विमर्षि, एव त्वम् हि प्रज्ञावन् । शक्तिम् विमर्षि ।
तथा यथा अज । पूर्वेण पादेन शास्त्राम् आयच्छति, तथा शत्रून् आयच्छ इति । आयच्छात्ता
जुदात्तत्वमग्र एष्टम् । शत्रून् च अदृष्टपूर्वम् इति ॥ ६ ॥

नक्तिर्देवा मिनीमासि नक्तिरा योपयामसि मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ।

पक्षेभिरपिकक्षेभिरत्राभि सं रभामहे ॥ ७ ॥

नक्ति । देवा । मिनीमासि । नक्ति । आ । योपयामसि । मन्त्रश्रुत्यम् । चरामसि ।

पक्षेभि । अपिकक्षेभि । अत्र । अभि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हे देवा ! भवतां मत न हिंस । नैव आ योपयाम । आयोवन सदसतो मिश्रणम् । मित्तु भवद्विषयस्य स्तोत्रस्य श्रवणमेव सदा चराम । पक्षा पादा, 'अपिकक्षा असा'†, सै इभयै युक्ता अस्मिन् लोके अभिलषितम् सम् रभामहे इति ॥ ७ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याय द्वाविंशो वगै’ ॥

[१३५]

‘कुमारो यामायन ऋषि । यमो देवता । अनुष्टुप् छन्द’ ।

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विश्वपतिः पिता पुराणो अनु वेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । सम्पिबते । यमः ।

अत्र । नु । विश्वपतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

वेङ्कट० कुमारो यामायन । यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सह यम आदित्य पार्थिव रस पिबति इति सवस्वर वृक्षम् आह । अत्र अस्माकम् विशां पति जनक दैवस्वतो यम पुराणान् देवान् अनु कामयते । निरुक्त द्रष्टव्यम् (१२, २१) इति ॥ १ ॥

पुराणो अनुवेनेन्तं चरन्तं पापयामुया । असूयन्तश्चक्रशं तस्मा अस्पृह्यं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुवेनेन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया ।

असूयन् । अमि । अचाक्रशम् । तस्मै । अस्पृह्यम् । पुनरिति ॥ २ ॥

वेङ्कट० पुराणान् देवान् अनुकामयमानम् चरन्तम् च पापया अनया बुद्ध्या, यया प्राणिनो भासयति, तम् अहम् असूयन् अमि अचाक्रशम्, तस्मै अस्पृह्यम् च पुन ॥ २ ॥

यं कुमारं नवं रथमचक्रं मनुसाकृणोः । एकैपं विश्वतः प्राश्नमर्षश्चरिं तिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमारम् । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनुसा । अकृणोः ।

एकैर्ऽपि । विश्वतः । प्राश्नम् । अर्षयन् । अर्थि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अयं यन् अर्थि तिष्ठति बन्धनद्वयसा प्राग् अविद्यानाद् भवत्यन् भारोदयि इति ॥ ३ ॥

यं कुमारं प्रावर्तयोरथं विप्रेभ्यस्परि^१ । तं सामानु प्रावर्ततु समितो नाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमारम् । प्र । अवर्तयः । रथम् । विप्रेभ्यः । परि ।

तम् । साम । अनु । प्र । अवर्ततु । सम् । इतः । नावि । आहितम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यम् कुमारः^१ परि प्र आवर्तयसि रथम् मेधाविभ्यः स्तोत्रभ्यः कृते, तम् रथं तेषां विप्राणाम् साम इतोमुखम् सम् अनु प्र वर्तयति माध्यमिकायां वाचि आहितम् इति ॥ ४ ॥

कः कुमारमजनयद्रथं को निरवर्तयत् ।

कः स्वित् तदथ नो ब्रूयादनुदेयी यथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अवर्तयत् ।

कः । स्वित् । तत् । अथ । नः । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० कः इमम् कुमारम् अजनयत् । कः वा रथम् इमं कालात्मकम् निः अवर्तयत् । कः स्वित् तत् अथ अस्माकम् ब्रूयात् यथा^१ अस्य स्वसा अनुदेयी यमी अभवत् इति ॥ ५ ॥

यथाभवदनुदेयी ततो अग्रमजायत । पुरस्ताद्बुध आततः पश्चान्निरयणं कृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत ।

पुरस्तात् । बुधः । आततः । पश्चात् । निः । अयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० यथा अभवत् अनुदेयी यमस्य स्वसा तथा^१ तस्मात् एव स्थितात् अग्रम् अजायत इति यमम् आह । पुरस्तान् बुधः यमः आततः पश्चात् अनुदेय्या निरयणम् कृतम् इति । प्रथमम् यमो जातः 'ततः स्मृता यमीति'^२ नूनम् अर्थः ॥ ६ ॥

इदं यमस्य सार्दनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य घम्यते नाळीर्यं गीर्भिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥

इदम् । यमस्य । सार्दनम् । देवमानम् । यत् । उच्यते ।

इयम् । अस्य । घम्यते । नाळीः । अयम् । गीः । परिष्कृतः ॥ ७ ॥

वेङ्कट० इदम् यमस्य गृहम् देवमानम् इति यन्^१ उच्यते अन्तरिक्षम् । 'देवानां माने प्रथमा अतिष्ठत्' (सू. १०, २७, २३) इति वक्तव्यम् । इयम् यमस्य प्रेयते स्तुतिः । नाळीति^२ बाह्याम् (सू. निय. १, ११) । अयम्^३ स्तुतिभिः अलङ्कृतः ॥ ७ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

[१३६]

१ जूति, २ वातजूति, ३ विप्रजूति, ४ वृषाणक, ५ करिकत, ६ एतश ६ ऋष्यशृङ्ग
(एते वातरशना मुनय) ऋषि । केशिन (अग्नि सूर्य-वायव) देवता । अनुष्टुप् छन्द ।

केश्यष्टिं केशी विषं केशी विभर्ति रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । विभर्ति । रोदसी इति ।

केशी । विश्वम् । स्व । दृशे । केशी । इदम् । ज्योति । उच्यते ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणक करिकत एतश' ऋष्यशृङ्गश्च वातरशनपुत्रा प्रवृचसृषय ।
केशिदैवतम् । केशा रश्मय तद्वाक् कशी, स सर्वमिदम् विभर्ति इति । विषम् उदकम् ।
'केशीदं सर्वमिदमभि विपश्यति' । कशीदं ज्योतिरुच्यते इ यादित्यमाह इति यास्क (१२ २६) ॥ १ ॥

मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।

वातस्यानु धार्जि यन्ति यदेवासो अविक्षत ॥ २ ॥

मुनय । वातरशना । पिशङ्गा । वसते । मला ।

वातस्य । अनु । धार्जिम् । यन्ति । यत् । देवास । अविक्षत ॥ २ ॥

वेङ्कट० मुनय अमी वातरशना 'पिशङ्गानि मलिनानि' आच्छादयन्ति तपस्तप्यमाना । ते इमे वातस्य
प्रेरकम् आदित्यम् अनु गच्छन्ति, यत्र रश्मयो निविष्टा इति ॥ २ ॥

उन्मदिता मौनेयेन वाता आ तस्थिमा वयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥ ३ ॥

उन्मदिता । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम् । वयम् ।

शरीरा । इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तास । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उन्मदिता मौनेयेन केशिना वयम् वातान् आ स्थिता । शरीराण्येव अस्माकम् यूयम् हे मर्ता ।
अभि पश्यथ यानि वातान् अनुप्रविश्य वर्तन्ते इति ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षेण पतति विश्वा रूपावचाकेशत् । मुनिर्देवस्य देवस्य मौकृत्याय मग्ना हितः । ४ ।

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवाचाकेशत् ।

मुनि । देवस्येष्टस्य । मौकृत्याय । मग्ना । हित ॥ ४ ॥

१ १. नास्ति मूको. २-२ न्यूतिराज्यूतिविप्रजूतिर्वृषाणक करिकतेश मूको. ३ केश मूको
४ 'मभिप' मूको. ५-५ पिशङ्गा निमलानि मूको. ६ आदिता दि, आदिता अ ७. 'मग्नाय'
मूको ८. मग्ना मूको.

वेङ्कट० अन्तरिक्षेण पतति^१ विश्वानि रूपाणि अवपश्यन् मग्ता सर्वस्य देवस्य सुकृतं कर्तुम् निहितः
सखा केशीति ॥ ४ ॥

वातस्याश्वो वायोः सखार्थो देवेषितो मुनिः ।

उभौ समुद्रावा क्षेति यच्च पूर्वं उतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽऽपितः । मुनिः ।

उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । य । च । पूर्वं । उत । अपरः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० गच्छतः केशिनः अश्वः वायो सखा भवति शीघ्रग अपि च अयम् मुनिः केशी
सर्वदेवैः प्रेषितः । सोऽयम् उभौ समुद्रौ आ क्षेति, य. पूर्व, य च अपरः । समुद्राद्
उदेति समुद्रं प्रविशतीति ॥ ५ ॥

अप्सरसां गन्धर्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ।

केशी केतस्य विद्वान्सखा स्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् ।

केशी । केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादु । मदिन्तमः ॥ ६ ॥

वेङ्कट० अप्सरसाम् गन्धर्वाणाम् अन्येषाम् मृगाणाम् च चरणे चरन् केशी जानन् सर्वं ज्ञेयम् सखा
स्वादयिता उदकस्य मदिन्तमः ॥ ६ ॥

वायुरस्मा उपमन्यत् पिनष्टि स्मा कुनन्मा ।

केशी विपस्य पात्रेण यदुद्रेणापिबत् सह ॥ ७ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्यत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्मा ।

केशी । विपस्य । पात्रेण । यत् । उद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥

वेङ्कट० वायुः अस्मै रसम् उप गमयति । 'त रसम्' पिनष्टि कुनन्मा नाम देवता या वायुधारिणी
नमयति । तं^१ मात्स्यमिहो वाच मन्यन्ते । यदा अयम् केशी पात्रेण अभिपुत सोमोदकं हुतम्
पिबति उद्रेण सह इति ॥ ७ ॥

^१ इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये अनुविंशो वर्गः ॥

[१३७]

^१ भारद्वाजः, २ कश्यपः, ३ गोतमः, ४ अत्रिः, ५ विश्वामित्रः, ६ अमरदत्तिः,

७ बभिवः ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

उत देवा अवहितं देवा उग्रयया पुनः । उतागंश्चक्षुर्ष देवा देवा जीवयया पुनः ॥ १ ॥

उत । देवा । अवऽहितम् । देवा । उत । नयय । पुनरिति ।

उत । आर्ग । चक्रुर्मम् । देवा । देवा । जीवयय । पुनरिति ॥ १ ॥

वेङ्कट० ससर्पय पृथग् कषय । अपि च हे देवा ! अधस्ताद् निहितम् पुन च उत नयय ददितम्
आद्य कुरय । अपि च पापम् कृतवन्तम् अपाप कुरुय हे देवा ! । किं च देवा । मुमुषुम्
पुन जीवयय इति ॥ १ ॥

द्वाविमौ वातौ वात आ सिन्धोरा परावतः ।

दर्श ते अन्य आ वातु परान्यो वातु यद्रपः ॥ २ ॥

द्वौ । इमौ । वातौ । वात । आ । सिन्धो । आ । परावत ।

दर्शम् । ते । अन्य । आ । वातु । परा । अन्य । वातु । यत् । रपः ॥ २ ॥

वेङ्कट० द्वौ इमौ वातौ गच्छत । तत्र कश्चित् सिन्धो आ याति प्राचीनात् समुदात्, अपर
परावत अपरस्मात् समुदात् इति वातद्वयमाह । तयो अन्य बलम् ते आ गमयतु । अय
अन्य यत् मम पापम् तद् अपगमयतु इति ॥ २ ॥

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईर्यसे ॥ ३ ॥

आ । वात । वाहि । भेषजम् । वि । वात । वाहि । यत् । रपः ।

त्वम् । हि । विश्वभेषज । देवानाम् । दूत । ईर्यसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ वाहि पुरोवात ! भेषजम् । वि गमय पश्चाद्वात ! यत् मयि पापम् । त्वम् हि सर्वस्य
भेषजम्, देवानाम् दूत च स्वस्वरसि इति ॥ ३ ॥

आ त्वागमं शन्तातिभिरथो अरिष्टतातिभिः ।

दर्श ते भद्रमार्घ्यं परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शन्तातिभिः । अथो इति । अरिष्टतातिभिः ।

दर्शम् । ते । भद्रम् । आ । अमार्घ्यम् । परा । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० आ गच्छामि स्वाम् सुखदृष्टिभिरथोपधीभिः । अपि च अविनाशकरीभिः । यक्ष्मं तद् भङ्गनीयम्
आ दशमि, परा सुवामि च यक्ष्मम् इति केचन विपश्यन्तो ददन्तुः नूनं सूक्ष्मम् इति ॥ ४ ॥

प्रायन्तामिह देवाः प्रायता मूर्तानां गुणः । प्रायन्ता विश्वा भूतानि यथायमरुपा अयम् ॥ ५ ॥

प्रायन्ताम् । इह । देवा । प्रायन्ताम् । मूर्तानां । गुणः ।

प्रायन्ताम् । विश्वा । भूतानि । यत् । अयम् । अरुपा । अयम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आपन्ताम् ॥ ५ ॥

आप इद्वा उं भेषजीरापो अमीवचार्तनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । ऊँ इति । भेषजीः । आपः । अमीवचार्तनीः ।

आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० आपः ॥ ६ ॥

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामयितुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोर्प स्पृशामसि ॥ ७ ॥

हस्ताभ्याम् । दशशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःगवी ।

अनामयितुभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उर्प । स्पृशामसि ॥ ७ ॥

वेङ्कट० हस्ताभ्याम् दशाङ्गुलिभ्याम् वाचः पुरोगमयित्वा जिह्वा सहिता मन्त्रम् उच्चारयन्तः

आतोग्यस्य कर्तव्याम् ताभ्याम् त्वा उप स्पृशामः । त्वा इत्येकं पूरणम् ॥ ७ ॥

^१इति सप्तमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चविंशो वगैः ॥

[१३८]

^१अन्न औरव ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः ॥

तव त्वे इन्द्र सख्येषु बह्वय क्रतुं मन्त्राना व्यददिरुर्ध्वलम् ।

यत्रा दशस्यन्नुपसो रिणन्तपः कुत्साय मन्मन्त्राश्च दंसर्यः ॥ १ ॥

तव । त्वे । इन्द्र । सख्येषु । बह्वयः । क्रतुम् । मन्त्रानाः । वि । व्यददिरुः । बलम् ।

यत्र । दशस्यन् । उपसः । रिणन् । अपः । कुत्साय । मन्मन् । अर्हाः । च । दंसर्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० अन्न औरवः । तव एते इन्द्र । सख्येषु बह्वय महत उदकम् ब्रह्मणाः वि व्यददिरुः मेघम्,

यदा प्रयच्छन् वृत्रेण तिस्रोहिताः उपसः मनुष्येभ्यः प्रेरयेच्च उदकानि कुत्सप्रीत्यर्थम् मायाः

च रक्षसां व्यनाशयः ॥ १ ॥

अर्वासृजः प्रस्यः क्षुञ्चयो गिरीनुदाज उसा अपिबो मधु प्रियम् ।

अर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्ये क्रतुर्जातया गिरा ॥ २ ॥

अर्व । असृजः । प्रस्यः । क्षुञ्चयः । गिरीन् । उद । आजः । उसाः । अपिबः । मधु । प्रियम् ।

अर्धयः । वनिनः । अस्य । दंससा । शुशोच । सूर्यः । क्रतुर्जातया । गिरा ॥ २ ॥

वेङ्कट० अत्र असृजः वदकानि क्षिप्रगमनानि, 'मेघेभ्यः उत् आजः च ताः' पणिभिरवहृताः, अपिचः च प्रियम् सोमम्, अवर्धयः च वृक्षान् । कुरुतस्य कर्मणा सूर्यः च प्रजग्वाल यज्ञे जनितया स्तुत्या त्वया अपनीते तमसि ॥ २ ॥

वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्थः ।

दृळ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चक्रवाँ ऋजिश्चना ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । मध्ये । अमुचत् । रथम् । दिवः । विदत् । दासाय । प्रतिमानम् । आर्थः ।
दृळ्हानि । पिप्रोः । असुरस्य । मायिनः । इन्द्रः । वि । आस्यत् । चक्रवान् । ऋजिश्चना ॥

वेङ्कट० वि अमुचत् दिवः मध्ये रथम् सूर्य त्वया अपनीते चक्रे । 'यत्रोत बाधितेभ्यश्चकं कुरुष्व' (ऋ ४, १०, ४) इत्युक्तम् । अरुमत इत्स प्रतिमानभूतं स्वाम् आत्मनः शत्रवे । दृळ्हानि पुराणि च पिप्रोः असुरस्य मायावतः इन्द्र । 'वि आस्यत्' कुर्वन् कर्माणि ऋजिश्चना' ॥ ३ ॥

अनाधृष्टानि धृषितो व्यास्यन्निर्धोरदेवो अमृणदयास्यः ।

मासेव सूर्यो वसु पुर्वमा ददे गृणानः शत्रूरशृणाद्विरुक्मता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषित । वि । आस्यत् । निऽधीन् । अदेवान् । अमृणत् । अयास्यः ।
मासाऽर्ध । सूर्यः । वसु । पुर्वम् । आ । ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अन्धेः अनाधृष्टानि धृष्टः वि आस्यत् शत्रूणां पुराणि । तथा गुहायां निहितान् अदेवान् अमृणात् शत्रुभिः सतिगुमशक्यः । यथा मासान् सूर्यः आदत्ते तथा च अयं शत्रुपुरस्यम् वसु आ दत्ते । स्तूपमान शत्रून् हिनस्ति विरोधनयता आयुधेन ॥ ४ ॥

अयुद्धमेनो विम्यां विमिन्दता दार्शद्वृहा तुज्यानि तेजते ।

इन्द्रस्य वज्रादविभेदमिश्रयः प्राक्रामच्छुण्ध्यूरजहादुषा अनः ॥ ५ ॥

अयुद्धमेनः । विऽम्यां । विऽमिन्दता । दार्शत् । वृत्राऽष्टा । तुज्यानि । तेजते ।
इन्द्रस्य । वज्रात् । अविभेत् । अभिऽनर्धः । प्र । अक्रामत् । शुण्ध्युः । अर्जहात् । उषाः । अनः ॥

वेङ्कट० शत्रुभिः अयुद्धमानाऽऽत्ममेनः महता विमिन्दता आयुधेन प्रयच्छन् धनानि वृत्रा हिंसां वृत्रोत्तुति । इन्द्रस्य वज्रात् विभेति अभिवाधमानान् उषाः प्र अक्रामत् च शीघ्र-
वित्री, तथा आत्मीयम् 'अनः च अर्जहात्' इति । शत्रुणाम् 'एतदस्या अनः इदं' (ऋ ४, १०, ११) इति ॥ ५ ॥

एता त्वा ते श्रुत्यानि केवला यदेक एकमकृणोरयज्ञम् ।

मासां विधानमदधा अधि दधि त्वया विभिन्नं भरति प्रधि पिता ॥ ६ ॥

एता । त्वा । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एक । एकम् । अकृणोः । अयज्ञम् ।

मासाम् । विधानम् । अदधा । अधि । दधि । त्वया । निःश्रितम् । भरति । प्रधिम् । पिता ॥

वेङ्कट० एतानि सानि तव श्रोतव्यानि सर्वाणि, यस्मात् त्वम् एक सन् यज्ञरहितम्^१ असुरम् एकम्^२ असहायम् अकृणो^३ । तथा मासानाम्^४ विधातार चन्द्रमसम् दिवि अदधाः । त्वया विभिन्नम् चक्रप्रधिम्^५ विभर्ति पिता सूर्य ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये षड्विंशो वर्गः^६ ॥

[१३९]

^१देवगन्धर्वो विश्वावसुर्कपि । सविता देवता, ४ ६ आत्मा । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम् ।

तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्संपदयन् विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मि । हरिश्केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उद । अयान् । अजस्रम् ।

तस्य । पूषा । प्रसवे । याति । विद्वान् । सम्पदयन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

वेङ्कट० विश्वावसुर्देवगन्धर्वः । सरणशीलरश्मिः हरिवर्णकेशः पुरस्तात् सविता अजस्रम् ज्योतिः उद अयच्छत् । तस्य प्रसवे पूषा याति जानन् संपदयन् विश्वानि भूतानि गोपायिता ॥ १ ॥

नृचक्षा एष दिवो मध्ये आस्त आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् ॥ २ ॥

नृचक्षा । एष । दिव । मध्ये । आस्ते । आपप्रिवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

स । विश्वाची । अभि । चष्टे । घृताची । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० नृणां द्रष्टा एष दिव मध्ये आस्ते आप्रयन् पात्राधिक्यौ अन्तरिक्षम्^१ च । सः विश्व-मश्नन्ती दिश अभि चष्टे हुतघृतमश्नन्ती शुचश्च । अत्र वाजसनेयकम्—“नृचक्षेनेददीवाद् अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्” इत्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्येतत्^२ (माघ ९, २, ३, १७) इति ॥ २ ॥

रायो बुधः संगमनो वर्षनां निशा रूपाभि चष्टे शचीभिः ।

देव ईव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे घनानाम् ॥ ३ ॥

१. श्वेतविजम् मूको.

२-३. *व इतो मूको.

१. दुष्टिजम् मूको.

२. *वदि मूको.

३-४. नास्ति मूको.

रायः । वृद्धः । समऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । अभि । चष्टे । शचीभिः ।

देवऽइव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्यौ । समऽअरे । धनानाम् ॥ ३ ॥^१

वेङ्कट० धनस्य मूलम् सङ्गमनः च वसूनाम् रश्मीनां विश्वानि रूपाणि अभि पश्यति प्रज्ञाभिः देवः इव सविता सत्यकर्मा, इन्द्रः इव^२ च तिष्ठति सहस्राग्ने धनलाभाय इति ॥ ३ ॥

विश्वार्धसुं सोम गन्धर्वमापौ ददृशुषीस्तद्वृतेना व्यायन् ।

तदन्ववैदिन्द्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वार्धसुम् । सोम् । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् । श्रुतेन । वि । आयन् ।

तत् । अनुऽअयैत् । इन्द्रः । रारहाणः । आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० 'सावित्रं महोऽमुष्मिन्' ॥ ४ ॥

विश्वार्धसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः ।

यद्वा वा सत्यमुत यन्न विद्य धियो हिन्वानो धिय इवो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वार्धसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः । रजसः । विऽमानः ।

यत् । वा । वा । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्य । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥

वेङ्कट० विश्वावसुः अभि तत् नः गृणातु अन्तरिक्षे भवः^३ 'गन्धर्वे उदकस्य' निर्माता — यत् सत्यम्, यत् च यत् सत्यं यद्यम् न जानीमः । कर्माणि अमानुषाणि प्रेरयन् अस्माकम् अपि कर्माणि अव्याः ॥ ५ ॥

सस्त्रिमविन्द्वरणे नदीनामपावृणोद् दुरो अस्मन्नजानाम् ।

ग्रामा गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानाद्वहीनाम् ॥ ६ ॥

'सस्त्रिम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम्' । अप । अवृणोत् । दुरः । अस्मन्नजानाम् ।

ग्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् । इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । वहीनाम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'व्याप्तसह्यताम्' नदीनाम् । अथ आसाम् नदीनाम् उदकाणि अनुष्येभ्यः प्र अवोचद् विश्वावसुः इन्द्रः च उदकेन प्रवृद्धम् परि जानाति मेघानाम् मध्ये मेघम् इति ॥ ६ ॥

'इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये सप्तविंशो सर्गः' ॥

[१४०]

'अग्निः पावक ऋदिः । अग्निर्देवता । सतोबृहती छन्दः, १-२ विष्टारपद्यनी, ३ उपरिष्टाग्नयोनिः' ।

अग्ने तन्न श्रवो वपो मर्हि आजन्ते अर्चयो विमारसो ।

पृहङ्गानो शर्वसा वाजसूक्यं दधामि द्वाशुषं कवे ॥ १ ॥

१. पादसः सु. अ. १, ११, १; १०, १११, ४, ३४, ८. २. आरित मूको. ३-३. 'अमृतानि' वि^१; 'अमृतानि' अ.^२. ४. आरित मूको. ५-५. 'पृहङ्गा' मूको. ६-६. विमार्सोऽथ वा. (५.१) म. ७. 'वप' इत्यतः पूर्व जुटितमिह आस्ये इ. ८-८. आरित मूको.

अग्ने । तव । श्रव । वय । महि । भ्राजन्ते । अर्चय । विभाजसो इति विभाजसो ।
बृहद्भानो इति बृहत्भानो । शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

वेङ्कट० अग्नि पावक । वय शब्द पक्षिवचन । अत्र वाजसनेयकम् — “‘अग्ने तव श्रवो वयः’ इति, धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिह्लोके श्रावयति, ‘महि भ्राजते अर्चयो विभावसो’ इति, महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्, ‘बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यम्’ इति, बलं वै शवो बृहद्भानो बलनाम्नमुक्थ्यमित्येतद्, ‘दधासि दाशुषे कवे’ इति, यजमानो वै दाश्वान् दधासि यजमानाय कवे इत्येतत्” (माश ७, ३, १, २९) इति ॥ १ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियिषि भानुना ।

पुत्रो मातरा विचरन्तुपावसि पूणाक्षि रोदसी उमे ॥ २ ॥

पावकवर्चा । शुक्रवर्चा । अनूनवर्चा । उत् । इयिषि । भानुना ।

पुत्र । मातरा । विचरन् । उर्प । अवसि । पूणाक्षि । रोदसी इति । उमे इति ॥ २ ॥

वेङ्कट० शोधकतेजस्क ज्वलतेजस्क अन्यूनतेजस्क उत् दीप्यसे भानुना । पुत्र स घावापृथिव्यौ विचरन् उप रक्षसि, पूरयसि ‘तेजसा उमे’ घावापृथिव्याविति । ‘धूमेनामू पूरयति वृष्टयमामू’ (तु माश ७, ३ १ ३०) इति वाजसनेयकम् ॥ २ ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीतिभिर्हितः ।

त्वे इषः सं दधुर्भूरिर्वर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्ज । नपात् । जातवेद । सुशस्तिभि । मन्दस्व । धीतिभि । हित ।

त्वे इति । इष । सम् । दधु । भूरिर्वर्षस । चित्रोत्तय । वामजाता ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अस्त्रस्य पुत्र । जातवेद । सुष्ठुतिभि । हृष्टो भव कर्मभि निहितः । स्वयि हवीषि सम् दधति । बहुरूपा चित्ररक्षणा वामजनना ॥ ३ ॥

इरज्यन्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अमर्त्य ।

स दर्शतस्य वपुषो नि राजसि पूणाक्षि सानसि कर्तुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभि । अस्मे इति । राय । अमर्त्य ।

स । दर्शतस्य । वपुष । नि । राजसि । पूणाक्षि । सानसिम् । कर्तुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अत्र वाजसनेयकम् — ‘मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानोऽस्य प्रथस्व मनुष्यैरित्येतत्’ (माश ७, १, १, ३२) इति । अस्मासु धनानि अमर्त्यः । स दर्शनीयस्य वपुष वि राजसि । सम्पर्चय मज्जनीयम् कम । ‘सनातनं कर्तुम्’ (माश ७ ३ १, ३२) इति वाजसनेयकम् इति ॥ ४ ॥

प्र । नः । पृच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः ।

प्र । देवाः । प्र । उत । सूनुता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

षेकूट० एते धनानि अस्मभ्यम् प्रयच्छन्तु । सूनुता प्रियसत्यवाग्रूपा देवी इति ॥ २ ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीऽभिः । हवामहे ।

आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

षेकूट० निगदसिदेति ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं सुहवेह हवामहे ।

यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना अस्तु ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे ।

यथा । नः । सर्वैः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । अस्तु ॥ ४ ॥

षेकूट० स्वाहानौ^१ इन्द्रवायू बृहस्पतिम् च इह हवामहे । यथा अस्माकम् सर्वैः एव जनः सङ्गमने सुमनाः भवति, तथा जमी कुर्वन्तु इति ॥ ४ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।

वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ।

वातम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

षेकूट० स्तोतः^१ अर्यमादीन् दानाय चोदय इति ॥ ५ ॥

त्वं नो अग्रे अग्निभिर्ग्रहं यज्ञं च वर्धय ।

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निभिः । ग्रहं । यज्ञम् । च । वर्धय ।

त्वम् । नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥

षेकूट० त्वम् अस्माकम् अग्रे । अन्ये अग्निभिः अन्नम् (तु. निघ ३, ७) यज्ञम् च वर्धय । त्वम् अस्माकम् यज्ञाय धनानि प्रेरय दानाय इति ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये एकविंशो वर्गः^१ ॥

[१४२]

‘शाक्तां ऋषय (१-२ जरिता, ३-४ द्रोण, ५-६ सारिस्तुक्त, ७-८ स्तम्भमित्र) । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्द, १, २ जगत्यो, ७, ८ अनुष्टुभौ ।

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहस्रः सुनो न्ह्यन्यदस्त्याप्यम् ।

भद्रं हि शर्म त्रिष्वरुथमस्ति त आरे हिंसां नामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहस्र । सुनो इति । न्हि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् ।
भद्रम् । हि । शर्म । त्रिष्वरुथम् । अस्ति । ते । आरे । हिंसां नाम । अपि । दिद्युम् । आ । कृधि ॥

पेट्टट० जरिता, द्रोण, सारिस्तुक्त स्तम्भमित्र इति शाक्ताः । द्रष्टृचा । मन्दपालोऽपुत्र । इवैव
लोकमलभमान इम लोकमागत्य तानुत्पादयामास इति इतिहाम । खाण्डवे दावेन परि-
वृतास्तेऽग्निं स्तुवन्ति । अयम् अग्ने । जरिता त्वयि अपि भवतु सहस्र पुत्र । नहि अन्यत्
अस्य अस्ति शतेयम् । भद्रम् हि भवनम् त्रिछदिष्कम् अस्ति ते । स त्व दूरे कुरु दीप्तिम्
अस्मान् हिंसन्तीम् त्वदीयाम् इति ॥ १ ॥

प्रवत् तै अग्ने जनिमा पितृयुतः साचीव विश्वा सुवना न्यृञ्जसे ।

प्र सप्तयुः प्र सन्निपन्त नो धिर्यः पुरश्चरन्ति पशुपा इव त्मना ॥ २ ॥

प्रवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितृयुत । साचीर्द्ध्व । विश्वा । सुवना । नि । ऋञ्जसे ।
प्र । सप्तयु । प्र । सन्निपन्त । न । धिर्य । पुर । चरन्ति । पशुपाऽर्द्ध्व । त्मना ॥ २ ॥

पेट्टट० प्रगमनवत् तव अग्ने । जन्म प्रादुर्भावं अकरोत् । साची इव विश्वानि आरण्यानि भूतानि
प्रसाधयसि । प्र भजन्ते अस्माकम् पुत्रय त्वदीया मत्तयाः बहवः । एक प्र शब्द पूरकः ।
तव पुरस्तात् ता चरन्ति गोपाळा इव आरमता एव ॥ २ ॥

उत वा उ परि वृणस्मि वर्ष्मद्ब्रह्मोर्ग्र उलपस्य स्वधायः ।

उत खिल्या उर्वराणा भरन्ति मा ते हेति तविपीं चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणस्मि । वर्ष्मत् । ब्रह्मो । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽन ।

उत । खिल्या । उर्वराणाम् । भरन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविपीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

पेट्टट० अपि च परि वृणस्मि बलवन् । अग्ने । मक्षयन् बहुलम् वृणजातम् । अपि च स्वधा भवन्ति ।
उर्वराणाम् मत्तमग्नेशां मूर्मानाम् खिल्याः रूक्षाः देशा । मा ते तवि । चुक्रुधाम उदाहाम
चुक्रुधाम इति ॥ ३ ॥

१-१ नास्ति मूको

२ गार्गा मूको

३ १-० पाळो पुत्र मूको

४ लयमानः मूको

५ चतुर्था मूको

६ १ जगत्तुति धिरे मूको

७ अयम् मूको

८ अत्रयम् मूको

९ तरीणा

मूको

१० मत्त मूको

११, १२ अग्नि मूको

१३ अग्नि मूको

१४ अग्नि मूको

१५ १६ मतेन वि, मतेन अ

यदुद्धतो निवतो यासि वप्सत् पृथगेपि प्रगृधिनीव सेना ।

यदा ते वारतो अनुवाति शोचिर्वसेव इमश्रु वपासि प्र भूम ॥ ४ ॥

यत् । उत् । वतः । नि । वतः । यासि । वप्सत् । पृथक् । एषि । प्रगृधिनीव । सेना ।

यदा । ते । वारतः । अनुवाति । शोचिः । वसोव । इमश्रु । वपासि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् उद्धतः निवतः च यासि भक्षयन्, तथा स्वम् पृथक् गच्छसि शत्रून् प्रकर्षेण अभि-
काङ्क्षयन्ती^१ इव सेना, यदा ते वारतः अनुगच्छति तेजः, तदावीं^२ स्व भूमिम् प्र वपासि^३ वसा
इव इमश्रूणीति ॥ ४ ॥

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्रु एकं निपानं बहवो रथासः ।

बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानो न्यङ् उत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृश्रु । एकम् । निपानम् । बहवः । रथासः ।

बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुमर्मृजानः । न्यङ् । उत्तानाम् । अनुष्षेपि । भूमिम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रति दृश्यन्ते अस्य श्रेणयः, एकमार्गम् बहवः रथाः अभिगच्छन्ति, बाहुभ्याम् यदा^१
त्वम् अग्ने! भूमिम् अनुमर्मृजानः न्यङ् उत्तानाम् अनुगच्छसि भूमिम् इति ॥ ५ ॥

उत् ते शुष्मा जिहतामुत् ते अर्चिरुत् ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्वञ्चस्व नि नम वर्धमान आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते । अग्ने । शशमानस्य । वाजाः ।

उत् । उच्छ्वञ्चस्व । नि । नम । वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उत् जिहताम् तव शोषकरा रश्मयः, एवम् अर्चिः । उत् जिहताम् च तव अग्ने!
चलतः बलानि । स त्वम् उत् ध्वञ्चस्व नि नम च अरण्ये वर्धमानः । आ सीदन्तु रवाम्
अद्य विश्वे वसवः ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । नि । अयनम् । समुद्रस्य । निवेशनम् ।

अन्यम् । कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

वेङ्कट० अपाम् इदम् न्ययनम् अस्तु समुद्रस्य च निवेशनम्, यत्र वयं वर्तमाने । अन्यम् कुरु इतः
पन्थानम् । तेन पथा गच्छ कान्तान् वनस्पतीन् प्रति ॥ ७ ॥

आर्यने ते परार्यणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः । हृदाश्च पुण्डरीकाणि समुद्रस्य गृहा इमे ॥८॥

आऽअर्यने । ते । पराऽअर्यने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥

वेङ्कट० अस्मिन् देशे यत्र स्वम् आगच्छसि, यतो वा परागच्छसि, तत्र दूर्वाः रोहन्तु पुष्पदरयः, तथा हृदाः च सन्तु, तत्र पुण्डरीकाणि च । समुद्रस्य गृहाः इमे भवन्तु । इति आत्मी-
यस्य देशस्याऽऽदाहम् आशास्त इति ॥ ८ ॥

‘इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये त्रिंशो वर्गः’ ॥

न्यास्यत् सप्तममध्यायम् अष्टके माधवोऽष्टमे ।

चोलेषु निवसन् ग्रामे गोमत्यार्यैः समावृते ॥

इति मेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिताव्याख्याने अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

—*—

इति ऋग्वेदे सभाष्ये अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

वेङ्कट०

'त्वं त्रिविधम्' अध्याप्यायं न्यावित्यासति साधयः ।

वेदाग्रंथं परार्थेभ्यो वैशेष्यं सम्प्रदर्शयन् ॥ १ ॥

महुयोजनविस्तीर्णा महुयोजनमायताः ।

समुद्रमध्ये तिष्ठन्ते द्वीपा बाह्याभ्यधिष्ठिताः ॥ २ ॥

धर्मेषुद्रव्याऽनुतिष्ठन्ति ते स्वधर्मान् प्रयत्नतः ।

तदागमानां ग्रामाण्यम् आचाराद् किं न कल्प्यते ॥ ३ ॥

आसप्रणीततामेते यदि वाऽपौरुषेयताम् ।

वेदिकाः कल्पयन्त्येवं किं न बाह्येषु कल्प्यते ॥ ४ ॥

उच्यते वर्णविभ्रष्टाः प्रविशन्त्यधुनाऽपि च ।

बौद्धेषु ते न आस्रासु तेनार्वाकालिका इमे ॥ ५ ॥

तदुक्तम् — 'या वेदबाह्याः स्मृतयो 'याश्च काश्च' कुल्लयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ १ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते' च यान्यतोऽन्यानि कानिचिद् ।

तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यवृत्तानि च' ॥ ७ ॥ (मसृ १२, १५, १९) इति ।

किञ्च — आतोपालं विप्रयितः मातुर्मावो महारत्नः ।

विप्रलोपाय धर्मस्य वक्तार्यं भगवान् हरिः ॥ ८ ॥

इतिहासपुराणानां कर्तारो लोकसम्मताः ।

महैतुकास्तत्त्वपराः सर्वे वेदं समाधिताः ॥ ९ ॥

सम्प्राद्व्यक्षाऽऽसतमा बहुषो वेदमाधिताः ।

पाश्चरात्रे पाशुपते वेदा अद्वीहृतास्तथा ॥ १० ॥

सर्वेषु जनपदेषु दाब्दा येऽत्र समाधिताः ।

बुधंती हर्षार्ण तेषां वेदात्रत्वेन चकिरे ॥ ११ ॥

आविष्टमि' उच्यतेषोर्न बाह्या सर्वे प्रयत्नतः ।

वेदोपव्या तच्च मन्त्र्यीतं महर्षिभिः ॥ १२ ॥

१. वदोपि' वेङ्कट. २. कवी' मूको. ३. दने वि' अ'. ४-७. वा बाह्य' वेङ्कट.
५. च्यवन्ते मूको. ६. अनुति' वि'.

त्यं चिदङ्गं न वाजिनमरेणवो यमर्तत । दृढं ग्रन्थि न वि व्यतमत्रिं यविष्ठमा रजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् । अर्तत ।

दृढम् । ग्रन्थिम् । न । वि । व्यतम् । अत्रिम् । यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

पेङ्कट० तम् इमम् अश्वम् इव बलिनम् कक्ष्याभिः अरेणव यम् जराभिः तत्तन्तः^१ यवधुः^२,
तम् इमं जरावदं दृढम् इव ग्रन्थिम् वि मुञ्चतम् अत्रिम्^३ युवतमम्, आ गच्छतु तेजः ॥ २ ॥

नरा दंमिष्ठावत्रये शुभ्रा सिपासतं धियः । अथा हि वां दिवो नरा पुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिपासतम् । धियः ।

अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः । न । विशसे ॥ ३ ॥

पेङ्कट० नेतासौ ! अत्यन्तं 'दर्शनीयौ ! युवां' मङ्गम् अनये शोभमानौ^४ सम्भक्तुम् इच्छतम्^५ स्तुतिः ।
अथ हि युवयोः दीप्तः अयं नरो ! पुनः आयुषो मध्ये स्तोता मृत्योः न विशसनाय भवति ॥ ३ ॥

चित्ते तद्वां सुराधसा रातिः सुमतिरश्विना ।

आ यन्तुः सदेने पृथौ समने पर्पथो नरा ॥ ४ ॥

चित्ते । तत् । वाम् । सुराधसा । रातिः । सुमतिः । अश्विना ।

आ । यत् । नः । सदेने । पृथौ । समने । पर्पथः । नरा ॥ ४ ॥

पेङ्कट० प्रज्ञानाय^६ आसीत् तदानीम् युवयोः हे सुधनौ ! दानम् सुमतिः च अश्विनौ ! । 'आ पर्पथः'^७
मदा अस्मान् गृहे विस्तीर्णे सद्ग्रामे च 'नरी ! युवाम्' ॥ ४ ॥

युवं भुज्युं समुद्र आ रजसः पार ईड्खितम् ।

यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्वा सातये कृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईड्खितम् ।

यातम् । अच्छा । पतत्रिभिः । नासत्वा । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

पेङ्कट० युवाम् भुज्युम्^८ तौल्यम् उदधौ उदकस्य पारणे^९ भयेन कल्पमानम् अश्वयातम्^{१०}
नेभिः । अपि च तम् नासरथौ ! गृहस्य भजनाय कृतम् इति ॥ ५ ॥

आ वां सुमैः शंयू इव मंहिष्ठा विश्ववेदसा ।

समस्मे भूपतं नरोत्सं न पिप्युपीरिपः ॥ ६ ॥

१. तनिम् मू. २. वज्र मू. ३. अत्रिम् मू. ४-५. युवयोर्दो मू. ६. 'मतेन मू. ७. गच्छ मू. ८. प्रज्ञा मू. ९-१०. नासत्वा मू. ११. नरो... मू. १२. भुज्युम् मू. १३. वरने मू. १४. अत्यन्तं मू. १५. ४२०

आ । वाम् । सुनै । शयूऽवेति शयूऽईव । महिष्ठा । विश्वेऽवेदसा ।

सम् । अस्मे इति । मूषतम् । नरा । उत्सम् । न । पिप्युषी । इषे ॥ ६ ॥

घेङ्कट० सम् आ भवतम् युवाम् सुखै बाह्वेस्पत्यौ इव । शयू द्विवचनम् अभिनो द्विरवकृतम् ।
दातृतमो' सर्वधनो' अस्मान्, कूपम् इव पूरयन्त्य आप ॥ ६ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये प्रथमो वर्गः' ॥

[१४४]

'सुपर्ण ताक्ष्यपुत्र ऋषि, ऊर्ध्वकृशानो यामायनो वा । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्द,
द्वितीया बृहती, पञ्चमी सत.बृहती, षष्ठी विष्टारपङ्क्ति' ।

अयं हि ते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्य । इन्दु । अत्य । न । पत्यते । दक्ष । विश्वऽआयु । वेधसे ॥ १ ॥

घेङ्कट० सुपर्ण ताक्ष्यपुत्र । अयम् ते अमर्त्य इन्दु अथ इव गच्छति वृद्ध सर्वाङ्ग विधात्रे ॥१॥

अयमस्मासु काव्यं क्रुमुर्ब्रजो दास्वते ।

अयं विमर्त्यूर्ध्वकृशानं मर्दमृभुर्न कृत्व्यं मर्दम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्य । क्रमु । ब्रज । दास्वते ।

अयम् । विमर्ति । ऊर्ध्वऽकृशानम् । मर्दम् । मृभु । न । कृत्व्यम् । मर्दम् ॥ २ ॥

घेङ्कट० अयम् अस्मासु इन्दु अभिषुत स्तोतव्य, दीप्तम् इव आयुधम् इन्द्राय यो भवति ।
अयम् भावति अभिषववेलायाम् उरिष्ठतद्विरण्यम् रसम् वसन्त्यम् आदित्य इव उदकमिति ॥२॥

घृषुः श्वेनाय कृत्वन् आसु स्वासु वंसगः । अत्र दीधेदहीशुर्वः ॥ ३ ॥

घृषु । श्वेनाय । कृत्वन् । आसु । स्वासु । वंसग । अत्र । दीधेत् । अहीशुर्व ॥ ३ ॥

घेङ्कट० पयंजशील सोम श्वेनाय आहरण कुर्वते 'आसु अन्तरीक्षयासु' स्वासु अप्सु स्थित सननीयगमनः
अत्र दीधेत् अत्रदीप्तवान् 'अहीशुर्व अहिनाम् असुरस्य' बाधित इन्द्रस्यार्थम् इति ॥ ३ ॥

यं सुपर्णः परावतः श्वेनस्य पुत्र आभरत् । श्रुतचक्रं योऽुऽक्षो वर्तनिः ॥ ४ ॥

यम् । सुऽपर्ण । पराऽवत । श्वेनस्य । पुत्र । आ । अभरत् । श्रुतऽचक्रम् । य । अक्ष । वर्तनि ॥

घेङ्कट० यम् सुपर्णः 'दूरात् दिव' श्वेनाय पुत्रः आ आहार । य य सोमो बहुचक्रम् आरमारथ
सर्वदा वर्तयति । उक्तद्वय सादृश्य ॥ ४ ॥

यं ते श्येनचारुमवृकं पुदाभरदरुणं मानमन्धसः ।

एना वयो वि तार्यायुर्जीवसे एना जागार बन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येन । चारुम् । अवृकम् । पुदा । आ । अभरत् । अरुणम् । मानम् । अन्धसः ।
एना । वयम् । वि । तारि । आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० यम् तव इन्द्र । श्येन चारुम् हिंसारहितम् दिव सोमम् पद्म्याम् आहृतवान् अरुणवर्णम्
‘अन्नस्य यागद्वारा’ निर्मातारम् । अनेन सोमेन ‘वि तारि अस्मभ्यम्’ अन्नम् आयुः जीवनाय ।
अननैव जागर्ति बन्धुसमूह ॥ ५ ॥

एवा तदिन्द्र इन्दुना देवेषु चिद्वारयाते महि त्यजः ।

कृत्वा वयो वि तार्यायुः सुकृतो कृत्वायमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥

एव । तत् । इन्द्र । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।
कृत्वा । वयम् । वि । तारि । आयुः । सुकृतो इति सुकृतो । कृत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥

वेङ्कट० एवम् तम् इन्द्र सोमन स्तोत्रेषु धारयति महान्तम्^१ त्यज धनस्य^२ स्वागम् । कर्मणा
स्वया अन्नम् आयुः च सुप्रज्ञ^३ स्तोत्रेषु उक्तम्(?) । कर्मणा अयम् च सोम अस्मासु
अभिपुङ्क्त इति ॥ ६ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वितीयो वसः’ ॥

[१४५]

‘इन्द्राणी भ्रष्टि । सपत्नीबाधनम् (उपनिषत्) देवता । अनुष्टुप् छन्दः, पञ्ची पङ्क्तिः’ ।

इमां खनाम्पोषधि वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनाभिः । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।
यया । सपत्नीम् । बाधते । यया । सम्विन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

पङ्कट० इन्द्राणी । इमाम् ‘खनिश्रेण खनाभिः’ ओषधिम्, या इय वीरुः बलवत्तमा भवति । यया
सपत्नीम् बाधते सपत्नी, यया च संलभते पतिम् इति ॥ १ ॥

उत्तानपणं सुभगे देवजते महस्वति ।

सपत्नीं मे परां घम पतिं मे केवलं कुरु ॥ २ ॥

१ श्येन मूढा २ २ अन्ने मूढो ३ ३ शिनः मूढो च मह मूढो, ५, ५५ ५
मूढो, ६ ६ नास्ति मूढो ७ ७ सपत्नि सपत्नि अ,

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजृते । सहस्वति ।
सुऽपत्नीम् । मे । परा । धृम् । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

वेङ्कट० उत्तानपर्णे । कस्याणि ! देवैः मेरिते । बलवति । अपत्नीम् मे परा धम, पतिम् मे असाधारणम् ।
कुरु ॥ २ ॥

उत्तराहसुत्तर उत्तरेदुत्तराम्यः । अथा सपत्नी या ममाधरा सार्धराम्यः ॥ ३ ॥

उत्तःस्तरा । अहम् । उत्तःजृते । उत्तःस्तरा । इत् । उत्तःस्तराम्यः ।
अथ । सुऽपत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराम्यः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० उत्तरा अहम् भूयासं हे अहिन्तरे, उत्तरा एव उत्तराम्यः । अथ सपत्नी या मम, सा अधरा^१
भवतु अधराम्यः अपीति ॥ ३ ॥

नुहस्य नाम गृण्णामि नो अस्मिन् रमते जने ।
परामे परावर्त सपत्नी गमयामसि ॥ ४ ॥

नुहि । अस्या । नाम । गृण्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते । जने ।
पराम् । एव । पराऽवर्तम् । सुऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० नहि अस्याः सपत्न्या^१ अहम् नाम गृह्णामि, संवामान् न च इयम् अस्मिन् जने
रमतान् । अपि च पराम् एव परावर्तम् दूरात् दूरम् सपत्नीम् गमयामः ॥ ४ ॥

अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि मासुहिः ।
उमे सहस्वती भूत्वा सपत्नी मे सदावहे ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । अस्मि । मासुहि ।
उमे इति । सहस्वती इति । भूत्वा । सुऽपत्नीम् । मे । सदावहे ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि गृण्णाम् अभिभवित्री, त्वम् च भवसि मासुहिः । उमे सहस्वती भूत्वा
सदावहाम् अपत्नीम् अभिभवाम् इति ॥ ५ ॥

उप तेऽथां महमानाममि त्राधां महीयमा ।
मामनु प्र ते मनो वृमं गौरिव धायतु पृथा वारिव धायतु ॥ ६ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अमि । त्रा । अधाम् । महीयमा ।
माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वृमम् । गौरिव । धायतु । पृथा । वारिव । धायतु ॥ ६ ॥

वेङ्कट० उप दधामि सह पते! ते सहमानाम् इमां पाठाम् । अमि दधामि त्वाम् मभिभातु-
केन मनसा । माम् अनु प्र गच्छतु तव मनः वत्सम् गौः इव मार्गेण इव च उदकमिति ॥ ६ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये तृतीयो वरः’ ॥

[१४६]

‘ऐरम्मदो देवमुनिर्देवि । अरण्यानी देवता । अनुष्टुप् छन्दः’ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिर्विन्दतीरे ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीऽव । विन्दतीरे ॥ १ ॥

वेङ्कट० वेवमुनिः ऐरम्मदः । हे अरण्यानि! या^१ असौ त्वम् अरण्यानि वनानि ‘प्राची इव’ प्राप्नोषि,
सा त्वम् आत्मनो निवासाय कथम् ग्रामम् न पृच्छसि — क विद्यते ग्राम इति । तत्र विस्मयः ।
न त्वा नूनम् भीः विन्दति^२ इव इति ॥ १ ॥

वृषारवाय वदते यदुपावति चिच्चिकः । आघादिभिर्वि धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषज्जवाय । वदते । यत् । उपऽवति । चिच्चिकः ।

आघादिभिःइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वेङ्कट० वृषरवनाद्ये पक्षिणे शब्दायमानाय तमुद्दिश्य यदा उपगच्छति चिच्चिकः । य नूनम्
अस्मिन् शब्दायमाने तम् अनुगच्छति । तदानीम् आघादिभिः आह्वयमानैर्वापैः परान्
धावयन् ‘राजा इव’ अरण्यानिः पूज्यते तथा प्रतिभातीति ॥ २ ॥

उत गार्वाद्वादन्त्युत वेस्मेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकृटीरिव मर्जति ॥ ३ ॥

उत । गार्वःइव । अदन्ति । उत । वेस्मेइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायन् । शकृटीःइव । मर्जति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र गार्वः इव गृणा^३ मरण्यानि अदन्ति । अत्र च अत्रिर्वेस्मे इव कस्याणम् दृश्यते ।
अत्र च अरण्यानिः रात्रिम् शकृटीः ‘वि मर्जति’ इव ग्रामं प्रति गच्छन्ती^४ शरान् इव
धानुष्कः ॥ ३ ॥

गामर्क्ष्य आ ह्वयति दार्वर्क्ष्यो अपांरधीन् । वर्मरण्यान्यां सायमर्कुसुदिर्नि मन्यते ॥ ४ ॥

१-१. मारित मू.को.

२. अनेता या (९, ११-१०) उपाकषाया द.

३. वः मू.को.

४-४. पराधीय या.

५. विद्वन् मू.को.

६-६. अने मू.को.

७. उपाः मू.को.

८. ८. अमृ मू.को.

९. ‘उति मू.को.

गाम् । अङ्ग । एष । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एष । अर्प । अनधीत् ।
वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् । अकृक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ग्रामं प्रति गमनाय गाम् चरन्तीम् क्षिप्रम् अयम् आ ह्वयति । अथ अपरं शीघ्रं
गन्तुमिच्छन् हन्धनम् क्षिप्रम् अपहन्ति छिनत्ति । ततश्च वसन् अरण्यान्याम् सायम् भक्षोति
इति मन्यते ॥ ४ ॥

न वा अरण्यानिहन्त्यन्यत्वेनाभिगच्छति ।

स्वादोः फलस्य जुगधाय यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानि । हन्ति । अन्य । च । इव । न । अभिगच्छति ।
स्वादो । फलस्य । जुगधाय । यथाकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

वेङ्कट० न खलु अरण्यानि स्वयं कञ्चन हन्ति, अन्यं चेत् सिंहव्याघ्रादिकं ताम् न अभि-
गच्छति । स्वादुरसम् फलम् भक्षयित्वा यथाकामम् पुरः तत्र गते इति ॥ ५ ॥

आञ्जनगन्धिं सुरभिं बह्वन्नामकुंभीवलात् । माहं मृगाणां मातरं मरण्यानिमंशसिपम् ॥ ६ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलात् ।

प्र । अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अंशसिपम् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० 'गन्धवद् अत्रैककुम्भम्' 'आञ्जनं भवति' । आञ्जनगन्धिम् सुरभिम् गन्धवतीम् बह्वन्नाम् अकुंभी^१
कर्षणम् प्र अंशसिपम् अहम् मृगाणाम् मातरम् अरण्यानिम् इति ॥ ६ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्थो वारः' ॥

[१५७]

'सुवेदा शैरीषिर्नृपि । इन्द्रो देवता । गती छन्दः, पञ्चमी त्रिष्टुप्' ।

श्रुते दधामि प्रथमार्थं मन्यरेऽहन्यद्वृत्तं नय विरेरुपः ।

उमे यत्वा मरुतो रोदसी अनु रेजते शुष्मात् पृथिवी चिदाद्रिषः ॥ १ ॥

श्रुत् । ते । दधामि । प्रथमार्थं । मन्यरे । अहन् । यत् । वृत्तम् । नयम् । विरे । अप ।

उमे इति । यत् । त्वा । मरुतः । रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अष्टिऽवृ ॥

वेङ्कट० 'सुवेदा शैरीषि' । अत्र दधामि त्वदीयम् प्रथमम् श्लोकम् — इत्येवम् अमि यन् मेघम्
मृदिगम्, अष्टमस्य च उदकानि, यत् च त्वाम् अनु भवतः अभिरुषितमिदमर्थं पाषा-
'नृपिष्योः । कन्यते यद्यात् पृथिवी अमि यन्निन् इति' ॥ १ ॥

त्वं मायाभिरनवद्य मायिनं श्रवस्यता मनसा वृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरो वृणते गर्विष्ठेषु त्वां विश्वासु हव्यास्त्रिष्ठेषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्यः । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा । वृत्रम् । अर्दयः ।
त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽर्दिष्ठेषु । त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

वेङ्कट० त्वम् मायाभिः प्रशस्य^१ मायिनम् अन्नमिच्छता मनसा मेघम् गर्वितवान्^२ असि । त्वाम्
एव मनुष्या वृणते उदकेच्छासु^३, त्वाम् विश्वेषु च हवनार्हेषु यशेषु इति ॥ २ ॥

एषु चाकन्धि पुरुहूत सूरिषु वृधामो ये मघवन्नानुशुर्मघम् ।

अर्चन्ति तोके तर्नये परिष्ठेषु मेघसाता वाजिनमहये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधाम् । ये । मघवन् । आनुशु । मघम् ।
अर्चन्ति । तोके । तर्नये । परिष्ठेषु । मेघसाता । वाजिनम् । अहये । धने ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आ कामयस्व स्तुतिम् एषु स्तोत्रेषु पुरुहूतः, प्रवृद्धा ये मघवन्! यज्ञम् प्राप्नुवन्ति,
स्तुवन्ति च त्वां पुत्रपौत्रधनार्थम्^४ धनस्य पर्येषणेषु यज्ञे बलिनम् अहोक्त्रम्^५ धनम् प्राप्तुम्
इति ॥ ३ ॥

स इन्नु रायः सुभृतस्य चाकन्मदं यो अस्य रंहं चिकेतति ।

त्वावृधो मघवन् दाशुध्वरो मक्षु स वाजं भरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

स । इत् । नु । रायः । सुभृतस्य । चाकन्मदं । मर्दम् । य । अस्य । रंहम् । चिकेतति ।
त्वावृधः । मघवन् । दाशुध्वरः । मक्षु । स । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० स एव धनम् पूर्णम् कामयते सोमम् य अस्य वेगनिमित्तम् प्रज्ञापयति । त्वावृध मघवन्!
दक्षद्विष्क शीघ्रम् स ऊत्तम् विभर्ति धनानि च दासे ॥ ४ ॥

त्वं शर्षीय महिना गृणान उरु कृधि मघवच्छुग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्षीयः । महिना । गृणान । उरु । कृधि । मघवन् । शुग्धि । रायः ।
त्वम् । न । मित्रः । वरुणः । न । मायी । पित्वः । न । दस्म । दयसे । विभक्ता ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् अस्माभिः वलार्थम् महत्त्वेन स्तुयमानः बहु अस्माकं कुरु । मघवन्! प्रयच्छ
मित्रावरुणौ इव माञ्छ धनम् । इदानीम् अन्नम् प्रयच्छ दशनीय! विभक्ता इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चमो वर्गः ॥

१. 'त्य' मूको. २. मुदि' मूको. ३. 'क' व्यञ्ज' मूको ४. 'गीत' वना' मूको ५. अंश' मूको.
६. नास्ति मूको.

[१४८]

‘पृथुर्वैन्यः ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । ॥

सुस्वा॒णासं॑ इन्द्र॒ स्तुमा॑सि॒ त्वा स॑स॒वांसं॑श्च तुवि॒नृम्ण॑ वाज॑म् ।
आ नो॑ भर सु॒वितं॑ यस्ये चाक॒न्तम॑ना तनो॑ सनु॒याम॑ स्वोतोः ॥ १ ॥

सुस्वा॒णासः । इन्द्र॒ । स्तुमा॑सि । त्वा । स॑स॒वांसः । च । तुवि॒नृम्ण॑ । वाज॑म् ।
आ । नः । भर॒ । सु॒वितम् । यस्ये । चाक॒न् । तनो॑ । तनो॑ । स॒नुयाम॑ । त्वाऽर्ज॑ताः ॥ १ ॥

वेङ्कट० ‘पृथुर्वैन्यः ।’ सोममभिपुण्यन्तः इन्द्र । त्वाम् स्तुमः प्रयच्छन्तः च बहुबल ! हविः । आ इदं
अस्माकम् कल्याणं धनम्, यत् त्वं कामयसे प्रदातुम् ; आत्मना पुत्रेण च लभेमहि धनं
स्वया रक्षिताः ॥ १ ॥

ऋष्व॑स्त्वामिन्द्र॒ शूर॒ जातो॑ दासी॒र्विशः॑ सूर्येण॑ सहाः ।
गुहा॑ हितं॒ गुह्यं॑ गूळ॒हम॑प्सु वि॒भ्रम॑सि प्र॒स्रव॑णे न सोम॑म् ॥ २ ॥

ऋष्व॑ । त्वन् । इन्द्र॒ । शूर॒ । जातः । दासीः । विशः । सूर्येण॑ । सहाः ।
गुहा॑ । हितम् । गुह्यम् । गूळ॒हम् । अ॒प्सु । वि॒भ्रम॑सि । प्र॒स्रव॑णे । न । सोम॑म् ॥ २ ॥

वेङ्कट० ... । गुहायाम् निहितम् अत एव गुह्यम् गूढम् उदकेषु भरामः । तुभ्यम् सोमम्
प्रस्रवणे इव उदकमिति ॥ २ ॥

अ॒र्यो वा गि॒रौ अ॒र्भ्यर्च॑ वि॒द्वानृषी॑णां वि॒प्रः सुप्र॑ति च॒क्रानः॑ ।
ते स्या॑म॒ ये र॒णय॑न्त॒ सोमै॑रे॒नोत॑ तुभ्यं॒ रथो॑ळ॒ह भक्षैः॑ ॥ ३ ॥

अ॒र्यः । वा । गि॒रः । अ॒भि । अ॒र्च॑ । वि॒द्वान् । ऋषी॑णाम् । वि॒प्रः । सुप्र॑तिम् । च॒क्रानः॑ ।
ते । स्या॑म । ये । र॒णय॑न्त । सोमैः । ए॒ना । उ॒त । तुभ्य॑म् । रथो॑ऽऽऽऽ । भ॒क्षैः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इन्धरः इव स्तुतीः । अभि पूजय जानन् ऋषीणाम् मेधावी सुष्टुतिम् कामयमानः । ते ययम्
स्याम ये स्वाम् भरिषमन् सोमैः अनेन स्वोद्रेण । भवि च तुभ्यम् रथेन दद्यामानः भक्षै
च दीति तुभ्यं इति ॥ ३ ॥

इ॒मा म॑त्सेन्द्र॒ तुभ्यं॑ दामि॒ दा नृ॑म्यो नृ॒णां शूर॑ शर्वः ।
तेभि॑र्म॒व म॑क्र॒नुये॑षु चाक॒न्नुत॑ त्राय॒स्व गृ॑ण॒त उ॒त स्ती॑न् ॥ ४ ॥

इ॒मा । म॑त्से । इन्द्र॒ । तुभ्य॑म् । दामि॒ । दाः । नृ॑म्यः । नृ॒णाम् । शूर॒ । शर्वः ।
तेभिः । म॒व । म॑क्र॒नुः । ये॒षु । चाक॑न् । उ॒त । त्राय॑स्व । गृ॒णतः । उ॒त । स्ती॑न् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० इमानि स्तोत्राणि इन्द्र ! तुभ्यम् अहम् अशसिषम् । देहि मेतृणाम् अस्माकं स्वभूतेभ्य
तुभ्य बलम् शूर ! । तै च भव सकर्मा येषु स्तुतिं कामयस । अपि च त्रायस्व स्तुवत
अपि च तेषां गृहान् इति ॥ ४ ॥

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्वा उत स्तवसे वेन्यस्याकैः ।

आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारुर्मिर्न निमैर्द्रवयन्त वक्ताः ॥ ५ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्वा । उत । स्तवसे । वेन्यस्य । अकैः ।
आ । य । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वा । ऊर्मि । न । निमै । द्रवयन्त । वक्ता ॥ ५ ॥
वेङ्कट० श्रुधि ह्वानम् इन्द्र । शूर । पृथे । अपि च स्तुयस, वेन्य, पृथि तस्य स्तोत्रै । य पृथि
आ स्वरति अभिष्टुवति तत्र उदकवन्तम् योनिम् । तस्य स्तुनय ऊर्मय इव निमै द्रवन्ति
इति ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षष्ठो वर्गः ॥

[१४९]

अर्चन् हरण्यस्तूप ऋषि । सविता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदहत् ।

अश्वमिवाधुक्षुर्निमन्तरिक्षमतूर्तं बद्धं सविता समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यन्त्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता । द्याम् । अदहत् ।
अश्वम् । अश्वम् । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् । अतूर्तम् । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥
वेङ्कट० अर्चन् हरण्यस्तूप । सविता यमनसाधनै तेजोभिः पृथिवीम् स्वे स्थाने अरमयत् ।
अपि वा अस्कम्भने अन्तरिक्षं सविता द्याम् अदहत् । अश्वमिव धुक्षे घनानि अधुक्षत्
उदकानि मेघम् अन्तरा निवसन्तम् अपि च अतीरे बद्धम् ॥ १ ॥

यत्रा समुद्रः स्कम्भितो व्यौनदपां नपात् सविता तस्य वेद ।

अतो भूरत आ उत्थितं रजोऽतो द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कम्भितः । वि । औनत् । अपां । नपात् । सविता । तस्य । वेदः ।
अतः । भू । अतः । आ । उत्थितम् । रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥
वेङ्कट० अस्मात् एव "द्यावापृथिवी अप्रथेताम्" इति ॥ २ ॥

पथेदमन्यदेमवद्यजत्रमर्मत्यस्य शुर्वनस्य भूना ।

मुपणो अङ्ग सवितुर्गुरुत्मान् पूरो जातः स उ अस्यानु धर्म ॥ ३ ॥

१. पूरः मूको २. नास्ति मूको ३-३. नास्ति मूको ४. क्रमेण या. (१०, ३१)
स्याकृतात् ५. यातावये मूको.
१४-४८१

पुक्षा । इदम् । अन्यत् । अमुयत् । यजप्रम । अर्मायैरय । मुयैरय । मुना ।
गुडपूर्णः । अह । मयितुः । गुह्यमान् । पूर्णः । जातः । गः । ॐ इति । अह्य । अगु । धर्म ॥ ३ ॥

येष्टुष्ट० प्रातः सविता प्राबुभेवति, पश्चात् इदम् अग्नय देवताताम् अग्नयैः सविता सविता
महर्षेण भवति । तत्र सविता सुवतः आदित्यदयः' गरणशब्द अह पूर्णः जातः । गः अ
अय सविता अगु गच्छति पर्येति ॥ ३ ॥

गार्थश्च ग्रामं ययुधिरिवाश्वान वाश्वेव वृत्तं सुमना दृष्टाना ।

पतिरिव जायाममि नो न्येतु धर्ता दिवः सविता विश्वधारः ॥ ४ ॥

गार्थः इय । ग्रामम् । ययुधि इय । अश्वान । वाश्वेव । सुमना । दृष्टाना ।
पतिः इय । जायाम । अमि । नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वधारः ॥ ४ ॥

येष्टुष्ट० गार्थश्च इय ग्रामार्थान् अग्नय सविता अमि गच्छतु इति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथा त्वाऽऽहिरमो जुह्वं यजं अभिन ।

एवा त्वाच्येयमे वन्दमानः सोमयेवाहं प्रति जागराहम् ॥ ५ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितुः । यथा । त्वा । आहिरमो । जुह्वं । यजं । अभिन ।
एव । त्वा । अनेन । अयेन । वन्दमान । सोमयेव । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥

येष्टुष्ट० हे सविता ! यथा त्वाम् अहिरमो आहूतवान्, एवम् आहूतवान् अभिन अनेन गार्थे
मम पिता हिरण्यस्तूपः । एवम् त्वाम् पुन अयेन यदि वक्ष्याम्य वन्दमानः सोमयेव इय
अंशुम् प्रति जागर्हि अहम्, अभिन गच्छति इति ॥ ५ ॥

'इति अहमाष्टके अहमाश्वये गमसो वर्यः' ॥

[१५०]

'मृगीको नागिष्ट क्रियः । अग्नयेयता । मृगीको इत्यम्, ४-० उपरिहारायांनिधी, अग्नये लगनी वा ।

समिददियुन् समिदये देवेभ्यो हव्यवाहन ।

आदित्ये मृष्टैर्वसुमिन् आ गंहि मृष्टीकार्यं न आ गंहि ॥ १ ॥

समिदः । दियुन् । समि । हव्यम् । देवेभ्यः । हव्यवाहन ।
आदित्ये । मृष्टैः । वसुमिन् । न । आ । गंहि । मृष्टीकार्यं । न । आ । गंहि ॥ १ ॥

येष्टुष्ट० मृगीको नागिष्टः । समिद अग्नय मृष्टैर्वसुमिन् ॥ १ ॥ हव्यम् देवायम् हव्यवाहन ।
आदित्यादित्यः मृष्ट अहमाह आ गच्छ मृष्टीकार्यम् इति ॥ १ ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे मृळीकार्य हवामहे ॥ २ ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वच । जुजुषाण । उपऽआगहि ।

मर्तास । त्वा । समऽधान । हवामहे । मृळीकार्य । हवामहे ॥ २ ॥

वेङ्कट० इदम् हवि इमाम् च स्तुतिम् सेवमान उपागच्छ^१ । मनुष्या त्वाम् समिध्यमान^१ हवामहे कल्याणाय सुखाय इति ॥ २ ॥ तिस्र उत्तरा निगदसिद्धा ।

त्वाम् जातवेदसं विश्ववारं गृणे धिया ।

अग्ने देवाँ आ वह नः प्रियव्रतान् मृळीकार्य प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातऽवेदसम् । विश्वऽवारम् । गृणे । धिया ।

अग्ने । देवान् । आ । वह । न । प्रियऽव्रतान् । मृळीकार्य । प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० धी मज्ञा, तया स्तौमि ॥ ३ ॥

अग्निर्देवो देवानामभवत् पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरे ।

अग्निं महो धनसातावहं हुवे मृळीकं धनसातये ॥ ४ ॥

अग्नि । देव । देवानाम् । अभवत् । पुरऽहित । अग्निम् । मनुष्या । ऋषय । सम् । ईधिरे ।

अग्निम् । मह । धनऽसातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनऽसातये ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अग्निम् मह महान्तम् धनलाभाय युद्धाय वा ॥ ४ ॥

अग्निरग्निं भरद्वाजं गर्विष्ठिं प्रार्थन्तुः कर्णं व्रसदस्युमाहवे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकार्य पुरोहितः ॥ ५ ॥

अग्नि । अग्निम् । भरत्स्वाजम् । गर्विष्ठिम् । प्र । आवत् । न । कर्णम् । व्रसदस्युम् । आऽहवे ।

अग्निम् । वसिष्ठ । हवते । पुरऽहित । मृळीकार्य । पुरऽहित ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अग्निं अग्न्यादीन् जरक्षत् अस्मदीय । त वसिष्ठपुत्र केतचिद् राजा पुरोहित हवते सुखार्थम् इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याय अष्टमो वक्त्र ॥

[१५१]

^१अग्ना कामायनी ऋषिका । अग्ना देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

अद्वयाग्निः समिध्यते अद्वया हवते इति ।

अग्ना मगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।
श्रद्धाम् । भर्गस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयाममि ॥ १ ॥

वेङ्कट० श्रद्धा 'कामायनी । श्रद्धम्' । श्रद्धया अग्निः मम् इध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धाम्
भार्गवस्य प्रधानाऽङ्गे अवस्थिताम् वचसा आ वेदयामः परेषां यूम् इति ॥ १ ॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः ।
प्रियम् । भोजेषु । यज्वस्व । इदम् । मे । उदितम् । कृधि ॥ २ ॥

वेङ्कट० ते श्रद्धे । इदं मदीयं वचनम् । श्रद्धे । प्रयच्छतः प्रदिशतः च प्रियम् कुरु । प्रियम्
भोजकेषु यजमानेषु, प्रियम् अस्माकम् उदितम् कुरु श्रद्धां रचय ताम् इति ॥ २ ॥

यथा देवा अमुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे ।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । अमुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषु । चक्रिरे ।
एवम् । भोजेषु । यज्वस्व । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ॥ ३ ॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुर्गोषा उपासते ।
श्रद्धां हृदय्ययाकृत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुर्गोषाः । उप । आसते ।
श्रद्धाम् । हृदय्यया । आकृत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

वेङ्कट० श्रद्धाम् देवाः यजमानाः वायुरक्षिता एव आसते । श्रद्धाम् एव हविं अभिवाये जाते उपासते ।
श्रद्धया एव विन्दते धनम् इति ॥ ४ ॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मृष्यंदिनं परि ।
श्रद्धां मूर्धस्य निमृचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः ॥ ५ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मृष्यंदिनम् । परि ।
श्रद्धाम् । मूर्धस्य । निमृचि । श्रद्धे । श्रद्धे । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० प्रातः मध्यन्दिने सायम् च श्रद्धाम् एव हवामहे । अद्दे । मत्मानं भोजेषु श्रद्धापय इति ॥५॥

^२इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये नवमो वर्गः^३ ॥

[१५२]

^१शासो भारद्वाज ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः^४ ।

शास इत्था महौ अस्यमित्रखादो अद्भुतः ।

न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

वेङ्कट० शासो भारद्वाजः । शासिता त्वं 'सत्यमेव महान्' असि मित्राणां मक्षयिता आश्रय-
भूतः, न यस्य हन्यते परैः सखा, न च जीयते कदा चन इति ॥ १ ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।

वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकुरः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः । विशः । पतिः । वृत्रहा । विमृधः । वशी ।

वृषा । इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमपाः । अभयंकुरः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अविनाशस्य दाता^५ प्रजापतिः वृत्रहा विशेषेण बाधकः स्वतन्त्रः । इया इन्द्रः इति
स्पष्टम् ॥ २ ॥

वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू रुज ।

वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । अमित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० वि जहि रक्षः^६ । वि जहि च मृधः । वि रुज च शत्रोः हनू । वि जहि मृधम् इन्द्र ।
वृत्रहन् । अमित्रस्य अभिदासतः ॥ ३ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।

यो अस्मा अभिदासत्यर्धं गमया तमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अर्धम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

१. मां मृको. २. २. नास्ति मृको. ३. ३. १. यदेवमम् मृको. ४. न मृको. ५. ४. १. १.
मृको. ६. विमः मृको.

वेङ्कट० 'प्रतिप्रथिणो राजानो मृध' इति बोधायन । वि नहि इन्द्र ! अस्माकम् मृध, नीग
यच्छ सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छत । अथरम् तम वम् गमथ, य अस्मान् समिक्षयति
इति ॥ ४ ॥

अपेन्द्र द्विपुतो मनोऽपु जिह्यासतो वृधम् ।

वि मुन्योः शर्म यच्छ वरीयो यवया वृधम् ॥ ५ ॥

अप । ५-ट् । द्विपुत । मन । अप । जिह्यासत । वृधम् ।

वि । मुन्यो । शर्म । यच्छ । वरीयो । यवया । वृधम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अप नहि इन्द्र ! द्विपुत मन । अप नहि च वेनुमिच्छत आयुधम् । वि यच्छ उपगमय
माम् अभिमन्यमानस्य सुखम् । उरुवरम् भारतीय वज्रम् यवय विसृज्य इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये दशमो वर्गः' ॥

[१५३]

'देवचामय इन्द्रमातर कथिका । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः' ।

ईह्वर्यन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईह्वर्यन्ती । अपस्युव । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० देवचामय इन्द्रमातर । पुत्रम् इव इतस्तत् चलयन्त्य कर्म इच्छन्त्य लालनम् । इन्द्रम्
जातम् तप आमत सेवमाना सुवीर्यम् ॥ १ ॥

त्वमिन्द्र नलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । वृषत् । अग्नि । सहस । जात । ओजस । त्वम् । वृषन् । वृषो । इत् । असि ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र ! बलान् अधि-जात, तथा सहमानात् ओजस च । त्वम् वृषन् । इति इव
भवसि कामानाम् ॥ २ ॥

त्वमिन्द्रामि वृषद्वा व्यन्तरिक्षमतिरः । उद् द्यामस्तम्ना ओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृषद्वा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिर । उद् । द्याम् । अस्तम्ना । ओजसा ॥ ३ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र ! अग्नि वृषद्वा । वि स्त्रातितवानसि अन्तरिक्षम् । दिवम् च उद् अस्तम्ना । वृषद्वा ॥ ३ ॥

त्वमिन्द्र सजोषममर्कं विमर्षि वाहोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषमम् । अर्कम् । विमर्षि । वाहो । वज्रम् । शिशान् । ओजसा ॥ ४ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र ! सजोषम् अर्कनीयम् धारयति वाहो वज्रम् शीघ्रीशुर्वद्वा वाहन ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्राभिभूरासि विद्यां ज्ञातान्योजसा । स विश्वा भुव आभवः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभू । असि । विश्वा । ज्ञातानि । ओजसा । स । विश्वा । भुव । आ । अभवः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० त्वम् इन्द्र । अभिभवसि विश्वानि ज्ञातानि बलेन । स त्वम् विद्या भूमी आ भवसि
अरान् हव नेमि ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकादशो वर्गः’ ।

[१५४]

‘यमी वैवस्वती ऋषिका । भाववृत्त देवता । अनुष्टुप् छन्दः’ ।

सोम एकेभ्यः पवते घृतमेक उपसते ।

येभ्यो मधु प्रधावति तौश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ १ ॥

सोम । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एके । उप । आसते ।

येभ्यः । मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

वेङ्कट० यमी । भाववृत्तम् । मृता पुरुषा यान् यान् यमेन प्रणीता गच्छन्ति नानाविधैः कर्मभिः ।
तत् यमाय यमी स्वसा कथयामास । तदिदं भाववृत्तं नाम सूक्तं वैश्वदेव मेन
शौनक (तु वृदे ८, ५९), यामम्^२ अपरे मन्यन्त इति । सोम एकेभ्यः पवत यष्टृभ्यः ।
अथ अपरं घृतम् उप आसते । तथा अपरेभ्यः मधु प्रधावति तास्तान् पश्चान् मृतोऽपि कर्मभिः
अपि गच्छति, गच्छ त्वम् इति वेति ॥ १ ॥

तपसा ये अनाधृष्यास्तपसा ये स्वर्ग्युः ।

तपो ये चक्रिरे महस्ताँश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्या । तपसा । ये । स्वर्ग्युः ।

तप । ये । चक्रिरे । मह । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तपसा ये भवन्ति अनाधृषा, तपसा ये स्वर्गम् गता, तप ये कृतवन्त महत्,
तान् चित् एव अपि गच्छतात् ॥ २ ॥

ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरांसो ये तनूत्यजः ।

ये वा सहस्रदक्षिणास्ताँश्चिदेवार्पि गच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरांस । ये । तनूत्यजः ।

ये । वा । सहस्रऽदक्षिणा । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धेति ॥ ३ ॥

ये चित् पूर्वं ऋतुमापं ऋतावान् ऋतावृधः ।

पितॄन् तपस्वतो यम् तर्धिदेवापि गच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वं । ऋतुऽसापं । ऋतुऽवान् । ऋतुऽवृधः ।

पितॄन् । तपस्वत । यम् । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० ये चित् पूव तपस्पृश सत्यवन्त सत्येन वृद्धा, तान् पितॄन् तपस्वत^१ यम् ।
अपि गच्छतात्^२ ॥ ४ ॥

सहस्रणीथाः क्रम्यो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यम् तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥

सहस्रऽनीथा । क्रम्य । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् ।

ऋषीन् । तपस्वत । यम् । तपऽजान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० बहुगणयना क्रम्य ये रक्षन्ति सूर्यम्, तान् ऋषीन् तपस्वत इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वादशो वर्गः^२ ॥

[१५५]

^१शिरिम्बिठो भारद्वाज ऋषिः । अलक्ष्मीप्र देवता, द्वितीयातृतीययोर्गणस्पति,
पञ्चम्या विश्वे देवा । अनुष्टुप् छन्दः^२ ।

अरायि काणे विरुटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वंभिस्तेभिष्य्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विरुटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य । सत्त्वंभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

वेङ्कट० कात्यायन — 'अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽल्क्ष्मीप्र द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पते, अन्वा
वैश्वदेवो' (अथ २, १०, १५५) । जातिदेवस्या वेति । अदानशीले ! अक्ष्णा काण ! विनाम्य
गतिके ! पर्वतम् गच्छ सदा शब्दकारिणि^१ । शिरिम्बिठस्य मम ते कर्मणि स्वाम् नाशयाम ।
निरुक्त (६, १०) अष्टम्यम् इति ॥ १ ॥

चूतो इतश्चूतामृतः सर्वा भूणान्यार्षी ।

अरार्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गादुपनिहि ॥ २ ॥

च॒त्तो इति । इ॒तः । च॒त्ता । अ॒मुतः । स॒र्वी । भ्रू॒णानि । अ॒रुपी॑ ।
आ॒र्य्यम् । ब्र॒ह्मणः । प॒ते । तीक्ष्ण॑ऽशृङ्ग । उ॒त्ऽऽकृ॒पन् । इ॒हि ॥ २ ॥

वेङ्कट० निरस्ता अस्मात् लोकात्, निरस्ता च अमुतः । सर्वाणि भ्रूणानि गतवती यानि भूतानि
अगम् विभ्रति तेषु सर्वेषु स्थिता । अतश्च ताम् अप्रदात्रीम् ब्रह्मणः पते । तीक्ष्णशृङ्ग !
उद्भिन्दन्^१ गच्छ इति ॥ २ ॥

अ॒दो यदा॑रु प्ल॒वते॑ सिन्धोः प॒ारे अ॒पुरु॑षम् ।
तदा र॑मस्व दु॒र्हनो॑ तेन॒ गच्छ॑ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अ॒दः । यत् । दा॑रु । प्ल॒वते॑ । सिन्धोः । प॒ारे । अ॒पुरु॑षम् ।
तत् । आ । र॑मस्व । दु॒र्हनो॑ इति दुः॒ह॒नो । तेन॑ । ग॒च्छ । प॒रः॒ऽतर॑म् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एतत् यत् दारु प्लवते^१ समुद्रस्य पारे नेतृपुरुषरहितम्, तत् त्वम् आ रुहस्व अलक्षिम् !
दुर्मुखि !, तेन गच्छ दूरम् इति ॥ ३ ॥

यद्वा प्रा॒चीरज॑गन्तोरो॑ मण्डू॒रधा॑णिकीः । ह॒ता इन्द्र॑स्य श॒त्रवः॑ सर्वे बु॒द्बुद॑याशिवः ॥ ४ ॥

यत् । ह । प्रा॒चीः । अ॒जग॑न्त । उ॒रः । म॒ण्डू॒रधा॑णिकीः ।
ह॒ताः । इन्द्र॑स्य । श॒त्रवः॑ । सर्वे॑ । बु॒द्बुद॑ऽयाशिवः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यदा खलु यूयम् इन्द्रस्य उरसः निर्गताः असुरान् प्रति प्राचीः अगच्छत द्वे मण्डू-
रधाणिकीः !^१ मदकरयोनिकाः !^२ स्त्रियो हि भूत्वा निरगच्छन्नरुदस्यः । तदानीम् हताः इन्द्रस्य
शत्रवः सर्वे जलबुद्बुदयशस्काः ॥ ४ ॥

प॒रिमे॑ गा॒र्मने॑षत् प॒र्यग्नि॑म॒हृषत् । दे॒वेष्व॑क्र॒तु श्र॒वः क॒ इमाँ॑ आ द॒धर्ष॑ति ॥ ५ ॥

प॒रि । इ॒मे । गा॒र्म । अ॒ने॒षत् । प॒रि । अ॒ग्निम् । अ॒हृष॑त् ।
दे॒वेषु॑ । अ॒क्र॒तु । श्र॒वः । कः । इ॒मान् । आ । द॒धर्ष॑ति ॥ ५ ॥

वेङ्कट० परित नयन्ति इमे अलक्ष्मीविनाशार्थम् गाम् गृहे शतपः । परि हरन्ति च अग्निम् ।
देवेषु च कुर्वन्ति हविः । कः इमान् आ धर्षयति ॥ ५ ॥

“इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोदशो वर्गः” ॥

[१५६]

“केतुराग्रेय ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः” ।

अ॒ग्निं हि॑न्वन्तु नो धि॒यः स॒प्तिमा॑शु॒र्मिवा॑जिपुं । तेन॑ जे॒प्स ध॑न॒धनम् ॥ १ ॥

१. <आरिष्वत्-(<✓क्र। वृ. टि. वैप १)। २-२. “इति” मूको. ३. प्लव ...ते मूको
४. लक्षि मूको. ५. “रधाणि किं मूको ६. “कं योनि” मूको. ७-७. नास्ति मूको.
३-४८२

अग्निम् । द्विन्यन्तु । न । धियः । सप्तम् । आशुम् । इव । आजिपु । तेन । जेष्म । धनम् । धनम् ॥ १ ॥

षेष्टट० केतुराग्ने । अग्निम् प्रेरयन्तु अस्माकम् कर्माणि सरणशीलम् इव अश्वम् युद्धेषु । तेन जयेम सर्वं धनम् इति ॥ १ ॥

यया गा आकरामहे मेनेयाम्ने तवोत्पा । तां नो द्विन्य मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गा । आऽकरामहे । मेनेया । अग्ने । तव । ऊत्पा । ताम् । न । द्विन्य । मघत्तये ॥ २ ॥

षेष्टट० यया पशून् आकुर्मं सेनया अग्ने । तव रक्षणेन रक्षितया, ताम् अस्माकम् प्रेरय धन-
शानाय ॥ २ ॥

अग्ने स्पूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमुदिरनम् । अहधि स वृत्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्पूरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् ।
अहधि । सम् । वृत्तयं । पणिम् ॥ ३ ॥

षेष्टट० आ भर अग्ने । स्पूरम् रयिम् विस्तीर्णम् गन्तावयुक्तम् । स्पष्टं कुर्वन् अन्तरिक्षम्
तमोऽभिभूतं स्वतेजसा अमय पणिम् इति ॥ ३ ॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो द्विषि । दधुज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहय । द्विषि । दधत् । ज्योति । जनैभ्यः ॥ ४ ॥

षेष्टट० अजरम् नक्षत्रम् सूर्यम् च अम । स्वम् दिवि आ रोहय प्रयच्छन् ज्योति मनुष्येभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने केतुर्निशामसि प्रेष्टः श्रेष्ठ उपस्पृशत् । वोधां स्तोत्रे वयो दधत् ॥ ५ ॥

अग्ने । केतु । निशाम् । असि । प्रेष्ट । श्रेष्ठ । उपस्पृशत् ।
वोधं । स्तोत्रे । वयं । दधत् ॥ ५ ॥

षेष्टट० अग्ने । प्रजापते निशाम् भवसि विषयतः प्रशस्यतम ममीषे सीदन् । स्तोत्रे मयम् अश्वम्
प्रयच्छन् भवामीति शुच्यस्व इति ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये ऋग्वेदो वसं’ ॥

[१५७]

‘भुवनं आप्यम कर्त्तुं, माधमो वा भीवन । विश्वे देवा देवता । द्विषदा त्रिष्टुप् उग्र’ ।

इमा तु ऊं सूर्या मीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । तु । ऊम् । सूर्या । मीषधाम । इन्द्र । च । विश्वे । च । देवा । १ ॥

वेङ्कट० भुवन आप्तयः । इमानि शिप्रम् भुवनानि वयं साधयामः । अस्माकम् इन्द्रः च विश्वे च देवाः सानि साधयन्तु इति ॥ १ ॥

यज्ञं च नस्तन्वै च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीक्लपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीक्लपाति ॥ २ ॥

वेङ्कट० यज्ञम् शरीरम् पुत्रम् च अस्माकम् इन्द्रः आदित्यैः सह कल्पयतु इति ॥ २ ॥

आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सर्गणः । मरुद्भिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० आदित्यैः मरुद्भिः च इन्द्रः सहितः अस्माकम् भवतु रक्षिता अङ्गानाम् ॥ ३ ॥

हत्वाय देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० असुरान् हत्वा यदा देवाः देवत्वम् गता जगत् अभिरक्षमाणाः । उत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ४ ॥

प्रत्यश्चर्मर्कमनयञ्छर्चीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ५ ॥

प्रत्यश्चर्म । अर्कम् । अनयन् । शर्चीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥

वेङ्कट० तदानीम् अभिसुखम् आदित्यम् अनयन् प्रज्ञाभिः । अनन्तरम् एव उदकम् च गमन-
शीलम् परि अपश्यन् इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके सप्तमाध्याये पञ्चदशो वर्गः ॥

[१५८]

^१चक्षुः सौर्यं ऋषिः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः, द्वितीया स्वराद् ।

सूर्यो नो दिवस्पातु वार्तां अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वार्ताः । अन्तरिक्षात् । अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

वेङ्कट० चक्षुः सौर्यः । दिवः रक्षणम् तत्रत्येभ्यो रक्षणम् इति ॥ १ ॥

जोषां सवितर्यस्य ते हरः शतं सुवाँ अर्हति । प्राहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोषां । सवितः । र्यस्य । ते । हरः । शतम् । सुवान् । अर्हति । प्राहि । नः । दिद्युतः । पतन्त्याः ॥ २ ॥

वेङ्कट० सेवस्व अस्मान् सवितः, यस्य तत्र स्वमूलम् हरः तेजो बहून् सोमान् अर्हति ।
प्राहि अस्मान् आयुधात् पततः शत्रोः ॥ २ ॥

चक्षुर्नो देवः संविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ३ ॥

चक्षु । न । देव । संविता । चक्षु । न । उत । पर्वत । चक्षु । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० एते अस्मभ्यम् चक्षुः प्रयच्छन्तु इति ॥ ३ ॥

चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ४ ॥

चक्षु । न । धेहि । चक्षुषे । चक्षु । विख्यै । तनूभ्यः । सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

वेङ्कट० चक्षुः अस्माकम् देहि दर्शनाय । चक्षुः पुत्रेभ्य च विशेषेण दर्शनाय । सम् च वि च इदम् जगत् वयम् पश्येम इति ॥ ४ ॥

सुसन्दर्शं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥

सुसन्दर्शम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि । पश्येम । नृचक्षसः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सुष्ठु सम्पश्यन्तम् त्वाम् वयम् प्रति पश्येम सूर्य । विविधम् च पश्येम कौकिकानां नृणां दृष्टार ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षोडशो वर्गः’ ॥

[१५९]

‘षोडोमी शची ऋषिः । सैव देवता । अनुष्टुप छन्दः’ ।

उदसौ सूर्यो अगादुदयं माम्भो भगः । अहं तद्विद्वला पतिमभ्यस्ताक्षि निपासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्य । अगात् । उत् । अयम् । माम्भः । भगः ।

अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । अस्ताक्षि । निऽमस्तहिः ॥ १ ॥

वेङ्कट० षोडोमी शची आत्मानं तुष्टाव । उत् अगात् अयम् सूर्यं ज्ञातिः । तथा माम्भः च अयम् भगः सोमायम् । अहम् तत् सोमायम् लभमाना पतिम् अभि प्राप्नुयाम् अभिभवन्ती सपत्नी ॥ १ ॥

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विमार्चनी । ममेदनु क्रतुं पतिः सेवानायां उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विमार्चनी ।

मम । इत् । अर्जु । क्रतुम् । पतिः । सेवानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् पञ्चमूला । अहम् उच्छिष्टा । अहम् उद्गूणी निपाणाम् विभावनी । मम एव प्रजालम् अनु उपाचरति पतिः सपत्नी सहमानाया ॥ २ ॥

मम पुत्राः शत्रुहणोऽप्यो मे दुरिता विसाद् ।

उताहर्मन्मि मंजुया पत्यो मे शोर्व उचमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्रा । शत्रुऽहने । अयो इति । मे । दुहिता । विराट् ।

उन । अहम् । अस्मि । समऽजया । पत्यौ । मे । श्लोक । उत्तम ॥ ३ ॥

वेङ्कट० मम पुत्रा शत्रूणां हन्तार । अपि च मम दुहिता विराट् । अपि च अहम् अस्मि सम्यग् जेत्री । पत्यौ मे श्लोक उत्तम भवति ऋषिभिः कृत ॥ ३ ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यर्भवद् द्युम्युत्तमः । इदं तदाकि देवा असपत्ना किलाभुम् ॥४॥

येन । इन्द्र । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्तम ।

इदम् । तत् । अकि । देवा । असपत्ना । किल । अभुम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्र हविषा कर्मवान् अभवत् यशस्वी च उत्तम, इदम् तत् क्रियते हवि देवा । तत्र प्रयोजनम् — सपत्नीरहिता अहम् अभवम् इति ॥ ४ ॥

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी । आवृक्षमन्यासा वर्चो राधो अस्थेयसामिन् ॥५॥

असपत्ना । सपत्नऽघ्नी । जयन्ती । अभिऽभूवरी ।

आ । अवृक्षम् । अन्यासाम् । वर्च । राध । अस्थेयसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० सपत्नीरहिता सपत्नीनां हन्त्री जयन्ती अभिभवन्ती शीला आ वृक्षानि अन्यासाम् सपत्नीनाम् तेज, यथा घनम् अस्थेयसाम् आवृश्नन्ति स्थेयास ॥ ५ ॥

समजैषमिमा अहं सपत्नीराभिभूवरी । यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥६॥

सम् । अजैषम् । इमा । अहम् । सपत्नी । अभिऽभूवरी ।

यया । अहम् । अस्य । वीरस्य । विराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

वेङ्कट० सम् अजैषम् इमा अहम् सपत्नी अभिभवन्ती च, यथा अहम् अस्य वीरस्य इन्द्रस्य विराजानि जनस्य च लौकिकस्य ॥ ६ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तदशो वर्गः ॥

[१६०]

‘पूर्णो वैश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ।

तीव्रस्याभिर्वयसो अस्य पाहि सर्वथा वि हरी इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुम्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽर्वयस । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।

इन्द्र । मा । त्वा । यजमानास । अन्ये । नि । रीरमन् । तुम्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

वेङ्कट० पूरणो वैधामित्र । तीव्ररसम् अभिगताग्रम् असुम् पिब । सर्वस्य आध्याने गन्तारौ अथौ इह वि सुख । अवशिष्ट स्पष्टम् इति ॥ १ ॥

तुभ्यं सुतास्तुभ्येमु सोत्तासुस्त्या गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमय सनं जुषाणो विश्वस्य त्रिद्वौ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुता । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्तास । त्याम् । गिर । श्वात्र्या । आ । ह्वयन्ति ।
इन्द्र । इदम् । अथ । सनम् । जुषाण । विश्वस्य । त्रिद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० तुभ्यम् अभिषुता, तुभ्यम् एव अभिषातव्या । ताम् हतौतार सुखस्य उरगादका आ ह्वयन्ति । शिष्ट स्पष्टम् इति ॥ २ ॥

य उशता मनेसा सोममस्मै मर्षदृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छामस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

य । उशता । मनेसा । सोमम् । अस्मै । मर्षदृदा । देवकाम । सुनोति ।
न । गा । इन्द्र । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तम् । इत् । चाम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य कामयमानेन मनसा सोमम् अस्मै सर्वण हृदयेन दधमिन्द्र कामयमान सुनोति, तस्य पशुम् इन्द्रः परस्मै शत्रवे न परा ददाति । प्रशस्तम् एव अस्मै कल्याणम् करोति ॥ ३ ॥

अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।

निररन्तौ मधवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुस्पष्ट । भवति । एष । अस्य । य । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।
'नि । अरन्तौ । मधवा । तम् । दधाति' । ब्रह्मद्विष । हन्ति । अननुदिष्ट ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रस्पष्टकर्मा भवति अयम् इन्द्र अस्य, य अस्मै धनवान् अवि न अभिषुणोति सोमम् ।
नि दधानि निरन्तौ सन्धौ मधवा तम्' रात्रिर्वाधिते दशे', यद्वा रमणीयधनवर्जित, कर्मद्विष हन्ति अप्रचादित ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे तपोपगन्तुः उ ।

आभूर्पन्तस्ते सुमती नवाया वयमिन्द्र स्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्त । गव्यन्त । वाजयन्त । हवामहे । त्वा । उपगन्तु । ऊँ इति ।
आभूर्पन्त । ते । सुमती । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । स्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अश्वम् गाम् अश्वम् च इच्छन्त स्वाम् इह उपगन्तुम् हवामहे । अभिभविषुमिच्छन्तः तव सुमती नवायाम् वयम् इन्द्र । स्वाम् सुव्यकरम् हुवेम इति ॥ ५ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टादशो वसोः' ॥

[१६१]

‘प्राजापत्यो यक्षमनाशन ऋषिः । इन्द्राग्नी राजयक्ष्मणं वा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः, पञ्चमी अनुष्टुप् ’ ।

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातयक्ष्मात् । उत । राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥

पेङ्कट० यक्षमनाशनः प्राजापत्यः । सूक्तं राजयक्ष्मणम् । मुञ्चामि त्वा हुतेन हविषा जीवितुम् अज्ञातयक्ष्मणेः अपि च राजयक्ष्मणः । यदि अपि एनम् ग्राहिः निर्ऋतिः स्वयमेव एतत् जग्राह, तस्याः इन्द्राग्नी । प्र मुमुक्तम् एनम् इति ॥ १ ॥

यदि क्षितायुर्पदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।

तमा हरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पर्षमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितायुः । यदि । वा । परेतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निर्ऋतः । एव ।

तम् । आ । हरामि । निर्ऋतेः । उपस्थात् । अस्पर्षम् । एनम् । शतशारदाय ॥ २ ॥

पेङ्कट० यदि क्षीणायुः, यदि अपि इतः परेतः, यदि अपि मृत्योः अन्तिकम् नीतः एव, तम् आ हरामि निर्ऋतेः उपस्थात् । अस्पर्षम् एनम् अनेकसंवत्सराय जीविताय । स्पृणोतिः आकर्षणकर्ता इति । ‘स्पर्षं देवा आदित्यं स्वर्गं लोकम् अम्पारयन्’ (तेजो १, २, ४, ३) इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सहस्राक्षेणं शतशारदेन शतायुषा हविषाहर्षमेनम् ।

शतं यथेमं शरदो नयातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेणं । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ । अहर्षम् । एनम् ।

शतम् । यथे । इमम् । शरदः । नयाति । इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽदुरितस्य । पारम् ॥ ३ ॥

पेङ्कट० बहुसूर्यदशनाद् बहुस्रक्षेणं शतशारदेन अत एव शतजीवितेन हृयमानेन हविषा आ हरामि एनम्, यथा एनम् शतम् शरदः नयति इन्द्रः विश्वस्य दुरितस्य पारम् इति ॥ ३ ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतम् वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता मृदस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् । छे शति । वसन्तान् ।

शतम् । इन्द्राग्नी इति । संविता । मृदस्पतिः । शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

वेङ्कट० रातम् जीव । बहुधा उक्ति तात्पर्येण वृत्ता । हेमन्ताद्युपलक्षितरातसरद आयु इमे देवा पुन प्रयच्छन्तु इति ॥ ४ ॥

आर्हापुं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्वाङ्गं सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुंश्च तेऽविदम् ॥ ५ ॥

आ । अर्हापुम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुन । आ । अगा । पुनऽनुव ।

सर्वेऽङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० आ हतवान् अस्मि त्वाम् यक्ष्मण । हृद्यवान् अस्मि त्वाम् । सुसृष्टं त्वम् पुन आ अगा पुनर्नव । य^२ पुन नवोऽभवत् स पुनर्नव । सर्वाङ्गः सकलम् ते चक्षुः आसीत् । सर्वम् च तव आयुः अविदम्^३ देवभ्यो हृद्यवान् अस्मि इति ॥ ५ ॥

^४ इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनविंशोऽंशः^५ ॥

[१६२]

^६ ब्राह्मो रक्षोहा ऋषि । रक्षोहा देवता अनुष्टुप् छन्दः^७ ।

ब्रह्मणाग्निः सैमिद्रानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । समऽविदान । रक्षऽहा । बाधताम् । इत ।

अमीवा । य । ते । गर्भम् । दुऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

वेङ्कट० रक्षोहा ब्राह्म । गर्भं स्रवे प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणत अग्नि सङ्गत रक्षोहा बाधताम् इत राक्षसम्, य ते गर्भम् कुत्सितनामा योनिम् आशेते अधितिष्ठति । गर्भो गृह्णातीति, योनिः^१ योति इति^२ ॥ १ ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

य । ते । गर्भम् । अमीवा । दुऽनामा । योनिम् । आऽशये ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । नि । कृव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

वेङ्कट० य तव गर्भम् अमीवा दुर्णामा^३ योनिम् आश्रय शेते, अग्नि तम् कृव्यादम् ब्राह्मणेन सह निर्-णाशयम् इति ॥ २ ॥

यस्ते हन्ति पुतर्पन्तं निपत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघामति तपितो नाशयाममि ॥ ३ ॥

१ नास्ति सूको २ यत् सूको, ३ अविन्दम् सूको ४ १. नास्ति सूको ५ = पापनाम क्रिमिरिति पा. (६.१२).

य । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसृत्स्नुम् । य । सरीसृपम् ।
जातम् । य । ते । जिघांसति । तम् । इत । नाशयामसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य ते भसीवा हन्ति पतयन्तम् गर्भम् अन्तर्निषीदन्तम् सर्पणशीलम् इति अवस्था क्रमण
कथिता । य ते जातम् जिघांसति, तम् इत नाशयाम ॥ ३ ॥

यस्तं ऊरु विहरत्यन्तरा दम्पती शयै ।

योनिं यो अन्तरारेळ्हि तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

य । ते । ऊरु इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्ऽपती । शयै ।
योनिम् । य । अन्त । आऽरेळ्हि । तम् । इत । नाशयामसि ॥ ४ ॥

वेङ्कट० य ते ऊरु विहरति विस्तारयति, अन्तरा च दम्पत्यो^१ शयै हिंसितुम् । य च योनी
निषिक्ते रेतसि अन्त प्रविश्य आरेळ्हि इति ॥ ४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

य । त्वा । भ्राता । पति । भूत्वा । जार । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । य । ते । जिघांसति । तम् । इत । नाशयामसि ॥ ५ ॥

वेङ्कट० एतेषु अन्यतमम् अधिष्ठाय यं त्वाम् उप निपद्यते इति ॥ ५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥

य । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । य । ते । जिघांसति । तम् । इत । नाशयामसि ॥ ६ ॥

वेङ्कट० य त्वाम् स्वप्नेन तमसा च मोहयित्वा निपद्यते इति ॥ ६ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये विंशो वक्त्रे ॥

[१६३]

^१विश्वदा काश्यप ऋषि । यक्षमनाशनं देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

अधीभ्यां ते नामिकाभ्यां कर्णाम्भ्यां छुनुंकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काञ्जिह्वाया वि शृहामि ते ॥ १ ॥

१. जान य यो वि^१; यो जान य अ^२. २ ११० मूको ३ ३ नास्ति मूको

अक्षीम्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुचुकात् । अर्धे ।

यक्षमेम् । शीर्षेण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । बृहामि । ते ॥ १ ॥

घेङ्कट० विवृहा काश्यप । सर्वाणि भ्रूहानि व्याप्य तिष्ठन्तम् यक्षमे ततस्तत वि बृहामि ।
शिरोऽन्तर्वर्ति मांस मस्तिष्कः ॥ १ ॥

ग्रीवाम्यस्त उष्णिहाभ्यः कीर्कसाभ्यो अनुकयात् ।

यक्षमे दोषण्यम् । मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि बृहामि ते ॥ २ ॥

ग्रीवाम्ये । ते । उष्णिहाभ्यः । कीर्कसाभ्यः । अनुकयात् ।

यक्षमेम् । दोषण्यम् । मंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ २ ॥

घेङ्कट० कण्ठस्था नाड्यो ग्रीवा । अवशिष्टानि चाक्षानि अभिधानविज्ञोऽवगन्तव्यानि । तिग्मद-
सिद्धान्वय सूक्तमिति ॥ २ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्षमे मर्तस्त्राभ्यां यक्तः प्लाशिभ्यो वि बृहामि ते ॥ ३ ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठो । हृदयात् । अधि ।

यक्षमेम् । मर्तस्त्राभ्याम् । यक्तः । प्लाशिभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ ३ ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्षमे श्रोणिभ्यां भासदाङ्गमेसो वि बृहामि ते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवद्भ्याम् । पार्णिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।

यक्षमेम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । भस्स । वि । बृहामि । ते ॥ ४ ॥

मेहनाद्वनंकरणाद्योमभ्यस्ते नृसेभ्यः ।

यक्षमे सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनंकरणात् । द्योमभ्यः । ते । नृसेभ्यः ।

यक्षमेम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ५ ॥

अङ्गादङ्गाद्योमोमो जातं पर्वणिपर्वाणि ।

यक्षमे सर्वस्मादात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ ६ ॥

अङ्गात् अङ्गात् । लोमोमो । जातम् । पर्वणिपर्वाणि ।

यक्षमेम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । बृहामि । ते ॥ ६ ॥

इति अष्टमाष्टक अष्टमाध्याये ऋग्वेदो वनं ॥

[१६४]

प्रचेता आङ्गिरस ऋषि । दु स्वप्ननाशन देवता । अनुष्टुप् छन्द, तृतीया त्रिष्टुप्, अस्त्या पङ्क्ति ।

अपेहि मनसस्पतेऽपं काम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अप । इहि । मनुस । पते । अप । काम । पर । चर ।

पर । निऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवत । मनः ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रचेता आङ्गिरस । दु स्वप्ननाशम् । अप गच्छ शीघ्रम् इत त्वम्^१ मनस पते, अप काम, पर चर, परस्तात् स्थिताया निर्ऋत्या आ चक्ष्व । कामे बहुधा भवति जीवत मन । त मा हिंसी इति मूढि इति आत्मान याचते इति ॥ १ ॥

भद्रं वै वरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रं वैवस्वते चक्षुर्वहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् ।

भद्रम् । वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवत । मनः ॥ २ ॥

वेङ्कट० भजनीयम् धनम् मनसा वृणते^१, भद्रम् च भद्रम्^२ रथे युञ्जन्ति, य कामान् समर्धयति । भद्रम् च चक्षुः कर्षन्ति वैवस्वते परलोकनीता कल्याणम् अनुतिष्ठन्ति । इत्थं बहुषु विनिहितम् जीवत मन इति ॥ २ ॥

यदाशसा निःशसाभिःशसोपारिम जाग्रतो यत् स्वपन्तः ।

अग्निर्विश्वान्यप दुष्कृतान्यजुष्टान्यारे अस्मद् दधातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निऽशसा । अभिऽशसा । उपऽआरिम । जाग्रत । यत् । स्वपन्तः ।

अग्नि । विश्वानि । अप । दुऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् आशसनेन निशसनेन अभिशसनेन च परविषयै उपगतवन्त जाग्रत यत् स्वपन्त^१ च, तानि विश्वानि दुष्कृतानि अग्नि अस्मत् आरे अप करोतु अभियाणि अस्माकम् इति ॥ ३ ॥

यदिन्द्र ब्रह्मणस्पतेऽभिद्रोहं चरामसि ।

प्रचेता न आङ्गिरसो द्विपता पात्वंहसः ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मण । पते । अभिऽद्रोहम् । चरामसि ।

प्रऽचेता । न । आङ्गिरस । द्विपताम् । पातु । अहस ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यद् वयम् अभिद्रोहम् इन्द्र । कर्मण पत । चराम, तथाऽपि अस्मान् प्रकृष्टशानः अग्नि द्विपताम् आहन्तु आधुधात् रक्षतु ॥ ४ ॥

१ १ नास्ति मूको. २. त मूको. ३ प्रपते मूको ४ अर्थ च मूको ५ पतः मूको

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानागसो वयम् ।

जाग्रत्स्वमः संकल्पः पापो यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु ॥ ५ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम् । अनागस । वयम् । जाग्रत्स्वम् । सम्स्कल्प ।
पाप । यम् । द्विष्म । तम् । स । ऋच्छतु । य । न । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥

पेङ्कट० जितवन्तः^१ वयम्, अद्य लब्धवन्त च अभिलषितम्, अभूम् च अपापा ।^२ जाग्रत्स्वमः
संकल्पः^३ जाग्रत सुखदुःखविषय संकल्प स्वप्नो रात्रौ भवति इत्यस्मिन्नर्थे शब्दोऽयम् ।
स पाप इवम् यम् वयम् द्विष्म तम् स ऋच्छतु, य च अस्मान् द्वेष्टि तम् ऋच्छतु इति ॥ ५ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वाविंशो वर्गः ॥

[१६५]

^१नैर्ऋत कपोत ऋषिः । विश्वे देवा ददता । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

देवाः कपोतं इषितो यदिच्छन् दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शं नो अस्तु द्विषदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

देवा । कपोतं । इषित । यत् । इच्छन् । दूत । नि ऽर्कृत्या । इदम् । आऽजगाम ।
तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निऽकृतिम् । शम् । न । अस्तु । द्विषदे । शम् । चतुष्पदे ॥ १ ॥

पेङ्कट० कपोतो नैर्ऋत । 'कपोतोपहतो प्रायश्चित्तम्, वैश्वदनम्' (ऋभ २, १०, १६५) । हे देवा । कपोत
^१देवै प्रेषित यत् इच्छन् अनर्थम्^२ दूत निर्ऋत्या इदम् गृहम् आजगाम, त स्तुम, कुम् च
निष्कृतिम् । तथा सति शम् अस्माकम् अस्तु द्विषदे, शम् चतुष्पद ॥ १ ॥

शिवः कपोतं इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शक्रनो गृहेषु ।

अग्निर्हि विप्रो जुपतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिव । कपोतं । इषित । न । अस्तु । अनागा । देवा । शक्रन । गृहेषु ।
अग्नि । हि । विप्र । जुपताम् । हवि । न । परि । हेति । पक्षिणी । न । वृणक्तु ॥ २ ॥

पेङ्कट० शिवः कपोत युष्माभि प्रेषित अस्माकम् अस्तु अपाप हे देवा । शक्रन गृहेषु ।
अग्नि हि मेधावी जुपताम् हवि अस्माकम् । अथ अस्मान् इयम् आहन्ती पक्षिणी कपोती
परि वर्जयेत् ॥ २ ॥

हेतिः पक्षिणी न दधात्यस्मान्नाष्ट्र्या पदं कृणुते अग्निधानै ।

शं नो गोम्यश्च शुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पुक्षिणीं । न । द॒भाति । अ॒स्मान् । आ॒ष्ट्याम् । प॒दम् । कृ॒णुते । अ॒ग्नि॒ऽधाने ।
शम् । नः । गो॒म्यः । च । पु॒रुषे॒भ्यः । च । अ॒स्तु । मा । नः । हिं॒सीत् । इह । दे॒वाः । क॒पोतः ॥

वेङ्कट० हेतिः पक्षिणी न दिनस्तु अस्मान् । सा इयम् अस्माकम् आष्ट्याम् भूम्याम् पदम् कृणुते ।
याऽष्टुमं अहति कर्षणाय सा तपोक्ता तस्याम् अनर्थं सूचयति । एवम् अग्निधाने च यजे ।
शम् इति स्पष्टम् । यद्वा आष्ट्याम् अग्निशरणे^२ चास्ते इति ॥ ३ ॥

यदु॒ल्लको॑ वदति मो॒घमे॒तद्यत् क॒पोतः॑ प॒दम॒ग्नौ कृ॒णोति॑ ।

यस्य॑ दू॒तः प्र॒हित ए॒ष ए॒तत् तस्मै॑ य॒माय॑ नमो॑ अस्तु मृ॒त्यवे॑ ॥ ४ ॥

यत् । उ॒ल्लकः । वदति । मो॒घम् । ए॒तत् । यत् । क॒पोतः॑ । प॒दम् । अ॒ग्नौ । कृ॒णोति॑ ।
यस्य॑ । दू॒तः । प्र॒हितः । ए॒षः । ए॒तत् । तस्मै॑ । य॒माय॑ । नमः॑ । अ॒स्तु । मृ॒त्यवे॑ ॥ ४ ॥

वेङ्कट० यत् उल्लकः वदति मोघम् एतत् भवतु, यत् च कपोतः पदम् अग्नौ कृणोति । यस्य दूतः
इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

ऋ॒चा क॒पोतं॑ नुद॒त प्र॒णोद॒मिपुं॑ म॒दन्तः॑ परि॒ गां न॑यध्वम् ।

सं॒योप॑र्यन्तो दुरि॒तानि॑ विश्वा॒ हित्वा॑ न॒ ऊर्जं॑ प्र॒ प॒तात् प॑तिष्ठः ॥ ५ ॥

ऋ॒चा । क॒पोतम् । नुद॒त । प्र॒णोद॒म् । इष॑म् । म॒दन्तः॑ । परि॑ । गा॒म् । न॒यध्व॑म् ।
सं॒योप॑र्यन्तः । दुः॒ऽऽ॒तानि॑ । विश्वा॑ । हि॒त्वा । नः । ऊ॒र्जम् । प्र॑ । प॒तात् । प॑तिष्ठः ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मन्त्रेण कपोतम् नुदत प्रणोदाम् इष्टाम् गाम् तपेयन्तः घातैः तां गृहम् परिणयध्वम्
संयोप्यन्तः विश्वानि दुरितानि । त्यक्त्वा अस्माकम् अन्नम् प्र गच्छतु^३ पतिष्ठः^४ कपोत इति ॥ ५ ॥

^३इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयोविंशो वर्गः^५ ॥

[१६६]

^२ऋषभो वैराजः, ऋषभः शाकरो वा ऋषिः । सपत्नानं देवता । अनुष्टुप् छन्दः, पञ्चमी महापङ्क्तिः^६ ।

ऋ॒षभं॑ मा॒ समा॒नानां॑ स॒पत्ना॑नां वि॒पास॑हिम् ।

ह॒न्तारं॑ श॒त्रूणां॑ कृ॒धि वि॒राजं॑ गो॒पति॑ ग॒वाम् ॥ १ ॥

ऋ॒षभम् । मा॒ । स॒मा॒नाना॑म् । स॒पत्ना॑नाम् । वि॒ऽस॒स॒हिम् ।
ह॒न्तार॑म् । श॒त्रूणा॑म् । कृ॒धि । वि॒राज॑म् । गो॒पति॑म् । ग॒वा॑म् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ऋषभो वैराजः । सपत्नानाम् । हे मनो ! माम् समानानाम् श्रेष्ठम्, सपत्नानाम् अभिभवितारम्,
हन्तारम् च शत्रूणाम् कुरु, प्रभुम् गवाम् च स्वामिनम् इति ॥ १ ॥

१. यष्टुम् मूको.

२. मन्त्रिकरणे मूको.

३. यष्टु मूको.

४. वसिष्ठः मूको.

५-६. नास्ति मूको.

अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्नी मे पदोरिमे सर्वे अभिष्टिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽङ्गा । इन्द्र इव । अरिष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नी । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽर्षिताः ॥ २ ॥

वेङ्कट० अहम् अस्मि सपत्नानां हन्ता इन्द्र इव च अन्यूनं शत्रुं च अक्षतः । तस्य मम पादयो
अधस्तात् इमे सर्वे सपत्ना मया अभिष्टिता इति ॥ २ ॥

अत्रैव वोऽपि नह्याम्युभे आत्नीं इव ज्यया ।

वाचस्पते नि पेषेमान् यथा मदधरं वदान् ॥ ३ ॥

अत्रै । एव । वोऽपि । नह्यामि । उभे इति । आत्नीं इवेत्यात्नींऽश्च । ज्यया ।

वाच । पते । नि । पेषु । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अत्र एव मम पादयो अधस्तात् युष्मान् अपि नह्यामि, यथा धनुष आत्नीं उभे ज्या
विनश्यति । हे वाच पते ! ममो नि-पेष इमान् सपत्नान्, यथा क्षमी मत्तः अधरम् एव
वक्तव्येषु वदेयुः ॥ ३ ॥

अभिभूरहमार्गमं विश्वकर्मण धाम्ना ।

आ वदित्तमा वो व्रतमा वोऽहं समितिं ददे ॥ ४ ॥

अभिऽभू । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मणः । धाम्ना ।

आ । व । व्रित्तम् । आ । व । व्रतम् । आ । व । अहम् । सम्ऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० अभिभवन् अहम् आ-गच्छामि विश्वकर्मणेन सेजसा मानमेन, आ वदं च तेनसा युष्माकम्
वित्तादीनीति, मया समनसं सकर्मणं पृक्कीभूताश्च यथा यूयं ज्ञात इति ॥ ४ ॥

योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रीम् ।

अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूकौ इवोदमान्मण्डूकौ उदकादिव ॥ ५ ॥

योगऽक्षेमम् । व । आऽदायम् । अहम् । भूयासम् । उत्तमम् । आ । वो । मूर्धानम् । अक्रीम् ।

अधऽपदात् । मे । उत् । उदत् । मण्डूकौ ऽश्च । उदकात् । मण्डूकौ । उदकात्ऽव ॥ ५ ॥

वेङ्कट० मयाप्तस्य प्राप्तिः योगः, क्षेमो रक्षा, तद् वक्ष्यम् आदायं युष्माकं रक्षकं अहम्
भूयासम् उदत्, आकस्मिकम् च युष्माकम् मूर्धानम् । मम अधस्पदं शयानां उत्तमं वदनं, यथा
उदके शयानां मण्डूकाः तत् उद्वदन्ति, न तु तीरे उत्तीर्णाः । मण्डूका उदकादिव
इति एतन्म ॥ ५ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये ऋग्वेदो वसं’ ॥

[१६७]

विश्वामित्र जमदग्नी ऋषी । इन्द्रो देवता, ३ सोमवरुणबृहस्पत्यनुमति-
मघवद्धातृविधातार । जगती छन्द ।

तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मधु त्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।
त्वं रयिं पुरुवीरामु नस्कृधि त्वं तपः परितप्याजयः स्वः ॥ १ ॥

तुभ्य । इदम् । इन्द्र । परि । पिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्य । कलशस्य । राजसि ।
त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । न । कृधि । त्वम् । तपः । परितप्य । अजय । स्व । रिति । त्व ॥
वेङ्कट० विश्वामित्रजमदग्नी । तुभ्यम् इदम् इन्द्र । पात्रपु परि पिच्यत मधु । त्वम् सुतन पूर्णस्य कलशस्य
ईशिपे । त्वम् घनम् बहुपुत्रम् अस्माकं पुत्र । त्वम् तप परितप्य, चान्द्रायणादिकं तप, तत्
कृत्वा अजय । स्वर्गम् इति ॥ १ ॥

स्वर्जितं महि मन्दानमन्धसो हवामहे परि शक्रं सुतान् उप ।
इमं नो यज्ञमिह बोध्या गहि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितम् । महि । मन्दानम् । अन्धस । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप ।
इमम् । न । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृध । जयन्तम् । मघवानम् । इमहे ॥ २ ॥
वेङ्कट० स्वर्गस्य जेतारम् सोमेन अत्यन्तं तुष्यन्तम् परि हवामहे शक्रम् सुतान् सोमान् प्रति ।
इमम् अस्माकम् यज्ञम् इह बुध्यस्व । आ गच्छ स्पर्धमानान् शत्रून् । जयन्तम् मघवानम्
अपेक्षितं याचामहे ॥ २ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशो अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञे । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पते । अनुमत्या । ऊँ इति । शर्मणि ।
तव । अहम् । अद्य । मघवन् । उपस्तुतौ । धातुः । विधातुरिति विधातुः । कलशान् । अभक्षयम् ॥
वेङ्कट० सोमस्य राज्ञे वरुणस्य कर्मणि तथा बृहस्पते अनुमत्या च सुखं यज्ञगृहे वा तव य
अहम् अद्य मघवन् । उपस्तुतौ वर्तमानं धातुः । विधातुः । कलशान् सोमपूर्णान् भक्षि-
तवान् अस्मि ॥ ३ ॥

प्रसूतो भूधर्मकरं चरावपि स्तोमं चेम प्रथमः सूरिरुमृजे ।
सुते सातेन यद्यार्गमं वा प्रति विश्वामित्रजमदग्नी दमे ॥ ४ ॥

१ १ नास्ति मङ्को २ 'जय' मङ्को ३ अवा° मङ्को ४ इल मङ्को ५-७ य गृहे यो
मङ्को ६ वर्धमान मङ्को ७ अत्र वा (११, १२) प्र.

प्रऽमूत । भक्षम् । अ॒करम् । च॒रौ । अपि । स्तो॒र्मम् । च । इ॒मम् । प्र॒थ॒मम् । सु॒रि । उ॒त् । मृ॒जे ।
सु॒ते । सा॒तेन । य॒दि । आ । अ॒र्ग॒मम् । त्राम् । प्र॒ति । वि॒श्वामि॒त्रज॒म॒द्र॒ग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥

वेङ्कट० प्रसूत भक्षम् अपि अहम् अकरम् अस्मिन् ते 'चरौ चरणीये चरणा वा युक्ते यज्ञ',
स्तोमम् च इमम्^१ सुपथ सुरि उन् मृजे स्वीकरोमि । अभिषुते सोमे दानाय यदि आ गच्छेयम्
वाम् तदानीं हे विश्वामित्रजमद्रग्नी । प्रतिष्ठापयामि गृहे इति, त्वम् इन्द्र^२ मूहीति वाक्यदोष ॥४॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वक्त्रे ॥

[१६८]

^१अनिलो वातायन ऋषि । वायुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्द^१ ।

वा॒त॒स्य॒ नु॒ म॒हि॒मानं॑ रथ॒स्य॒ रु॒ज॒नै॒ति॒ स्त॒न॒य॒न्न॒स्य॒ घो॒षः॑ ।

दि॒वि॒स्पृ॒ग्या॒त्य॒रु॒णानि॑ कृ॒ण॒न्नु॒तो ए॒ति॒ पृथि॒व्या रे॒णु॒म॒स्य॒न् ॥ १ ॥

वा॒त॒स्य॒ । नु॒ । म॒हि॒मानं॑ । रथ॒स्य॒ । रु॒ज॒न् । ए॒ति॒ । स्त॒न॒य॒न् । अ॒स्य॒ । घो॒षः॑ ।

दि॒वि॒स्पृ॒गृ॒ । या॒ति॒ । अ॒रु॒णानि॑ । कृ॒ण॒न् । उ॒तो इति॑ । ए॒ति॒ । पृथि॒व्या । रे॒णु॒म् । अ॒स्य॒न् ॥ १ ॥

वेङ्कट० अनिलो वातायन । वातस्य क्षिप्रम् महिमानम् रहितु^१ प्रववीमि—मज्जन् वृक्षान् एति
स्तनयन् अस्य घोष । दिव स्पृशन् गच्छति तत्र अरुणानि रजसि कृण्वन् । अपि च^२ गच्छति
पृथिव्या पांसुम् क्षिपन् इति ॥ १ ॥

सं प्रे॒रते॑ अ॒नु वा॒त॒स्य॒ वि॒ष्टा ऐ॒नं गच्छ॑न्ति॒ स॒र्म॒नं॑ न॒ योषाः॑ ।

ताभिः॑ स॒युक् स॒रथं॑ दे॒व ई॒यते॑ऽस्य॒ विश्व॑स्य॒ भु॒व॒न॒स्य॒ राजा॑ ॥ २ ॥

सम् । प्र । प्रे॒रते॑ । अ॒नु । वा॒त॒स्य॒ । वि॒स्था । आ । ए॒नम् । गच्छ॑न्ति । स॒र्म॒नम् । न । योषाः॑ ।

ताभिः॑ । स॒युक् । स॒रथं॑ । दे॒व । ई॒यते॑ । अ॒स्य॒ । विश्व॑स्य । भु॒व॒न॒स्य॒ । राजा॑ ॥ २ ॥

वेङ्कट० वातम्^१ अनु सम् प्र ईयन्ति नियुत, आ-गच्छन्ति च एनम् समनम् इव पति स्त्रिय ।
ताभिः सयुक्त सारथम् देव गच्छति अस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा । यदा आप
विष्टा^२ इति ॥ २ ॥

अ॒न्तरि॑क्षे प॒थि॒भिरी॒य॒मानो॑ न॒ नि पि॑शते॒ क॒त॒म॒च्च॒नाहः॑ ।

अ॒पां स॒र्गा प्र॒थ॒म॒जा ऋ॒ता॒वा कं॑ सि॒ज्जा॒तः॒ कु॒त् आ व॑भू॒न् ॥ ३ ॥

अ॒न्तरि॑क्षे । प॒थि॒भिः । ई॒य॒मानः॑ । न । नि । पि॑शते । क॒त॒म॒त् । च॒न । अ॒न्तरि॑क्षे ।

अ॒पाम् । स॒र्गा । प्र॒थ॒म॒जा । ऋ॒ता॒वा । कं । सि॒त् । जा॒तः । कु॒त् । आ । व॑भू॒न् ॥ ३ ॥

१ १ गते मूको, सा अनु परित पाठ द २. रमा मूको. ३-३. नास्ति मूको ४. रति
मूको ५. न मूको ६. प्रेरेते वा० मूको ७. विष्टा मूको

प्रऽमृतः । मक्षम् । अकरम् । चरो । अपि । स्तोर्मम् । च । इमम् । प्रयुमः ।
सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् । वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति

वेङ्कट० प्रसूतः मक्षम् अपि अहम् अकरम् अमिन् ते 'चरो चरणीये चरण
स्तोमम् च इमम्' मुख्यः सूरि उन् मृजे स्वीकरोमि । अभियुते सोमे दानाय
वाम् तदानीं हे विश्वामित्रजमदग्नी ! प्रति-प्राप्तयामि गृहे इति, त्वम् इन्द्र ! मृ

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः^२ ॥

[१६८]

^१अनिलो वातायन ऋषिः । वायुर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः^२ ।

वार्तस्य नु महिमानं रथस्य रुजनेति स्तनयन्नस्य घोषः ।

दिविस्पृगात्परुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ।

वार्तस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् । अस्य ।
दिविस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् । उतो इति । एति । पृथिव्याः

वेङ्कट० अनिलो वातायनः । वानस्य क्षिप्रम् महिमानम् रथिनः^१ मन्त्री
स्तनयन् अस्य घोषः । दिवं स्पृशन् गच्छति तत्र अरुणानि रजसि
पृथिव्याः पांसुन् क्षिपन् इति ॥ १ ॥

सं प्रेरते अनु वार्तस्य त्रिष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः

ताभिः सयुक् सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राज

सम् । प्र । ईरते । अनु । वार्तस्य । त्रिष्टाः । आ । एनम् । गच्छन्ति
ताभिः । सयुक् । सरथम् । देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवन

वेङ्कट० वातम्^१ अनु मम् प्र ईरयन्ति नियुतः, आ-गच्छन्ति च एनम्
ताभिः सयुक्तः सरथम् देवः गच्छति अस्य विश्वस्य भुवनस्य
विदा^२ इति ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे पृथिभिरोर्यमानो न नि विश्वे कृतमच्चुनाहः

अपां सखा प्रथमजा क्रतावा कं स्विज्जातः कुत आ वभू

अन्तरिक्षे । पृथिविभिः । ईर्यमानः । न । नि । विश्वे । कृतमत । कुत
अपाम् । सखा । प्रथमजा । क्रतावा । कं । स्वित् । ज्ञात । कुत ।

१-१. वते मूको; सा अनु पृथिविः पाठ द. २. एना मूको. ३-१.
मूको. ४. न मूको ५. प्रेरते वा० मूको ६. विदा० मूको.

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽमृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिव । धरुणो । सत्यम् । अपितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् । ज्योति । जज्ञे । असुरऽहा । सप्तनऽहा ॥ २ ॥

वेङ्कट० विभ्राजमानम् बृहत् सुसम्भृतम् अन्नसातमम् धर्मन् दिव उदके सत्यम् अपितम् अमित्रहा उप-
द्रवहा अतिशयेनोपक्षपयितुणां हिंसकम् ज्योति भजायत असुरहा सप्तहा इति सूर्यम् भाह ॥ २ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं न जिदुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राट् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योति । उत्तमम् । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वभ्राट् । भ्राज । महि । सूर्य । दृशे । उरु । पप्रथे । सह । ओज । अच्युतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इदम् श्रेष्ठम् ज्योतिषाम् ज्योति उत्तमम् विश्वजित् धनजित् च कीर्त्यते बृहत् । विश्वस्य
राजकम् तेन महत् सूर्य सर्वेषां दर्शनाय विस्तीर्णम् प्रथयति तथा सह ओज बल च
अच्युतम् एषाम् ॥ ३ ॥

विभ्राजन्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचुनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदैव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्व । अर्गच्छ । रोचुनम् । दिव ।

येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽमृता । विश्वकर्मणा । विश्वदैव्यऽवता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विभ्राजन् माम् ज्योतिषा स्वर्गात् अर्गच्छ स्वम्, य त्व दिवं रोचयसि । येन च एवमा
इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि आहृतानि लोका वा भाष्टता सन्धता सर्वस्य कर्ता
सर्वदेवहितकर्मगुक्तेन इति ॥ ४ ॥

१० इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टविंशो वस १० ॥

[१७१]

१० इत्यो भागवः कवि । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः १० ।

त्वं त्यमिदतो रथमिन्द्र प्रार्वः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥

त्वं । त्यम् । इदत । रथम् । इन्द्र । प्र । आव । सुतऽवत । अशृणो । सोमिन । हवम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० १० इत्यो भागवः ॥ त्वम् त्यम् इदनामधेयस्य मम रथम् इन्द्र । प्र भरक्ष अभिपुत्रसोमस्य ।
अशृणो च सोमवत मम हानम् इति ॥ १ ॥

१. १०म मूको. २. तु. जे. ३. ५, १५, २. नास्ति मूको. ४. नमस्त मूको. ५. १०म मूको. ६. १०म मूको. ७. १०म मूको. ८. १०म मूको. ९. १०म मूको. १०. १०म मूको. ११. ११. १२. १२म मूको. १३. १३म मूको. १४. १४म मूको. १५. १५म मूको. १६. १६म मूको. १७. १७म मूको. १८. १८म मूको. १९. १९म मूको. २०. २०म मूको. २१. २१म मूको. २२. २२म मूको. २३. २३म मूको. २४. २४म मूको. २५. २५म मूको. २६. २६म मूको. २७. २७म मूको. २८. २८म मूको. २९. २९म मूको. ३०. ३०म मूको. ३१. ३१म मूको. ३२. ३२म मूको. ३३. ३३म मूको. ३४. ३४म मूको. ३५. ३५म मूको. ३६. ३६म मूको. ३७. ३७म मूको. ३८. ३८म मूको. ३९. ३९म मूको. ४०. ४०म मूको. ४१. ४१म मूको. ४२. ४२म मूको. ४३. ४३म मूको. ४४. ४४म मूको. ४५. ४५म मूको. ४६. ४६म मूको. ४७. ४७म मूको. ४८. ४८म मूको. ४९. ४९म मूको. ५०. ५०म मूको. ५१. ५१म मूको. ५२. ५२म मूको. ५३. ५३म मूको. ५४. ५४म मूको. ५५. ५५म मूको. ५६. ५६म मूको. ५७. ५७म मूको. ५८. ५८म मूको. ५९. ५९म मूको. ६०. ६०म मूको. ६१. ६१म मूको. ६२. ६२म मूको. ६३. ६३म मूको. ६४. ६४म मूको. ६५. ६५म मूको. ६६. ६६म मूको. ६७. ६७म मूको. ६८. ६८म मूको. ६९. ६९म मूको. ७०. ७०म मूको. ७१. ७१म मूको. ७२. ७२म मूको. ७३. ७३म मूको. ७४. ७४म मूको. ७५. ७५म मूको. ७६. ७६म मूको. ७७. ७७म मूको. ७८. ७८म मूको. ७९. ७९म मूको. ८०. ८०म मूको. ८१. ८१म मूको. ८२. ८२म मूको. ८३. ८३म मूको. ८४. ८४म मूको. ८५. ८५म मूको. ८६. ८६म मूको. ८७. ८७म मूको. ८८. ८८म मूको. ८९. ८९म मूको. ९०. ९०म मूको. ९१. ९१म मूको. ९२. ९२म मूको. ९३. ९३म मूको. ९४. ९४म मूको. ९५. ९५म मूको. ९६. ९६म मूको. ९७. ९७म मूको. ९८. ९८म मूको. ९९. ९९म मूको. १००. १००म मूको.

या देवेषु तन्वमैरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।
ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरिहि ॥ ३ ॥

या । देवेषु । तन्वम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोम । विश्वा । रूपाणि । वेद ।
ता । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमाना । प्रजावती । इन्द्र । गोऽस्थे । रिरिहि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या देवेषु आत्मीय षोडशभिरुत्तरूप शरीरम् प्रेरयन्ति, यासाम् च सोम विश्वानि रूपाणि
वेत्ति, ता अस्मभ्यम् पर्यसा क्षरन्ती वरसवती इन्द्र । गोष्ठे प्रयच्छ इति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकुस्तासौ वयं प्रजया सं सदेम ॥ ४ ॥

प्रजाऽपति । मह्यम् । एता । रराण । विश्वै । देवैः । पितृभिः । सम्ऽविदान ।
शिवा । सती । उप । न । गोऽस्थम् । आ । अक्रूरित्येक । तासाम् । वयम् । प्रजया । सम् । सदेम ॥

वेङ्कट० प्रजापति मह्यम् एता रममाण विश्वै देवै पितृभिः च सहित सविदम् वा 'कुर्वन्
शिवा सती उप आ' करोतु न गोष्ठम् । तासाम् वयम् प्रजया सम् गच्छेमहि' ॥ ४ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तविंशो वगै' ॥

[१७०]

'विभाद् सौम्यं ऋषि । सूर्यो देवता । अगती छन्द, अन्त्या आस्तारपङ्क्ति' ।

विभाद् बृहत् पिबतु सोम्यं मध्यायुर्दधत्तुपतयविंहुतम् ।
वातञ्जतौ यो अभिरक्षति तमना प्रजाः पुषोप पुरुधा वि राजति ॥ १ ॥

विभाद् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयु । दधत् । यज्ञऽपतौ । अविंहुतम् ।
वातऽजत । य । अभिरक्षति । तमना । प्रजा । पुषोप । पुरुधा । वि । राजति । ॥ १ ॥

वेङ्कट० विभाद् सूर्यपुत्र । विभाजमान बृहत् पिबतु सोममयम् मधु आयुः^१ धारयन् यजमाने अहि-
सिद्धम् । वातमेरितः^२ य अभिरक्षति आत्मना एव, सोम्यम् प्रजा पोषयति बृहथा च
वि राजति इति ॥ १ ॥

विभाद् बृहत् सुमेवं वाजमातमं धर्मेन् दिवो धरुणं सत्यमर्षितम् ।
अमित्रदा वृत्रहा दस्पुहंतमं ज्योतिर्जज्ञे अयुरदा मपत्नुहा ॥ २ ॥

१ १. दुर्बला मूला. २. अहि पुनर्ने इति पूर्णम् मूला. ३ ३. नास्ति मूला. ४. वाज मूला.
५. 'रिद्धि'.

विऽभ्राट् । बृहत् । सुऽमृतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिव । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।
अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् । ज्योति । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

वेङ्कट० विभ्राजमानम् बृहत् सुसम्भृतम् अद्यसातमम् धर्मन् दिव उदके सत्यम् अर्पितम् अमित्रहा रूप-
द्रवहा अतिशयेनोपक्षयितृणां हिंसकम् ज्योति भजायत असुरहा सपत्नहा इति सूर्यम् आह ॥२॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं तजिर्दुच्यते बृहत् ।

विश्वभ्राट् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योति । उत्तमम् । विश्वजित् । धनजित् । उच्यते । बृहत् ।
विश्वभ्राट् । भ्राज । महि । सूर्य । दृशे । उरु । पप्रथे । सह । ओज । अच्युतम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० इदम् श्रेष्ठम् ज्योतिषाम् ज्योति उत्तमम् विश्वजित् धनजित् च कीर्त्यन्ते बृहत् । विश्वस्य
राजकम् तेन महत् सूर्य सर्वेषां दर्शनाय विल्लीर्णम् प्रथयति तथा सह भोज. बल च
अच्युतम् एषाम् ॥ ३ ॥

विभ्राजन्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्व । अर्गच्छ । रोचनम् । दिव ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वकर्मणा । विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० विभ्राजन् माम् ज्योतिषा स्वर्गात् अगच्छ स्वम्, य एव दिवं रोचयति । येन च एवमा
इमानि विश्वानि भुवनानि उदकानि आहृतानि लोका वा भाधृता सन्धृता सर्वस्य कर्मा
सर्वदेवहितकर्मयुक्तेन इति ॥ ४ ॥

१० इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः १० ॥

[१७१]

१ इतो भागवः ऋषिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः १० ।

त्वं त्यमिदतो रयमिन्द्र प्रार्वः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥

त्वम् । त्यम् । इतरे । रयम् । इन्द्र । प्र । आव । सुतऽवत । अशृणो । सोमिन । हवम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० "इतो भागवः" । त्वम् त्यम् इदनामधेयस्य मम रयम् इन्द्र । प्र भरक्ष अभिपुतसोमस्य ।
अशृणो च सोमवत मम ह्वानम् इति ॥ १ ॥

१. 'त्यम्' मूको. २. तु. यं. च ५, १५, २, नास्ति मूको. ३. 'अशृणो' मूको. ४. 'सोमिनो' मूको.
५. 'हवम्' मूको. ६. 'इतो' मूको. ७. 'प्र' मूको. ८. 'आव' मूको. ९. 'देव' इति ५६ कं मूको.
१०-११. नास्ति मूको. ११-१२. 'इतरे' मूको. १३. 'इतरे' मूको.

त्वं मुखस्य दोषतः शिरोऽनं त्वचो भरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥ २ ॥
 त्वम् । मुखस्य । दोषतः । शिरः । अवं । त्वच । भर । अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥
 वेङ्कट० त्वम् यज्ञस्य बाधकस्य शिरः अवं भरः अवाहर^१ रक्षसः । 'प्रन्तः कृष्णामपः त्वचम्'
 (ऋ ९, ४१, ३) इति ङकम् । अगच्छः च सोमिनः गृहम् इति ॥ २ ॥

त्वं त्वमिन्द्र मर्त्यमास्त्रबुधाय वेन्यम् । मुहुः श्रध्ना मनस्यवे ॥ ३ ॥
 त्वम् । त्वम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् । मुहुः । श्रध्ना । मनस्यवे ॥ ३ ॥
 वेङ्कट० त्वम् तम् इन्द्र । मनुष्यम् आस्त्रबुधाय राज्ञे वेन्यम् नाम शत्रुः मुहुर्मुहुः भक्षयः ।
 श्रुतीरिच्छते ॥ ३ ॥

त्वं त्वमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ४ ॥
 त्वम् । त्वम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुर । कृधि । देवानां । चित्ति । तिर । वशम् ॥
 वेङ्कट० त्वम् त्वम् इन्द्र । सूर्यम् पश्चान् सन्तम् पुनः च पुरस्तः कुरु । स्तोत्रुणां च कामम् तिरः कुरु
 प्राप्तः कुरु इति । तिरः इति प्राप्तस्य नाम (तु या ३, २०) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

^१इति अष्टमाहके अष्टमाध्याये एकोनविंशो वर्गः ॥

[१७२]

^१सर्वतः आङ्गिरसः ऋषिः । उपा ददताः । द्विपदा विराट् छन्दः^१ ।

आ याहि वर्तसा मुह गावः सचन्त वर्तनि यदर्धभिः ॥ १ ॥
 आ । याहि । वर्तसा । मुह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् । यत् । ऊर्ध्वभिः ॥ १ ॥
 वेङ्कट० सर्वतः आङ्गिरसः । आ-गच्छ भवनं मुह, गावः सेवन्ते यदा तदाहस्यानम् (?) ऊर्ध्वभिः
 पूर्णवस्त्रैः सहिता ॥ १ ॥

आ याहि वस्त्र्या धिया मंहिष्ठो जारयन्मयः सुदानुभिः ॥ २ ॥
 आ । याहि । वस्त्र्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयन्मयः । सुदानुभिः ॥ २ ॥
 वेङ्कट० आ याहि प्रवर्तयता बुद्ध्या दानुतमः श्रियमाणयज्ञः^१ नाममन्त्राः^२ सहेति द्वाभ्याम् उपनि
 भागताभ्याम् आत्मानम् एव यज्ञार्थम् आह्वयति ॥ २ ॥

यितुभृतो न तन्तुमिव सुदानवः प्रति दक्ष्मो यजाममि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतं । न । तन्तुम् । इत् । सुऽदानव । प्रति । दध्म । यजामसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० पितुभृत. भवन्त यथा प्रजातन्तुम् प्रति सन्धयति, तथा वय सुदाना. दैव्यम् एव तन्तुम् प्रति दध्म, यजाम इत्यर्थे ॥ ३ ॥

उपा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता ॥ ४ ॥

उपाः । अप । स्वसुः । तम । सम । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता ॥ ४ ॥

वेङ्कट० उपा. स्वसुः रात्रे अप सम वर्तयति वर्तमानम् तम दोभनेन प्रादुर्भावेन इति ॥ ४ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रिंशो वर्गः ॥

[१७३]

ध्रुव आङ्गिरस ऋषि । राजा देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

आ त्वाहार्पमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठार्विचाचलिः ।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिं भ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्पम् । अन्त । एधि । ध्रुव । तिष्ठ । अर्विऽचाचलिः ।

विशः । सर्वा । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

वेङ्कट० ध्रुव आङ्गिरसः । कञ्चन राजान प्रति इद वदते । राष्ट्राद् अष्ट त्वाम् आ हृतवान् भक्ति । इदानीं राष्ट्रस्य मध्ये भव । तत्र ध्रुव तिष्ठ अविचाचलि । सर्वा विशः त्वाम् वाञ्छन्तु । मा त्वत् राष्ट्रम् अधि भ्रश्यतु ॥ १ ॥

इहैवैधि मापं च्योष्टाः पर्वत इवार्विचाचलिः ।

इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रमु धारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्टा । पर्वत इव । अर्विऽचाचलि ।

इन्द्रऽइव । इह । ध्रुव । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् । ॐ इति । धारय ॥ २ ॥

वेङ्कट० इह एव भव मा अप गच्छ पर्वत इव निभक्त । इन्द्र इव इति स्पष्टम् इति ॥ २ ॥

इममिन्द्रो अदीधरद् ध्रुवं ध्रुवेण हविषा ।

तस्मै सोमो अधिं ब्रुवत् तस्मा उ ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा ।

तस्मै । सोम । अधि । ब्रुवत् । तस्मै । ॐ इति । ब्रह्मण । पति । ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'अभिद्यमानेन उदकेन' इन्द्रः एनम् ध्रुवम् धारयतु । तम् इमम् सोमः ब्रह्मणः पतिः च
अधि ध्रुवाम् इति ॥ ३ ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ।

ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे ।

ध्रुवम् । विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० निगदसिद्धा ॥ ४ ॥

ध्रुवं ते राजा वरुणो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः ।

ध्रुवं त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः ।

ध्रुवम् । ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

वेङ्कट० इमे तव राष्ट्रम् ध्रुवम् धारयन्तु । पुनः ध्रुवम् इति पूरणम् इति ॥ ५ ॥

ध्रुवं ध्रुवेण हविषाभि सोमं मृशामसि ।

अथो त इन्द्रः केवलीविंशो बलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि ।

अथो इति । ते । इन्द्रः । केवलीः । विंशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥

वेङ्कट० ध्रुवम् ध्रुवेण उदकेन सोमम् स्वाम् अभि मृशामः अभिविशामः । अथ तव इन्द्रः सखाः
विशः करमदायिनीः करोतु ॥ ६ ॥

‘इति अष्टम्याष्टके अष्टम्याष्टके एकविंशो वर्गः’ ॥

[१७४]

‘अभीवर्तं आङ्गिरस ऋषिः । राजा देवता । अनुष्टुप् छन्दः’ ।

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्रार्यं वर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽवावृते ।

तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पुते । अभि । राष्ट्रार्यं । वर्तय ॥ १ ॥

वेङ्कट० अभीवर्तं आङ्गिरसः । अभिवर्तमानेन उदकेन येन इन्द्रः अभिवृत्तवान्, तेन अस्मान्
ब्रह्मणः पते । राष्ट्राय अभि वर्तय ॥ १ ॥

अभिवृत्त्यं सपत्नानभि या नो अरातयः ।

अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो न इरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्त्यं । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।

अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

वेङ्कट० अभिवृत्त्यं तिष्ठ सपत्नान् । अभि-वृत्त्यैव तिष्ठ ये अस्माकम् अरातयः । तथा 'पृतन्यन्तम् त्वम्'
अभि तिष्ठ । अभि तिष्ठ च तम् यः अस्माकम् अन्नमिच्छति ॥ २ ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत् ।

अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथासंसि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् ।

अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । असंसि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० अभि वर्तयतु, यथा त्वम् अभिवृत्तो भवसि सपत्नानाम् इति ॥ ३ ॥

येनेन्द्रो हविषा कृत्व्यभवेद् द्युम्युत्तमः ।

इदं तदाकि देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवेत् । द्युम्नी । उत्तमः ।

इदम् । तत् । अकि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

वेङ्कट० येन इन्द्रः हविषा कर्मवान् अभवत् यज्ञस्वी च उत्तमः, इदम् तत् हविः 'अहम् अकारम्'
देवाः । असपत्नः च अहम् अभवम् इति ॥ ४ ॥

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥

असपत्नः । सपत्नऽष्टा । अभिराष्ट्रः । विऽससहिः ।

यथा । अहम् । एषाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥

वेङ्कट० अभिराष्ट्रस्य सपत्नवर्जितः 'सपत्नानां हन्ता अभिराष्ट्राष्ट्रः' अभिभावकः यथा अहम् एषाम्

१-१. अभिवृत्त-वर्तं तथा नृको. २. अन्नमिच्छति. ३-३. अहम् अहम् अहम्. ४-४. सपत्न ...
यथा 'अहम्', ... एतः अहम्.

भूतानाम् ईश्वरो भवामि 'जातस्य सर्वस्य च', तथा मा कुरुत इति राजा भूत्वा पुर
अभित वदति इति ॥ ५ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

[१७५]

'ऊर्ध्वप्रावा सपं आहुंदिर्ऋषिः । प्रावाणो देवता । गायत्री छन्दः' ।

प्र वो प्रावाणः सविता देवः सुवतु धर्मेणा । धूर्पु युज्यध्वं सुनुत ॥ १ ॥

प्र । व । प्रावाण । सविता । देव । सुवतु । धर्मेणा । धु ऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

येङ्कट० ऊर्ध्वप्रावा 'सपं आहुंदि' । प्रावस्तुति । अनुजानातु युष्मान् हे प्रावाण । सविता देव
कर्मणा । ते यूय तेन प्रसूता 'अभिपवस्थानेषु युष्मा भवत, अनन्तरम्' अभि-युनुत सोमम् ॥ १ ॥

प्रावाणो अप दुच्छुनामपं सेधत दुर्मतिम् । उस्त्राः कर्तन भेषजम् ॥ २ ॥

प्रावाण । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दु ऽमतिम् । उस्त्रा । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

येङ्कट० प्रावाण ! दुच्छुनाम् दुर्मतिम् च अप सेधत, पशुं कुरुत भेषजम् च ॥ २ ॥

प्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते सजोपसः । वृष्णे दधतो वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्रावाण । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सजोपस । वृष्णे । दधत । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

येङ्कट० उपर पविष्ठो मध्यस्थो प्रावा । तेषु उपरषु प्रावाण अभिपवे प्रवृत्ता रतूयन्ते सज्जता
इन्द्राय चारयन्त सोमं वलकरम् ॥ ३ ॥

प्रावाणः सविता तु वो देवः सुवतु धर्मेणा । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

प्रावाणः । सविता । तु । व । देव । सुवतु । धर्मेणा । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

येङ्कट० हे प्रावाण । सविता क्षिप्रम् युष्मान् देव प्र सुवतु कर्मणा हस्तचक्रेनेन यजमानाय सुन्वते इति ॥ ४ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

[१७६]

'सुनुराभं ऋषिः । अग्निदेवता, आषाया अभव । अनुष्टुप् छन्दः, द्वितीया गायत्री' ।

प्र सुनवं ऋभूणां बृहन्नवन्त वृजना ।

धामा पे त्रिषथायमोऽर्धन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सुतयः । ऋभूणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजनी ।
क्षाम । ये । विश्वऽधायसः । अश्वन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० सुनुराभवः^१ । आग्नेयम् । आद्याऽऽभवी । प्र स्तुवन्ति पुत्राः ऋभूणाम् महान्ति बलानि
ये कृशं भूतम् रक्षणाय प्राप्नुवन्ति विश्वस्य धातारः धेनुम् इव पयसः^२ निर्मात्रीम् कृशां घासेन
अहधाना इति ॥ १ ॥

प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुपक् ॥ २ ॥
प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसम् । हव्या । नः । वक्षत् । आनुपक् ॥ २ ॥
वेङ्कट० प्र भरत देवम् देव्या प्रज्ञया जातप्रज्ञम् । हवींषि नः वहतु अनुपक्तम् ॥ २ ॥

अयम् एव प्र देवयुर्होता यज्ञाय नीयते ।
रथो न योरभीष्टतो घृणीवाश्चेतति त्मना ॥ ३ ॥
अयम् । ऊँ इति । त्वयः । प्र । देवऽयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।
रथः । न । योः । अभिऽवृत्तः । घृणिऽवान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥
वेङ्कट० सः अयम् प्र नीयते देवकामः होता यज्ञायम् । रथः इव धनस्य निश्चयिता परिवृतः
वेजोभिः दीप्तिमान्^१ प्रज्ञायति सर्वम् आत्मना एव ॥ ३ ॥

अयमग्निरुष्यत्यमृतादिव जन्मनः । सहसश्चित् सहीयान् देवो जीवातवे कृतः ॥ ४ ॥
अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्^१ इव । जन्मनः ।
सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥
वेङ्कट० अयम् अग्निः रक्षति अमृतात् देववर्गात् इव जन्मनः जायमानात्^२ मनुष्यवर्गाद् अपि
स्तोतारम् बलाद् अपि बलवत्तरः । सोऽयम् देवः जीवितुं निर्मितः^३ ईश्वरः इति ॥ ४ ॥
^४ इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुर्विंशो वर्गः ॥

[१७७]

^१ पतङ्गः प्राजापत्य ऋषिः । मायाभेदो देवता । विष्णुश्च ३३, आद्या जगती^४ ।

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विप्रधितः ।
समुद्रे अन्तः कुवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधमः ॥ १ ॥
पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति । मनसा । विप्रऽधितः ।
समुद्रे । अन्तरिति । कुवयः । वि । चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

१. पतङ्ग मू. २. वधसः मू. ३. विधिः मू. ४. मन्त्र मू. ५. पत मू. ६. नासि मू. ७. ४८५

वेङ्कट० पतङ्गः प्राजापत्य^१ । पतङ्गम् अक्तम्^२ प्राशस्य तस्य मायया प्रच्छन्नम् हृदयेन पश्यन्ति मनसा च विप्रथितः । तम् इमं मायापरिवृतम् समुद्रे अन्तं विपश्यन्ति कवयः । हृदये^३ मरीचीनाम् पदम् भावासस्थानम् अन्विच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति ता गन्धर्वोऽपद्रुर्गर्भे अन्तः ।

ता द्योतमाना स्वर्ग्यं मनीषामृतस्य पदे क्वयो नि पान्ति ॥ २ ॥

पतङ्ग । वाचम् । मनसा । विभर्ति । ताम् । गन्धर्व । अपद्रुत् । गर्भे । अन्तरिति ।

ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्ग्यम् । मनीषाम् । 'मृतस्य' । पदे । क्वयः । नि । पान्ति' ॥ २ ॥

वेङ्कट० सोऽयम् अन्तरिक्षेण गच्छन् आदित्य साध्यमिकाम् वाचम् मनसा विभर्ति । ताम् गन्धर्व^४ वाचो घर्षा उदकस्य वा वदति गर्भं अन्तं वर्तमानं इति पर्जन्यम् उक्तं सन्यस्ये । प्राणम् अपरं गन्धर्वम् आहुः । ताम् द्योप्यमानाम् स्वरणकुशलाम्^५ मनस ईशित्रीम् उदकस्थाने अन्तरिक्षे पतङ्गे वा कवयः देवान् इतरान् रक्षन्ति ॥ २ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिविश्चरन्तम् ।

स सुधीचीः स विपूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥

अपश्यम् । गोऽपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिवि । चरन्तम् ।

सु । सुधीचीं । स । विपूची । वसान् । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥

वेङ्कट० गवा (अ १, १६४, ११ द्र.) । अत्र च मायाच्छ्रो देव उक्तः । स क कथं यात्र अभिव्यति इति सूक्तमधिका कार्या प्राञ्ज इति ॥ ३ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये पञ्चविंशो वर्गः ॥

[१७८]

अरिष्टनेमिरुवाच अथ । तादृशो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

त्यम् पु वाजिनं देवजुतं सहायनं तदुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनार्जमाशुं सुस्तये तादृशमिहा हुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ॐ इति । सु । वाजिनम् । देवजुतम् । सुहृदानीम् । तदुतारम् । रथानाम् ।

अरिष्टनेमिम् । पृतनार्जम् । आशुम् । सुस्तये । तादृशम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

वेङ्कट० अरिष्टनेमिः तादृशः । तम् एव वाजिनम् एवैः आहृतम् वेगवशम् तारकम् सगुरूपानाम् अरिष्टिनाशुषम् पृतनो जगाम् आशुम् अविनाशाय तादृशम् इह मुष्ट्य भा हुवेम इति ॥ १ ॥

१. अष्टादश सूक्ता. २. उच्यते सूक्ता. ३. अ. अ. १, १५५, १, ४, ५४, ५ ११. ४ व. अ. अ. १०, ५५. ५. अ. अ. १०, १५१, १. ६ १५१ अ. ७ ७ मासिष सूक्ता. ८, अष्टमा. (१०, ५४) द्र.

इन्द्रस्येव रातिमाजोहुवानाः स्वस्तये नावमिवा रुहेम ।

उर्वी न पृथ्वी बहुले गर्भीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम् ।
उर्वी इति^१ । न । पृथ्वी इति^२ । बहुले इति^३ । गर्भीरे इति^४ । मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम् ॥
वेङ्कट० इन्द्रस्य इव रातिम् दानम् आभिमुख्येन आह्वयन्तः ताक्ष्यम् स्वस्तये नावम् इव आ रुहेम ।
धावापृथिव्यौ इव बहुले अतिगर्भीरे मा तव आगमने मा च परागमने धर्मं रिषेम इति ।
वाम् इति पुरुवच्चेऽपि दृष्टम् इति ॥ २ ॥

सद्यश्चिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्तुतानं ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मां वरन्ते युवति न शर्याम् ॥ ३ ॥

सद्यः । चित् । यः । शर्वसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यऽइव । ज्योतिषा । अपः । तुतानं ।
सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥
वेङ्कट० तदानीम् एव यः बलेन पञ्च जमान् सूर्यः इव तेजसा अन्तरिक्षम् तनोति विस्तारयति ।
तस्य अस्य ताक्ष्यस्य शतसहस्रयोः संभक्ता वेगः । न च एनं केचन निवारयन्ति गच्छन्तीं
युवतीम् इव विनीर्णचारित्र्याम् असतीम् इति ॥ ३ ॥

^१इति सप्तमाष्टके अष्टमाध्याये पदत्रिंशो वर्गः ॥

[१७९]

^१ शिविरोशीनर ऋषिः, ^२ काशिराजः प्रतर्दनः, ^३ रोहिदश्वो वसुमताः । इन्द्रो
देवता । त्रिन्दुप् उन्दः, आद्या अनुन्दुप्^४ ।

उत्तिष्ठताव पश्यतेन्द्रस्य भागमृत्विष्यम् ।

यदि आतो जुहोतन यद्यथातो ममत्तन ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अव । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्विष्यम् ।

यदि । आतः । जुहोतन । यदि । अथातः । ममत्तन ॥ १ ॥

वेङ्कट० शिविरोशीनरः, काशिराजः प्रतर्दनः, रोहिदश्वो वसुमताः इति एकैकाः । उत् तिष्ठत ऋत्विजः^१,
अव पश्यत इन्द्रस्य भागम् कतौ भवं यः तस्य कालः तत्र भवम् । सः यदि भागः पक्षः शीघ्रं
उद्धृत । अथ यदि अशृतः, तावत् इन्द्रं स्तुत ॥ १ ॥

आतं हविरो ध्विन्द्र प्र याहि जगाम सरो अर्ध्वनो विर्मध्यम् ।

परि त्वासते निधिभिः सखायः कुलपा न वाजपति चरन्तम् ॥ २ ॥

१. स्वरतः सम्बुद्धयन्तं व. (तु. मा. प्रभृतयः । वं. प्रथमान्तमिति विमृश्यम्) । विभक्तिभेदे
द. अ. १, १८५, ५; ४, २२, १०. २. अथ वा. (१०, २१) व. ३-३. नास्ति मूलो.

श्रातम् । इवि । ओ इति । सु । इन्द्र । प्र । याहि । जगाम । सूर । अर्ध्वन । विऽमध्यम् ।
परि । त्वा । आसते । निधिऽभि । सखाय । कुलऽपा । न । ब्राजऽर्पतिम् । चरन्तम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० पक्षम् इवि. आ प्र याहि क्षिप्रम् इन्द्रा, 'जगाम सूर अर्ध्वन विमध्यम्' । तस्मिन् हि काले
माध्यन्दिन सवनं भवति । परि आसते त्वाम् पात्रैः सखाय कुल रक्षन्त्यः इव स्त्रिय प्रोषित
पतिम् पुन आगच्छन्तम् इवि ॥ २ ॥

श्रातं मन्य ऊर्ध्वनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये तद्वतं नवीयः ।

माध्यन्दिनस्य सर्वनस्य दध्नः पिबेन्द्र वज्रिन् पुरुकृज्जुपाणः ॥ ३ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊर्ध्वनि । श्रातम् । अग्नौ । सुऽश्रातम् । मन्ये । तत् । ऋतम् । नवीय ।
माध्यन्दिनस्य । सर्वनस्य । दध्नः । पिबे । इन्द्र । वज्रिन् । पुरुऽकृत् । जुपाण ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ऋतम् मन्ये गो ऊर्ध्वनि, ऋतम् च अग्नौ पश्चात्, पश्चात् सुश्रातम् एव जानामि
तत् ऋतम् नवतरम् । माध्यन्दिनस्य सवनस्य स्वमूत्रं क्षिपि पिब इन्द्र । वज्रिन् । पुरो कर्तुं ।
प्रीयमाण ॥ ३ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तत्रिंशो वसं' ॥

[१८०]

'उय ऐन्द्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः' ।

प्र सेसाहिपे पुरुहूत शत्रून् ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।

इन्द्रा भर दक्षिणेन वध्नि पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । ससाहिपे । पुरुहूत । शत्रून् । ज्येष्ठ । ते । शुष्म । इह । राति । अस्तु ।
इन्द्र । आ । भर । दक्षिणेन । वध्नि । पति । सिन्धूनाम् । असि । रेवतीनाम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० उय ऐन्द्र । प्रक्षेपेण अभिमूववान् असि पुरुहूत । शत्रून् । प्रशस्यम् तव शत्रून् । अपि
च मयि तव आदानम् अस्तु । इन्द्र । आ भर दक्षिणेन हस्तेन धनानि । पतिः असि सर्व
नदीनाम् पशुमतीनाम् इति । आपो हि पशून् वधयन्ति ॥ १ ॥

मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः पंगुवत् आ जगन्त्या परस्याः ।

सूक्तं संशायं पविर्मिन्द्र तिम्रं वि शत्रून् ताळिह वि मृधो नुदस्व ॥ २ ॥

'मृग । न । भीमः । कुंचरः । गिरिऽस्था' । पुराऽस्त । आ । जगन्त्या । परस्या ।
सूक्तम् । संशायम् । पविम् । इन्द्र । तिम्रम् । वि । शत्रून् । ताळिह । वि । मृध । नुदस्व ॥ २ ॥
वेङ्कट० मृगः इव भीमः कुंचितं कर्म चरन् पवत वधमानः परस्था परास्तः अरयन्त मृगाय

आ जगन्थ । स त्व वज्रम् पविम् आस्यम् शिखायां तीक्ष्णम् संशय तीक्ष्णधार कृत्वा शनून्
विदारय, वि नुदस्व मृधः इति ॥ २ ॥

इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनममित्रयन्तमुरुं देवेभ्यो अकृणोरु लोकम् ॥ ३ ॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथा । वृषभ । चर्षणीनाम् ।
अप । अनुद । जनम् । अमित्रयन्तम् । उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥
वेङ्कट० इन्द्र । बलम् अभि अजायथा । वननीयम् ओज च मनुष्याणां रक्षणार्थम् वृषभ । अप अनुद च
जनम् शत्रून् यन्तम्, विस्तीर्णम् च देवेभ्यः कृतवान् अस्ति लोकम् इति ॥ ३ ॥
'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टाविंशो वर्गः' ॥

[१८१]

१ प्रथो वासिष्ठ ऋषिः, २ सप्रथो भारद्वाज, ३ धर्म सौर्य । विश्वे देवा देवता । निष्पुच्छन्द ।

प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्धुतानात् सवितुश्च विष्णो रथन्तरमा जभार वसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सप्रथः । च । नाम । आनुष्टुभस्य । हविषः । हवि । यत् ।
धातु । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । रथन्तरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥
वेङ्कट० प्रथो वासिष्ठ, सप्रथो भारद्वाज, धर्मः सौर्य इत्येकैर्वा । वैश्वदेवम् । प्रथ च सप्रथ च
इति यस्य रथन्तरस्य द्वे नामनी, यत् च रथन्तरम् वाचा संस्कृतस्य सर्वस्य हविषः
हविः भवति । प्रयच्छति तत् सर्वं देवेभ्य इत्यर्थः । तत् रथन्तरम् वसिष्ठ ऋषि एतेभ्य
आ जहार इति इतिहासापेक्षम् इति ॥ १ ॥

अविन्दन् ते अतिहितं यदामीद् यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत् ।

धातुर्धुतानात् सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन् । ते । अतिहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम । परमम् । गुहा । यत् ।
धातु । धुतानात् । सवितुः । च । विष्णोः । भरद्वाज । बृहत् । आ । चक्रे । अग्नेः ॥ २ ॥
वेङ्कट० अविन्दन् ते अतिहितम् तिरोहितम् यत् आसीत् बृहत् यज्ञस्य स्थानम् परमम्, गुहायाम्
यत् अतिहितम्, तत् आदित्यस्य पञ्चम्यः भरद्वाजः आ चक्रे आग्रहार इति ॥ २ ॥

तैविन्दन् मनसा दीभ्याना यजुः स्क्रुन्नं प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्धुतानात् सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन् धर्ममेते ॥ ३ ॥

१-१. नास्ति मूको. २. प्रथम मूको. ३. यजु मूको. ४. दिते मूको.

ते । अविन्दन् । मनसा । दीर्घाना । यजु । स्कन्तम् । प्रथमम् । देवऽयानम् ।
धातु । द्युतानात् । सवितु । च । विष्णो । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥

वेङ्कट० ते लब्धवन्त मनसा व्यायन्त यजम् स्कन्तम् प्रथमम् देवयानम् । तदेवोक्तम्—धातु
इति । सूर्यात् घर्मम् प्रवर्ग्यम् आ हतवन्त देवा इति ॥ ३ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनचत्वारिंशो वर्गः’ ॥

[१८२]

‘तपुर्मूर्धो बार्हस्पत्य ऋषि । बृहस्पतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः’ ॥

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहां तिरः पुनर्नेषदशसाय मन्म ।

क्षिपदशस्तिमर्ष दुर्मतिं हन्थां कर्चयर्जमानाय शं योः ॥ १ ॥

बृहस्पति । नयतु । दुःगहा । तिरः । पुनः । नेषत् । अषदशसाय । मन्म ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अर्ष । दुःस्मृतिम् । हन् । अथ । कर्त्तु । यर्जमानाय । शम् । यो ॥ १ ॥

वेङ्कट० बृहस्पति दुर्गहानां ग्राहयित्वा राक्षसम् तिरः नयतु । पुनः नयतु राक्षसाय मननीयम्
आयुधम् । क्षिपतु पापम् । अर हन्तु दुर्मतिम् । अथ करोतु यर्जमानाय शम् च यो च ॥ १ ॥

नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु ।

क्षिपदशस्तिमर्ष दुर्मतिं हन्थां कर्चयर्जमानाय शं योः ॥ २ ॥

नराशंस । न । अवतु । प्रयाजे । शम् । न । अस्तु । अनुयाज । हवेषु ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अर्ष । दुःस्मृतिम् । हन् । अर्ष । कर्त्तु । यर्जमानाय । शम् । यो ॥ २ ॥

वेङ्कट० नो नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु । अर्षि च शङ्करः
अस्माकम् अनुयाज बृहस्पते हवेषु इति ॥ २ ॥

तपुर्मूर्धो तपत रथसो ये प्रेक्षद्विपुः शरैरे हन्तुवा उ ।

क्षिपदशस्तिमर्ष दुर्मतिं हन्थां कर्चयर्जमानाय शं योः ॥ ३ ॥

तपुःमूर्धो । तपतु । रथसं । ये । प्रेक्षद्विपुः । शरैरे । हन्तुवा । ऊँ इति ।

क्षिपत् । अशस्तिम् । अर्ष । दुःस्मृतिम् । हन् । अर्ष । कर्त्तु । यर्जमानाय । शम् । यो ॥ ३ ॥

वेङ्कट० तपतु शिरःशरैः बृहस्पति तपत रथस आश्रयान् दृष्टुं विजयणाय हन्तुवा च । ये रथसपः
प्रभवन्ति ते तद् रथ इति ॥ ३ ॥

‘इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चत्वारिंशो वर्गः’ ॥

[१८३]

प्रजावान् प्राजापत्य ऋषिः । १ यजमानो देवता, २ यजमानपत्नी, ३ होत्राशिषः । त्रिण्डुप् छन्दः ।

अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयि रराणः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् । तपसः । विभूतम् ।

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रकामम् ॥ १ ॥

वेङ्कट० प्रजावान् प्राजापत्यः । प्रत्युचम् यजमानपत्नीहोत्राशिषः । तृचं सूक्तम् । आद्यया यजमानम् ईचणे, द्वितीयया पत्नीम्, तृतीयया आत्मानमिति । अपश्यं त्वा यजमानम् मनसा जानन्तम् तपसः जातम् तपसः विभूतम् इति दीक्षातपसोः जातम् आह । स त्वम् अस्मिन् लोके पुत्रम् धनम् च प्रति रराणः प्रजया प्र जायस्व पुत्रकाम ! इति ॥ १ ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीर्घानां स्वायां तनू ऋत्वे नार्धमानाम् ।

उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीर्घानाम् । स्वायाम् । तनू इति । ऋत्वे । नार्धमानाम् ।

उप । माम् । उच्चा । युवतिः । बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रकामे ॥ २ ॥

वेङ्कट० पश्यामि त्वा मनसा ध्यायन्तीम् स्वायाम् तन्वाम् पुत्रम् ऋतुकाले याचमानाम् । सा त्वम् माम् उप भव दायने उच्छिष्टे युवतिः । प्र जायस्व प्रजया पुत्रकामे ! इति ॥ २ ॥

अहं गर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिम्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् । अहम् । जनिम्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० होता यजमानो भूत्वा वदति—अहम् यज्ञस्य प्रवर्तकः गर्भम् अदधाम् ओषधीषु, अहम् एव विश्वेषु भुवनेषु अन्तः, अहम् एव प्रजाः जनयामि पृथिव्याम्, अहम् जनयितृभ्यः पतिभ्यः अपरीषु स्त्रीषु असगोत्रास्तु पुत्रान् जनयामि ॥ ३ ॥

इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकषत्वारिंशो वर्गः ॥

[१८४]

त्वष्टा गर्भकर्ता ऋषिः, विष्णुः प्राजापत्यो वा । आद्याया विष्णु त्वष्टु-प्राजापति-धातारो देवता, द्वितीयस्याः सिनीवाली सरस्वत्यश्चित्रः, तृतीयस्या अदिवनी । अनुष्टुप् छन्दः ।

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिशतु ।

आ । सिञ्चतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

पेङ्कट० त्वष्टा गर्भकर्ता । आसीत् । छिन्नोक्तदेवतम् । विष्णुः योनिम् कल्पयतु । 'त्वष्टा रूपाणि' रेतसः पिशतु । 'यावच्छो वै रेतसः सिन्धस्य त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत् प्रजायते' (तं १, ५, १, १२) इति वाक्यम् । आ सिञ्चतु रेतः प्रजापतिः । अथ धारयतु गर्भम् धाता तव इति ॥ १ ॥

गर्भं धेहि सिनीवाल्लि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावा धत्तां पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवाल्लि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति ।

गर्भम् । ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

पेङ्कट० गर्भम् धारय 'सिनीवाल्लि' । गर्भम् धेहि सरस्वति । 'गर्भम् तव अश्विनौ' दयौ अग्नि देवौ आ धत्ताम् पुष्करमालिनौ ॥ २ ॥

द्विरण्ययी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूर्तवे ॥ ३ ॥

द्विरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निऽमन्थतः । अश्विनौ ।

तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूर्तवे ॥ ३ ॥

पेङ्कट० द्विरण्ययी अरणी सावाश्विन्यौ यम् अग्निम् गर्भम् निर्मथितवन्तो अश्विनौ, तम् तव उदरे गर्भम् जुहुम- दशम मासि सोनुम् ॥ ३ ॥

'इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये द्विचत्वारिंशो वक्त्रः' ॥

[१८५]

'सायश्वितिराहुनिर्कपि । आदिरयः (स्वरययनम्) दधता । गायत्री छन्दः' ।

महि त्रीणामनोऽस्तु पुष्टं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षे वरुणस्य ॥ १ ॥

महि । त्रीणाम् । अने । अस्तु । पुष्टम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुःऽआधर्षिन् । वरुणस्य ॥ १ ॥

पेङ्कट० सायश्वितिः वाहुनिः । महिः प्रवाणाम् आदिरयानाम् 'मित्रस्य अर्यम्णः' च दीप्तं रक्षणम् अस्तु, तथा वरुणस्य च दुराधर्षम् 'रक्षणम् अस्तु' ॥ १ ॥

नृदि तेषामिमा जुन नार्षसु वारुणेषु । ईशे विष्णुषर्शमः ॥ २ ॥

१. नृद्वी अ०. २. ३. पुष्टिम् मू०. ४. ५. 'नृद्वी वि' अश्विनौ अ०. ६. ७. नारिद मू०. ८. वारुणिः मू०. ९. मह मू०.

नहि । तेषाम् । अमा । चून । न । अर्धेऽसु । वारुणेषु । ईशे । रिपुः । अघऽशंसः ॥ २ ॥

वेङ्कट० यान् आदित्याः रक्षन्ति, नहि तेषाम् गृहेषु च न अपि मार्गेषु चोरसद्भावात् गच्छतां वारकषु ईषे रिपुः अघशंसः इति ॥ २ ॥^१

यस्मै पुत्रासो अदितेः प्र जीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस्रम् ॥ ३ ॥

यस्मै । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय । ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यस्मै मनुष्याय^१ अदितेः पुत्राः^२ प्र यच्छन्ति 'जीवनाय ज्योतिः अजस्रम्' आदित्याख्यम्,
/ तस्मै मेधे^३ स्तेन इति ॥ ३ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये त्रिचत्वारिंशो वर्गः^४ ॥

[१८६]

^५उल्लो वातायन ऋषिः । वायुर्देवता । गायत्री छन्दः^६ ।

वात आ वातु मेपजं शंशु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वातु । मेपजम् । शंशु । मयःऽशु । नः । हृदे । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥

वेङ्कट० उल्लो वातायनः । वातः आ गमयतु मेपजम् शंशु मयोभु च । शंसयसोः^७ जल्लो मेधः ।
अस्माकम् हृदयाय, वर्धयतु च अस्माकम् आयूषि ॥ १ ॥

उत वात पितासिं न उत भ्रातोत नः सखा । स नो जीवातवे कृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत । नः । सखा । सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

वेङ्कट० अपि च हे वात ! पिता असि नः, अपि च भ्राता, 'अपि च नः सखा' । सः अस्माकम्
जीवनाय कुरु इति ॥ २ ॥

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिहितः । ततो नो देहि जीवमे ॥ ३ ॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निधिः । हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥

वेङ्कट० यत् अमुञ्च^८ 'हे वात ! तव गृहे अमृतस्य' निधिः हितः, ततः किञ्चिद् अस्मभ्यम् प्रयच्छ
जीवनाय ॥ ३ ॥

^९इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये चतुश्चत्वारिंशो वर्गः^{१०} ॥

[१८७]

^{११}वरुण आग्नेय ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः^{१२} ।

प्राग्नेये वार्चमीरय वृषभार्य धितीनाम् । स नः पर्पदति द्विपः ॥ १ ॥

प्र । अग्नेये । वार्चम् । ईरय । वृषभार्य । धितीनाम् । सः । नः । पर्पद । अति । द्विपः ॥ १ ॥

१. पादार्थः छन्दस्तः "मेपु वा" इति शेषः द. (ग. वे. १, १८२३ k). २. पुद्गल अ. ३. मनुष्या अ. ४. ५. मेधे अ. ६. वासिष्ठमूको. ७. नर्मेयसो. मूको. ८. पुष्टिम् मूको. ९. १८६

वेङ्कट० वाम^१ आग्नेय । प्र ईरय अग्नये वाचम् वषित्र मनुष्याणाम् । स अस्मान् अति पारयतु द्वेष्टुन् इति ॥ १ ॥

यः परस्याः परावर्तस्तिरो धन्वातिरोचते । स नः पर्षदति द्विषः ॥ २ ॥

य । परस्या । परावर्त । तिर । धन्व । अतिरोचते । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ २ ॥

वेङ्कट० १यं परस्या परावर्त अत्यन्त दूरात् आगच्छन् तिर कुर्वन् १अन्तरिक्षे आतरोचते ॥ २ ॥

यो रक्षांसि निज्ज्वीति वृषां शुक्रेण शोचिषा । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ३ ॥

य । रक्षांसि । निज्ज्वीति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ ३ ॥

वेङ्कट० य रक्षांस निहन्ति वषिता^२ शुक्रण शोचिषा ॥ ३ ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवनां सं च पश्यति । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ४ ॥

य । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥

वेङ्कट० निगदसिदेति ॥ ४ ॥

यो अस्य पारे रजसः शुक्रो अग्निरजायत । स नः पर्षदति द्विषः ॥ ५ ॥

य । अस्य । पारे । रजस । शुक्र । अग्नि । अजायत । स । न । पर्षत् । अति । द्विष ॥ ५ ॥

वेङ्कट० य अस्य लोकस्य पारे १प्रातः ज्वलन् २ आग्ने अजायत आदित्यरूप इति ॥ ५ ॥

१इति अष्टमाष्टक अष्टमाध्याये पञ्चत्वारिंशो वर्ग १ ॥

[१८८]

१आग्नय इयेन ऋषि । जातवेदा अग्निदेवता । गायत्री छन्द १ ।

प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिःसदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् । इदम् । न । बर्हि । आसदे ॥ १ ॥

वेङ्कट० १इयन् आग्नेय १ । प्र हिणुत क्षिप्रम् १जातवेदसम् अश्वम् वाजिनम् । औपमिकम् १ । इदम् अस्माकम् बर्हि आसत्तुम् ॥ १ ॥

अस्य प्र जातवेदसो विप्रवीरस्य मीळद्वपं । महीमियमि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदस । विप्रवीरस्य । मीळद्वपं । महीम् । इयमि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

१ सुष्टुतिम् मूला २ २ यत् परस्या य परस्या परावर्त दूरात् वि^१; यत् परस्या य परस्या परावर्त दूरात् अ^१ १ १ अ तति वि^१, अन्तरिक्ष अ^१ ४ १ विप्रः मूला ५. प्रवन् वि^१, प्रवन् अ^१ १ १ मारित मूला, ७-७ नमो वि^१; नमो अ^१ ८ ४. १रीप मूला ९. जातवेद मूला.

वेङ्कट० अस्य प्र हरयामि जातवदस मधाविधीरस्य । वीरा स्तोत्रस्य प्ररका । सक्नु महतीम्
मुष्टुतिम् ॥ २ ॥

या रुचौ जातवेदमो देवना हव्यप्राहनीः । तामिर्नो यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥

या । रुचौ । जातवेदस । देवऽत्रा । हव्यऽप्राहनी । तामि । न । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥

वेङ्कट० या^१ दीप्तय जातवदस देवान् प्रति हविषा^२ चोदय^३ तामि सद^४ सोऽस्माकम् यज्ञम्
व्याप्त तु^५ ॥ ३ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये षट्चत्वारिंशा वर्गः^२ ॥

[१८९]

^३सापराधी ऋषिका । आत्मा सूर्यो वा देवता । गायत्री छन्दः^४ ।

आयं गौः पृथिरकृमीदमदन्मातरं पुरः । पितरं च ग्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौ । पृथि । अकृमीत् । असेदत् । मातरम् । पुर । पितरम् । च । ग्रयन् । स्वः । रिति स्त्वं ॥

वेङ्कट० सापराधी । गमनशील अयम् आकामति प्रैलोक्य पृथिव्यं सीदति च पृथिवीम् प्रति
पुन पुन पितरम् च दिवम् प्रति गच्छन् इति ॥ १ ॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणार्दपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ २ ॥

अन्तरेति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपऽअनता । वि । अख्यत् । महिष । दिनम् ॥ २ ॥

वेङ्कट० मनुष्याणाम् अन्त चरति रोचना अस्य^१ दीप्ति प्राणव्यापाराद् अनन्तरम् अपानता^२ ।
वि चट मदान् स्य^३ पुलोकम् इति ॥ २ ॥

त्रिशद्वाम् वि राजति चार्क पतुङ्गार्यं धीयते । प्रति वस्तोरहं द्युभिः ॥ ३ ॥

त्रिशत् । धाम । वि । राजति । चार्क । पतुङ्गार्यं । धीयते । प्रति । वस्तो । अहं । द्युभिः ॥ ३ ॥

वेङ्कट० साऽयन् अग्निः त्रिशतम्^१ मुहूर्त्तान् वि राजति, रात्रौ न तु तिरोभवति । ण्वक्ते गमन
शीलाय स्तुति प्रात धीयते^२ स्तोत्रभि^३ दीप्तै मन्त्रै वेति^४ ॥ ३ ॥

^१इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये सप्तचत्वारिंशा वर्गः^२ ॥

[१९०]

^३माधुच्छन्दसोऽधमपण ऋषिः । आववृत्त द्रवता । अनुष्टुप् छन्दः^४ ।

अतं चे सत्यं चार्भाद्रात् तपमोऽर्घ्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

१. या रुचः अर्. २-३ इ^१ वि^२, नास्ति अ^३ २ रोच अ^४ ४४ द्युतिगम् मूको.
४-५ नास्ति मूको ६६ र नास्ति वि^१, नास्ति अ^२ ७७ अर्ग्यमूको ८८ त्रिशता मूको
९. रोच मूको १०-१० रोच रति मूको

ऋतम् । च । सत्यम् । च । अभिऽइदात् । तर्पसः । अर्धि । अजायत ।

ततः । रात्री । अजायत । ततः । समुद्रः । अर्णवः ॥ १ ॥

वेङ्कट० 'माधुच्छन्दसोऽघमर्पणः । ऋतम् च सत्यम् च अभीदात् तर्प्यमानात् वद्वणः अजायत । 'तत् यत् ऋतम् इति वाक् सा यत् सत्यम् इति माणः' इति शाखायनकम् (तु. जैमि ३, ३६०; २, ४२५) । ततः रात्रिः अजायत, ततः समुद्रः उदकवान् इति । 'इदं वा अग्रे नैव 'किंचिनासीत्' (तैत्ति २, २, १) इति अथर्वयुग्राहणम् इति ॥ १ ॥

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदध्वद्विश्वस्य मिपतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रात् । अर्णवात् । अर्धि । संवत्सरः । अजायत । अहोरात्राणि । विदधत् । विश्वस्य । मिपतः । वशी ॥

वेङ्कट० समुद्रात् उदकवतः 'संवत्सरः अब्दः अजायत' अहोरात्राणि विदधत् विश्वस्य मिपतः पश्यतो मृतस्य वशी इति ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ । धाता । यथाऽपूर्वम् । अकल्पयत् । दिवम् । च । पृथिवीम् । च । अन्तरिक्षम् । अथो । स्वः ॥

वेङ्कट० एतत् सर्वं सृष्ट्वा धाता सूर्यादिकमपि पूर्वकल्पानुरूप्येण अकल्पयत् अथ स्वः सर्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

^६इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये अष्टचत्वारिंशो वर्गः ॥

[१९१]

^१संवत्सन आङ्गिरस ऋषिः । १ अभिर्देवता, २-४ संज्ञानम् । अनुष्टुप् छन्दः, तृतीया त्रिष्टुप् ।

संसमिद्युवमे वृषन्मे विद्वान्मरुतं आ । इलस्पदे समिध्यसे स नो वसून्वा भर ॥ १ ॥

समऽसम । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इलः । पुदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

वेङ्कट० संवत्सन आङ्गिरसः । संवत्सनम् । समिधमपसि एव वर्तितः ! अग्ने । विश्वानि यनानि च स्वामी त्वम् आभिमुख्येन । 'स रथम् इवायाः पुदे सम् इध्यसे । सः कस्मभ्यम्' यनानि आ भर ॥ १ ॥

मं गच्छध्वं स वदध्वं मं वो मनींसि जानताम् ।

देवा भार्गं यथा पूर्वं संजानाना उपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वो । मनींसि । जानताम् ।

देवाः । भार्गम् । यथा । पूर्वं । समऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

वेङ्कट० स्तोत्रार. 'युवम् सम् वदध्वम्', सम् वदध्वम्, मनींसि च युष्माकम् सम् जानताम् अस्मदी-

योऽयमिति^१ । देवा भागम् यशीयम् यथा इतरम् सप्तानाना उपासते प्रजा^२, तथा यूयमपि कुरुष्वम् इति ॥ २ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेवाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

समान । मन्त्र । समुद्गति । समानी । समानम् । मनः । सह । चित्तम् । एवाम् ।

समानम् । मन्त्रम् । अभि । मन्त्रये । वः । समानेन । वः । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

वेङ्कट० 'समान मन्त्र समिति समानी युष्माकम्', समानम् मनः चित्तम् च अनुसन्धानसाधनम् सह^३ भवतु एवाम् युष्माकम् इति । 'समानम् मन्त्रम् अभि' उच्चारयामि युष्माकम्, येन सङ्गता स्यात् । तथाऽनेन समानेन हविषा युष्माकम् जुहोमि इति ॥ ३ ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ४ ॥

समानी । वः । आकूति । समाना । हृदयानि । वः ।

समानम् । अस्तु । वः । मनः । यथा । वः । सुसहा । असति ॥ ४ ॥

^४इति अष्टमाष्टके अष्टमाध्याये एकोनपञ्चानो वर्गः ॥

न्याय्यवृष्टममध्यायम् अष्टमस्याष्टकस्य स ।

वीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्या दक्षिण सुखम् ॥

इति वेङ्कटमाधवाचार्यविरचिते ऋक्संहिता-व्याख्याने अष्टमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

— ❁ —

इति ऋग्वेदे सभाष्ये दशम मण्डल समाप्तम् ॥

१. भस्म २मिति मूको. २. प्रस्ता मूको. ३. ...म मूको. ४. नास्ति मूको.
५-५. ...ना सह मूको ६-६. ...न म मूको. ७-७. नास्ति मूको.

शोधपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६१	१	'वपः'	'वेप.'	३५७२	२१	सवस्व	सेवस्व
"	२	ईप'	ईप'	"	"	स्वशत्रु'	सः शत्रु'
"	२१	सर्वभूतानि	सर्वस्वभूतानि	३५७२	३०	सशत्रु' वि' अ'.	स्वशत्रु' वि'.
३४७२	१३	भोज्यवत्त्वाद्	भोज्यवत्त्वाद्	३५७५	१६	स्तुवन्त	स्तुतवन्त
३४८०	१५	इनः	इनः	३५८०	२३	यज्ञपुत्राणि	यज्ञपात्राणि
३४८४	१०	'यमश्चन्व'	यमश्चान्व'	३५८१	१७	भान्द्	भानद्
३४८६	२८	स्विष्टदा'	स्विष्टकृदा'	३५८४	७	धीमन्त	धीमन्तः
३४८८	२०	सम्परिचारा- र्थस्याधि'	सम्परिचारार्थं यज्ञस्याधि'	३५८७	१९	कु	कुं
३४९४	५	प्रमुखाणो	प्रमुखाणो	३५८८	१२	'प्रज्ञ'	'प्रज्ञम्
३५०२	३	प्रजावन्तः	प्रजावन्त-	"	"	किलिव'	किलिव'
३५०४	१८	'गापायना	'गापायना	३५९०	१२	'ध्वयुः	'ध्वयुः
३५११	२३	आदिश्यं	आदिश्य	३५९३	५	वय	वयं
३५२६	२७	रिदृद'	परिदृद'	३५९४	२०	जाता	ज'ताः
३५२८	१४	स्तोतृश्चा'	स्तोतृश्चा'	३६०५	१७	कामानां	कामानाम्
३५३४	१३	'ऊत्या गत्या	ऊत्या 'गत्या	३६०६	११	अयस्त्रिंशतां	अयस्त्रिंशतो
"	१४	गच्छ	गच्छ-	३६१७	१३	पुत्रः	पुत्राः
३५३५	१३	कीदाम्	कीदाम् ।	३६२३	१२	आन्दुर्दि'	आन्दुर्दि'
३५३७	१६	द्विः सह'	द्विः सह'	३६२९	२४	आमिरप्रि	आमिरप्रि
३५४०	२१	लडर्थे	लडर्थे	३६४४	४	शप्रन्	शप्रन्
३५४१	१७	सहाऽऽदित्ये'	सहाऽदित्या'	३६४५	१२	लंयन्ताम्	लंयन्ताम्
३५४४	१५	मुमिया'	मुमिया ,	३६५५	४	दत्ता	दत्ता
३५४२	२	'तुवं	'तुवं	३६५७	२२	वीरम्	वीरम्:
"	११	तोय	तोयं	३६६३	२४	इन्द्रः	(इन्द्रादि.)
३५५४	१८	नि.	यज्ञनि	"	"	फे	इन्द्रादे
३५५५	१२	द्विः	द्विः	"	"	महानम्	X
३५५६	२०	होतारा	होतारा	"	२५	मये	मये
३५५९	११	होतृत्वेन'	होतृत्वेन'	"	२०	इन्द्रा'	महानम् (!)
३५६२	१६, १०	'निधीज'	निधी अ'	३६६५	१५	विषयेऽवर्त'	X
"	१८	नम्यदृष्टि	नम्यदृष्टे'	३६६६	७	तम्	विषये वर्त'
३५६५	५	कृशावता'	कृशावता'	"	८	'जमा	शान्
							'तमान

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३६६	८	अन्तिकभूतान् ^१	आसिकाभूतान् ^१	३७६७	१०	सुसूः ।	सुसूः ।
"	"	उप-आ-गच्छ	उप आ-गच्छ	३७७२	२१	वचस्यया ।	वचस्यया
"	२१	अपुनरागत	पुनरागतं	३७८९	११	'धोऽय	'धोऽयं
३६७०	१८	३५५ वाचः ^१	परुषवाचः ^१	"	२४	व्यसायिनः	व्यवसायिनः
"	२७	परुषवा ^० वि ^२	X	३७९०	१५	शटग ^०	शटग ^०
३६७३	७	विषेण ।	त्रिषेण ।	३८००	७	सेव्य ^०	असेव्य ^०
३६७८	२१	प्रश्नः । 'उप- मिजम् न }	प्रश्नः 'उप- स्विक् । न सं	३८०२	६	'वाग्वाऽनुष्टुप्	'वाग्वा अनुष्टुप्
३६८०	२७	तनू	अतनू	३८०५	११	सुप्रणयनाः	सुप्रणयना !
३६९६	२३	द्यावा ^०	द्यावा ^०	३८०८	१	'वेपु ।	'वेपु ।
३७०१	७	अरु ^०	अरु ^०	३८११	१	उपप्लवत ।	उदप्लवत ।
३७०७	१०	अध्वर्यो ^०	अध्वर्यो ^०	"	२८	'ध्वन्यम् अ.	X
३७०८	२	तथेति	तथेति	३८१५	२२	द्वेषः ।	द्वेषः ।
"	९	पुनर्नृत्तये ।	अपुनरानृत्तये ।	३८१९	८	'च्छसि ^१ ,	'च्छति ^१ ,
३७११	२५	मया	मयि	"	२६	३ 'च्छति वि ^२ .	३ 'च्छसि अ ^१ .
३७१२	१५	स्त्रणं	स्त्रैणं	३८२३	१९	इयमस्य	इयमस्य
३७१८	२५	रक्ष ^०	रक्ष ^०	३८४१	१३	उक्तम् (?) ।	दत्तम् ।
३७२०	५	'द्वैमङ्ग	'द्वैमङ्ग	३८४४	४	अरको ^०	उरको ^०
३७२३	२	प्रतिपेदे	प्रतिपेदे	२८५२	२	सङ्ग्रामं	सङ्ग्रामं
३७२४	४	रधोऽधिकं	रधोऽधिकस्तत्	"	८	उपगमय	अपगमय
३७३२	१४	पद्यमाष्टके	पद्यमाभ्याये	३८५७	९	यदायन्	यदायन्
३७३७	२३	'सुदहस्य	'सुदहस्य	३८६५	४	ग्राम	ग्राम
३७३८	२५	परिपुक्तैव	परिपुक्तैव	३८७२	१९	पित्रु	पित्रु
३७३९	१	परिपुक्ताऽहव	परिपुक्ताऽहव	३८८२	१९	आदानम्	दानम्
३७४८	३	अपि	अपि ^१	३८८७	३	वारकपु	वारकेषु
३७४९	११	'व्येन्वित्र	'व्येन्वित्र	"	१८	यददो	यददो
३७५६	१९	'र्णीऽहव	'र्णीऽहव	३८९०	८	वशी	वशी
				"	२६	स्तोतारः	स्तोतारः !